

पञ्चतन्त्रम् ।

श्रीविष्णुशर्माणा मङ्गलितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि. ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्येण विरचितया

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां प्रतिमंस्कृतया च व्याख्यया

समलङ्कृतं प्रकाशितम् ।

८ अ म म न्क ४ थ ५

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८३० ।

सुनं ज्ञानं मरिचकम् ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्रसिद्धिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्, आम्हाष्ट-
ट्रोट् पाण्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि. वि. मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रोट्, कलिकाता ।

Uttarpara JaiKrishna Public Library
Acch. No. २७२५२ Date २१.१२.७६

पञ्चतन्त्रेऽभिनवावतरणिका ।

श्रूयते किं पुरा समस्तशास्त्रगारदृश्वानः कृतिनी
नीतिशास्त्रेषु सुराचार्य-भार्गवादयः खट्वजनुकृष्टं पञ्चशत-
तमशरदादी आविर्भूय भुवि पृथक् प्रतनतममेतन्नयशास्त्रं
विरचय्याभिनवपद्धत्या कृत्स्ननिर्णिक्तां त्रियमेवाख्य विधातुं
परिपोषयितुञ्चेतदनमैशतेति । अथ विष्णुगुप्तापरनामधेया
धोरधिषणः कौटिल्यः, मीर्यवंशावतंसं क्षितितलं शासतं नृप-
मणिं चन्द्रगुप्तं सरित्पातप्रतीकाशां दण्डनोति सुखमवबो-
यितुमेव षड्भिः सहस्रेण श्लोकैः सङ्क्षिप्य सारभूतमेकं नीति-
शास्त्रं प्राणेषोत् । ततस्तस्यैव अन्तमटा कामन्दकेनापि नोति-
सारनामकमपरमेकं नीतिशास्त्रं प्राणायि । गते चेत्यं बह-
तिथं काले क्रमादेतदाचार्यपरम्परया अधोतिबोधाऽऽचरण-
प्रचारणाददोषेण दुर्बोवत्वं विषमत्वञ्च नोतम् ।

अथ कोऽपि धोमान लाकाचारसुचारुविचारचतुरः अति-
कठोरं शास्त्रमतदातिसरलं सुगमञ्च सांवधातुं सृगविहङ्गमादि-
कयामिपे ॥ सुकुमाराधया पृथुकाना सृणालपेलवावदातचेतामि
समाकृष्याधजिगापयिषयव च पञ्चभिस्तन्त्रैर्नयन्त्रितं प्रत्यय-
मिमं नयग्रन्थं विरचितवान् । को हि नामासौ कोविदः ग्रन्थ-
मिमं प्राणेषत्, तदधुनाऽपि केऽपि विशदोक्तुं नोदधत ; परन्वेत-
द्ग्रन्थप्रस्तावनायामालोक्यते यत्, विष्णुगुप्तनामा कश्चिन्नयचणः
नियतमुच्चागर्गासिनामविदुषां राजतनयाना सरलेनैवोपायेन
विपश्चिन्तनमत्यर्थेषु प्रवर्त्तनाय ग्रन्थमिमं रचयामासीति ।
सहस्राधिकमंत्ररतमममयमेतिह्यञ्चेतत् प्रचरति, पथ्येचाग्य
चैवमेव ग्रन्थरन्ध्रे ग्रन्थकृता । तल्लिपिकर्त्रा केनचिद्विदुषा
विष्णुगुप्तनाम्नि कस्मिंश्चित् नोतिनिष्णाते विपश्चिति तद्ग्रन्थकृतित्वं
किन्नारोपितम् ? इत्यनिशं विभावयतां विपश्यामिग्राहग्राम-

प्रस्तान्यत्थं समाकुलानि च भवन्ति नवीनप्रवृत्तस्त्वविदां
मनांसि । सत्यप्येवं, विष्णुशर्मैव एतस्य ग्रन्थस्य रचयिता सङ्ग्राह-
कश्च, तत्र नास्ति किमाप तथ्यमवदातं तोषकरञ्च प्रमाणम् ।

दृश्यते हि महाकविकुलपुङ्गवविशाखदत्तावरचितनाटके
मुद्राराक्षसं गृहीतनटशरीरः कौटिल्यः स्वयमेवाह—“अस्ति
चास्माकं महाध्यायि भित्तं विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः ; स चौश-
नस्यदण्डनीती, चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रं च पर प्रावीण्यमुप-
गतः” इति । अमौ विष्णुशर्मा एव पञ्चतन्त्रस्य रचयितेति
मन्यन्ते केचित् । तेषां मते अमौ हि महामनाः खट्वाविर्भावात्
पूर्वं द्वितीयस्य शतमंवत्सरस्यान्ते चतुर्थस्यादौ बोधियाय ; यतो
महाबलमौर्ध्यवंशप्रतिष्ठापकः नृपवरः चन्द्रगुप्तः खट्वजननात्
प्राक् द्वादशाधिकत्रिशततमाब्दे सुमहायकं नयार्भञ्जचाणक्य-
मवाप्यैव तदीजमा नव नन्दान् पराजित्य तदीयमिच्छासनमधि-
चकारेति । चाणक्यसुद्धत् विष्णुशर्माऽपि तदैव समजनोति ।

अपरे च मुद्राराक्षसोक्तमवादः न प्रमाणमिति मन्यन्ते, न
स्वीकुर्वन्ति च चाणक्यभित्तं विष्णुशर्मैव पञ्चतन्त्रस्य रचयितेति ।
पार्श्वालाञ्छेतं विवदमानानां विविधवादमस्माभिः क एव पञ्च-
तन्त्रस्याख्यं रचयितेति नैव सम्यक् निर्णीयते ; को हि महात्मा
कदैवेतत् रचयत्, तदपि न सुष्ठु, कौरपि स्थिरोक्तम् ;
वयमिह कश्चित्देव तत् आलोचयिष्यामः ।

केषाञ्चित्देव ग्रन्थानां रचनासमयानिर्णयावसरे अविमंवादिनी
वाङ्माभ्यन्तरप्रमाणरूपो द्वावप्येतावुपायो सम्यगपेक्षणीयो परि-
ग्रहणीयो च, यावेवेदानोमनुमन्यन्ते नवीनाः प्रवृत्तस्त्वनिर्णय-
निपुणाः । तत्र वाङ्माप्रमाणं यथा,—

पञ्चतन्त्ररचनासमये सुस्फुटमविज्ञातऽपि गौणेनैवानेनाभ्यु-
पायेनैतस्य कियदेवावगन्तुं शक्यते एव । पारमीकाधिराजः
नसिर्वातः खट्वोयेकत्रिंशदधिकपञ्चशततमसमायाः प्रभृति

एकोनाशोत्यधिकपञ्चशततमाष्टं यावत् नृपासनमन्त्रकारः ।
तदानीं तदादेयत एव बुज्जरचुमिराभिधेयः कश्चित् महीभृद्भिषक्
पारदायापरनामपेक्षवोति-भाषया पञ्चतन्त्रमेतदन्ववादीत् ।

इदञ्च पुरा राजतनयान् सुशिक्षयितुमेव मन्त्रिहृद्वैस्तेष्वेव
मयत्नं समगोपायिः यतश्चैतत् तन्त्रं राजनोति-दण्डनोतिप्रभृति-
भूयिष्ठमेवामोत् । प्रोक्तभिषग्वरणातिमहत्तैवायामनेतत् भङ्गो-
तम् ; अतश्चावाचोनाश्चानुमिन्वान् यत्, एतत् खृष्टाविर्भावात्
पर पञ्चमशताष्टे प्रचरति अ, नो चेत् खृष्टोयषष्ठशताष्टे
व दांशकैरस्यान्वादः कृत इत्यसम्भावत एवाऽऽभात ।

कथं हि तत्त्वानुमान्यत्सुभिः कमपि कालमनिर्णय केवलं
पञ्चमशताष्टे एव रचितमेतदिति निर्णयि, तत्राख्येयदेवाधी-
निस्त्रितम् आभ्यन्तरिकं प्रमाणम् ; यथा,—

पञ्चतन्त्रं तु माहर्त्तकवररक्षवराहमिहिरस्य कृतः ज्योतिषां
निचयात् कियन्तः श्लोकाः समुद्धृत्य विनिर्विशिता इति दृश्यन्ते ।
अर्वाग्भवाश्च सुधियः दृष्टेर्निश्चिन्वन्ति यतः, वराहमिहिरोदयस्य
अधस्ताद्वेतत् काव्यं निरमायोति । अमौ हि ज्योतिषिकप्रधानं
खृष्टोयषट्मसत्याधिकवत् शततमाष्टं आविरासीदिति निरधारः ।

ततश्च बाह्यान्तरप्रमाणाभ्याम् एवं स्थिरोभवति यत्
खृष्टोयैकोनाशोत्यधिकपञ्चशततमाष्टात् परतः षट्मसत्याधिक-
चतुःशततमाष्टात् पुरतः एव नैतद्विरचितमिति ।

माघप्रभृतोनां तत्रभवतां महाकवोनामत्र कियन्तः श्लोकाः
दृश्यन्ते । महाकविः माघस्तु खृष्टोयनवमशताष्टे एव प्राणिति अ
इति निर्धारितम् ; तस्मात् य एव हि प्राक् पञ्चतन्त्ररचनाकालः
निर्णीतः, तन्नैव महमहान् विरोधः आपतति, तत् सुधोभिर्ध्ययम् ।

अत्र हि विदित्यवरः स्याक्डोर्नल इत्यमभिदधाति,—न हि
भवति पञ्चतन्त्रं मूलोभूतं काव्यम् ; अस्य हि मूलं पञ्चभि-
स्तन्त्रैर्न हि पुरा तन्त्रितमासीत् ; यतश्चैतदतीव प्रबलतममन-

दितं द्वादशरूपकतन्त्रे रूपलक्षितं दृश्यते ; न हि भवति तस्य
काव्यस्याभिधेयं पञ्चतन्त्रमेव, पञ्चमङ्गलरूपमङ्गलेनेवाख्यापिता
वा न भवति अस्यान्यविधा काऽप्यपराख्याति । सत्यं हि एतत्,
पञ्चतन्त्रम अममृणं सदेव समाप्तिमागतम् ; नास्ति नयगिच्छि-
ताना नृपसुतानामपि विनयत्वज्ञापनं, ग्रन्थकृत उपमंहार-
वचनं, भरतवाक्यम आशी संसृचकञ्च ग्रन्थममामौ ।

काव्यमेतत् पारमोक्त ग्रामीय-आरवोय-मिारयकभाषाभिः
तत्प्रवाणवहद्विज्ञानूटितम् ; तत्र चारवोयानुवादस्य नाम
“कालालदामना” मिरियकानुवादस्य च “कालालग् दमनग्”
इति । दृष्टेर्नाहद्विप्रवर स्याक्डोनेनाऽनुमन्यते यत्, हे आप
एतं नामना नूनं करटक-दमनकयोरपभ्रंशभूतं ; अन्यदप्याह
यत् पञ्चभ्योऽप्यधकानि अत्र तन्त्राख्यामन् ; अताऽस्यत्य-
मेवाभिधानमजान, संस्कृतमूलग्रन्थस्तु विलुप्तः ; तस्य तु
किन्नामामोत्, को वाऽस्य रचयितात कैरपि न ज्ञायते ।

किञ्चामा इदमप्याह, तास्मन् हि विलुप्तं संस्कृतमूलग्रन्थं
बौद्धभावव्यूहा विशेषतश्च प्राप्तवन् ; ततश्च तान्त्रिकाः वेदावदः
द्विजातयः तास्ताश्च भावान् स्वधर्माननुकूलान् मतविशेषाश्च
पर्यहार्षः ; तनेवातिमहता द्वादशभागमितस्य नोतिशास्त्रस्य
शरीरं स्वल्पमेवावाशिषत्, पञ्चतन्त्रे एव पर्यणमोक्षः ; तदेत-
देवाधुनातनं नोतिशास्त्रं पञ्चतन्त्रं प्रचरति, बौद्धभावावेशिताः
विविधाः कथास्तस्मादेवात्रानुग्रयन्ते ।

हुयङ्माङ्नामकः चीनदेशीयः परिव्राजकः स्वयंभारत-
भ्रमणवृत्तान्तावल्लोविहती एवमेवाभ्यधात् । यदाऽमौ स्वय-
मेव भारतभूमौ शाक्यसिंहमिहस्थलीं बुद्धगया बौद्धमहार्तोर्थे
नान्दाटिविद्यालय विहारादिकञ्चावल्लोकारयितुम् उपागमत,
तदा भिक्षुकागाराणि विहारतोर्थप्रभृतोनि विगतप्रभाणि
चाद्राक्षोदिति ।

एतेन, बौद्धधर्मस्यावर्तनस्तदागमनात् पुरत एव भावितु-
मारब्धेति प्रतीयते ; काले चर्तास्मिन्नेव पञ्चमशताब्दशेषार्द्धमारभ्य
षष्ठशताब्दं यावत् व्यरचि पञ्चतन्त्रम्. इति निर्धारं प्रागंश-
स्माभिः ; अतस्तास्मिन् किल काले बौद्धभावबहलं पृथक्
सम्यगनादरो न पुनरिष्यतमः ; तथाऽपि मूलमंतद्भूतस्यातोव
मनोरमं, बालजनाशक्तानुकूलं, सुकुमाराधयामन्तेवामनाच्चा-
तोव उपकारकमेवेति विभाव्यायेमिच्छाः सनातनधर्मगृह्या
गुरवः कुर्वाचत् पारवर्त्य पारवर्द्ध चैतत् अत्यक्ता स्वेषां शिष्याणां
पाठनार्हमकार्षेः । भृशमायामेन परिवर्तितेऽप्येतास्मन् बौद्ध-
धर्मप्रभावः तममयपद्धतिश्च सवशेन न व्युत्पत्तः ।

पञ्चतन्त्रं बौद्धप्रभावपारम्पर्यादागता बहूना क्षपणकाटो-
नाञ्च विविधाः कथा उपवाणताः, बौद्धानुभावतशादेवेति
शब्दाश्चात्र व्यवहारिषतः ; नो चेत् तस्मात्मात्रकशब्दानामत्र
अन्ये प्रयोगस्य नास्ति काऽप्यन्यार्थो हेतुः ।

अपि चास्माभिश्चात्र जिनाचनर्थातः ५०८ पत्राङ्कतः १२।
१३।१४ मङ्गलकश्लोकपु मधुरमुपवाणता दृश्यते, परिवर्तितेऽपि
पञ्चतन्त्रं तेषां तेषाञ्च बाह्यभावममृदायानां दृशेनात् मूल-
भूतत्वेतस्य बौद्धभावभूयिष्ठतामादाति अनुमीयते ।

मठशब्दानाञ्च भूरिशः प्रयोगात् मठश्चात्र बौद्धसम्प्रदाय-
मिहमठ एवेति केचित् अबोधः ; “मठश्चावादिनिनयः” कथं
न भवतीति कैरपि नाशाङ्कतमः ; अवादि च यत् भगवतोऽद्वैत-
वाटप्रचारैकगुरोः शङ्करस्य जननात् प्राक् बौद्धेभ्यः कृतं भारत-
ऽन्येषां केषामपि साम्प्रदायिकानां मठो नामोदात्तः, पञ्चतन्त्रञ्च
भगवच्छङ्करावर्भावात् प्रागेव निर्वाचितमः ; अतश्चात्र अन्ये
व्यवहृता मठशब्दा बौद्धमठमेव प्रत्याययन्तीति चेदितव्यम् ।

अपि चात्र धृतानि वीरबलानुपाख्यानानि वेतालपञ्च-
विंशतिग्रन्थेऽप्यत्रापि च दृश्यन्ते ; अतः ‘वन्फे’ इत्याख्य-

सुधीवर्षो बौद्धजातकग्रन्थत एतानि सङ्कलितानीत्यन्वमिनोत्.
यत् आख्यायिकासैताः बौद्धजातकग्रन्थेषु दृश्यन्ते इति ।

इत्यमेवात्र समादधति अर्वाचोनाः प्रवृत्तत्त्वानुसन्धितवः
यत्,—केनापि महता परमविदुषा नयकुशलेन विविधेभ्यो
नीतिशास्त्रेभ्यः धर्मसंहिताभ्यसैतानि आकरत्नान्यनर्घ्याणि
सङ्गृह्यतत् समकालि । रचनापाटवभङ्गोषु निरोक्ष्यमाणास्वपि
चानुगोणितासु सुसूक्ष्मधिया कौपि निर्णेतुं न शक्यते यत्, केन
हि महात्मना कदैर्निर्दिष्टमिति ।

यावदेवात्र प्रमाणमधिगतं, तत्र तत्र तु विश्वस्य एताव-
न्मात्रमवाभिधानं शक्यते यत्,—सृष्टीयष्टमसत्यधिकचतुःशत-
तमाब्दादारभ्य एकोनाशोत्यधिकपञ्चशततमशतदं यावत् तत्
समाऽभ्यन्तरं एवैतन्निरमायोति । यावच्चैतस्मिन् किमापि समो-
चोर्न विद्वद्भ्यामसामोदकरञ्च प्रमाणान्तरं न सङ्गृह्यते, तावदट-
मेव वक्तुं शक्यते यत्, उक्तमवत्सराभ्यन्तरत एवैतत् केनापि
कारुणिकेन कवित्वकीर्तिसम्पदेऽपि अमृदयता स्वनामा-
प्रदायैव प्रथितादिनयविदिष्णुगर्भनाम्नैवैतत् प्रकाशोक्तमिति ।
किञ्चात्र विभिन्नमतानां बहुधा विवादे प्रचरत्यपि,—

“सकलार्थशास्त्रमारं जगति समानोक्त्य विष्णुशर्मदम् ।

तन्मैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम्” ॥

इति अन्यादौ अन्यकृत्यरिचयदर्शनात् प्राचीनसंवादं संरक्ष्य
चास्माभिर्विष्णुशर्मनाम्नैवैतत् प्रचारोक्तमित्यन्तमनल्पजल्पने
नेति । शं भूयात् ।

इं संवत् १८१८

कलिकाता ।

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्रः
एस, ए वि, एस्, चैत्युपाधिकः
श्रीपञ्चानन शर्मा ।

पञ्चतन्त्रस्य कथानां सूची

विषयः	प्रकाशः
यन्त्रकन्याङ्गलाचरणम्	१
यन्त्रावतरणिका	२
कथामुखम्	३

मित्रभेदे—

कथाप्रस्तावना	७
दण्डिग त्रयम्-सिंह-शृगालानां कथा	८
कोलोत्याटिनानरकथा	१६
शृगाल दग्धकथा	१७
नृपति दानाल गोवधकथा	५९
देवशभाख्यजिन आश्रितभक्तिकथो, शुभमानदृश्य जम्बुकाना, १५ ज-समाश्रयकौलिक द्रुतिक-नापिताभास कथा	१४
विश्वरूपधारिकालिक राजकन्याकथा	२८
नायकी कणमर्प-कनकसुत्रकथा	१००
वक कुलोरककथा	१०१
सिंह-शृगालकथा	१०८
सत्कुम्भ-नन्दविमर्षिणीः कथा	१०९
मौलवर्गशृगाल सिंहदोना कथा	१२५
उष्ट्र-काक-सिंह-होपि-शृगालादीना कथा	१२८
समुद्र-टिड्ढिभयो. कथा	१४८
रसदय-कच्छपाना कथा	१५८
नथाणा मत्स्याना कथा	१५९
चटका-काककूट-मालिका-दुर्दूर-कुञ्जराणा कथा	१५९
सिंह-वक शृगालाना कथा	१८५

विषयः

पृष्ठाङ्काः

वानरधृष मुचोमृगपक्षिकथा	...	...	१८४
वानर-वमचटकाकथा	...	...	१८६
अर्ध-पापवृद्धिकथा	...	...	१८८
नर-मकुल कथासर्पकथा	...	...	१८९
वर्षिकपुत्र-तृणाट्टक बालकाना कथा	...	...	१९०
नरपति-वानरयो, चौराधर-धानकचतुर्वेद किरातानाथ कथा	...	...	२००

मित्रसम्प्राप्ति—

जाक कृमं भृग भृषिककथा	...	...	२०८
लम्बक चतुर्वेद विवरणकथा	...	...	२०८
विद्वत्तक तासन्तु वृद्धात्मकथा	...	...	२३८
श्रुतितातलावकथामसङ्गं ब्राह्मण-ब्राह्मणीकथा	...	...	२३९
शक्र-पुलन्द-मृगाना कथा	...	...	२४५
भामव्यमर्थ कथावितयाना कथा	...	...	२५५
कौमिलक देवपुत्रवृद्धकथा	...	...	२६५
वसन्तवृष मृगाल-मृगालीकथा	...	...	२७५

काकोलकोयि—

शायसरालमेवर्ण उल्लूकराजारिभर्तृनयो, कथा	...	...	३०४
काकोलूकाना नित्यवर्तमानिकथा	...	...	३२८
दास शशकाना कथा	...	...	३३५
शश कर्पत्रय मारुगिराणा कथा	...	...	३४०
ब्राह्मण-श्यामल-सुर्नवकथा	...	...	३४५
महासर्प-पथोलिकाणा कथा	...	...	३५५
ब्राह्मण-तन्मूल-मृग-दीनारकथा	...	...	३६४
वर्षपिच्छकस भौवर्णपाच-नरपतिना कथा	...	...	३८८
व्याध-कपात कर्पनामा कथा	...	...	३९८
मृदवर्णक तन्मूल चौराणा कथा	...	...	४०९
चौर-राक्षस-ब्राह्मणाना कथा	...	...	४०९
वन्दीकथसर्प उदरस्थसर्पयो, कथा	...	...	४०९

विषयः	पृष्ठाङ्काः
रथकार-तत्पत्नी तञ्जाराणां कथा	३२१
रमणीयःपमृशका तपस्विब्राह्मणयो कथा	३२७
भुवर्णावट्कपात्र नरपत्यादीना कथा	४०६
शगाल त्रादलगतभिदृक्कथा	४०८
भग्नक कणसुपकथा	४२१
अष्टवर्गनम्राक्षणी दृताम्यब्राह्मणकथा	४२५

नव्यप्रणाली—

नामर-सकरकथा	४३६
गङ्गदत्त प्रियदर्शनकथा	४५१
सिद्ध-शगाल रामभक्त्या	४६१
नरपात धूमिप्रशस्तीकुलालकथा	४६८
सिद्ध भिदृगिष्ट शगालवत्सकथा	४७०
नाक्षत्र तत्पत्नी मञ्जारपद्मना कथा	४७४
नन्द वरकृच तद्वापायः कथा	४७५
नाक्षत्रभोजनरामभक्त्या	४८१
डालकपत्नी तञ्जारा शगालीकथा	४८६
रथकार अष्टावृत्तदालीककथा	४८७
सिद्ध व्याघ्र दीप-कतदाक्ष शगाल कथा	४८८
विदाङ्गनामकसारमयकथा	५०५

अपरोक्षितकारक—

मेष्ठिमणिभट नापित वपणककपिपद्मानाथ वपणक धर्माधराराणकाना कथा	५०५
ब्राह्मण तत्पत्नी मकुलाना कथा	५१५
अतृणा ब्राह्मणपुत्राणा कथा	५१८
सिद्धकारकब्राह्मणपुत्राणा कथा	५२५
पण्डितमुखीणा अतृणा ब्राह्मणपुत्रा कथा	५३१
एकवर्द्ध-अतृणा-सिद्धसवृद्धेना कथा	५३६
शगाल गायकगर्भयो कथा	५४८

विषयः			पृष्ठाङ्काः
अतर्भुजमन्थरकीलिककथा	...	..	५४४
मोमशर्मतात शतभाण्डयोः कथा	..	...	५५१
मानव-चन्द्राण्यप्ययोः कथा	..	..	५५२
विकान्त-राजस-मानवाणां कथा	...	-	५६२
विजयीकथा अन्य-कुञ्जानां कथा	..	..	५६७
राजस प्रच्छकनाङ्गवर्धोः कथा	...	-	५६८
पञ्चोदरपुण्यगोवभारण्यपवित्रः कथा	.	..	५७५
रुप-ककट-त्राण्यना कथा	...	.	५७८

पञ्चतन्त्रस्य

श्रीकोक्तविषयाणाम् अकारादिक्रमेण निघण्टुः ।

विषयः	श्रीकाण्डः	विषयः	श्रीकाण्डः
अचक्षता	... मि-मे० १४३	अद्यमानर्थम्	... मि-स० ७१, ८२, ८४
अतिविः (सत्कारः)	मि-मे० १८१—१८३, २११। का० १५३, १६३। ख० २—५	अन्यगुणवता मित्रा...	मि-मे० ३०८
अतिक्रमः	... ख० २२	अविवेकः	... मि-मे० ४४०। ल० २
अत्यल्पस्त्रीकारनिन्दा	... मि-मे० ३१६	अविद्यामभूमिः	... मि-मे० २८३। का० १
अदृष्टम्	मि-मे० ३४१। मि-स० ८५, १८४। ख० ३०, ४२, ४३	असज्जनकृता सतां मित्रा	मि-मे० ४४७, ४४८
अनधिकारवृत्तिः	... मि-मे० ४२२	असतो, तद्वत्तत्त्वं तद्विषयः	मि-मे० १८४-१८७, १८८
अनित्यता	... मि-स० १८२	असम्येयः	... ल० १५
अनिर्वृतिः	... मि-मे० २२८	अष्टानि पाण्डित्यम्	... मि-मे० ४५
अनुशोचना	... मि-मे० ३६२—३६४	असुरग्रता	... का० ११६—११८
अपकारिणः दुःखम्	... मि-मे० ३६५, ३८७	अदृष्टाः	मि-मे० ३२८, ३३०—३४०, ३५०
अपरितोषपातम्	... मि-मे० ३०५	अद्विष्टा	... ल० १८
अपने कथनम्	मि-मे० ३३, ३४, ४२३। का० ४	आत्मगुणिः	... मि-मे० २२
अवध्यः	... मि-मे० ३१४	आत्मपाचत्वागः	... मि-मे० २२१
अभक्ष्यनिन्दा	... मि-मे० ३१८	आत्मरक्षा	... मि-मे० ३८५—३८८
अभयदानम्	... मि-मे० ३१२	आत्मरक्षा	का० ८२—८४
अचक्षता	... मि-मे० १४३	आत्मोद्यता	मि-मे० ११०। मि-स० १०७
अराजकता	... का० ७१	आयुः	... मि-स० ८५
अर्थः	मि-मे० २—१०, १०४। मि-स० ८२—८४, १२४, १२५	आयुष्मकता	... मि-मे० ७८
		आयुः	... मि-मे० १३, ११८
		आयुः	... का० ४४—४५
		आयुः	... मि-स० १६

विषयः	श्रीकाण्डः	विषयः	श्रीकाण्डः
सङ्कथनप्रथमम् ...	मि म० ६०	मानसप्रथमम्	म० ५३—५५
सत्तरम् ...	मि मे० ६४	माह्व्य-सुखामाव-कायनम् ...	म० ५०
सत्ताष्ट्र. मि स० १४६—१४८। का० २८		गीतम् ...	म० ५२, ५६
सट्टरपीवणम् ...	मि मे० २०८	गुणः ...	मि-मे० १०३—१०६
सपट्टेय' ... मि-मे० ४२१। मि-म० १२६।		गृहमेधि-वर्णः ...	मि-मे० ५०५
का० २४५—२४८। म० ७७।		गोपनीयविषयः ...	मि मे० १०८
म० ५१, ७२, ७५, ८८।		गरः (तल्लवणस्य) ...	का० ६५—६८
सपभोगविधिः ...	मि-स० ८४	चिन्ता ...	म० २७
सपायकीशकम् मि मे० २२८, २३०, ३५८		जन्मसाफल्यम् मि मे० १८०, ४२५—४२७।	
पक्षाता ...	मि मे० ३६०	मि-स० १८१। म० १७	
कामाजननटु'खम् ... मि-मे० २२२—२२४		जीवनस्य मन्त्रता ...	मि मे० २०
कामादान-पात्रनिर्णयः ...	का० २१०	जीवितम् ...	मि मे० २७
कामाप्रथमम् ...	म० ८८, ८०	तारुण्यम् ...	मि-मे० ११
कर्णप-दीवकचनम् ...	मि-मे० ३२५	लम्बा ...	म० १५, १६, ८७—८८
कर्णव्यता मि-मे० १४१, ३८०। म० १७, १८		तेजः ...	मि मे० ३२, ३५४—३५७।
कलक-दीवकचनम् ...	म० ७०, ७१	का० ७८	
कापुकम् मि मे० २६, ३५०। म० ३३, ७६		दम्भ' ...	मि मे० ४०७, ४०८
कामिता ...	मि मे० २२०, २२१	दया ...	मि मे० २५
काव' ...	का० १३०	दरिद्रता मि स० ८५—८८, १०२—११०,	
कालाकरचे कार्यकानिः का० २१८, २२०		१६८। म० २—७, २३—२६	
कीर्तिः ...	मि-मे० ३२०	दरिद्रतायां दीवः मि मे० ४४२, ४४३।	
कृतकश्रमकम् ...	का० १५५	मि-म० ८१	
कृतज्ञनिन्दा ... मि मे० ४५३। म० ११		दाहता ...	मि-स० ७६—८५, ७८
कृतकता ...	मि-स० ७६, ७७, ७८	दानम् ...	मि-स० ५३—५५, १६७
क्रोधः ...	मि मे० ३३०	दासत्वम् ...	मि-मे० ८०—१०२
कृतकता मि-मे० १, १६१, ३२८, ३३८।		दीर्घसूत्रता ...	का० २१८, २२०
मि-स० १२०। म० ५५		दुःखम् ...	मि-स० १८७
कृतः मि स० १२८। का० १४४—१४६,		दुरदृष्टम् मि-स० २१—२३, ८८। का०	
१७५, १७६। म० ३१		१५४। म० ८५	

विषयः	श्रीकाण्डः
दुग्धः (तल्लक्ष्यम्) ... मि-मे० २५०—२५४ ।	
मि-स० १४—१६ । का० १२१, १२५	
दुग्धमता ... मि-मे० १६६ । का० ८१	
दुग्धः (तल्लक्ष्यम्) ... का० ८६—८८	
दुग्धता ... मि-मे० ११६	
दुग्धस्य ... का० २१८	
दुग्धभाषः ... का० ६०—६४	
यन यनसुख्यौ मि-मे० ४३१, ४३२ । मि-स० १२१, १४२, १४३, १५५—१५८, १६६	
यननिष्ठा ... मि-स० १२२, १२३	
यनवता ... मि-स० ८—१०	
यन्यानां प्रशंसा ... मि-मे० २८४ ।	
() मि-स० ५७—५८ । मि-मे० ७४	
यथाः मि-मे० ४३७ । का० ८५—१०४ ।	
यथा ... का० ४१	
यान्त्रिकता ... का० १७०—१७२	
योरता ... मि-मे० ११२, ११३, २१६	
योरव्य लक्ष्मिन्, कर्म मि-स० १२६ । मि-स० २८	
युग्मता ... का० ७४ । मि-स० १२—१४	
युग्मरक्षणे उपायप्राप्ति ... मि-मे० ३४४	
युग्मस्य मि-स० २६ । का० १०५—१०७ ।	
युग्म ... मि-स० ८२	
युग्मशक्तता मि-मे० ११५, ३५२, ३५३	
युग्मता ... मि-मे० ३८३	
युग्मिः (साधारणी) मि-मे० १०७, १५७, १५८, १६६—१७०, १७५, १८०, २६८, ३००, ३०१, ४००—४०२, ४१३, ४३४, ४४४, ४५०, ४५५, ४५६ । मि-स० ६३, १२७, १४४, १७०, १८८ । का० ८५,	

विषयः	श्रीकाण्डः
११०, ११८, १२७, १२८, २२१, २३२, २४१ । मि-मे० ६, १८ १८, २०, ६४, ६५, ६७ । मि-स० ५७, ७३, ८१, ८५ ।	
युग्मिभेदः ... मि-स० ४७	
पाण्डित्यम् मि-मे० ३६८, ४६० । मि-स० ८६ । मि-स० ४१	
परामर्शः मि-मे० ३३६, ३७०, ४१८	
परिपक्वः का० १५६—१५८, १६१, १६२, १६५—१६७	
पाण्डित्यः ... मि-मे० ४५६	
पापम् ... का० १६८, १६९	
पिप्लुता ... मि-मे० ३२७	
पुष्पः (तल्लक्ष्यम्) मि-मे० कथामु० ४—८, २०—२१, ११४, १४१ । मि-स० १८—२१	
पुष्पकारः ... मि-मे० २१७, ३५८ । मि-स० १३५—१४० । मि-स० २८, ३२	
पुष्पा ... मि-स० ८७, ८८	
प्रज्ञापाण्डित्यम् ... मि-मे० ३७६—३७८	
प्रज्ञापोषणफलम् ... मि-मे० ३३५	
प्रज्ञाप्रशंसा ... का० २४२, २४३	
प्रधानपुष्पकारणम् मि-मे० ३१७	
प्रभुर्माता ... मि-मे० १२०	
प्रमाणम् ... का० ८३, ८४	
प्रमाणप्रशंसा ... मि-स० ११०, १११	
प्रियता ... मि-स० ५६	
प्रियताहेतुः ... मि-मे० ४४४	
प्रियतिलक्ष्यम् मि-स० ५१, ५२ । मि-स० १३	
प्राप्तिः ... मि-मे० ११—१८	
प्राप्त्यः ... मि-स० ४०	

विषयः	श्रीकाण्डः	विषयः	श्रीकाण्डः
वृद्धिः	मि-मे० १३५, २१५, २१८, ३८८ । मि-म० ६ । का० १७६ । अ० ४६	मित्रता	मि मे० ३६८ । मि स० १२, २८, २१ । ३७—४०, ४८, ११०, ११८, १७८ ^१
वृद्धिनाशः	मि स० ५, १८३		१८२ । का० २०८ । अ० २०, ६६
वृद्धिमत्कर्मव्ययम्	मि मे० ३४५	मित्रताकरणफलम्	मि-स० १८१
वृद्धिमता	मि मे० १८, ४४, ४५, ६५ ४११ । अ० २० । अ० ४७	मित्रतालक्षणम्	मि-स० ४८, ११८
मित्रतागो	मि-स० ११४, ११५	मित्रदूषणम्	अ० १८
भक्त्यर्थः; गृहान्तरम्	अ० २३	मित्रदोषः	मि-मे० २८७, ४५३
भयम्	मि-स० १७२ । का० २१४	मित्रप्रशंसा	मि स० ६१, ६२, ६४, १७८ १८५, १८६, १८८, १८९, २००
भविष्यता	मि-स० १०, ११, ८२, ८३, १३०—१३४ । का० २५२ —२५६ । अ० ३७, ६२ ६३	मित्र्याकचन-फलम्	मि मे० १३०
भक्त्यलम्	मि-मे० ७८, ८०, १६३—१६५ ३१०, ३८१, ३८४, ४५४	मृत्युः	मि-मे० ४००, ४५१, ४५२ । मि-स० १६०
भक्त्यलमपि	मि-मे० १२१, ३१४ ३१५, ३८२	यानम्	का० ३४, ३५
भेटः	अ० ७३, ७४	यज्ञप्रतिषेधः	३४८
भोग्यव्यापनार्थः	का० ८२	युद्धम्	का० १२—२०
भयम्	मि-मे० १८८, १८०	योग्यायोग्यता-विचारः	मि-मे० ७८, ८१, ८६, १०८ । का० ११४ । अ० ८०
भयना मि-मे० १०८, १११ । मि स० १८७ । का० ७५ । अ० ६०, ६४		राजदोषः	मि मे० ३२३, ४१५ । का० ८८, ७७, ८८, २५०
भयनाप्यापनार्थम्	का० ६	राजधर्मः	मि-मे० २३७, २३८, २४०, २४४, २४५
भक्तिदोषः	मि मे० २८४, २८५ । का० १८८	राजनिष्ठा	का० ८०
भक्तिव्ययम्	मि मे० १३७, १३८, १७१, १७२, ४०६	राजनिष्ठम्	मि-मे० १३७, १४०, ३१८, ३७३, ३७४ । का० १२२, १२३ । अ० ४५
भक्त्यलम् (तल्लक्षणम्)	मि-स० ७, ८ । का० २१८, २४० । अ० ३५, ३८	राजरोषफलम्	मि-मे० ७१, ७२, १३०
भावावच्छेदः	का० २८	राजलक्षणम्	मि-मे० १३१, २४६, २४७, २४८, ३०६ । मि-स० २४, २७ । का० २१६, २५१ । अ० ५८
भावावच्छेदः	का० २८	राजपदव्यवहारः	मि-मे० ५१

विषयः	श्रीकाण्डः	विषयः	श्रीकाण्डः
राजसंश्रयः	मि-मे० २२, ३५—४३, ५४— ६३, ६८—७०, ७३, १५८, १६०	व्यसनीहरचोपायः	मि-स० १८६
राजसंश्रयाकारणम्	मि-मे० ४१४	गडगा	मि-स० ४१—४२
राज्ञां नीतिभेदोक्तिः	मि-मे० ४५८	गतः (सुखचक्षुः) मि-मे० १८५। मि-स० ३४, ४४, ५०। का० ५, २६, २७, १८७	
राज्ञामक्षयस्यम्	मि-मे० २४१, २४३	मन्त्रमेवमथोपायः	मि-मे० २८८, २८९
रक्षितम्	च० ६५—६७	मन्त्रोः नाशकानिर्णयः	मि-मे० २५५।
राज्यरक्षचोपायः	मि-मे० २३८, २४०	मि-स० ३३। का० २५, २८—३०, १२८	
सञ्जी	मि-स० १२८, १४१। का० ७२। च० ३७	मन्त्रोः प्रथमव्याप्तिः	मि-मे० ३४७, ३८४
श्रीकृष्णमाचारः	मि-मे० ३७२। मि-स० ६७—६८	मन्त्रोः समीपं प्रवर्तनीकारः	च० २२, २६। का० १२८
कीलः	मि-स० १	मन्त्रचक्षुः मि-स० ६५, ६६। का० १४०, १४१	
वसन्ताऽऽगमनम्	मि-मे० ७४—७६। का० १२४	मन्त्रागतचक्षुः विपत्त्यातः	मि-मे० २२७
भाक्त्वम्	मि-मे० ६६, ६७। का० १११—११३। च० ४८	मन्त्रात्मनः	मि-मे० कथामु० ८
विट्टमानमादरः	मि-स० ३६	पद्मागुभावेदकभाषः	मि-स० ८७
विनाशः	का० २, ३	शोकः	मि-मे० ३८२
विपदा विपट्मगमनम्	मि-स० १८३	श्लाघा	मि-मे० ४०३, ४०४। मि-स० २
विपत्तामुरक्त सुखचक्षुः	च० ७	शत्रुयः	का० ५५—५८
विरहचक्षुः	मि-मे० १४२	भङ्गमे	मि-मे० २७१—२७३। च० ४२
विवादः	मि-मे० ४३५। मि-स० ८	भङ्गमेकरचोपदेशः	मि-मे० ४१७—४२०, ४५७। मि-स० ६३। का० ७१, ७२
विश्रासः सत्याभावावनिर्णयश्च	मि-स० १२०। का० १	मङ्गलप्रतिपक्षनिर्णयः	मि-मे० ३३५
विश्रासं दानोक्तिः	मि-मे० १२३—१२६ २८६। मि-स० ४५, ४६, ४८। च० १४	सञ्चाराश्रयकाक्षः	मि-मे० १२७—१२८
वृथा	मि-मे० ४२८, ४३०। मि-स० १०१। का० ३१, ३३। च० ८	सञ्ज्ञासङ्ज्ञातिः	मि-मे० १६२
वृहत्त्वम्	का० १८६, १८७	श्रीगुणोप उपदेशः	का० १४८, १५०
व्यसनम्	मि-स० १८५। च० २५	सत्याभादिदानप्रार्थना	मि-स० ८०
		सत्यस्य गौरवम्	का० १०८, १०९
		सदावादावकाशचक्षुः	मि-मे० २१०—२१३
		समापः	मि-मे० ११८

विषयः	श्रीकांडः	विषयः	श्रीकांडः
सर्गोप.	... मि-सं १६०—१६२	संवा मि भे० ४६—५२, ३०६ ३०७, ३८०।	
साम्यः कर्मव्यय	... मि सं ३२, ३४।		मि सं ७१
	का० ८, ११, २३, २४	स्त्रीकौशल्यम् । तत्र यथा-योग्य-५-१६ (रौप्येनः)	
सफलता	... मि सं १५३		मि भे १८४—२०२
अन्यानम्	... मि सं २४	स्त्रीचरित्रम्	मि भे० १४६—१४८। का०
सर्वसुखसाधनवर्तमानार्थः	... ल० २४		१८४। ल० ३४—२६। अ० २३
साध्यम्	... मि भे० १८३, ४३६, ४३७	स्त्रीया परिचयकालानर्थः	का० २००—२०८
साधुचरित्रम्	मि-भे० १७६, १७७, २६८।	स्त्रीनिन्दा	ल० ५१—५३, ५५—५८। अ० ६३
	ल० ६८	स्त्रीव्यस्ता-फलम्	मि सं १४०, १४१।
साम मि भे० ४०८, ४१०।	का० ७, २६, २७		ल० ५४। अ० ६१, ६२
सारत्वम्	... का० २४४	स्वदेशविदेशी	का० ८१। ल० ७८। अ० ४८
साहित्यिकता	... अ० ३१, ३४	स्वप्नः	... मि-भे० १४४, १४५। अ० ११
सिद्धिपायः	... का० २३३।	स्वभावः	... मि भे० १३३, १३४, २७०,
सुख-पुष्टिगो	... मि-सं १७४		२८०, २८२। ल० ८१, ७२
सुभाषितम्	... मि-सं १७५, १८६	स्वर्गगामिता	... मि-भे० ३३१—३३४।
सुहृद्गुण.	... मि भे० ३६६, ३६७।		मि-सं १११
	मि-सं १७—१८, १७१	स्वस्थानभटता	... मि-भे० १२२
सैनिकलक्षणम्	मि भे० ३८५—२८३, ३०८, ३२१, ३२२, ३२४, ३२५।	स्वास्थ्यम्	... मि-सं १६४
		चित्त-चित्तविषयो	... का० १५१, १५०

पञ्चतन्त्रम् ।

—०००—

यन्त्रकथाप्रकरणम् ।—

जज्ञा रुद्रः कुमारो हरि-वक्त्र-यमा वङ्गिरिन्द्रः कुबेर-
चन्द्रादित्यो सरस्वत्युदधियुगनगा वायुवर्ष्वा भुजङ्गाः ।
सिद्धा नद्याऽश्विनौ श्रीर्दितिरदितिसुता मातरश्चण्डिकाद्याः
वेदास्तौर्थाणि यज्ञा गणवसुसुनयः पान्तु नित्यं यद्वाञ्छ ॥१॥

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।

चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः ॥२॥

प्रथमं परमाख्यानं श्रीश्रीवानन्दब्रह्मणे ।

लिखते बालबीजाय टीकैषा बालनोचिनी ॥

यन्त्रारम्भे प्रारिप्सुगपरिचमतिक्रामो यन्त्रकृतं दुरदृष्टप्रथमनाथ देवादीन् सङ्कीर्त्तय
महाशिवं कामयते, ब्रह्मेति ।—ब्रह्मा हरिश्चन्द्रगर्भः, रुद्रः शिवः, कुमारः कामिन्देवः,
वङ्गिरिन्द्रः, वक्त्रः जलदेवः, यमाः यमनः, वङ्गः वङ्गः, इन्द्रः देवराजः, कुबेरः
धनपतिः, चन्द्रः सोमः, चादित्यः सूर्यः, सरस्वती वाग्देवी, उदधिः समुद्रः, युगानि
क्रतादीनि, नगाः पर्वताः, ("शैलहस्ती जगावगौ" इत्यमरः) वायुः पवनः, वर्ष्वा
वृषिणो, भुजङ्गाः पङ्खाः, सिद्धाः देवयोगिविशेषाः, नद्याः सरितः, मङ्गाप्रभृतय इत्यर्थः,
अश्विनौ अश्विनीकुमारौ, श्रीः लक्ष्मीः, दितिः कश्यपपत्नी, दैत्यजननी इत्यर्थः, अदिति-
सुता देवा इत्यर्थः, चण्डिकाद्याः चण्डीप्रभृतयः, मातरः मातृवर्गाः, वेदाः ऋक्सामयजु-
रथर्वकपायत्तारः, तौर्थाणि पृथ्विजाति काश्यादीन, यज्ञाः दर्शपौर्णमासादयः, गणाः
प्रमखाः शिवानुचरविशेषाः इत्यर्थः, वसवः अष्टमहाका गणदेवताः, सुनयः व्यासादयः,
यद्वाञ्छ नवमहाका रव्यादयश्च, नित्यं सततं, पान्तु रक्षन्तु, अन्त्यानिर्त शेषः । सम्भरा
व्रतं,— "सर्वार्थान्ताम्येष त्रिमुनिर्यातिवृता सम्भरा कीर्त्तिर्देवम्" इति लक्षणात् ॥१॥

साम्प्रतं नीतिशास्त्रकारान् प्रथमति, मनवे इति ।—मनवे स्त्रायुष्याय, वाचस्पतये
उदस्पतये, शुक्राय देव्याचार्याय, ससुताय सपुत्राय, व्यासमहताशैल्यः, पराशराय,
विदुषे चाचन्याय च एतेभ्यः, तथा नयशास्त्रकर्तृभ्यः, नीतिशास्त्ररचयितृभ्यः, पूर्वोक्तिभ्यो
ऽन्येभ्य इति भावः, नमः प्रणतिरस्तु । आख्यां व्रतं,— "यस्याः प्रथमं पादे द्वादश भावा-
लया व्रतौघेऽपि । षष्ठादत्र द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके चाऽऽख्या ॥" इति लक्षणात् ॥२॥

सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मा सः ।

तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥ ३ ॥

कथामुखम् ।

तद्यथा अनुश्रूयते,—अस्ति दक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र (क) सकलार्थिकल्पद्रुमः प्रवरवृत्तिमुकुट-
मणिमरीचिमञ्जरीचर्चितचरणयुगलः (ख) सकलकलापार-
ङ्गतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव । तस्य त्रयः पुत्राः (ग) परम-
दर्मेधसो बहुशक्तिरुग्रशक्तिरनन्तशक्तिश्चेति नामानां बभूवुः ।

अथ राजा तान् शास्त्रविमुखान् आलोक्य सचिवान् आह्वय
प्रीवाच,—“भोः ! ज्ञातम् एतत् भवद्भिः यत्, ममैते पुत्राः
शास्त्रविमुक्ता विवेकरहिताश्च । तत् एतान् पश्यतो मे महदपि
राज्यं न सौख्यम् आवहति ; अथवा साधु इदम् उच्यते,—

अजातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ मृतौ वरम् ।

यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ ४ ॥

सकलान्तः—सः प्रसिद्धः, विष्णुशर्मा जगति सकलानाम् अर्थशास्त्राणां नीत-
शास्त्राणां, सारं समालोक्य समालोच्येत्यर्थः, पञ्चभिः तन्त्रैः भागविज्रंभैः, एतत् सुमनो-
हरं शास्त्रं नीतिशास्त्रमित्यर्थः, चकार । आख्यां व्रतमिदम् ॥ ३ ॥

(क) सकलमिति ।—सकलानां—समस्यानाम् अर्थिना—याचकानां, कल्पद्रुम-
इव—कल्पपाठप इव, [उपनिषत्समासः] कामपह इति भावः । प्रवरति ।—
प्रवरानां—लज्जता, वृत्तानां—राज्ञां, पराजिततया प्रथमानामिति भावः, मुकुट-
मणीनां—किरीटराजानां, या मरीचिमञ्जरीः,—मयूखावल्याः, तानिः चर्चितं—
वर्जितं, चरणयुगलं यस्य तथोक्तः ।

(ख) सकलमिति ।—सकलाः,—समयाः, याः कलाः,—चतुर्वर्तिप्रकारा
विद्याः, तानां पारः,—अन्तः तं, यतः,—प्राप्तः, सकलकलापारदर्शी इत्यर्थः ।
अमरमिति ।—अमरस्य शक्तिरिव शक्तिः यस्य स तथोक्तः ।

(ग) परममिति ।—परमा दृष्टा मेधा येषां ते, अतिदुर्मुहस्य इत्यर्थः ।

अजातमिति ।—अजातमृतमूर्खेभ्यः, पुत्रेभ्य इति शेषः, [अपिवाचं पञ्चमी] वृत्ता-

वरं गर्भस्त्रावो वरस्तुषु नैवाभिगमनं

वरं जातः प्रेतो वरमपि च कथं व जनिता ।

वरं बन्धा भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः

न चाविद्वान् रूपद्रविणगणयुक्ताऽपि तनयः ॥ ५ ॥

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ? ।

किं तथा क्रियते धेन्वा या न सूतं न दुग्धदा ? ॥ ६ ॥

वरमिह वा सुतमरणं मा मूर्खत्वं कुलप्रसूतस्य ।

येन विबुधजनमध्ये जारज इव लज्जते मनुजः ॥ ७ ॥

जातो मृतश्च अजातश्च तौ, सुतौ, वरं मनाक्प्रियौ, (“देवादने वरः श्रेष्ठे त्रिषु लोके मनाक्प्रियौ” इत्यमरः) यतः यस्मात्, तौ मनाजातौ, स्वल्पदुःखाय, भवत इति शेषः, जडः मूर्खः, पुत्रः, यावज्जीवम् आजीवनं, दहेत् सनापयत्, मूर्खः, पक्षः यावज्जीवं क्षेत्रप्रद इति भावः । पश्चादन्तं इति,—“युगोक्तुर्धेतो जेन पश्चादन्तं प्रकीर्तितम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

वरमिति ।—गर्भस्त्रावः अकाले गर्भेभिः सरणं, वरं मनाक्प्रियः, स्तुषु रजो निर्गमादारब्ध बालकसु निवास इत्यर्थः, अभिगमनं स्वीकृतम्, नैव वरम्, स्तौ पक्षुपेक्षाजनितपापमपि स्वीकार्यमित्यर्थः, जातः उत्पन्नः पुत्रः, प्रेत स्तनः, वरं, कथा मनसा, एव जनिता उत्पन्ना, वरं, बन्धा अप्रमदा, भार्याऽपि वरं, गर्भेषु वसतिः स्थितिः, गर्भादनि सरणमित्यर्थः, अपि वरं, रूपद्रविणगणयुक्ताः रूपवान् धनवान्, अपि तनयः अविद्वान् मूर्खः, चेदिति शेषः, न च, वरमिति शेषः । शिखरिणी इति,—“वसैवद्वैष्टिना यमनसमन्ता न, शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

च इति ।—यः पुत्रः, न विद्वान् न पण्डितः, न भक्तिमान् यज्ञया नागुरागवान्, पित्रादिष्विति शेषः, [“न चार्भिकः” इति पाठान्तरम्] तेन पुत्रेण सुतेन, जातेन उत्पन्नेन, कोऽर्थः ? किं प्रयोजनम् ? या धेनुः, न सूते न सन्तानप्रसवं करोति, न दुग्धदा न पयस्विनी, तथा धेन्वा नवा, किं क्रियते ? दुग्धदानासमर्थया अप्रसविष्या धेन्वा इव भक्तिहीनमूर्खपुत्रेण नास्ति प्रयोजनमित्यर्थः । “या न दोग्धी न गुर्विणी” इति इक्ष्वाक्यकथं पाठः । हटानाकहारः ॥ ६ ॥

वरमिति ।—इह जगति, सुतमरणं पुत्रनिधनं, वरं वा, कुलप्रसूतस्य सत्कुलोद्भवस्य, मूर्खत्वम्—अविद्वत्वं, ना न, भवतु इति शेषः । येन मूर्खत्वेन, मनुजः मानवः, विबुध-

गुणिगणगणनाऽऽरम्भे न पतति काठनी समभ्युत्थं यस्य ।

तेनाम्बा यदि सुतिनी, वद बन्ध्या कीदृशी भवति ? ॥८॥

तदेतेषां यथा (घ) बुद्धिप्रकाशो भवति, तथा कांऽपि उपायोऽनुष्ठेयताम् । अत्र च महतां हर्षं भुञ्जानानां पण्डितानां पञ्चशती तिष्ठति । (ङ) ततो यथा मम मनोरथाः मिष्टिं यान्ति, तथा अनुष्ठेयताम् इति । तत्रैकः प्रोवाच,—
“देव ! हादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं (च) श्रूयते, ततो धर्मशास्त्राणि मन्वादौनि, अर्थशास्त्राणि चाणक्यादौनि, कामशास्त्राणि वात्स्यायनादौनि ; एवञ्च ततो धर्मायकामशास्त्राणि ज्ञायन्ते । ततः (छ) प्रतिबोधनं भवति” । अथ तन्मध्यतो सुमतिर्नाम सचिवः प्राह,—(ज) “अशास्त्रतोऽयं (झ) जीवितव्यविषयः, प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि ; तत् सङ्क्षेपमात्रं शास्त्रं किञ्चिदेतेषां प्रबोधनायै चिन्त्यतामिति । उक्तञ्च, यतः,—

जनमध्ये पण्डितवर्तिनी, जारात् जायते इति जारजः स इव उपपतिज इव, (“जार-
रूपपतिः समो” “अधत्ते जारजः कुण्डः” इति चामरः) लज्जते । लज्जति, प्रकाशितजन्यहानतः जारजो यथा समामध्ये लज्जया अवगतमूढोऽतिष्ठति, तथा पण्डितसमाजं मुखोऽपति मावः । उपमाऽन्वहारः । आर्या इत्यम् ॥ ७ ॥

गृह्यति ।—गुणिगणना विवृण्वन्ना, गणनाऽऽरम्भे सङ्ग्रामसङ्घं, यस्य, नास्तीति शेषः, काठनी खड्गोति यस्याः प्रसिद्धः, असम्भ्रमं सगौरवं, न पतति गौरवपूर्वकं यन्नाम न निश्च्यते इति भावः, तैत पृच्छेत्, अम्बा माता, यदि सुतिनी पञ्चवती, भवेदिति शेषः, तदा बन्ध्या अपुत्रा, कीदृशी भवति वद कथय, बन्ध्या तादृशपन्न-
जननी च तुल्येति भावः । आर्या इत्यम् ॥ ८ ॥

(घ) बुद्धिप्रकाशः,—ज्ञानोदयः । हर्षं—जीवन्मोपावभूता मुसम्पत्तिमित्यर्थः ।

(ङ) ततः,—तस्मात्, पण्डितानां पञ्चशत्या इत्यर्थः । मनोरथाः,—कामाः ।

(च) श्रूयते—पठ्यते इत्यर्थः ।

(छ) प्रतिबोधनं—ज्ञानं, पाण्डित्यमित्यर्थः ।

(ज) अशास्त्रतः,—अनिश्चयः, अव्यक्तमहुर इत्यर्थः ।

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथाऽऽयुर्वेदवच्च विज्ञातः ।

सारं ततो ब्राह्मणपात्र फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्वात् ॥८॥

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारङ्गमः

(अ) छात्रसंसदि लब्धकीर्तिः, तस्मै समर्पयतु एतान्, स

नूनं द्राक् प्रवृद्धान् करिष्यति” इति । स राजा तदाकर्ण्य विष्णु-

शर्माणमाह्वय प्रोवाच,—“भो भगवन् ! मदनुग्रहार्थमेतान्

अर्थशास्त्रं प्रति द्राग् यथा (ट) अनन्यसदृशान् विदधामि, तथा

कुरु । तदा अहं त्वां (ठ) शासनशतेन योजयिष्यामि” । अथ

विष्णुशर्मा तं राजानमूचे,—“देव ! श्रूयतां मे तथ्यवचनम् ।

नाहं विद्याविक्रयं शासनशतेनापि करोमि । पुनरेतांस्तुव पुत्रान्

मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञानं न करोमि, ततः स्वनाम-

त्यागं करोमि । किं बहुना ?—श्रूयतां ममैषः (ड) सिद्ध

नादः,—(ढ) नाहमर्थलिप्सुरेवं ब्रवीमि, ममाशीतिवर्षस्य

व्यावृत्तमवेन्द्रियार्थस्य न किञ्चित्कर्तव्यं प्रयोजनं, किन्तु त्वत्-

(झ) कौवितव्यविषय,—जीवनकाल इत्यर्थः । प्रभूतकालवृत्तयानि—वच-

कालवृत्तयानि । शब्दशास्त्राणि—आकरणशास्त्राणि ।

अनन्तेति ।—शब्दशास्त्रं व्याकरणम्, अनन्तपारम् अग्रोध, किल निश्चितम् ।

तथा आयुः जीवनकाल, स्वल्पं अथव्याधि, तत्रापि बहवः अनेके, विज्ञा व्याघाताः,

शास्त्रालोचने इति शेषः, ततः तस्मात्, यथा हमेः अस्त्वभ्यान् भलिन्वाभ्यन्तरान्,

क्षीरमिश्रितजलादिति भावः, मारामिव क्षीरं, गृह्यते इति शेषः, तथा अनेकेष्वेति

भावः, फल्गु असारम्, अपास्य लज्जा, क्षीरमिव दृग्धमिव, सारम् उत्कृष्टं वस्तु, शास्त्रं

पक्षीतव्यमिति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः । उपमाति उत्तम ॥ ८ ॥

(अ) छात्रसंसदि—छात्रसमाजे । द्राक्—कटिति । प्रवृद्धान्—ज्ञानसम्पन्नान् ।

(ट) अनन्यसदृशान्—असाधारणान् ।

(ठ) शासनशतेन—शतसङ्ख्याकराभिसम्पद्धानपनेष्वेवम् ।

(ड) सिद्धनादः,—सिद्धबद्धस्वनम्, सदृशीक्रिति भावः ।

(ढ) अर्थलिप्सुः,—धनलालनः । अशीतिवर्षस्य—अशीतिवर्षवयस्कस्य ।

व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य—इन्द्रियभोग्यवस्तुषु निःसङ्गस्येवम् ।

प्रार्थनामिच्छार्थं (ण) सरस्वतीविनोदं करिष्यामि । तस्मिन्त्यता-
मद्यतनो दिवसः, यदि अहं षण्णामाभ्यन्तरे तव पुत्रान्
नयशास्त्रं प्रति अनन्यसदृशान् न करिष्यामि, ततो (त) नार्हति
देवो देवमार्गं मन्दर्शयितुम् । अथासौ राजा तां ब्राह्मणस्य
अमन्त्रव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा समचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वित
तस्मै सादरं तान् कुमारान् समर्प्य परां (थ) निर्वृतिमाज-
गाम । विष्णुशर्मणाऽपि तानादाय (ढ) तदर्थं मित्रभेद
मित्रप्राप्ति-काकोलृकोय-लब्धप्रणाश-अपरोक्षितकारकाणि चेति
पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः । तेऽपि तानि
अधोत्व मासषट्केन (ध) यथोक्ताः संहृताः । ततः प्रभृति
एतत् पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं भूतन्त्रे
प्रवृत्तम् । किं बहुना १—

अधोते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च ।

न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन ॥ १० ॥

[इति कथामुत्तमम् ।]

(ण) सरस्वतीविनोद—सरस्वत्या वान्दव्या, शास्त्रचक्रया इत्यर्थः, विनोदं--
समीरजनं, भवत्पुत्राणांमिति भावः । अनन्यसदृशान्—असाधारणान् ।

(त) देवः,—जगदीश्वर, देवभाग—धर्मपथ, परलोकमित्यर्थः, मन्दर्शयितुम्
—अवलोकयितुम्, मार्ग इति शेषः, न अर्हति—न युज्यते, परलोके समं सद्गतिम्
विदधातु इति भावः ।

(थ) निर्वृति—सन्तोषम् ।

(ढ) तदर्थं—तथा राजपुत्राणां कृते इत्यर्थः ।

(ध) यथोक्ता, —यथाकथिता, पाण्डिता इत्यर्थः । प्रवृत्तं—प्रचारितमित्यर्थः ।

एतत्पठनप्रयोगनभाह, अधोते इति ।—धी हि धीन इदं पञ्चतन्त्रं नाम नीति
शास्त्रं प्रत्यहं पठति चाकर्णयति च, न कदाऽपि वासवसमवसात् रिपोरपि पराभव
माधिगच्छति इति समुदितार्थः ॥ १० ॥

अथ मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

अथातः प्रारभ्यते मित्रभेदो नाम प्रथमं तन्त्रम् । यस्याय-
मादिमः श्लोकः,—

वर्द्धमानो मृद्वान् खेडः सिंहगोवृषयोर्वने ।

पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विभाशितः ॥ १ ॥

तद्यथा अनुश्रूयते,—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिम्ना-
रोप्यं नाम नगरम् । तत्र (क) धर्मोपास्मितभूरिविभवो
वर्द्धमानको नाम वणिकपुत्रो बभूव । तस्य कदाचिद्रात्रौ
शय्याऽऽकूटस्य चिन्ता समुत्पन्ना यत्, प्रभृतेऽपि वित्ते अर्था-
पायाश्चिन्तनीयाः कर्त्तव्याश्चेति । यत उक्तञ्च,—

न हि तद्विद्यते किञ्चित् यदर्थेन न सिध्यति ।

यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥ २ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि, यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमान् लोके, यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३ ॥

न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्पं न सा कला ।

न तत् स्थैर्यं हि धनिनां याचकैर्यज्ञ गीयते ॥ ४ ॥

वर्द्धमान इति ।—वने सिंहगोवृषयोः सिंह गेहवृषयोः, (“गोवृषं गेहवृषमन-
इति रत्नाकरः) वर्द्धमानः वृद्धि गच्छन्, मृद्वान् खेडः बल्यमाणरूपः प्रणयः, अतिमृदुः,
अतिशीलपन, पिशुनेन खलिनः, जम्बुकेन प्रगालिनः, विभाशितः विस्फुरितः ॥ १ ॥

(क) धर्मेति ।—धर्मोपा—धर्मशास्त्रोक्तवृत्त्या, उपास्मितः,—सन्धितः, भवि-
—मृद्वान्, विभवः,—सम्पद येन तथाभूतः ।

न हीति ।—यत् अर्थेन न सिध्यति, तत् किञ्चिदपि वस्तु न हि विद्यते, सर्वं
सर्वं अर्थसाध्यमिति भावः । तस्मात् मतिमान् प्राज्ञो जनः, यत्नेन एकैव वस्तु-
नार्थे प्रसाधयेत् अर्जयेत् ॥ २ ॥

यस्येति ।—लोकैः—जगति । अन्यतः सुगमम् ॥ ३ ॥

नेति ।—याचकैः अर्थार्थिभिः, धनिनाः समीपे इति शेषः, यत् विद्यादिकं,
न गीयते न कीर्त्यते, तस्मिन्नेति नेति शेषः । तथा हि, सा विद्या न, तद्दानं

इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
 स्वजनोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते ॥ ५ ॥
 अर्थेभ्योऽपि हि वृद्धेभ्यः संहृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
 प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वाः पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ६ ॥
 पुज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते ।
 वन्द्यते यदवन्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च ॥ ७ ॥
 अशनादिन्द्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि ।
 एतस्मात् कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते ॥ ८ ॥
 अर्थार्थी जीवन्लोकोऽय इमंशानमपि मेवते ।
 त्यक्त्वा जनयितारं स्वं निःस्वं गच्छति दूरतः ॥ ९ ॥

न. तत् शिष्य न, मा कृत्वा न, तन ख्ये मर्यादाशक्तित्वं, हि न । अर्थं भावः,—अनिसमीपे तदुपासनाद्यर्थं याचकेन धनलाभाय तस्य धनिनः सर्वा विद्या, सर्वे दानं, सर्वे शिष्यज्ञानं, सर्वा च अतःषष्टिप्रकारा वृत्त्यादिविद्या. सर्वप्रकारा मर्यादाशक्ता च अस्तीति कृत्वा प्रयच्छते इति ॥ ४ ॥

इति ।—इह अस्मिन्, लोके मसारे, परोऽपि जनः, धनिना स्वजनायते स्वजन इवाचरति । दरिद्राणाम् स्वजनोऽपि सर्वदा दुर्जनायते दुर्जन इव आचरति ॥ ५ ॥

अर्थेभ्य इति ।—पर्वतेभ्यः आपगा इव नद्य इव, वृद्धेभ्यः संहृत्ते गतेभ्यः, उपार्जेभ्यो भावः, संहृत्तेभ्यः सन्तृप्तेभ्यः, रक्षितेभ्य इत्यर्थः, ततस्ततः तेभ्योभ्यः, अर्थेभ्यः, सर्वा क्रियाः संसारशान्तिपथोगिनी व्यापाराः, प्रवर्त्तन्ते । उपमादलङ्कारः ॥ ६ ॥

पुज्यते इति ।—अपूज्यः पूजानर्होऽपि, यत पूज्यते, अगम्यः अगम्योऽपि, यत गम्यते लभ्यते, अवन्द्योऽपि अनभिवाद्योऽपि, यत वन्द्यते प्रणम्यते, स च धनस्य प्रभावः, अनेनेव सर्वे पूज्या गम्या वन्द्याश्च भवन्तीति भावः ॥ ७ ॥

अशनादिति ।—अशनात् भोजनात्, विषयोपभोगात्, इन्द्रियार्थेषु अखिलानि सर्वाणि, अपि कार्याणि स्युः, परिपोषं भजन्ते इत्यर्थः, विनादिवन्ति भावः, एतस्मात् कारणात् वित्तं धनं, सर्वसाधनं सर्वकार्यनिष्पादकम्, उच्यते कल्पते, बुधेरिति शेषः ॥ ८ ॥

अर्थार्थीति ।—अर्थार्थी धनलुब्धः, अर्थं जीवन्लोकाः इमंशानमपि मेवते आचरति, तथा निःस्वं निर्धनं, स्वं आसीद्यं, जनयितारं पितरमपि, त्यक्त्वा दूरतः गच्छति ॥ ९ ॥

गतवयसामपि पुंसां येषामर्थी भवन्ति ते तक्षणाः ।

अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः ॥ १० ॥

स चार्थः पुरुषाणां षड्भिरूपायैर्भवति,—भिक्षया, नृप-
सेवया, कृषिकर्मणा, विद्यापार्ष्ण्येन, (ख) व्यवहारेण,
वणिक्कर्मणा वा । सर्वेषामपि तेषां वारिज्येन (ग) अतिरस्ततो-
ऽर्थलाभः स्यात् । उक्तञ्च यतः,—

कृता भिक्षाऽनेकैर्वितरति नृपो नोचितमहो !

कृषिः क्लृष्टा विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा ।

कुसीटादारिद्र्यं परकरगतार्थाग्रगमनात्

न मन्ये वारिज्यात् किमपि परमं वर्त्तनमिह ॥ ११ ॥

यतीति ।—गतं यथो येषां, वृद्धानामित्यर्थः, अपि येषां पुंसाम् अर्थी भवन्ति, ते
प्राप्तवना वृद्धा अपि, तक्षणाः युवानः, तदर्थेन उल्हासमप्यत्रा इत्यर्थः, ये तु अर्थेन
हीना, ते यौवनेऽपि वृद्धाः स्युः, निरुत्साहा भवन्तीत्यर्थः । आख्यां वृत्तम् ॥ १० ॥

(ख) व्यवहारेण—कुसीदावधिना इत्यर्थः ।

(ग) अतिरस्ततः,—अनाच्छादितः, अनिन्दितत्वात् सर्वसम्पत्त इत्यर्थः ।

कृतीति ।—अनेकैः, जमेरिति शेषः, भिक्षा कृता, किन्तु तेषां भिक्षाया न उन्नति-
कृतीति भावः । नृपः प्रभुः, उचितं न वितरति ददाति, तस्मात् राजसेवायां न विशेष-
लाभ इति भावः ; अहो इति खेदे । कृषिः क्लृष्टा क्लेशदायिनी, तस्मात् कृषिकर्मणः
बहुक्लेशसाध्यतया अत्यदुःखतया च न विशिष्टलाभहेतुरिति भावः । विद्या गुरु
विनयवृत्त्या शिष्टाचारमाध्यमेन, अतिविषमा अतिदुर्लभेति भावः । परेषां करगतस्य,
अनस्य इति भावः, यः यत्विः बाधाविशेष इति यावत्, तस्य अगमनात् आन्निविधानात्
हेतोः कुसीडात् अनस्यवहारात्, अथमर्थं अनन्ययोगादित्यर्थः, अपीति शेषः,
दारिद्र्यं सम्भवतीति शेषः ; कुसीदजीविभिः परकरगतस्य अनस्य आदानसमये
प्रायशोऽशेषा बाधा प्राप्यते, किञ्चित्कं, अनाधिकारवसाहाय्यमपि गच्छति, तथात्वेऽपि
फलसिद्धिर्वासासकरीति तस्मात् दारिद्र्यसम्भव इति निष्कर्षः । तस्मात् इह मन्ये,
वारिज्यात् परमम् उत्कृष्टं, किमपि वर्त्तनं जीवनीयायः, न, वर्त्तते इति शेषः,
इत्यर्थं मन्ये । शिखरिणी वृत्तिः,—“रसेन्द्रेन्द्रिया समनसमन्वा नः शिखरिणी” इति
अच्युतात् ॥ ११ ॥

उपायानाञ्च सर्वेषामुपायः पण्यसङ्गृहः ।

धनार्थं शस्यते ह्येकस्तद्व्ययः संशयात्मकः ॥ ११ ॥

तच्च वाणिज्यं (घ) सप्तविधमर्थागमाय स्यात्, तद्यथा—गान्धिक-
व्यवहारः, निक्षेपप्रवेशः, गौष्ठिककर्म, परिचितघाटकागमः,
मिथ्याक्रयकथनं, कूटतुलनामानं, देशान्तराह्वाणानयनञ्चेति ।

उक्तञ्च,—पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः ।

यत्रैकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥ १२ ॥

निक्षेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठो स्तौति स्वदेवताम् ।

उपायानामिति ।—सर्वेषाम् उपायानाम् उपार्जनविधीना मध्ये, एकः केवलः,
पण्यसङ्गृहः पण्यानां विक्रयद्रव्याणां, सङ्गृहकः, उपायः, धनार्थं शस्यते प्रशस्ततमः
क्रीयते, तत् तज्ज्ञात्, पण्यसङ्गृहकपवाणिव्यादित्यर्थः, अन्य पूर्वोक्तमिषादिकपः
उपायः, संशयात्मकः सन्देहमङ्गलः, फलसिद्धान्ति श्रेयः ॥ १२ ॥

(घ) चर्चानमाय—चर्चोपायार्जनाय । गान्धिकव्यवहारः,—गन्धद्रव्यव्यवसायः ।
निक्षेपप्रवेशः,—मन्त्र प्रत्यङ्गन पतावत वस्तु दीयं, त्वयि प्रभृतमेतत् द्रव्यं निक्षिपामि,
इत्यभिधाय निक्षेपिष्या व्यवसायिकसं यत् बहुकान्तिकमूख्यस्वरूप वस्तु निक्षिप्यते,
स निक्षेपः, तस्य प्रवेशः,—स्वायत्तीकरणमित्यर्थः । गौष्ठिककर्म—गवा ज्ञानं गौष्ठ,
तज्ज्ञानमि कर्म, एकज्ज्ञानस्थितानां वङ्गनां गवां भक्षणीयवसादीना भारगृह-
धुवंक तत्समाधानम् ; यथा,—गौष्ठिककर्म—समाजकर्म, समाजं वङ्गनां भोजनानां
समावेशवशात् तेषां सर्वानप्यतिभारगृहणेन तत्समाधानम् । परिचितघाटकागमः,
—परिचितो हि घाटकः क्रैवद्रव्याणां मूख्यं प्रति विदितं न करोति, तज्ज्ञात् तत्समाज
प्रचुरलाभसम्भव इति भावः । मिथ्याक्रयकथनम्—अल्पेन मूख्येन क्रीतं वस्तु मया इदं
वङ्गना मूख्येन क्रीतमिति घाटकसमीपे कथाकथनम् । कूटतुलनामानं—कपटतौल-
नकादिना द्रव्याणां तोलनम् । देशान्तरंति ।—देशान्तरात्—मन्त्रदेशात्, माण्डानां
—द्रव्याणाम्, चानयनं, स्वल्पमूख्येनेति भावः ।

पण्यानामिति ।—पण्यानां विक्रयार्था द्रव्याणां मध्ये, गान्धिकं पण्यं गन्धद्रव्यमि
विक्रीयं वस्तु, श्रेष्ठमिति श्रेयः ; अन्यैः काञ्चनादिभिः, पण्यैरिति श्रेयः, किम् ?
काञ्चनादिकं गान्धिकेन तुल्यं नेति भावः । यत्र यतः, एकेन, मूख्येन इति श्रेयः, यत्
गन्धद्रव्यं, क्रीतं तत् शतेन, मूख्येनेति श्रेयः, प्रदीयते ॥ १३ ॥

निक्षेप इति ।—हर्म्ये स्वग्रहे इति भावः, निक्षेपे पतिते केनचित् निहिते इति

निषेपो स्त्रियते तुभ्यं प्रदास्याम्यपयाचितम् ॥ १४ ॥

गोष्ठिककर्मनियुक्तः श्रेष्ठो चिन्तयति चेतसा हृष्टः ।

वसुधा वसुसम्पूर्णा मयाऽद्य सत्त्वा किमन्येन ? ॥ १५ ॥

परिचितमागच्छन्तं ग्राहकमुत्कण्ठया विसोक्ष्यासी ।

हृष्यति तद्वनलुब्धो यद्वत् पुत्रेण जातेन ॥ १६ ॥

अन्वयः—पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवचनं तथा नित्यम् ।

मिथ्याक्रयस्य कथनं प्रकृतिरियं स्यात् किरातानाम् ॥ १७ ॥

अन्वयः—द्विगुणं त्रिगुणं वित्तं भाण्डक्रयविचक्षणः ।

प्राप्नुवन्त्ययमाज्ञोक्ता दूरदेशान्तरं गताः ॥ १८ ॥

इत्येवं सम्प्रधार्य मथुरागामीनि भाण्डानि आदाय शुभायां
तिथौ गुरुजनानुज्ञातः सुरथाधिरुद्धः प्रस्थितः, तस्य च

यावत्, श्रेष्ठो वाचकः, स्वदेवतां स्वव्यवसायाधिष्ठात्री देवतां, कीर्ति, निषेपो
निक्षेपा, स्त्रियते, चेदिति श्रेष्ठः, तुभ्यम् उपयाचितं प्रदास्यामि ; अस्मिन्नेन वसुधा
त्वा पुत्रयिष्यामीति भावः ॥ १४ ॥

गोष्ठिकेति ।—गोष्ठिककर्मणि पूर्वोक्ते, नियुक्तः श्रेष्ठो चेतसा हृष्टः सन् चिन्तयति,
मया वसुसम्पूर्णा वसुपूर्णा, वसुधा पृथ्वी, अद्य सत्त्वा, अन्वेन किम् ? मान्येन मे
प्रयोजनमित्यर्थः । गोष्ठिकव्यवहारे एव मया प्रसूतं लभ्यते, अन्यद् भवतु न वा इति
भावः । आर्या हतम् ॥ १५ ॥

परिचितमिति ।—असौ श्रेष्ठो, परिचितं ग्राहकमागच्छन्तम् उत्कण्ठया विसोक्ष्येन,
विक्रोक्ष्य तस्य वनलुब्धः सन् पुत्रेण जातेन यद्वत् यथा, हृष्यति, तथा आनन्दमनु-
भवति । आर्या हतम् ॥ १६ ॥

पूर्वेति ।—माने पूर्वापूर्वे कदाचित् पूर्वं कदाचित् अपूर्वे, अयं द्रव्यकरो पूर्वं
विक्रये अपूर्वेमिति भावः ; नित्यं सततं, परिचितानां जनानां वचनं प्रसारणम् ;
तथा मिथ्याक्रयस्य कथनम् इयं किरातानां व्याधानां, प्रकृतिः सभावः, स्यात् ।
आर्या हतम् ॥ १७ ॥

द्विगुणमिति ।—भाण्डानां विक्रयद्रव्याणां, कथं विचक्षणः, निपुणः, लोकाः
वचिज इत्यर्थः, उद्यमानं उत्पादकान्, दूरदेशान्तरं गताः सन्तः द्विगुणं त्रिगुणं, मूख-
धनादिति श्रेष्ठः, वित्तं धनं, प्राप्नुवन्ति, कामरूपेणेति भावः ॥ १८ ॥

(ङ) मङ्गलवृषभौ सञ्जीवकनन्दकनामानौ गृहोत्पन्नौ धूर्वादारौ स्थितौ । तयोरैकः सञ्जीवकाभिधानो (च) यमुनाकच्छम् अवतीर्थः सन् (छ) पङ्कपूरम् आसाद्य कलितचरणो युगभङ्गं विधाय निषसाद । अथ तं तदवस्थम् आलोक्य वर्धमानः परं विषादम् अगमत् । तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयः त्रिरात्रं (ज) प्रयाणभङ्गम् अकरोत् । अथ तं विषण्णमालोक्य मार्थिकैरभिहितं,—“भोः श्रेष्ठिन् ! किमेकवृषभस्य (झ) कृते सिंह-
व्याघ्रममाकुले बह्वपायेऽस्मिन् वने समस्तसार्थः त्वया सन्देहे नियोजितः ? उक्तञ्च,—

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेत् मतिमान् नरः ।

एतदेवात्र पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥ १८ ॥

अथासौ तदवधार्य सञ्जीवकस्य रक्षापुरुषान् निरूप्य अशेष-
सार्थं नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि बह्वपायं तद्वनं
विदित्वा सञ्जीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वा अन्येद्युस्तं मार्थ-

(ङ) मङ्गलवृषभौ—माडाशकवृषभौ । गृहोत्पन्नौ—गृहजातौ । धूर्वादारौ—
मारवाङ्गौ ।

(च) यमुनाकच्छ—यमुनागद्गाः चत्तर्गतमनूप, (“नक्षत्रावमनूपं स्नात पुंश्चि-
कच्छलपाविधः” इत्यमरः) ।

(छ) पङ्कपूरं—कईमनिकरम् । कलितचरणः,—प्रोक्षितपादः । युगभङ्गं—
युगस्य शकटायवर्षांकावस्थ, भङ्गम् ।

(ज) प्रयाणभङ्गं—गमनस्थगमनम् । सार्थिकैः,—सहचरैः, वशिभिर्नित्यैः ।

(झ) कृते—निमित्तम् । बह्वपाये—बहुविपदि । सन्देहं—प्राक्संशये इत्यर्थः ।
नियोजितः,—निपातितः ।

नेति ।—मतिमान् नरः, स्वल्पस्य सामान्यस्य, वस्तुन इति शेषः, कृते निमित्तं,
भूरि प्रभूतं, वस्तु इति शेषः, न नाशयेत् । अत्र स्वल्पं वस्तु एकां त्रय इति बोध्यम् ।
स्वल्पात् स्वल्पमपेक्ष्यत्वेन । [लघ्वन्तोपे पञ्चमी] यत् भूरिरक्षस्य प्रभूतमात्मनः, अत्र
संसारे, एतदेव पाण्डित्यं वैचक्षण्यम् ॥ १८ ॥

वाहमित्याहुः,—“स्वामिन् ! मृतोऽसौ सञ्जीवकोऽस्माभिसु
सार्धवाहस्याभीष्ट इति मत्वा वङ्किना संस्कृतः” इति । तच्छ्रुत्वा
सार्धवाहः कृतघ्नतया खेदार्द्रहृदयस्तस्य श्रीर्द्धदैहिकक्रियाः
हृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । सञ्जीवकोऽप्यायुःशेषतया
यमुनासलिलमिश्रैः शिशिरतरवातैः आप्यायितशरीरः कथ-
ञ्चिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपेदे । तत्र (ज) मरकतसदृशानि
बालवृणायाणि भक्षयन् कतिपयैः अहोभिर्हरवृषभ इव पीनः
ककुक्षान् बलवांश्च संवृत्तः, प्रत्यहं वल्लीकशिखरायाणि शृङ्गाभ्यां
विदारयन् गर्जमान आस्ते । साधु चेदमुच्यते,—

अरक्षितं तिष्ठति देवरक्षितं

सुरक्षितं देवदत्तं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ २० ॥

अथ कदाचित् पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः
पिपासाऽऽकुल उदकपानार्थं यमुनातटमवतीर्णः सञ्जीवकस्य
(ट) गम्भीरतररावं दूरादेव अमृणोत् । तच्छ्रुत्वा
अतीवव्याकुलहृदयः (ठ) ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य बटतले

(ज) मरकतसदृशानि—हरिद्वर्णमणिशेषतुल्यानि । पीनः,—खल्व्वा ।

गर्जमानः,—[“ताञ्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश्” (१।२।१२८ पा०) इति सूत्रेण
, अत्यर्थविचाराया परस्मैपदिनोऽपि चानश्च रूपं सिद्धम्] ।

अरक्षितमिति.—अरक्षितम् अप्रतिपालितं वस्तु, देवरक्षितं देवेन पालितं,
चेत् तिष्ठति जीवतीत्यर्थः ; सुरक्षितं, वस्तु इति शेषः, देवदत्तं देवेन नाशितं सत्,
विनश्यति । वने विसर्जितः परित्यक्तः, अनाथोऽपि निराश्रयोऽपि, जीवति, देवानु-
कृत्यादिति भावः, गृहे कृतप्रयत्नोऽपि, रक्षयाग्रेमिति भावः, विनश्यति, देवप्राप्ति-
कृत्यादिति भावः । वंशस्थविलो हतम् ॥ २० ॥

(ट) गम्भीरतररावं—सुगम्भीरगर्जनम् ।

(ठ) ससाध्वसं—नम्रयम् । प्रच्छाद्य—गोपायित्वा, निःशङ्कभावं प्रकाशयेति भावः ।

चतुर्मण्डलावस्थानेन अवस्थितः । (ङ) चतुर्मण्डलावस्थानं त्विदम्
—सिंहः सिंहानुयायिनः काकरवाः किंठत्ता इति । अथ तस्य
करटकदमनकनामानौ द्वौ मृगालौ मन्त्रिपुत्रौ (ठ) भ्रष्टाधि-
कारी सदानुयायिनौ आस्ताम् । तौ च परस्परं मन्त्रयतः । तत्र
दमनकोऽब्रवीत्,—“भद्र करटक ! अयं तावदस्मात्स्थानी
पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकण्ठमवतीर्य स्थितः । स किं
निमित्तं पिपासाऽऽकुलोऽपि निवृत्य (ण) व्यूहरचनां विधाय
दौर्मनस्येन अभिभूतोऽत्र वटतले स्थितः ?” करटक आह,—
“भद्र ! किमावयोः (त) अनेन व्यापारेण ? उक्तञ्च यतः,—

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।

स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः” ॥ २१ ॥

दमनक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा १ ।

“कस्मिंश्चित् (य) नगराभ्यासे केनापि वणिक्पुत्रेण तत्र
षण्डमध्ये देवतायतनं कर्तुमारब्धम् । तत्र च ये कर्मकराः

चतुर्मण्डलावस्थानेन—चतस्रु दिक्षु सदृशैर्मण्डैर्वेष्टितं, मन्त्रिपुत्रयोश्च देव-
यदवस्थानं तेनेत्यर्थः ।

(ङ) सिंहः सिंहानुयायिनः,—सिंहसदृशः, किंठत्ताः इति—किमिद-
मुपस्थितमिति इच्छानुयायिनः सन्तः इत्यर्थः, काकरवाः,—काकवत् रव-
कुवावा, तिष्ठन्तीति श्रेयः, इदं चतुर्मण्डलावस्थानम् ।

(ठ) भ्रष्टाधिकारी—व्याधिकाराकुलो ।

(ण) व्यूहरचना—ससैन्येन मण्डलावस्थानं, (“व्यूहस्तु वसविष्वासः” इत्यमरः) ।
दौर्मनस्येन—उद्वेगितेत्यर्थः ।

(त) अनेन व्यापारेण—स्वामिनः व्यूहरचनादिस्वार्थचिन्तया इत्यर्थः,
अनधिकारचर्चयैति यावत् ।

अव्यापारेक्षति ।—यो नरः, अव्यापारेषु अनधिकारेषु प्रसङ्गेषु, व्यापारं प्रसङ्गं,
कर्तुम् इच्छति, स कीलोत्पाटी मण्डुत्पाटनारम्भी, वानरः इव, निधनम् एव याति
गच्छति ॥ २१ ॥

(य) नगराभ्यासे—नगरान्तिके । तत्रषण्डमध्ये—इष्टमण्डलीमध्ये ।

(द) खं पत्न्यादयः, ते मध्याह्नवेलायाम् आहारार्थं नगरमध्ये गच्छन्ति । अथ कदाचित् तत्र (ध) धानुषङ्गिकं वानरयूथ-मित्येतत् परिश्रमत् आगतम् । तत्र एकस्य कस्यचित् शिल्पिनः (न) अर्धस्काटितोऽग्रनष्टोदारुमयः स्तम्भः खदिर-कीलकेन मध्यनिहितेन तिष्ठति । एतस्मिन् प्रस्तरे ते वानराः (प) तदग्रिखरप्रासादशृङ्गदारुपथ्यं गच्छन्ति क्रीडितु-मारब्धाः । एकस्य तेषां (फ) प्रत्यासन्नस्तम्भः चापस्यात् तस्मिन्नर्धस्काटितस्तम्भे उपविश्य पाणिभ्यां कीलकं सङ्गृह्य यावत् उत्पाटयितुमारेभे, तावत् तस्य (ब) स्तम्भमध्यगत-वृषणस्य (भ) खस्थानात् चलितकीलकेन यदृप्तं तत् प्रागेव निवेदितम् । अतोऽहं ब्रवीमि,—“अध्यापारेषु” इति । आवयोः भक्षितशेष आहारोऽस्त्येव, तत् किमनेन व्यापारेण ?” दमनक आह,—“तत् किं भवान् आहारार्थं केवलमेव ? तत्र युक्तम् ; उक्तञ्च,—

सुहृदामुपकारकारणाद् द्विषतामप्युपकारकारणात् ।

नृपसंश्रय इत्थं बुधैर्जठरं को न विभर्त्सि केवलम् ॥ २२ ॥

(द) खं पत्न्यादयः,—शिल्पिप्रभृतयः, सुप्रचारादय इत्यर्थः ।

(ध) धानुषङ्गिकम्—अनुषङ्गेयं स्वजातीयव्यापारक्रमेण आयातम् ।

(न) अर्धस्काटितः,—अर्धविदारितः । अग्रनष्टोदारुमयः,—प्रीतशाल-वृक्षस्य काष्ठमयः । खदिरकीलकेन—खदिरतडाकानिर्मितशङ्कुना । मध्यनिहितेन—अन्तःप्रीतेन ।

(प) तदग्रिखरिति ।—तदृक्षां—वृक्षाणां, ग्रिखराणि—अश्वत्थि, तथा प्रासा-दानां—वर्ष्मणां, शृङ्गाणि—शृङ्गाः, दारुणां—काष्ठानां, पथ्यं—प्रासादं तेषु ।

(फ) प्रत्यासन्नस्तम्भः,—आसन्नमस्तम्भः । चापस्यात्—आवस्थानात् ।

(ब) स्तम्भेति ।—स्तम्भ—तद्वनकाष्ठरूपस्य, दारित्येति भावः, मध्ये गतो वृषणो—अवस्थितो वृक्ष तदाभूतस्य ।

(भ) खस्थानात्—दारितभागमादित्यर्थः । जठरं—समुत्पन्नं, वटितम् इति यावन् । सुहृदामिति ।—बुधैः विवर्द्धः, सुहृदां बन्धूनाम्, उपकारकारणात् उपकार-

किञ्च,—यस्मिन् जीवति जीवान्त बहवः सोऽत्र जीवतु ।

वयांसि किं न कुर्वन्ति चक्षुः खोदरपूरणम् ? ॥ २१ ॥

तथा च,—यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैः

विज्ञानशौर्यविभवार्थगुणैः समेतम् ।

तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः

काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥

यो नात्मना न च परेण च बन्धुवर्गे

दौने दयां न कुरुते न च मर्त्यवर्गे ।

किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके

काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥ २५ ॥

विधानार्थमित्यर्थः, विषयाः श्रवणान्, अपकारकारणात् अपकारविधानाद्यमपि, सुप-
सञ्चय, राजसेवा, इत्येते अभिलष्यते, राजसाहाय्येन हि लोका निवासानुपकार-
मनिवासानुपकारञ्च कुर्वन्तीति भावः । को जनः, केवलं जठरम् उदरं, न
विभक्तं ? न पृथ्वी ? सर्व एव खोदरं विभक्त्यर्थः । सुन्दरी उक्तम्,—“अयुक्तो-
र्यदि नो जगो युजोः समरा लो यदि सुन्दरी तदा” इति लक्षणात् ॥ २२ ॥

यस्मिन्निति ।—यस्मिन् एकास्मिन् बदान्ते जने इति भावः, जीवति
सति बहवः, जना इति जगः, जीवन्ति, अत्र जगति, सः जीवतु । वयांसि
पक्षिणः, (“वयः पक्षिणि आख्यादौ” इति मेदिनी) किं चक्षुः खोदरपूरणं न
कुर्वन्ति ? ॥ २३ ॥

यदि हि ।—मनुष्यैः बहु संसारे, प्रथितं प्रख्यातं यथा तथा, क्षणमपि यत जीव्यते,
तज्ज्ञाः तदेदिमः जनाः, विज्ञानादिप्रमिता इत्यर्थः, विज्ञानशौर्यविभवार्थगुणैः
विज्ञानादिभिः श्रेष्ठगुणैः, समेतं तत् एव जीवितं प्रवदन्ति नाम, नामेति प्रसिद्धौ ।
काकोऽपि चिरं दीर्घकालं, जीवति, बलि पूजाद्वयविशेषञ्च, भुङ्क्ते । बल्लतिलक
इति,—“ज्ञेयं बल्लतिलकं तमत्रा जगो गः” इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

य इति ।—यः जनः, आत्मना स्वयं, तथा परेण अन्येन वन्देण, दौने दुःखे,
बन्धुवर्गे मर्त्यवर्गे च मनुष्यसमूहे च, सामान्यं दुःखे नरे इति यावत्, दया न कुरुते,
मनुष्यलोके तस्य जीवितफलं जीवनप्रयोजनं, किम् ? भवे किञ्चिदित्यर्थः । अन्यत्
पूरेवत् । बल्लतिलकं उक्तम् ॥ २५ ॥

सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरी मूषिकाक्षलिः ।

सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ २६ ॥

विच, — किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ? ।

आरोहति न यः स्वल्प वंशस्त्राग्रे ध्वजो यथा ॥ २७ ॥

परिवर्त्तिनि संसारे मृतः की वा न जायते ? ।

जातस्तु गच्छते सोऽत्र यः स्फुरेच्च श्रियाधिकः ॥ २८ ॥

विच, — जातस्य नदीतीरे तस्यापि दृश्यस्य जन्मसाफल्यम् ।

यत्सखिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥ २९ ॥

तथा च, — स्तिमितोन्नतसञ्चारा जनसन्तापहारिणः ।

जायन्ते विरलं लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ ३० ॥

सुपूरीति । — कुनदिका शुद्धा नदीत्यर्थः, सुपूरा अनायासेन पूरणीया स्यात् ;
मूषिकाक्षलिः मूषिकस्य शुद्धोन्तुरोः, अक्षलिः कुक्कुटस्युत्पलमित्यर्थः, ("तो युतावन्नालिः
पुमान्" इत्यमरः) सुपूरः अनायासेन पूरयितुं शक्यः ; सुसन्तुष्टः सदा हृष्टः, कापुरुषः
शुद्धप्रकृतिः, स्वल्पकेनापि अल्पेन वस्तुनाऽपि, तुष्यति तुष्टो भवति ॥ २६ ॥

किमिति । — यः जातु कटाक्षितः, स्वल्प वंशस्य अग्रे ध्वजो यथा पताकेव, न
आरोहति न तिष्ठति, मातुः जनन्याः, यौवनहारिणा यौवनध्वनिना, तेन तादृशेन
जनेन, जातेन उत्पन्नेन, किम् ? न किमपि फलं, भवतीति शेषः ॥ २७ ॥

परिवर्त्तनीति । — परिवर्त्तनि परिवर्त्तनशीलं, संसारं की वा जनः, मृतः सनन
जायते ? अपि तु सर्वं एव मृतः पुनर्जायते इत्यर्थः । अत्र जगति, यः श्रिया लब्धः
अधिकः समुज्ज्वलः सन्, स्फुरेत् शीघ्रेण, स तु जातः गच्छते कीर्त्यते, प्रशस्यते इति
यान्त, लोकेरिति शेषः ॥ २८ ॥

जातस्तेति । — यत् दृश्यं, सखिले जले, मज्जनेन आकुलस्य कातरस्य, जनस्य
हस्तालम्बनं भवति, नदीतीरे जातस्य तस्य तादृशस्य दृश्यस्य अपि, जन्मसाफल्यं,
जातव्यमिति शेषः ; सखिलादुत्तराग्रे सहायीभूतत्वात् इति भावः । आर्था
हसम् ॥ २९ ॥

स्तिमितेति । — लोके जगति, स्तिमिताः स्मिताः, धीरा इत्यर्थः, उन्नताश्च, सञ्चारा
आवरणानीत्यर्थः, येषां तबोक्ताः, तथा जनानां सनाप हरन्ति नाशयन्तीति तथाभूताः,
सज्जनाः साधवः, जलदा इव मेघा इव, विरलं यथा तथा जायन्ते ॥ ३० ॥

निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।

यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥३१॥

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रूयां लभते ।

निवसन्नन्तर्दार्ढ्ये लङ्घ्यो वज्रिर्न तु ज्वलितः ॥३२॥

करटक आह,—“आवां तावदप्रधानौ, तत्किमावयोरनेन व्यापारेण ? उक्तञ्च,—

अपृष्टोऽत्राप्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः ।

न केवलमसम्मानं लभते च विडम्बनम् ॥३३॥

तथा च,—वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।

स्थायी भवति चात्यन्तं रागः शुक्तपटे यथा ॥३४॥

दमनक आह,—“मा मा एवं वद,—

अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम् ।

प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद् यदि सेवाविवर्जितः ॥ ३५॥

निरतिशयमिति ।—यः गर्भः, महता मात्यानामपि, गुरुमाननीयः, भवति यत्र यदि तादृश कमपि अनिवारणीय जगत्प्रसिद्धं, गर्भं वहति, जननी दाने श्रेष्ठः, नदः नेन विवासः जनन्याः मातः, निरतिशय समधिक, गरिमाणं गौरव, स्मरन्ति मन्यन्ते आर्था इत्यम ॥३१॥

अप्रकटीकृतमिति ।—शक्तोऽपि समर्थोऽपि, जनः अप्रकटीकृता अप्रकाशिता, शक्तिधेन तथाभूतः, चेदिति शेषः, तदा तिरस्क्रियाम अवमानना, लभते । अनन्तर्दार्ढ्ये दार्ढ्ये, निवसन् वज्रिः लङ्घ्यः अवशेष इति यावत्, भवतीति शेषः, न तु नेव, ज्वलितः, ज्वलन् अग्निः, स केनापि न लङ्घ्यते इति भावः । आर्था इत्यम ॥ ३२ ॥

अपृष्ट इति ।—अत्र संसारे, यः अप्रधानः हीनपदव्यः, कुधीः दुर्बुद्धिः नरः, अपृष्टः अनिज्ञासितः सन्, राज्ञः पुरः अग्रतः, ब्रूते कथयति, स केवलम् एकम्, असम्मानम् अनादरं न, अपि तु विडम्बनञ्च ताडनं, तिरस्कारश्चेत्यर्थः, लभते ॥ ३३ ॥

वच इति ।—शुक्तपटे जेतवसने, रागी रत्ननरम् यथा अत्यन्तं स्थायी भवति, तथा यत्र उक्तं कथितं, वचः फलं लभते, वाक्वरणा भवतीति भावः, तत्र वचः प्रयोक्तव्यं वक्तव्यम् । उपमासङ्कारः ॥ ३४ ॥

अप्रधान इति ।—यदि पार्थिवं राजानः, सेवते तदा अप्रधानोऽपि प्रधानः स्यात्,

यत्तत्तच्च,—आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च

यत् पार्श्वतो भवति तत् परिवेष्टयन्ति ॥ ३६ ॥

तथा च,—कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः ।

आरोहन्ति शनैः पश्चाद्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ ३७ ॥

विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनाम् ।

सेवावृत्तिविदाश्चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ ३८ ॥

ये जात्यादिमहोत्साहाकरेन्द्राक्षोपयान्ति च ।

तेषामामरणं भिक्षां प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

राजानुपहृष्येति भावः । यद्वि सेवाविवर्जितः, राज्ञ इति शेषः, तदा प्रधानोऽपि अप्रधानः स्यात्, राज्ञः प्रातिकूल्यादिति भावः ॥ ३५ ॥

आसन्नमिति ।—नृपतिः विद्याविहीनम् अकुलीनम् असंस्कृतं वेश्मभूषादिसंस्कारं रहितं वा, आसन्नमेव निकटस्थमेव, मनुष्यं भजते आश्रयति, स्वकार्येन स्यादनाश्रयितं भावः । भूमिपतयः राजानः, प्रमदाः लताश्च यत् वस्तु, पार्श्वतः भवति वर्तते, प्रायेण तत् परिवेष्टयन्ति आश्रयन्ति । अथ प्रस्तुतानां भूमिपतीनाम् अप्रस्तुतानां प्रमदानां लतानाञ्च एकपरिवेष्टनक्रियाऽभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कृतिः । तदन्तं दर्पणं — “अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु निगन्तुः” इति । केचित् तु तुल्ययोगितामिच्छन्तः । वसन्ततिष्णकं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कोपति ।—ये सेवकाः कोपप्रसादयोः वस्तूनि विषयान्, विचिन्वन्ति राज्ञ कोपकारणं प्रसादकारणञ्च अन्विष्यन्तीत्यर्थः, ते पश्चात् शनैः क्रमेणेत्यर्थः, धुन्वन्तं विरज्यन्तमपीत्यर्थः, पार्थिवं राजानम्, आरोहन्ति प्राप्नुवन्ति, राज्ञः प्रसादं लभन्ते इति भावः ॥ ३७ ॥

विद्यावतामिति ।—विद्यावता शिल्पविक्रमशालिना शिल्पनिपुणानां विक्रमशालिना, सेवावृत्तिविदा राजसेवाचतुराणां, महेच्छानां महाश्रयानां, (“महेच्छस्तु महाश्रयः” इत्यमरः), पार्थिवं विना, आश्रयो गत्यन्तरं, नैव, अस्तीति शेषः, विद्या शिल्पं विक्रमं सेवाचातुर्यञ्च राजाश्रयं प्राप्य एव सफलौभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

ये इति ।—ये जनाः, जात्यादीनां महोत्साहात् महाऽभिमानात्, जात्यादिभिर्भङ्गोन्नतान् वा, मरेन्द्रान् राज्ञः, न उपयान्ति न सेवन्ते इत्यर्थः, तेषाम् वा त्वरणं सन्तुष्टासपथ्येन, भिक्षायाचनमेव, प्रायश्चित्तं विनिर्मितं विहितं, विधायेति शेषः ॥ ३९ ॥

ये च प्राङ्दुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।

प्रमादालस्यजाद्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ॥४०॥

सर्पान् व्याघ्रान् गजान् मिहान् दृष्टोपायेर्वशीकृतान् ।

राजेति कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनाम् ॥४१॥

राजानमेव संश्रित्य विद्वान् याति परां गतिम् ।

विना मलयमन्थत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥४२॥

धवलान्धातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।

मटा मत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥४३॥

करटक आह,—“अथ भवान् किं कर्तुमनाः ?” सोऽब्रवीत्,—“अथ अस्मत्स्वामौ पिङ्गलको भौतो भीतपरिवारश्च वर्त्तते । तत् एनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय (म) सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकनमेन संविधास्ये” । करटक

ये इति ।—ये च दुरात्मानः दुर्धृता जनाः, महीभुजः नृपाः, दुराराध्याः न सेव्याः, इति प्राङ् दृष्टानि, तैः, निजानि स्वानि, प्रमादालस्यजाद्यानि ख्यापितानि प्रकटितानि, क्रियन्ते इति शेषः ; ये हि प्रमादिनः अलसाः कदापि नेषामेवेदृगतिरिति भावः ॥४०॥

सर्पानिति ।—उपायेः सर्पान् व्याघ्रान् गजान् मिहान् वशीकृतान् दृष्टास्थितानामिति शेषः, अप्रमादिनाम् अवधानवता, धीमता बहिर्मता जनानां, राजा इति कियती मात्रा भार इत्यर्थः, अनायासेनैव तादृशैः पुरुषैः राजा वशीकर्तुं शक्यते इति मन्थने इति भावः ॥ ४१ ॥

राजानमिति ।—विद्वान् जनः, राजानमेव संश्रित्य सेवित्वेत्यर्थः, परा महीभू, गतिम् उत्तरतिमित्यर्थः, याति प्राप्नोति । चन्दनं मलयं तटाख्यपर्वतं, विना अन्धश्च न प्ररोहति उद्वहति । अथ प्राप्तिप्ररोहयोः साधारणधर्मयोः प्रतिबिम्बमानं दृष्टान्ताख्यारः, तदुक्तं दर्पणे,—“दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य बभूवुः प्रतिबिम्बनम्” इति ॥ ४२ ॥

धवलानीति ।—भूपतौ प्रसन्ने सति धवलानि श्वेतानि, धातपत्राणि कुन्दाणि, मनोरमा रम्याः, वाजिनः अश्वाः, मटा मत्ताः मटजाणि, मातङ्गाः इक्षिणश्च, ध्रुव्यन्ते इति शेषः ; राजानुपदे नामा सम्यक्कीर्णः इति भावः ॥ ४३ ॥

(म) सन्ध्वीति ।—सन्धिः,—विरोधिनीहमयोः सन्धेकम्, विग्रहः,—युद्ध, वर्ण—शत्रुं प्रति यात्रा, आसनं—समवप्रतीक्षणं, संश्रयः,—वसवताऽभिगुक्तश्च

आह,—“कथं वेत्ति भवान् यज्ञयाविष्टोऽयं स्वामी ?”

सोऽब्रवीत्,—“श्रेयं किमत्र ? यत उक्तञ्च,—

उदीरितोऽर्थः पशुनाऽपि गृह्यते

इयाञ्च नागाञ्च वहन्ति नोदिताः ।

अनुक्तमप्युहति पण्डितो जनः

परेङ्कितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥४४॥

तथा च मनुः,—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥४५॥

तदद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वंबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा वशी-
कृत्य च निजां (य) साचिष्यपदवीं समासादयिष्यामि” । करटक

प्रबलाशयणं, द्वेषीभावः,—बलिनीर्दोरेषीमध्ये काकाक्षिबटलचित्ततया स्थितः “इदं
राज्यमदृष्ट तवैव” इत्युभयत्र वाचा आत्मानं समर्पयन् द्वेषीभावेन दुर्गमध्ये अवस्थानं,
अनुषेव वा सन्निविष्टादिङ्कितोर्दुर्गाशयव्यापारः इति द्विविधः ; एतेषामुपायानाम्
एकतमेन—अन्वतमेन, योऽत्र युज्यते तेनेति भावः ; संविधासौ—संविधानं करिष्यामि ।

उदीरित इति ।—उदीरितः स्पष्टमुच्चारितः, अर्थः विषयः, पशुनाऽपि गृह्यते
बुध्यते, इया अज्ञाय, नागाः इक्षिण्य, नोदिताः आलिताः, संज्ञां प्रापिता वा, वहन्ति
गच्छन्तीत्यर्थः । पण्डितः प्राज्ञो जनः, अनुक्तम् अकथितमपि अर्थम्, ऊहति तर्कय
बुध्यते, हि यतः, बुद्धयः परेङ्कितज्ञानफलाः परेषाम् इङ्कितज्ञानं सङ्कतबोधः, फलं
यासा तथाविधाः । सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽयमर्चान्तरन्यासोऽलङ्कारः । यदुक्तं
दर्पणे,—“सामान्यं वा विशेषेण विशेषक्षेपेण वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च
समर्थ्यते । साधर्म्येतेतरेषां लक्षणान्योऽप्येता ततः ॥” इति । वंशवृक्षविलं उक्तम् ॥ ४४ ॥

आकारैरिति ।—आकारैः अवयवैः, विवादप्रसादभावापक्षैरिति भावः ; इङ्गितैः
अभिप्रायव्यञ्जकशारीरकचेष्टाविशेषैः, गत्या गमनेन, चेष्टया क्रियया, भाषणेन
कथनेन च, तेषां नेत्रयोः स्त्रीचक्षुषोः, वक्त्रस्य मुखस्य च, विकारैः विकृतभावैः,
अन्वर्तितं मनः मानसो भावः इत्यर्थः, लक्ष्यते प्रतीयते ॥ ४५ ॥

(य) साचिष्यपदवीं—नन्दिपदम् । समासादयिष्यामि—संसे ।

आह,—“अनभिज्ञो भवान् सेवाधर्मस्य, तत्कथमैनं वशीकरि-
ष्यसि ?” सीऽब्रवीत्,—“कथमहं सेवानभिज्ञः ? मया हि
तातीक्ष्णं क्रीडतां अभ्यागतसाधूनां नीतिशास्त्रं पठतां मुखात्
यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितम् । श्रूयतां तच्चैदम्,—

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्त्रयः ।

शूरस्य कृतविषयस्य यस्य जानाति सेवितुम् ॥४६॥

सा सेवा या प्रभुहिता याज्ञा वाक्यविशेषतः ।

आश्रयेत् पार्थिवं विद्वांस्तद्वारेणैव नाग्यथा ॥४७॥

यो न वेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सुकृष्टादूषरादिव ॥४८॥

द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणाम्बितः ।

भवत्याजीवनं तस्मात् फलं कालान्तरादपि ॥४९॥

अपि स्थाणुवदासीनः शुश्रूण् परिगतः क्षुधा ।

न त्वेवानात्मसम्पन्नाद् वृत्तिमौढेत पण्डितः ॥५०॥

सुवर्णेति ।—शूरः विक्रमो पुद्गलस्य, कृतविषयः विद्वांसः, यस्य सेवितुं जानाति स
यः, एते त्रयो नराः सुवर्णपुष्पितां सज्जातसुवर्णपुष्पां, पृथ्वीं विचिन्वन्ति सङ्गृह्णन्ति,
सम्पन्ने इत्यर्थः ; सर्वसम्पदमचिनच्छन्तीति फलिताद्यं ॥ ४६ ॥

सेति ।—यां प्रभुहिता प्रभोर्हितकारिणी, मनोरक्षणो इत्यर्थः, सा एव सेवा, सा
च वाक्यविशेषतः प्रभोर्वाक्यविशेषात्, याज्ञा अनुमेया, विद्वां जनः तद्वारेणैव प्रभो-
र्हितकरसेवादिण्येव पार्थिवम् आश्रयेत्, अग्न्या अग्नौ प्रकाशयेत्, न ॥ ४७ ॥

य इति ।—यः यस्य गुणान् स्वभावाजित्यर्थः, न वेत्ति, स पण्डितः, चेदिति शेषः,
तस्य अविदितस्वभावं प्रभुमिति सावः, न सेवेत आश्रयेत् । हि यतः, सुकृष्टात् ऊषरात्
आरभुमेरिव, तस्मात् तादृशप्रभोः, किञ्चित् किमपि, फलं न, भवतीति शेषः ॥ ४८ ॥

द्रव्येति ।—सेव्यस्य सेवनीयस्य, ये गुणाः दयादाचिच्छादयः, तैरन्वितः पुनः,
प्रभुरिति शेषः, द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि वनजनरहितोऽपि, सेव्यः ; यतः काकान्तरादपि
वनवाक्यं प्राप्नोत्यर्थः, तस्मात् प्रभोः, आजीवनं जीवनीपावकम्, फलं भवति ॥ ४९ ॥

क्षुधीति ।—पण्डितः प्राज्ञो जनः, क्षुधा दुःसुखया, परिगतः आक्रान्तः, क्षुधितः

सेवकः स्वामिनं हेष्टि कृपणं परवाचरम् ।

आत्मानं किं स न हेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥५१॥

यमाश्रित्य न विश्रामं सुधाप्तां यान्ति सेवकाः ।

सोऽर्कवद्धृपतिरुवाच्यः सदापुष्पफलोऽपि सन् ॥५२॥

राजमातरि देव्याश्च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि ।

पुरोहिते प्रतीहारे सदा वर्त्तेत राजवत् ॥५३॥

जीवेति प्रब्रुवन् प्रोक्तः कृत्याकृत्यविचक्षणः ।

करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवत्तमः ॥५४॥

इत्यर्थः, अत एव यथ्यन् आहारामावेन शीघ्रं गच्छन्, आशुवत् आखापमादिरहितयुष्म-
तद्वत्, आसीनः उपविशन् अपि, तिष्ठेदिति शेषः; तथाऽपि अनात्मसम्पन्नात्
आत्मानात्मनिवेकशून्यात्, प्रमोरिति शेषः, इति जीविकां, न ज्ञेयं ईहेत चेष्टेत,
सम्बुधिति शेषः ॥ ५० ॥

सेवक इति ।—यः सेवकः शून्यः, सेव्यासेव्यं न वेत्ति न जानाति, केवलं कृपणं
परवाचरं कर्कशभाषिणं, स्वामिनं हेष्टि निन्दति, स किम् आत्मानं न हेष्टि ?
[शिरश्चाख्ये नञ्] अपि तु हेष्टेव । सेव्यासेव्यनिवेकपूर्वकमेव सेवाप्रवृत्तिरुचिता,
तदविवेकेन सेवाप्रवृत्तौ स्वस्यैव निन्दा उचितेति भावः ॥ ५१ ॥

यान्ति ।—सेवकाः शून्याः, यं प्रसमाश्रित्य सुधाप्ताः सन्तः, अपीति शेषः, विश्रामं
न यान्ति न प्राप्नुवन्ति, उदरभरणं विना अविश्रामं प्रसुप्तायै कुर्वन्तीत्यर्थः, सः
नृपतिः सदापुष्पफलः धनजनसमृद्धोऽपीति भावः, सन्, सदापुष्पफलः अर्कवत्
तटाव्यङ्ग्यः (“आकन्द” इति भाषा) इव, त्वाव्यः; यथा अर्कव्यङ्ग्यः सदा पुष्पफल-
समन्वितोऽपि लोकैर्नाद्रियते, तथा तादृशः प्रभुः अपि न सेव्यते इति भावः ॥ ५२ ॥

साम्प्रतं राजपरिजनानामपि सेव्यत्वमाह, राज्ञेति ।—राजमातरि, देव्यां राज-
सहिष्यां, कुमारेऽराजपुत्रे, मुख्यमन्त्रिणि प्रधानसचिवे, पुरोहिते तथा प्रतीहारे
दीवारिके, सदा राजवत् वर्त्तेत विशिष्टसन्माननां कुर्व्यात् इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

जीवेति ।—यः कृत्याकृत्यविचक्षणः कार्याकार्यज्ञः शून्यः, प्रोक्तः आश्रितः सन्,
जीव आशुष्यान् भव, (“यी इङ्गम” इति हिन्दीभाषा) इति प्रब्रुवन् वदन्, निर्विकल्पम्
अविचारितं यथा तथा, करोति राजाशा प्रतिपाद्ययति, स राजवत्तमः राजप्रियः,
भवेत् ॥ ५४ ॥

प्रभुप्रसादजं वित्तं सुप्राप्तं यो निवेदयेत् ।

वस्त्राद्यश्च दधात्यङ्गे स भवेद्राजवत्सभः ॥५५॥

जन्तः पुरश्चरैः सार्धं यी न मण्डं समाचरेत् ।

न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवत्सभः ॥५६॥

द्यूतं यी यमदूताभं हालां हालाहलोपमाम् ।

यश्येद्वारान् ह्यथाकारान् स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥

युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात् सदा पृष्ठानुगः पुरे ।

प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्यं स भवेद्राजवल्लभः ॥५८॥

सम्मतोऽहं विभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत् ।

कञ्चेष्वपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥५८॥

प्रभुप्रसादजनिति ।—यः प्रभोः प्रसादात् जातम् अनुग्रहस्त्वमित्यर्थः, विर्त्तं चक्रं, सुप्रार्त्तं यद्येष्टं प्राप्तम्, इति निवेदयेत् राजसमीपे नम्राप्रयेदित्यर्थः, तथा वस्त्राद्या वसन-भरणादिकं, प्रभुप्रसादस्त्विति शेषः, अङ्गे दध्वाति स राजवस्त्रम्ः भवेत् ॥ ५५ ॥

चलनिति ।—यः जदेन्द्रस्य सुपत्य, चलाःपुरश्चरैः कञ्चुकादिपरिजनैः, साङ्गे मन्त्रं
 जन्तवां, ग्रन्थभाषणमित्यर्थः, न समाचरेत्तु कुर्यात्, तथा जदेन्द्रस्य कक्षविः भार्याभिः
 साङ्गे मन्त्रमिति शेषः, न, समाचरेदिति शेषः, स राजवत्प्रभो भवेत् ॥ ५६ ॥

द्यूतमिति ।—यः द्यूतम् अप्रापिष्वस्मिः क्रीडनम्, (“अप्रापिषिः यत् क्रीडति तन्नोके द्यूतमुच्यते” इति स्मरणात्) यमदूताभं ग्रसनकिङ्करसदृश, हाला सुरा, (“मरा हविप्रिया हाला” इत्यमरः) हालाहलापमा कालकूटसदृशौ, तथा दारान् राजस्त्रियः, इषाकारान् कुसिताकृतौनित्यर्थः, पश्येत, [“शक्ति लिङ् च” (३।१।१७२ पा०) इति लिङ्] द्यूतमद्याकनासु न प्रसक्तो भवेदित्यर्थः, स राजवल्गवो भवेत् ॥ ५७ ॥

युज्जेति ।—यः युद्धकाले प्रभोरिति सर्वत्र सम्पद्यते, अयमः अयगामी, पुं
 लङ्, सटा पुटानुगः पार्श्वरः, तथा इत्थं राजसन्धने, दारणितः दारणः, आश-
 पाकनाशेति भावः, स राजवह्नी मवेत् ॥ ५८ ॥

सम्प्रत इति ।—अहं विभीः प्रभीः, निधं सततं, सम्प्रतः अभिसद्यः, प्रिय इति
यावत्, इति मत्वा यः कृच्छ्रेष्वपि कष्टेष्वपि, स्रज्यादा स्थितिं, स्वकर्तव्यमिति यावत्,
न व्यतिक्रमेत् न उल्लङ्घयेत्, स राजवत्समी भवेत् ॥ ५६ ॥

द्वेषिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत् ।

यो नरो नरनाथस्य स भवेद्भ्राजवत्सभः ॥ ६० ॥

प्रोक्तः प्रत्युत्तरं नात्र विरुद्धं प्रमुखाऽपि यः ।

न समीपे हसत्युच्चैः स भवेद्भ्राजवत्सभः ॥ ६१ ॥

यो रथं शरणं तद्वत्सम्यते भयवर्जितः ।

प्रवासं स्वपुरावासं स भवेद्भ्राजवत्सभः ॥ ६२ ॥

न कुर्व्यान्नरनाथस्य योषिद्भिः सह सङ्गतिम् ।

न निन्दां न विवादश्च स भवेद्भ्राजवत्सभः ॥ ६३ ॥

करटक आह,—“अथ भवान् तत्र गत्वा किं तावत् प्रथमं वक्ष्यति, तत् तावदुच्यताम्” । दमनक आह,—

“उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां सम्प्रजायते ।

सुहृष्टिगुणसम्पन्नाः क्षीजाक्षीजमिवापरम् ॥ ६४ ॥

“अपायसन्दर्शनजां विपत्तिमुपायसन्दर्शनजाश्च सिद्धिम् ।

मेधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरः स्फुरन्तीमिव वर्णयन्ति ॥ ६५ ॥

वेधीति ।—यः नरः नित्यं नरनाथस्य राज्ञः, द्वेषपु शत्रुषु, द्वेषपरः शत्रुतासाधन-
भिरत, तथा इष्टानां प्रियाणाम्, इष्टकर्मकृत् प्रियकारो, स राजवत्सभो भवेत् ॥ ६० ॥

प्रोक्त इति ।—यः प्रमुखा विरुद्धम् अप्रियमित्यर्थः, प्रोक्तोऽपि प्रत्युत्तरं नात्र न
ब्रवीति, तथा समीपे उच्चैः न हसति स राजवत्सभो भवेत् ॥ ६१ ॥

य इति ।—यः भयवर्जितः सन् रथं युद्धं, शरणं गृहं, गृहं यथा सुखावस्थितिव्याप्तं
रथसंलग्नमपि तथा इति भावः, रक्षितार वा, एकमात्रायमानित्यर्थः, शत्रुदलनेन आत्म-
रक्षणसाधनत्वादिति भावः, (“शरणं गृहं रक्षितो” इत्यमरः) तद्वत् तथा, प्रवासं
विदेशवासं, स्वपुरावासं स्वगृहावस्थानं, (“अगारे नगरे पुरम्” इत्यमरः) मन्यते
स राजवत्सभो भवेत् ॥ ६२ ॥

नेति ।—यः नरनाथस्य, योषिद्भिः स्त्रीभिः, सह सङ्गतिं सम्मेलनं न, निन्दा न,
विवादश्च न कुर्व्यात्, स राजवत्सभो भवेत् ॥ ६३ ॥

उत्तरादिति ।—वदतां परस्परमाक्षपता, कथा कथयता वा जनानाम्, उत्तरात्
उत्तरश्रवणात् परं, सुहृदिभ्यः गुणः तेन सम्पन्नात् युक्तात्, बीजात् अपरं बीजमित्यर्थः
उत्तरं वाक्यं सम्प्रजायते ; कथां कथयत एव क्रमेण श्रुत्वा न निरसतीति भावः ॥ ६४ ॥

अपादोति ।—मेधाविनो बुद्धिमनो जनाः, मोक्षगुणप्रयुक्ता नीतिः प्रकृतमव-

एकेषां वाचि शकवदन्येषां हृदि मूकवत् ।

हृदि वाचि तथाऽन्येषां वल्गु वल्गानि सूक्तयः ॥ ६६ ॥

न च अहम् (र) अप्राप्तकालं वक्ष्ये । आकर्षितं मया
जीतिसारं पितुः पूर्वम् (ल) उत्सङ्गं हि निषेवता,—

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।

लभते बह्ववज्ञानमपमानञ्च पुष्कलम् ॥ ६७ ॥

करटक आह,—

“दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्व्वदा ।

आलाकोर्षाः सुविषमाः कठिना दृष्टसेविताः ॥ ६८ ॥

सुमयोभयकपाया इति भावः ; गणेन प्रभावेण, प्रयुक्ता निहितताम्, अपायसन्दर्शनता
दुर्लभचपदर्शनानुमितानिति यावत्, विपात्तम्, अपायसन्दर्शनता सुलक्ष्यदर्शनानुमितता,
सिद्धिं फललाभश्च, बाहुष्यप्रयोगश्चेति शेषः, पुरः अगतः, स्रुरभीनव प्रकाशमानाभिव,
तत्त्वचमनापतन्मीभिर्वेति भावः ; वर्णयन्ति कोर्षयन्ति । उपजातिः उत्तमम् ॥ ६५ ॥

एकेषामिति ।—सूक्तयः सुवचनानि, एकेषा कैवाञ्जल्यनामां, वाचि वाक्के, शकवत्
शकपक्षिणाभिव, वल्गानि प्रकाशन्ते ; यथा यथा यदेव शक्यन्ति, तदेव कामाकाश-
मविचार्य्यैव वाचा प्रकाशयन्ति, केचन तथोक्त भावः ; अन्येषाम् अपरेषां, मूकवत्
वाक्शक्तिरहितानाभिव, हृदि चेतसि, ताः वल्गानि, न तु वाचीति भावः ; सूक्तान्
हृदयतमपि भावं वचसा नैव प्रकाशयितुं समर्थाः, केचित्तथैवेति भावः । तथा अन्येषां
वाग्मिना, काशाकालज्ञानवतामित्यर्थः, वाचि हृदि च, वल्गु शोभन यथा तथा, वल्गानि
स्फुरन्ति ; प्राप्तकालमेव वाग्मिनः हृदयतभाव वाचा प्रकाशयन्तीति भावः ॥ ६६ ॥

(र) अप्राप्तकालम्—असामयिकम्, अप्रासङ्गिकमित्यर्थः ।

(ल) उत्सङ्गं—क्रोडम् । निषेवता—बाधितहता, निषेवमाणेनेति साधु ।

अप्राप्तेति ।—अप्राप्तकालं वचनं ब्रुवन् वदन्, बृहस्पतिरपि बहु अवज्ञानम् अव-
हेत्वन, पुष्कलं प्रभूतम्, अपमान तिरस्कारश्च, लभते । देवगुरुरपि चेत् देवकायादि-
कमविचार्य्यै प्राकृतवत् यदृच्छ वदति, तर्हि सोऽपि विद्वन्मनाप्नोति, का कथा
माहृज्ञानानित्याशयः ॥ ६७ ॥

दुराराध्या इति ।—व्याख्यैः खलजनैः आपदेय, (“व्याखः दुष्टमूर्खे सर्वे आपदे नाश-
यत खल” इति मेदिनी) आकोर्षाः परिहृताः सङ्कुचाश्च, सुविषमा दारुणाः
उग्रतानताश्च, कठिना निर्दयाः पाषाणप्रजातिलात् कठोरश्लाघाश्च, दृष्टे, दुर्जनैः

तथा च,—भोगिनः कक्षकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः ।

सुदृष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव ॥ ६८ ॥

द्विजिह्वाः क्रूरकर्माणोऽनिष्ठाश्चिद्रानुसारिणः ।

दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव ॥ ७० ॥

स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति येऽभीष्टा हि महीपतेः ।

ते वज्राविव दहन्ते पतङ्गाः पापचेतसः ॥ ७१ ॥

दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् ।

स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ७२ ॥

विषयरादिभिश्च, सेविताः अनुयताः अभिहिताश्च, राजानः पर्वता इव सर्वदा सततं,
दुराराध्या दुःसेव्याः ; द्विशब्दोऽवधारणे । राजसेवा अतिदुष्करेति भावः ॥ ६८ ॥

भोगिनः इति ।—भोगिनः सुखभोगरताः फलवनश्च, (“भोगः सुखे कर्मादि-
भुक्तावहेष फलकाययोः” इत्यमरः) कक्षकाविष्टाः बर्षधारिणः निर्मोहवनश्च,
कुटिलाः कपटिनः वक्रगामिनश्च, क्रूरं निरुधं, चेष्टतं क्रिया येषां तथोक्ताः, सुदृष्टा
कीचकनः ; उभयवै समानमेतत् ; राजानः पन्नगाः भुजगा इव, मन्त्रसाध्याः मन्त्रेषु
सत्यरामर्षेण उपायेन वा गौडकादिना च, साध्याः वशीकार्याः ॥ ६८ ॥

द्विजिह्वा इति ।—द्विजिह्वा द्वे जिह्वे येषां तथोक्ताः, अथे अथे मित्रवाच इति
भावः ; अन्वयः,—रक्षणद्वयवन्तः ; सर्पाणां द्विजिह्वत्वं प्रसिद्धम् ; क्रूरकर्माणः निरुध-
व्यापाराः, अनिष्ठाः निष्पत्तिरहितताः ; प्रजाहितत्वेनारब्धं किमपि कार्यं निष्पाद्य प्रजा
निर्वहणाः न कुर्वन्तीति भावः ; अन्वयः,—अनिष्ठाः अनन्ताः, अनङ्गा इति यावत्,
(“निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताः” इत्यमरः) चिद्रानुसारिणः शेषानुसन्धिकश्च ; अन्वयः,—
विश्वानुसारिणः, राजानः भुजगा इव दूरतः दूरात् अपि, पश्यन्ति सर्वमवगच्छन्ति चारैः,
अन्वयः—दूरप्रसारिदृष्टित्वात् इति भावः ; “चारैः पश्यन्ति राजानः” इति स्वरथात् ।
भुजगाश्च तीक्ष्णदृष्टित्वान् दूरप्रसारिदृष्टित्वाच्च दूरादेव सर्वे द्रष्टुमर्हन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ७० ॥

स्वल्पमिति ।—ये अभीष्टा वरं महीपतेः पिब्याः, इति ज्ञत्वेति भावः, महीपतेः
स्वल्पमपि अपकुर्वन्ति, ते पापचेतसः वज्री पतङ्गा इव दहन्ते । [अमर्कतारि खट्] ॥ ७१ ॥

दुरारोहमिति ।—दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतं, दुष्प्रापनित्यवैः, अत एव सर्वलोक-
नमस्कृतं सर्वलोकवन्द्यं, राज्ञां पदं राजत्वं, ब्राह्मण्यमिव ब्रह्मतेजीवत्, स्वल्पेनापि अप-
कारेण बलाचारैश्च, दुष्यति । उपनाऽवधारः ॥ ७२ ॥

दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।

तिष्ठन्काप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥ ७३ ॥

दमनक आह,—“सत्त्वमेतत् परं, किन्तु,—

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन समाचरेत् ।

अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ७४ ॥

भर्तुश्चिन्ताऽनुवर्तित्वं सुवृत्तं चानुजोविनाम् ।

राक्षसाद्यापि गृह्यन्ते नित्यं हृन्दानुवर्तिभिः ॥ ७५ ॥

सहस्रि नृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्विषि द्वेषः ।

तद्दानस्य च शंसा अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७६ ॥

करटक आह,—(व) “यद्येवमभिमते, तर्हि शिवास्ते

दुराराध्या इति ।—राज्ञां दुराराध्याः दुःश्रेयाः, अत एव दुरापाः दुर्लभाः, दुष्परिग्रहाः यद्दीप्तमश्रुताः, अरक्ष्या इत्यर्थः, श्रियः सुखं, आधारे पात्रे, आपः जलानीव, आत्मनि स्थायि, संस्थिताः साधनान् रक्षिताः, यत्नेन साधिताः सत्य इत्यर्थः । चिरं तिष्ठन्ति, स्वल्पेनापि प्रमादेन नश्यन्तीति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ७३ ॥

यस्येति ।—यस्य यस्य जनस्य, को बाह्यः, भावः आशयः, तेन तेन, भावेन इति शेषः, [तं तमित्यध्याह्वये] समाचरेत् व्यवहरेत्, संवेत वा । मेधावी बुद्धिमान् जनः, अनुप्रविश्य प्रभोराश्रयं बुद्धा इत्यर्थः, क्षिप्रं शीघ्रम्, आत्मवशं तत्तदभिमतानुचरणं तम् आत्माधीनमिति यावत्, नयेत् प्रापयेत् ॥ ७४ ॥

भर्तुश्चित्ति ।—अनुजोविना भृत्यानां, भर्तुः स्वामिनः, चिन्ताऽनुवर्तित्वं चिन्तितानु-चरित्वं, [चिन्तानुवर्तित्वमिति वा पाठः] सुवृत्तं सुशीलवत्, आचर्यकमिति शेषः, यतः नित्यं सततं, हृन्दानुवर्तिभिः आश्रयानुनामिभिः जनैः, राक्षसाद्यापि गृह्यन्ते वशीक्रियन्ते, का कथा मानुषाणामित्यपेक्षः ॥ ७५ ॥

सहस्रि इति ।—नृपे सहस्रि कुपिते इति इत्यर्थः, स्तुतिवचनं स्तुत्या कोपशमनमित्यर्थः, तस्य नृपस्य, अभिमते सुहृदि, प्रेम प्रवचः, तस्य नृपस्य, द्वेषि शत्रौ, द्वेषः, तस्य नृपस्य, यत् दानम् अनुजोविभ्यः वितरणं, तस्य शंसा प्रभुषा वयमनुपकृदानेन प्रसादीकृता इत्थं कीर्तनवत्, एतत् अमन्त्रतन्त्रं मन्त्रतन्त्रवर्जितं, वशीकरणं, नृपस्येति शेषः, तद्वशीकरणे स्तुत्यादय एव संतव इति भावः । आख्यां इत्यम् ॥ ७६ ॥

(व) एव—राजवशीकरणमित्यर्थः । अभिमते—प्रियम् । शिवाः,—शुभाः ।

पन्थानः सन्तु । यथाऽभिलषितम् अनुष्ठेयताम्” । सोऽपि प्रणम्य
पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे । अथ आगच्छन्तं दमनकमालोक्य
पिङ्गलकः (श) हाःस्थमब्रवीत्,—“अपसार्यतां वेदलता । अय-
मस्माकं चिरन्तनो मन्त्रिपुत्रो दमनकः (घ) अव्याहतप्रवेशः ।
तत्प्रवेश्यतां (स) द्वितीयमण्डलभाक्” इति । स आह,—“यथा
अवादीत् भवान्” इति ।

अथोपसृत्य दमनको निर्दिष्टे आसने पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुश्र
उपविष्टः । (ङ) स तु तस्य नखकुलिशालङ्कृतं दक्षिणपाणिमुपरि
दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच,—(च) “अपि शिवं भवतः ? कस्मा-
च्चिरात् दृष्टोऽसि ?” दमनक आह,—(क) “न किञ्चित् देव-
पादानामस्माभिः प्रयोजनम् ; (ख) परं भवतां प्राप्तकालं वक्तव्यं,
यत उत्तममध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम् ; उक्तञ्च,—
दन्तस्य निष्क्रोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वाऽपि ।

लृण्णेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग ! वाग्धस्तवता नरेण ? ॥ ७७ ॥

(श) हाःस्थं—दीवारिकम् । अपसार्यताम्—अपनीयता, मा व्यर्थाङ्गयतानिति भावः

(घ) अव्याहतप्रवेशः,—अनिवारितगतिः, अथ प्रवेशे निषेधो नास्तीत्यर्थः ।

(स) द्वितीयोऽन्तः ।—मन्त्रिण एव प्रथममण्डलसाधिकुर्वान्, अतस्तु तापुचतया
द्वितीयमण्डलाधिकारीत्यर्थः । मण्डलम्—अनुजीविनामुपवेशनव्यागभेद इति बाध्यम् ।

(ङ) स.,—पिङ्गलकः । तस्य—दमनकस्य । मन्त्रेति ।—मन्त्राः कुलिशानीय
वशाणोव, तेः अलङ्कृतम् । उपरि, अङ्गस्थेति शेषः । मानपुरःसर—समादरपूर्वकम् ।

(च) अपीति—प्रश्नपक्षमव्ययम् । शिवं—कुशलम् । चिरात्—दीर्घकालात्परम् ।

(क) न किञ्चिदिति ।—अस्माकं देवपादानां प्रयोजनमाभावात् चिरात् दण्डन-
मिति भावः ।

(ख) परं—किन्तु । प्राप्तकालं—कालोचितं, किञ्चिदित्यव्याहार्यम् ।

दन्तस्येति ।—दन्तस्य निष्क्रोषणकेन दन्तान्तःप्रविष्टवस्तुनिःसारकेण, (“खड्गे” इति
यस्य प्रसिद्धौ) दन्तवर्षकेण वा, वा अथवा, कर्णस्य कण्डूयनकेन कण्डूयनकारिणा, तृष्ण-
नापि (“कायखुल्लो” इति प्रसिद्धेनेति यावत्) नित्यं सततम्, ईश्वराणां प्रभूणां,
कार्यं प्रयोजनं, भवति । अङ्गेति सर्वोपनयनसममर्थं, भोः ! इत्यर्थे, वाग्धस्तवता

तथा वयं देवपादानाम् (ग) अन्वयागताः भूत्वा आपत्स्वपि
बृष्टगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे, तथाऽपि देवपादा-
नाम् (घ) एतत् युक्तं न भवति । उक्तञ्च,—

स्थानेष्वेव निधीव्यन्ते भूत्वाद्याभरणानि च ।

न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते ॥ ७८ ॥

यतः,—अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।

धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥ ७९ ॥

उक्तञ्च,—असमैः समीयमानः समैश्च परिहोयमाणसत्कारः ।

धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः ॥ ८० ॥

अचनकरविश्रिष्टेन, नरेण मनुष्येण, किम् ? यदा जडेन दृष्टेनापि प्रभुत्वां प्रयोजन-
मिद्विः दृश्यते तदा चेतनेन नरेण तत्सिद्धिविषये किं वक्तव्यम् ? तथादृष्ट्याकं
प्रयोजनमवश्यं स्वीकार्यमिति भावः । अत्र कार्यकारकतया कथितात् दृष्टरूपान
वस्तुनः, द्रव्यरूपसामान्यधर्मेण तत्सदृशस्य नरस्य निषेधस्युते, परिसङ्ख्याऽलङ्कारः ।
उपजातिः इतम् ॥ ७७ ॥

(ग) अन्वयागताः,—कुलकमानताः । स्वमधिकार—निजामान्यपदम् ।

(घ) एतत्—सर्वथा निराकरत्वामिति भावः ।

स्थानेष्विति ।—भूत्वाद्य आभरणानि च स्थानेषु, योर्ग्यन्ति शेषः, एन निधीव्यन्ते
सन्निवेश्यन्ते, प्रभवामि प्रभुरहमिति, मत्वेति शेषः । [अत्र प्रभावान् इति पाठः समी-
चीनतया र्थतिभाति । उज्ज्वलकानिः इति हेतोरित्यस्यायः] चूडामणिः अरोरत्न,
माननीयो जनयेति ध्वनिः, पाद चरणे, न हि बध्यते धात्र्यते, कलापीति शेषः । याद
चाहं स्वाधिकारं न लभे, तथाऽपि सर्वथा मत्पारित्यागो नोचित इति भावः । अत्र
प्रस्तुतस्य भृत्यस्य अप्रस्तुतस्य आभरणस्य एकनियोजनक्रियाऽभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः,
अपि च भूत्वाया मय्यचूडामणिमाम्याना योग्यस्थाननियोगरूपेणैव धर्मस्य “न
बध्यते” इति अयोग्यस्थानवन्धनाभावरूपत्वेन पृथक्तया निर्द्देशात् वैधर्म्येण प्रति-
बन्धनमाऽलङ्कारः, तयोश्च परस्परसापेक्षतया अवस्थानान्न सङ्करः ॥ ७८ ॥

अनभिज्ञ इति ।—यः भूपतिः, धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातः कौलिकोऽपि
सूतः, गुणानाम् अनभिज्ञः अगुणश्च इत्यर्थः, स भृत्यः न अनुगम्यते न संव्यते, अगुण-
व्याङ्ग्यात् तत्त्वजनमन्त्रिस्त्वरिति भावः ॥ ७९ ॥

असमैरिति ।—यः भूयः, असमैः बहुल्ये, भृत्यैरिति भावः ; समीयमानः समी-

यश्च अविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोभ्यान् हीना-
धमस्थाने नियोजयति, न (ङ) ते तत्रैव तिष्ठन्ति ? तत् भूपते-
र्दोषः, न तेषाम् । उक्तञ्च,—

कनकभूषणसङ्कुङ्कणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।

न स विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनोयता ॥ ८१ ॥

यश्च स्वामी एवं वदति “चिरात् दृश्यते” तदपि श्रूयताम् ;—

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नास्ति हस्तयोः ।

कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ? ॥ ८२ ॥

काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिर्विकल्पते ।

न तेषां सन्निधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ ८३ ॥

क्रियमाणः, समेः तुल्यगुणविशिष्टे च, भृत्यैरिति शेषः, परिहीयमाणः निराक्रियमाणः,
सकारः समादरः यस्य तादृशः, तथा धुरि कार्यभारे, न युज्यमानः, स विभिः, परैः
दोषैरिति शेषः, अग्रपतिं प्रभुं, त्यजति । आख्यां वृत्तम् ॥ ८० ॥

(ङ) ते—हीनाधमस्थाननियोजिता भृत्या इत्यर्थः, तत्रैव—प्रभुर्नादृष्टे स्थाने
इत्यर्थः, न तिष्ठन्ति ? किमिति शेषः, अपि तु तिष्ठन्त्येव, परं तत् भूपतेः प्रभोरेव, दोषः ।

कनकेति ।—कनकभूषणे स्वर्णालङ्कारे, यत् सङ्कुङ्कणं सङ्कुटनं, संयोजनमिति चेत्,
तत्र उचित, योग्यः, मणिः रत्न, यदि अपुणि निक्षेपभातुर्विशेष, “मौसके” इति यावत्
प्रतिबध्यते संयुज्यते, तदा स मणिः, न विरौति न शब्दायते, नापि स शोभते च,
किन्तु योजयितुः योग्यायोग्यविचाराचमस्य योजकस्य, तदाकर्तुरित्यर्थः, वचनाश्रया
गिन्ता, भवति । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

सव्येति ।—यत्र यस्मिन् देशे, सव्यदक्षिणयोः वामदक्षिणयोः, उक्तयोः विशेषः
मेदः, नास्ति, तत्र तस्मिन् देशे, काः आर्यः साधुः, विद्यमानगतिः उपायवान् सन्,
[मतिरिति पाठे—सुनोषः इति वा] अथमपि वसेत् ? न कोऽपि इत्यर्थः । निरुपायैः
अवश्यं वलस्यसेवेति ध्वनिः ॥ ८२ ॥

काचे इति ।—येषां काचे मणिः, मणौ काचः इत्येवं-प्रकारा बुद्धिः विकल्पते विकल्पं
कल्पते, परिवर्तते वा, उत्कर्षापकर्षज्ञानं येषां नास्तीति भावः ; तेषां सन्निधौ नाम-
मात्रोऽपि केवल भृत्य इति नाम्ना परिचितः कौटुम्भीऽपि, भृत्यः न तिष्ठति ; योग्या-
योग्यधलस्य का कदा ? तादृशप्रभुसन्निधौ कोऽपि न तिष्ठतीति प्राञ्जलाः ॥ ८३ ॥

परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्चन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥ ८४ ॥

लौहिताख्यस्य च मणेः पद्मरागस्य चान्तरम् ।

यत्र नास्ति कथं तत्र क्रियते रत्नविक्रयः ? ॥ ८५ ॥

निर्विशेषं यदा स्वामी समं भृत्येषु वर्त्तते ।

तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहोयते ॥ ८६ ॥

न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना ।

तेषाञ्च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ८७ ॥

भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकारिभिः ।

मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्वरपि न शोभते ॥ ८८ ॥

अरैः सम्भार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।

स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्त्तते ॥ ८९ ॥

परीक्षका इति ।—यत्र देशे परीक्षकाः सदसद्विचारकाः, न सन्ति, तत्र समुद्र-
जानि मङ्गामृत्प्राप्तौति भावः, रत्नानि, न अर्चन्ति न मूढमर्दन्तीत्यर्थः । किन्तु
'वाचांया, श्रूयते इत्यर्थः, आभीरदेशे गोपजनपट्टे, गोपाः त्रिभिः वराटैः व्यापण्यैः,
चन्द्रकान्तं मणि, विपणन्ति क्रीयन्ति विक्रीयते च । उपजातिः इत्यम् ॥ ८४ ॥

लौहिताख्यस्येति ।—यत्र देशे, लौहिताख्यस्य लौहित्यवर्णगोमेदनाख्यः, पद्मरागस्य
च मणेः चान्तरं प्रभेदः, नास्ति, तत्र कथं रत्नविक्रयः क्रियते ? ॥ ८५ ॥

निर्विशेषमिति ।—यदा स्वामी भृत्येषु, सर्वेष्वपि शेषः, समं युगपत्, एकस्मिन्
समये इत्यर्थः, निर्विशेषं वर्त्तते अथर्त्तते अथ च तुल्यम् आचरति इत्यर्थः, तदा तादृश-
प्रभोर्विचारैः, उद्यमसमर्थानाम् उत्साहिनः, कार्यक्षमाचारिण्यर्थः, भृत्यानामिति
शेषः, उत्साहः परिहोयते नश्यति । [कर्मकर्त्तरि लट्] ॥ ८६ ॥

नेति ।—पार्थिवं राजा, भृत्यैः विना न, तिष्ठेदिति शेषः, भृत्याश्च पार्थिवं विना
न, तिष्ठेयुरिति शेषः, अतः तेषां प्रमुखानाम्, अयमर्हद्व्यर्थः, व्यवहारः आचरणं,
स्वामिभृत्ययोरन्योन्यापेक्षता इत्यर्थः, परस्परनिबन्धनः अन्योन्यापेक्षसाधको
भवतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

भृत्यैरिति ।—राजा स्वयं तेजस्वी अपि लोकानुग्रहकारिभिः जनदक्षिभिः राज्य-
रक्षिभिश्च, मयूखैः दीप्तांशुरिव सूर्य इव, भृत्यैः विना न शोभते । उपमाऽलङ्कारः ॥ ८८ ॥

अरैरिति ।—अरैः अक्षय्यशालादपिः अययव्यवशेषैः, नाभिः अक्षय्यवर्त्तौ अय-

शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।

केशा अपि विरज्यन्ते निस्नेहाः किं न सेवकाः ? ॥ ८० ॥

राजा तुष्टो हि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।

ते तु सन्मानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वन्ते ॥ ८१ ॥

एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणः ।

कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ताः भक्ताः क्रमागताः ॥ ८२ ॥

यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम् ।

सज्जया वक्ति नो किञ्चित्तेन राजा सहायवान् ॥ ८३ ॥

यस्मिन् कृत्यं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा ।

वर्षविशेषः, सन्भाव्यते चाशोषते, अराय गभी प्रतिष्ठिताः यजिताः, तिष्ठन्तीति शेषः, अराः गामिन् अवलम्बन्ते, गामिन् अरानाशयति इत्यर्थः । एवं स्वामिसेवकाः प्रभुभृत्ययोः, इतिचक्रं व्यापारक्यं चक्रं, प्रवर्तते, गामी भृत्यान्वलम्बते, भृत्याश्च स्वामिनमाश्रयन्ति इत्यर्थः ; भृत्याः प्रभुं विना, प्रभवश्च भृत्यं विना मुहूर्तमपि न स्थातुमर्हतीति भावः ॥ ८२ ॥

शिरसीति ।—नित्यं शिरसा मस्तकेन, विधृताः, तथा स्नेहेन तैलेन, परिपालिताः परिपोषिताः, केशा अपि निस्नेहाः तैलवर्जिताः, अवलोकतापेदित्यर्थः, विरज्यन्ते विकृतिं भजन्ते ; सेवका भृत्याः, किं न ? तथासूताः प्रमुखेभृत्याप्येत् किं न विरज्यन्ते ? इत्यर्थः, अपि तु विरज्यन्ते एव इति भावः । शेषानुप्रासितं दीपकम् ॥ ८० ॥

राजैति ।—राजा तुष्टः सन् भृत्यानाम्, अर्थमात्रं केवलं धनं, प्रयच्छति यदाति, ते तु भृत्याः पुनः, सन्मानमात्रेण राजकृतसत्कारेणैव, प्रायेः जीवन-ज्यायेन अपि, उपकुर्वन्ते प्रभोः उपकारं कुर्वन्ति, हि निश्चये ॥ ८१ ॥

एवमिति ।—नरेन्द्रेण एवम् उक्तकथं प्रभुभृत्यवचनं, ज्ञात्वा विचार्य, विचक्षणाः शानिनः, कुलीनाः सर्वशक्ताः, शौर्यसंयुक्ताः युवाः, शक्ताः सर्वकर्मनिपुणाः, भक्ताः अनुभक्ताः, क्रमागताः कुलक्रमाभावाः, भृत्याः कार्याः विधेयाः, नियोज्या इत्यर्थः ॥ ८२ ॥

य इति ।—यः राज्ञः दुष्करम् अन्यदुःसाध्यम्, उत्तमं हितं महाकल्याणकरं, सुकृतं जीवनकार्यं, कृत्वा सज्जया चात्मज्ञाचाग्रहया इति भावः, किञ्चित् किमपि, नो वक्ति मयेतन् कृतमिति नो वदति, तेन शब्देन, राजा सहायवान् भवति ॥ ८३ ॥

यस्मिन् कृत्ये ।—यस्मिन् कृत्ये, कृत्यं कार्यंजातं, समावेश्य समर्थं, निर्विशङ्केन यदा-

आस्यते सेवकः स स्वात्कलत्रमिव चापरः ॥ ८४ ॥

योऽनाङ्गतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा ।

पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८५ ॥

अनादिष्टोऽपि भूपत्य दृष्ट्वा हानिकरश्च यः ।

यतेत तस्य नाशाय स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८६ ॥

ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दण्डितोऽपि महीभुजा ।

यो न चिन्तयते पापं स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८७ ॥

न गर्वं कुरुते माने नापमाने च तप्यते ।

स्वाकारं रक्षयेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८८ ॥

न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन ।

न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८९ ॥

श्रुत्वेन, चेतसा चाख्यते श्रोयने, रात्रेति शिवः ; स एव सेवकः स्यात्, अपरः अन्यः, सेवकः इति शिवः, कलत्रमिव भाव्येन, केवलं पोष्य इति भावः ॥ ८४ ॥

य इति ।—यः अनाङ्गतः अनाकारितः सन्, समभ्येति समीपे उपतिष्ठते इत्यर्थः, सर्वदा द्वारि तिष्ठति, तथा पृष्टः जिज्ञासितः सन्, सत्यम् ज्ञातं, मितं परिमितम्, ब्रूते, स भृत्यः महीभुजां राज्ञाम्, अर्हः योग्यः ॥ ८५ ॥

अनादिष्ट इति ।—यः अनादिष्टोऽपि अनाश्रितोऽपि, भूपत्य राज्ञः, हानिकरम् अनिष्टकारं, विषयमिति शिवः, दृष्ट्वा तस्य हानिकरस्य व्यापारस्य, नाशाय यतेत चेष्टेत, स भृत्यः महीभुजाम् अर्हः योग्यः ॥ ८६ ॥

ताडित इति ।—यः महीभुजा, ताडितोऽपि प्रहृतोऽपि, दुरुक्तोऽपि दुर्वाक्शेनीतोऽपि, दण्डितोऽपि कृतदण्डोऽपि, पापम् अनिष्टं, महीभुजः इति शिवः, न चिन्तयते, स भृत्यः महीभुजाम् अर्हः योग्यः ॥ ८७ ॥

नेति ।—यस्तु माने सम्माननामे, गर्वं न कुरुते, अपमाने तिरस्कारे च, न तप्यते सन्तप्तः भवति, इत्थं स्वाकारं स्वस्य आचारं, आनापमानयोर्भावनिवर्त्यः, रक्षयेन् गोपायितुं शक्नुवात्, स भृत्यः महीभुजाम् अर्हः योग्यः ॥ ८८ ॥

नेति ।—यस्तु कदाचन क्षुधा कुसुमया, न, निद्रया च न, शीतातपाद्यैश्च न पीड्यते न क्षिण्यते, क्षुधानिद्राशीतातपादिजनितं खेदमनश्च न निवर्तं प्रसुप्ताद्ये क्षणादस्ति इत्यर्थः, स भृत्यः महीभुजाम् अर्हः योग्यः ॥ ८९ ॥

श्रुत्वा साङ्गामिकीं वाक्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति ।

प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥१००॥

सौमा वृद्धिं समायाति शुक्लपक्ष इवोदुराट् ।

नियोगसंस्थिते यस्मिन् स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥१०१॥

सौमा सङ्कोचमायाति वज्रो चर्म इवाहितम् ।

स्थितं यस्मिन् स तु त्वान्वो भृत्यो राज्य समीहता ॥१०२॥

तथा शृगालोऽयमिति मन्यमानेन समोपरि स्वामिना यदि
अवज्ञा क्रियते, तदपि अयुक्तम् । उक्तञ्च यतः,—

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलात् दूर्वाऽपि गोरोमतः

पङ्कात् तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् ।

काष्ठादग्निरहः फणादपि मणिर्गोपिततो रोचना

प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ? ॥१०३॥

सुत्वेति ।—यस्तु भविष्या भविनी, साङ्गामिकीं वाक्तां युद्धवृत्तान्तमित्यर्थः, श्रुत्वा
स्वामिनं प्रति प्रसन्नास्यः प्रसन्नमुखः, शीघ्रमुत्साहवानिति यावत् ; भवेत्, युद्धे विपत्ति-
शङ्कया न त्वरति प्रकाशयति इति भावः ; स भृत्यः महीभुजाम् अर्हः योग्यः ॥ १०० ॥

सौमेति ।—यस्मिन् भृत्ये, नियोगसंस्थिते कर्म कुर्वति सतीत्यर्थः, शुक्लपक्ष उदु-
राडिह—उदुनां तारकाणां, (“तारकाऽप्युदु वा ज्ञियाम्” इत्यमरः) राजा स इव
चन्द्र इव इत्यर्थः, सौमा मर्यादा, अधिकारः वा, प्रसीरिति शेषः ; उद्धि विस्मृतिं
पुञ्चलाच्च, समायाति प्राप्नोति, स भृत्यः महीभुजाम् अर्हः योग्यः ॥ १०१ ॥

सौमेति ।—यस्मिन् स्थिते तु कर्म कुर्वतीति भावः, वज्रो अहितं निक्षिप्तं,
चर्म इव सौमा अधिकारः, सङ्कोचं कासतमित्यर्थः, आयाति गच्छति, राज्यं समीहता
(समीहमानेनेति साधु) राज्यवर्द्धिकामित्यर्थः, राजेति शेषः, स भृत्यः त्वान्वः ॥ १०२ ॥

कौशेयमिति ।—कौशेयं पट्टवस्त्रं, कृमिजं कीटविषेवाज्जातमित्यर्थः, (“कौशेयं
कृमिकोमोत्थम्” इत्यमरः) सुवर्णम् उपलात् पाषाणात्, पर्यंतस्त्रनेरित्यर्थः,
दूर्वाऽपि गोरोमतः यथा रोमश्च इत्यर्थः, अक्षिरिधमिति बोध्यम् ; तामरसं कर्मणं,
पङ्कात्, शशाङ्कचन्द्रः, उदधेः समुद्रात्, इन्दीवरं नीलोत्पलं, गोमयात्, अग्निः
काष्ठान्, मणिरपि अद्भुतः सर्पश्च, पङ्कात्, रोचना गोरोचना, गोपितवः

मूषिका गृहजाताऽपि हन्तव्या खापकारिणी ।

भक्ष्यप्रदानेर्माजारी द्वितकत् प्राप्यते जनैः ॥१०४॥

एरण्डभिष्ठाकनलेः प्रभूतैरपि सञ्चितैः ।

दाहकृत्यं यथा नास्ति तथैवाग्नेः प्रयोजनम् ॥१०५॥

किं भक्तेनासमर्थेन ? किं शक्तेनापकारिणा ? ।

भक्तं शक्तं च मां राजन् ! नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥१०६॥

पिङ्गलक आह,—“भवतु एवं तावत् । असमर्थः समर्थो वा चिरन्तनः त्वम् अस्माकं मन्त्रिपुत्रः, तद्विश्वं ब्रूहि यत् किञ्चिदुक्तकामः” । दमनक आह,—“देव ! विज्ञाप्यं किञ्चिदस्ति” । पिङ्गलक आह,—“तन्निवेदय अभिप्रेतम्” । सोऽब्रवीत्,—

यथा पिप्पल, सर्वत्र जायते इति श्रेयः, तथा हि मुषिनः मुखवहन्तीत्यर्थः, स्वगुणोदयेन स्वगुणानामुदयेन चाविष्कारेणेत्यर्थः, प्राकाशयं व्याति, गच्छति, जगन्मा उत्पत्त्या, किम् ? यद्येते केवलं स्वगुणेन, न तु उत्पत्तिरुत्कर्षं सम्भवता, तथा सर्वः एव स्वगुणेन, न तु वंशगुणेन जीत्यर्थे लभते इति भावः । आर्द्धलविक्रीडितं वृत्त,— “तृप्यार्थैर्दि नः सजो सततताः आर्द्धलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ १०३ ॥

मूषिकेति ।—मूषिका उन्दुवः, गृहजाताऽपि स्वस्य गृहस्थ इत्यर्थः, अपकारिणी अनिष्टविनाशिनो, अत एव हन्तव्या विनाश्या । द्वितकत् मूषिकजननात् श्रेयो-विधायकः, माजारीः विहासः, जनैः गृहिभिः, भक्ष्यप्रदानेः खाद्यद्रव्याणां दानैः, प्राप्यते पाव्यते इत्यर्थः, गृहजाता अपि दुष्टारिणाः परिहर्तव्याः, द्वितैविषय्यु सर्वथा परिपालनीयाः, बाढात्मोपपरिविचारणा इति भावः ॥ १०४ ॥

एरण्डेति ।—सञ्चितैः सकृद्भूतैः, प्रभूतैः बहुभिरपि, एरण्डभिष्ठाकनलेः एरण्डः भिष्कः शर्कः नलः एते असारवृक्षभेदाः तैः, दाहकृत्यं काष्ठकाष्ठे, यथा नास्ति न भवति, तथैव अग्नेः मूढैः, बहुभिरपि इति भावः, प्रयोजनं, नास्ति इति श्रेयः ॥ १०५ ॥

किमिति ।—असमर्थेन असमर्थे, कार्याकुशलिता इत्यर्थः, अथ च भक्तेन अनु-रक्तेन, भक्त्येनेति श्रेयः, किम् ? शक्तेन कार्य्यक्षमेव, किन्तु अपकारिणा प्रभोरहितानु-ष्ठानपरेव, स्वत्येनेति श्रेयः, किम् ? नास्तेताभ्यां प्रयोजनमित्यर्थः, हे राजन् ! त्वं भक्तम् अनुरक्तं, शक्तं कार्य्यक्षमम्, माम् अवज्ञातुं न अर्हसि ॥ १०६ ॥

“अपि स्वल्पतरं कार्यं यद्ववेत् पृथिवीपतेः ।

तत्र वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ॥ १०७ ॥

तत् (क) ऐकान्तिके महिष्नाम्नमाकर्णयन्तु देवपादाः ।

अतः,—षट्कर्णो भिद्यते मन्दसुषुम्णः स्थिरो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत् सुधीः ॥ १०८ ॥

अथ (ख) पिङ्गलकाभिप्रायज्ञा व्याघ्रद्वीपवृक्षपुरःसराः सर्वेऽपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्त्वणादेव दूरीभूताः । ततश्च दमनक आह,—“उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः किमिह निवृत्त्यावस्थानम् ?” पिङ्गलक आह (ग) सविलक्ष्मितं,—“न किञ्चिदपि” । सः अत्रवौत्,—“देव ! यदि (घ) अनाख्येयं, तत्तिष्ठतु । उक्तञ्च,—

दारैषु किञ्चित् स्वजनेषु किञ्चित् गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किञ्चित् ।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्त्यह्नोऽनुरोधात् ॥ १०९ ॥

अपीति ।—पृथिवीपतेः यत् कार्यं स्वल्पतरमपि अतिसामान्यमपीत्यर्थः, किं पुन-
मंघत् इति भावः, भवेत्, तत् सभामध्ये न वाच्यम्, इदं बृहस्पतिः प्रोवाच ॥ १०७ ॥

(क) ऐकान्तिके—विजने ।

अति ।—षट्कर्णः,—षड्भिः कर्णैः श्रवणात् इत्यर्थः, हृतीवगामी इति यावत्,
मन्त्रः कर्तव्यावधारणाय गोपनीतिः, (“वेदभेदे गुप्तिवादे मन्त्रः” इत्यमरः) भिद्यते
स्वयमेव प्रकाशयते इत्यर्थः, अतुल्यः अतुभिः कर्णैः श्रवणात्, दिगिष्ठ इत्यर्थः, मन्त्रः
स्थिरः दृढः, भवेत् ; तस्मात् सुधीः बुद्धिमान् नरः, सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्
त्यजेत्, षट्कर्णगते मन्त्रे कार्यसिद्धिर्दुर्लभा इति भावः ॥ १०८ ॥

(ख) पिङ्गलक—संज्ञक, अभिप्रायज्ञाः,—भावविदः, राजाभिप्रायं विदित्वेति
भावः । व्याघ्रेति ।—व्याघ्रः,—उदकाकारकादस्यः आपदविशेषः, द्वीपो—विपक्षः,
सराः,—सुदृश्यान्निर्गम्यः, ते पुरःसराः,—अथवा येषां तथोक्ताः । संसदि—सभायाम् ।

(ग) सविलक्ष्मितं—सख्यं समन्दहाकम् ।

(घ) अनाख्येयम्—अवाच्यं, गोप्यमिति यावत् । तत्—तदा ।

दारैष्विति ।—दारैषु ज्येष्ठेषु, किञ्चित् किमपि वस्तु, गोप्यम् अप्रकाशनीत्यर्थः,
“अरीराज्ञं श्रुतः प्राया” इति वचनात् आत्मनाऽभिज्ञत्वे सत्यापि सदे वस्तु दारैषु न

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास,—“योग्योऽयं दृश्यते । तत्
कथयामि एतस्य अग्रे आत्मनोऽभिप्रायम् । उक्तञ्च,—

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।

स्वामिनि सौहृदयुक्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ ११० ॥

भो दमनक ! शृणोषि शब्दं दूरात् महान्तम् ?” सोऽब्र-
वीत्,—“स्वामिन् ! शृणोमि, ततः किम् ?” पिङ्गलक आह,—
“भद्र ! अहमस्मात् वनात् गन्तुमिच्छामि” । दमनक आह,—
“कस्मात् ?” पिङ्गलक आह,—“यतोऽद्य अस्मदने किमपि
अपूर्वं (ङ) सत्त्वं प्रविष्टं, यस्य अयं महाशब्दः श्रूयते, तस्य
च शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भाव्यम्” इति । दमनक आह,—
“यत् शब्दमात्रादपि भयमुपगतः स्वामी, तदपि अयुक्तम् ।
उक्तञ्च,—अश्वसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षितः ।

पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहो भिद्यते याग्निरातुरः ॥ १११ ॥

प्रकाशमिति भावः, स्वजनेषु आत्मायुषः, किञ्चित् गोप्यं, न हि सर्वे स्वजनेषु प्रकाश-
नीयमिति भावः, वयस्त्रेयं तत्त्ववयस्त्रेयं वस्तुषु, सुतेषु पुत्रेषु च, किञ्चित्, गोप्यं वस्तु
अस्तीति ज्ञेयः, तत् तेषु न वक्तव्यमिति भावः, किन्तु विपरिणतं विद्वान् जनः,
इदं युक्तं प्रकाशयति, वा न युक्तम् इति विचिन्त्य मूढतः, अनुरोधान् महाकाव्यापेक्षया,
वदेत् प्रकाशयति; यादृ युक्तं स्यात्, तदा गोप्यमपि वदेत्, अन्वया निति भावः ।
उपजातिः इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

सुहृदोत ।—निरन्तरचित्ते अभिप्रेतमिति, सुहृदि मित्रं, गुणवति भृत्ये, अनु-
वर्तिनि भर्तृरते, कलत्र मायायां, तथा सौहृदयुक्ते अनुरागाच्च इत्यर्थः, स्वामिनि
दुःखं निवेद्य सुखी भवति, लोक इति ज्ञेयः । आख्यां इत्यर्थः ॥ ११० ॥

(ङ) सत्त्वं—प्राचिविशेषः । शब्देति ।—यादृशः शब्दः तादृशः पराक्रम इत्यर्थः ।

अश्वसेति ।—सेतुः आश्विः, जलप्रतिरोधी मृत्कुटः इत्यर्थः, अश्वसा जलान्, अति-
प्रवहन् इति भावः, तथा अरक्षितः गोपनायमकृतप्रवहः इत्यर्थः, मन्त्रः अपि भिद्यते
स्वयमेव विगम्यति । स्नेहः पैशुन्यात् अर्धेणपत्न्यसंयोगात्, भिद्यते स्वयमेव गम्यात्, स्नेहेषु
स्नेहो न तिष्ठतीत्यर्थः, आतुरः भयार्त इत्यर्थः, याग्निः अवाग्निः, शब्देरित्यर्थः, भिद्यते
भेदं प्राप्नोति, तन्तु वनातुरः केशरो, तत्कथं शब्दशब्दादयः विभवोति भावः ॥ १११ ॥

तत्र युक्तं स्वामिनः पूर्वोपाख्यतं वनं त्यक्तं, यतः (च) भेरो-
वेणुवीणासृदङ्गतालपटङ्गशङ्खकाङ्गलादिभेदेन शब्दा अनेकविधा
भवन्ति ; तत् न केवलात् शब्दमात्रादपि भेतव्यम् ।

अतः,—अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ प्राप्ते न ह्ययते ।

धैर्यं यस्य महीनाथो न स याति पराभवम् ॥ ११२ ॥

दर्शितभयेऽपि धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।

शोषितसरसि निटाघे नितरामिवोद्धतः सिन्धुः ॥ ११३ ॥

तथा च,—विपदि न यस्य विषादः सम्पदि हर्षो रणे न भोक्तव्यम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननौ सुतं विरलम् ॥ ११४ ॥

तथा च,—शक्तिवैकल्यनस्त्रस्य निःसारत्वात्तद्योयमः ।

(च) भेरोति ।—भेर्यादयः,—वाद्यविशेषाः, तथा भेदेन—आकारादिगत-
सारतन्त्रेण, शब्दाः,—अनयः, अनेकविधाः,—बहुप्रकाराः ।

अत्युत्कटे इति ।—अत्युत्कटे अनिदादये च, रौद्रे उद्ये च, शीरदङ्गने इत्यर्थः, शत्रौ
प्राप्ते आगते सति, यस्य धैर्यं न ह्ययते न मय्यते [अस्मत्कर्तारि षट्] स महीनाथः
राजा, पराभवं न याति न प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

दर्शितेति ।—धातरि विधातरि, देवे इति भावः, दर्शितभयेऽपि जयं दर्शित-
वत्यपि, प्रतिकूलोऽपीति भावः, शीरण्या मनीषया, सत्त्वाधिकानामित्यर्थः, धैर्यध्वंसो
न भवेत्, एतेन अल्पसत्त्वानाम् ध्वंसो भवेदित्याघातम् ; तथा हि, शोषितसरसि
जलानि शोषितवति, (“सरो नीरतडागयोः” इति मैट्टिनो) निटाघे शीघ्रे, [नि +
उङ् + घञ्] सिन्धुः सागरः, प्रचण्डातयेन शीघ्रयात् खल्वनल इति भावः, नितराम्
अतिमात्रम्, उद्धतः अचञ्चलः, तरङ्गमद्गल इत्यर्थः, भवतीति श्रेयः ; तथा शीघ्रे
स्वेत्यनल एव सागरः अतिमात्रं तरङ्गचञ्चलो भवति, वर्षासु परिपूर्णः सागरस्तु न
तथा, एवम् अत्युत्कटे एव भवत्कारणात् अचञ्चलो भवति, न तु महावत्त्वः कुतोऽपीति
भावः । पुराहो विरोधीतिः, समुदये च अर्धोत्तरायाः । आर्या इत्यम् ॥ ११३ ॥

विपदीति ।—यस्य जनस्य, विपदि विपत्काले, विषादः दुःखः, न, सम्पदि लज्जति
अनागते च, हर्षः प्रीतिः, न, तथा रणे मोक्षत्वं मयधौलता, न, स्वादिति श्रेयः ; जननी
माता, भुवनत्रयतिलकं तं तादृशमित्यर्थः, सुतं पुत्रं, विरलम् अल्पं, जनयति प्रसूते ;
तादृशी जनाऽसिद्गन्ध इति भावः । आर्या इत्यम् ॥ ११४ ॥

शक्नोति ।—शक्तिवैकल्येन सामर्थ्याभावेन, नल्लज्ज विनतलज्ज अवनतलज्ज च,

जम्बिनो मानहीनस्य दृणस्य च समा गतिः ॥ ११५ ॥

अपि च.—अन्यप्रतापमामाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।

जतुजाभरणस्यैव रूपेणापि हि तस्य किम् ? ॥ ११६ ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना (छ) धैर्यावष्टम्भः कार्यः । न

शब्दमात्रात् भेतव्यम् । उक्तञ्च,—

“पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतच्च मेदसा ।

अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च” ॥ ११७ ॥

पिङ्गलक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा २ ।

“कश्चित् गोमायुर्नाम शृगालः (ज) क्षुत्क्षामकण्ठः इत-
स्ततः परिभ्रमन् वने मैत्र्यङ्गयसङ्ग्रामभूमिम् अपश्यत् ; तस्याश्च
दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशात् वल्लीशाखाऽप्यैः हन्यमानस्य शब्दम्

निःसारतां द्रव्यत्वात् स्थिराशरहितत्वाच्च, (“सारी वने स्थिराश्च च” इत्यमरः)
सघीयसः गौरवहीनस्य नीरसस्य च इत्यर्थः, मानहीनस्य जम्बिनः टाडिनः, दृणस्य
च, गतिः दशा, समा तुल्या, यथा नसत्वादियुक्तं दृष्टं लोकैः पदा विदित्यतः, तथा
ताड्यो मानवोऽपि लोकैः पराभूयते, चतः मानः न त्वान्य इति भावः । श्रवणुप्राणित-
दीपकालङ्कारः । सङ्गिनाचमतेन तु श्रवणुप्राणिता अवेकाग्रदीपिका उपमा ॥ ११५ ॥

अथेति ।—यो हि अन्वस्य प्रतापं तेजः, आकाश, अपरतेजसा आक्रान्त इति
भावः, दृढत्व दारु, शौर्यमिति याचन, न गच्छति न प्राप्नोति, जतुजाभरणस्यैव
आभानिर्मितालङ्कारस्यैव, तस्य रूपेण सौन्दर्येणापि हि, किम् ? नैव किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः, नीरः पुमान् परचर्मणेनापि न सहसा पराभूयते, अपि तु
यथाशास्त्रं स्वपराक्रमनाविष्कारातीति भावः । जतुजाभरणस्येवेति सादृश्यसङ्गवादुपमा-
लङ्कारः ॥ ११६ ॥

(छ) धैर्यावष्टम्भः,—धैर्येण अवष्टम्भः रोधनं, धैर्यापरित्याग इत्यर्थः ।

‘ पूर्णमिति ।—एतत् मेदसा वसथा, पूर्णम् इति मया पूर्वं ज्ञातम् अनुमितं, ततः
अनुप्रविश्य एव विज्ञातं विशेषेण ज्ञातं, दृष्टमित्यर्थः, यावत् सावस्थेन, सर्वश्रेष्ठैवेत्यर्थः,
चर्म च, दारु च । “यावत्तावच्च सावस्थे” इत्यमरः ॥ ११७ ॥

(ज) क्षुत्क्षामकण्ठः,—क्षुधया मुखकण्ठः । तर्था—सङ्ग्रामभूमौ । दुन्दुभेः,—
रक्षसादिविश्वसः । वल्लीशाखाऽप्यैः,—वृक्षाप्रतनयैः, हन्यमानस्य—ताड्यमानस्य ।

अमृषोत् । अथ (भ) क्षुभितहृदयचिन्तयामास,—‘अहो !
विनष्टाऽस्मि !! तदुयावत् न अस्व प्रोक्षारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे
गच्छामि, तावत् अन्वतो व्रजामि । अथवा नेतत् युज्यते
सहसैव पिष्टपैतामहं वनं त्यक्तम् । उक्तञ्च,—

भये वा यदि वा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत् ।

कृत्यं न कुरुते वेगाच्च स सन्तापमाप्नुयात् ॥ ११८ ॥

तत् तावत् जानामि कस्य अयं शब्दः’ इति धैर्यमालम्ब्य
विमर्शयन् यावत् मन्दं मन्दं गच्छति, तावत् दुन्दुभिम् अपश्यत्;
स च तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकात् अताडयत्,
भूयश्च हर्षात् अचिन्तयत्,—‘अहो ! चिरादेतत् अस्माकं महत्
भोजनम् (ज) आपतितम् ; तत् नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः परि-
पूरितं भविष्यति’ । ततः (ट) परुषचर्मावगुण्ठितं तत् कथमपि
विदार्य एकदंशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मर्ष्य प्रविष्टः ; परं
चर्मविदारणतो (ठ) दंष्ट्राभङ्गः समजनि । अथ (ड) निराशीभूतः
तत् दारुशेपमवलोक्य शोकमेनमपठत्,—‘पूर्वमेव मया
ज्ञातम्’ इति । ततो न शब्दमात्रात् भेतव्यम्” ।

(भ) क्षुभितहृदयः,—भीतचित्तः । पिष्टपैतामहं—पिष्टपितामहस्य अगतम
[इत्यथ, उत्तरपट्टहास्य] पिष्टपितामहकमेव अध्युषितामर्थः ।

भये इति ।—यः जनः, भये वा भयहेतो वा इत्यर्थः, यदि वा अथवा, हर्षं हर्ष-
कारणे इत्यर्थः, सम्प्राप्ते उपान्यते सति, विमर्शयेत् विवेचयेत्, वेगात् सहसा इत्यर्थः,
कृत्यं कृत्यं, न कुरुते, सः सन्तापं न आप्नुयात् ; विमर्शयन् कर्तव्यमिति भावः ॥ ११८ ॥

(ज) आपतितम्—उपस्थितम् । नूनं—निश्चितम् । प्रभूतेति ।—प्रभूतः,
—प्रचुरः, मासेः,—विशितैः, मेदोभिः,—वसाभिः, असृग्भिः,—रक्तैश्च इत्यर्थः ।

(ट) परुषेति ।—परुषेच—ककंशेन, असंया अवगुण्ठितम्—आच्छादितम् ।
संहृष्टमनाः,—सन्तुष्टचित्तः ।

(ठ) दंष्ट्राभङ्गः,—दन्तभङ्गः ।

(ड) निराशीभूतः,—नासायाश्रावितः । दारुशेपं—काष्ठमात्रावश्रितम् ।

पिङ्गलक आह,—“भोः! पश्य, अयं मम सर्वोऽपि (ठ) परि-
वहो भयव्याकुलितमनाः पक्षावितुमिच्छति, तत् कथमहं
धैर्यावष्टम्भं करोमि ?” सोऽब्रवीत्,—“स्वामिन्! नैषामेष
दोषः, यतः स्वामिसदृशा एव भवन्ति भृत्याः । उक्तञ्च,—

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणो नरश्च नारी च ।

पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ११८ ॥

तत् (ण) पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्व तावत् अत्र एव प्रति-
पानय, यावत् अहम् एतत् शब्दस्वरूपं ज्ञात्वा आगच्छामि,
ततः पश्चात् यथाचितं कार्यम्” इति । पिङ्गलक आह,—
“किं तत्र भवान् गन्तुम् उत्सहते ?” स आह,—“किं
(त) स्वाम्यादेः शात् सङ्गत्यस्य कृत्याकृत्यमस्ति ?

उक्तञ्च,—स्वाम्यादेः शात् सुभृत्यस्य न भोः सञ्चार्यते क्वचित् ।

प्रविशेत् मुखमाहेयं दुस्तरं वा महाऽर्णवम् ॥ १२० ॥

(ठ) परिग्रहः,—परिजनः, सङ्ग्रहः, इत्यर्थः, (“परिग्रहः परिजने” इति
मेदिनी) । भयव्याकुलितमनाः,—भयैक—अव्यवस्थितचित्तमनासेन, व्याकुलितं—
विचलितं, मनः,—चित्तं यस्य सः ।

अश्व इति ।—अश्वः वाभी, शस्त्रम् अस्त्रं, शास्त्रं सन्वादिप्रणीत, यन्निचयः, वीणा
वज्रकी, वाणो वचनं, नरः पुरुषः, नारी स्त्री च, एते सर्वे [पुस्तकत्रयं विवक्षितम्] पुरुष-
विशेषं प्राप्ता सन्तः, अयोग्याः योग्याश्च भवन्ति, प्रमृणा यथा एते व्यवहार्यन्ते, तथैव
अयोग्यपुरुषाधिकृता, अयोग्याः, योग्याधिकृताश्च योग्या भवन्ति इति भावः ॥ ११८ ॥

(ण) पौरुषावष्टम्भ—पराक्रमावलम्बनम् । प्रतिपानय—अपेक्षन् ।

(त) स्वाम्यादेः शात्—स्वामिनः आदेशात् । कृत्याकृत्यं—कर्तव्याकर्तव्यम् ;
सङ्गत्यानां कृत्याकृत्यावधारो न कार्यः, प्रयोगदेशनात्वेनाहं तदाशा पालनीयेति भावः ।

स्वाम्यादेः शादिति ।—स्वामिन आदेशात् आदेशं प्राप्य स्थितस्येत्यर्थः, [व्यक्तेरपि
पञ्चमी] सुभृत्यस्य सुसेवकस्य, कश्चित् कुत्रापि, [अपिरत्र अत्राहायः] भोः भय,
न सञ्चार्यते, स. आहं यम् अहिनस्वान्, मुखं सर्पमुखमित्यर्थः, दुस्तरम् असुतरं,
महाऽर्णवं समुद्रं वा, प्राविशेत् गच्छेदित्यर्थः ; वनावासिनेति भावः ॥ १२० ॥

तथा च,—स्वाम्यादिष्टु यो भूत्वाः समं विषममेव च ।

मन्यते न स सन्धार्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ॥ १२१ ॥

पिङ्गलक आह,—“भद्र ! यदि एवं, तत् गच्छ, शिवास्ते पत्न्याः सन्तु” इति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकशब्दानुसारौ प्रतस्थे । अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकः चिन्तयामास,—“अहो ! न शोभनं कृतं मया, यत् तस्य विश्वासं गत्वा आत्माभिप्रायो निवेदितः । कदाचित् दमनकोऽयम् (ध) उभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दृष्टबुद्धिः स्यात् भ्रष्टाधिकारत्वात् । उक्तञ्च,—ये भवन्ति महीपस्य सम्मानितविमानिताः ।

यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा ॥ १२२ ॥

तत् तावदस्य (द) चिकीर्षितं वेत्तमन्यत् स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि ; कदाचित् दमनकः (ध) तमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति । उक्तञ्च,—

न बध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि ।

स्वाम्यादिष्ट इति ।—यः भूत्वा, स्वामिना आदिष्टः आश्रितः सन्, समं सुखं कार्यं, विषममेव दुष्करं कार्यमेव च, मन्यते विचारयति, मूर्तिं सत्यदम्, इच्छता अभिलषता, भूभुजा, स भूत्वा, न सन्धार्यः न रक्षणीयः ; अपि तु दूरीकर्तव्य इति भावः ॥ १२१ ॥

(ध) उभयवेतनः,—यः स्वामिनः श्रेष्ठोऽवेतनं गृह्णाति स उभयवेतनः, “घ्नन् ख्योर्” इति षष्ठभाषा । दृष्टबुद्धिः,—दर्शयति परः । भ्रष्टाधिकारत्वात्—पुत्रानात्यपदत्वात्, पुत्रं मया अयममात्याधिकारात् निरक्त इति प्राप्तेरानुकारादिता भावः ।

ये इति ।—महीपस्य ये भूत्वाः, सम्मानितविमानिताः पूर्वं सम्मानिताः आहृताः, पशान् विमानिताः अवज्राताः, भवन्ति, ते कुलीना अपि सत्कुलजाता अपि, मस्य महीपस्य, नाशाय सर्वदा यतन्ते षेष्टन्ते ॥ १२२ ॥

(द) चिकीर्षितं—कर्तुमिष्टम् । वेत्तं—ज्ञातम् । [वेत्तुमिति प्रासादिकम् ; वेदितुमिति साधु] । प्रतिपालयामि—प्रतीक्षे इत्यर्थः ; अस्यानमनमिति भावः ।

(ध) तं—मत्तोऽपि प्रबलं पूर्वश्रुताद मन्वगित्यर्थः । व्यापादयितुं—हन्तुम् ।

वेति ।—दुर्बलाः शीघ्रशक्तयः अपि, जना इति श्रवः, अविश्वसा, अकृतविश्वासाः,

विश्वस्त्यास्त्वेव बध्यन्ते बन्धवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ १२३ ॥

बृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासे ब्रजेक्षरः ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुषश्च सुखानि च ॥ १२४ ॥

शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासे ब्रजेद्विपोः ।

राज्यत्नाभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हतः ॥ १२५ ॥

न विश्वासं विना शत्रौ देवानामपि सिध्यति ।

विश्वासात् त्रिदशेन्द्रेण दितर्गर्भो विदारितः ॥ १२६ ॥

चेदिति शेषः, तदा बलिभिः बन्धवर्द्धः, न बध्यन्ते न बन्धन्ते । तु पुनः, विश्वसाः एव विश्वासं कर्तुम् एव, बन्धवन्तः अपि दुर्बलैः बध्यन्ते ॥१२३॥

बृहस्पतेरिति ।—यः प्राज्ञः नरः आत्मनः वृद्धिमुन्नतिम्, आयुषश्च जीवन्त्य, सुखानि च इच्छेत, स बृहस्पतेरपि विश्वासे विश्वासजनकवचसि इत्यर्थः, न ब्रजेन न गच्छेत, बृहस्पतिरपि विश्वासं न कुर्यादित्यर्थः ; आत्मवृद्धिजीवनसुखानिभिरात्मभिः कस्यापि वचसि न विश्वासितव्यमिति भावः ॥१२४॥

शपथैरिति ।—शपथैः दित्यैः, सन्धितस्यापि कृतसन्धानस्यापि, सत्यादितविश्वास-
स्वाधीत्यर्थः, विपोः शत्रोः, विश्वासे न ब्रजेन् तद्वचसि विश्वासं न कुर्यादित्यर्थः, तथा हि,—राज्यं च तन्मन्त्रैश्चर्य्यम्, लाभे उद्यतः, वृत्रः तदाख्याऽसुरः, शक्रेण इन्द्रेण, शपथैर्हतः, शपथेन विश्वासे विनाशित इत्यर्थः ॥१२५॥

नेति ।—जगौ विपो, विश्वासं प्रत्यक्षं, विना । श्वासमन्त्रदेवैत्यर्थः, देवानां विदवा-
नामपि, का कथाऽन्येषामिति भावः ; कार्यमित्यर्थः, न सिध्यति न सिध्यन्ते, देवा
अपि विश्वासेव शत्रून् पराजितवन्त इति भावः ; तथा हि,—त्रिदशेन्द्रेण देवेन्द्रेण,
विश्वासात् विश्वासमुत्पाद्य, दितिं परिचर्य्यति भावः ; दितेः कश्यपपत्न्याः, विनातु-
रिति यावत्, गर्भः कुचिष्यः पुत्रः, स्वविनाशार्थमाहित इति भावः, विदारितः खण्डितः ।
पुरा देवराजनिघनजातशोका देवमाता इन्द्रजयिर्न पुत्रं कामयमाना आत्मनं
कश्यपं परिचरार । कश्यपस्तु तद्वत्त्या नितरां बन्धवदक्षां सान्वेशन् तस्यां नडावीथ्ये
सुतमुत्पाद्य सावधानया प्लातव्यमिति तामृक्षा तपस्यार्थायाननस्तु । देवराजस्तु तत
विदित्वा क्रिदान्ववचपरः तां विनातवं परिचरन्, एकदा दिवा निद्राया तां वीक्ष्य
तदेव हृल्लनाश्रित्य तत्कुचीं प्रविष्टसं गर्भमेकीनपश्चाद्यतां खण्ड्यैः विदारयामास ।
अनीनवीथ्येतात् स गर्भः खण्डितोऽपि एकीनपश्चाद्यवायुद्वयेण प्रसृतः देवराज-
निवानगच्छदिति प्रीरायिकी गाथा ॥१२६॥

एवं सम्प्रधार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकां मार्गमवलीकयन्
 एकाकी तस्थौ । दमनकोऽपि सञ्जीवकमकाशं गत्वा वृषभो-
 ऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत्,—“अहो ! शोभन-
 मापतितम् अनेन, एतस्य सन्धिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको
 वश्यो भविष्यति इति । उक्तञ्च,—

न कौलीन्यात् सौहार्दात् नृपो वाक्ये प्रवर्त्तते ।

मन्त्रिणां यावदभ्येति व्यसनं शोकमेव न ॥१२७॥

सदेवापहतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम् ।

अत एव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणः सापदं नृपम् ॥१२८॥

यथा नच्छति नीरोगः कदाचित् सुचिकित्सकम् ।

तथाऽऽपद्रुहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति ॥१२९॥

एवं विचिन्तयन् पिङ्गलकार्भमुखः प्रतस्थे । पिङ्गलकोऽपि
 तमायान्तं प्रेक्ष्य स्वाकारं रक्षन् यथापूर्वमवस्थितः । दमनकोऽपि
 पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्य उपविष्टः । पिङ्गलक आह,—
 “किं दृष्टं भवता तत् सत्त्वं ?” दमनक आह,—“दृष्टं स्वामि-
 प्रसादात्” । पिङ्गलक आह,—“अपि सत्यम् ?” दमनक
 आह,—“किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते ? उक्तञ्च,—

नेति ।—नृपः राजा, यावत् व्यसनं विपदं, तथा शोकमदृष्टमात्रदुःखं च, नैव
 अभ्येति प्राप्नोति, तावत् कौलीन्यात् सत्कुलजातत्वात् न, तथा सौहार्दात् सन्धेवादिपि
 न, मन्त्रिणा वाक्ये प्रवर्त्तते प्रवृत्तिमान् भवति, न अशोको भवति इत्यर्थः ॥१२७॥

सदेवेति ।—आपद्रुतः विपन्नातः, राजा नृपतिः, सदेव मन्त्रिणां भोग्य उप-
 भोगार्हः, भवति, अशोकेतां प्राप्नोतीत्यर्थः, अत एव एतज्जात् कारणादेव, मन्त्रिणः
 नृपं सापदम् आपदग्रस्तमेव, द्रष्टुमिति शेषः, वाञ्छन्ति हि ॥१२८॥

यथेति ।—नीरोगः रोगरहितो जनः, यथा कदाचित् कश्चिन्नपि काले, सुचिकि-
 त्सकं प्रशक्येयं न इच्छति न आह्वयते इत्यर्थः, तथा आपद्रुहितो राजा सचिवं
 नान्विचि, न नाभिवाञ्छति प्रयोजनार्थात् न आह्वयते इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

अपि स्वल्पमसत्त्वं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।

देवानाञ्च विनश्येत् न द्रुतं सुमहानपि ॥१३०॥

कथा ५,—सर्वदेवमयो राजा मनुना सम्प्रकीर्तितः ।

तस्मान्न देववत् पश्येन्न व्यनीकेन कर्हिचित् ॥१३१॥

भवंदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम् ।

शुभाशुभफलं सद्यो नृपात् देवात् भवान्तरे ॥१३२॥

पिङ्गलक आह,—“सत्त्वं दृष्टं भविष्यति भवता । न (न) दीनो-
परि महान्तः कुप्यन्ति, इति न त्वं तेन निपातितः ; यतः,—

दृष्टानि मोक्षयति प्रभञ्जनी

मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।

स्वभाव एवोन्नतचेतमामयं

महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥१३३॥

अपीति ।—यः जनः भूभुजा राज्ञां, देवानाञ्च पुरः अयतः, स्वल्पं साक्षमेपि,
असत्त्वं निध्या, वदति, सः सुमहान् लोकपुञ्जाऽपि, द्रुतं शीघ्रं, विनश्येत् । [अत
आत्मनेपदं चिन्त्यम्] ॥१३०॥

सर्वेति ।—राजा सर्वदेवमयः, निखिलानरत्नरूपः, इति मनुना सम्प्रकीर्तितः
कथितः । तस्मान्न कारणात्, तं राजानं, देववत् देवानिव, पश्यत्, कर्हिचित् कदाचन,
व्यनीकेन वैपरीत्येन, अन्यथाभावेन इत्यर्थः, मनुश्चबुद्धः इति भावः ; न पश्यत् ॥१३१॥

सर्वेति ।—सर्वदेवमयस्य “अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः” इति
शास्त्रात् देवस्वरूपस्यापि, नृपतेः अयं वक्ष्यमाणः, विशेषः प्रमेदः, देवादिति
श्रेयः, नृपात् सद्यः तत्त्वचक्षमेव, प्रसादाप्रसादवच्छे एव इत्यर्थः, शुभाशुभ-
फलं, भवतीति श्रेयः, देवात् भवान्तरे अन्यस्मिन् जन्मनि, शुभाशुभफलमित्यनुवक्तः ;
राजा सद्य एव लोकान् दृष्टयति अनुगृह्णाति वा, देवता तु परतः शुभाशुभफलमन्थाः
फलं विदधातीति राजदेवर्षाभिर्ज्ञेय इति भावः ॥१३२॥

(न) दीनेति ।—दीनानां—दुःखिनां, दुर्बलानामित्यर्थः, उपरि महान्तः,—
महासत्त्वाः, जनाः इति श्रेयः । तेन—सत्त्वेन ।

दृष्टानीति ।—प्रभञ्जनः महाबाहुः, दृष्टानि न संशूलयति न सत्पाटयति, यतः
मृदूनि क्षीणानि वस्तूनि, सर्वतः सर्वथा, नीचैः अतिशयेन नततया इत्यर्थः, प्रणतानि

अपि च—गण्डस्थलेषु मदवारिषु बहुराग-

मत्तभ्रमद्रुमरपादतलाहृतोऽपि ।

कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि नाग-

स्तुखे बले तु बलवान् परिकोपमेति” ॥१३४॥

टमनक आह,—“अस्तु (प) एवं स महात्मा, वयं कृपणाः ;
तथापि स्वामी यदि कथयति, ततो भृत्यत्वे नियोजयामि” ।

पिङ्गलक आह (फ) सोच्छ्रांसं,—“किं भवान् शक्नोत्येवं
कर्तुम् ?” टमनक आह,—“किममाध्यं बुद्धेरस्ति ? । उक्तञ्च,—

न तच्छस्त्रेन नागेन्द्रेण ह्येनं पदातिभिः ।

कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम्” ॥१३५॥

पिङ्गलक आह,—“यदि एवं, तर्हि (ब) अमात्यपदे अध्या-
रोपितस्त्वम् । अद्य प्रभृति (भ) प्रसादनियन्त्रादिकं त्वयैव
नेतरा प्रह्वयि, भवतीति श्रेयः ; अतस्तेषामुत्पाटनं न उचितमात भावः । उन्नतचेतसां
महात्मनाम्, अयमेव स्वभावः. यत महान् जनः, महत् एव अनेषु, विक्रमं
करोति ; न दुर्बलेष्वीत भावः । अर्थाभरन्वासोऽनङ्कारः । वंशस्थविलं इत्यम ॥१३६॥

गण्डस्थलेष्विति ।—नितान्तबलोऽपि अतिबलोऽपि, नागः गजः, गण्डस्थलेषु
कपोलदेशेषु स्थितेषु, मदवारिषु मदजन्येषु, बहुरागः जातागुरागैः, मदवारिषाना-
सृक्तेरित्यर्थः, अत एव मत्तैः, भ्रमद्भिः भ्रमरैः पादतलाहृतोऽपि अरुणतलाहृतोऽपि,
कोपं न गच्छति न कृपयति ; तथा हि,—बलवान् जनः, तुल्ये बले तु समानबलवति
जने एव, परिकोपम् एति प्राप्नोति । अर्थाभरन्वासः । वसन्तातलकं इत्यम ॥ १३७ ॥

(प) एवं—बलवानित्यर्थः । सः,—सत्त्वः । कृपणाः,—दीनाः, दुर्बला इत्यर्थः ।

(फ) सोच्छ्रांसं—सन्निवास सान्नासं वा, किञ्चिदाश्रयः सन्निधयः ।

नेति ।—बुद्ध्या प्रसाधितं निर्यादितं, कार्ये यथा संसिद्धिम् अभ्येति
ज्ञानच्छवि, तथा तत् कार्यं, श्रेयः न, नागेन्द्रेः गजेन्द्रेः, न, ह्येः अनेः, न,
पदातिभिः पादचारिभिः सेव्यैः, न, सन्निधम् अभ्येति इति अनुपपन्नः ;
अतुरङ्गवर्षायेष्वपि बुद्धेरुत्कर्षं इति भावः ॥ १३५ ॥

(ब) अमात्यपदे—मान्यपदे, त्वम् अज्यारोपितः,—अधिष्ठापितः, मयैति श्रेयः ।

(भ) प्रसादनियन्त्रादिकं—पुरुषकारदृष्ट्यादिकम्, अनुगोपना प्रकाशादिति श्रेयः ।

कार्यम् इति निश्चयः” । अथ दमनकः सत्वरं गत्वा (म) साक्षेपं तम् इदमाह,—“एहोहि दुष्टवृषभ ! स्वामी पिङ्गलकः त्वाम् (य) आकारयति । किं निःशब्दो भूत्वा मुहुर्मुहुर्नदसि वृथा ?” इति । तच्छ्रुत्वा सञ्जीवकोऽब्रवीत्,—“भद्र ! कोऽयं पिङ्गलकः ?” दमनक आह,—“किं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि ? तत् क्षणं प्रतिपालय, फलेनैव ज्ञास्यसि । ननु अयं सर्वमृगपरिवृता वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा सिंहस्तिष्ठति” । तच्छ्रुत्वा (र) गतायुषमिवात्मानं मन्यमानः सञ्जीवकः परं विषादमगमत्, आह च,—(ल) “भद्र ! भवान् साधुसमाचारो वचनपटुश्च दृश्यते । तत् यदि मामवश्यं तत्र नयसि, तदभय-प्रदानेन स्वामिनः सकाशात् प्रसादः कारयितव्यः” । दमनक आह,—“भोः ! सत्यमभिहितं भवता, नीतिरेषा । यतः,—

पर्यन्ता लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरैरपि ।

न कश्चिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित् ॥१३६॥

तत् त्वमत्रेव तिष्ठ, यावदहं तं (व) समर्थे दृष्ट्वा ततः पश्चात् त्वामानयामि” इति ; तथा अनुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकमकाशं गत्वा इदमाह,—“स्वामिन् ! न तत् प्राकृतं सत्त्वं, स हि भगवतो महेश्वरस्य वाङ्मनभूतो वृषभ इति मया

(म) साक्षेप—सतिरस्कारम् ।

(य) आकारयति—आह्वयति, (“इतिराकारवाधानम्” इत्यमरः) ।

(र) गतायुषमिव—सुतमिव ।

(ल) भद्र ।—साधो । साधुसमाचारः,—सदाचारसम्पदः । वचनपटुः,—वाक्मी ।

पर्यन्त इति ।—भूमिः पृथिव्याः, समुद्रस्य, गिरैः पर्वतस्यापि, पर्यन्तः शेषलोभा, लभ्यते प्राप्यते, केनैरिति शेषः ; किन्तु केनचित् जनेन, क्वचित् कुत्रापि, महीपस्य राज्ञः, चित्तान्तः मनसो भावविशेष इत्यर्थः, कश्चित् न, लभ्यते इति अनुषङ्गः ॥१३६॥

(व) समर्थे—नयनयोग्यकाले, स्वामिनः प्रसादकालं इत्यर्थः ; यथा,—समय—अपघ्ने, स्थितान्तात् शेषः । प्राकृत—गोचं, सामान्याभिव्यञ्जं, स्वत्यवज्ञानति यावत् ।

मृष्ट इदमुच्ये,—‘महेश्वरिण परितुष्टेन (श) कान्तिन्दीपरिसरे
 शय्यायाणि भक्षयितुं (घ) समादिष्टः । किं बहुना ? मम
 प्रदत्तं भगवता क्रीडाऽर्थं वनमिदम्’ इति । पिङ्गलक आह
 सभयं,—‘सत्त्वं ज्ञातं मया अधुना । न (स) देवताप्रसादं
 विना शय्यभोजिनो व्यालाकीर्णं एवंविधे वने निःशङ्का
 नदन्तो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किमभिहितम् ?’ दमनक
 आह,—‘स्वामिन् ! एतदभिहितं मया यत्, ‘एतद्वनं
 (ङ) चण्डिकावाहनभूतस्य मत्स्वामिनः पिङ्गलकनाम्नः सिंहस्य
 (च) विषयीभूतं, भवान् अभ्यागतः प्रियोऽतिथिः ; तत्
 तस्य सकाशं गत्वा भ्रातृस्नेहेन एकत्र भक्षणपानविहरण-
 क्रियाभिः एकस्थानाश्रयेण कालो नेयः’ इति । ततः (क) तेनापि
 सर्वमेतत् प्रतिपन्नम्, उक्तञ्च सङ्घर्षं,—‘स्वामिनः सकाशात्
 अभयदक्षिणा दापयितव्या’ इति । तदत्र स्वामी प्रमाणम् ।
 तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह,—‘साधु सुमते ! साधु, (ख) मन्त्रि-
 त्रीत्रय ! साधु । मम हृदयेन सह सम्पन्नता भवता इदमभि-
 हितम् ; तद्वत्ता मया तस्य अभयदक्षिणा । परं सोऽपि मदर्थे
 अभयदक्षिणा याचयित्वा द्रुततरमानीयताम् इति । (ग) अथ
 साधु चेदमुच्यते,—

(श) कान्तिन्दीपरिसरे—यमुनातीरप्रान्तदेशः । शय्यायाणि—अभिनवदशयाणि ।

(घ) समादिष्टः,—आग्रतः ।

(ङ) देवताप्रसादं—देवताऽनुग्रहम् । व्यालाकीर्णं—चापदण्डवृत्ते ।

(च) चण्डिकेति ।—चण्डिकायाः,—शैल्याः, वाहनभूतस्य—यानखडपस्य ।

(च) विषयीभूतम्—अधिकारस्थितम् । नेयः,—यापनीयः ।

(क) तेन—इवमेव । प्रतिपन्न—लोजितम् । अभयदक्षिणा—अभयदाननिमित्तम् ।

(ख) मन्त्रित्रीत्रय ।—मन्त्रिपरिषत् । [इन्दोऽपीति इति कः, ततः कर्णभारयः] ।

(ग) अथेति ।—अथ—पश्चान्तरं, इदं—वस्तुमानं वचनं, साधु—सत्यम् यथा

यथा, उच्यते—कथ्यते, शोकोरिति शेषः ।

अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।

मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥१३७॥

तथा च,—मन्त्रिणां भिन्नसन्धाने भिषजां सान्निपातिके ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ? ॥१३८॥

दमनकोऽपि तं प्रणम्य सञ्जीवकसकाशं प्रस्थितः सहस्रैः
मच्चिन्तयत्,—“अहो ! प्रसादसम्प्लुतः (घ) नः स्वामी, वचन-
वशगश्च संवृत्तः, तस्मास्ति धन्यतरो मम । उक्तञ्च,—

अमृतं शिशिरं वज्रिरमृतं प्रियदर्शनम् ।

अमृतं राजसन्धानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १३९ ॥

अथ सञ्जीवकसकाशमासाद्य (ङ) सप्रश्रयमुवाच,—“भो
मित्र ! प्रार्थ्यतोऽभौ मया भवदर्शे स्वाभ्यभयप्रदानम् । तत्
(च) विश्रब्धं गम्यतामिति ; परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया
सह (छ) समयधर्मेण वर्त्तिनव्यम् ; न गर्वमामाद्य स्वप्रभु-

चमरिति ।—चल.सारेः सारवद्भिः, अकुटिलैः अपूर्णैः, अच्छिद्रैः निर्दोषैः,
सुपरीक्षितैः साधुरसाधुर्वेति कृतपरीक्षणैः, सम्यक् विदितैरित्यर्थः, मन्त्रिभिः सुस्तम्भैः
दृढस्तम्भभिः, मन्दिरमिव गृहमिव, राज्यं धार्यते पालयते । उपमाऽवधारः ॥१३७॥

मन्त्रिणामिति ।—भिन्नसन्धाने भिन्नस्य पृथक्सूतस्य, सन्धानं मिश्रणं यत्र तादृशं,
कर्मणि, कलद्गेन विद्युत्तानां धीजने इत्यर्थः, मन्त्रिणाम्, सान्निपातिके विदोषके
विहारे, कर्मणि च चिकित्साव्याप्यै, भिषजा वैद्यानां, प्रज्ञा बुद्धिः, व्यज्यते प्रकाशते
इत्यर्थः, स्वस्थे जने, को वा जनः, न पण्डितः ? अपि तु सर्व्य एवेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

(घ) नः,—अस्मान् प्रति । जन—मत्त इत्यर्थः. [सम्बन्धविषयथा वृत्तौ] ।

अमृतमिति ।—शिशिरं शीतकाशी, वज्रिः अग्निः, अमृतं सुधावत् सुखप्रदः, प्रिय-
दर्शनं प्रियवस्त्रजः साक्षात्कारकालः, अमृतम्, राजसन्धानं वृषादरः, अमृतम्,
क्षीरभोजनं दुग्धपानम्, अमृतम् । अत्र अमृतशब्देन सुखसाधनं वस्तु उच्यते इति
बोध्यम् ॥ १३९ ॥

(ङ) सप्रश्रयं—सप्रश्रयम् । अहौ—सिंहः ।

(च) विश्रब्धं—विश्रब्धम् । परं—किन्तु । राजप्रसाधं—राजासुपण्डनम् ।

(छ) समयधर्मोच—अवर्ता विदुषं कदाऽपि नाचारव्याप्तौत्वेवैवमिवलक्षणम् ।

तया विचरणीयम् । अहमपि तव सङ्केतनं सर्वं राज्यधुर-
ममात्यपदवीमाश्रित्य उत्तरिष्यामि । एवं कृतं द्वयोरपि आचयोः
राजलक्ष्मीभोग्या भविष्यति । यतः,—

आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशी नृणाम् ।

नृपजाः प्रेरयत्येको हन्यन्त्योऽत्र नृगानिव ॥ १४० ॥

तथा च,—यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।

भूपसन्मानमान्योऽपि भ्रश्यते दन्तिलो यथा ॥ १४१ ॥

क्षेत्रीवक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा ३ ।

“अस्त्वत्र धरातले वर्द्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो
नाम (ज) नानाभाण्डपतिः सकलपुरनायकः प्रतिवसति
स्म । तेन पुरकार्यं नृपकार्यञ्च कुर्वता तुष्टिं नीताः तत्पुर-
वासिनो लोका नृपतिश्च । किं बहुना ? न कोऽपि तादृक्
केनापि चतुरो दृष्टो नापि श्रुतो वेति । अथवा साधु चेदम्
उच्यते,—

आखेटकस्येति ।—आखेटकस्य मन्त्राद्याः, धर्मोपन्यासेन, आचारिक वा, (“धर्माः
पुण्यमन्यायसमावाचारलोमपाः” इत्यमरः) विभवाः सन्पदः, नृणां नराणां, यज्ञे स्युः,
तथा च, चम संसारे, एषः स्वगानिव नृपजाः नररूपाः मन्त्राः, प्रेरयति प्रेरयति, चम्यः
हन्ति नाशयति । यथा कश्चन मन्त्रयुक्तं प्रविश्य आलोच्य च सर्वान् स्वर्गलोकान्तिना
एकमानयति, चम्यस्य मन्त्रसु सुखेन तान् हन्ति, एवं त्वमपि पित्रकलेन सह सन्मन्त्र
सर्वमेव राजकाये महायतं कुरु, अहमपि तेन च सर्वैः मन्त्राः प्रोक्षित्वा विपुलमव-
मर्जयिष्यामि, तत्तत्कोनैवावैर्लोभी सुखं वाचं मेवाव इत्यभिप्रेत्यः ॥ १४० ॥

य इति ।—यः जनः, नर्वात् दर्पित, उत्तमाधममध्यमान् विविधान् जनान् न
पूजयते यद्योचितं न सत्करोति, स भूपसन्मानमान्योऽपि राजसन्मानितोऽपि, दन्तिलो
यथा दन्तिल इव, भ्रश्यते क्षयमेव प्राप्नोति भुवने, स्नाधिकारादिति शेषः ॥ १४१ ॥

(ज.) नानाभाण्डपतिः,—बहुविधजनपतिः, राज्ञः श्रीवरचक्र इत्यर्थः ।

नरपतिहितकर्त्ता हेयतां याति लोके

जनपदहितकर्त्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रे ।

इति सङ्गति विरोधे वर्त्तमाने समाने

नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्त्ता ॥ १४२ ॥

अथ एवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचिद्विवाहः सम्प-
न्नः । तत्र तेन सर्वे पुरनिवासिनो (अ) राजसन्निधि-
लोकाश्च सम्मानपुरःसरमामन्त्र्य भाजिता वस्त्रादिभिः मत्-
कृताश्च । ततो विवाहानन्तरं राजा (ज) सान्तःपुरः स्वगृह-
मानोऽपि अभ्यर्चितः । अथ तस्य नृपतेः गृहसम्माज्जेनकर्त्ता
गोरभो नाम राजसेवको गृहायातोऽपि (ट) तेन अनुचित-
स्थाने उपविष्टोऽवज्ञया अर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः । सोऽपि
ततः प्रभृति निःश्वसन् अपमानात् न रात्रौ अपि अधिशेते ।
'कथं मया तस्य भाण्डपतेः राजप्रसादहानिः कर्त्तव्या' इति
चिन्तयन् आस्ते । पुनश्चाचिन्तयत्,—'अथवा किमनेन वृथा
शरीरशीघ्रणेन ? न किञ्चित् मया तस्य अपकर्तुं शक्यमिति ।
अथवा साधु इदमुच्यते,—

नरीति ।—लोके जगति, नरपते राज्ञः, हितकर्त्ता, नरः इति शेषः, हेयतां
अप्रियता, प्रजानामिति शेषः, याति प्राप्नोति ; तथा जनपदानां तत्तद्देशवासिनां
प्रजानामित्यर्थः, हितकर्त्ता जनः, पार्थिवेन्द्रे, नरपतिभिः, त्यज्यते अधिकारात् दूरीक्रियते
इत्यर्थः, राजहितचिन्तके, प्रजाऽनित्यकरस्य अवज्ञानुष्ठेयत्वात् तथा प्रजाहितचिन्तकेः
राजाभितिसम्पादनस्य च अवज्ञाविधेयत्वात् इति भावः ; इति इत्य, सङ्गति प्रसक्ते,
समाने तुल्यरूपे, विरोधे वैपरीत्ये, वर्त्तमाने विद्यमाने सति, नृपतिजनपदानां राज-
प्रजानामित्यर्थः, कार्यकर्त्ता उभयहितकर इत्यर्थः, दुर्लभः दुष्प्राप्तः इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

(अ) राजसन्निधिलोकाः,—नृपतिपार्श्वपराः, अभात्यादयः इत्यर्थः ।

(ज) सान्तःपुरः,—अन्तःपुरैः,—अन्तःपुरिकाभिः, नारीभिरित्यर्थः, सङ्गितः ।

(ट) तेन—दन्तिलेन । अनुचितस्थाने—भद्रजगोपवेष्टनार्द्धं आसने इत्यर्थः ।

अर्द्धचन्द्र—वक्रवृत्तं, ("तर्ज्यचक्रुर्न विद्यारे नववृत्तार्द्धचन्द्रको" इति कोषः) ।

यो ह्यपकर्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोऽत्र निर्लज्जः ? ।

उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम् ? ॥१४३॥

अथ कदाचित् प्रत्यूषे (ठ) योगनिद्रा गतस्य राज्ञः
शय्यान्ते मार्जनं कुर्वन् इदमाह,—‘भो ! दन्तिलस्य महत्
(ड) दृढत्वं यत् राजमहिषौमालिङ्गति’ । तच्छ्रुत्वा राजा स-
सन्धममुत्थाय तमुवाच,—‘भोः ! भोः ! गोरम्भ ! मत्थमेतत्, यत्
त्वया जल्पितम् ? किं देवौ दन्तिलेन समालिङ्गिता ?’ इति ।
गोरम्भः प्राह,—‘देव ! रात्रिजागरणेन (ढ) व्यूतासक्तस्य मे बलात्
निद्रा समायाता, तत् न वेद्मि, किं मया अभिहितम्’ । राजा
सेष्यं स्वगतमचिन्तयत्,—‘एष तावदस्मद्गृहे (ण) अप्रतिहतगतिः,
तथा दन्तिलोऽपि । तत् कदाचित् अनेन देवौ समालिङ्ग्य-
माना दृष्टा भविष्यति । तेन इदमभिहितम् । उक्तञ्च,—

यद्वाञ्छति दिवा मर्त्या वीक्षते वा करोति वा ।

तत् स्वप्नेऽपि तदभ्यासात् ब्रूते वाऽथ करोति वा ॥१४४॥

य इति ।—अत्र जगति, यी हि जगः, अपकर्तुम् अनिष्टमाचरितुम्, अशक्तः
अचलः सन्, अधीति जेवः, कुप्यति क्रुध्यति, असौ निर्लज्जः किं नरः ? मनुष्यपदवाच्यः
किम् ? न मनुष्यः, किन्तु गोमेधादिवज्जोवावैश्व इति भावः । हि तथाहि, उत्पतितोऽपि
मर्जनसमये चाश्रमनापात् कर्तुमशक्तोऽपि, अचक “खीला” इति प्रसिद्धः शल्यविशेषः,
भ्राष्ट्रकं भर्जनपात्रं “खीला” इति प्रसिद्धं, भङ्क्तुं भेषं, शक्ता समर्थः, किम् ? यथा
हि भ्राष्ट्रकापितृचणकः बलिष्ठनापात् कुञ्चन उत्पतन्नपि पुनः तत्रैव पतति
तद्वाङ्मयं भङ्क्तुं न शक्नोति, अपि तु बलितापेन दन्द्यते, तद्वत् जनाप्यवस्था
जातेति भावार्थः । आर्या हनम् ॥ १४३ ॥

(ठ) योगनिद्रा—योगिन—कुलेन, निद्रा अपटनिद्रां इत्यर्थः ।

(ड) दृढत्वं—गन्धितत्वं, दृढता इति भावः ।

(ढ) व्यूतासक्त—व्यूतक्रीडायां निरतस्य ।

(ण) अप्रतिहतगतिः,—अनिवारितसंचारः ।

यदिति ।—मर्त्यः मनुष्यः, दिवा दिवसे, यत् वाञ्छति अभिषूयति, वीक्षते

तथा च,—शुभं वा यदि वा पापं यद्वृणां हृदि संस्थितम् ।

सुगूढमपि तज्ज्ञेयं स्त्रप्रवाक्यात् तथा मदात् ॥१४५॥

अथवा स्त्रोणां विषये कोऽत्र सन्देहः ?

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृत्ततं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को माम योषिताम् ? ॥१४६॥

अथ,—एकेन स्मितपाटलाधररुचौ जल्पन्त्यनल्पाक्षरं

वोचन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनोफुल्लोज्जस्रोचनाः ।

दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायान्त चान्यं धिया

केनेत्यं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ? ॥१४७॥

पश्यति वा, करोति वा, स्वप्नोऽपि निद्राऽवस्थायामपि, तदध्यासात् तेषामभिलाषादी-
नाम्, अभ्यासात् पुनः पुनरालोचनवशात्, तत् ज्ञेयं वा अथ करोति वा ॥ १४४ ॥

शुभमिति ।—यथा मानवानां, शुभं हितं वा, यदि वा अथवा, पापं च अशुभं, यत्
विहितं हृदि संस्थितं वर्तमानं, आदिति शेषः, तत् तत् सर्वं, सुगूढमपि नितरा
गूढमपि, अप्रकाश्यमपौरुषेयः, स्त्रप्रवाक्यात् निद्राकालोद्धृतिवाक्यात्, तथा मदात्
मदपानननितात् वकारादित्यर्थः, ज्ञेयं वेद्यं, भवति स्त्रीकानामिति शेषः ॥ १४५ ॥

जल्पन्तीति ।—स्त्रियः इति सर्वत्र अभ्याचार्यम्, अन्येन सार्धं जल्पन्ति
आलपन्ति, सार्वभामाः सविभ्रमाः, अन्यः, अन्यं पश्यन्ति तथा अन्यं पुरुषं, हृत्ततं
हृदयस्थितं कृत्वा इत्यर्थः, चिन्तयन्ति, तस्मात् को जन योषिता नारीणां, प्रियः ?
नामेति सम्भावनायाम्, न कोऽपि धिया इति सम्भावनास्तीति भावः ॥ १४६ ॥

एकेनेति ।—स्मितेन हंसहस्त्येन, पाटला वक्त्रा, रञ्जिता इति यावत्, अधररुक्
शोष्ठकान्तिः यासां तथाक्ताः सन्त्य, एकेन केनापि पुरुषेण सहैत्यर्थः, अनल्पाक्षरं वदुः
इत्यर्थः, जल्पन्ति विविधा कथाः कथयन्तीत्यर्थः, वामभ्रुव इति शेषः, स्फुटन्ती विकसन्ती,
या कुमुदिनो सेव फुल्लं विकसितं, उज्जसन्ती स्फुरन्ती, शोचने यासां तथाविधाः सन्त्यः,
इतः अस्मात्, येन सह जल्पन्ति तस्मादित्यर्थः, अन्यं पुरुषं, दोषतो पश्यन्ति, तथा दूरम्
अन्यतमं, उदारं भद्रे, चरित्रं धन्यं तादृशं तत् अन्यं विविधं, विभवं सन्पत्
यस्य तथाभूतञ्च, (विश्व-कर्मणां) अतुल्यमनित्यर्थः, अन्यं पुरुषं, धिया वृद्धा,
जनसा इत्यर्थः, ध्यायन्ति चिन्तयन्ति, अतः वामभ्रुवां नारीणाम्, इत्थं केनेव
केन वा पुरुषेण सह, परमार्थतः यथायतः, अर्थवत् सामित्वात्, सामान्यमित्यर्थः, प्रेम
प्रपद्य, अस्ति ? न केनापि सहैत्यर्थः । शार्दूलविक्रीकृत इत्यम् ॥ १४७ ॥

तथा च,—नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महीदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १४८ ॥

रहो नास्ति चणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।

तेन नारद ! नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १४९ ॥

यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तैर्यं मम कामिनी ।

स तस्या वशगो नित्यं भवेत् क्रीडाशकुन्तवत् ॥ १५० ॥

तासां वाक्यानि कृत्यानि स्त्रव्यानि सुगुरुष्यपि ।

करोति यः कृती लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १५१ ॥

स्त्रियश्च यः प्रार्थयते सन्निकर्षश्च गच्छति ।

ईषश्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५२ ॥

वेति ।—अग्निः काष्ठानां काष्ठैः, बहुकालभक्षीकरणेनापोत्यर्थः, न तृप्यति न तृप्यति ; महीदधिः समुद्रः, आपगानां नदीनां, बहुनदीसमागमेनापोत्यर्थः, न , अनन्तः यमः, सर्वभूतानां सर्वप्राणकवलेनापोत्यर्थः, न ; तथा वामलोचना कामिनी, पुंसां बहुना पुरुषाणां संमर्शेनापोत्यर्थः, न, तृप्यतीति सर्वत्रानुपपन्नः । [काष्ठादीनां करणत्वेऽपि तृप्यतीति वेति नियमात् वैकल्पिको षडो, क्रियासम्बन्धमात्रे विवक्ष्यता षड्तीति पद्यनाभादयः] ॥ १४८ ॥

रह इति ।—भारदं प्रति श्रीकृष्णस्थीक्रियम् । हे नारद । रह विजनं, नास्ति न लब्धते इत्यर्थः । [“स्थानम्” इति वा पाठः] ; अथ समयः, कार्यव्याप्तत्वादिति भावः, नास्ति ; प्रार्थयिता सुरतार्थी इत्यर्थः, नर नास्ति, तेन जेतुना, नारीणां सतीत्वं पातिव्रत्यम्, उपजायते तिष्ठति इत्यर्थः ; एतेषां सद्भावयेत् तर्हि तासां सतीत्वं नैव तिष्ठेदिति भावः ॥ १४९ ॥

य इति ।—इयं कामिनी मम मयीत्यर्थः, रक्ता चतुरागिणी, इति यः मूढः अविवेकी, मोहात् अज्ञानात्, मन्यते बुध्यते, सः मूर्खः, क्रीडाशकुलवत् क्रीडाधे योषितपथीव, नित्यं तस्याः कामिनीः, वशगः तदावत्त इत्यर्थः, भवेत् ॥ १५० ॥

तासामिति ।—लोकं जनति, यः कृती कृषकः, पुत्रपुत्रः, तासां नारीणां, स्त्रव्यानि अतितुष्टानि, सुगुरुषि मङ्गानि चापि वा, अर्थवन्तीत्यर्थः, वाक्यानि कृत्यानि कार्याणि वा, करोति पातयतीत्यर्थः, स सर्वतः सर्वप्रकारेण, लघुत्वं सुदृढत्वं, याति गच्छति ॥ १५१ ॥

स्त्रियमिति ।—यस्य स्त्रिय प्रार्थयते कामयते, सन्निकर्षे सदा सान्निध्यश्च, गच्छति,

अनर्थित्वात् मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च ।

मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १५३ ॥

नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासाञ्च वयसि स्थितिः ।

विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १५४ ॥

रक्तो हि जायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा ।

घृथते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥ १५५ ॥

अलक्तको यथा रक्तो निर्घोष्य पुरुषस्तथा ।

अबलाभिर्बलादक्तः पादमूले निपात्यते ॥ १५६ ॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य (त) तत्प्रभृति दन्तिजस्य

ईषत् अलं यथा तथा, सेवाञ्च कुरुते, योषितः नार्यः, तमेव इच्छन्ति कामयन्ते इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

अनर्थित्वादिति ।—मनुष्याणां नराणां, सर्वदा अनर्थित्वात् याचकत्वाभावात्, परिजनस्य परिवारवर्गस्य, भयाच्च अनर्थोदाः मर्यादाबोधरहिताः, विषयं मनु-
मुत्सुका इत्यर्थः, स्त्रियः मर्यादाया न्यायमार्गं, पातिव्रत्ये इति भावः, तिष्ठन्ति ॥ १५३ ॥

नासामिति ।—नासां नारीणाम्, अगम्यः अप्राप्तनीयः, कश्चित् कोऽपि पुरुषः, कश्चि, नासा नारीणां, वयसि यौवने, स्थितिञ्च आध्या अ, नासि, तदवस्थानस्य-
विचारो नास्तीति भावः; पुमान् पुरुषान् अयम्, इति हेतोरिव, विरूपं कुरूप,
रूपवन्तं सुकृपं वा, सर्वमेव पुरुषमिति शेषः, भुञ्जते भजन्ति, इमा इति शेषः ॥ १५४ ॥

रक्त इति ।—रक्तः अगुरक्तः पुरुषः, अन्यत्र,—वर्णविविधः, शाटको यथा बलन-
निव, नारीणां भोग्यः जायते भवति, हि इति अवधारणे । यः रक्तः, दशालम्बी
दृश्या उत्कृष्टावस्थया, अन्यत्र,—वस्त्रप्रान्तभागेन, आलम्बने वर्धते, अन्यत्र,—लम्ब-
मानो भवतीति तथोक्तः, स, नितम्बे विनिवेशितः अप्यारोपितः सन्, घृथते सर्वत्र-
मापद्यत इत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः ॥ १५५ ॥

अलक्तक इति ।—अबलाभिः नारीभिः, रक्तः रक्तगर्भः, अलक्तको यथा, बलान्
निर्घोष्य पादमूर्ते निपात्यते, तथा रक्तः अगुरक्तः, पुरुषः अपि निर्घोष्य आश्लिष्य,
पादमूर्ते चरन्तस्तं, निपात्यते निधाप्यते; यथा रक्तम् अलक्तकं नार्यः पादमूर्ते-
नारीपश्यति, तथा अगुराभिः कानं प्रचयापराधेन चरन्तान् कुर्वन्तीति भावः ॥ १५६ ॥

(त) तत्प्रभृति—तदारभ्य ।

प्रमादपराङ्मुखः मञ्जातः । किं बहुना ? राजद्वारप्रवेशोऽपि
तस्य निवारितः । दन्तिलोऽपि अकस्मादेव प्रमादपराङ्मुखमवनि-
पतिमवलोक्य चिन्तयामास,—‘अहो ! साधु चेदम् उच्यते,—
कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितः ? विषयिणः कस्यापदोऽस्तङ्गताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ? ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवम् ?
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ? ॥ १५७ ॥

तथा च,—काके शीघ्रं द्यूतकारे च मत्स्यं

सर्पं क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः ।

क्लृवे धैर्यं मद्यपे तत्स्वाचिन्ता

राजा मित्रं केन दृष्टम् ? सुतं वा ? ॥ १५८ ॥

अपरं, मया अस्य भूपतेः अथवा अन्यस्यापि कस्यचित्
राजसम्बन्धिनः स्वप्नेऽपि न अनिष्टं कृतम् । तत् किमेव

क इति ।—को जनः, अर्थान् प्राप्य न गर्वितः, न अस्तङ्गताः ? भवेदिति शेषः ;
कस्य विषयिणः धनिनः, आपदः अक्षं गताः ? के विषयिणः निरापदः सम्भूति भावः ;
भुवि पृथिव्या, स्त्रीभिः नारीभिः, कस्य जनस्य, मनः न खण्डितम् ? न विदारितम् ? न
व्यथापीडितं कृतमिति भावः, अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः, को जनः, राज्ञा प्रियः ?
नाम सम्भावनाया, कोऽपि राज्ञा प्रियो नेति सम्भावनामौत्थयः ; को जनः, कालस्य
यमस्य, न गोचरान्तरगतः ? न स्वल्पमध्यपतितः ? अपि तु सर्वं एव कालायना
भवन्ति इति भावः, कः अर्थी याचकः, गौरवं सम्मानं, गतः ? प्राप्तः ? न
कोऽपीत्यर्थः ; याज्ञायां गौरवं नास्तीति भावः, को वा पुमान्, दुर्जनानां धूर्तानां,
वागुरासु आपव्यकपजालेषु, पतितः संदडः सन्, क्षेमेण कुशलेन, निर्विघ्नमिति
भावः ; यातः ? निष्कृतिमिति शेषः, न कोऽपीत्यर्थः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५७ ॥

काके इति ।—केन जनेन, काके शीघ्रं विमुह्यता, द्यूतकारे च मत्स्यं, सर्पे
क्षान्तिः समा, अपराधसंहितेत्यर्थः, स्त्रीषु कामोपशान्तिः कामदहनं, क्लृवे धैर्यम्
अचापव्यं, मद्यपे सुरापायिनि जने, तत्स्वाचिन्ता परमाशांशुध्यानं, तथा राजा मित्रं,
कस्यापीति शेषः, दृष्टं वा सुतम् ? न केनापीत्यर्थः ; एतत् सर्वसंलक्ष्यमिति भावः ;
आदिनी वृत्तम् ॥ १५८ ॥

पराङ्मुखी मां प्रति भूपतिः ?' इति । एवं तं दन्तिलं कटा-
चित् राजद्वारे (य) विष्कम्भितं विलोक्तं सम्मार्जनकर्त्ता
गोरभ्यः विहस्य द्वारपालान् इदमूचे,—‘भो भो द्वारपालाः !
राजप्रसादाधिष्ठितोऽयं दन्तिलः, स्वयं निग्रहानुग्रहकर्त्ता च ।
तदनेन (ढ) निवारितेन यथा अहं तथा यूयमपि अर्हचन्द्र-
भागिनो भविष्यथ’ । तच्छ्रुत्वा दन्तिलस्मितयामाम,—‘नून-
मिदमस्य गोरभ्यस्य (ध) चेष्टितम् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

अकुलीनोऽपि मूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते ।

अपि सम्मानहीनोऽपि स सर्वत्र प्रपूज्यते ॥ १५८ ॥

अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः ।

तथाऽपि न पराभूतिं जनादाप्नोति मानवः’ ॥ १६० ॥

एवं स बहुविधं (न) विलप्य विलक्षमनाः सोद्वेगो गतः
प्रभावः स्वगृहं गत्वा निशामुखे गोरभ्यमाह्वय वस्त्रयुगलेन
सम्मान्य इदमुवाच,—‘भद्र ! मया न तदा त्वं (प) रागवशात्

(य) विष्कम्भितं—प्रातःप्रतिबन्धं, पुरप्रवेशे द्वारपालैर्निवारितमित्यर्थः, (‘विष्कम्भो
धीनभेदे स्यात् विस्कारप्रतिबन्धार्थः’ इति मेदिनी) ।

(ढ) निवारितेन—प्रतिबन्धेन, राजमन्त्रणवेष्टान् युष्माभिरिति शेषः । यथा अह-
मिति ।—अहं यथा पूर्वमनेन व्यगृह्यात् अर्हचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः, तथा यूयमपि
अनेन कदाचित् अर्हचन्द्रं दत्त्वा निःसारणीया इति भावः ।

(ध) चेष्टितं—कार्यम् ।

अकुलीन इति ।—अत्र संसारे, यः भूपालं राजानं, सेवते, अपि सम्भावनायां,
यः अकुलीनः असत्कुलप्रसूतोऽपि, मूर्खोऽपि सम्मानहीनोऽपि, सर्वत्र प्रपूज्यते,
राजाश्रितत्वादिति भावः ॥ १५८ ॥

अपीति ।—नृपतिसेवकः मानवः चेत् यदि, कः पदवः भीरुः, तथा भीरुः कातर-
सम्भावोऽपि, स्यात्, तथाऽपि जनात् पराभूतिं परामर्शं, नाप्नोति ॥ १६० ॥

(न) विलप्य—विलक्ष्णैर्बन्धैः । विलक्षमनाः,—सहज्यः । गतप्रभावः,—
सम्मानहीनः, सामान्यं राजानुग्रहाभावादिति भावः । निशामुखे—प्रदीपे ।

(प) रागवशात्—मात्सर्यात्, क्रोधादित्यर्थः, (‘रागस्तु मात्सर्ये’ इति मेदिनी) ।

निसारितः । यतस्त्वं ब्राह्मणानामग्रतोऽनुचितस्थाने समुप-
विष्टो दृष्ट इति अपमानितः ; तत् क्षम्यताम्' । सोऽपि स्वर्ग-
राण्योपमं तद्वस्त्रयुगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा तमुवाच,—
'भोः श्रेष्ठिन् ! ज्ञान्तं मया ते तत् । तदस्य सम्मानस्य कृते
पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादश्च' एवमुक्त्वा सपरितोषं
निष्क्रान्तः । साधु चेदम् उच्यते,—

॥ स्त्रीकेनोच्चातमायाति स्त्रीकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो ! सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च ॥ १६१ ॥

ततश्च अन्येद्युः स गोरभो राजकुले गत्वा योगनिद्रां
गतस्य भूपतेः सम्मार्जनक्रियां कुर्वन् इदमोच,—'अहो !
(फ) अविवेकोऽस्माद्भूपतेः, यत् पुरीषोऽस्मर्गमाचरन् चिर्मटीभक्षणं
करोति !!' तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयं तमुवाच,—'रे रे गोरभ !
(ब) किमप्रस्तुतं लपसि ? गृहकर्मकरं मत्वा त्वा न व्यापा-
दयामि । किं त्वया कदाचिदहमेवविधं कर्म समाचरन्
दृष्टः ?' सोऽब्रवीत्,—'देव ! द्यूतासक्तस्य रात्रिजागरणेन
सम्मार्जनं कुर्वाणस्य मम बलात् निद्रा समायाता । तया
अधिष्ठितेन मया किञ्चिज्जस्थितं, तन्न वेद्मि ; तत् प्रसादं करोतु
स्वामी निद्रापरवशस्य' इति । एवं श्रुत्वा राजा चिन्तितवान्,

श्रीकेनेति ।—अहो ! आश्चर्यम् । तुलायष्टेः तुलायष्टस्य, खलस्य च सुसदृशी
प्रायेण अभिप्रा इत्यर्थः, चेष्टा क्रिया, ["उतिः" इति पाठान्तरम्] तथा हि,—तुला-
यष्टः खलस्य श्रीकेन चख्येनेव हेतुनेत्यर्थः, उच्यते च आयाति, श्रीकेन चख्येनेव,
अधोगतिम् अवगतिमित्यर्थः, आयाति च ॥ १६१ ॥

(फ) अविवेकः,—विवेकशून्यत्वम् । अस्माद्भूपतेः,—अस्माकं भूपतेः । पुरीषो-
क्ते—महत्त्वात्मानम्, आचरन्—कुर्वन्, चिर्मटी—कलमिश्रितः, ("कामिक" इति
वक्तृभावा) तस्याः भक्षणम् ; शीघ्रादिजनकत्वमेवेति भावः ।

(ब) अप्रस्तुतम्—अप्रासङ्गिकम्, अवगतिमित्यर्थः । अपवि—ज्ञापय ।

—‘यस्मया जन्मान्तरे पुरीषोत्सर्गं कुर्वता कदाऽपि चिर्भटिका न भक्षिता ; तत् यथा अयं (भ) व्यतिकरो अमन्भाव्यो मम अनेन मूढेन व्याहृतः, तथा दन्तिलस्य अपि इति निश्चयः । तत् मया न युक्तं कर्तं, यत् स वराकः सम्मानेन वियोजितः । न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं सम्भाव्यते । तदभावेन राज-
कृत्यानि पौरकृत्यानि च सर्वाणि शिथिलतां व्रजन्ति’ । एव-
मनेकधा विमृश्य दन्तिल समाह्वय निजाङ्गवस्त्राभरणादिभिः
सयोज्य स्वाधिकार नियोजयामास । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘यो
न पूजयते गवात्’ इति” ।

सञ्जीवक आह,—“भद्र ! एवमेवैतत् । यद्भवता अभिहितं,
तदेव मया कर्तव्यम्” इति । एवमभिहितं दमनकः तमादाय
पिङ्गलकसकाशमगमत्, आह च,—“देव ! एष मया आनीतः
स सञ्जीवकः । अधुना देवः प्रमाणम्” । सञ्जीवकोऽपि तं
सादरं प्रणम्य अग्रतः सविनयं स्थितः । पिङ्गलकोऽपि तस्य
(म) पीनायतककुक्षयो नखकुलिशालङ्कृतं दक्षिणपाणिमुपरि
दृष्ट्वा मानपुरःसरमुवाच,—“अपि शिवं भवतः ? कुतः
त्वमस्मिन् वने विजने समायातोऽसि ?” तेनापि आत्मवृत्तान्तः
कथितः । यथा वर्द्धमानेन सह वियोगः सञ्जातः, तथा सर्वं
निवेदितम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरं तमुवाच,—“वयस्य !
न भेतव्यम् ; (य) मङ्गुजपञ्जरपरिरक्षितेन यथेच्छं त्वया
अधुना वक्षितव्यम् ; अन्यच्च,—नित्यं ममसमीपवर्तिना भाव्यं

(भ) व्यतिकरः,—व्यवर्तन, मद्यपस्वेव श्रौषाश्रीवविचारराहित्यरूप इति भावः ।

(म) पीनेति ।—पीना—खूषा, पायता—दौर्गन्ध, या ककुद—चण्डीपरिक्ल-
ब्योक्तमामपिच्छ इत्यर्थः, सा वसि वस्येति तथाभूतस्य । अपि—प्रप्रे ।

(य) नक्षिति ।—मम भुजः,—बाहुदेव, पञ्जरः—तेन तस्मिन् वा परिरक्षितः
क्षेत्र ।

यतः कारणात् (र) बह्वपायं रौद्रमत्त्वनिषेवितं वनं (ल) गुरु-
णामपि सत्त्वानामसेव्यं, कुतः शप्यभोजिनाम् ?" एवमुक्त्वा
सकलमृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्थ उदकब्रह्मणं कृत्वा
स्वेच्छया तदेव वर्णं प्रविष्टः । ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्त-
राज्यभारः सञ्जीवकेन सह (व) सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्
प्राप्ते । अथवा साधु इदमुच्यते,—

यदृच्छयाऽप्युपनतं सकृत् मज्जनमङ्गतम् ।

भवत्यजरमत्यन्तं नाभ्यासक्रममीक्षते ॥ १६२ ॥

सञ्जीवकेनापि (ग) अनेकगाम्नावगाहनात् उत्पन्नबुद्धि-
प्रागसंभवेन स्तीकैरेवाहोभिर्मदमतिः पिङ्गलको धीमान् तथा
कृतः, यथाऽऽरण्यधर्माद्वियोज्य साम्यधर्मेषु नियोजितः । किं
बहुना,—प्रत्यहं पिङ्गलकमञ्जीवकौ एव केवलं रज्जुमिमन्त्रयतः,
शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति । करटकदमनकौ

(र) बह्वपायं—बहुविधम् । रौद्रेति ।—रौद्रं,—भयङ्करं, सत्त्वं,—कल्पभिः,
आपदाद्यैरित्यर्थः, ("इत्यासुखबलाद्यैषु सत्त्वमस्ती तु कल्पु" इत्यमरः) निषेवितम्—
अच्छुषितम् ।

(ल) गुरुणा—महताम् । सत्त्वानां—प्राणिनाम् । असेव्यम्—अनाशय-
णीयम् । शप्यभोजिनां—मन्दशान्तिनाम् । यमुनाकच्छं—यमुनातीरमित्यर्थः ।

(व) सुभाषितेति ।—सु—जीवनं, भाषितम्—आलापो यतः तादृशो वा गोष्ठी
—सभा, ("गोष्ठीसभासमिति संसृष्ट" इत्यमरः) तथा सुखम् । अनुभवन्—सुखान् ।

यदृच्छयेति ।—यदृच्छया देवात्, अकस्मात् इत्यर्थः, उपनतम् उपस्थितम्, सकृदपि
एकवारमपि, मज्जनसकृत् साधुसङ्गः, अत्यन्तम् अजरम् अचयम्, अचयफलम्
इत्यर्थः, भवति, अभ्यासकर्मं पुनरावृत्तिं, न ईक्षते नापेक्षते इत्यर्थः ; सकलसङ्गः
अपि बह्वपकारक इति भावः ॥ १६२ ॥

(ग) अनेकगाम्नावगाहनात्—बहुगाम्नावगाहनात् । उत्पन्नेति ।—उत्पन्नं—
जातं, बुद्धेः,—विद्याः, प्रागसंभवं—प्रागुक्तं यस्य तादृशम् । स्तीकैः,—अस्त्रैः । तथा
धीमान् कृतः इत्यन्वयः । आरण्यधर्मात्—पशुसमाप्तात् । साम्यधर्मेषु—मानवादि-
सुखभाषार्थम् ।

अपि प्रवेशं न लभेते । अन्यच्च, सिंहपराक्रमाभावात् सर्वोऽपि
शृगजनः तौ च शृगालौ क्षुधाव्याधिबाधिताः एकां दिशमाश्रित्य
स्थिताः । उक्तञ्च,—

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् ।

सन्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ १६३ ॥

तथा च,—अपि सम्मानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः ।

वृत्तिभङ्गाद्गण्डोपालं त्यजन्त्येव हि सेवकाः ॥ १६४ ॥

अन्यच्च,—कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।

कदाचित् तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १६५ ॥

तथा न केवलं सेवका इत्यश्रुताः, यावेत् समस्यमपि एत-
ज्जगत् परस्परं भक्षणार्थं (घ) सामादिभिः उपायैः तिष्ठति ।
तद्यथा,—

देशानामुपरि क्षाम्यदातुराणां चिकित्सकाः ।

वणिजो ग्राहकाणाञ्च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ १६६ ॥

फलहीनमिति ।—अण्डजाः पक्षिणः, फलहीन फलराहित, शुष्कं [शुष + क्त. तल्ल
कः] वृक्षमिव भृत्याः कुलीनमपि सत्कुलजमाप, उन्नतञ्च उन्नतमाप, फलहीन फलं
क्षेत्रादिनिर्भयेण वृत्तिदानं, तेषां हीनं श्रुतं, नृप, सन्यज्य अन्यत्र गच्छन्ति ॥ १६३ ॥

अपीति ।—सेवका. भृत्याः, सम्मानसंयुक्ताः राजसम्मानभाजः, कुलीनाः सत्-
कुलप्रसूताः, तथा भक्तितत्परा. अनुयागवन्तोऽपि, वृत्ते. जीविकायाः, भङ्गादेव वृद्धादेव,
क्षामाभादेव इत्यर्थः, गण्डोपालं नृपं, त्यजन्ति । इ परिहरन्त्येव ॥ १६४ ॥

कदाचित् ।—य. भूपतिः, वृत्तः जीविकायाः, वेतनादे इत्यर्थः, कालातिक्रमणं
समयपातं, न कुर्वीत यथाकालं वृत्तिं विद्वत्त्वात् इत्यर्थः, सेवकाः भृत्याः, भर्त्सिता-
भर्त्सकृताः, अपमानिता. इत्यर्थः, अपि कदाचित् तं नृपं, न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति ॥ १६५ ॥

(घ) सामादिभिः,—सामदानभेददृष्टानामभिः चतुर्भिः, उपायैः,—फलविवि-
धाद्यनभूते. इत्यर्थः ।

देशानामित्यादि ।—क्षाम्यत् नृपतिः, देशानां जनपदानां, चिकित्सकाः वैद्याः,
ग्राहकाणां रोमणा, वणिज. पण्यविक्रेतारः, ग्राहकाणां तत्तत्पण्यग्राहका, पण्डिताः

प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम् ।

गणिकाः कामिनाञ्चैव सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ १६७ ॥

सामादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम् ।

उपजीवन्ति शक्तान् हि जलजा जलदानिव ॥ १६८ ॥

अथवा माधु इदमुच्यते,—

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च परद्रव्यापहारिणाम् ।

अभिप्राया न सिध्यान्त तेनेदं वत्तेत जगत् ॥ १६९ ॥

अत्तु वाञ्छति शाश्वतो गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणां

तच्च क्रीडारिपाः शिखो गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ।

इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्यादगृहे

तत्रान्यस्य कथं न भावि ? जगतो यस्मात् स्वरूपं हि तत् ॥ १७० ॥

मृखाणां, चौराः प्रमादिनाम् जननधानपराणमित्यर्थः, भिक्षुकाः गृहमेधिनां गृहस्था, गणिकाः वेश्याः, कामिनां कामुकानां, शिल्पिनः कारक, सर्वलोकस्य उपरि, पतान् लक्ष्योक्तस्य इत्यर्थः, सामादिसज्जितैः सामादिभिः सामदानभेददण्डैः उपायैः, सज्जितैः काम्यतैः, सामादिदण्डपैरित्यर्थः, पाशैः जालैः, चातुर्यैः इत्यर्थः, दिवानिशं रात्रि-
न्दिव, प्रतीक्षन्ते केनोपायेन पनेत्यर्थः, माधुं माधवित्प्याम इति । चत्तमपरा समय प्रात-
षाभ्यन्ति । [देशानामित्यादिषु अतमर्थप्रत्ययप्रयोगे षतो] हि तद्यादि, जलजाः
जलजाताः, जलजीविनः त्रीणिप्रभृतयः इत्यर्थः, जलदानिव सदानिव, शक्तान्
उपजीवन्ति शक्तान् देशादीन्, उपजीवन्ति उपजीव्य तिष्ठन्ति इत्यर्थः, जीविकार्थिनां
जना इति शब्दः । विश्लेषकम् ॥ १६६—१६८ ॥

सर्पाणामाति ।—सर्पाणां भुजङ्गानां, खलानां पिशुनानाञ्च, तथा परद्रव्याप-
हारिणां परद्रव्यापहारिणाञ्च, अभिप्रायाः मनोरथाः, न सिध्यन्ति स्त्रीकामिदृशरत्नाद्
कलमि, तेन कारणेन, इदं जगत् वत्तेत तिष्ठति, रक्षो पाप्नोति इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

अत्तुमिति ।—शाश्वतः श्रेयः, फणां सर्पः, क्षुधार्तः सन् गणपतेः आश्रयदानः
पुत्रस्य गणानस्य, आखुं मूषिकं, बाह्यभूतमिति भावः ; अत्तुं भक्षयितुं, वाञ्छति
कामयते । क्रीडारिपाः क्रीडपर्वतदारिणः, कुमारस्येत्यर्थः, (‘कुमारः क्रीडदारणः’
इत्यमरः) शिखी मयूरः, बाह्यभूतः इति भावः ; तं फणिनञ्च, अत्तुं वाञ्छतीत्यनेनानु-
चक्षुः । गिरिसुतासिंहोऽपि देवीबाह्यमपि, नागाशनम् अयज्यशन इव गृहस्थ मयूरम्,
अत्तुं वाञ्छतीत्यनेनान्वयः । यत्र यस्मिन् इतिविषये, शम्भोरपि गृहे धारयकस्य परि-

ततः स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटक-
दमनकौ मन्त्रयेत । तत्र दमनको ब्रूते,—“आर्य्य करटक !
आवां तावदप्रधानतां गतौ । एष पिङ्गलकः मञ्जोवकानुरक्तः
(स) स्वव्यापारपराङ्मुखः मञ्जातः । सर्वोऽपि परिजनो गतः ।
तत् किं क्रियते ?” करटक आह,—“यद्यपि त्वदोषवचनं न
करोति, तथाऽपि स्वामौ (ज) स्वदोषनाशाय वाच्यः । उक्तञ्च,—
अशृण्वन्नपि बोद्धव्यः मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः ।

यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाश्विनासुतः ॥ १७१ ॥

तथा च,—मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः ।

उन्मागे वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः ॥ १७२ ॥

यत् त्वया एष शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानोतः, तत्
स्वहस्तेन (च) अङ्गाराः कर्षिताः” । दमनक आह,—“सत्य-
मेतत् । मम अयं दोषः, न स्वामिन्तः । उक्तञ्च,—

जनस्य, इत्यत्र एवं, घटना परस्परगतमव्यापारः, स्यात्, तत्र तस्मिन् त्रांतविषये,
अव्यवस्थ, गृह्ण इति शेषः, कथं न भावि ? न भाविष्यति ? सर्वस्यैव गृह्ण इत्यं घटना
अवश्यभाविनीति भावः ; यस्यात् जगतः स्वल्पं स्वनाम इत्यर्थः, तद्वि तादृशमेव ;
परस्परप्राप्त्यर्थोऽपि कथमिति भावः । आर्द्धलविकीर्णितं इत्यम् ॥ १७० ॥

(स) स्वव्यापारपराङ्मुखः,—निजकार्यान्मुखः ।

(ङ) स्वदोषनाशाय—स्वदोषः,—स्वकर्तव्याकरणं, तच्च स्वामिने सदुपदेशा-
दानरूपं, तच्च नाशाय—शोषनाय, क्षान्तनाय इत्यर्थः । वाच्यः, हित इति शेषः ।

अशृण्वन् इति ।—अशृण्वन् अपि हितवचनमनाकथयन् अपि, पृथिवीपतिः
मन्त्रिभिः स्वदोषनाशाय विदुरेण अश्विनासुतः पृतराष्ट्रः, तथा, तथा वीरव्यः
विश्रापयितव्यः, हितवचनं आवयितव्य इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

मदान्मत्तस्तीति ।—मदोन्मत्तस्य मदोदतस्य, अत एव उन्मागे विपद्मन्त्रित्वं, गच्छतः
भूपस्य नृपतेः, कुञ्जरस्य हस्तिनस्य, समीपगाः सन्निहिताः, महामात्राः अमात्राः,
हस्तिपक्षाश्च, (“महामात्रः सज्जते चामात्रे हस्तिपक्षाधिपे” इति मेदिनी)
वाच्यता निव्यतां, हिताननुशासनादिति भावः, यानि प्राप्नुवन्ति ॥ १७२ ॥

(च) अङ्गाराः,—ज्वलदुष्णका इत्यर्थः । कर्षिताः,—गृहीताः ।

जम्बूको वृद्धयुगेन द्विजशाषाढभृतिना ।

दूतिका परकार्येण तयो दोषाः स्वयङ्कृताः ॥ १७१ ॥

करटक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा ४ ।

“अस्ति कस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशे (क) मठायतनम् ; तत्र देव-
शर्मा नाम (ख) परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । तस्य
(ग) अनेकसाधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्रयवशात् कालेन महती
(घ) वित्तमात्रा सञ्जाता । ततः स न कस्यचित् विश्वमिति,
(ङ) नक्तन्दिनं कक्षान्तरात् तां मात्रां न मुञ्चति । अथवा
साधु च इदमुच्यते,—

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ १७४ ॥

कथञ्च इति ।—जम्बूकः कथितः प्रगाथः, वृद्धयुगेन मेघविशेषसङ्क्रामेण, इति इति
शेषः, आषाढभृतिना तदाख्यप्रतारकेण, द्विजः कश्चित् परिव्राजकविशेषः, प्रसारित
इति शेषः, तथा दूतिका परकार्येण, इति शेषः, तयो दोषा येन येन दोषेणेवं
विपत्तिः, ते दोषाः, स्वयम् आत्मना कृताः, सौरति शेषः, न त्वन्यस्य दोषैरेवं
भवतीति भावः ॥ १७१ ॥

(क) मठायतनं—मठः,—संन्यासिनामाश्रमः, स एव आश्रयतनं—स्थानम् ।

(ख) परिव्राजकः,—पर्याटकः, संन्यासी इत्यर्थः ।

(ग) अनेकेति ।—अनेकेः साधुजने, दत्ताना सूक्ष्मवस्त्राणां विक्रयवशात्—
विक्रयान् इत्यर्थः ।

(घ) वित्तमात्रा—धनपरिमाणम् ।

(ङ) नक्तन्दिनं—रात्रिन्दिनम् । कक्षान्तरात्—कक्षस्थ—बाहूनिवर्द्धितस्य, अन्तरात्
—मध्यात् बाहून्मध्यात् इत्यर्थः । मात्रा—वित्तः, (“मात्रा ..विशेषे माने ..” इति मेदिनी) ।

अर्थानामिति ।—अर्थानां धनानाम्, अर्जने उपार्जने, दुःखम्, अर्जितानाञ्च
अर्थानां रक्षणे दुःखम्, आये कृतवित् प्रदंशान् आनयने, (“नाशः” इति पाठान्तर्ग
साधु) : दुःखं, पश्य दृश्यभयादिति भावः, व्यये विनियोगे, दुःखं, तन्नात् अर्थः
कष्टसंश्रयाः क्लेशावहाः, अतः तान् धिक् । [“धिगर्थांश्च कष्टसंश्रयान्” इति वा
पाठः, तथात्वे,—कष्टसंश्रयान् अर्थान् धिक् । निन्दामोक्षार्थः, “धिक् निमर्शम-
निन्द्याः” इत्यमरः,] ॥ १७४ ॥

अथ आषाढभूतिनाम् (च) परवित्तापहारी धूर्तः तामर्थ-
मात्रां तस्य कक्षान्तरगतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत्,—‘कथं
मया अस्य इयमर्थमात्रा हर्तव्या इति । तदत्र मठे तावत्
(छ) दृढशिलासञ्चयवशात् भित्तिभेदो न भवति, उच्चैस्तारत्वाच्च
(ज) अहारे प्रवेशो न स्यात्, तदेनं मायावचनैः विश्वास्य अहं
ह्यावतां ब्रजामि, येन सः विश्वस्तुः कदाचित् विश्वामम् एति ।
एतच्च,—निःस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामो मण्डनप्रियः ।

नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्फुटवक्ता न वञ्चकः’ ॥१७५॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकम् उपगत्य ‘शोम् नमः शिवाय’
इति प्रोच्चार्य साष्टाङ्गं प्रणम्य च सप्रश्रयमुवाच,—‘भगवन् !
(भ) असारः संसाराऽयं, गिरिनर्दोर्वगोपमं यौवनं, (ज) दृणाग्नि-
समं जीवितं, (ट) शरदम्भ्रच्छायासदृशाः भोगाः, स्वप्नसदृशो-

(च) परवित्तापहारी—चौर, इत्यर्थः ।

(छ) दृढेति ।—दृढः,—कठिनः, यः शिलासञ्चयः,—प्रक्षरराशिः, तद्वशात्,
दृढेन प्रक्षरसञ्चयेन निम्नितत्वादिति भावः । भागभट्टः,—सन्धिना कुञ्जच्छेदः इत्यर्थः ।

(ज) अहारे—दारातिरिक्तपथे । मायावचनैः,—कपटवाक्यैः ।

निःस्पृह इति ।—निःस्पृहः, अर्थादसमागमोपायार्थान्नेनानराकाङ्क्षः, पुमान् इति
शेषः, अधिकारी अथादोनाम् इति शब्दः, न स्यात् न भवेत्, अतः अर्थोपाज्जना-
काङ्क्षाया तदज्जनावषये स्पृहावता भवितव्यमिति भावः । अकामो अकामुकः,
मण्डनप्रियः भुवणप्रियः, न स्यात्, भुवणप्रियश्च सर्व्वथा भोगाभिलाषोऽस्ति भावः ।
तथा अविदग्धः मूढः, प्रियं न ब्रूयात्, प्रियभाषो न विदग्ध एव इति भावः । तथा
स्फुटवक्ता स्पष्टभाषो, वञ्चकः प्रतारकः, न स्यात् । भुवणाप्रियत्वादित्युभिः
अकामुकत्वम् अविदग्धत्वम् अवञ्चकत्वञ्च अनुमेयं, तानि च यथा आषाढभूतौ सन्ति,
तथा तत्र मायावचनैः प्रतिपादनोद्यमि इत्यभिप्रायः एतेन समर्थितः ॥१७५॥

(भ) असारः,—नाशित सारः,—उत्कर्षः, यत्र उत्कर्षः, तुच्छ इत्यर्थः ।

(ज) दृणाग्निसमं—दृणाग्निः यथा अग्नेनेव निर्वाणत्वमेति तद्वदित्यर्थः ।

(ट) शरदिति ।—शराद्—शरत्काले, याः अव्यच्छायाः,—मेघच्छायाः,
सदृशः, अर्थावर्धोपनः इति भावः । भोगाः,—सुखानि ।

मित्रपुत्रकनकतृप्त्यवर्गमम्बन्धः, एवं मया सम्यक् परिज्ञातम् ; तत् किं कुर्वतो मे संसारसमुद्रोत्तरणं भविष्यति ?' तच्छ्रुत्वा देवशर्मा सादरमाह, —'वत्स ! धन्योऽसि, यत् प्रथमे वयसि एवं (ठ) विरक्तिभावः । उक्तञ्च,—

पूर्वं वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।

धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥१७६॥

आदौ चित्ते ततः काये सतां सम्यचने जरा ।

असतान्तु पुनः काये नैव चित्ते कदाचन ॥१७७॥

यच्च मां संसारभागरोत्तरणोपायं पृच्छसि, तत् श्रूयताम् ;—

शूद्रो वा यटि वाऽन्योऽपि चण्डालोऽपि जटाधरः ।

दौक्षितः शिवमन्त्रेण स भस्माङ्गी शिवो भवेत् ॥१७८॥

षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम् ।

लिङ्गस्य मूर्द्ध्नि यो दद्यात् न स भूयोऽभिजायते' ॥१७९॥

(ठ) विरक्तिभावः.—संसारं नीतरागतम् ।

पूर्वं इति ।—यः पूर्वं प्रथमे, वयसि यौवने इत्यर्थः, शान्तः शमपरः, स एव शान्त इति मे मतिः, ज्ञानं, विज्ञानं इत्यर्थः, धातुषु रसरक्तादिव, क्षीयमाणेषु कसेन बधोबाहल्यात् स्वयं क्षीयतां व्रजत्य् इत्यर्थः, [कसं कसंरि ज्ञानच्] कस्य जनस्य, शमः संसारवैराग्यं, न जायते ? अपि तु सर्वस्यैव जायते इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

आदाविति ।—सता साधुनाम्, आदौ प्रथमं, चित्ते मनसि, ततः अनन्तरं, काये शरीरे, जरा बाहुकजनितचर्मखीलतादिकं व्याविश्वः, सम्यचने जायते, असतान्तु दुर्जगमान्तु, पुनः काये जरा सम्यचने, आदाविति भावः, कदाचन चित्ते मनसि, नैव जायते ॥१७७॥

शूद्र इति ।—शूद्रः वा, अन्योऽपि शूद्रभित्तो निकटजातिरपि वा, चण्डालोऽन्यजोऽपि वा, यटि शिवमन्त्रेण दौक्षितः संस्कृतः सन्, जटाधरः तथा भस्माङ्गी भुक्तिभुविताडः इत्यर्थः, भवेदिति शिवः, तटा स शिवः शिवेनाभिन्नः, भवेत् ॥ १७८ ॥

षडक्षरेणेति ।—यः जनः, स्वयम् आत्मना, षडक्षरेण "सो नमः शिवाय" मन्त्रेण, मन्त्रेण, एकमपि पुष्पं लिङ्गस्य लिङ्गमूर्तिधरस्य शिवस्य, मूर्द्ध्नि शिरसि, दद्यात्, सः भूयः पुनः, न अभिजायते नात्र पुनर्जन्म स्यात् इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

तत् श्रुत्वा आषाढभूतिः तत्प्राप्तौ गृहीत्वा मप्रश्रयमिद-
भाह, —‘भगवन् ! तर्हि दीक्षया मे अनुग्रहं कुरु’ । देव-
शर्मा आह, —‘वत्स ! अनुग्रहं ते, करिष्यामि, परन्तु रात्रौ
त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यं, (ङ) यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां
प्रशस्यते, तव समापि च । उक्तञ्च, —

दुर्मन्वात् नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कृतनयात् शीलं खलोपामनात् ।
सैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात् खेदः प्रवामाश्रयात्
श्रीर्गर्वात् अनवेक्षणादपि कृषिः त्यागात् प्रमादाद्धनम् ॥ १८० ॥

तत् त्वया व्रतग्रहणानन्तरं मठद्वारे (ङ) दृष्टकुटीरके
श्रयितव्यम्’ इति । स आह, —‘भगवन् ! भवदादेशः प्रमाणम् ।
(च) परत्र हितेन मे प्रयोजनम्’ । अथ (त) कृतश्रयनसमर्थं

(ङ) यत्कारणं—यतः इत्यर्थः ; यद्वा,—यत्—यस्य अप्रवेशक कारणम् । निः-
सङ्गता—सङ्गराहितम् । यतीनां—सन्नामिनाम् । तवेति ।—तव समापि च उभयो-
रपि, सन्नामित्वादिति भावः ; सन्नामिनः विजने प्रदेशे एव तिष्ठन्तीति निष्कर्षः ।

दुर्मन्वादिति ।—नृपतिः दुर्मन्वात् दुष्टमन्त्राकारणादित्यर्थः, विनश्यति, [एवं
सर्वत्र विनश्यतीत्यनेनाख्यः] यतः तापनः, सङ्गात् अपरसंसर्गात्, सुतः पुत्रः,
लालनात् केवलम् आदरातिशयेन प्रतिपालनात्, विप्रः अनध्ययनात् अध्ययनवर्जनात्,
नेदपाठाकारणदित्यर्थः, कुलं कृतनयात् कपञ्चान्, शीलं चरित्रं, खलोपा दञ्जनात्,
उपासनात् सेवनात्, सैत्री मोहयम्, अप्रणयात् प्रीतिविरहान्, समृद्धिः सन्धत्,
अनयात् दुर्नीतिवशात्, खेदः प्रश्रयः, प्रवामाश्रयात् भिक्षुदेगावस्थानात्, श्रीः लक्ष्मीः,
गर्वात् अउङ्कारात्, कृषिः कृषिकार्यम्, अनवेक्षणात् स्वयम् च दर्शनात्, धनं
त्यागात् अपावेऽपवात्, व्याघाता, तथा प्रमादात् अनवधानतावशात्, विनश्यति ।
आदौल्लिखितं वक्तव्यम् ॥ १८० ॥

(ङ) दृष्टकुटीरके—दृष्टनिमित्ते दृष्टकुटीरे इत्यर्थः, [लक्ष्यार्थे कम्] ।

(च) परत्र—परस्मिन् श्लोके, हितेन—सङ्गलेन, केवलं परलोकसङ्गलक्ष्यं
ज्ञानये, नात्यर्हित भावः ।

(त) कृतश्रयनसमर्थं—विहितश्रयननियमम् ; मठवर्तिः श्रयनरूपमिति भावः ।

देवशर्मा अनग्रहं कृत्वा शास्त्रीज्ञविधिना शिष्यताम् अन-
यत् । सोऽपि (थ) हस्तपादावमहेनादिपरिचर्यया तं परि-
तोषमनयत् । तथाऽपि स मुनिः कक्षान्तरात् मात्रां न
मुञ्चति । अथ एवं गच्छति काले आषाढभूतिः चिन्तयामास,
—‘अहो ! न कथञ्चिदेष मं विश्वासमागच्छति’ तत् किं
दिवाऽपि शस्त्रेण मारयामि ? किं वा विषं प्रयच्छामि ? किं वा
(द) पशुधर्मेण व्यापादयामि ?’ इत्येवं चिन्तयति तस्मिन् देव-
शर्मेणः शिष्यपुत्रः काचित् ग्रामात् (ध) आमन्त्रणाद्यै
समायातः, प्राह च,—‘भगवन् ! (न) पवित्रारोपणकृते मम
गृहम् आगम्यताम्’ इति । तत् श्रुत्वा देवशर्मा आषाढभूतिना
सह प्रहृष्टमनाः प्रस्थितः ।

अथ एव तस्य गच्छतोऽप्ये काचित् नदी समायाता । तं
दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरात् अवतार्य, कन्यामध्ये सुगुप्तां निधाय,
स्नात्वा देवार्चनं विधाय, तदनन्तरम् आषाढभूतिम् इदमाह,
—‘भा आषाढभूते ! यावदहं पुरोषोत्सर्गं कृत्वा समा-
गच्छामि, तावदंशा कन्या (प) योगेश्वरस्य सावधानतया रक्ष-
णीया’ इत्युक्त्वा गतः ; आषाढभूतिरपि तस्मिन् अदर्शनीभूते
मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देवशर्माऽपि (फ) छात्र-
गुणानुरञ्जितमनाः सुविश्रुस्ती यावदुपविष्टः तिष्ठति, तावत्

(थ) हस्तेति ।—हस्तपादस्य अवमहेनादिपरिचर्यया—संवाहनादिशुश्रूषया ।

(द) पशुधर्मेण—नखदन्तादिप्रहारिणेति भावः ।

(ध) आमन्त्रणाद्यै—कथञ्चित् काव्याय आह्वानविशेषः आमन्त्रणं, तदर्थम् ।

(न) पवित्रारोपणकृते—उपनयनसंस्कारसम्पादनाद्यै, यज्ञोपवीतदानाद्यैः ।

(प) योगेश्वरस्य—सिद्धयोगस्य । तस्मिन्—देवशर्मेणि ।

(फ) छात्रेति ।—छात्रस्य—आषाढभूतेः, गुणेन—परिचर्यादिना इत्यर्थः,

अनुरञ्जितम्—आव्यायितं, मनो यस्य तदाभूतः । उपविष्टः, पुरोषस्यानार्थमिति शेषः ।

(ब) सुवर्णरोमदेहयूथमध्ये हुङ्गयुद्धमपश्यत् । अथ रोव-
वशात् हुङ्गयुगस्य (भ) दूरमपसरणं कृत्वा भूयोऽपि समु-
पेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति । (म) तच्च
कश्चित् जम्बूको जिह्वालीक्येन रङ्गभूमिं प्रविश्य आस्वादयति ।
देवशर्माऽपि तदालोक्य व्यचिन्तयत्,—‘अहो ! मन्दमतिः अयं
जम्बूको यदि कथमपि अनयोः (य) सङ्घट्टे पतिष्यति, तन्नृनं
मृत्युमवाप्स्यतीति वितर्कयामि’ । क्षणान्तरे च तथैव (र) रक्ता-
स्वादनलीक्यात् मध्ये प्रविशन् तयोः शिरःसम्पातं पतितो मृतश्च
शृगालः । देवशर्माऽपि (ल) तमनुशोचन् मात्राम् उद्दिश्य
शनेः शनेः प्रस्थितः तत्र आषाढभूतिं न पश्यति, ततश्च शौक्-
क्येन शौचं विधाय यावत् कथ्यामालोकयति, तावत् मात्रां न
पश्यति । ततश्च ‘हा ! हा ! मुषितोऽस्मि’ इति जल्पन् पृथिवी-
तले मूर्च्छया निपपात । ततः क्षणात् चेतनां लब्ध्वा भूयोऽपि
समुत्थाय (व) फूत्कतुम् आरब्धः,—‘भो आषाढभृते ! क्व मां वञ्च-
यित्वा गतोऽसि ? तत् देहि मे प्रतिवचनम्’ । एवं बहु विलप्य
तस्य (श) पटपङ्क्तिम् अन्वेषयन् शनेः शनेः प्रस्थितः ।

अथ एवं गच्छन् सायं समये कश्चित् ग्रामम् आसमाट ।

(ब) सुवर्णेति ।—सुवर्णरोमयुक्तः देहो यथा तादृशानां, जन्तुवर्जेषामित्यर्थः,
यत् यूथ—वर्गः, तन्मध्ये । हुङ्गयुद्ध—सङ्ग्रहमेवमेदयोः युद्धम् ।

(भ) दूरेति ।—दूर—विप्रकटम, अपसरणं—गमनम् ।

(म) तत्—रुधिरमित्यर्थः । जिह्वालीक्येन—रसनाचापल्येन, रुधिरलासस्य
इति भावः । रङ्गभूमिं—युद्धस्थानम् । आस्वादयति—केति, पिबतीत्यर्थः ।

(य) सङ्घट्टे—सङ्घट्टे ।

(र) रक्तेति ।—रक्तास्वादने यत् शौक्यं—चापल्यं तस्मात् ।

(ल) तमनुशोचन्—जम्बूकायै शोकं कुर्वन् । मात्रा—विलम्ब, चर्चाधारम् इत्यर्थः ।

(व) फूत्कतुम्—विरीकतुम्, आक्रान्तुम् इति वा ।

(श) पटपङ्क्तिं—पट्टावलीम् ।

‘अथ तस्मात् ग्रामात् कश्चित् (घ) कौलिकः सभार्यो मद्य-
पानकृते समीपवर्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्माऽपि तमा-
लोक्य प्रोवाच,—‘भो भद्र ! वयं (स) सूर्योदाः अतिथयः
तवान्तिकं प्राप्ताः, न कमपि अत्र ग्रामे जानीमः । तत् गृह्यताम्
(ङ) अतिथिधर्मः । उक्तञ्च,—

सम्प्राप्तो योऽतिथिः सायं सूर्योदी गृहमेधिनाम् ।

पूजया तस्य देवत्वं प्रयान्ति गृहमेधिनः ॥१८१॥

‘अथ च,—दृष्टानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूत्रता ।

सतामितानि हर्म्येषु नोच्छ्रियन्ते कदाचन ॥१८२॥

स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।

पादशौचेन पितरः अर्घाच्छभस्तथाऽतिथेः’ ॥१८३॥

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्यामाह,—‘प्रिये ! गच्छ त्वम्

(घ) कौलिकः,—तन्त्रवाद्यः, अधमजातिविशेषो वा ।

(स) सूर्योदाः,—सूर्याकगमनकाक्षोपगताः इत्यर्थः, तादृशस्वातिथेः परि-
वर्त्यया फलाधिक्यं मृयते इति भावः ।

(ङ) अतिथिधर्मः,—अतिथिसत्कारपुण्यम् ।

सम्प्राप्त इति ।—यः सूर्योदः अतिथिः, सायं गृहमेधिना, गृहे इति शेषः, सम्प्राप्तः
उपस्थितः, गृहमेधिनः गृहस्थः, तस्य पूजया सत्कारेण, देवत्वं प्रयान्ति ॥१८१॥

दरिद्राणामपि अतिथिपरिचर्या स्वल्पाशससाध्या इत्याह, दृष्टानोति ।—दृष्टानि
आसनापयोगीनोति भावः, भूमिः दृष्टाभावेऽपि उपवेशनाद्यैर्भूतलम्, उदकं जलं,
‘दृष्टाद्यभावेऽपि पादप्रक्षालनार्थं पानार्थं चेति भावः, चतुर्थी सूत्रता सत्यमधुरा, वाक्
च, सर्वाभावे इति भावः, एतानि सता साधना, हर्म्येषु गेहेषु, कदाचन न उच्छ्रियन्ते
न विसृज्यन्ते इत्यर्थः ; भक्ष्यद्रव्याद्यभावे एतेरपि अतिथिः पूजनीयः इति भावः ॥१८२॥

स्वागतेति ।—अतिथेः स्वागतेन शुभानमनप्रत्येन, अग्रय गार्हपत्यादयः, दत्ताः,
भक्ष्योति शेषः, आसनेन आसनदानेन इत्यर्थः, शतक्रतुरिन्द्रः, दत्तः भवति, पादशौचेन
पादप्रक्षालनेन, पितरः गृहस्थश्चेति भावः, अग्निश्चात्तादयः पितृगणा वा, दत्ताः भवन्ति,
तथा अर्घान् पूजनात्, शम्भुः शिवः, दत्तो भवति, सर्वभातादेषात् सम्बध्यते ॥ १८३ ॥

अतिथिम् आदाय गृहं प्रति । पादशौचभोजनशयनादिभिः
सत्कृत्य त्वं तत्रैव तिष्ठ, अहं तव कृते प्रभूतं मन्थमानेष्यामि'
एवमुक्त्वा प्रस्थितः । साऽपि भार्या (च) पुंसली तमादाय
ब्रह्मसितवदना देवदत्तं मनसि ध्यायन्ती गृहं प्रति प्रतस्थे ।
अथवा माधु च इदमुच्यते,—

दुर्दिग्मे घनतिमिरे दुःमञ्जारासु घनवीथीषु ।

पत्युर्विदग्गमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥१८४॥

तथा च,—पर्यङ्केष्वास्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं शयनम् ।

दृणमिव लघु मन्थन्ते कामिन्यसौख्यरतलुब्धाः ॥१८५॥

तथा च,—केलिं प्रदहति लज्जा शृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः कटवः ।

बन्धव्याः परितोषो न किञ्चिद्विष्टं भवेत् पत्न्यौ ॥१८६॥

(च) पुंसली—कुलटा । ब्रह्मसितवदना—इत्यन्वयो, स्वाभिप्रायसिद्धेः
श्रीकल्याण इति भावः । देवदत्तं—तदाख्यं कारम् ।

दुर्दिग्मे इति ।—दुर्दिग्मे दुर्दिने, मेघान्कमेऽङ्गीकृत्यः, ("मेघान्कमेऽङ्गि दुर्दिनम्"
इत्यमरः) अतिमिरे अत्यन्तमने, विविधाकारे इत्यर्थः, घनासु वीथीषु नगरमार्गेषु,
दुःमञ्जारासु सचरितुमशक्यासु, तथा पत्युः विदग्गमने विदग्गप्रस्थाने, जघन-
चपलायाः सुरलीलायाः स्थिता इति भावः ; परमसुखं अत्यन्तं सुखं, भवतीति
शेषः ; अविघ्नं मनोरथमिहति भावः । आर्या व्रतम् ॥ १८४ ॥

पर्यङ्केष्विति ।—सौख्यरतलुब्धाः गुणसुरतार्थिन्यः इत्यर्थः, कामिन्यः, पर्यङ्केषु
शृङ्गारम्, आकरणम् आच्छादनवसनम्, अनुकूलं वशवटं, पतिं, मनोहरं शयनं
शय्याश्च, दृणमिव लघु किञ्चिन्कारमित्यर्थः, मन्थन्ते ; सर्वं सुखमाधनं गृहगतं वस्तु
परित्यज्य अद्यानपतिताः त्रारं वनयन्तीति भावः । आर्या व्रतम् ॥ १८५ ॥

केलिमिति ।—बन्धव्याः कुलटायाः, पत्न्यौ पतिसमीपे, लज्जा, केलिः क्रीडा, सुरत-
सुखमित्यर्थः, प्रदहति नाशयति, पत्या सह सुरते समाधिका लज्जा प्रदर्शयति, तेन
श्रीहादिकं न निःसङ्कोचं करोतीति भावः ; शृङ्गारः पतिवर्तकसुरतलीला इत्यर्थः,
अस्थीनि प्रदहति, न तेन सा सक्तुव्यतीति भावः ; चाटवः प्रियवचनानि, पत्युरिति
भावः, कटवः कङ्कशाः, भवन्तीति शेषः ; लज्जात् पत्न्यौ बन्धव्याः परितोषः किञ्चिद्विष्टं
शेषः, भवेत्, पत्यावैव तासां लज्जा, न पुनरन्यत्र इति भावः । आर्या व्रतम् ॥ १८६ ॥

कुलपतनं जनमर्हं बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम् ।

अङ्गीकरोति कुलटा सततं परपुरुषसंसत्ता ॥ १८० ॥

अथ कौलिकभाष्या गृहं गत्वा देवशर्मणे (क) गताऽऽस्तरणां भग्नाश्च खट्वां समर्थ्य इदमाह,—‘भो भगवन् ! यावदहं स्वसखीं (ख) ग्रामादभ्यागतां सन्ध्याय द्रुतमागच्छामि, तावत् त्वया मङ्गहे (ग) अप्रमत्तेन भाव्यम्’ एवमभिधाय (घ) शृङ्गारविधिं विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रजति, तावत् तद्गतां मन्मथो मदविह्वलाङ्गी मुक्तकेशः पदे पदे प्रखलन् गृहीतमद्यभाण्डः समभ्येति । तच्च दृष्ट्वा सा द्रुततरं (ङ) व्याघ्रव्य खगृहं प्रविश्य मुक्तशृङ्गारवेशा यथापूर्वम् अभवत् । कौलिकोऽपि तां पलायमानां (च) कृताङ्गतशृङ्गारां विलोक्य, प्रागेव कर्णपरम्परया तस्याः (छ) श्रुतापवादक्षुभितहृदयः (ज) स्वाकारं निगूहमानः सदैवास्ते । ततश्च तथाविधं चेष्टितम् अवलोक्य (झ) दृष्टप्रत्ययः क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य ताम् उवाच,—

कुलपतनमिति ।—परपुरुषसंसत्ता कुलटा बन्धनी, सततं कुलपतन वशकल्ह-
मित्यर्थः, जनमर्हं जीवितमर्हं, बन्धनं बन्धने, गृहं अवरोधनं, जीवितव्यसन्देहमपि
जीवनसमयश्च, अङ्गीकरोति अङ्गीकरोति, पुंस्यो हि कुलनामादिकं किमपि न
गच्छन्तीति भावः । भाष्या इत्यम ॥ १८० ॥

(क) गतास्तरणाम्—वाष्पादनशून्या, प्रच्छदपटत्रिहीनामित्यर्थः ।

(ख) ग्रामात्—तस्याः शृङ्गारावासात् पितुरावासात् वा । सन्ध्याय—प्रभिनन्द ।

(ग) अप्रमत्तेन—साधनेन । भाव्यम्—ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

(घ) शृङ्गारविधिं—सुरतोचितमनुष्ठानम् । सख्युद्धः,—प्रभिमुखवर्तोत्यर्थः ।

(ङ) व्याघ्रव्य—प्रत्याह्वय ।

(च) कृताङ्गतशृङ्गाराम्—अङ्गीकृतविचित्रशृङ्गारविश्रामित्यर्थः ।

(छ) श्रुतेति ।—श्रुतेन अपवादने—कथनेन, क्षुभितं—सन्दिग्ध, दुर्दयं कृष्ण सन्ध्यामृतः ।

(ज) स्वाकारं—जननाकारं, इदमभावेति भावः । निगूहमानः,—सङ्कीपयन् ।

(झ) दृष्टप्रत्ययः,—वसान्दयः इति भावः । [“इदमभयः” इति पाठान्तरम्] ।

‘आः पापे ! पुंश्चलि ! क्व प्रस्थिताऽसि ?’ सा प्रोवाच,—‘अहं
त्वत्सकाशात् आगता न कुत्रचिदपि निर्गता । तत् कथं मय्य-
ज्ञानवशात् (ज) अप्रसृतं वदसि ? अथवा साधु चेदमुच्यते,—

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।

सन्निपातस्य चिह्नानि मयं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १८८ ॥

करस्यन्दोऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।

वारुणीमङ्गजावस्था भानुनाऽप्यनुभूयते’ ॥ १८९ ॥

सोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वैश्वविपर्ययञ्च अवलोक्य
तामाह,—‘पुंश्चलि ! चिरकालं श्रुतो मया तव अपवादः ;
तदद्य स्वयं सञ्ज्ञातप्रत्ययः तव यथाञ्चितं निग्रहं करोमि’ इति
अभिधाय लगुडप्रहारेः तां जर्जरितदेहां विधाय, (ट) स्थूण्या
सह दृढ़वन्धनेन बद्धा, साऽपि मदविह्वलो निद्रावशम्
अगमत् । अत्रान्तरे तस्याः सखी नापितो कौलिकं निद्रावश-
गतं विज्ञाय तां गत्वा इदमाह,—‘सखि ! स देवदत्तः तस्मिन्
स्थाने त्वां प्रतीचते, तत् शीघ्रमागम्यताम्’ इति । सा च
आह,—‘पश्य मम अवस्थाम् ; तत् कथं गच्छामि ? तत् गत्वा

(ज) अप्रसृतम्—असक्तम् ।

वैकल्यमिति ।—मयं सुरा, वैकल्यम् अवशाङ्गत्वमित्यर्थः, धरणीपातं भूमी
पतनम्, अयथोचितजल्पनम् असङ्गतं प्रत्ययनमित्यर्थः, एतानि सर्वाणि सन्निपातस्य
निर्दोषत्वनिर्वाहकारकं, चिह्नानि दर्शयेत् प्रकाशयेत्, पोतमध्ये जने इति शेषः ॥ १८८ ॥

करस्यन्द इति ।—करस्यन्दः हस्तकल्पम्, किरचक्राद्यन्त्यर्थः, अम्बरत्यागः वस्त्रत्यागः,
साकाशात् पवनञ्च, तेजीहानिः प्रकाशस्य, दीप्तिह्रासश्च, तथा सरागता निवृत्तादीनां
क्लेशवर्धता रक्तवर्धता च, वारुणी सुरा, बहुचपाणिता पक्षिणा इति च, तत्सङ्गता
वत्यागता, तदाश्रयता च, पूर्वाज्ञा अवस्था भानुनाऽपि सूर्येणापि, अन्धेवा वा
अज्ञेति भावः, अनुसृतं अनुयते । अज्ञमनसमये सूर्येण बाह्यवस्था भवति,
प्रीतमवस्थायि तथा इति भावः । शेषानुप्राप्तितेयमुपमा ॥ १८९ ॥

(ट) स्थूण्या—कान्तेन, गृहवारकदाहादग्निविच वा ।

ब्रूहि तं कामिनं यत्, अस्या रात्रौ न त्वया सह समागमः ।
नापितौ प्राह,—‘सखि ! मा मेवं वद । न चर्य (ठ) कुलटा-
धर्मः । उक्तञ्च,—

विषमस्थस्त्रादुफलसङ्गव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।

उट्टाणामिव तेषां मन्येऽहं शंसितं जन्म ॥ १८० ॥

तथा च,—मन्दिग्धे परलोकं जनापवादे च जगति बहुचित्ते ।

स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः ॥ १८१ ॥

अथ च,—यदि भवति देवयोगात् पुमान् विरूपोऽपि बन्धुकीरहसि ।

न तु कच्छादपि भद्रं निजकामं सा भजत्येव ॥ १८२ ॥

(ठ) कुलटाधर्मः,—कुलटायाः रीतिः ।

विषमस्थोत ।—उट्टाणामिव येषां विषमस्य दुर्धरोऽन्यथान्यं यत् स्त्रादुफलं तत्त्वं
सङ्गं यः व्यवसायः उद्यमः, तत्र निश्चयः अवश्यमेव तादृशं फलं लभे इति दृढता
इत्यर्थः, वसन्ते इति शेषः, तेषां जन्म शंसितं धन्यम्, इति चर्यं मन्ये ; दुर्लभत्वाभावात्
जनः प्रशस्यः, त्वनाप तथेति तत्र प्रशंसितारत भावः । आख्यां इत्यम् ॥ १८० ॥

सन्दिग्धे इति ।—जगात् लोकं, परलोकं लोकान्तरे, सन्दिग्धे संशयवृत्ते, स्त्री-
नरकादि बाध न क इति सन्देहवृत्ते इत्यर्थः, जनापवादे लोकनिन्दायाच्च, बहुचक्षे
विविधप्रकारे इत्यर्थः, जनयतवर्त्तमाने इति शेषः, जनानामर्थं स्वभावो यत्
प्राप्यते ते परकृतकार्यस्य क्षमपि क्षिप्तमाविष्कृत्य तदपवादनीति भावः ; तथा पररमणे
परकृत्यानुवर्त्तने, परपुरुषे वा, स्वाधीने निजाश्रये सति, तारुण्यफलभाजः तारुण्यस्य
यौवनेत्यर्थः, फलं यदृच्छासम्भवं, तत् भजत्येव इति तादृशः, युवतश्च इति भावः, धन्याः
सार्धकजन्मानः, भवन्ति इति शेषः ; याः शरीरान्तरे अनिश्चितं नरकभोगभयम्, रक्ष-
णीके च सर्वदा सुखं विविधलोकनिन्दाभयकापवादा परपुरुषैर्गोचरेण विहरन्ति,
साः नितरां सुखिन्यः इति भावः । आख्यां इत्यम् ॥ १८१ ॥

वहीति ।—बन्धुकीरहसि बन्धुकाः कुलटायाः, रहसि विद्याप्रयोगे देशे, यदि
विदुषः कुलितोऽपि, पुमान् पुरुषः, देवयोगात् विविधज्ञानं, भवति चागच्छतीत्यर्थः,
अथवा—बन्धुकी इति छेदः ; तत्र—बन्धुकी पुमानिति च कर्त्तृपदम् ; देवात् उभयनपि
रहसि उपतिष्ठते यदि इत्यर्थः, तदा सा कच्छादपि कश्चिदपि, चत्वनमनिष्कवाऽपीति
भावः, मर्त्तं सुन्दरनपि, निजकामं लपति, न तु भजत्येव । आख्यां इत्यम् ॥ १८२ ॥

सा भ्रमवात्,—‘यदि एव, तर्हि कथय, कथं दृढबन्धनवद्वा
संतौ तत्र गच्छामि ? सन्नहितस्य अयं पापात्मा मत्पतिः’ ।
नापितो आह,—‘सखि ! मदविह्वलाऽयं (६) सूर्यकरस्पृष्टः
प्रबोधं यास्यति ; तदहं त्वाम् उन्माचयामि ; माम् आत्मस्थाने
बद्धा द्रुततरं देवदत्तं सम्भाव्य आगच्छ’ । सा भ्रमवोत्,—‘एव-
मस्तु’ इति । तदनु सा नापितौ तां स्वसखीं बन्धनादिमोक्ष
तस्याः स्थानं यथापूर्वमात्मानं बद्धा तां देवदत्तसकाशे (७) सङ्केत-
स्थानं प्रेषितवती । तथाऽनुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित् क्षणे समु-
त्थाय किञ्चिन्नतकोपः (८) विमदस्तामाह,—‘हे परववादिनि !
यदि अद्य प्रभृति गृहात् निष्क्रमणं न करोषि, न च परवषं
वदसि, ततः त्वाम् उन्माचयामि’ । नापितो अपि (९) स्वर-
भेदभयात् यावन्न किञ्चित् ऊचे, तावत् सोऽपि भूयोभूयस्तां
तदेव आह । अथ सा यावत् प्रत्युत्तरं किमपि न ददौ तावत्,
सः प्रकुपितः तौल्यशस्त्रमादाय तस्याः नासिकाम् अच्छिनत्,
आह च,—‘रे (१०) पुंसति ! तिष्ठ इदानीं, न त्वां भूयस्तोषयि-
ष्यामि’ इति जल्पन् पुनरपि निद्रावशमगमत् । देवशर्मा अपि
वित्तनाशात् (११) क्षुत्क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत् सर्वं स्त्रोचरित्र-
मपश्यत् । साऽपि कौलिकभाष्यां यथेच्छया देवदत्तं सद्यः सुरत-
मुखमनुभूय कस्मिंश्चित् क्षणे स्वगृहमागत्य तां नापितोमिद-

(६) सूर्यकरस्यादि ।—सूर्यकिरणस्पर्शेनाद्य जागरिष्यति । उन्माच्य—उन्माच्य ।

(७) सङ्केतस्थानम्—अभिचारीचित्तगुप्तप्रदेशम् ।

(८) विमदः,—मत्तताशब्दः । परववादिनि !—निष्ठुरभाविनि !

(९) स्वरभेदभयात्—स्वरस्य अष्टध्वनेः, भेदः विभिन्नता, तस्मात् भवं तस्याम् ;
कुलटावाः तस्याः स्वरं च स्वरो भिन्नः, तत्र चतौ ज्ञात्यतात्त भवति भावः ।

(१०) पुंसति—पुंसः भर्तुः सकाशतः, चर्कितः पुत्रवानरं गच्छतीति [अथ,
गौरादिनाम् स्त्रीषु] तस्मात्पुंसः । जल्पन्—वचयन् ।

(११) क्षुत्क्षामकण्ठः,—क्षुधका मुक्तकण्ठः । नष्टनिद्रः,—नष्टा—विनता, निद्रा—
स्वप्नः यस्य सः ।

माह,—‘अयि ! (ध) शिवं भवत्याः ? वायं पापात्मा मम
गतायाः उल्लिखतः ?’ नापिती आह,—‘शिवं नासिकाया विना
शेषस्य शरीरस्य ; तत् द्रुतं मां मोचय बन्धनात्, यावन्नायं मां
पश्यति, (न) येन स्वगृहं गच्छामि’ । तथा अनुष्ठिते भूयोऽपि
कौलिकः उत्थाय तामाह,—‘पुंसलि ! किमद्यापि न वदसि ?
किं भूयोऽप्यतो दुष्टतरं निग्रहं कर्णच्छेदेन करोमि ?’ अथ
सा मकीपं (प) साधिद्येपमिदमाह,—‘धिक् धिक् महामूढ !
को मां महामतीं धर्षयितुं व्यङ्गयितुं वा समर्थः ? तत् शृण्वन्तु
सर्वेऽपि लोकपालाः,—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्चात्रिश्च उमे च मन्त्र्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥१८३॥

तत् यदि मम सतीत्वमस्ति, मनसाऽपि परपुरुषो न अभि-
क्षिप्तः, ततो देवाः भूयोऽपि मे नासिकां तादृश्रूपामक्षतां
कुर्वन्तु ; अथवा यदि मम चित्ते परपुरुषस्य आन्तरिपि
भवति, मां भस्ममात् नयन्तु’ । एवमुक्त्वा भूयोऽपि तमाह,—
‘भो दुरात्मन् ! पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृशौ एव नासिका

(ध) शिवं—मङ्गलम् । अयं—मर्यादीत्यर्थः । गतायाः,—इतः प्रस्रितायाः ।

(न) येन—बन्धनलोचनेत्यर्थः ।

(प) साधिद्येपं—सतिरस्कारम् । धर्षयितुम्—चषयन्तुम् । व्यङ्गयितुम्—चङ्क-
विहीनां कर्तुमित्यर्थः ; [चिन्तनमङ्गं ब्रह्मा सा व्यङ्ग्यातां करोतीति चिन्तान् तुमुम्] ।

आदित्येति ।—आदित्यचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ, अनिलो वायुः, अनलः अग्निः,
द्यौः आकाशं, भूमिः पृथ्विः, आपो जलानि, हृदयम् चित्तः, यमः धर्मराजः,
अहः दिवसः, रात्रिः रজনौ, उमे दे, प्रातःसायंकपे इत्यर्थः, मन्त्र्ये सन्निवेशे च, तथा
धर्मश्च, नरस्य वृत्तं चरितं, जानाति चषयन्तीति, प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः, आदित्यादय एव
नां जानन्ति, तत्र सा प्रस्रिताम् चषयन्तीति भावः । उपजातिः वृत्तम् ॥ १८३ ॥

संहत्ता'। अथ असौ (फ) उल्लङ्घकमादाय यावत् पश्यति,
तावत् तद्रूपां नामिकाञ्च भूतले रक्तप्रवाहञ्च महान्तमपश्यत् ।
अथ स विस्मितमनास्तां बन्धनादिमुच्च शय्यायामारोप्य च
(ब) चाटुशतेः पर्यतोषयत् । देवशर्मा अपि तं सर्ववृत्तान्त-
मालोक्य विस्मितमनाः इदमाह,—

‘शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।

बलेः कुम्भीनमेवैव सर्वास्ता योषितां विदुः ॥१८४॥

हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि ।

अप्रियं प्रियवाक्यं गृह्णन्ति कालयोगतः ॥१८५॥

उग्रना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।

स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत तस्माद्रक्ष्याः कायं हि ताः ॥१८६॥

(फ) उल्लङ्घक—चङ्दन्धकाउल्लङ्घम्, आलोकाविज्ञेयम् इत्यर्थः । तद्रूपां—
पूर्ववत् कस्यानस्याम् ।

(ब) चाटुशतेः,—प्रियवचनसमूहेः ।

शम्बरस्येति ।—शम्बरस्य असुरभेदस्य, वा मायाः आतुर्यादि, नमुचेरपि
तदाख्यस्य असुरविज्ञेयस्य च, या मायाः, बलेः बलिराजस्य, कुम्भीनस्यः कुम्भीनस्याः,
तदाख्याया राजस्या इत्यर्थः, [भारतादिपर्वशिऽकिन् शोके कुम्भीनसीति दीर्घान्तस्यापि
नृचः आर्चः] यद्वा,—कुम्भीनसीपुत्रस्य लवणस्य च, या मायाः, ताः सर्वाः एव
योषिताः नार्यः, विदुः जानन्ति ; स्त्रियः सर्वा एव अपठित्य इति भावः ॥ १८४ ॥

हसन्मिति ।—एताः नार्यः, कालयोगतः समयवशात्, उपयुक्तसमये इत्यर्थः, हसन्त
पुद्गल, प्रहसन्ति, रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि अगुरुदन्ति च, अपि समुच्चैः । अप्रियं विरक्तिभाजनं
जनं, प्रियवाक्यं मोहनवचनैः, गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति च, न काऽपि पुद्गलः नायया दम्यो
वशीकर्तुं शक्नुवान्, अपि तु तासामेव नाययाऽसौ वशीभूतो भवतीति भावः ॥ १८५ ॥

उग्रना इति ।—उग्रनाः शूद्राचार्यः, यत् शास्त्रं, वेद जानाति, उहस्पतिः सुर-
मुह्य, यत् शास्त्रं, वेद, तत् शास्त्रं, स्त्रीबुद्ध्या नारीबुद्धिमपेक्ष्य, न विशिष्येत न वलि-
श्रयेत ; स्त्रीबुद्धिक्लृप्तं-मतिक्लृप्तं वर्तते इति भावः ; तस्मात् ताः स्त्रियः, कथं
हि रक्ष्याः, कनोवायेन रक्षणीयाः ? नैव निरोधु शक्या इति भावः ॥ १८६ ॥

अनृतं मत्तमित्याहुः सत्त्वं चापि तथाऽनृतम् ।

इति यास्ताः कथं धीरेः संरक्ष्याः पुरुषैरिह ? ॥१८७॥

अन्वयापि उक्तम्,—

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्यां नैच्छेत् बलं स्त्रीषु विवर्द्धमानम् ।

अतिप्रसङ्गेः पुरुषैर्यतस्ताः क्रीडन्ति काकैरिव लूनपक्षैः ॥१८८॥

सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव श्रितेन चेतसा ।

मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये कालकलं मङ्गद्विषम् ॥१८९॥

अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ।

पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथाऽलिभिः ॥२००॥

अनृतमिति ।—याः रम्यः, अनृतम् अमत्त, सत्यमिति, तथा सत्यं चापि अनृतमिति, आहुः, इह अतः संसारे, धीरेः, प्रवीणेः, पुरुषैः ताः कार्यः, कथं संरक्ष्याः ? इह एव व्यापयितुं शक्याः ? नैव रक्षितुं शक्या इति भावः ॥ १८७ ॥

नेति ।—अतः ताः प्रमदाः, लूनपक्षैः क्लिप्तपक्षैः, उड्डयनासमर्थे, इत्यर्थः, काकैरिव अतिप्रसङ्गेः अत्यन्तरेः, पुरुषैः [कश्चिद्वतीया] क्रीडन्ति यथाऽमिच्छितं व्यवहरन्ती-त्यर्थः, ततः प्रमदासु मारीषु, अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः, न कार्यः, विशेषाऽऽसक्तिश्च न कुर्यादित्यर्थः, तथा स्त्रीषु विवर्द्धमानं विशेषेण वृद्धिं गच्छत् बलं तेजः इत्यर्थः, प्रभावमिति यावत्, न इच्छेत्, धीरे इति शेषः । उपजाति इतम् ॥ १८८ ॥

सुमुखेनेति ।—एताः वल्गुना मनोहरं, सुमुखेन सुप्रसङ्गेन मुखेन, वदन्ति आलपन्ति, किन्तु श्रितेन तीक्ष्णेन, चेतसा मनसा, प्रहरन्त्येव, पुमानमिति श्रुतः, मधुरालापिणी-ऽपि रम्यः हृदयकाटिन्नेन नितरामन्तर्मनोश्च ५.३.१ इति भावः । अतः योषितां स्त्रीणां, वाचि आलपे, मधु मधुवत् सुमधुरं वाक्यजातं, हृदये मनसि त, मङ्गत् तीव्रं, कालकलं कालकृष्टं, विषं विषवद्दुःखं बल्लिवर्थः, तिष्ठति विद्यते । सुन्दरी इतम्,—
“अयुनीर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा जगौ यदि सुन्दरी तदा” इति लक्षणात् ॥१८९॥

अत इति ।—अत एव अस्मादेव कारणात्, मुखे मधुसङ्गात् हृदये च विष-सङ्गादादिति भावः, सुखलेशेन यत्किञ्चिदुखं भावेनापीति भावः, वञ्चितैः विप्रलब्धैः, मारीणां निग्रतकपटव्यवहारश्च नितरामुर्वेजितेरिति भावः, मधुलुब्धैः मधुरास्वाद-लासकैः, पुरुषैः, मधुलुब्धैः मधुपिपासुभिः, अलिभिः अमरैः, कमलं यथा पद्मनिष्ठं, अचरः, तासामिति श्रुतं, निपीयते निःशेषेण आस्वादयते, पुन्यते इति यावत्, हृदयमु मुष्टिभिरेव ताड्यते कुचमर्दनेन प्रक्रियते । अत्रापि सुन्दरी इतम् ॥ २०० ॥

अथ च,—

आवर्त्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं माहसानां
 दीषाणाम् सन्निधानं कपटशतगृहं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
 दुर्धार्द्यं यन्महद्भिर्नरवरहृषभैः सवेमायाकरणं
 स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतयुतं धर्मनाशाय सृष्टम् ? ॥२०१॥
 कार्कश्यं स्तनयोर्दृशोस्तरलताऽलौकं मुखे दृश्यते
 कौटिल्यं कचसस्ये प्रवचने मान्यं त्रिके स्थूलता ।
 भीरुत्वं हृदये मदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
 यासां दीषगणो गुणा सृगदृशां ताः किं नराणां प्रियाः ? ॥२०२॥
 एता ह्रमन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतोः
 विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।

आवर्त्त इति ।—लोकं जगति, केन विद्याया, धर्मनाशाय सर्वाणां मायानां कपट-
 व्यवहाराणां करणं प्राप्तविशेषः, तथा अव्यतयुतं सुधानिमित्तं, विषं तत्त्वव्यपनित्यर्थः,
 स्त्रीयन्त्रं नारीकर्म यन्त्रं, सृष्टं, तत् न जाने इति श्रेयः, यत् यन्त्रं, संशयानां सन्देहा-
 नाम्, आवर्त्तः सन्निधानं, (“स्वादावर्त्तोऽन्धसां भ्रमः” इत्यमरः) अविनयस्य दुर्नयस्य,
 भवनम् आश्रयः, माहसानां पत्तनं नगरस्वरूपं, दीषाणां सन्निधानं निकेतनं, कपट-
 शतानां चातुरीसमूहानां, गृहम् आश्रयस्वरूपम्, अप्रत्ययानाम् अविद्यास्थानां, सेतं
 स्थानं, महद्भिः नरवरहृषभैः मानवश्रेष्ठैः इत्यर्थः, (अपिरवाध्याहार्यः) दुर्धार्द्यं
 यद्यीतुमशक्यं, यस्मिन्कर्तुमशक्यमित्यर्थः । उपलक्षणद्वाराः । सङ्ख्या इत्यम् ॥२०१॥

कार्कश्यमिति ।—यासां सृगदृशां, सगण्योः कुचयोः, कार्कश्यं काटिल्यं, दृढोः
 नेत्रयोः, तरलता चञ्चलता, मुखे अलौकं सदा असत्यवाक्यं, कचसस्ये केशजिघत्से,
 कौटिल्यं वक्त्रता, भङ्गिमत्वा इत्यर्थः, प्रवचने आकापे, मान्यम् अत्यता, त्रिके
 नित्ये इति यावत् (“दृष्टवंशाधरे विषम्” इत्यमरः) स्थूलता विद्याभता,
 हृदये सदैव भीरुत्वं भयभीतता, तथा प्रिये स्तानिनि, कथितं वचनं, मायाप्रयोगः
 आपव्ययुक्तमित्यर्थः ; इत्वं दीषगणः दीषसमूहः, अपीति श्रेयः, यासां गुणाः, भवन्तीति
 श्रेयः, वचनेन गृह्यते लोके इति भावः, ताः तादृशाः स्त्रियः, किं कथं, केन
 प्रकाशितमित्यर्थः, नराणां प्रियाः ? प्रीतिजनन्यः, भवितुमर्हन्ति इति श्रेयः ; नैव प्रियदा-
 नर्हन्ति, सर्वदीषाकरत्वादिति भावः । शार्दूलविश्वीकृतं इत्यम् ॥ २०२ ॥

तस्मात् नरेण कुलशौनवता संदेवं

नार्यः श्मशानवटिका इव वर्जनीयाः ॥ २०३ ॥

व्याकीर्णकैसरकरालमुखः सृग्नेन्द्रा

नागाश्च भूरिमदराजिविराजमानाः ।

मेधाविनश्च पुरुषाः समरेषु शूराः

स्त्रीमन्त्रिणौ परमकापुरुषा भवन्ति ॥ २०४ ॥

कुर्वन्ति तावत् प्रथमं प्रियाणि यावच्च जानन्ति नरं प्रमत्तम् ।

ज्ञात्वा च तं मन्त्रपाशबद्धं अस्तामिषं मीनमिवोद्धरन्ति ॥ २०५ ॥

एता इति ।—एताः नार्यः, कार्यहेनो स्वकार्यसाधनार्थे, [“विद्वतोः” इति शब्दकाटके पाठः] कटाचित् इति च, कटाचित् इति च, परम् अपरजनं, [“पुरुषम्” इति वा पाठः] विज्ञानयति विज्ञानं यति च, किन्तु न च विज्ञयति, खेति इति शब्दः, तस्मात् कुलशौनवता कोलोन्वचारमुद्रा, [“कुलशौनवतान्तेन” इति वा पाठः] नरेण, नार्यः श्मशानवटिका इव श्मशानवटा वटतरु इव, मृता-
वासत्वेन भयप्रदत्वादिति भावः, [“वेद्याः श्मशानमुत्तमाः” इति पाठोऽपि दृश्यते]
सदेव वर्जनीयाः परिकरणीयाः इत्यर्थः । वसन्ततिथिर्क इति ॥ २०३ ॥

व्याकीर्णः ।—व्याकीर्णः विशेषेण उत्कृष्टो विज्ञातः, कैसरेः जटाभिः, [“जटा-
सटाकैसरयोः” इत्यमरः] करालानि भौषणानि, मुखानि येषां ते तथोक्ताः, सृग्नेन्द्राः
सिंहाः, भूरिभिः बह्वीभिः, मदराजभिः दानधारामित्यर्थः, विराजमानाः विशेषेण शोभ-
मानाः, मदराजिभ्यः इत्यर्थः, नागाः कलिनश्च, तथा मेधाविनो बृहस्पतिः, समरेषु सङ्ग्रामेषु,
शूराः महावीराः, पुरुषाश्च, स्त्रीमन्त्रिणौ नारीसमीपे, परमकापुरुषाः पौरवविहीनाः,
अथैव सङ्कुचिता इत्यर्थः, भवन्ति ; दुर्दामोभ्यो यैभ्यः सर्वेऽपि विध्यति, ते पुनः रमणी-
यमिन् चान्द्रा विभूता विचित्रा इव जायन्ते इति भावः । वसन्ततिथिर्क इति ॥ २०४ ॥

कुर्वन्तीति ।—रमणीयः इति कर्तृपदमवाध्याहारीम् । प्रथमं, यावत् नरं पुरुषं,
प्रसक्तं प्रकटाशुरानिधं, न जानन्ति न बुध्यन्ते, तावत् प्रियाणि कुर्वन्ति प्रियकार्येषु
पुरुषं रमयन्तीति भावः ; ततः तं पुरुषं, मन्त्रपाशेन बद्धवानुरथा, बद्धं निवर्जितम्,
अत एव यत् गृहीतं, निवर्जितम् इति यावत्, चानिधं बद्धमिव दमासख्यं येन तथा-
भूतं, मीनमिव मन्त्रनिधं, ज्ञात्वा उद्धरन्ति प्रियव्यवहारं त्यजन्ति इत्यर्थः ; गृहीतो-
मिवैव मन्त्रेण यथा यथेच्छं क्रीडन्ति, तद्वत् तेनापीति भावः । इन्द्रवक्त्रा इति ॥ २०५ ॥

ममुदवौचोव चक्षस्वभावाः संख्याध्वरेखेव मुहूर्तरागाः ।

स्त्रियः क्रतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पोडिताननक्तकवत्त्वजन्ति ॥ २०६ ॥

अमृतं माहसं माया मूखत्वमतिभोभता ।

अशौचं निर्दयत्वञ्च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ २०७ ॥

सम्प्रीहयन्ति मन्दयन्ति विडम्बयन्ति

निर्मल्ययन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।

एताः प्रविश्य सरलं हृदयं नराणां

किं वा नु वामनयना न समाचरन्ति ? ॥ २०८ ॥

समुद्रेति ।—समुद्रक वौचोव तरङ्ग इव, चक्षस्वभावः, स्वभावो वाचां ता, ममुद-
तरङ्गवत् चक्षिरप्रकृतयः, [समुद्रपदेन सर्वथा चक्षुस्त्वं ध्वन्यते । चक्षुः जनकत्वात्
समासः] संख्याध्वरेखेव सायङ्कालिकनभोलम्बल इव, [इवेन निवृत्तमासः] मुहूर्त-
रागाः चक्षुसावरज्जाः, [चक्षुःसंख्यापदेन चक्षुःदेव रागद्वान्, ध्वन्यते] स्त्रियः, क्रतव्योः
सिद्धकामा, सत्यः, स्वाभिवाद्यपूज्यजननमेवेत्यर्थः, निरर्थं निधनं, पुरुष, निष्पोडितं
नि शेषेण निर्गलितरसं, यत् चक्षुःकर्म तद्वत् भवति ; नार्थः, यथा चक्षुःस्य कर्म
रसं नि शेषेण गृहीत्वा कुर्वन्ति भवति, तथा धनिन्यः कामुकैश्च, अशेषेण चर्च
गृहीत्वा तान् गृह्णाग्निःसारयतीति भावः । उपजातिः इत्यम् ॥ २०६ ॥

अमृतमिति ।—अमृतम् असत्यभावार्थं, साहसम् अविचल्यकारित्वं, माया अपटता,
भोहनव्यवहारविशेषः इत्यर्थः, मूखत्वं जाह्नम्, अज्ञानतत्त्वः, अतिभोभता अति-
बोधुपत्यम्, अशौचम् अपवित्रता, समलम्बमित्यर्थः, जनस इति भावः ; निर्दयत्वं
निहृत्तलम् ; एत स्त्रीणां स्वभावजाः स्वाभाविका, दोषाः, भवन्तीति शेषः ॥ २०७ ॥

सम्प्रीहयन्तीति ।—एताः वामनयनाः वामः कामः, नयने दृष्टेन वाचां ताः
चटाक्षेव पुरुषान् काममुपधात् कुर्वन्त्ये इत्यर्थः, यथा,—वामे प्रतीपे, प्रतिपुले इत्यर्थः,
वामे वल्गुनी, मनोज्ञे इत्यर्थः, वा, (“वामो वल्गुपक्षोपी हो” इत्यमरः) नयने वाचां ताः,
प्रतीपदृष्टिः सुलोचना वा, नार्थः, नराणां सरलम् अपपटं, सुकीमलमित्यर्थः, हृदयं
प्रविश्य, नु इति प्रश्ने, किं वा न समाचरन्ति ? न कुर्वन्ति ? तथा हि, सम्प्रीहयन्ति
सम्पृक् मुग्धं कुर्वन्ति, पुरुषमिति शेषः, मन्दयन्ति उन्मत्ततां नयन्ति, विडम्बयन्ति
प्रतारयन्ति, अशौच्येन सर्वे हरन्तीत्यर्थः, निर्मल्ययन्ति तिरस्कुर्वन्ति, रमयन्ति सुरतादिना
भोचयन्ति, तथा विषादयन्ति विषयं कुर्वन्ति, अपवित्राचरणेन भीमं नयन्तीति भावः ;
यथा वत् चर्तुमिच्छन्ति, तथा तदेव कुर्वन्तीति निश्चयः । वसन्तिरसं इत्यम् ॥ २०८ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता वह्नियैव मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकारा योषितः केन निर्मिताः ? ॥२०८॥

एवं चिन्तयतः तस्य परिव्राजकस्य सा निशा महता कष्टेण अतिचक्राम । सा च दूतिका छिन्ननासिका स्वगृहं गत्वा चिन्तयामास,—‘किमिदानीं कर्तव्यम् ?’ कथमेतत् (भ) महच्छिद्रं स्वर्गायितव्यम् ?’ अथ तस्याः एवं विचिन्तयन्त्या भर्ता कार्यवशः राजकुले (म) पर्युषितः प्रत्युषे च स्वगृह-मभ्युपेत्य द्वारदेशस्थः (य) विविधपौरकृत्योक्ततया तामाह,— ‘भद्रे ! शीघ्रगमनोयतां क्षुरभाण्डं, येन क्षौरकर्मकरणाय गच्छामि’ । साऽपि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य-करणापेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य, तस्य अभिमुखं प्रेषयामास । नापिताऽपि (र) उक्ततया तमेकं क्षुरमव-लोक्य कोपाविष्टः सन् तदभिमुखमेव तं क्षुरं प्राहिणोत् । एतस्मिन् अन्तरे सा दुष्टा ऊर्ध्वबाह्व (लं) विधाय फूत्कर्तुमना गृहात् निश्चक्राम ; आह च,—‘अहो ! पापेन अनेन मम सदा-

अन्तरिति ।—अन्तर्विषमयाः अन्तः अन्तरं, हृदयवच्छेदे इति भावः, विषमया गरुडप्रचुराः, विषमयुद्धतयाः इत्यर्थः, वह्नियैव शरीरवर्द्धिः प्रदंशे, मनोरमाः लावण्य-यन्त्राः, यथसा मनोहारिणा इत्यर्थः, विषकुलं पथोमुखानवेति भावः ; अत एव गुञ्जाफलेः “कुञ्ज” इति प्रसङ्गेः फलविशेषैः, समाः आकारा आसा तथाविधाः, एता योषितः केन जनेन, निर्मिताः सृष्टाः ? गुञ्जाफलं वह्निरतिरम्य इत्यर्थे, परन्तु अन्तर्विषमयं यतस्तद्विषयं विषयं पीडयन्तीति बोध्यम् ॥२०८॥

(भ) छिद्र—नासारग्नं, कण्डहा वा । स्वर्गायितव्यं—गोपायितव्यम् ।

(म) पर्युषितः,—निजया स्त्रियः, कृतानुविद्यापन इत्यर्थः ।

(य) विविधपौरकृत्योक्ततया—वहुनागरिकक्षौरकार्याख्यास्तुक्ततया ।

(र) उक्ततया—शीघ्रगमनीत्युक्ततया । प्राहिणोत्—अपिपत् ।

(लं) विधाय—भूत्वा इत्यर्थः । फूत्कर्तुमनाः,—बोत्कारिण बोक्तानाम्बु-ज्जाला इत्यर्थः ।

अभरवर्तिन्याः पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः, तत् परित्रायध्वं
परित्रायध्वम् । अत्रान्तरे राजपुरुषाः समभ्येत्य तं नाशितं
अबुद्धप्रहारैः जर्जरौक्त्य दृढबन्धनैर्वद्धा तया हिननासिकया
सह धर्माधिकरणस्थानं नीत्वा सभ्यान् ऊचुः,—‘शृण्वन्तु भवन्तः
सभामदः ! अनेन नापितेन अपराधं विना स्त्रीरजमेतत्
(व) व्यङ्कितम् ; तदस्य यत् युज्यते तत् क्रियताम्’ इति अभि-
हिते सभ्या ऊचुः,—‘रे नापित ! किमर्थं त्वया भाष्यां व्यङ्किता ?
किमनया परपुरुषोऽभिलषितः ? (श) उतस्त्रित् प्राणद्रोहः कृतः ?
किंवा चौथ्यकर्म आचरितम् ? तत् कथ्यताम् अस्याः अपराधः’ ।
नापितोऽपि प्रहारपीडिततनुर्वक्तुं न शशाक । अथ तं तूष्णीः
भूतं दृष्ट्वा पुनः सभ्या ऊचुः,—‘अहो ! सत्यमेतत् राजपुरु-
षाणां वचः, पापात्मा अयम् । अनेन इयं निर्दोषा (घ) वराकौ
द्रूषिता । उक्तञ्च,—

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः ।

भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्ममन्दार्सतः पुरुषः ॥ २१० ॥

तथा च,—आयाति स्वचित्तैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः ।

कलाटस्वेदभाक् भूरि गह्वरं भाषते वचः ॥ २११ ॥

(व) व्यङ्कितम्—अङ्गविहीनं कृतमित्यर्थः । यद्—यादृशं दृष्टमित्यर्थः ।

(श) उतस्त्रित्—अथवा । प्राणद्रोहः,—जीवननाशवैद्यः ।

(घ) वराकौ—कातरा, दोषा इत्यर्थः ।

भिन्नेति ।—पापं कृत्वा, स्वकर्मणा स्वेन पापकर्मणा, कलाटितः सम्यक् ज्ञातुं
श्रुतः, पुरुषः, भिन्नः पृथग्भूतः, विकृतिं यत इत्यर्थः, स्वरः कण्ठजनिः, मुखवर्णं
मुखस्य गौरव्यानादिद्वयः स्नानाविवर्ण्यं च यस्य तथाभूतः, शङ्कितो अङ्कितः,
दृष्टिर्बल तादृशः, तथा समुत्पतितं विनष्टमित्यर्थः, तेजो यस्य तथाभूतः, निष्प्रभ
इत्यर्थः, भवति हि, हिंस्रव्योऽवधारणाद्यः । भाष्यां वचम् ॥ २१० ॥

आयातीति ।—पापी नर इति अज्ञातार्थे, स्वचित्तैः पदैर् पदैः श्रोतव्यैः, पापे
कृपणचित्तैः, आयाति आगच्छति, तथा मुखवैवर्ण्यसंयुतः निवर्णमुखवाक्, वराकौ-

अधीष्टिर्भवेत् कृत्वा पापं प्राप्तः सभां नरः ।

तस्मात् यस्मात् परिज्ञेयचिह्नैरेतैर्विचक्षणैः ॥ २१२ ॥

अथच—प्रसन्नवदनो हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषहृक् ।

सभायां वक्ति सामर्थ्यं सावष्टभो नरः शुचिः ॥ २१३ ॥

तदेवः (स) दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते, स्त्रीधर्मणात् बध्यः
इति ; तत् शूलेऽयमारोप्यताम्' इति ।

अथ बध्यस्थाने नीयमानं तम् अवसीक्य देवशर्मा ताम्
(ह) धर्माधिकृतान् गत्वा प्रोवाच,—‘भो भोः ! अन्यायेन एषः
वराको बध्यते, नापितः साधुसमाचार एषः । तत् श्रूयतां
मे वाक्यं,—जम्बुको हुड्युडेन’ इति । अथ ते सभ्याः ऊचुः,—
‘भो भगवन् ! कथमेतत् ?’ ततो देवशर्मा तेषां त्रयाणामपि
वृत्तान्तं विस्तरेण अकथयत् । तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसस्तौ
नापितं विमोच्य मिथः प्रोचुः,—‘अहो !—

अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।

विहिता व्यङ्किता तेषामपराधे महत्यपि ॥ २१४ ॥

श्वेदभाक् स्विन्नकलाटश्च सन्, मूर्ति वहु, गद्गदम् अप्यष्ट, वचः भाषते ॥ २११ ॥

अधीष्टिरिति ।—पापं कृत्वा सभां धर्माधिकरणं, प्राप्नोति नरः, अधीष्टिः
अधीमुख इत्यर्थः, भवेत् ; तस्मात् विचक्षणैः निपण्यैः, पुरुषैरिति शेषः, एतैः पूर्वोक्तैः,
चिह्नैः लक्षणैः, यस्मात् प्रवचनानां, परिज्ञेयः बोध्यः, पापीति शेषः ॥ २१२ ॥

प्रसन्नवदन इति ।—शुचिः निर्दोषः, नरः प्रसन्नवदनः क्षीराननः, हृष्टः पुनश्चितः,
स्पष्टवाक्यः अस्वखिलाचारः, सरोषहृक् स्त्रीधर्म्यं हृष्टः, मिथ्याऽऽभ्योगवाक्यानामनादिति
भावः, सावष्टभः सर्वव्यं, अवसीति शेषः, अत एव सभायां धर्माधिकरणे इत्यर्थः,
ज्ञानार्थं लक्षोपं, वक्ति अकथयति, निर्भीकः सर्वं निवेदयतीति फलितार्थः ॥ २१३ ॥

(व) दृष्टेति ।—दुष्टचरित्रस्य लक्षणं—चिह्नं यच्च तथोक्तः । स्त्रीधर्मणां—
स्त्रिधाः अवलाननात्, नासाच्छेदकरणादिति यावत् ।

(ह) धर्माधिकृतान्—विचारकान् । वराकः,—निर्दोषः ।

अवध्य इति ।—महति अपराधेऽपि ब्राह्मणः, बालः शिशुः, स्त्री, तपस्वी,

तदस्या नासिकाच्छेदः (क्ष) स्वकर्मणा हि संवृत्तः ; ततो राजनिग्रहस्तु कर्णच्छेदः कार्यः । तथाऽनुष्ठिते देवशर्माऽपि वित्तनाशसमुद्भूतशोकरहितः पुनरपि स्वकीयं मठायतनं जगाम । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘जम्बुकी वृद्धयुद्धेन’ इति” ।

करटक आह,—“एवंविधे (क) व्यतिकरे किं कर्त्तव्य-
मावयोः ?” दमनकोऽब्रवीत्,—“एवंविधेऽपि समये बुद्धिस्फुरणं
भविष्यति, येन सञ्जीवकं (ख) प्रभोः विज्ञेयमिष्यामि । उक्तञ्च—

एकं हन्यात् न वा हन्याद्विषुर्मुक्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमता सृष्टा हन्ति राष्ट्रं सनायकम् ॥ २१५ ॥

तदहं (ग) मायाप्रपञ्चेन गुप्तमाश्रित्य तं स्फोटयिष्यामि” ।

करटक आह,—“भद्र ! यदि कथमपि तव (घ) मायाप्रवेशं
पिङ्गलकः श्लास्यति, सञ्जीवको वा, तदा नूनं विघातः एव” ।
सोऽब्रवीत्,—“तात ! नैवं वद, (ङ) गूढबुद्धिभिः आपत्काले
विधुरेऽपि देवे बुद्धिः प्रयोक्तव्या, नोद्यमस्त्याज्यः, कदाचित्

भागभाक् शैवी च, अथवा न हन्यः । तेषां व्यङ्गिता विजृम्भिता, विद्धिता, येन
केनचित्कृतं एतेषां विधाय, कार्यं इति शास्त्रनिर्णयः इत्यर्थः ॥ २१४ ॥

(क्ष) स्वकर्मणा—निजकर्मपापेनेत्यर्थः । राजनिग्रहः,—राजदमनः ।

(क) व्यतिकरे—व्यसने, (“अथ व्यतिकरः पुंस्त्वि व्यसन्नव्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) ।

(ख) प्रभोः,—पिङ्गलकात् । विज्ञेयमिष्यामि—विद्योक्तमिष्यामि ।

एकमिति ।—धनुष्मता धानुर्व्योम्, मुक्तः निजिमः, इषुः शरः, एक लक्ष्यमित्यर्थः,
हन्यात् हन्तुं शक्नुयात्, न वा हन्यात् हन्तुं न शक्नुयात्, किन्तु बुद्धिमता सृष्टा
प्रयुक्ता, बुद्धिः विषयकारित्वमित्यर्थः, सनायकं श्लासितं, राष्ट्रं राज्यं, हन्ति ।
अत्र इयोरपि बृहत्कल्पात् व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्शये,—“बाधक्यमुपमैयस्वीप-
मानाद्युगताऽवशा । व्यतिरेक एक उक्ते द्वौ भोक्ते स च त्रिधा ॥” इति ॥ २१५ ॥

(ग) मायाप्रपञ्चेन—चातुरीविस्तारेण । स्फोटयिष्यामि—विधायमिष्यामि ।

(घ) मायाप्रवेशः—कपटाचरणमित्यर्थः । विघातः,—व्याघातः, विपदित्यर्थः ।

(ङ) गूढबुद्धिभिः,—कूटबुद्धिभिरित्यर्थः । विधुरे—प्रतिकुले । उद्यमः,—

पुष्पाक्षरन्यायेन बुद्धेः सांख्यज्ज्ञेयं भवति । उक्तञ्च,—

त्वाज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि देवे
धैर्यात् कटाक्षित् स्थितिमाप्नुयात् सः ।
जाते समुद्रेऽपि हि पीतभङ्गे
सायात्रिको वाञ्छति कर्म एव ॥ २१६ ॥

तथा च,—उद्द्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मीः

दैवं हि देवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न मिष्यति कोऽत्र दोषः ॥ २१७ ॥

उद्द्योगः, पुरुषकार इत्यर्थः । पुष्पाक्षरन्यायेनेति ।—पुष्पो नाम काष्ठमशकः कीट-
विशेषः, तेन कृतमक्षरं, तस्य न्यायः, तेन, स यदा काष्ठं प्रविशति, तदा क्रमेण
काष्ठं क्लृप्तं क्लृप्तं यत् खननवत्कर्म करोति, तदैव कटाक्षितश्चरन् प्रतीयते चेत्
तदा लोकैर्घृण्यकृतमेतदक्षरमिति मन्यते, इत्यनेन प्रकारेणैव न्यायः पुष्पाक्षरः इति
प्रसिद्धः । बुद्धः,—बुद्धिवशात् । सांख्यज्ज्ञेयं भवति—सांख्यज्ञानाभां भवति इत्यर्थः ।

त्वाज्यमिति ।—देवे विधुरे विपरीतेऽपि, धैर्ये न त्वाज्यं न ज्ञातव्यम् ; यतः सः
प्रतिकुलदेवो जनः इत्यर्थः, धैर्यात् कटाक्षित् कश्चिदपि कालं, स्थितिं स्थानं, यथाऽभि-
मतमिति भावः, आप्नुयात् लभेत । तथा हि, समुद्रे गलघो, पीतभङ्गे मौकामये, बाणिव्य-
द्वयपूर्णशानभङ्गे इत्यर्थः, जाते समुद्रेऽपि, सायात्रिकः पीतवणिकः, (‘सायात्रिकः
पीतवणिकः’ इत्यमरः) कर्म स्वं बाणिव्यमिव, वाञ्छति धैर्येसांशस्य पुनरपि कर्तुं-
मिच्छति, न पुनः व्यवस्थायात् विचल्यतीति भावः । “कर्म एव” इत्यत्र सन्धिराहित्यं
दोषः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे,—
“सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तत्र वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्प्यते ।
साधर्म्येतेतराचारान्तरन्यासाऽप्युक्त्या ततः ॥” इति । इन्द्रवज्रा इत्यम् ॥ २१६ ॥

उद्द्योगिनमिति ।—अत्र संसारे, लक्ष्मीः श्रीः, सततम् उद्द्योगिनं सोपमं जनं,
समेति प्राप्नोति, कापुरुषाः पौरुषविहीनाः अचमाः पुद्गलाः, हि देवं देवं “देवमेव शरणं
नाम्यत्” इति वदन्ति ; अत एव देवं निहत्य निरन्त्रं, आत्मशक्त्या लसामर्थ्येन, पौरुषं
पुरुषकारं, कुरु अचलत्वस्त्वर्थः, यत्ने पुरुषकारे इत्यर्थः, कृते सति यदि न सिध्यति,
कार्यम् इति शेषः, तदा अत्र यत्ने, कः कोऽपि, दोषः यत्रप्रयोगकर्तुंश्रुतिर्विषयते

तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेण यथा तौ हौ अपि न
ज्यास्यतः, तथा मिथो वियोजयिष्यामि । उक्तञ्च,—

सुगुप्तस्यापि दम्भस्य ब्रह्माऽप्यन्तं न गच्छति ।

कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते” ॥ २१८ ॥

करटक आह,—“कथमेतत् ?” । सोऽब्रवीत्,—

कथा ५ ।

“कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकरथकारौ मित्रे प्रतिवसतः स्म ।
तत्र च तौ वाच्यात् प्रभृति सहचारिणौ परस्परमतीव खेह-
परी सदा एकस्थानविहारिणौ कालं नयतः । अथ कदा-
चित् तत्राधिष्ठानं कस्मिंश्चिद्देवायतनं यात्रामहोत्सवः संवृत्तः ।
तत्र च (च) नटनर्त्तकचारणमङ्गले नानादेशागतजनावृते
तौ सहचरौ भ्रमन्तौ काञ्चिद्राजकन्यां (छ) करेणुकारूढां
सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षवरपरिवारितां देवतादर्शनार्थं
समायातां दृष्टवन्तौ । अथासौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा विषादित

इति बौद्धव्यस, अन्यथा कथं कार्यसिद्धिर्न भवेत् * सम्यक् प्रवृत्ते कर्तुं प्रवृत्ते
तर्हि नूनमेव कार्यसिद्धिरिति निष्कर्षः । [“उद्दयोनिर्गमं पुनर्वसिद्धमुपेतं लक्ष्मीर्देवेन
देयमिति कापुत्रवा वदन्ति” इति प्रथमाहं पाठान्तरम्] । वसन्ततिथौ इत्यम् ॥२१७॥

सुगुप्तस्येति ।—ब्रह्मा स्वयं विधाताऽपि, अन्येषां वा कथेति अप्यर्थः, सुगुप्तस्य
गूढं प्रयुक्तस्य, दम्भस्य कपटस्य, अन्तं पारं, न गच्छति अपि नावबुध्यते इति सन्धा-
वयामि इत्यर्थः । अपिरत्र सन्धावनायाम् । तथा हि, कौलिकः कश्चित् तन्तुबाधः,
विष्णुरूपेण कपटविष्णुरूपं धृत्वा, राजकन्यां निषेवते भुङ्क्ते ॥२१८॥

(च) नटति ।—नटाश्च नर्त्तकाश्च चारवाः,—कुञ्जीकवाय तैः सहस्री—ज्याते ।

(छ) करेणुकारूढां—कलिनौमावृत्तां ज्ञानताम् । सर्वेति ।—सर्वैः सहचरैः,—
शुभचित्रैः, सनाथा—युक्ता तां, सर्वसुखसहसन्प्राप्तम् । कञ्चुकीति ।—कञ्चुकिभिः,
—चनःपुरचरहस्तप्राप्तैः, “चनःपुरचरी इहो विप्रो गुणमवाप्नितः ।
सर्वकार्यायैकुल्यः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इति सचवान्तितैरित्यर्थः, वर्षवरैश्च—
नर्त्तकजनादीश्वरैः, परिवारितां—परिवेदितां, वेष्टितानित्यर्थः ।

इव दुष्टग्रहग्रहीत इव कामशरैः हन्यमानः सहसा
भूतले निपपात । अथ तं तदवस्थम् अवलोक्य रथकारः
तदुःखदुःखितः (ज) आसपुरुषैस्सं ममुत्तिष्ठष्य स्वग्रहमानाययत् ।
तत्र च विविधैः (झ) श्रोतोपचारैः चिकित्सकोपदिष्टैः
मन्त्रवादिभिरुपचर्यमाणः चिरात् कथञ्चित् सचेतनो बभूव ।
ततो रथकारेण पृष्टः,—‘भो मित्र ! किमेवं त्वम् अकस्मात्
विचेतनः सञ्जातः ? तत् कथ्यताम् आत्मस्वरूपम्’ । सः
आह,—‘वयस्य ! यदि एवं, तत् शृणु मे रहस्यं, येन सर्वाम्
आत्मवेदनां ते वदामि । यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे, तदा
(ज) काष्ठप्रदानेन प्रसादः क्रियताम् ; चम्यतां यद्वा किञ्चित्
प्रण्यातिरेकात् अयुक्तं तव मया अनुष्ठितम्’ । सांपि तदा-
कण्ठे (ट) वाष्पपिहितनयनः सगद्गदमुवाच,—‘वयस्य !
यत् किञ्चित् दुःखकारणं तद्वद, येन प्रतीकारः क्रियते, यदि
शक्यते कर्तुम् । उक्तञ्च—

शोषधार्थसुमन्त्राणां बुद्धेयैव महात्मनाम् ।

अमाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यद्वद्वाण्डव्य मध्यगम् ॥ २१८ ॥

तदेषा चतुर्णां यदि माध्यं भविष्यति, तदा अहं साधयि-

(ज) आसपुरुषैः,—आसपुरुषैः । ममुत्तिष्ठष्य—ममुत्तिष्ठष्य ।

(झ) श्रोतोपचारैः,—श्रोतनप्रक्रियाभिः । मन्त्रवादिभिः,—भूतविद्याभिश्चै-
रित्यर्थः । उपचर्यमाणः,—संन्यासः ।

(ज) काष्ठप्रदानेन—चित्तराचनेन इत्यर्थः । प्रण्यातिरेकात्—प्रीतिवाङ्मनात् ।

(ट) वाष्पपिहितं—वाष्पेन, पिहितं—वाष्पादितं, नयने यस्य
तादृशः । सगद्गदं—गद्गदः,—अव्यक्तास्फुटशब्दः, तेन सह वर्षमानं तद्वत्तया तथा ।

शोषधेति ।—अथ अस्मिन्, लोके संसारे, यत् वस्तु ब्रह्माण्डस्य जगतः, मध्यगम्
अनर्गतं, जगति लब्धमित्यर्थः, तत् वस्तु शोषधं भेषजम्, अर्थः धनं, सुमन्त्रः
सुमन्त्राणां तेषां, तथा महात्मना बुद्धेयं अमाध्यं न अस्म्येव न विद्यते एव ; सर्वमेव
शोषधेन अर्थेन सुमन्त्रेण बुद्धिबलेन च साधयितुं शक्यते इति फलितार्थः ॥ २१८ ॥

यामि' । कौलिक आह,—‘वयस्य ! एतेषाम् अन्धेषाम् अपि सहस्राणाम् उपायानाम् असाध्यं तत् मे दुःखम् । तस्मात् मम मरणे मा कालक्षेपं कुरु’ । रथकार आह,—‘भो मित्र ! यद्यपि असाध्यं, तथाऽपि निवेदय, येन अहमपि तत् असाध्यं मत्वा त्वया सह वङ्गौ प्रविशामि, न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये, एष मे निश्चयः’ । कौलिक आह,—‘वयस्य ! या असौ राजकन्या करणकारुढा तत्र उक्तवे दृष्टा, तस्या दर्शना-
नन्तरं मकरध्वजेन मम इयम् अवस्था विहिता । तत् न शक्नोमि तद्देनां सोढुम् ।

तथा चोक्तं,—मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमाद्रे

तस्याः पयोधरयुगे रतखेदखिन्नः ।

वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती

स्वप्ने कदा क्षणमवाप्य तदीयसङ्गम् ॥ २२० ॥

तथा च,—

रागौ विम्बाधरोऽभौ स्तनकलसयुगं यौवनारूढगर्वं

नीचा नाभिः प्रकृत्वा कुटिलकमलकं स्वल्पकक्षापि मध्यम् ।

मतेभति ।—कदा तदीयसङ्गं तस्याः मङ्गलम्, अवाप्य स्वप्ना, रतखेदेन सुरत-
श्रमेण, खिन्नः क्लान्तः सन्, मत्तेभस्य भरणगत्य, यौ कुम्भौ तयोः परिषादः विमालता
इव परिषादो यस्य तादृशे, (“परिषादो विमालता” इत्यमरः) कुङ्कुमाद्रे कुङ्कुमेन
गन्धद्रव्यमन्दिनं, तद्विलेपनेनेत्यर्थं, आद्रे शीतले, तस्याः कन्यायाः, पयोधरयुगे कुचयुगले,
वक्षो निधाय स्थापयित्वा, भुजपञ्जरमध्यवर्ती गाढालिङ्गनवदः सन्निवर्धः, अर्धं स्वप्नं
निद्रा यास्यामि । [आत्मनेपद विवक्षितम्] । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ २२० ॥

रागोति ।—तस्याः असौ विम्बाधरः, रागो रागवान्, रक्तः इत्यर्थः, [मात्सर्यवान्
इति ध्वन्यते] स्तनकलसयुगं कुचकुम्भद्वयं, यौवनेन आरूढः जातः, गर्वः चोदयन्, यौवत्य-
मिति यावत्, यत्र तद्योक्तं, तादृशेन चेतुना प्राप्तोन्नत्यमित्यर्थः, [एतेन दर्पवत्त्वं ध्वन्यते]
नाभिः नीचा गुम्फा, गुम्फाश्चयुक्ता इति भावः, [नीचस्वभावत्वं ध्वन्यते] अक्षकं चतु-
कुम्भकः, प्रकृत्वा समावेन, कुटिलकं वक्रं, मङ्गलत्वादतोव सौन्दर्यवर्धकमिति भावः,

कुर्वन्वेतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तितान्याशु खेदं

यस्मां तस्याः कपोली दहत इति मुहुः स्वच्छकौ तत्र युक्तम् ॥ २२१ ॥

रथकारोऽपि एवं सकामं तद्वचनम् आकर्ण्य सस्मितम्
इदमाह,—‘वयस्य ! यदि एवं, तर्हि दिष्ट्या सिद्धं नः प्रयोज-
नम् । तत् अद्यैव तथा सह समागमः क्रियताम्’ इति ।
कौलिक आह,—‘वयस्य ! यत्र कन्याऽन्तःपुरे वायुं मुक्त्वा न
अन्यस्य प्रवेशोऽस्ति, तत्र (ठ) रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम
तथा सह समागमः ? तत् किं माम् असत्त्ववचनेन विदुष्य-
यसि ?’ रथकार आह,—‘मित्र ! पश्य मे वृद्धिबलम्’ ।
एवम् अभिधाय तत्क्षणात् (ड) कीलसञ्चारिणं वेनतेयं बाहु-
युगलं वायुजह्वदाराणां शङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीट-
कौस्तुभम् अघटयत् । ततः तस्मिन् कौलिकं समारोप्य
(ठ) विष्णुचिह्नितं कृत्वा कीलसञ्चरणविज्ञानञ्च दर्शयित्वा
प्रोवाच,—‘वयस्य ! अनेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्याऽन्तःपुरे

[कटिचक्रप्रकृतित्वञ्च व्यन्यते] मध्यमपि च, कटिदंशश्चापि, स्वल्पञ्च कीलमित्यर्थः, [अल्प-
कृतित्वमपि व्यन्यते] एतानि मनश्चिन्तितानि मया मनसाऽऽर्जितानि सन्ति, आशु
श्रीत्र, प्रसभं वलात्, इह अस्मिन्, मयोक्तव्यः, खेदं कुर्वन्तु जनयन्तु, नाम सम्भाव-
नायाम्, एतेषां रागवृत्तादिदोषयोगात् लोकास्त मनःखेदम सम्भाव्यते इति भावः ;
किन्तु स्वच्छकौ युक्तौ इत्यर्थः, [निर्मलाश्रयो इति व्यन्यते] कपोली मच्छो, मुहुः
पुनः पुनः, मां दहतः सन्तापयतः, चिन्तने इति भावः, इति यत् तत् न युक्तम् उचितं,
तथोर्वेनव्यात् परखेदमस्य अयुक्तत्वादिति भावः । सम्भरा इत्यम् ॥ २२१ ॥

(ठ) रक्षापुरुषाधिष्ठिते—रक्षित्वमपरिहते । विदुष्यसि—प्रतारयसि ।

(ड) कीलेति ।—कीलेन—शङ्कुना, कीलघूर्णनकौशलेनेत्यर्थः, सञ्चरति—चल-
तीति तथाविधम् । वेनतेयं—महत्तमम् । वायुजेति ।—वायुजी नाम इन्द्रभेदः, तस्य
दाहका—बाहेन, तस्य इवञ्च अतीव लघुभारत्वात् सञ्चरणशक्तिरकीति भावः ।

(ठ) विष्णुचिह्नितं—शङ्खादिमुक्तबाहुइवञ्च किरीटकौस्तुभयोश्च परिचापनेन
विशेषित्रधारिणम् । कीलसञ्चरणविज्ञानं—कीलसञ्चालनकौशलम् ।

(ण) निशीथे तां राजकन्याम् एकाकिनीं (त) सप्तभूमिक-
प्रासादप्रान्तगतां सुग्धस्वभावां त्वां (थ) वासुदेवं मन्थमानां
स्वकीयमिथ्यावक्रोक्तिभिः रञ्जयित्वा (ढ) वात्स्यायनोक्तविधिना
भज' । कौलिकोऽपि तत् आकर्ण्य, (ध) तथारूपः तत्र गत्वा
ताम् आह,—‘राजपुत्रि ! सुप्ता ? किं वा जागर्षि ? अहं तव
कृते समुद्रात् सानुरागो लक्ष्मीं विहाय एव आगतः । तत्
क्रियतां मया सह समागमः’ इति । साऽपि गरुडारूढं चतुर्भुजं
सायुधं कौस्तुभोपेतम् अवलोक्य सविस्मया शयनात् उत्थाय
प्रोवाच,—‘भगवन् ! अहं मानुषी (न) कोटिका अशुचिः, भवान्
त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च ; तत् कथमेतत् युज्यते ?’ कौलिकः
आह,—‘सुभगे ! सत्यम् अभिहितं भवत्या, किन्तु राधा
नाम मे भार्या गोपकुलप्रसूता प्रथमम् आसीत्, सा त्वम् अत्र
अवतीर्णा, तेन अहमत्र आयातः’ । इति उक्त्वा सा प्राह,
—‘भगवन् ! यदि एवं. तत् मे (प) तातं प्रार्थय, साऽपि अवि-
कल्पं मां तुभ्यं प्रयच्छति’ । कौलिक आह,—‘सुभगे !
न अहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि, किं पुनरालापकरणम् ?

(ण) निशीथे—चर्चुरावे ।

(त) सप्तेति ।—सप्तसङ्ख्या भूतयः,—उपश्रुतिपरिभाषेण स्थिता आलस्यविशेषा
यव तादृशः, यः प्रासादः,—सप्ततन्त्रं राजभवनानामप्यर्थः, तस्य प्रान्तो—सर्वापरिच्छेदः,
गतां—स्थिताम् । सुग्धस्वभावा—सख्यप्रकृतिम् ।

(थ) वासुदेवं—श्रीकृष्णम् । स्वकीयमिथ्यावक्रोक्तिभिः,—निजासत्यवचनैः अपट-
वाक्यैश्च ।

(ढ) वात्स्यायनोक्तविधिना—वात्स्यायनेन सूनिजा, उक्तः यो विधिः, स्वरचित-
ज्ञानशास्त्रे इति भावः, तेन । भज—संभस्व, रमस्वत्यर्थः ।

(ध) तथारूपः,—विष्णुविक्रमधरः सन् ।

(न) कोटिका—तुच्छकोटस्वरूपा, अतिचूडेति भावः । अशुचिः,—
अपविता । त्रैलोक्यपावनः,—त्रिभुवनपवित्रतासम्पादकः । युज्यते—सम्भवति ।

(प) तातं—पितरम् । अविकल्पं—निःसंशयम् ।

त्वं (फ) गान्धर्वेण विवाहेन आत्मानं प्रयच्छ, नो चेत् शार्प दत्त्वा (ब) सान्धयं ते पितरं भस्मसात् करिष्यामि' इति । एवम् अभिधाय गरुडात् अवतीर्थ (भ) सव्ये पाणौ गृह्णीत्वा, तां सभयां सलज्जां वेषमानां शय्यायामनयत् । ततश्च रात्रिशेषं यावत् वाङ्मयायनोक्तविधिना निषेध प्रत्यूषे खगृहम् अलक्षितो जगाम । एवं तस्य तां नित्यं सेवमानस्य कालो याति ।

अथ कदाचित् कञ्चुकिनः तस्याः (म) अधरोष्ठप्रवाल-खण्डनं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः,—‘अहो ! पश्यत, अस्या राज-कन्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरावयवाः विभाव्यन्ते । तत् कथं सुरचितेऽपि अस्मिन् गृहे एवंविधो व्यवहारः ? तत् राज्ञे निवेदयामः’ एवं निश्चित्य सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः,—‘देव ! वयं न विद्मः, परं सुरचितेऽपि कन्याऽन्तःपुरे कश्चित् प्रविशति, तद्देवः (य) प्रमाणम्’ इति । तत् श्रुत्वा राजा अतीव व्याकुलितचित्तो व्यचिन्तयत्,—

‘पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता

कस्मै प्रदेयेनि महान् वितर्कः ।

दत्ता सुखं प्राप्स्यति वा न वेति ।

कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् ! ॥ २२२ ॥

(फ) गान्धर्वेण—कन्याऽन्वागुरागनिवन्धनविवाहविशेषेण, “गान्धर्वः सप्तमा-श्विषः” इति स्मरणात् । आत्मानं प्रयच्छ—आत्मसमर्पणं कुर्व, नो भजसेत्यर्थः ।

(ब) सान्धयं—सर्वशम् ।

(भ) सव्ये—दाक्षिणे । वेषमानां—कल्पमानाः ।

(म) अधरोष्ठप्रवालखण्डनम्—अधरोष्ठकमजयवर्त, (“प्रवासीऽस्त्री किञ्चनपि वीचादृष्टे च विदुमे” इति मेदिनी) । मिथः,—परस्परम् । विभाव्यन्ते—खल्वन्ते ।

(य) प्रमाणं—प्रमाता, यक्षीयितकारौत्तर्यः ।

पुत्रीति ।—इह संसारे, पुत्री कन्या, जाता कल्पजा, इति एतदेव इत्यर्थः, महती प्रवसा, चिन्ता भावनाविषयः, कथं चिन्ता इत्याह—कस्मै प्रदेया इति एवं,

नद्यश्च नार्यश्च सट्क्प्रभावा-

स्तुभ्यानि कूलानि कुलानि तामाम् ।

तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति

नद्यां हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥२२३॥

तथा च,—जननीमनो हरति जातवतो

परिवर्त्तते मङ्ग शुचा सुहृदाम् ।

परमात्कृताऽपि कुरुते मलिनं

दुरतिक्रमा दुहितरो विपदः ॥२२४॥

एवं बहुविधं विचिन्त्य देवीं (र) रहःस्थां प्रोवाच,—‘देवि !
ज्जायतां किमेते कञ्चुकिनो वदन्ति, तस्य कृतान्तः कुपितः,
येन एतदेवं क्रियते’ । देवी अपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता
मत्वरं कन्याऽन्तःपुरे गत्वा तां खण्डिताधरां नम्रविलिखित-

तथा दत्ता चर्पिता सती, कञ्चुकादति श्रेयः, सुखं प्राप्स्यति लप्स्यति वा, न वा,
प्राप्स्यति इति श्रेय, इति च मङ्गान् वितर्कः संशयः, तज्जनितभावना इत्यर्थः ; तस्मात्
कन्यापितृव्य कन्योत्पादनमित्यर्थं, कष्टं खलु, नाम सम्भावनायाम् ; कन्यापिता
तस्मिन्तया सततमेव क्लेशं प्राप्नोतीति सम्भावयामि इति भावः । इन्द्रवज्रा इत्यम् ॥२२२॥

नद्य इति ।—नद्यश्च नार्यश्च सट्क्प्रभावाः तुल्यप्रभाववत्यः, यतः तासां नदीनां
नारीणां च, कूलानि तीराणि, कुलानि वंशाः च, तुल्यानि समानानि । कृतः ?—नद्यः
तीर्थैः जलप्रवाहैः, कूलानि तटानि, नार्यश्च दोषैः कलङ्कैः, कुलानि वंशान्, निपातयन्ति
मलनेन कलङ्केन च चक्षुः पातयन्ति, हि अवधारणे । इन्द्रवज्रा इत्यम् ॥२२३॥

जननीति ।—कन्या जातवती जाता सती, जनन्या मनः हरति सत्यावे पतिष्यति
न वा इति चिन्तया वैमनस्यभावादयतीत्यर्थः । ततः सुहृदा बन्धुना, शुचा शोकैर्न,
सह परिवर्त्तते इति गच्छति, कन्यायाः इति दर्शने विवाहे प्रभूतार्चनाशसम्भावनाया
बन्धुनां शोकइतिरिति भावः । परमात्कृताऽपि परमो वरायेति भावः, प्रदत्ताऽपि,
मलिनं कुरुते, बन्धुवर्गमिति श्रेयः ; पश्चात् सुखं भवति न वैति भावनावशादिति
भावः । यतः दुहितरः विपदः कन्यारूपा आपदः, दुरतिक्रमाः दुस्तराः ; कन्या
विपत् कथञ्चित् चतितकल्पते, कन्या तु भवेति भावः । प्रणिताधरा इत्यम् ॥२२४॥

(र) रहःस्थान्—एकान्तस्थितान् । द्वेन—पुरुषद्वयेन च ।

शरीरावयवां दुहितरमपश्यत्, आह च,—‘आः पापे ! कुलकलङ्कारिणि ! किमेवं (ल) शीलखण्डनं कृतम् ? कोऽयं कृतान्तावलोकितः त्वत्सकाशमध्येति ? तत् कथ्यतां समाग्रे सत्यम्’ इति (व) कोपाटोपविसङ्कटं वदन्त्यां मातरि राजपुत्रौ भयलज्जाऽऽनताऽऽननं प्रोवाच,—‘अम्ब ! साक्षात् नारायणः प्रत्यहं गरुडारूढो निशि समायाति । चेत् असत्यं मम वाक्यं, तत् स्वचक्षुषा विलोकयतु (श) निगूढतरा निशीथे भगवन्तं रमाकान्तम्’ । तत् श्रुत्वा सा अपि प्रहसितवदना पुलकाङ्कित-सर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानम् ऊचे,—‘देव ! (घ) दिष्ट्या वर्धसे, नित्यम् एव निशीथे भगवान् नारायणः कन्यकापार्श्वे-ऽभ्येति, तेन गान्धर्वविवाहेन सा विवाहिता । तत् अद्य त्वया मया च रात्रौ वातायनगताभ्यां निशीथे द्रष्टव्यः, यतो न स मानुषैः सह आनापं करोति’ । तत् श्रुत्वा हर्षितस्य राज्ञः तद्दिनं (स) वर्षशतप्रायमिव कथञ्चित् जगाम । ततस्तु रात्रौ (ह) निभृतो भूत्वा राज्ञोसहितो राजा वातायनस्थो गगनामक्त-दृष्टिः यावत् तिष्ठति, तावत् गरुडारूढं तं शङ्खचक्रगदापद्महस्तं यथोक्तचिह्नाङ्कितं व्याम्नाऽवतरन्तं नारायणम् अपश्यत् ।

(ल) शीलखण्डनं—यदाचारखण्डनम् । कृतान्तावलोकितः,—यमेन दृष्टः, तस्य सत्यरवश्यमासीति भावः ।

(व) कोपति ।—कोपस्य कोपाटोपः,—वेगः, तेन विसङ्कटं—निहरं, कोपकर्मक-मित्यर्थः । भयलज्जाऽऽनताऽऽननं—भयैर्न—भासेन, लज्जया—व्रीडया च, आनतम्—अवनतम्, आननं यस्मिन् तद्वशा तया, [इति क्रियाविशेषणम्] ।

(श) निगूढतरा—अतिशयेन प्रच्छन्ना । रमाकान्तं—स्वर्ज्योपतिम् ।

(घ) दिष्ट्या—भाग्येन, [वर्धभाग्यादिसूचकमव्ययम्] । वर्धसे—अभ्युदयं प्राप्नोषि ।

(स) वर्षशतप्रायं—अतन्मत्सरोपमम्, औक्त्यातिशयादिति भावः ।

(ह) निभृतः,—प्रच्छन्नः । वातायनस्थः,—गवाक्षवर्ती । व्याम्बः,—वाकाशम् ।

ततः (च) सुधापूरणावितम् इव आत्मानं मन्थमानः तासुवाच,—
 ‘प्रिये ! नास्ति चन्दो चन्दतरो लोके मत्तः त्वत्तच्च, यत् प्रसूतिं
 नारायणो भजते; तत् सिद्धाः सर्वेऽस्माकं मनोरथाः, अधुना
 जामातृप्रभावेण सकलामपि वसुमतीं वञ्चां करिष्यामि’ । एवं
 निश्चित्य सर्वैः (क) सीमाऽधिपैः सह मर्यादाव्यतिक्रमम् अकरोत् ।
 ते च तं मर्यादाव्यतिक्रमेण वर्त्तमानम् आलोक्य सर्वे समेत्य तेन
 सह (ख) विग्रहं चक्रुः । अनन्तरं स राजा (ग) देवीमुखेन तां
 दुहितरमुवाच,—‘पुत्रि ! त्वयि दुहितरि वर्त्तमानायां, भगवति
 नारायणे च जामातरि स्थिते, किमेतत् युज्यते, यत् सर्वे
 पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति ? तत् (घ) सम्बोध्योऽद्य त्वया
 निजभर्ता, यथा मम शत्रून् व्यापादयति’ । ततः तया स कौलिको
 रात्रौ सविनयम् अभिहितः,—‘भगवन् ! त्वयि जामातरि स्थिते
 मम तातो यच्छत्रुभिः (ङ) परिभूयते, तत् न युक्तम् ; तत् प्रसादं
 कृत्वा सर्वान् तान् शत्रून् व्यापादय’ । कौलिक आह,—‘सुभगे !
 (च) कियन्मात्रास्तु एते तव पितुः शत्रवः । तदिच्छस्ता भव,
 क्षणेनापि सुदर्शनचक्रेण सर्वान् तिलशः खण्डयिष्यामि’ । अथ
 गच्छता कालेन सर्वदेशं शत्रुभिः (छ) उद्घातय, स राजा प्राकार-
 शेषः कृतः । तथाऽपि वासुदेवरूपधरं कौलिकमजानन् राजा नित्य-

(च) सुधेति ।—सुधायाः,—चन्दतत्त्व. पूरय—प्रवाहय, प्रावितनिध—सिक्त-
 निध । प्रसूति—जनना, (“प्रसूतिवद्वेऽपि स्नात् तनयं दुहितर्यपि” इति मेदिनी) ।

(क) सीमाऽधिपैः,—निजाधिकारसीमानस्थितराजभिः । मर्यादाव्यतिक्रमं—
 मर्यादायाः,—सीमायाः, व्यतिक्रमं—अङ्गनं, वस्तुपूर्वकं तथा सीमान्मथनित्वर्थः ।

(ख) विग्रहं—युद्धम् ।

(ग) देवीमुखेन—राज्ञा । पार्थिवाः,—राजानः ।

(घ) सम्बोध्यः,—सम्यक् ज्ञापनीयः ।

(ङ) परिभूयते—तिरस्क्रियते, अवनम्यते इत्यर्थः । प्रसादस्—अनुग्रहम् ।

(च) कियन्मात्राः,—कियत्परिमाणाः, सामान्याः इत्यर्थः ।

(छ) उद्घातय—उच्छिद्येत्यर्थः । प्राकारशेषः,—प्राचीरनाशवन्निष्ठः ।

सैव विशेषतः कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशेषान् नाना-
प्रकारवस्त्रपुष्पमन्त्रपेक्षांश्च प्रेषयन् दुहितृमुखेन तन्मूचे,—‘मम-
वन् ! प्रभाते नूनं (ज) स्नानभङ्गे भविष्यति, यतो यवसैन्धव-
क्षयः सप्तातः, तथा सर्वोऽपि जनः प्रहारेः जर्जरितदेहः संवृत्तो
योद्धुमक्षमः प्रचुरो मृतश्च । तदेवं ज्ञात्वा अत्र काले यदुचितं
भवति, तद्विधेयम्’ इति । तच्छ्रुत्वा कौलिकोऽपि अचिन्तयत्
—‘यत् स्नानभङ्गे जाते मम अनया सह वियोगो भविष्यति,
तस्मात् गरुडमारुह्य सायुधमात्मानमाकाशे दर्शयामि । कदा-
चित् मां वासुदेवं मन्यमानाः ते साशङ्काः राज्ञो योद्धृभिः हन्यन्ते ।
उक्तञ्च—निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फणा ।

विषं भवतु मा भूयात् फणाऽऽटोपो भयङ्करः ॥२२५॥

(भ) अथ यदि मम स्नानार्थम् उद्यतस्य मृत्युः भविष्यति,
तदपि (ज) सुन्दरतरम् । उक्तञ्च,—

गवामर्थं ब्राह्मणार्थं स्वाम्यर्थं स्त्रीकृतेऽथवा ।

स्नानार्थं यस्य जेतुं प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥२२६॥

(ज) स्नानभङ्गः,—वासस्नानच्युतिः । यवसैन्धवः—यवसाना—वासानाम्, इत्य-
नाना—काष्ठानाञ्च, क्षयः,—अभावः, दण्डकाष्ठादीनामपि अर्धभिरर्धकृतत्वात् दुर्लभ-
त्वम्, अतो वासादीनां सैन्धानाद्याभावात् वासस्नानव्याग एवास्माकं गर्तिरिति भावः ।

निर्विषेणापीति ।—निर्विषेणापि सर्पेण महती फणा फणविक्षारः इत्यर्थः,
कर्त्तव्या, विषं भवतु अन्तु, मा भूयात् न भवतु वा, फणाऽऽटोपोः फणविक्षाररुपाकल्पः,
भयङ्करः, सर्पफणविक्षारदर्शनादेव लोकाः समयाः पलायने इति भावः ॥ २२५ ॥

(भ) अथ—पञ्चाक्षरे । स्नानार्थे—वासः वासस्नानरक्षार्थम् । उद्यतस्य—चैष्टमानस्य ।

(ज) सुन्दरतरं—महतरम् ; मङ्गलमहत्तमं सदाकालस्वर्गलोकवासयुतेरिति भावः ।

गवामिति ।—यः गवः, गवामर्थं गौरक्षार्थं, ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणरक्षार्थं, स्वाम्यर्थं
प्रभुरक्षार्थम्, अथवा स्त्रीकृते स्त्रीनिमित्तं, स्त्रीरक्षार्थमित्यर्थः, तथा स्नापार्थं
देवरक्षार्थं, प्राणान् त्यजेत्, तस्य सनातनाः अक्षयाः, लोकाः स्वर्गादिभुवनानीत्यर्थः,
अवकीर्ति शिवः, विरं स्वर्गवासी भवतीति भावः ॥२२६॥

चन्द्रे मण्डलसंस्थे विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः ।

शरणागतेन साहं विपदपि तेजस्विनां श्लाघ्या' ॥२२७॥

एवं निश्चित्य प्रत्युषे दन्तधावनं कृत्वा तां प्रीवाच,—‘सुभगे ! समस्तैः शत्रूभिः हृतैः एव अन्नं पानञ्च आस्वादयिष्यामि ; किं बहुना, त्वयाऽपि सह सङ्गमं ततः परमेव कारिष्यामि ; परं वाच्यस्त्वया आत्मपिता यत्, प्रभाते प्रभूतेन सैन्येन सह नगरात् निष्क्रम्य योद्धव्यम्, अहञ्च आकाशस्थित एव सर्वान् तान् निस्तेजसः करिष्यामि, पश्चात् सुखेन भवता हन्तव्याः । यदि पुनरहं तान् स्त्रयमेव (ट) सूदयामि, तदा तेषां पापात्मनां वैकुण्ठीया गतिः स्यात् ; तस्मात् ते तथा कर्त्तव्याः यथा पलायन्ते हन्यमानाः, स्वर्गं न गच्छन्ति’ । साऽपि तटाकस्थं पितुः समोपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत् । राजाऽपि तस्याः वाक्यं श्रद्धावान् प्रत्युषे समुत्थाय (ठ) सुसन्नतमैत्र्यो युद्धार्थे निश्चक्राम ; कौन्तिनोऽपि मरणे कृतनिश्चयः चापपाणिः गगन-गतिः गरुडाकूटो युद्धाय प्रस्थितः । (ड) अत्रान्तरे भगवता नारायणेन अतीतानागतवर्त्तमानवर्दिना स्मृतमात्रां वैतथ्य-सम्प्राप्तो विहस्य प्रोक्तः,—‘भो गरुत्मन् ! जानामि त्वं यत्, मम

अहं इति ।—चन्द्र मण्डलसंस्थे सूर्यमण्डलवापिनि स्मृतं, सूर्याचन्द्रमसोरेक-मण्डलवापिस्थितरूपायाम् अभावश्लाघामात्रं भावः, दिनाधीशः दिनकरः, राहुणा विगृह्यते विशिष्टेषु धार्यते, ग्रहस्त इत्यर्थः, सूर्यग्रहणं भवतीति भावः, [अहं आटान्, इत्यर्थे कर्मणि कर्मन्] इति तु प्रसुतायं । आरोपितायस्तु—राहुमयात् चन्द्रे आश्रयलभाधे सूर्यमण्डलं प्रविष्टे शरणागतं तं रक्षितुं सूर्यः राहुणा सह युक्त्ये इति, अत एव शरणागतन साहं तेजस्विना मङ्गला, विपदपि श्लाघ्या प्रश्रया, शरणागतनरक्षकम् अवश्यमेव कर्त्तव्यमिति भावः । आर्या इत्यन् ॥२२७॥

(ट) सूदयामि—नाशयामि । वैकुण्ठीया गतिः,—वैकुण्ठलोकप्राप्तः ।

(ठ) सुसन्नतमैत्र्यः,—सुसज्जितवशः । गगनगतिः,—आकाशगामी ।

(ड) अत्रान्तरे—अस्मिन्नन्तरे । अतीतेत्यादि ।—निश्चयश्रुतेन इत्यर्थः ।

रूपेण कौलिको ढाकमयगरुडे समारुढो राजकन्यां कामयत ?' सोऽब्रवीत्,—‘देव ! सर्वे ज्ञायते तच्चेष्टितम् । तत् किं कुर्मः साम्प्रतम् ?’ अभगवान् चाह,—‘अथ कौलिको मरणे क्षतनिश्चयो विहितनियमो युद्धार्थे विनिर्गतः । स नूनं प्रधान-क्षत्रियशराह्नो निधनमेत्यति ; तस्मिन् हते सर्वो जनो वद्वि-ष्यति यत्, प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपातितः, ततः परं लोकोऽयमावयो. पूजा न करिष्यति । ततस्त्वं द्रुततरं तत्र ढाकमयगरुडे (ठ) मङ्गमणं कुरु, अहमपि कौलिकशरीरे प्रवेशं करिष्यामि, येन स शत्रून् व्यापादयति ; ततश्च शत्रुबधात् अवयोः माहात्म्यवृद्धिः स्यात्’ ।

अथ गरुडे ‘तथा’ इति प्रतिपन्नौ श्रीभगवान्, नारायणः तच्छरीरे सङ्गमणम् अकरोत् । ततो भगवन्माहात्म्येन गमनस्थः सः कौलिकः शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणाद्वैव क्षौण्येव समस्तान् अपि प्रधानक्षत्रियान् निस्तोजसश्चकार । ततस्तेन राज्ञा स्वसैन्यपरिवृतेन सहामे जिताः, निहताश्च ते सर्वेऽपि शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो यथा,—‘अनेन विष्णु-जामातृप्रभावेण सर्वे शत्रवो निहताः’ इति । कौलिकोऽपि तान् हतान् दृष्ट्वा प्रसुदितमनाः गगनात् अवतीर्णः यावत्, तावद्वाजा-मात्यपौरलोकास्तं (ण) नगरवास्तव्यं कौलिकं पश्यन्ति । ततः (त) दृष्टः,—‘किमेतत् ?’ इति । ततः सोऽपि मूलादारभ्य सर्वं प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततश्च कौलिकसाहसानुरक्षितमनसा शत्रुबधात् (थ) अवाप्ततेजसा राज्ञा सा राजकन्या सकलजनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता, देशश्च प्रदत्तः । कौलिकोऽपि

(ठ) सङ्गमणम्—चापतानम् । माहात्म्यवृद्धिः,—जडिमप्रचारः ।

(ण) नगरवास्तव्यं—नगरवासजन ; पूर्वदृष्टमिति भावः ; [यस्यतेः तस्यत] ।

(त) दृष्टः,—जिज्ञासुतः, आश्चर्येण कौलिक इति भावः ।

(थ) अवाप्ततेजसा—मातृप्रभावेण । देशः,—राज्यम् ।

तथा सार्द्धं (द) पञ्चप्रकारं जौवलीकमारं विषयसुखमनुभवन् कालं निनाय । अतस्तु उच्यते,—‘सुप्रयुक्तस्य दम्भस्य’ इति” ।

तच्छ्रुत्वा करटक आह,—“भद्र ! अस्ति एवम् ; परं तथाऽपि महत् मे भयं. यतो बुद्धिमान् मञ्जीवकः, रौद्रश्च मित्रः । यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं, तथाऽपि त्वं पिङ्गलकात् तं वियोजयितुम् असमर्थः एव” । दमनक आह,—“भ्रातः ! असमर्थोऽपि समर्थः एव । उक्तञ्च,—

उपायेन हि यत् कुर्यात् तन्न शक्यं पराक्रमैः ।

काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः” ॥ २२८ ॥

करटक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा ६ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् प्रदेशे महान् (ध) न्यग्रोधपादपः ; तत्र वायसदम्पती प्रतिवसतः स्म । अथ तयोः प्रसवकाले वृक्षविवरात् निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्न्यानि भक्षयति । ततस्त्री (न) निर्वेदात् अन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं शृगालं गत्वा ऊचतुः,—‘भद्र ! किम् एवंविधे सञ्जाते आवयोः कर्त्तव्यं भवति ? एवं तावत् दुष्टात्मा कृष्णसर्पे वृक्षविवरात् निर्गत्य आवयोर्बालकान् भक्षयति ; तत् कथ्यतां तद्वच्चार्थं कश्चिदुपायः ।

(द) पञ्चप्रकारं—पञ्चविधं, पञ्चेन्द्रियसामानित्वैः । विषयेति ।—विषयाणां कल्पन्दनवनितादीनां, सुखं सयोगसुखं. तस्य पञ्चेन्द्रियसाध्यादिति भावः ।

उपायेनेति ।—उपायेन बुद्धिकौशलेन, यत् कुर्यात् ; [“कुर्यात्” इत्यत्र “वृक्षम्” इति पाठान्तरम्] जनः इति शेषः, तत् पराक्रमैः न हि शक्यं, कर्तुमिति शेषः ; तथा हि, काक्या वाक्या, कनकसूत्रेण सूत्रवत्सूत्रकार्थमयवच्छेदमुपपन्नं, उपायभूतेनेति भावः ; कृष्णसर्पः निपातितः ॥ २२८ ॥

(ध) न्यग्रोधपादपः,—वटतृक्षः ।

(न) निर्वेदात्—प्रेमव्यात् । वृक्षविवरात्—तद्वृक्षोटरात् ।

ततः,—यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भाव्या च परमङ्गता ।

ससर्पे च गृहे वासः कथं स्यात् तस्य निर्वृतिः ? ॥२२८॥

अस्माकमपि तत्र स्थितानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः' । सः
आह,—‘न अत्र विषये स्वल्पोऽपि विषादः कार्यः । (प) नूनं
सः लुब्धो न उपायम् अन्तरेण बध्यः स्यात् । यतः,—

उपायेन जयो यादृक् रिपोस्तादृक् न हेतिभिः ।

उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २३० ॥

तथा च,—भक्षयित्वा बहून् मत्स्यान्तन्माधममध्यमान् ।

अतिलोल्यादृक् कश्चित् मृतः कर्कटकप्रहात्' ॥ २३१ ॥

तौ ऊचतुः,—‘कथमेतत् ?’ सोऽब्रवीत्,—

कथा ७ ।

‘अस्ति कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे (फ) नानाजलचरमनाथं मङ्गत्
सरः । तत्र च कृताश्रयो बक एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान्

वर्धते ।—यस्य नदीतीरे क्षेत्रं क्षत्रभूमिः, भाव्या च परमङ्गता परपुरुषगामिनी,
तथा ससर्पे सर्पघ्नो, गृहे वासः तस्य निर्वातः सुखं, (“निर्वृतिः...सुखं स्थित्याम्”
इति मेदनी) कथं स्यात् ? न कथमा, इत्यर्थः, सदा हृद्यत्वादिति भावः ॥२२८॥

(प) नूनं—निश्चितम् । [उपायमित्यत्र “अन्तरात्तरं गुणे” (२।३।४ पा०)
इति द्वितीया] अन्तरेण—विना ।

उपायेनेति ।—उपायेन कौशलेन, यादृक् यथा, रिपोः शत्रोः, जयः वशीकरणं,
हेतिभिः अस्त्रैः, तादृक् जयः, न, स्यादिति शेषः ; उपायज्ञो ज्ञः, अल्पकायः लुब्ध-
शरीरोऽपि, दुर्बलोऽपीत्यर्थः, शूरैः बलवान्भिः, न परिभूयते न निर्वर्द्धयते इत्यर्थः ॥२३०॥

भक्षयित्वेति ।—क्षयित बकः बलात्का मत्स्यावाती पक्षिभिर्येव इत्यर्थः, बहून्
अनेकान् उतन्माधममध्यमान् अलुब्धदुर्धममध्यमान्, मत्स्यान् मीनान् भक्षयित्वा
अतिलोल्यात् अतिआपल्यात्, बहुमीनभक्षणेन तमाद्येः प्राण्यन्तरभक्षणाद्य अतिलोभ-
वशादित्यर्थः, कर्कटकप्रहात् कुक्षोरयहणं कृत्वा, भक्षयति इति भावः, [स्वल्पोऽपि
पक्ष्मी] मृतः विनष्टः, तेभ्योऽस्मात्तयेति भावः ॥२३१॥

(फ) गानेति ।—विविधजलगन्तुपूषणम् ।

व्यापादयितुम् असमर्थः । ततश्च (ब) क्षुत्क्षामकण्ठः सरसीरे
उपविष्टो मुक्ताफलप्रकारसदृशैः अश्रुप्रवाहैः धरातलमभिषिञ्चन्
हरोद । एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समीपे तस्य दुःखेन
दुःस्थितः सादरम् इदमूचे,—(म) 'माम ! किमस्य त्वया न
आहारवृत्तिः अनुष्ठायते ? केवलम् अश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिष्ठासेन
स्थीयते ?' स आह,—'वत्स ! मत्प्रपन्नचित्तं भवता, मया हि
(म) मत्स्यादनं प्रति परमवैराग्यतया साम्प्रतं प्रायोपवेशनं
कृतं, तेनाहं समीपगतान् अपि मत्स्यान् न भक्षयामि' ।
कुलीरकः तच्छ्रुत्वा प्राह,—'माम ! किं तत् वैराग्यकारणम् ?'
सः प्राह,—'वत्स ! अहम् अस्मिन् सरसि जातः, वृद्धिं गतश्च ;
तत् मया एतत् श्रुतं यत्, (य) द्वादशवार्षिको अनावृष्टिः
सम्पत्स्यते लग्ना' । कुलीरक आह,—'कस्मात् तत् श्रुतम् ?'
वक आह,—'देवप्रमुखात् । यतः (र) शनैश्चरो हि रोहिणी-
शकटं भित्त्वा भीमं शुक्रश्च प्रयास्यति । उक्तञ्च वराह-
मिहिरेण,—

(ब) स्तुतिः ।—क्षुत्क्षामकण्ठश्चरः, वृद्धकण्ठ इत्यर्थः । [ज्ञानः,—ज्ञे +
ज्ञः] । मुक्तेति ।—मौक्तिकसमृद्धत्यर्थः । अभिषिञ्चन्—आर्द्रोक्तुम् ।

(म) माम ।—मातुल । आहारवृत्तिः,—भोजनव्यापारः ।

(न) मत्स्यादनं—भोजनभोजनम् । प्रायोपवेशनम्—चनजननम्, चनाहारेण
जीवनं त्यज्यामीति मत्स्याः कृत इत्यर्थः ।

(य) द्वादशवार्षिकी—द्वादशवर्षव्यापिनी, [द्वादशवर्षाणि व्याप्य भाविनीति
ठक्] । सम्पत्स्यते—अविध्यति । लग्ना—निरवच्छिन्ना ।

(र) शनैश्चरः,—अनिपटः । रोहिणीशकटं—रोहिणी नाम नक्षत्रमेकः,
तस्याः शकटं शकटाकारचतुस्तारात्मकं ज्ञानम् ; तच्च वराहः सप्तदशशिखाव्यविधेय-
द्वयात् परं विद्यते, भित्त्वा—तन्मध्यं गत्यर्थः । "वराहो सप्तदशशिख्युटे तद्विधेये च
अष्टदशविधे सति यद्यः रोहिणीशकटं भिनति" इति (सूत्रसिद्धान्तः ० ८ अध्या ०
११ श्लोकः) द्रष्टव्यम् । भीमं—भूनिवृत्तं महत्तमम् । शुक्र—तदाप्ययम् । प्रयासति—

‘यदि भिन्ने सूर्यपुत्री रोहिण्याः शकटमिह कीर्ते ।

हादशवर्षाणि तदा न हि वर्धति वासवो भूमौ ॥२३२॥

व्या ५,—प्राजापत्ये शकटे भिक्षे कृत्वेव पातकं वसुधा ।

भस्मास्थिशकलकीर्णा आपानिकमिव व्रतं धत्ते ॥२३३॥

व्या ५,—रोहिणीशकटमर्कनन्दन-

खेद्भिन्नसि रुधिरौघभाक् मही ।

किं वदामि ? तदनिष्टसागरे

सर्वलोकमुपयाति सङ्ख्यः ॥२३४॥

रोहिणीशकटमध्यमस्थिते

चन्द्रमस्यशरणोक्तता जनाः ।

संयोगं करिष्याति । रोहिणीनक्षत्रात् मङ्गलं शुक्रं च शनैश्चरन् मनसो अनाष्टादशवर्षतीति
रामायणे पञ्चपुराणे च अष्टाशुद्धशरवर्षादे विवृतम् ।

वक्ष्यति ।—सूर्यपुत्रः शनैश्चरः, यदि रोहिण्याः शकटं प्रागुल्लिखितं रोहिणीशक-
टाख्यं प्यानमित्यर्थः, भिन्ने भित्ता गच्छति इत्यर्थः, तदा वासव इन्द्रः, इह कीर्ते
जगति, भूमौ पृथिव्या, हादशवर्षाणि व्याप्य न हि वर्धति । आर्या इतन् ॥२३२॥

प्राजापत्ये इति ।—प्राजापत्ये प्राजापतिदेवताके, शकटे रोहिणीशकटे इत्यर्थः, तस्याः
प्राजापतिदेवताकत्वादिति भावः, भिक्षे, शनैश्चरेति शेषः, वसुधा पृथिवी, भस्मास्थि-
शकलकीर्णा भस्मभिः पांशुभिः, प्राणिदाहोत्थैरिति भावः, चस्थिशकलेषु कदाचिच्छलेषु,
क्षतानामुक्तदाहानामिति भावः, कीर्णा व्याप्ता, अत एव पातकं कृत्वेव आपानिकं
आपानिकैराचरितं, व्रतं नियमं, धत्ते इव धारयतीव । आपानिका हि भस्मास्थि-
शकलकर्म व्रतं धारयन्तीति प्रसिद्धिः । अनाष्टाद्या श्रवणविधातेन प्राणिनः अनाष्टारेणैव
मरिष्यन्तीति भावः । (इ० सं० ८ म अध्या० २५ श्लोकः) । आर्या इतन् ॥२३३॥

रोहिणीति ।—चर्कनन्दनः शनिः, चेत् यदि, रोहिणीशकटं भिन्नसि रोहिणी-
नक्षत्रस्य शकटाकृतित्थानं गच्छतीत्यर्थः, तदा मही पृथिवी, रुधिरौघभाक् रक्तप्रवाह-
वती, भवतीति शेषः, किं वदामि ? किमपि कथयामीत्यर्थः, तदनिष्टसागरे तांस्मिन्
चमङ्गलान्मुनी, सङ्ख्यः प्रलयः, सर्वलोकमुपयाति प्राप्नोति, सर्वप्राणिनो विधियन्ते
इत्यर्थः । रघोदत्ता इतं,—“रात् परैर्नरजगै रघोदत्ता” इति लक्षणात् ॥२३४॥

रोहिणीति ।—चन्द्रमसि चन्द्रे, रोहिणीशकटमध्यमस्थिते रोहिणीशकटं गते इत्यर्थः,

क्वापि यान्ति शिशुपाचिताशनाः

सूर्यतप्तभिदुराण्युपायिनः ॥२१५॥

तदेतत् सरः स्वल्पतोयं वर्त्तत, शीघ्रं शोषं यास्यति ;
अस्मिन् शुष्के यैः सह अहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीडितश्च, ते सर्वे
तोयाभावात् नाशं यास्यन्ति ; तत् तेषां वियोगं द्रष्टुमहम्
असमर्थः, तेनेतत् प्रायोपवेशनं कृतम् । साम्प्रतं सर्वेषां स्वल्प-
जलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते, केचिच्च
(क) मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति ।
अत्र पुनः सरसि ये जलचराः, ते निश्चिन्ताः सन्ति, तेनाहं
विशेषात् रोदमि, यत् वीजशेषमात्रमप्यत्र न उद्धरिष्यति ।

ततः स तदाकर्ण्य अन्वेषामपि जलचराणां तत् तस्य वचनं
निवेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्त्यक्छप-
प्रभृतयः तमभ्यपेत्य पप्रच्छः,—‘माम् ! अस्ति कश्चिदुपायः, येन
अस्माकं रक्षा भवति ?’ बभूव आह,—‘अस्ति अस्य जलाशयस्य
नातिदूरे प्रभूतजलमनायं सरः (व) पद्मिनीषण्डमण्डितं,

अश्वरथीकृताः निरवशमनोभूताः, दर्शयन्ति भावः, जनाः, शिशुपाचिताशना शिशु-
स्वपाचिताः, पाचितान् अश्वनीति तयाक्ताः, स्वान् स्वान् शिशुन् पाचितान् खादन्ति
इत्यर्थः, तथा सूर्येण तप्तानि, अत एव भिदुराण्य भट गताम् विनष्टप्रायान्नीत्यर्थः, प्रखर-
सूर्यकिरणादिति भावः, अस्मिन् जलाशये, पिबन्तीति तयाभूताः सन्तः, क्वापि यान्ति
स्वित्ने इति भावः । (उ० स० २४ अ० ३० श्लोकः) । [“पाचिताशनाः” इत्यत्र
“पाचिताशनाः” इति उद्वेगजितप्राप्तपाठे,—अश्वानामिति पाचितम् अन्नं यैरिष्येः ।
तथा “भिदुराण्य” इत्यत्र “पिठराण्य” इति पाठे—सूर्येण तप्तानि शोषं गतानीत्यर्थः,
पिठराण्येषु पात्रविशेषजलाशयानोच्यते] । रक्षीकृता उक्तम् ॥२१५॥

(क) मकरादयः—मकरादय गोधादय शिशुमारादय जलहस्तिनश्च प्रभृतयो येषां
तयोक्ताः, स्वयं चलयन्तमा महाकायजलचरा इति भावः । शिशुमारः,—“शुष्क”
इति बह्वभाषया प्रसिद्धः । उद्धरिष्यति—व्याख्याति इत्यर्थः ।

(व) पद्मिनीति ।—पद्मिनीनां वक्ष्ये, समूहे, मण्डितं शोभितम् ।

यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेव्यति । तद्यदि
मम पृष्ठं कश्चिदारोहति, तदहं तं तत्र नयामि' । अथ ते
(श) तत्र विश्वाममापन्नाः 'तात' ! 'मातुल' ! 'भ्रातः' ! इति
ब्रुवाणाः 'अहं पूर्वम्' 'अहं पूर्वम्' इति समन्तात् परि-
तस्थः । सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण तान् पृष्ठे आरोप्य जलाशयस्थ
नातिदूरे शिलां समामाद्य तस्यामाचिष्य स्वेच्छया भक्ष-
यित्वा भूयोऽपि जलाशयं समामाद्य जलचराणां (घ) मिथ्या-
वार्त्तामन्देशकैः मनांसि रक्षयन् नित्यमेवाहारवृत्तिमकरोत् ।

अन्यस्मिन् दिने च कुलीरकेणोक्तः,—'माम ! मया सह
ते प्रथमः (म) स्नेहमन्वाषः सञ्जातः, तत् किं मां परित्यज्य
अन्यान् नयामि ? तस्मात् अद्य मे प्राणव्राणं कुरु' । तदाकर्ण्य
सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान्,—(ह) 'निर्विषोऽहं मत्स्यामांसाद-
नेन, तदद्य एनं कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि' इति विचिन्त्य
तं पृष्ठे समारोप्य तां बध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः । कुलीर-
कोऽपि दूरादेवास्थिपर्वतं (झ) शिलाश्रयमवलोक्य मत्स्यास्थीनि
परिज्ञाय तमपृच्छत्,—'माम ! कियदूरे स जला-
शयः ? मदीयभारेण अतिश्रान्तस्त्वं, तत् कथय' । सोऽपि
(क) मन्दधीः जलचरोऽयं स्थले न प्रभवतीति मत्वा
सस्मितमिदमाह,—'कुलीरक ! कुतोऽन्यो जलाशयः ? मम

(श) तत्र—वके इत्यर्थः । समन्तात्—चतुर्दिग् । परितस्थुः,—अवस्थितवान् ।

(घ) मिष्येति ।—मिथ्या—चतृताः, वाताः,—इत्यानाः, तान् व्यापयित्वा
आमन्त्राणाल्लेवकपा इत्यर्थः, एव सन्देहाः,—वाचिकानि ते । रक्षयन्—प्रीचयन् ।

(म) स्नेहमन्वाषः,—प्रणवावापः ।

(ह) निर्विषः,—विरक्तः, अन्तरतमश्चयेन सञ्जातावचित्वादिति भावः । व्यञ्जनस्थाने
इति—कुलीरकनासेन व्यञ्जनं करोमि इत्यर्थः ।

(क) मन्दधीः—शिलोपरि स्थितम इत्यर्थः ।

(झ) मन्दधीः,—दुष्टबुद्धिः । प्रभवति—दीर्घवान् भवति ।

प्राणयात्रेयम् ; तस्मात् सञ्चतामात्मनोऽभीष्टदेवता । त्वामपि
अस्मां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि' । इत्युक्तवति तस्मिन्
तेन (ख) स्ववदनदशद्वयेन मृणालनान्नधवलायां मृदुप्रोवायां स
मृहीनो मृतश्च । अथ स ता वक्रघोवां समादाय शनैः शनैः
तज्जलाशयमासमाद । ततः सर्वेरेव जलचरैः पृष्टः,—‘भोः
कुलीरक ! किं निवृत्तः त्वम् ? स तं मातुलाऽपि न आयातः ?
तत् किं (ग) चिरयति ? वयं सर्वे सोऽस्माकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः’ ।
एवं तैः अभिहितं कुलीरकाऽपि विहस्योवाच,—‘मूर्खाः सर्वे
जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले
प्रक्षिप्य भक्षिताः ; तस्याया आयुःशेषतया तस्य विश्वासघात-
कस्य अभिप्रायं ज्ञात्वा योजेयमानोता ; (घ) इदं सञ्चयेष्व,
अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति’ । अतोऽहं ब्रवीमि,
—‘भक्षयित्वा बहून् मत्स्यान्’ इति’ ।

वायस आह,—‘भद्र ! तत् कथय, कथं स दुष्टमर्षो बधमुपै-
ष्यति ?’ मृगाल आह,—‘गच्छतु भवान् कश्चिन्नगरं (ङ) राजा-
धिष्ठानं, तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्म्यादेः (च) प्रमादिनः
कनकसूत्रं हारं वा मृहीत्वा तत्कोटरे प्रक्षिप्य, येन सर्पस्तद-
ग्रहणेन बध्यते’ । अथ तत्क्षणात् काकः काकौ च

(ख) स्नेति ।—स्ववदनस्य दंष्ट्रः,—दंष्ट्रा इति भावः, तद्वृत्तिः । वक्षामेति ।—
वक्षान्नान्नं—विषनाली, (“नाली नालश्च” इत्यमरः) विषतणु इत्यर्थः, पर्यदस्यान्
जातमतिशुभं सुखीभवं नालीवत् प्रसरच्छीलं वस्तु इत्यर्थः, तद्वत् चवचा तज्जलम् ।

(ग) चिरयति—विचल्यते । सोऽस्माकाः,—जननाय कृतोद्दयीनाः, (“इष्टार्जु-
नस्य सन्मुक्तः” इत्यमरः) । कृतक्षणाः,—प्रतिपाद्यमान, प्रतीक्षमाणा इत्यर्थः ।

(घ) जलं—निषेधे, सम्प्रतिषेधे—अयम्, अयं ना कुत्र इत्यर्थः । क्षेमं—सुखजनम् ।

(ङ) राजाधिष्ठानं—राज्यः अधिष्ठानम् अवस्थानं यत्र तादृशम् ।

(च) प्रमादिनः,—जनवहितस्य । कनकसूत्रं—सुभाचारकर्मरचितकण्ठभूषण-
विशेषम् । तत्कोटरे—तस्य सर्वस्य कोटरे विषरे, सर्पाग्रये इत्यर्थः । बध्यते—निबध्यते ।

तदाकर्ण्य आत्मेच्छयोत्पतितौ । ततश्च काकी किञ्चित् सरः प्राप्य यावत् पश्यति, तावत् तन्मध्ये कस्यदिद्राघ्नः (छ) अन्तः-पुरं जलासक्तं न्यस्तकनकसूत्रं मुक्तमुक्ताहारवस्त्राभरणं जल-क्रीडां 'कुरुते । अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे । ततश्च कञ्चुकिनो वर्षवराश्च तं नीय-मानमुपलक्ष्य (ज) गृहोत्तलगुडाः मत्वरमनुययुः । काकी अपि मर्पकोटरे तत् कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता । अथ यावत् राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत्कोटरमवलोकयन्ति, तावत् कण्ठमर्पः (झ) प्रसारितभोगास्तच्छति । ततस्तं जगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाऽभिर्लक्षितं स्थानं गताः । वायस-दम्पती अपि ततः परं सुखेन वसतः । अतोऽहं ब्रवामि,— 'उपायेन हि यत् कुर्यात्' इति । तच्च किञ्चिदिह बुद्धिमताम् अपाध्यमस्ति । उक्तञ्च,—

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ? ।

वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः" ॥ २३६ ॥

करटक आह,— "कथमेतत् ?" स आह,—

(छ) अन्तःपुरम्—अन्तःपुरमिदम् इत्यर्थः । जलासक्तं—जलम् आसक्तं—समीपस्थं गच्छन् तद् यथा तथा, [क्रियावर्जवचनम्] । न्यसेत ।—न्यक्तं—स्थापितं, कनकसूत्रं येन तथाभूतम् [अन्तःपुरमन्त्यस्य विशेषणमिदम्] । मुक्तेति ।—मुक्तानि—अङ्गात् उत्सृज्य रत्नानि, मुक्ताहारवस्त्राभरणानि येन तथोक्तं सत् ।

(ज) गृहोत्तलगुडाः,—दण्डकम् इत्यर्थः ।

(झ) प्रसारितभोगः,—विस्तारितदंष्ट्रः, विस्तारितफणो वा, ("भोगः मुखे श्लाघिभूतावर्द्धश्च फणकाशयो" इत्यमरः) ।

यस्येति ।—यस्य जनस्य, बुद्धिः, अस्तीति शेषः, तस्य बलम्, अप्यस्येवेति बोद्धव्यम् इति भावः ; निर्बुद्धेः बुद्धिहीनस्य जनस्य तु, बलं कुतः ? नास्ति इत्यर्थः ; तथा हि, वने मदोन्मत्तः, वल्लभ इत्यर्थः, सिंहः शशकेन निपातितः निहतः, बुद्धयति शेषः ; अवीधः सर्वत्र पारभूयते, सुधीस्तु सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति भावः ॥ २३६ ॥

कथा ८ ।

“कस्मिंश्चिदने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म ।
अथासौ (अ) वीर्यातिरेकात् नित्यमेव अनेकान् मृगशयकादीन्
व्यापादयन् न उपरराम । अथ (ठ) अन्येद्युस्तदनजाः सर्वे
सारङ्गवराङ्गमहिषशयकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोक्षुः,—
‘स्वामिन् ! (ठ) किमनेन सकलमृगबधेन नित्यमेव ? यतः
स्तव एकेनापि मृगेण दृष्टिर्भवति, तत् क्रियतामस्माभिः सह
समयधर्मः ; अथ प्रभृति तव अत्र उपविष्टस्य जातिक्रमेण
प्रतिदिनमेको मृगो भक्षणार्थं समेष्यति । एवं कृते तव
तावत् (ङ) प्राणयात्रा क्लेशं विना अपि भविष्यति, अस्माकञ्च
पुनः सर्वाच्छेदनं न स्यात् । तदेष राजधर्मोऽनुष्ठायताम् ।
उक्तञ्च,—शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथावत्सम् ।

रसायनमिव प्राञ्जः स पुष्टिं परमा व्रजेत् ॥ २१७ ॥

विधिना मन्त्रयुक्तेन रुद्धाऽपि मथिताऽपि च ।

प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम् ॥ २१८ ॥

(अ) वीर्यातिरेकात्—पराक्रमात्तद्व्याप्तम् । व्यापादयन्—विनाशयन्, अपीति
शेषः ।

(ट) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन् दिवसे । सारङ्गवराङ्गौ—सारङ्गः,—हरिणः ।

(ठ) किं—निषेधे । समयधर्मः,—नियमकालः, व्यवस्थितनियम इत्यर्थः ।

(ङ) प्राणयात्रा—जीवनयापनम् । विना अपि—विनैव ।

अनैरिति ।—शः प्राञ्जः बुद्धिकान्, रूपः यथाफलं फलं सामर्थ्यमनुसृत्य, राज्ञं
रसायनमिव औषधविज्ञमिव, शनैः शनैः कमेच, उपभुङ्क्ते सेवते, स परमां सङ्गीं,
पुष्टिं व्रजेत् प्राप्तवान् । अग्निवत्पादिकं विविच्य कस्यो माया वर्द्धयित्वा रसायनीवयस्य
सेवनं यथा शरीरपुष्टिं साधयति, तत्प्रयोगं विहाय अग्निः अस्माक्यकरणद्वयपूर्वक-
राज्यलोभोऽपि तथा सर्वे क्लेशमपात्य मनसः अर्थव्ययं च पुष्टिं जनयति ; अतो भवानपि
अस्मान् कस्यो इत्या मचयतु, तेन ते कुशलं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ २१७ ॥

विधिर्नेति ।—रुद्धाऽपि कठिनाऽपि, भूमिः मन्त्रयुक्तेन सुयुक्तिवद्वितेन, विधिना

प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोषस्य वर्धनम् ।

पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम् ॥ २३८ ॥

गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः ।

पालनात् पोषणाद्वाह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २४० ॥

अजामिव प्रजां मोहात् यो हन्यात् पृथिवीपतिः ।

तस्यैका जायते हस्तिर्न द्वितीया कथञ्चन ॥ २४१ ॥

फलार्थी नृपतिर्लोकान् पालयेत् यत्नमास्थितः ।

दानमानादि-तोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ २४२ ॥

सपायेन, अणुहावेनेति यावत्, नक्षिता विस्कोचिता, हृष्टेति भावः, सतो अरवि, अपि-
नन्वनदादिविशेषः, हुताशननिव अपिनिव, फल प्रयच्छति ददाति ॥ २३८ ॥

प्रजानामिति ।—प्रजानां पालनं, राज्ञ इति शेषः, प्रज्य प्रजसंयोगम्, इह लोके
इति शेषः ; स्वर्गकोषस्य स्वर्गदपस्य जनभाण्डस्य, वर्धनं वृद्धिकारकञ्च, परलोके इति
शेषः, प्रजापालने इह लोके प्रशंसा, अन्ते च स्वर्गप्राप्तिरिति भावः । पीडनं, प्रजाना-
निन्वनवञ्च, धर्मनाशाय पुण्यवशात्, पापाय अयशसे अपकीर्तये च, स्थितं नियतम् ;
अतस्तन्मध्यस्थान् पालयन्निष्ठ परम च सुखं लभस्वत्याशयः ॥ २३८ ॥

गोपालनेति ।—गोपालेन वा पृथिवी, धेनुश्च, पालयति रक्षति यः तेन भूपेन,
भूपेन च, प्रजाधेनोः प्रजा धेनुः गौरिव, प्रजा इव धेनुश्च तस्याः, पालनात् भयादिभ्यः
रक्षणात्, पोषणात् अन्नादिना प्रतिपाचनाच्च, शनैः शनैः वित्तदुग्धं वित्तं धनं,
दुग्धनिव, वित्तनिव दुग्धञ्च, वाह्यं यदुष्णीयम् ; तस्यात् न्याय्या न्यायात् अनपेता,
शुक्तिवृत्तानिन्त्यर्थः, वृत्तिं व्यवहार, समाचरेत् विदध्यात्, नृप इति शेषः ॥ २४० ॥

अजामिति ।—यः पृथिवीपतिः राजा, मोहात् अज्ञानात्, प्रजाम अजामिव
ह्यगोनिव, हन्यान् नाशयेत्, अपराध बिना इति भावः ; तस्य हस्तिरक्षरस्य राज्ञः,
एका एकविधा, हस्तिः हिंसाजनिता तात्कालिकीति भावः, जायते, कथञ्चन कथमपि,
द्वितीया अपरा, अनादिनामजस्या हस्तिरिति भावः, न, जायते इति शेषः ॥ २४१ ॥

फलार्थीति ।—फलार्थी फलनिष्ठः, नृपतिः राजा, यत्नमास्थितः यत्नवान् सन्,
मालाकारः माली, अङ्कुरानिव नूतनप्ररोहानिव, अन्नादीनामिति शेषः, लोकां प्रजाः,
दानमानादितोयेन दानमानादिकपेच जलेन, पालयेत् पोषयेत्, मालाकारो जहाद-
हावेन यथा तदन् वर्धयति, त्वमपि दानादिभिस्तथा प्रजाः पोषयेत्याशयः ॥ २४२ ॥

नृपदौपो धनखेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।

अन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लभ्यते नैव केनचित् ॥ २४३ ॥

यथा गौर्दुह्यते काले पाष्यते च तथा प्रजाः ।

सिध्यते चीयते चैव सता पुष्पफलप्रदा ॥ २४४ ॥

यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।

फलप्रदो भवेत् काले तद्वज्जीकः सुरक्षितः ॥ २४५ ॥

हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।

तथाऽन्यदपि यात्कश्चित् प्रजाभ्यः स्यान्महोपतेः ॥ २४६ ॥

लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्हन्ते नरेश्वराः ।

लाकानां सङ्ख्याच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २४७ ॥

नृपदोप इति।—यदा दोप इव. [इति उपमितवभासः] दोपसदृशो नृपः, अन्तरस्थः आत्मन्वर्त्यते, दोषगम्येव. शुभे शुभे, विशुद्धोऽर्थः, निर्मलश्च, गुणैः दयादिभिः, वर्तिभिश्चेत्यर्थः. प्रजाभ्यः धनं सङ्गृह्य तं, तैस्त्र्योपमं धनम् इत्यर्थः, संहरन्नपि शोषयन्नपि, केनचित् जनेन, नैव अत्यन्ते धनं गृह्णातीति नानुमीयते ; प्रदौपो यथा दशया क्रमेण तेषामाकर्षणं केनापि न विभाव्यते. तथा नृपतिः स्वगुणैः प्रजाभ्यः अरमाददानः न केनापि कर्तव्यते इति फलितायः ॥ २४३ ॥

यथेति।—गौः घनः, यथा पाष्यते, अन्तरस्थानि दुग्धदानोपयुक्तसमये, दुह्यते च, यथा वा, सता सिध्यते, जनेन प्रथमं जलैरिति शेषः, अन्तरं यदा पुष्पफलप्रदा पुष्पाणि फलानि च प्रददातीति तथाभूता, तदा चीयते च, पुष्पफलादिकमिति शेषः, सद्यैव प्रजाः, पाष्यन्ते कालेन दुह्यन्ते सिध्यन्ते चीयन्ते चेति शेषः ॥ २४४ ॥

यथेति।—यथा सूक्ष्मः सूक्ष्मः, बीजाङ्कुरः बीजसङ्घिताङ्कुर इत्यर्थः, प्रयत्नेन अभिरक्षितः पर्यवेक्षितः, कल्पादिना आश्रितः सन् इत्यर्थः, काले योग्यसमये, फलप्रदो भवेत्, सुरक्षितः सुप्रतिपालितः, जीर्णोऽपि तद्वत् काले फलप्रदः भवेदिति भावः ॥ २४५ ॥

हिरण्योत।—महोपतेः राज्ञः, हिरण्यधान्यरत्नानि हिरण्यानि स्वर्णानि, आत्मानि प्रीत्यादीनि, रत्नानि मणयश्च तानि, विविधानि खानानि वाहनानि अन्नादीनि, तथा अन्यत् अपरमपि, यात्कश्चित्, अनादिकमिति शेषः, तत् सर्वे प्रजाभ्यः स्वात् ; प्रजाभ्य एव सर्वानि धनानि राजा कर्षन्ते, अतः प्रजा रक्षणीया इति भावः ॥ २४६ ॥

लोकैति।—नरेश्वराः नृपतयः, लोकानां प्रजानाम्, अनुग्रहकर्तारः हितकारिणः सन्तः, प्रवर्हन्ते प्रक्षयंते इति नञ्छान्तिः ; लोकानां प्रजानां, सङ्ख्याश्च विनाशश्च,

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह,—‘अहो ! सत्य-
मभिहितं भवद्भिः, परं यदि मम उपविष्टस्य अत्र नित्यमेव नैकः
(ठ) श्लापदः समागमिष्यति, तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि’ ।

अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय (ण) निर्हुतिभाजः तत्रैव वने निर्भयाः
पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं क्रमेण याति ; वृद्धो वा, वैराग्य-
वान् वा, शोकयस्तो वा, पुत्रकलत्रनाशभीतो वा, तेषां मध्यात्
तस्य भोजनार्थं मध्याह्नमस्य उपतिष्ठते । अथ कदाचित्
जातिक्रमाच्छृण्वत्य (त) अवसरः समायातः ; स समस्तसृगेः
प्रैरिताऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य बधोपायं चिन्तयन्
वेलाऽतिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावत् गच्छति, तावत्
मार्गं कूपमेकं दृष्टवान् । यावत् (थ) कूपोपरि याति, तावत् कूप-
मध्ये आत्मनः प्रतिविम्बं ददृश । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितं यत्,—
(द) ‘भव्य उपायोऽस्ति, अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्या अस्मिन्
कूपे पातयिष्यामि’ । अथ असौ दिनशेषे भासुरकसमीपं
प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलाऽतिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः
(ध) सूक्ष्मणी परिलोहितव्यविविक्तयत्,—‘अहो ! प्रातराहाराय
निःसत्त्वं वनं मया कृतव्यम्’ । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं
मन्दं गत्वा प्रणम्य अग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासु-
रको भर्त्सयन्नाह,—‘रे शशकाधम ! एकतः तावत् त्वं लघुः प्राप्तः,
अपरतः वेलाऽतिक्रमेण, तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य प्रातः

धीउनादिना इति भावः, अथं नाश, बालि गच्छति, इत्यत्र संभवः सन्देहः, नैव
नाशेव ; प्रजालित्वा एव रात्रौऽपि स्थातारित भावः ॥ १४७ ॥

(ठ) श्लापदः,—चतुष्पदप्राचीति भावः ।

(ण) निर्हुतिभाजः,—निहतेना इत्यर्थः ।

(त) अवसरः,—समयः, वार इत्यर्थः ।

(थ) कूपोपरि याति—कूपे दृष्ट्वा निक्षिपतीति भावः ।

(द) भव्यः,—बृहत्, उत्तमः इत्यर्थः ।

(ध) सूक्ष्मणी—धीउमाली । परिलोहितम्—पुनः पुनर्लोकम् [परिलोहितमिति अभ्यस-
त्वात् “नाभ्यसाच्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति बहुव्रीहिभावः] । निःसत्त्वं—जीवशून्यम् ।

सकलान्यपि मृगकुलानि उच्छेदयिष्यामि' । अथ शशकः
 सविनयं प्रोवाच,—‘स्वामिन् । न अपराधो मम, न च सत्त्वानां,
 तत् श्रूयता कारणम्’ । सिंह आह,—‘सत्वरं निवेदय, यावत्
 मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भवान् भविष्यति’ इति । शशक आह,—
 ‘स्वामिन् ! ममस्तृणैरथ जातक्रमेण मम (न) लघुतरस्य
 प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः । ततश्च
 अहमागच्छन् अन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरा-
 त्निर्गत्य अभिहितः,—‘रे ! क्व प्रास्थिता यूयम् ? अभीष्टदेवतां
 स्मरत’ । ततो मयाऽभिहितं,—‘वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य
 सकाशे आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः’ । ततः तेन अभि-
 हितं—‘यद्येवं, तर्हि मदीयमेतदनं, मया सह समयधर्मेण
 समस्तैरपि स्थापदैर्वर्तितव्यम् । चौररूपो म भासुरकः । अथ
 यदि सोऽत्र राजा, ततो (प) विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र
 धृत्वा तमाह्वय द्रुततरमागच्छ, येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात् परा-
 क्रमेण राजा भविष्यति, स सर्वानेतान् भक्षयिष्यति’ इति । ततोऽहं
 तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः, एतत् वेत्ताव्यतिक्रम-
 कारणम् ; तदत्र स्वामौ (फ) प्रमाणम्’ इति । तच्छ्रुत्वा भासुरक
 आह,—‘भद्र ! यदि एवं, तत् सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं, येन
 अहं मृगकोपं तस्य उपरि क्षिप्त्य स्वस्थो भवामि । उक्तञ्च,—

भूमिर्मित्रं हिरण्यञ्च विग्रहस्य फलत्रयम् ।

नास्त्र्येकमपि यद्येषा न तं कुर्यात् कथञ्चन ॥२४८॥

(न) लघुतरस्य—चतुष्टयम् । प्रस्तावं—मयदन्तिनो जागमगप्रसङ्गम् इत्यर्थः ।

(प) विश्वासस्थाने—प्रतिभुत्वकपम् । चतुरः,—चतुःसङ्ख्याकान् । धृत्वा—रक्षित्वा ।

(फ) प्रमाणं—कसंख्यनिर्दिष्टम् ।

भूमिरिति :—भूमिः राज्यं, मित्रं दुष्टम्, हिरण्यं स्वर्गादिभूतम्, एतच्च

यत्र न स्वात् फलं भूरि यत्र च स्वात् पराभवः ।

न तत्र मतिमान् बुद्धं समुत्पाद्य समाचरेत् ॥२४१॥

शशक आह,—‘स्वामिन् ! सत्यमिदं, स्वभूमिहेतोः परि-
भवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः । परं मः (ब) दुर्गात्रयः, दुर्गाक्षिष्कृम्भ
वयं तेन विष्कम्भिताः ; ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो भवति रिपुः ।

अतश्च,—न गजानां महस्त्रेण न च लक्ष्म्ये वाजिनाम् ।

यत् कृत्यं साध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन सिध्यति ॥२५०॥

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्माद्गुणं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः ॥२५१॥

पुरा गुरोः समादेशात् हिरण्यकशिपोर्भयात् ।

शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्दिश्वकर्मणः ॥ २५२ ॥

तेनापि च वरो दत्तो अस्त्रं दुर्गं स भूपतिः ।

विजयो स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः ॥२५३॥

विशदस्य बुद्धस्य, फलवयं, बुद्धजये सति एतन्नयं समेत इति भावः ; अह एषा
मयावा मध्ये, एकमपि न क्षति न भवति इत्यर्थः, तदा कथञ्चन कथमपि, तं विशदं,
न कुर्यात्, निष्कलत्वात् इति भावः ॥२४८॥

अनेति।—अत्र विशदं, भूरि महत्, फलं न स्वात् न लभेत इत्यर्थः, यत्र च विशदं,
पराभवः पराजयः, स्वात् सम्भवत्, मतिमान् जनः, तत्र समुत्पाद्य शत्रूणां परस्परमेदं
महातिर्कापं वा घटयित्वा, युद्धं न समाचरेत् न कुर्यात् ॥२४९॥

(ब) दुर्गात्रयः,—दुर्गमन्त्रवर्ती । विष्कम्भिताः,—अवसङ्गाः । दुःसाध्यः,—दुर्जेयः ।

नेति ।—गजानां हस्तिनां, सहस्रेण यत् कृत्यं साध्यं, न, तथा वाजिनाम् चत्वारिंशं,
अथैव च यत् कृत्यं न साध्यते सिद्धयेति, राजान् एकेन दुर्गेण तत् सिध्यति ॥२५०॥

अनिति।—एकोऽपि प्राकारस्थः दुर्गप्राचीरागतः, धनुर्धरः अतं अस्त्रसङ्काशं,
बोधयति श्रेयः, सन्धत्ते बोधयति इत्यर्थः, [“अतमेको बोधयति” इति क्वचित्
पाठः] तस्मात् नीतिशास्त्रविचक्षणाः नीतिज्ञाः, दुर्गे प्रशंसन्ति ॥२५१॥

पुरति।—पुरा पूर्वस्थानं कालं, हिरण्यकशिपोः महाकायदेवराजात्, भयात्
क्षितोः शक्रेण इत्येव, गुरोः उच्यते, समादेशात् निमोनात्, विश्वकर्मणः देव-
विश्वकर्मणः, प्रभावात् सावर्णात्, गेयुष्यादित्यर्थः, दुर्गं विहितं निर्मितम् ॥२५२॥

दंष्ट्राविरहितो नागो मदह्वीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वयसो दुर्मह्वीनस्तथा नृपः ॥ २५४ ॥

तत् श्रुत्वा भासुरक आह,—‘भद्र ! दुर्गन्धमपि दर्शय तं
चौरसिंहं, येन व्यापादयामि । उक्तञ्च,—

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगञ्च प्रथमं नयेत् ।

महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥२५५॥

तथा च,—उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराज्जातो वक्ष्यन्तावामयः स च ॥२५६॥

अपि च,—उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः

प्रमाददोषात् पुरुषैर्मदान्धैः ।

साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसौ

असाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥२५७॥

तेनेति ।—तेन इन्द्रेणापि, वरः दत्तः, राजस्य इति शेषः, वयस्य भूपतेः, दुर्मह्वी,
अस्तीति शेषः, स भूपतिः राजा, विजयो क्तात् ; दुर्गाग्रयेण युद्धकरणात् दात भावः ;
ततः प्रथमः, मूलो प्रविष्टो, महत्त्वः बहुशः, दुर्गाणि स्तुः सन्धयेषुः ॥ २५४ ॥

दंष्ट्रेति ।—दंष्ट्राविरहितः विषदन्तहीनः, नागः पञ्चमः, तथा मदह्वीनः मज्जन् यथा
सर्वेषां वयसो जायते, दुर्मह्वीनो नृपोऽपि तथा, सर्वेषां वयसो भवेदिति भावः ॥ २५५ ॥

जातमात्रमिति ।—यः जातमात्रम् उत्पन्नमात्रं, शत्रुं, रोगञ्च प्रथमं ज्ञात्वा, न
नयेत् प्रापयेत्, न नाशयेदित्यर्थः, स महाबलोऽपि तेनैव शत्रुणा रोगेण च, वृद्धिं
प्राप्य, क्षितेनेति शेषः, हन्यते विनाशयते ॥२५६॥

उत्तिष्ठमान इति ।—तु किञ्च, पथ्यं हितम्, चारीग्यञ्च, इच्छता अभिलषता, पुरुषेण
इति शेषः, उत्तिष्ठमानः वक्ष्यमानः, [“उद्योऽनृषंभोष” (१।१।२४ पा०) इत्यात्मने-
पदत्वात् ज्ञानञ्च] परः शत्रुः, न उपेक्ष्यः न हृद्यत्वेन उपेक्षणीयः ; हि यतः, मिष्टेः
साधुभिः, नीतिज्ञैरित्यर्थः, वक्ष्यन्तो वृद्धिं कलिवन्तो, क्षानयः रोगः, (“रोगव्याधिनदा-
मयाः” इत्यमरः) स च शत्रुश्च, समो तुल्यो, आजातो कश्चित् । “अस्तीत्युद्योऽनृषंभोष-
मंहाऽनृषां रोगवत् । अतस्तस्मानुपेक्ष्यत्वादुभयानुसृतः कुतः ॥” इति भावः ॥२५६॥

उपेक्षित इति ।—मदान्धैः गर्वान्धैः, पुरुषैः जनैः, प्रमाददोषात् अनवधानतादोषात्

तथा च,—आत्मनः शक्तिमुद्योष्य मानोऽस्मादृष्टं यो व्रजेत् ।

ब्रह्मन् इति स एकोऽपि च्छ्रियान् मार्गो यथा' ॥२५८॥

शशक आह,—‘अस्थेतत्, तथाऽपि ब्रह्मवान् स मया दृष्टः,
तत् न युज्यते स्वात्मिनस्तत्र सामर्थ्यमविदित्वा गन्तुम् ।

उक्तम्,—अविदित्वाऽऽत्मनः शक्तिं परस्व च समुत्सुकः ।

गच्छन्मभिसुखो नाशं याति वज्रौ पतङ्गवत् ॥२५९॥

यो ब्रह्मात् प्रोक्षतं याति निहन्तुं सबलोऽप्यरिम् ।

विमदः स निवर्त्तेत शौर्षदन्तो गजो यथा' ॥२६०॥

भासुरक आह,—‘भोः ! किं तव अनेन व्यापारेण ? दर्शय
मे तं दुर्गस्थमपि’ । अथ शशक आह,—‘यद्येवं, तर्हि आगच्छतु
स्वामी’ । एवमुक्त्वा अग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेन आगच्छता यः
कूपो दृष्टोऽभूत्, तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह,—‘स्वामिन् !
कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः ? त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरमिन्द्रः
प्रविष्टः स्वं दुर्गं, तदागच्छ, येन दर्शयामि’ इति । भासुरकः
आह,—‘दर्शय मे दुर्गम्’ । तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः सोऽपि
मूर्खः मिन्द्रः कूपमध्ये आत्मप्रतिविम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंघ-

दोषात्, उपेक्षितः शत्रुः श्रीचक्रोऽपि प्रथमं साध्यः प्रतीकाद्योऽपि भूत्वा, ततः उपेक्षा-
वशादिति भावः, व्याचिरं च सौ चसाध्यतान् अतिविधेयतां प्रयाति गच्छति ॥२५७॥

आत्मन इति ।—यस्य आत्मनः स्वस्य, शक्तिं सामर्थ्यम्, उदीज्य पर्याप्तोऽयं, मानोऽस्मादृष्टं
मानरचाद्येभ्यश्च, व्रजेत् गच्छेत्, कुर्वीदिति भावः, सः एकोऽपि मार्गः परश्वरानः,
तथा च्छ्रियान्, तथा ब्रह्मन्, ब्रह्ममिति शेषः, इति नाशयति । उपमाद्वयकारः ॥२५८॥

अविदितेति ।—आत्मनः परस्व ब्रह्मोः च, शक्तिं सामर्थ्यम्, अविदित्वा च्छ्रिया,
स्वमाधोऽप्येवम्, समुत्सुकः चचौरः सन्, अमिसुखः ब्रह्मभिसुखीकृत्य च, गच्छन्
जगः, वज्रौ चचौ, पतङ्गवत् ब्रह्मस इव, नाशं निपातं, याति प्राप्नोति ॥२५९॥

य इति ।—सबलोऽपि ब्रह्मवानपि, यः ब्रह्मात् ब्रह्मनामिन्, न तु वृत्तिमिति भावः ;
प्रोक्षतं प्रथमम्, अरिं हन्तुं, निहन्तुं विनाशाय, याति, स श्रीचक्रदन्तः भयदहनः, गजो
तथा इक्षीव, विमदः हतनर्गः सन्, निवर्त्तेत पराजितो भवेदित्यर्थः ॥२६०॥

नादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्यात् द्विगुणतरो नादं समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वा आत्मानं तस्य उपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वसृगान् आनन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो धयासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘यस्य बुद्धिर्वन्तं तस्य’ इति । तत् यदि भवान् कथयति, तर्हि तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेण मैत्रीमेव करोमि” । करटक आह,—“भद्र ! यदि एवं, तर्हि गच्छ, (भ) शिवास्ते पन्थानः सन्तु, यथाऽभिप्रेतमनुष्ठेयताम्” ।

अथ दमनकः (म) सञ्जीवकवियुक्तं पिङ्गलकमवलोक्य तत्रान्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह,—“भद्र ! किं चिरात् दृष्टः ?” दमनक आह,—“न किञ्चिद्देवपादानाम् अस्माभिः प्रयोजनं, तेन अहं न आगच्छामि ; तथाऽपि (य) राज-प्रयोजनविनाशमवलोक्य सन्दह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेव अभ्यागतो वक्तुम् । उक्तञ्च,—

प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।

अपृष्टोऽपि हितं वक्ष्येत् यस्य नेच्छेत् पराभवम्” ॥२६१॥

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह,—“किं वक्तुमना भवान् ? तत् कथ्यतां, यत् कथनीयमस्ति” । स प्राह,—“देव ! सञ्जीवको युष्मत्पादानामुपरि

(भ) शिवाः,—अस्माकदाः, ते—तव, पन्थानः,—मार्गाः, सन्तु—भवन्तु, यदि ते विघ्नं ना बूढिर्लभ्यः, तव वाता सफला भवतु इति भावः ।

(म) सञ्जीवकवियुक्तं—सञ्जीवकेन रक्षितम् । तत्रान्तरे—तस्मिन्नवसरे ।

(य) राजेति ।—राजकार्यार्थसं दृष्टा । सन्दह्यमानहृदयः,—सन्दह्यमानचेताः

प्रियमिति ।—शो जनः, यस्य परामर्शं पराजयं, नास्ति लभ्यः, न दृष्टेत् द्रष्टुं नास्ति स्वैदिलभ्यः, न, अपृष्टोऽपि अजिज्ञासितोऽपि, अस्मावितनाशेन तेनेति श्रेयः, तस्य प्रियं वा, यदि वा द्वेष्यं अप्रियं, शुभं वा, यदि वा अशुभं, स्वीकृतमिति भावः, अवतु इति श्रेयः, हितं वक्ष्येत् स्वयमेव । [वचनान्तरेणादिवात् विधिविद्] ॥ २६१ ॥

(१) द्रोहबुद्धिः, स विश्वासगतस्य मम विजने इदमाह,—
 ‘मो दमनक ! दृष्टा मया अस्य पिङ्गलकस्य सारासारता ;
 तदहमेनं हत्वा सकलभृगाऽऽधिपत्यं त्वत्साचिव्यपदवीसम-
 न्वितं करिष्यामि’ इति । पिङ्गलकोऽपि (ल) तद्व्यसारप्रहार-
 सदृशं दाहण वचः समाकर्ष्य मोहमुपगतो न किञ्चिदपि उक्त-
 वान् । दमनकोऽपि तस्य तमाकारमालोक्त्वा चिन्तितवान्,—
 “अयं तावत् (व) सञ्जीवकनिवेहरागः, तन्नूनमनेन मन्त्रिणा
 राजा विनाशमवाप्स्यति इति । उक्तञ्च,—

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
 तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदाहास्येन निर्वेद्यते ।
 निर्विष्यस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रसृष्ट्या
 स्वातन्त्र्यसृष्ट्या ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥२६२॥

(१) द्रोहबुद्धिः,—द्रोह—अनिष्टे, बुद्धिर्यस्य तत्राभूत्..विद्रोहाधीनत्वार्थः । विश्वास-
 गतस्य—विश्रुतस्य । सारासारता—बलाबलत्वम् । त्वत्साचिव्येति ।—तव साचिव्य-
 पदवी—मन्त्रिपदं, तत्सहितम् ; मम सजाचिराज्ये त्वया मन्त्रिणा भवितव्यमिति भावः ।

(ल) वदेति ।—वक्ष्ये—अग्रनिना, यः सारः,—कठिनः इत्यर्थः, प्रहारः,—
 आघातः, तत्सदृशं—तत्सुलभम् ।

(व) सञ्जीवकेति ।—सञ्जीवके निवहः,—हृदमंशुक्तः, रागो यस्य तादृशः,
 सञ्जीवके बहानुराग इत्यर्थः । अनेन मन्त्रिणा—सञ्जीवकेनेत्यर्थः ।

एकमिति ।—यदा भूमिपतिः एकं साचिवं मन्त्रिणं, राज्ये प्रमाणं कर्तव्याकर्तव्याव-
 चारकं, करोति, एकस्मिन्नेव सचिवे सर्वराज्यभारं निर्वापयति इत्यर्थः, तदा मोहान्
 अज्ञानान्, मदः गर्भः, ‘अहमेव सर्वेषां प्रभुः’ इत्येवंश्रुतः इति भावः, तं सचिवं, अश्रुते
 आश्रयति, स च साचिवः, मदात् तादृशात् गर्भान्, दाह्येन निर्वेद्यते निर्वेदं गच्छति,
 ‘अहं सर्वस्य प्रभुरपि अहं दाहः’ इति आत्मावमाननां गच्छते इति भावः ; ततः
 निर्विष्यस्य निर्वेद गतस्य, तस्य सचिवस्य, हृदये स्वतन्त्रसृष्ट्या आधीनताऽऽकाङ्क्षा, पदं
 ज्ञानं, करोति, ‘अहमेव आधीनो भवानि ?’ इति आकाङ्क्षा जायते इति भावः ;
 ततः सः स्वातन्त्र्यसृष्ट्या नृपतेः प्राणेषु [विषयया सततो, प्राणान् इति भावः,
 “शुभद्रुहोपसृष्टयोः कर्म” (१.४.६८ पा०) इति कर्मसंज्ञात्वात्] अभिद्रुह्यते द्रोह-

तत् किमत्र युक्तम् ?” इति । पिङ्गलकोऽपि चेतनां समासाद्य
कथमपि तमाह,—“दमनक ! सञ्जीवकस्तावत् प्राणसमो
भूत्यः, स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति ?” दमनक आह,—
“देव ! भूत्यो भूत्य इति (श्र) अनेकान्तिकमेतत् ।

उक्तञ्च,—न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम् ।

अथज्ञा एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते” ॥२६३॥

पिङ्गलक आह,—“भद्र ! तथाऽपि मम तस्य उपरि
(व) चित्तवृत्तिर्न विकृतिं याति । अथवा माधु इदमुच्यते,—

अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ? ।

कुर्वन्नपि ब्यंलीकानि यः प्रियः प्रियं एवं सः” ॥२६४॥

दमनक आह,—“अत एव अयं दोषः । उक्तञ्च,—

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारापयति पार्थिवः ।

अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥२६५॥

अपरं, केन गुणविशेषेण स्वामौ सञ्जीवकं निर्गुणकमपि

माचरति, ‘राजनि निवृत्ते मज्जेयादिपत्यं भवेत्’ इति अभिप्रायेण वृपतिं नाशयतीति
भावः । [अत्र चात्मनेपदं चिन्त्यम् ।] शार्दूलविक्रीडित उक्तम् ॥२६२॥

(ब) अनेकानि वल्लभ—अविशतइति, यो भूत्यः स चिरमव भूत्यभावेन ख्यात्यति इति
न कदाचिदपि सम्भवेत्, दास्यात् आत्मानं भोचयितुं सर्वे एव यतन्ते इति भावः ।

नेति ।—बः राज्ञां श्रियं न कामयते नाभिलषति, सः तादृशः, पुरुषो नास्ति,
सर्वं एव राजश्रियं कामयते इत्यर्थः ; सर्वं सर्वस्मिन् प्रदेशे, अथज्ञाः अथना एव
पुरुषाः, दुर्बला निर्धनाश्च इति भावः, नरेन्द्रं वृपं, पर्युपासते सेवते ॥२६३॥

(व) चित्तवृत्तिः,—जनोभावः । विकृतिं—विचारज्ञ, अन्वयाभावमित्यर्थः ।

अनेकेति ।—बः प्रियः, स व्यंलीकानि अप्रियाणि, (‘व्यंलीकमप्रियाकार्यैवेकस्ये-
ष्यपि पीडने’ इति मेदिनी) कुर्वन्नपि आचरन्नपि, प्रियः एव स्वामाविष्टः प्रेमाचर
एवेत्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यम्,—अनेकदोषदुष्टोऽपि बहुभिर्दोषैराज्ञातोऽपि, कायः
हिंस्रः, कस्य जनकः, वल्लभः प्रियः, न ? अपि तु सर्वेभ्यो प्रिय इत्यर्थः ॥२६४॥

वल्लिन् इति ।—पार्थिवः ईदृश्या ईश्वरः, वृपतिः, वल्लिन् एव जने, अविशं वया

● न कष्टैः (स) धारयति ? अथ द्विव ! यदि एवं चिन्तयसि,—
‘महाकायोऽयम्, अनेन रिपून् व्यापादयिष्यामि’ तदप्यस्मात् न
सिध्यति, यतोऽयं शष्पभोजी ; देवपादानां पुनः शत्रवो मांसा-
शिनः ; तत् रिपुसादनम् अस्त्र माहाय्येन न भवति, तस्मादेनं
दूषयित्वा हन्यताम्” इति । पिङ्गलक आह,—

“उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।

तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीदया ॥ २६६ ॥

अन्यच्च,—मया अस्त्र तव वचनेन (ह) अभयप्रदानं दत्तम् ।
तत् कथं स्वयमेव व्यापादयामि ? सर्वथा सञ्ज्ञोवकोऽयं सुहृत्
अस्माकं, न तं प्रति कश्चित् (च) मन्युरिति । उक्तञ्च,—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्चोर्नेत एवाहति क्षयम् ।

विषहन्तोऽपि संवर्द्धय स्वयं क्लृप्तमसाम्प्रतम् ॥ २६७ ॥

तथा चञ्चुः हाँटम् आरोपयति ददाति, वन अधिष्ठान् आद्रिश्यते इत्यर्थः, स नरः चक्रवीरः
असह्योद्भवः, कुक्षीनः तादतरः सहशोद्भवो वा, शिशुः सन्पदः, भाजनं पात्रं,
भवतीति शेषः । यः कश्चित् राजानुग्रहीतो धनवान् वलवाय भवतीति निष्कर्षः ॥ २६५ ॥

(स) धारयति—रक्षति । महाकायः,—उदङ्गरीरः । शष्पभोजी—दूषयितव्यः ।
रिपुसादनं—शत्रुविनाशः । दूषयित्वा—दूषितं कृत्वा, कृत्वा दांशोद्भावनादिनेति भावः ।

उक्त इति ।—यो जनः, पूर्वं प्रथमं, संसदि सभाषा, गुणवान् अयं गुणैः, इति
उक्तः कश्चित्, गुणित्वेन स्वीकृतः इत्यर्थः, भवति, प्रतिज्ञाभङ्गभीदया प्रागुक्तस्वीकार-
त्वयाकरव्यवहारेण अनेन, तस्य दोषो न वक्तव्यः स निर्गुण इति पुनर्न वाच्यः ;
तथाकृते तदपि कोऽपि न विवक्षित इति भावः ॥ २६६ ॥

(ह) अभयप्रदानं—न हनिष्यामि इति आश्वासनवचनम् ।

(च) मन्युः,—क्रोधः, क्रोधकारणमिति भावः ।

इत इति ।—तारकासुरयोद्धतान् तद्वधादिनो देवान् प्रति ब्रह्मण उक्तिरियम् ।
स दैत्यः तारकः, इतः सप्तः, सप्तकाश्यादित्यर्थः, प्राप्त शोः त्रिंशोकेत्यर्थे देन तथाभूतः,
अतः इत एक सप्त एव, अयं ध्वंसं, न चर्हति ; तथा हि—विषहन्तः [साम्प्रतमित्यव्यय-
योगेन प्रथमा] अपि स्वयम् आत्मना, संवर्द्धय सदा नवसंख्यादना वशांश्चत्वा इत्यर्थः,
क्लृप्तु कश्चित्तुम्, असाम्प्रतम् अयुक्तः । (“युक्ते वै साम्प्रतं क्षामि” इत्यनरः) ॥ २६७ ॥

आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधियो

दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः ।

उत्तिष्ठत्य यत् क्षिपति तत् प्रकरोति लज्जां

भूमौ स्थितस्य पतनात् भयमेव नास्ति ॥ २६८ ॥

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ? ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सङ्गिरह्यते ॥ २६९ ॥

तद्गोह्वररपि मया अस्य न विरुद्धमाचरणीयम् । टमनक
आह,—“स्वामिन् ! नैव राजधर्मः, यद्गोह्वररपि क्षम्यते ।

उक्तम्,—तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात् स हन्यते ॥ २७० ॥

अपरं, त्वया अस्य सखित्वात् सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तः,
राजधर्माभावात् सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतः ; यतः सखीवकः
शष्यभोजी, (क) भवान् मांसादः, तव प्रकृतयस्य । यत्तव

आदाविति ।—आदौ प्रथममेव, प्रणयिनां प्रेमलाभेष्कुना सत्यमे, प्रणयः न
विधेयः वा न कर्तव्यः वा, चक्षुषा किंवा, दत्तः विहितयेन, प्रणय इत्यनुवचः, तर्हि प्रति-
दिनं परिपोषणीयः सः वर्तनीयः ; प्रथमं तावत् प्रणयो न कर्तव्यः एव, कृतयेन नावी
त्याज्य इति भावः ; तथा हि, उत्तिष्ठत्य ऊर्ध्वमोक्ष्य, क्षिपति, चक्षुः इति शेषः, इति
यत्, तत् लज्जा प्रकरोति जनयति, परन्तु भूमौ स्थितस्य जनस्य, पतनात् भयं नास्ति
एव, अस्यापि वर्धनं कृत्वा चक्षुःपातनात् वर्धनाकरणमेव भरमिति भावः ॥२६८॥

उपकारिण्यिति ।—यः उपकारिषु हितकारिजनेष्वित्यर्थः, साधुः सदावधारपरः,
तस्य साधुत्वे तादृशव्यवहारे, यः गुणः ? न कोऽपीत्यर्थः ; यः अपकारिषु चहित-
कारिजनेष्वित्यर्थः, साधुः, स एव सङ्गिरह्यते ॥२६९॥

तुल्यार्थमिति ।—यः तुल्यार्थं तुल्यप्रयोजनं, राज्याकाङ्क्षमिति यावत्, तुल्य-
सामर्थ्यं समानबलं, मर्मज्ञम् आश्रयज्ञं, हितमिश्रमिति भावः, व्यवसायिनम् उद्-
द्योगिनम्, यत एव अर्धराज्यहरं तादृगुपशयोगात् राज्यार्द्धहारित्वेन सन्ध्याव्यनाविति
भावः ; भृत्यं, न हन्यात्, स हन्यते स्वयमेव बध्यते ; तेनैव भृत्येनेति शेषः ॥२७०॥

(क) भवान् मांसादः,—मांसभोजी, तव प्रकृतयस्य मांसादः,—मांसभोजिनः,
[एकवचनात्पक्षे अनुप्रत्ययः, बहुवचनात्पक्षे द्विप्रत्ययो बोध्यः] । मांसाश्रित्याश्रिनीः

अवध्यव्यवसायवाद्यां कुतस्तासां मांसाशनम् ? (ख) यद्रहिताः
ताः त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति । (ग) ततोऽपि त्वं विनष्ट एव, अस्य
सङ्कल्पा पुनस्ते न कदाचित् चाखेटके मतिः भविष्यति ।
प्रत्यक्ष,—यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांशोपसेवते ।

कदाचिन्नात्र सन्देहस्तादृक् भवति पुरुषः ॥२७१॥

तथा च,—सन्तसायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते

मुक्ताकारतया तदेव नन्विनीपत्रस्थितं राजते ।

स्वाती सागरशक्तिकुक्षिपतितं तज्जायते भौक्तिकं

प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासते जायते ॥२७२॥

तथा च,—असतां सङ्कटोपेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।

दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोद्वरणे गतः ॥२७३॥

प्रकृतिविरोधिनीः सखित्वं न दृश्यते इति भावः । यदिति ।—यतः—मांसाशनं तव
अवध्यव्यवसायात्—अहिंसाऽऽचरणान्, वाद्य—वद्विभूतं, तत् तासां—सामादानां
प्रकृतौणा, कुतः ? अवध्यव्यवसायराहित्येन मांसस्य दध्नापत्वादिति भावः ।

(ख) यद्रहिताः,—येन—मासेन, रहिताः,—वहिता इत्यर्थः, ताः,—प्रकृतयः,
अमात्यादयः अनुचरवर्गाः इत्यर्थः ; उच्यभावात् परिजनाः त्वां त्यज्यन्ति इति भावः ।

(ग) ततः,—प्रकृतिभिः परित्यक्तत्वं इत्यर्थः । अस्य—सञ्जीवकस्य, सङ्कल्पा—
संसर्गेण, ते—तव, चाखेटके—सूत्रयाया, मतिर्न भविष्यतीति सम्बन्धः ।

यादृशैरिति ।—यादृशैः भृत्यैः सेव्यते, प्रभुरिति शेषः, यादृशाश्च, जनानिति शेषः,
उपसेवते चाश्रयति, पुरुषः प्रभुरिति भावः, तादृक् तादृशगुणसम्पन्नः, भवति, अथ विषये,
कदाचित् सन्देहः न, अस्मिन् शेषः ; “ममर्गना टोषगत्या भवन्ति” इति भावः ॥२७१॥

सन्तसायसीति ।—सन्तप्ते, अयसि खीद्रे, संस्थितस्य, पयसः जलस्य, नामापि न
ज्ञायते, सद्य एव शृङ्खमाश्रितादिति भावः । तदेव पयः, नन्विनीपत्रस्थितं पद्मिनी-
पलाशसंस्थितं सत्, मुक्ताकारतया अत्यच्छतया भौक्तिकवत् इत्यर्थः, राजते शोभते ;
स्वाती स्वातिनक्षत्रे स्थितमित्यर्थः, तत् पयः, सागरस्य शक्तेः मुक्तास्फोटस्य, कुक्षिपतितम्
अधस्तनिपतितं सत्, भौक्तिकं जायते ; तस्मात् संवासते एकव चासात्, ससर्गा-
दित्यर्थः, प्रायेण अधमः मध्यमः उत्तमश्च गुणः जायते । शार्दूलविक्रीडितं हतम् ॥२७२॥

असतामिति ।—असतां दुर्जनानां, सङ्कटोपेण साधवः विक्रियां विकारं, यान्ति ;

अत एव सन्तो नीचसङ्गं वर्जयन्ति । उक्तञ्च,—

न ज्ञविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः प्रतिश्रयः ।

मत्कुणस्य च दोषेण हता मन्दविसर्पिणी” ॥२०४॥

पिङ्गलक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा ८ ।

“अस्ति कस्यचित् महीपतेः कस्मिंश्चित् स्थाने मनीरमं शयनस्थानम् ; (घ) तत्र शुक्लतरपटयुगलमध्यसंस्थिता मन्द-विसर्पिणी नाम श्वेता (ङ) यूका प्रतिवसति स्म । सा च तस्य महीपतेः रक्तमास्त्रादयन्ती सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति । अन्येष्वस्य तत्र शयने क्वचित् भ्राम्यन् अग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः । अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच,—‘भो अग्निमुख ! कुतस्त्वमत्र अनुचितस्थाने समायातः ? तद्यावत् न कश्चिद्वेत्ति, तावत् शोघं गम्यताम्’ इति । स आह,—‘भगवति ! गृहाऽऽगतस्य असाधारपि नैतत् युज्यते तत्तुम् ।’ उक्तञ्च,—

एङ्गागच्छ समाश्रसासनमिदं कस्माच्चिरादृश्यसे ?

का वात्तो ? न्वतिदुर्बलोऽसि कुशलं ? प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।

तथा हि, भोयः दुर्धनप्रसङ्गेन दुर्धनसंसर्गेण, गोहरणे, उत्तरगोर्गडे इति भावः, गतः प्रस्थितः, प्रहृष्टो वा इत्यर्थः ॥२०५॥

न हीति ।—अविज्ञातशीलस्य अज्ञातचरितस्य, जनस्य इति शेषः, प्रतिश्रयः आश्रयः, न हि प्रदातव्यः ; तथा हि, मत्कुणस्य रक्तपायिनः श्रव्याकौटपिशेषस्य, “हारपोका” इति वङ्गभाषायां प्रसिद्धस्य इत्यर्थः, दोषेण मन्दविसर्पिणी तदभिधाना क्वचित् यूका, हता विनाशिता ॥२०४॥

(घ) तत्र—शयनस्थाने । शुक्लेति ।—शुक्लतरम्—अतिशुभ्रं, यत् पटयुगलम्—आवरणरत्नद्वयं, तन्मध्यसंस्थिता ।

(ङ) यूका—क्षिप्रविशेषः, केशकौटः (उकुच) इति यावत् ।

एहीति ।—एहि, आगच्छ, समाश्रम समाश्रमो भव, [समाश्रसिति चित्त्वं, “समाश्रसाह” इति भाष्यम्] आसनमिदम्, अत्र उपविशेति भावः ; कस्मात् चिरात्

एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा

१२ धर्मोऽयं गृहमेधिना निगदितः आर्त्तेर्लघुस्वर्गदः ॥२०५॥

अपरं,—मया अनेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराणि
आस्त्रादितानि आहारदोषात् कटुतिक्तकषायान्तरसास्त्रादानि ;
न च मया कदाचिन्मधुररक्तं समास्त्रादितम् ; तत् यदि त्वं प्रसादं
करोषि, तदस्त्रं नृपतेर्विविधव्यञ्जनाभ्रपानचोष्यलेह्यस्त्रादाहार-
वधात् शरीरे यत् मिष्टं रक्तं सञ्जातं, तदास्त्रादनेन सौख्यं
सम्पादयामि जिह्वाया इति । उक्तञ्च,—

रक्षस्य नृपतेर्नापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।

तन्मात्रञ्च स्मृतं सारं तदर्थं यतते जनः ॥२०६॥

यद्येव न भवेत्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम् ।

तच्च भृत्यो भवेत् कश्चित् कस्यचिद्विशगोऽथवा ॥२०७॥

गृहसत्यं वदेत् मर्त्या यद्वाऽसेव्यञ्च सेवते ।

यद्वच्छति विदेशञ्च तत् सर्वमुदरार्थतः ॥२०८॥

इत्यसौ ? न भो ! आ नात्ता ? कः संवादः ? अतिदुर्वर्त्तोऽसि, कुत्रजम् ? तवेति
श्रेयः, ते तव, दर्शनात् प्रीतोऽसि । नीचजनेऽपि गृहं प्राप्ते सति, सतां साधनां,
सर्वदा एवम् उक्तप्रकारम्, आस्त्रवर्णनमिति श्रेयः, युज्यति, [परस्मैपदमत्र हन्तोऽनु-
रोधान्] आर्त्तेः स्मृतिमास्त्रविशारदैः पण्डितैः इत्यर्थः, गृहमेधिना गृहिणाम्, अयं
धर्मः लघुस्वर्गदः आशुस्वर्गसाधनं, निगदितः कथितः । आर्त्तलघुत्वोक्तिरुक्तम् ॥२०५॥

रक्षसोऽसि ।—रक्षस्य रूपवत्, मन्दस्य वा, नृपतेर्नापि राज्ञस्यापि, जिह्वासौख्यं
रसनादतिरिक्तार्थः, समं सुखं, स्मृतम् ; तदर्थं रसनासौख्यार्थे, जनः यतते चेष्टते,
अथः, तन्मात्रं रसनासौख्यनिव, सारम् उत्कृष्टं, स्मृतम् ; जनानां कश्चिन्मित्रत्वेऽपि सर्वे-
षामेव रसनातुष्टेः समतया तत् उत्कृष्टं किमपि नास्तीति फलितार्थः ॥२०६॥

अद्वीति ।—यदि कोऽपि जनति, जिह्वाप्रतुष्टिर्दं रसनासन्तोषप्रदं, कर्म नैव भवेत्,
तत् तदा, कश्चित् कोऽपि जनः, कस्यचित् कस्यापि, अथः किद्वदः, अथवा वदन्;
अथः, न भवेत् ; सर्वं एव जिह्वातुष्टये लोचक्य वदन्ती भवतीति भावः ॥२०७॥

अद्वीति ।—मर्त्यः मानवः, यत् असत्यं वदेत्, यदा असत्यं नीचजनमिति भावः,

तत् मया (च) गृह्णामतेन वुमुक्षया पीष्यमानेन त्वत्सकाशात् भोजनम् अर्घनीयम् । तच्च त्वया एकाकिन्या अस्म्य भूपतेः रक्तपानं कर्तुं युज्यते । तत् श्रुत्वा मन्दविसर्पिणी प्राह,— ‘भोः मत्कुण ! अहमस्म्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्य रक्तमास्त्रादयामि, त्वं पुनः अग्निमुखः चपलश्च ; तत् यदि मया सह रक्तपानं करोषि, तत् तिष्ठ, अभीष्टतरं रक्तमास्त्रादय’ । सोऽब्रवीत्,—‘भगवति ! एवं करिष्यामि, यावत् त्वं न आस्त्रादर्यासि प्रथमं नृपरक्तं, तावत् मम (छ) देवगुरुकृतः शपथः स्यात्, यदि तत् आस्त्रादयामि’ । एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छ्रयनमासाद्य प्रसुतः ।

अथ असौ मत्कुणः (ज) जिह्वालौक्यप्रकटौक्यत्वात् जाग्रतः, मापि तं महीपतिम् अदशत् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा ।

सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥२०८॥

यदि स्थाच्छीतलो वक्त्रिः शीतांशुर्दहनात्मकः ।

न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्त्तुमन्यथा ॥२०९॥

सेवते, यच्च विदेशं गच्छति, तत् सर्वत्र सदरावतः उदरपीडयायमेव ; अन्यथा कथं निष्वाभावत्वं, होमसेवर्न, स्वजनं हिला दूरदेशगमनञ्च स्वीकृत्यात् ? इत्यर्थः ॥२०८॥

(च) गृह्णामतेन—अतिथिना, [द्वितीयासमासः] । वुमुक्षया—वृषया । पीष्य-
नीयं—प्रायेणीयम् ।

(छ) देवगुरुकृतः,—दीवान् गुरुंश्च उद्दिश्य यः कियते स इत्यर्थः ।

(ज) जिह्वेति ।—जिह्वायाः,—रसनायाः, लोभ्यात्—चापल्यात्, अतिलोभा-
दित्यर्थः । यत् प्रकटं—महत्, लोभ्युक्तम्—चापल्यः तस्याम् ।

स्वभाव इति ।—उपदेशेन स्वभावः प्रकटितः, अन्यथा कर्त्तुं परावर्त्तयितुं, न शक्यते । तदेव दृष्टान्तेन दृढयति, सुतप्तमिति ।—तथा हि पानीयं जलं, सुतप्तमपि अत्युष्णमपि, पुनः शीततां शैत्यं, गच्छति प्राप्नोति, शीतप्रकृतिकत्वादिति भावः ॥२०८॥
यदीति ।—यदि चेत्, वक्त्रिः अपिः, शीतलः शैत्यगुणात्मानः, तथा शीतांशुवन्दः,

अथ असौ महीपतिः सूच्यप्रविष्ट इव तच्छ्रयनं त्यक्त्वा तत्स्थाना-
देव उत्थितः प्रोवाच,—‘अहो ! ज्ञायतामत्र (भक्त) प्रच्छादनपटे
मत्कुणो यूक्ता वा नूनं तिष्ठति, येन अहं दष्टः’ इति । अथ ये
कञ्चकिनस्तत्र स्थिताः, ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्म-
दृष्ट्या वोक्षाञ्चक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणः चापल्यात् खट्वान्तः
प्रविष्टः, सा मन्दविसर्पिणी अपि वस्त्रसंन्यन्तर्गता तैर्दृष्टा
व्यापादिता च । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘न ह्यविज्ञातशीलस्य’ इति ।
एवं ज्ञात्वा त्वया एषः बध्यः, नो चेत् त्वां व्यापादयिष्यति ।

उक्तञ्च,—त्यक्त्वाश्वाभ्यन्तरा येन वाह्याश्वाभ्यन्तरोक्ताः ।

स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्भुजः” ॥२८१॥

पिङ्गलक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा १० ।

“कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति
अथ । स कदादित् क्षुधाविष्टो जिह्वालोल्यात् नगरान्तरे
प्रविष्टः । अथ तं नगरवासिनः (ज) सारमेया अवलोक्य
सर्वतः शब्दायमानाः परिधाव्य तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षितुमारब्धाः ।
सोऽपि तैः भक्ष्यमाणः प्राणभयात् (ट) प्रत्यासन्नरजक-
गृहं प्रविष्टः । तत्र च नीलौरसपरिपूर्णं महाभाण्डं सज्जी-

दृशनात्मकः उष्णगुणसम्पन्नः, स्नात्, तथाऽपि अत्र संसारे, मर्त्यानां स्वभावः अन्यथा
कस्यै न शक्यते । यथा “चक्षारः शतधीनेन मलिनत्वं न मुच्यति” तथेति भावः ॥२८०॥

(भक्त) प्रच्छादनपटे—बाह्यरथवस्त्रे ।

त्यक्त्वा इति ।—येन कजेन, आभ्यन्तरा आसीयाः, स्वजना इत्यर्थः, त्यक्त्वाः, तथा
वाह्याः इतरे, अस्वजना इत्यर्थः, आभ्यन्तरोक्ताः आसीयत्वेन परिगृहीता इत्यर्थः, स
एव राजा ककुद्भुजः यथा ककुद्भुजनामशृगालश्च, मृत्युमाप्नोति ॥२८१॥

(ज) सारमेयाः,—कुक्षुराः । शब्दायमानाः,—शब्द कुर्वाणाः, [कञ्जनात्
शब्दावधातोः शानतिरूपम्] । परिधाव्य—वाचिता । भक्षितुं—दष्टम् ।

(ट) प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नं—समीपवर्ति, यत् रजकगृहं—वस्त्ररजकभवनम् ।

कृतमासीत् ; तत्र सारमेयैः आक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः ।
अथ यावत् निष्क्रान्तः, तावत् नीलीवर्णः सञ्जातः । तत्र अपरे
सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाऽभौष्टदिशं जग्मुः ; चण्ड-
रवोऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे, न च
नीलवर्णेन कदाचित् (ठ) निजरङ्गः त्यज्यते । उक्तञ्च,—

वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।

एको ग्रहस्तु मौनानां नीलीमद्यपर्ययथा ॥२८२॥

अथ तं (ड) हरगलगरल-तमालसमप्रभमपूर्वं सखमव-
लोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वौपिहकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भय-
व्याकुलितचित्ताः समन्तात् पलायनक्रियां कुर्वन्ति, कथयन्ति
च,—‘न ज्ञायतंऽस्य कौटुम्बिचेष्टितं पौरुषञ्च, तद्दूरतरं गच्छामः ।
उक्तञ्च,—न यस्य चेष्टितं विद्यात् न कुलं न पराक्रमम् ।

न तस्य विश्वसेत् प्राज्ञो यदौच्छेच्छियमात्मनः’ ॥२८३॥

(ठ) निजरङ्गः,—आत्मरामः, स्ववर्णः इत्यर्थः. (—रङ्गो ना रागो नृत्ये—”इति
मेदिनी) । बहुशो धावनेनापि नीलवैरञ्जित इत्थं न कदाऽपि स्ववर्णे प्राप्नोतीति भावः ।

वदति ।—वज्रलेपस्य आर्मातिन्दुकफलादिना विरचितस्य प्रलेपविशेषस्य, मूर्खस्य
मूढस्य, नारीणां स्त्रीणां, कर्कटस्य क्लीरकस्य, मौनानां मत्स्यानाञ्च, यङ्गः यङ्गवन्,
आक्रान्तिरित्यर्थः, आयङ्गश्च, सङ्कल्प इत्यर्थः. यथा एकस्तु एक एव, तुकारोऽवावधारणार्थः ;
कदाचिदपि नात्यथा भवेदित्यर्थः ; तथा नीलीमद्यपर्योः, अपोति शेषः ; नीलवर्णस्य
मद्यपस्य च यङोऽपि तथेवेत्यर्थः ; यथा वज्रलेपलिप्तस्य वस्तुनः, कर्कटमौनयो. दशनायेव
यङ्गवत् च ततो विमुक्तिरतिदुष्करो, तथा नीलवर्णस्य मङ्गेऽपि ततो विमुक्तिरतिदुष्करो,
यथा मूर्खान्यार्योः सङ्कल्पो न प्रबोधोपशमनीयः, तथा मद्यपस्य सङ्कल्पोऽपीति भावः ॥२८२॥

(ड) हरति ।—हरञ्च—शक्तीः, नलं—कण्ठे, यत् नरलं—कालकूटमित्यर्थः, तथा
तमाञ्च,—तदाप्यहञ्च, तयोः समा प्रभा यस्य तथाभूतम् । द्वीपी—चित्रव्याघ्रः ।

वति ।—प्राज्ञो बुद्धिमान् जनः, यदि आत्मनः श्रियं सम्यद, कत्वाचमित्यर्थः,
उच्छेत् अभिषेत्, तदा यस्य जनस्य, चेष्टितम् आचरणं, न, कुलं वंशं, न, तथा
पराक्रमं शौर्यञ्च, न विद्यात् जानीयात्, तस्य अज्ञातचेष्टितकुलपराक्रमस्य जनस्य,
[विवक्षया यतो] न विश्वसेत् न तं विश्वासत्वेन प्रतीयादित्यर्थः ॥२८३॥

चण्डरवोऽपि तान् भयव्याकुलितान् विज्ञाय इदमाह,—
 ‘भो भोः श्वापदाः ! किं यूयं मां दृष्ट्वैव (ठ) सन्धस्ता व्रजथ ?
 तन्न भेतव्यम् ; अहं ब्रह्मणा अद्य स्त्रयमेव सृष्टाऽभिहितः,—‘यत्
 श्वापदानां मध्ये कश्चिद्राजा नास्ति, तत् त्वं मया अद्य सर्व-
 श्वापदप्रभुत्वेऽभिषिक्तः ककुद्गमाभिधः ; ततो गत्वा क्षिति-
 तले तान् सर्वान् परिपालय’ इति ; ततोऽहमत्रागतः । तन्मम
 (ण) ह्यत्रच्छायायां सर्वैरेव श्वापदैर्वर्त्तितव्यम् ; अहं ककुद्गमो
 नाम राजा त्रैलोक्येऽपि सञ्जातः’ । तत् श्रुत्वा सिंहव्याघ्र-
 पुरःसराः श्वापदाः,—‘स्वामिन् ! प्रभो ! समादिश’ इति
 वदन्तस्तं परिवव्रुः ।

अथ तेन सिंहस्य अमात्यपदवी प्रदत्ता, व्याघ्रस्य
 शय्यापालत्वं, ह्योपिनः ताम्बूलाधिकारः, वृकस्य द्वारपालक-
 त्वम् ; ये च आत्मीयाः शृगालाः, तैः सह आलापमात्रमपि न
 करोति, ते सर्वेऽपि (त) अर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः ।
 एवं तस्य राजक्रियायां वर्त्तमानस्य ते सिंहादयो शृगान्
 व्यापाद्य तत्पूरतः प्राधिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां
 तान् प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले कदाचित् तेन
 सभागतेन दूरदेशे शब्दायमानस्य शृगालवृन्दस्य कीलाहलः
 अश्वावि । तं शब्दं श्रुत्वा (थ) पुलकिततनुः आनन्दान्शुपरि-
 पूर्णनयनः उत्थाय तारस्त्ररेण विरोतुमारब्धवान् । अथ ते
 सिंहादयस्तं तारस्त्ररमाकर्ण्य शृगालोऽयमिति मत्वा सलज्ज-

(ठ) सन्धस्ताः,—क्षतिभीताः । ककुद्गमाभिधः,—ककुद्गटुमनामा ।

(ण) ह्यत्रच्छायायाम्—अधीनले इति भावः, [हृद + चिच्—वः, ब्रह्मण] ।

(त) अर्द्धचन्द्रं—गलहस्तमिति भावः ।

(थ) पुलकिततनुः,—रोमाञ्चितगमः । तारस्त्ररेण—उच्चरवेण । विरोतुं

—शब्दापिबुम् ।

मधोमुखाः क्षणमेकं स्थित्वा मिथः प्रोचुः,—‘भोः! (द) वाहिताः वयमनेन क्षुद्रशृगालेन, तत् बध्यताम्’ इति । साऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छन् तत्र स्थाने एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन’ इति” ।

तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह,—“भो दमनक ! कः प्रत्ययोऽत्र विषये, यत् स ममोपरि दुष्टबुद्धिः ?” स आह,—“यदद्य ममाग्रे तेन निश्चयः कृतो यत्—‘प्रभाते पिङ्गलकं बधिष्यामि’ । तदत्रैव प्रत्ययः,—प्रभाते (घ) अवसरवेलायाम् आरक्तमुखनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोकयन् अनुचितस्थानोपविष्टत्वां क्रूरदृष्ट्या विलोकयिष्यति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं, तत् कर्तव्यम्” इति कथयित्वा सञ्जीवकसकाशं गतः, तं प्रणम्य उपविष्टश्च । सञ्जीवकोऽपि सोद्वेगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्दीक्ष्य सादरतरमुवाच,—“भो मित्र ! स्वार्णतम् ? चिराद्दृष्टोऽसि, अपि शिवं भवतः ? तत् कथय, येनादेयमपि तुभ्यं गृह्णाऽऽगताय प्रयच्छामि । उक्तञ्च,—‘तं धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते सभ्या इह भूतले ।

आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः” ॥२८४॥

दमनक आह,—“भोः ! कथं शिवं सेवकजनस्य ?—

सम्पत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम् ।

स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥२८५॥

(द) वाहिताः,—भृत्यमात्रेण कर्म कारिताः, प्रतारिता इति भावः ।

(घ) अवसरवेलाया—भवत्सन्निधानागमनोचितसमये इत्यर्थः, राजकार्यविरति-समये इत्यर्थो वा । क्रूरदृष्ट्या—कोपदृष्ट्या ।

ते इति ।—सुहृदो जनाः मित्राधीत्यर्थः, कार्यार्थं येषां गृहे आगच्छन्ति, इह अस्मिन्, भूतले ते जनाः धन्याः पुण्यवन्तः, ते जनाः, विवेकज्ञाः परमविद्याः इत्यर्थः, तथा ते जनाः, सभ्याः साधवः ॥२८४॥

सम्पत्तयः इति ।—ये जनाः, राजसेवकाः वृषदिहाराः, तेषां सम्पत्तयः धनानि, परायत्ताः पराधीनाः, चित्तं मनः, सदा सर्वेकम् आर्ण्यं, अनिर्वृतम् अलक्ष्यं, तथा

तथा च,—सेवया धनमिच्छन्निः सेवकैः पश्य यत् कृतम् ।

स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥२८६॥

तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा ।

तत्रापि सेवया वृत्तिरहो ! दुःखपरम्परा ॥२८७॥

जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च श्रूयते किञ्च भारते ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥२८८॥

नाग्राति स्वेच्छयौत्सुक्यात् विनिद्रो न प्रबुध्यते ।

न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ? ॥२८९॥

स्वजीवितेऽपि निजजीवनेऽपि, चविश्वासः चप्रत्ययः ; कदा राजा किं कुर्वन्नादिति चिन्तयेति भावः ; सेवकानां जीवनमतीव दुःखावहमिति तात्पर्यम् ॥ २८५ ॥

सेवयेति ।—सेवया प्रभुश्रृण्वया, दास्येन इत्यर्थः, धनमिच्छन्निः स्वन्दनमिच्छन्निः, सेवकैः दासैः, यत् कृतम् आचरितं, तदिति ऊहनीयं, पश्य चवर्त्तमानः ; किन्तु ? इत्याह,—मूढैः मूर्खैः, सेवकैरिति पुनर्गुणकः, शरीरस्य यत् स्वातन्त्र्यं स्वाधीनत्वं, तदपि हारितं नाश्रितम् ; शरीरस्यैव भवत्यपि प्रजीवनायां मरणमिति भावः ॥२८६॥

तावदिति ।—जन्म तावत् देहधारकमेव, प्रथममिति भावः, अतिदुःखाय, भव-
तीति शेषः ; एवमुत्तरमापि ; ततः तत्र, अतिदुःखावहदेहधारणे इत्यर्थः, सदा चाजीवन-
मित्यर्थः, दुर्गतता दरिद्र्यं तत्रापि दरिद्रेऽपि, सेवया दास्येन, वृत्तिर्जीवनम्, अहो इति
खेदश्लेषमन्यर्थः, दुःखपरम्परा दुःखधारा, एतत् सर्वं क्षेत्रफलमिति इति वाक्यम् ॥२८७॥

जीवन् इति ।—भारते मज्जाभारतयन्त्रे इत्यर्थः, दरिद्रः हीनः, व्याधितः रुग्णः,
मूर्खः मूढः, प्रवासी विदेशस्थः, तथा नित्यसेवकः चिरदासः, एते पञ्च पञ्चविधाः,
खोका इति शेषः, जीवन्ः प्राक्कीर्णोऽपि, मृताः किञ्च मृता एव, (किञ्चमर्त्योऽपि चव-
धारणार्थः,) इति श्रूयते एवं कीर्तितमिति इति आश्चर्येति इत्यर्थः ॥ २८८ ॥

नेति ।—यः सेवकः औत्सुक्यात् उत्साहवशात्, साम्प्रतमेव प्रभुसमीपे गन्तव्यमिति
उद्येनादिति भावः ; स्वेच्छया दक्षिणपूर्वकमित्यर्थः, न अत्राति न अत्रवति ; विनिद्रः
विगतनिद्रः सन्, न प्रबुध्यते न जागर्त्ति, सुनिद्रानन्तरं जागर्त्ति, किन्तु कदा प्रभुः किमा-
दिच्छति इत्युद्येनात् निद्राऽऽवैशे सत्यपि कृत्वा रामिमेव जागर्त्तौत्यर्थः, तथा निःशङ्कं
निर्भयं यथा तथा, वचः न ब्रूते न वक्तुं शक्नोतीति भावः ; अत्र संशारे, एवमूतोऽपि
सेवकः जीवति ? ईदृशस्य स्वातन्त्र्यरहितस्य जीवनात् मरणमेव वरमिति भावः ॥२८९॥

सेवा श्रद्धातिराख्याता येस्तैर्मित्या प्रजल्पितम् ।

स्रक्छन्दं चरति श्वाऽत्र सेवकः परशासनात् ॥२८०॥

भूयस्या ब्रह्मचर्येषु कथत्वं लघुभोजनम् ।

सेवकस्य यतैर्यद्विशेषः पापधर्मजः ॥२८१॥

श्रीताऽऽतपादिकष्टानि सङ्गते यानि सेवकः ।

धनाय तानि चाख्यानि यदि धर्मान् मुच्यते ॥२८२॥

चदुनाऽपि सुदुत्तेन सुमिष्टेनापि हारिणा ।

मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया ? ॥२८३॥

सीवेति ।—येः शास्त्रकारैरिति भावः, सेवा, श्रद्धातिः कुकुरजीविका, आख्याता उक्ता, तैः एतत् निष्पाद्य चर्चकं, प्रजल्पितम् ; अतः सा कुकुरः, अत्र जगति, स्रक्छन्दं निर्वाधं, चरति घनति, सेवकः परशासनात् प्रभोराटेशात्, चरतीति शेषः, आऽपि स्वाधीनः, सेवकस्तु पराधीनः, अतः कुकुरोऽपि सेवकादरमिति भावः ॥ २८० ॥

भूयस्येति ।—यतैः सत्त्वादिभिः, यदत् यथा, भूयस्या अतिशयाश्रयनं, ब्रह्मचर्यं स्रक्छन्दनवनिताद्युपभोगराहित्यमिति भावः ; कथत्वं चोपस्थावलं, तपोमनितकेशिन इति भावः, लघुभोजनञ्च यत्किञ्चनानिश्चितमित्यर्थः, असीति शेषः ; सेवकस्य दासजन-
स्यापि, तद्वदिति शेषः, तत् सर्वं भूयस्यादिकम् उभयोरेव तुल्यम् असीत्यर्थः ; क्षान्ति-
कार्यसम्पादनत्वरया सत्त्वमित्यनेन च इति भावः ; विशेषः प्रभेदः तु, सेवक-
सत्त्वादिनोर्विति शेषः ; पापधर्मजः पापनिबन्धनः धर्मनिबन्धनश्च ; सेवकः पापी,
अतिस्तु पुण्यानिति भावः ॥ २८१ ॥

सीतेति ।—सेवकः धनाय यानि श्रीतातपादिकष्टानि सङ्गते, यदि यः धर्मात्
न मुच्यते न डीयते, धर्माद्यैः यतैः चेदित्यर्थः, तदा तानि श्रीतातपादिकष्टानि,
अख्यानि च तदपेक्षया न्यूनानि, सङ्गते इति शेषः ; धर्माद्यैः बाह्यमात्रेण कष्टान्यनुभूयन्तो
सेवकैव, धर्माद्यैः यतमात्रेण तेन ततोऽप्यक्षेत्रेणैव तद्वन्वते इति भावः ॥ २८२ ॥

चदुनेति ।—सेवका दासेन, यस्य मोदकस्य इत्यर्थः, निष्पत्तिः प्राप्तिरित्यर्थः,
चदुना जीमसेनापि, सुदुत्तेन सुवर्तुसेन, सुमिष्टेन अतिमधुरैश्चापि, हारिणा जलः-
श्रीतिकरैश्चापि, तेन मोदकेन मिष्टान्ननिक्षेपेणैव, किम् ? प्राक् दुःखमनुभूय तद्वत्
स्रक्छन्दात् तत्र न क्षिपति प्रवीजनमित्यर्थः ; यथाकथञ्चित् प्राप्तेन शास्त्रादिनाऽपि
सद्वरपूरणं वर्त, न तु सेवका मिष्टान्नजीवनमिति भावः ॥ २८३ ॥

सञ्जीवक आह,—“अथ भवान् किं वक्तुमनाः ?”
 सोऽब्रवीत्,—“मित्र ! सचिवानां मन्त्रमैदं कर्तुं न युज्यते ।

उक्तञ्च,—यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात् साचिव्यसन्निधौजितः ।

स हत्वा वृषकार्यं तत् स्वयञ्च नरकं व्रजेत् ॥२८४॥

येन यस्य हतौ मैदः सचिवेन महीपतेः ।

तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥२८५॥

तथाऽपि मया तव स्नेहपाशवहेन मन्त्रमैदः कृतः, यतस्त्वं
 मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः, प्रविष्टश्च । उक्तञ्च,—

विश्वम्भात् यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथञ्चन ।

तस्य हत्या तदुत्या सा प्राहेदं वचनं मनुः ॥२८६॥

तत् तवीपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः । कथितञ्च अथ
 अनेन मत्पुरतः (न) चतुष्कर्णतया यत्,—“प्रभाते सञ्जीवकं हत्वा
 समस्तसृगपरिवारं चिरात् दृष्टिं नेष्यामि” । ततः स मयोक्तः,—
 ‘स्वामिन् ! न युक्तमिदं, यत् मित्रद्रोहेण (प) जीवनं क्रियते ।

य इति ।—साचिव्ये मन्त्रित्वे, सन्निधौजितः प्रतिष्ठितः, प्रभुर्धेति शेषः, सो जनः,
 स्वामिनः प्रभो, मन्त्रं गृहं परामर्शं, भिन्द्यात् प्रकाशयेत्, स दुरात्मा इति भावः, तत्
 वृषकार्ये, हत्वा प्राक् विनाशः, स्वयञ्च नरकं निरयं, व्रजेत् गच्छेत् ॥ २८४ ॥

येनेति ।—येन सचिवेन मन्त्रित्वा, यस्य महीपतेः भेदः मन्त्रमैदः इत्यर्थः, कृतः,
 तेन मन्त्रित्वा, तस्य महीपतेः, अशस्त्रवधः अस्त्रधारणं विना विनाशः, कृत इति
 नारदः आह, मन्त्रमैदेन प्रभुवधः सुनिश्चित एवेति भावः ॥ २८५ ॥

विश्वम्भादिति ।—यः जनः, यस्य जनस्य, विश्वम्भात् विश्वासात्, यं जनं
 विश्वास्येत्यर्थः, कथञ्चन येन केनापि प्रकारेण, मृत्युमवाप्नोति, तस्य विश्वम्भस्य
 जनस्य इत्यर्थः, सा हत्या हननं, मृत्युरित्यर्थः, [हनोः भावे क्वप्] तदुज्जा तत्कृता
 विश्वासजनकता एव इत्यर्थः, इदं वचनं मनुः प्राह ॥ २८६ ॥

(न) चतुष्कर्णतया—“वट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः” इति महाजनवाक्यात् केवलं
 वहीर्यन् मन्त्रेण तन्त्रमस्य चतुष्कर्णत्वमिति भावः ।

(प) जीवनं—जीविता, जीवनधारणमित्यर्थः, “आजीवो जीविका जीवार्ता
 इतिर्वर्तमानजीवने” इत्यमरः ।

उक्तञ्च,—अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।

तदर्थेण विचोर्णेन न कथञ्चित् सुहृद्बुद्धः ॥२८७॥

ततस्तेनाहं (फ) सामर्थ्येणोक्तः,—‘भो दुष्टबुद्धे ! सञ्जीवक-
स्तावत् शष्पभोजी, वयं मांसाशिनः, तदस्माकं स्वाभाविकं वैरम्
इति, कथं रिपुरुपेक्ष्यते ? तस्मात् सामादिभिरुपायैर्हन्यते,
न च हते तस्मिन् दोषः स्यात् । उक्तञ्च,—

दत्त्वाऽपि कन्यकां वैरौ निहन्तव्यी विपश्चिता ।

अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥२८८॥

कृत्याकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो युधि सङ्गतः ।

प्रसुप्तो द्रोणपुत्रेण दृष्टद्युम्नः पुरा हतः’ ॥२८९॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमिहागतः । माम्प्रतं
मे नास्ति विश्वासघातकदोषः ; मया सुगुप्तमन्त्रस्तव निवेदितः,
अथ यत् ते प्रतिभाति, तत् कुरुष्व” इति । अथ सञ्जीवक-
स्तस्य तत् वज्रपातटारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः । अथ
चेतनां लब्ध्वा सवैराग्यमिदमाह,—“भोः ! साधु इदमुच्यते,—

अपीति ।—ब्रह्मवधमपि कृत्वा, तदर्थेण ब्रह्मवधपापचाक्षणयोग्येन, विचोर्णेन
विश्लेषेणानुष्ठितेन, प्रायश्चित्तेन चतुर्विंशतिवारिंश-हाटशवारिंश्चादिब्रतरूपेण इति भावः,
शुद्ध्यात् पापात् विमुक्तो भवति, जन इति शेषः ; सुहृद्दृष्टः मित्रद्रोही मित्रद्रोहिणो
वा, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण, न, शुध्यति वा शुध्यन्तीति शेषः । [अत्र दुष्टघातोः
क्षप्रत्यय-क्षिप्प्रत्ययभेदेन एकवचन-बहुवचनान्तरा बोध्या] ॥ २८७ ॥

(फ) सामर्थ्येण—सक्तीयेन । उपेत्यन्ते—चौढासीत्येन ल्यत्यते इत्यर्थः ।

दत्तेति ।—यः वैरौ शत्रुः, अन्योपायैः साधनान्तैः, अशक्यः असाध्यः, हनुमिति
शेषः ; विपश्चिता विदुषा, कन्यकां दत्त्वाऽपि, स निहन्तव्यः, हते तस्मिन् वैरिणि
विनष्टे सतीत्यर्थः, द्रोणी न विद्यते ; येन केनापि शत्रुवधो न शक्येति भावः ॥२८८॥

कथ्येति ।—युधि युद्धे, सङ्गते उपस्थितः, युयुत्सुरित्यर्थः, क्षत्रियः वीर इति भावः,
कृत्याकृत्यं कर्त्तव्याकर्त्तव्यं, व्यायान्यायमित्यर्थः, न मन्येत न विचारयेत्, तथा हि, पुरा
पूर्वजिन् काले, द्रोणपुत्रेण अश्रव्यात्वा, प्रसुप्तः निद्रितः, दृष्टद्युम्नः हतः ॥ २८९ ॥

दुर्जनगम्या नार्थः प्रायेणास्तेहवान् भवन्ति राजा ।

अपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ॥ ३०० ॥

अहं हि सन्मतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः ।

बलीवर्दः न विज्ञेयो विज्ञानपरिवर्जितः ॥ ३०१ ॥

वरं वनं वरं भैक्षं वरं भारीपजीवनम् ।

वरं व्याधिर्भुञ्ज्याणां नाधिकारस्य सम्पदः ॥ ३०२ ॥

तद्रयुक्तं मया कृतं, यदनेन सह मैत्री विहिता । इत्यहं,—

ययोरिव समं वित्तं ययोरिव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्ट-विपुष्टयोः ॥ ३०३ ॥

द्रुज्जेति ।—नामः प्रायेण द्रुज्जनगम्याः दुर्जनाणां प्राप्ताः, अष्टभोग्याः इत्यर्थः ; राजा प्रायेण अस्तेहवान् भवन्ति न कुदापि अस्तेहवन्त्यः, वनस्य अपणानुसारि अपणोऽद्वाता, स्वयंकुष्टः इत्यर्थः, तदनुसारि प्रायेण सङ्ग्रामि, भवतीति शेषः ; मेघस्य प्रायेण गिरिदुर्गवर्षी गिरौ दुर्गे दुर्गमनीये स्थाने, कोकानामिति शेषः, गङ्गादी इत्यर्थः, वसन्तीति तथोक्तः ; न तु सर्वरक्षेमादिषु क्षेत्रेषु वसन्तीति भावः ।
स्वार्थः इत्यम ॥३००॥

अहमिति ।—यः कुधीः कुक्षिः पुमान्, अहं हि अहमेव, राज्ञः [वसन्ताने तन्त्रव्याप्तं “तन्त्रं च वसन्ताने” (१।३।६३ पा०) इति सूत्रेण अर्थात् वसन्तः] सम्मतः प्रियः इत्यर्थः, इत्येवं मन्यते, स द्विवाक्यपरिवर्जितः अविज्ञेयः, बलीवर्दः पुष्टः, अहं इत्यर्थः, विज्ञेयः ज्ञातव्यः, राज्ञानिह जगति स कोऽपि प्रिय इति भावः ॥३०१॥

वरमिति ।—भुञ्ज्याणां वनम् अरण्यवासः, वरं मनाक् प्रियं, भैक्षं भिक्षाश्रित्य-मपि, वरं मनाक् प्रियं, तथा भारीपजीवनं भारवद्धकेन जीवन्वित्तमपि, वरं मनाक् प्रियं, व्याधिः रोगाऽपि, वरं मनाक् प्रियः ; नवे चेत् वरं तदा अग्रिमं किम् ? इत्याह, नाधिकारकति ।—अधिकारं नियोज्यव्यापारेण, क्षेत्रादिकपेक्षितार्थः, सम्पदः धनं, वरमिति बोधना ; तस्य एतेभ्योऽपि कश्चिदुल्लेख्यतां ज्ञातव्यत्वाच्चेति भावः ॥३०२॥

ययोरिति ।—ययोर्ययोर्यः, वित्तं धनं सममेव, ययोः कुलं सममेव, तयोः तादृशयोः तत्समुक्तैर्बन्धधारण, मैत्री खीडाद्यैः, विवाहः परिवचनस्य, परस्परमिति भावः ; यथायं भवतीति शेषः, पुष्टविपुष्टयोः अविज्ञेययोः, कुलीनाकुलीनयोश्च, मैत्री विवाहो वेति शेषः, न तु शेषः, यथायमिति भावः ॥३०३॥

तथा ७,—सृगा सृगेः सङ्गमनुव्रजन्ति

गावस गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः ।

मूखांस मूर्खैः सुधियः सुधीभिः

समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ ३०४ ॥

तद्वयदि गत्वा तं प्रसादयामि, तथाऽपि न प्रसादं यास्यति ।

उक्तञ्च,—निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

भ्रवं स तस्यापगमे प्रशाम्यति ।

अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत्

कथं नरस्तं परितोषयिष्यति ? ॥ ३०५ ॥

अहो ! साधु चेदमुच्यते,—

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां

सेवासंख्यवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि ।

व्यापत्तिः खलितान्तरेषु नियता सिद्धिभेदेन न वा

तस्मादस्वपतेरिवावनिप्रतेः सेवा सदा शङ्किनी ॥ ३०६ ॥

सृगा इति ।—सृगा. कुरङ्गा., सृगे. लज्जातोयैरिति भावः, गावः गाभिः, तुरगा. अश्वाः, तुरङ्गैः ५१., मूखांस मूर्खैः, तथा सुधियः पण्डिताः, सुधीभिः, [सर्वत्र सङ्गच्छन्तौ] सङ्गं संसर्गम्, अनुव्रजन्ति कुर्वन्ति, यतः, समानशीलव्यसनेषु तुल्यचरितेषु समद्वेषेषु च जनेषु. सख्यं मैत्री, साधु भवतीति शेषः । उपजातिः उत्तमः ॥ ३०४ ॥

निमित्तमिति ।—यः निमित्तं कारणम्, उद्दिश्य अनुसृत्य, प्रकुप्यति कुपितो भवति, स जनः, तस्य कोपनिमित्तस्य, अपगमे नाशं मति, भ्रुव निःश्रुत, प्रशाम्यति शान्तिं गच्छति, वीतक्रोधो भवतीति भावः; यः हि अकारणद्वेषपरः अहं कुपितः, भवेत्, नरः लोक, त जनस्य, अकारणद्वेषपरमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण, परितोषयिष्यति ? परितुष्टं करिष्यति ? न केनापि इति भावः । वक्ष्यमिदं उत्तमः ॥ ३०५ ॥

भक्तानामिति ।—भक्तानाम् अनुरक्तानाम्. उपकारिणाम् उपकारवशीलानां, परहितव्यापारं परेषां हितानुष्ठाने, युक्तः अभिमतिविष्टः, आत्मा येषां तथाभुतानां, तथा संन्यासा, दास्यस्य, यः संख्यवहारः संख्याचरणनियमः, तस्य तत्त्वविदुषां तत्त्वज्ञानां, द्रोहच्युतानां पुराणिद्विरवधानां, संवक्तानामिति शेषः, खलितान्तरेषु च्युतानां.

तथा च.—भावस्त्रिग्वैरुपकृतमपि हेयतां याति लोके

साक्षादन्यैरुपकृतमपि प्रीतये चोपयाति ।

दुर्ग्राह्यत्वाच्चुपतिमनसां नैकभावाश्चयाणां

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ६०७ ॥

तत् परिज्ञातं मया यत्.(ब)प्रसादम् असहमानैः समोपवर्त्तिभिः

एष पिङ्गलकः प्रकीर्णितः । तेनायं मम अटोषस्यापि एवं वदति ।

उक्तञ्च—प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तोर्हं सेवाकाः ।

सपत्न्या इव सङ्क्रुद्धाः सपत्न्याः सुकृतेरपि ॥ ६०८ ॥

अथार्थान्तरं, नष्टत्वभावेऽपि इत्यर्थः. अथैवमन्यभावेऽपि च. प्रमुच्यते श्रेयः. निहातः अप्रयोजन
प्राप्ति भावः, भवेत् न वा अथवा, न वा नैव, भवेदिति श्रेयः. सिद्धिभावश्च सङ्क्रुद्धाऽप्येवंत्यर्थः,
व्यापारः । अगिष्टा चापत्. निश्चिता निश्चिता, चव्यभावनोऽर्थः. तस्मात् व्यापत्तौर्नयत-
त्वात् सिद्धिर्वाच्यतत्वात्, अन्वपत्तेरिव समुद्रस्यैव, अथानीपतेः संवा सदा अङ्गिनो अथ-
जननी, प्रावसत्रयात् इत्यर्थः । यथा समुद्रसंवाया रक्षादिनाभः सन्ति, प्रावसत्रयान्
प्रायेण न घटते, तद्वत् राजसेवायामपीति भावः । आर्दुत्वावकीर्णितं इत्यम् ॥ ६०६ ॥

भावस्त्रिग्वैरिति ।—भावैव भवेत्, अनुगम्यैवत्यर्थः, त्रिग्वैः खेडाद्वितैः जनैः,
उपकृतमपि कृत. उपकारोऽपि. लोके ससारे, हेयतां अप्रियतां, अनिष्टभाव-
मित्यर्थः. याति प्राप्नोति, अन्व अनुगम्यैवत्यर्थः, साक्षात् समवकृतमित्यर्थः, उपकृत-
मपि अनिष्टकरचभाप. प्रीतये उपयाति च प्रीतिं जनयति च इत्यर्थः. इत्य नैक-
भावाश्चयाणां विविधाश्चयवता, चुपतिमनसां राजदृष्ट्यानां, प्रमुच्यतामिति यावत्,
दुर्ग्राह्यत्वात् दुर्ग्राह्यत्वात्. परमगहनः अतिदुष्पुनः, सेवाधर्मः परिचर्याकर्मो
विधिः. योगिनामपि नैकालिङ्गित्वेन चानर्थात्तानवोऽर्थः. अगम्यः दुर्ग्राह्यः.
प्रमुच्यते सदा कीदृशश्च अस्मात्, सेवकैः तत् वाहुं न शक्नते, अतः तस्य
चित्तकर्मण्यपि अहितद्विदं, अहितकर्मण्यपि हितमुद्दिशते, तस्मात् तस्मैवा अतीव
दुष्करेति भावः । मन्दाक्रान्ती इत्यम् ॥ ६०७ ॥

(ब) प्रसाद—प्रसन्नतां, अनुगम्यमिति यावत्, मयीति श्रेयः ।

प्रभोरिति ।—इह संसारे, सुकृतेः आचरितैरपि, सङ्क्रुद्धाः स्वभाववैरिणादिति
भावः, सपत्न्याः एकपतिताः स्त्रियः, सपत्न्याः अन्यतरस्याः, प्रसादमिव, पश्यति भावः,
सेवकाः संवाः, चव्यं समिञ्ज, समिञ्जे मध्ये इति भावः; प्रभोः प्रसादं न सहति

भवति चेव यत्, गुणवत्सु समीपवर्तिषु गुणहीनानां न प्रसादो भवति । उक्तञ्च,—

गुणवत्तरपात्रेषु ह्याद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।

रात्रौ दीपप्रियाकान्तिर्न भानावुदितं सति ॥ १०८ ॥

दमनक आह,—“भो मित्र ! यद्येवं, तत् नास्ति ते भयम् । प्रकोपिताऽपि(भ) स दुर्जनैः तव वचनरचनया प्रसादं यास्वति ।”
स आह,—“भो ! न युक्तमुक्तं भवता, लघूनामपि दुर्जनानां मध्ये वस्तुं न शक्यते, उपायान्तरं विधाय ते नूनं ज्ञान्ति ।

उक्तञ्च,—वहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजोविनः ।

कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उद्रे काकादयो यथा ॥ ११० ॥

दमनक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा ११ ।

“कस्मिंश्चिन्नोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रतिवसति
यः । तस्य च अनुचरा अन्ये (म) द्वीपि-कायस-गोमायवः

न चामने । [लघुपातोरात्मनेपदित्तेऽपि चक परस्मैपद विवक्षितं बोध्य,—“परस्मै-
पदनिष्ठाणि आत्मनेपदना क्वचित्” इति नियमादन्वयमिति ॥ १०८ ॥

गुणवत्तरिति ।—गुणवत्तरपात्रेषु अतिगुणवत्कृतिना जनेन, गुणिनाम् अन्यन्गुणवता,
गुणाः ह्याद्यन्ते तिरस्क्रियन्ते ; तथा हि, दीपप्रियायाः कान्तिः, शोभा, रात्रौ रजत्यामेव,
भवतीति श्रेयः ; भानो सूर्यो, उदिते सति न, भानोति श्रेयः , यथा सूर्योदयं दीप-
प्रिया न शोभते, तथा गुणवत्तरपात्राणां अन्यन्गुणवान् न आदिर्यते इति भावः ॥ १०८ ॥

(म) वः,—पिङ्गवः ; इत्यवः । वचनरचनया—वाचोबलमेव ।

. वहव इति ।—वहवः अनेके, पण्डिताः विद्वंसः, नीतिगणपुत्रा इत्यर्थः, क्षुद्राः
नीचाः, मूर्खा वा इत्यर्थः । अन्यन् इति श्रेयः, ते सर्वे मायोपजोविनः अपठिनः, जेतुं
अवन्तीति श्रेयः, तथा उद्रे यथा काकादयः उद्रे प्रति निजिताः काकादयः इव, अकृत्यं
वा अकर्मभगवि, वाक्याऽत्र अत्यर्थं ; कृत्यं अकर्मभग, कुर्युः कुर्यन्तीत्यर्थः ; भूतैः
सर्वैः कर्तुं शक्यते इति भावः ॥ ११० ॥

(म) द्वीपि-कायस-जीमावयः,—मार्क-काय-प्रजायाः ।

सन्ति । अथ कदाचित् तैः इतस्ततो भ्रमङ्गिः (य) सार्धभष्टः
 क्रथनको नाम उद्ग्री दृष्टः । अथ सिंह आह,—‘अहो !
 (र) अपूर्वमिदं सत्त्वं, तत् प्रायतां, किमेतदारण्यं ग्राम्यं वा’
 इति । तत् श्रुत्वा वायस आह,—‘भोः स्वामिन् ! ग्राम्योऽयमुद्ग-
 नामा जीवविशेषस्तत्र भोज्यः, तत् व्यापाद्यताम्’ । सिंह
 आह,—‘नार्हं गृहागतं हन्मि । उक्तञ्च,—

गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विष्णस्तमकुतोभयम् ।

यौ हन्यात् तस्य पापं स्वाच्छतब्राह्मणघातजम् ॥३११॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानोयतां, येन अस्मागमन-
 कारणं पृच्छामि’ । अथ(न)असौ सर्वैरपि विष्णास्य अभयप्रदानं
 दत्त्वा मदोत्कटमकाशमानोतः, प्रणम्योपविष्टञ्च । ततस्तस्य
 (व) पृच्छतस्तनात्मवृत्तान्तः सार्धभ्रमममुद्गवो निवेदितः ।

ततः मित्रेनोक्तं,—‘भोः क्रथनक ! मा त्वं ग्रामं गत्वा
 भूयांसि भारोद्वहनकष्टभागो भूयाः । तदत्रैव अरण्ये निर्विगङ्गां
 भरकतसदृशानि शय्यायाणि भक्षयन् मया सह मदैव वस’ ।
 सोऽपि ‘तत्रा’ इत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन् न कुतोऽपि भयमिति
 सुखेन आस्ते ।

अथान्येद्यः मदोत्कटस्य महागजेन अरण्यचारिणा सह
 युद्धमभवत् । ततस्तस्य दन्तमुषलप्रहारैर्व्यथा मञ्जाताः ;

(य) सार्धभष्ट,—यूष्मत्तः ।

(र) अपूर्वम्—न पूर्वं दृष्टान्त्यर्थः, आश्चर्यमिति यावत् ।

गृहे इति ।—यः विश्वनाभ, अत एव अकुतोभयं नि शब्दं [नास्ति कुतोऽपि भयं
 शब्द, मयूरव्यवसादिभ्यात् समासः, विभक्तैरलोपय] । गृहे प्राप्तं गृहागतं, शत्रुमपि
 हन्यात्, तस्य शत्रुब्राह्मणघातजं शत्रुब्राह्मणघातजितं, पापं स्नात ॥ ३११ ॥

(व) असौ—उद्गः ।

(य) पृच्छतः,—निश्चासनात्मक । सार्धेति ।—सार्धंभ्याम्—यूष्मत्तः, समुद्गवः,
 —समुत्पन्नः, युद्धभ्रमजनितावस्था इत्यर्थः ।

व्यधितः कथमपि प्राणैर्न विद्युक्तः । अथ शरीरामाभ्यां न कुत्रचित् चक्षितुं शक्नोति । तेऽपि सर्वं काकादयः (ग) अप्रभुत्वेन क्षधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः । अथ तान् सिंहः प्राह,—‘भोः ! अन्विष्यता कुत्रचित् किञ्चित् सत्त्वं, येन अहम् एतामपि दशां प्राप्तस्तु हत्वा युष्मद्भोजनं सम्पादयामि’ ।

अथ ते चत्वारोऽपि भ्रमितुमारब्धा यावन्न किञ्चित् सत्त्वं पश्यन्ति, तावदायम-शृगालौ परस्परं मन्व्यतः । शृगाल आह,—‘भो वायस ! किं (घ) प्रभूतभ्रान्तेन ? अयमस्माकं प्रभोः क्रयनको विश्वस्तस्तिष्ठति ; तदेनं हत्वा प्राणयात्रां कुर्मः’ । वायस आह,—‘युक्तमुक्तं भवता, परं स्वामिना तस्य अभयप्रदानं दत्तमास्ते, न बध्नाऽयम्’ इति । शृगाल आह,—‘भो वायस ! अहं स्वामिनं विज्ञाप्य तथा करिष्ये, यथा स्वामी अस्य बध्नं करिष्यति ; तत्तिष्ठन्तु भवन्तोऽत्रैव, यावदहं गृहं गत्वा प्रभोराज्ञां गृहीत्वा च आगच्छामि’ । एवमभिधाय सत्वरं सिंहमुद्दिश्य प्रस्थितः । अथ सिंहमामाद्य इदमाह,—‘स्वामिन् ! समस्तं वनं (स) भ्रान्त्वा वयमागताः, न किञ्चित् सत्त्वमासादितम् ; तत् किं कुर्मो वयम् ? सम्प्रति वयं बुभुक्षया पटमेकमपि प्रचक्षितुं न शक्नुमः, देवाऽपि पथ्याशी वृत्तेतः ; तत् यदि देवा-देशो भवति, तदा क्रयनकपिशितेन अद्य पथ्यक्रिया क्रियते’ ।

(ग) अप्रभुत्वेन—असमर्थत्वेन, अयं भक्ष्याहारणे इति भावः ।

(घ) प्रभूतभ्रान्तेन—अधिकेन भ्रमणेन, [भ्रमणातोः क्षप्रत्ययः] । प्राणयात्रा—जीवनयापनं, जीवनधारणमित्यर्थः, (“यानां तु यापनेऽपि ज्ञातं नमनोऽनवधोः क्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(स) भ्रान्त्वा—भ्रमित्वा । पथ्याशी—पथ्यं—हिंसं, (पथ्या स्त्री हरीतक्या हिने विभुः इति मेदिनी) यत्किञ्चन हितकर द्रव्यमिति यावत्, अस्मान्नीति तथोक्तः, पूर्वेषुः कलहनाघातजनितपीडया यत्किञ्चित् हितभोजनार्थं सन् इत्यर्थः । क्रयनकपिशितेन—क्रयनकं हत्वा तस्याग्नेनेत्यर्थः । पथ्यक्रिया—हितभोजनकार्यम् ।

अथ सिंहस्तस्य तहारुणं वचनमाकर्ण्य सकोपम् इदमाह,
—‘धिक् पापाधम ! यद्येवं भूयोऽपि वदसि, ततः त्वां तत्क्षण-
मेव बधिष्यामि, यतो मया तस्य अभयं प्रदत्तम् ; तत् कथं
व्यापादयामि ? उक्तञ्च,—

न गोप्रदानं न मङ्गीप्रदानं

न चाज्ञदानं हि तथा प्रधानम् ।

यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं

सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥३१२॥

तत् श्रुत्वा शृगाल आह,—‘स्वामिन् ! यदि अभयप्रदानं
दत्त्वा बधः क्रियते, तदा एष दोषो भवति. पुनर्यदि देवपादानां
भक्त्या स आत्मनो जीवितं प्रयच्छति, तच्च दोषः ; ततो यदि
स स्वयमेव आत्मानं बधाय नियोजयति, (ह) तत् बध्यः, अन्यथा
अस्माकं मध्याटेकतमो बध्य इति ; यतो देवपादाः पथ्या-
शिनः क्षत्रिरोधादन्त्यां दशां यास्यन्ति ; तत् किमेतेः
प्राज्ञैः अस्माकं, ये स्वाम्यर्थं न यास्यन्ति ? अपरं, पश्चादपि
अस्माभिर्विष्णुप्रवेशः कार्यः, यदि स्वामिपादानां किञ्चिदनिष्टं
भविष्यति । उक्तञ्च,—

यस्मिन् कुले यः पुरुषः प्रधानः

स सर्वयज्ञैः परिरक्षणीयः ।

नोत ।—इह संसारं, बुधाः विद्वान्, सर्वप्रदानेषु सर्वप्रकारदानेषु मध्य, अभय
प्रदानम् आन्नासदानमित्यर्थः, यथा प्रधानं वदन्ति, गोप्रदानं गवा विनियोगः, तथा प्रधानं
न तादृशं सर्वं न तथा मङ्गीप्रदानं पृथिवीदानमपि, न तथा—प्रधानं जेत्यर्थः, अज्ञदानञ्च
तथा प्रधानं न हि मेव, वदन्तीति सर्वानुषङ्गः । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोश्चपजातिः वृत्तम् ॥३१२॥

(ह) तत—तदा । पथ्याशिनः,—हितभोजनार्थिन इत्यर्थः । क्षत्रिरोधान—क्षुधा-
शरीरघात, क्षुधाकाले भोजननादित्यर्थः । अन्यथा—अरमान । दशां—अवस्थां ।

यस्मिन्निति ।—यस्मिन् कुले वंशे, यः पुरुषः प्रधानः सर्वत्रेष्टः, श्रद्धादिति शेषः,
स सर्वैः सर्वैः निरिच्छयेष्टया, परिरक्षणीयः पात्रणीयः, सर्वेभ्योऽनेति शेषः,

तस्मिन् विनष्टे कुलसारभूते

न नाभिषङ्गे ह्यरयो वहन्ति ॥ ३१३ ॥

तटाकस्थं मटोत्कटं आह,—‘यद्येवं, तत् कुलस्य यद्वोचते’ ।
तत् श्रुत्वा स संत्वरं गत्वा तान् आह,—‘भोः ! स्वामिनो
महती अवस्था वर्त्तते, तत् किं पर्थ्यटितेन ? तेन विना कोऽत्र
अस्मान् रक्षिष्यति ? तत् गत्वा तस्य (च) क्षुद्रोगात् परत्नोक्तं
प्रस्थितस्य आत्मशरीरदानं कुर्मः, येन स्वामिप्रसादस्य अमृ-
ततां गच्छामः । उक्तञ्च,—

आपदं प्राप्नुयात् स्वामी यस्य भृत्यस्य पश्यतः ।

प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३१४ ॥

तदनन्तरं ते सर्वे (क) वाष्पपुरितदृशो मटोत्कटं प्रणम्य
उपविष्टाः । तान् दृष्ट्वा मटोत्कटं आह,—‘भोः ! प्राप्तं दृष्टं वा
किञ्चित् सत्त्वम् ?’ अथ तेषां मध्यात् काकः प्रोवाच,—‘स्वामिन् !
वयं तावत् सर्वत्र पर्थ्यटिताः, परं न किञ्चित् सत्त्वमासादितं दृष्टं
वा ; तदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान् धारयतु स्वामी, येन
देवस्य (ख) आश्वासनं भवति, मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति ।

कुलसारभूते कुलस्य स्थिराश्रयरूपे, वंशप्रधानतमे इति यावत्, (‘मारी बलं स्थिरांशे
च’ इति मंडिनी) तस्मिन् विनष्टे मति, ‘नाभिषङ्गे तादृशं पराभवं, (‘नाभिषङ्गः
पराभवं’ इत्यमरः) अरयोः अवयवः, न वहन्ति प्राप्नुवन्ति, तं कुलमिति शेषः, इति न,
अपि तु नर्हतः समाकाममिति इत्यर्थः । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रशोकपजातिः जलम् ॥ ३१३ ॥

(च) क्षुद्रोगात्—क्षुत्—क्षुधा पच, रोगः,—प्राणान्तरत्वात् व्याधिस्वरूपकत्वात् ।

• आपदमिति ।—पश्यतः ‘अवलोकयत’, स्वामिप्राणनाशमिति शेषः, न तु दूर-
स्थितस्येति भावः, यस्य भृत्यस्य प्राणेषु विद्यमानेषु सत्त्वम्, स्वामी आपदं प्राप्नुयात्
विपद्येत इत्यर्थः, न भृत्यः नरकं व्रजेत्, प्राणत्यागेन अपि प्रभुरक्षा विधेया इति
भावः ॥ ३१४ ॥

(क) वाष्पपुरितदृशः,—असुपुष्पनेत्राः ।

(ख) आश्वासनं—जीवनधारणम् । स्वर्गप्राप्तिः,—प्रभुरक्षां प्राप्तादिति भावः ।

उक्तं—स्वाम्यर्थे यत्संज्ञितं प्राणान् भूत्वा भक्तिसमन्वितः ।

परं स पदमाप्नोति जरामरचवर्जितम् ॥ ११३ ॥

तत् श्रुत्वा शृगाल आह,—‘भोः ! (ग) स्वस्वकार्यो भवान्,
तव भक्षणात् स्वामिनस्त्वावत् प्राणयात्रा न भवति ; अपरः
(घ) दोषश्च तावत् समुत्पद्यते । उक्तञ्च,—

काकमांसं शनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम् ।

भक्षितेनापि किं तेन हृत्तिर्येन न जायते ? ॥ ११४ ॥

तत् दर्शिता स्वामिभक्तिभेदता, (ङ) गतञ्च चानृष्यं भर्तृ-
पिण्डस्य, प्राप्तञ्च (च) उभयलोके साधुवादः ; तदपसर अयतः,
अहं स्वामिनं विज्ञापयामि’ । तथाऽनुष्ठिति शृगालः सादरं
अणम्य उपविष्टः प्रोवाच,—‘स्वामिन् ! मा भक्षयित्वा अथ
प्राणयात्रा विधाय मम उभयलोकाप्राप्तिं कुरु । उक्तञ्च,—

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भूत्वानामर्जिता धनैः ।

यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां अक्षयसम्भवः’ ॥ ११५ ॥

आत्मार्थे इति ।—यो शृग. भक्तिसमन्वितः प्रभी चतुरात्. सन्. स्वाम्यर्थे प्रभु-
कार्याये, प्राणान् त्यजेत्. स जरामरचवर्जितं जरसा चार्द्धकेन, मरणेन कल्याणं
रहितम्, अपुनराप्तिरूपमित्यर्थः, परं परं मोक्षमित्यर्थः, चाप्नोति लभते ॥ ११३ ॥

(ग) स्वस्वकार्यः,—शुद्धदेहः ।

(घ) शृग.,—वमज्जभक्ष्यजानं पपम् रचर्षः, काकमांसस्य वमज्जत्वा इति भावः ।

काकमांसमिति ।—एकत इति अत्राह्वार्यम् । एकतः काकमांसन, वमज्ज-
मिति भावः ; तदपि कृत्वा कुर्यात्, उच्छिष्टं मुक्ताऽवर्जितं, तदपि स्वल्पं कोटं,
तदपि दुर्लभं दुष्प्रापम् ; अथच, येन हृत्तिः परितोष, न जायते, तेन भक्षितेनापि
किम् ? अक्षय इति शेषः, न किमपि इति भावः ॥ ११४ ॥

(ङ) गत—प्राप्तम् । चानृष्यम्—अक्षयमन्वितम् । भर्तृपिण्डस्य—स्वाम्यन्वितम् ।

(च) उभयलोके—इह परम च । साधुवादः,—अथवादः, प्रशंसा इत्यर्थः ।

स्वामिनि ।—यतः वज्रात्, धनैः चर्जिताः शीता इत्यर्थः, कल्याणी प्राणाः कदा
स्वामिन, वाचताः, ततः, तेषां अक्षयसम्भवा, अक्षयसम्भवे कल्याणः, दोषः नास्ति ॥ ११५ ॥

अथ तत् श्रुत्वा द्वीपी आह.—‘भोः ! माधु उक्तं भवता, पुनः
भवानपि स्वल्पकायः स्वजातिश्च (ह्र)नखायुधत्वात् अभक्ष्य एवं ।
उक्तञ्च.—नाभक्ष्यं भक्षयेत् प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

विशेषान्तदपि स्तोकं लोकद्वयविनाशकम् ॥ ३१८ ॥

तत् दर्शितं त्वया आत्मनः (ज) कौलीन्धम् । अथवा माधु
क्षेदमुच्यते,—

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति भङ्गं ह्रम ।

आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ ३१९ ॥

तदपसर अयं, येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि’ ।

तथाऽनुष्ठितं द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह,—‘स्वामिन् !
क्रियतामद्यं मम प्राणैः प्राणयात्रा, दीयतामद्यो वामः
स्वर्गं मम, विस्तार्यतां क्षितितलैः प्रभूततरं यशः । तत् नाम
विकल्पः कार्यः ।

(ह) नखायुधत्वात्—नखास्त्रत्वात्, स्वजातिः, आपदा हि नष्टैरेव चक्षुः
चक्षुः पश्यन् ह्रिमतीति तेषां नखायुधत्वम् ; अत एव अभक्ष्यः ; जातिभक्ष्यं नैव
हेयते कदाचिदिति भावः । पञ्चपञ्चम्यातिविज्ञानखायुधपशुभक्षयश्च शास्त्रनिषिद्ध
मिति दृष्टव्यम्

नाभक्ष्यमिति ।—प्राज्ञः परितो जनः, प्राणैः कण्ठगतैरपि कण्ठागतप्राणोऽपी-
त्यर्थः, [‘इत्यभृतक्षयश्चे’ (२. १. २१ पा०) इति सूत्रेण विशेष्ये द्वितीया] आहारा-
भावेन इति भावः ; अभक्ष्यं शास्त्रनिषिद्धं वस्तु, न भक्षयेत्, विज्ञेयान् विज्ञेयतस्तु,
तदपि अभक्ष्यं भक्षयन्पीत्यर्थः, भो ह्रम अस्मत्, उदरपरिपोषणानुसर्गमित्यर्थः,
क्षेदिति शेषः, लोकद्वयविनाशकम् अद्वैतविरतात् नैव चापि प्रशस्यम्, अभक्ष्यत्वात्
परलोकव्याघातकमेति भावः ॥ ३१८ ॥

(ज) कौलीन्धम्—आत्मजातं, सत्त्वप्रवृत्तत्वम् इत्यर्थः, आध्यक्षुरागादिति भावः ।

एतदर्थमिति ।—नृपाः राजानः, एतदर्थम् एतन्निमित्तं, विपत्तौ साहाय्यकामार्थ-
मित्यर्थः, कुलीनानां महाकुलप्रवृत्तानां जनानां, कष्टं कुर्वन्ति तान् पालयन्ति
इत्यर्थः ; यतः ते कुलीनाः, आदिमध्यावसानेषु कदापीत्यर्थः, विक्रियां भावान्तरं,
न गच्छन्ति न प्राप्नुवन्ति ; समभावेनैव तिष्ठन्तीति भावः ॥ ३१९ ॥

वक्तुम्,—सुतानां स्वामिनः कार्यं भृत्यानामनुवर्तिनाम् ।

भवेत् स्वर्गोऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले' ॥ ३२० ॥

तत् श्रुत्वा कथनकाञ्चित्तयामास,—‘एतैः तावत् सर्वैरपि
शोभनानि वाक्यानि प्रोक्तानि, न च एकोऽपि स्वामिना
विनाशितः ; तदङ्गमपि (भू) प्राप्तकालं विज्ञापयामि, येन
मम वचनमेतं त्रयोऽपि समर्थयन्ति’ इति निश्चित्य प्रोवाच,—
‘भो ! मत्प्रभुत्वं भवता, परं भवानपि नृणां युधः, तत् कथं
भवन्तं स्वामी भक्षयति ? उक्तञ्च,—

मनसाऽपि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत् ।

भवन्ति तस्य तान्येव इह लोके परत्र च ॥ ३२१ ॥

तदपमर श्रयतः, येन अहं स्वामिनं विज्ञापयामि’ ।

तथाऽनुष्ठितं कथनकोऽपि स्थित्वा प्रणम्योवाच,—‘स्वामिन् !
एतं तावदभक्ष्या भवता, तत् मम प्राणैः प्राणयात्रा विधोयतां,
येन मम उभयलाकप्राप्तिर्भवति । उक्तञ्च,—

न यज्वानाऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।

यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्थं सेवकोत्तमाः’ ॥ ३२२ ॥

सुतानामिति ।—स्वामिनः कार्यं कार्योपमित्यर्थः, सुतानां त्वत्प्राणानाम्, अनु-
वर्तिनाम् अनुवर्तमाना, भृत्यानां सेवकाणां, स्वर्गं मुरलीके, अक्षयो वासः, धरणीतले
च कोचः वसः, अक्षय इति शब्दः, हृत्पानकपति भावः, भवेत् जायेत ॥ ३२० ॥

(भू) प्राप्तकालं—समर्थयितुमित्यर्थः । समर्थयन्ति—अनुमन्यन्ते, सम्यक्
अनुवर्तयन्ति वा, [समर्थयन्त्यात् “तत् करोति” (ग०) इति विशिष्टं रूपम्] ।

मनश्चेति ।—यः मनसाऽपि, का कथा कार्योपाय भावः, स्वजात्यानाम् अनिष्टानि
प्रचिन्तयेत्, तस्य इह लोके, परत्र च परलोके च, तान्येव अनिष्टानि, भवन्ति ॥ ३२१ ॥

मेति ।—सेवकेषु भृत्येषु, उत्तमाः श्रेष्ठाः, स्वाम्यर्थं प्रविभक्ता, पारिवर्तकाः, प्राचाः
यैः तथाभूताः सन्त, या गतिं, यान्ति प्राप्तुमानि, यज्वानः विधुषणा इत्यन्तोऽपि जनाः,
(“यज्वा तु विधिवेष्टयान्” इत्यमरः) ता गतिं न गच्छन्ति, योनिनाऽपि नैव, तां गतिं
गच्छन्ति इत्यनुषङ्गः, स्वाम्यर्थमुत्कृष्टप्राणस्य शोचन्नाप्राणार्थवद्वेति भावः ॥ ३२२ ॥

एवमभिहिते ताभ्यां (अ) ऋगानुषिषकाभ्यां विदारितोऽ-
भयकुक्षिः कथनकः प्राप्नोति अस्वाचीत् । ततश्च तैः (ट) अद-
पिच्छितैः सर्वैर्भक्षितः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘बहवः पच्छिताः
अदाः’ इति ; तव भद्र ! (ठ) अदपरिवारीऽयं ते राजा मया
मम्यग्न्यातः सतामनेभ्यश्च । उक्तञ्च,—

अमृदप्रकृतौ राक्षि जनता नानुरज्यते ।

यथा गृध्रममामयः कलङ्गमः समाचरेत् ॥ ३२३ ॥

तथा च.—गृध्राऽऽकारोऽपि क्षेप्यः प्यात अंमाकारैः मभासदैः ।

अंमाकारोऽपि सन्ध्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृपः ॥ ३२४ ॥

तच्चूनां समोपरि केनचित् दुर्जनेन अयं प्रकीपितः, तेनैव
गृध्रति ; अथवा भवति एतत् । उक्तञ्च,—

गृध्रना मज्जितेन खन्यमाना-
न्यवधुस्त्वान्ति गिरिरपि खलानि ।

(अ) ऋगानुषिषकाभ्यां—गणकद्वीपिभ्याम् ।

(ट) अदपिच्छितैः,—अचनीतैः ।

(ठ) अदपरिवारः,—नीचान्नपुत्रिजन इत्यर्थः ।

अमुहेति ।—अमुदा उदीषा, प्रकृतिर्व्यस्य तादृशी, राक्षि मनुता कीकसमूहः, न
अनुरज्यते नानुराजं गृध्रति ; यथा गृध्रसमासजः गृध्रपरिहतः, कलङ्गस्यः समाचरेत्
आचरयं कुर्यादित्यर्थः, हिंस्रपक्षिपरिहतत्वेन निर्मलोऽपि कलङ्गस्यः हिंसाचरत्वात्
जनेर्वैद्या न क्षेप्यते, तथा अयं ते राजा इति भावः ॥ ३२३ ॥

गृध्रति ।—गृध्रः गृध्राकारः गृध्र, मयभोजी गिरिगृध्रपक्षिविधेयः, तस्य आकार इव
आकारो बल तादृशः, गृध्रवत् आचारवानपीति भावः ; हिंसाकारैः हिंस्रानामाकार
इव आकारो येषां तादृशः, हिंस्रवत् सुनिर्मलेति भावः, मभासदैः सज्यैः, सविषा-
दिभिरित्यर्थः, (परिहतयेदिति कृष्याहार्ये) क्षेप्यः क्वात् ; सन्ध्याज्येन हिंस्रमज्जितेरपि
‘तस्य प्रकृतिपरिवर्त्तनसम्भवादिति भावः । हिंसाकारोऽपि हिंस्रवत् सुनिर्मलप्रकृतिरपि,
न रूपः, गृध्राकारैः तैः सज्यैः परिहतयेत् कर्तव्यम्, अचनीतेन निर्मलप्रकृतेरपि
तस्य प्रकृतिपरिवर्त्तनसम्भवादिति भावः ॥ ३२४ ॥

गृध्रनेति ।—गिरिः पर्वतस्यापि, खलानि महीनाः, गृध्रना कीकसैन, सखिसैन कसैन,
खन्यमानानि सततमुपरिदेष्टान् पतन्तीन् तादृशानानि सन्ति, अचनीति अयं गृध्रति,

उपजापविदाश्च कर्णजापैः

किमु चेतांसि मृदूनि मानवानाम् ? ॥३२५॥

कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति बालिशो लोकः ? ।

अपणकतामपि धत्ते पिबति सुरा नरकपालेन ॥ ३२६ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते,—

पादाहताऽपि दृढदण्डममाहताऽपि

यं दृष्ट्वा स्मरति तं किं हन्ति सर्पः ।

कोऽप्यथ एव पिशुनोऽग्रमनुष्यधमः

कर्णे पर स्मरति हन्ति परं समूलम् ॥३२७॥

तथा च,—अहो ! खलभुजङ्गस्य विपरोतो बधक्रमः ।

कर्णं लगाति चैकस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥ ३२८ ॥

उपजापविदा भट्टकृशालानाश्च, कर्णजापैः पेशन्त्यव्यवहारेः, कर्णभञ्जनेः कुमन्तव्येतित्यर्थः, खल्वमानानि इति पूर्वबुद्धिः, मानवानां मृदूनि चेतानि । कम ० मूलमेव विज्ञातानि भवन्तीत्यर्थः, निरन्तरमातृकोमलजन्मपानेन कठोरपक्षेत्तयापि यतः पारचर्यो दृश्यते, यतः भेदपटुना दारुणैः कुमन्तव्यैः कोमलानां चेष्टसा विकारस्तु अवश्यमेव सम्भवतीति भावः । मालभारिणो वृत्तम् ॥ ३२५ ॥

कर्णविषेण इति ।—कर्णविषेण विषतुल्यकर्णजापेन, कर्णजापस्य अतोबानिष्ट-फलवान् तत्र विषवारोपः इति । 'अथ भेद गतः, विकृतचित्त इति भावः, बालिशो मूर्खो लोकाः, विह्वल कर्णजापवचन न शृणोतीति भावः, किं किं, दृष्ट्वा यत् किं ज्ञायमानं करोति ? सर्वमेव करोतीत्यर्थः । किं बहूना ? अपणकता बोद्धव्यामित्यभावः, यत् अवलम्बन, नरकपालेन मृकग्राटिकया सुरा पिबति च, कापापि कृताभाप आश्रयतीत्यर्थः । विकृतचित्तत्वादिता भावः ॥३२६॥

पादाहत इति ।—सर्पः पादाहताऽपि अरन्ध्रदन्तितोऽपि, दृढेन कठिनेन, अथवा दृढेन यथा तथा दण्डेन समाहताऽपि प्राभाघातोऽपि दृष्ट्वा यं स्मरति दृश्यतीत्यर्थः, तं हन्ति किञ्च नाशयत्यर्थः, किन्तु एष पिशुनानां खल्वर्थभावानां, ('पिशुनी दुर्जनः खलः' इत्यमरः) उपाया दारुणानां मनुष्याणां धर्मः । अथवा इत्यर्थः, कोऽपि आदिदितृण एव, दृष्ट्वा इत्यर्थः, यत् पर कर्णे स्मरति एकस्य कर्णे प्रविशतीत्यर्थः, परमं अन्तं जनश्च, समूलं हन्ति नाशयति, सर्पादाप क्रूरतरं खलः इति भावः । वसन्तान्तकं वृत्तम् ॥३२७॥

अहो इति ।—अहो ! आश्चर्यम् एतत्, यत् खल एव भुजङ्गः सर्पः, तस्य, बध-

तदेवंगतेऽपि किं कर्त्तव्यमिति अहं त्वां सुहृद्भावात्
दृच्छामि” । दमनक आह,—“तत् देशान्तरगमनं युज्यते, न
एवाविधस्य कुस्वामिनः सेवां विधातुम् । उक्तञ्च,—

गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्यार्थकार्यमजानतः ।

उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते” ॥३२८॥

सञ्ज्ञोक्ता आह,—“अस्माकमुपरि स्वामिनि कुपिते गन्तुं
न शक्यन्ते, न च अन्यत्र गतानामपि (ङ) निर्हतिः भवति ।

उक्तञ्च,—महतां योऽपराध्येत दूरस्थोऽस्मोति नाश्वसेत् ।

दीर्घो बुद्धिमतो बाहू ताभ्या हिंसति हिंसकम् ॥३३०॥

तत् युद्धं मुक्ता मे नान्यदस्ति श्रेयस्करम् । उक्तञ्च,—

न तान् हि तौर्यस्तपसा च लोकान्

स्वर्गोषणा दानशतैः सुवृत्तैः ।

क्षणेन यान् यान्ति रणेषु धीराः

प्राणान् समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः ॥३३१॥

क्रमः इत्यानियमः, विपरीतः । विभिन्नरूपः ; तथा हि, सः एकस्य कर्णे लगति जपति,
अन्यस्य अपरां जनः, प्राणैः विद्युज्यते विधीयते, सर्पस्तु यं दृष्ट्वा स्मृशति तमेव हन्ति,
खलु, पुनः एक कर्णे स्मृष्टः तमेवापर नाशयतीति विचलनमिति भावः ॥ ३२८ ॥

गुरुरिति ।—अर्वालिप्तस्य उदितस्य, कार्यार्थकार्यं कर्त्तव्याकर्त्तव्यम्, अजानतः,
उत्पद्यप्रतिपन्नस्य कुमार्गेणामिनः, गुरोः पित्रादिरपि, परित्यागो विधीयते । विहिततया
क्रियते इत्यर्थः, तादृशगुरुत्यागो न दोषायति भावः ॥ ३२८ ॥

(ङ) निर्हतिः,—सुखम्, सहनशून्यता वा ।

महतामिति ।—यः महता बलवताम्, अपराध्येत अपराधं कुर्यात्, स दूरस्थो-
ऽस्ति इति सत्याऽपि न आश्वसेत् न सात्वता प्राप्नुयात्, यतः बुद्धिमतो जनस्य, बाहू
भृजौ, दीर्घौ दूरस्थितवस्तुपक्षसमर्थौ, ताभ्या बाहुभ्या, दूर-ऽपराधताभ्यामिति भावः,
हिंसकम् अपराधनं, हिंसात् भाशयति, स महान् इति शेषः ॥३३०॥

नात ।—ये रणेषु सङ्ग्रामेषु, प्राणान् समुज्झन्ति सत्यजान्, ते अथवा प्राणत्याग-
मात्रेण, न तु मित्येनेति भावः, यान् लोकां, यान्ति प्राप्नुवन्ति, सुशीलाः धीराश्च

मृतैः सम्प्राप्यते स्वर्गी जीवद्भिः कोर्त्तिरुत्तमा ।

तदभावापि शूराणा गुणावेतौ सुदुर्लभौ ॥३३२॥

पञ्च ।—ललाटदेशे रुधिरं स्रवत्

शूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे ।

तत् सोमपानेन समं भवेच्च

सङ्ग्रामयज्ञे विधिवत् प्रदिष्टम् ॥ ३३३॥

तथा च,—

होमार्थेर्विधिवत् प्रदानविधिना सहिप्रवृन्दार्चनैः

यज्ञैर्भूरिसुदक्षिणैः सुविहितैः सम्प्राप्यते यत् फलम् ।

सत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः

पुम्भिस्तत् फलमाहवे विनिहतैः सम्प्राप्यते तत्क्षणात्” ॥३३४॥

हि निश्चितं, स्वर्गोपयः स्वर्गज्ञाना, सन्तः, तीर्थैः पुण्यक्षेत्रपथैर्नैरित्यर्थः, तपसा चान्द्रा-
यणादिना, तथा मुहूर्ते, सुसम्पन्ने, दानयत्ने च तान् श्रीकान्, नानि नैव, यान्तोत्पन्नु-
पज्यते, युक्ते मृतस्य मुनिवित्तः स्वर्गवासः इति भावः । उपजातिः इति ॥३३१॥

मृतैरिति ।—मृतैः, सङ्ग्रामे इति शेषः, स्वर्गः, जीवद्भिः, युक्तं जित्विति शेषः, उत्तमा
कोर्त्तिः सम्प्राप्यते लभ्यते, तत् तज्ज्ञात्, शूराणा बीराणाम्, एतौ सभो आप स्वर्गलाभ-
यशालाभरूपाविति भावः, गुणौ सुदुर्लभौ, शूरैरर्त्तविति भावः ॥ ३३२ ॥

ललाटेति ।—यस्य तु शूरस्य ललाटदेशे स्रवत् रान्गीच्छन्, रुधिरं सङ्ग्राम-
प्रहारोत्पन्नमिति भावः, वक्त्रे मुखे, प्रविशेच्च, तत् रुधिरं, सङ्ग्रामयज्ञे विधिवत्
यथाविधि, सोमपानेन समं तुल्यं, प्रदिष्ट कोर्त्तितं, भवेच्च । उपजातिः
इति ॥ ३३३ ॥

होमार्थेरेति ।—पुम्भिः, पुरुषैः, विधिवत् यथाविधि, कृतैः सङ्गृहीतैः, होमार्थैः
यज्ञीयवस्तुभिः (“अर्थोऽभिधेयवैवस्तुप्रक्षीजनमित्यपि” इत्यमरः) प्रदानविधिना प्रकृष्टेन
दानरूपेण विधानेन, सता विदुषा, विप्रवृन्दानां ब्राह्मणसमुदायानां, अर्चनैः पुजनैः, तथा
सुविहितैः सुनित्यादिनैः, भूरिसुदक्षिणैः बहुश्रीमन्तदक्षिणावद्भिः, यज्ञैः सप्तु श्रेष्ठैः,
तीर्थेषु आश्रमेषु च वाचं, होमैः चाप्यहोमानुष्ठानैरित्यर्थः, नियमैः इन्द्रियसंयमा-
दिभिः, तथा चान्द्रायणाद्यैः व्रतविशेषैः, [सर्वत्र करणे वृत्तीनां] यत् फलं, सम्प्राप्यते
लभ्यते, तत् फलम् आहवे सङ्ग्रामे, विनिहतैः तत्क्षणात्, न तु विश्रम्भेनेति भावः,
सम्प्राप्यते । शार्दूलविस्तीर्णितं इति ॥ ३३४ ॥

तटाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास,—“युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं
दृश्यते दुरात्मा, तत् यदि कदाचित् तीक्ष्णशृङ्गाभ्या स्वामिनं
प्रहर्षिष्यति, तदा महान् अनर्थः सम्पत्स्यति ; तदेनं भूयोऽपि
स्वबुद्ध्या (ढ) प्रबाध्य तथा करोमि, यथा देशान्तरगमनं
करोति” ; आह च,—“भो मित्र ! सम्यक् अभिहितं भवता,
किन्तु कः स्वामिभृत्ययोः सङ्ग्रामः ? उक्तञ्च,—

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत् ।

बलवद्विष्य कर्त्तव्या शरश्चन्द्रप्रकाशता ॥३३५॥

अथ च,—शत्रोर्विक्रममञ्जाला वैरमारभते हि यः ।

स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिदृष्टिमात् यथा” ॥३३६॥

सञ्जीवक आह,—“कथमेतत् ?” साऽब्रवीत्,—

कथा १२ ।

“कस्मिंश्चित् समुद्रतीरेकदेशे टिट्ठिभदम्पती प्रतिवसतः स्म ।
ततो गच्छति काले ऋतुमयमामास्य टिट्ठिभो गर्भमधत्त ।
अथ आसन्नप्रमवा सता सा टिट्ठिभमूचे,—‘भो. कान्त ! मम
प्रमवसमयां वर्त्तते, तत् विचिन्त्यतां किमपि निरूपद्रवं स्थानं,
येन तत्राहम् (ण) अण्डकविमोक्षणं करोमि’ । टिट्ठिभः प्राह,—

(ढ) प्रबोध्य—मान्त्व यत्वा । स्वामिभृत्ययोर्वा ।—सङ्ग्रामः समावप्यथोरिव
युज्यते, स्वामिभृत्ययोस्तु साव्याभावात् कथं सङ्ग्रामः ? इति भावः ।

बलवन्तमिति ।—बलवन्तं प्रबलं, रिपुं शत्रुं, दृष्ट्वा आत्मानं प्रगोपयेत् प्रकर्षेण
गोपितं कुर्यात्, दुर्बल इति शब्दः, किलेश्वरवाच्यः बलवद्विष्य जने, शरश्चन्द्र-
प्रकाशता शरश्चन्द्रवत् आत्मप्रकाश इत्यर्थः, अगोपनात्मा भावः, कर्त्तव्या, बलिभिः
सह सङ्ग्रामं बलिभिः एव आत्मानं प्रकाशयन्ति, न तु दुर्बला इति भावः ॥३३५॥

अनारिति ।—यः हि शत्रोः विक्रमम् अञ्जाला वैरं विरोधम्, आरभते, सः समुद्रः
यथा टिट्ठिमात् समुद्रपर्विवशीवात्, तथा पराभवम् आप्नोति ॥३३६॥

(ष) अण्डकविमोक्षणम्—अण्डकानां समुद्रदिव्यानां, विमोक्षणं गर्भोत् निःसारणम् ।

‘भद्रे ! रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः, तदत्रैव प्रसवः कार्यः’ । सा
 आह,—‘अत्र पूर्णिमादिने (त) समुद्रवेला चरति ; मा
 मत्तगजेन्द्रानपि समाकर्षति, तद्गमन्यत्र किञ्चित् स्थान-
 मन्विष्यताम्’ । तत् श्रुत्वा विहस्य टिट्ठिभः प्राह,—‘भद्रे ! न
 युक्तमुक्तं भवत्या, (य) का मात्मा समुद्रस्य, या मम दूषयिष्यति
 प्रसूतिम् ? किं न श्रुतं भवत्या ?—

बद्धाम्बरचरमार्गे व्यपगतधूमं सदा महाभयदम् ।

मन्दमतिः कः प्रविशति हुताशनं स्वेच्छया मनुजः ? ॥ ३३७ ॥

मत्तेभकुम्भविदलनकृतश्रमं सुप्तमन्तकप्रतिमम् ।

यमलांकदर्शनैच्छः सिंहं बोधयति को नाम ? ॥ ३३८ ॥

को गत्वा यमसदनं स्वयमन्तकमादिशत्यजातभयः ।

प्राणानपहर मत्तो यदि शक्तिः काचिदस्ति तव ? ॥ ३३९ ॥

(त) समुद्रवेला—सागरजलस्य विवर्तिः, जलाच्छ्रय इत्यर्थः । (“अस्याम्बावक्तव्यो
 वेला” इत्यमरः) । अत्रात भवतीत्यर्थः, अन्दादयदशनात् बहिर्गच्छति इति भावः ।
 सा—वेला । समाकर्षति—आकर्षयतीति, समाकृष्य जलनिमग्नान् करोतीत्यर्थः ।

(य) का मात्मा—किं विना, का शक्तिरस्येति भावः । प्रसूतिम्—अपत्यं,
 (“प्रसूतिरुद्भवः पञ्चान्न तन्मर्थे दाहयत्यपि” इति मादनी) ।

बद्धात ।—क. मन्दमतिः मूढचता, मनुजः मानवः, बद्धः बद्ध इत्यर्थः, अम्बर
 चराणां स्वेचराणां, मार्गे, पत्न्याः वेग तादृश, गगनस्पर्शाश्रयमित्यर्थः, व्यपगतधूम
 धूमशब्दः, निश्चयं तीव्रं ज्वलन्तीति भावः, अत एव सदा महाभयदम् अतिभयङ्करः,
 हुताशनं आप्तं, स्वेच्छया प्रविशति ? न कोऽपीत्यर्थः, मया सह विरोधः हुताशने
 प्रवेश इव भयङ्करः इति भावः । आर्या उच्यते ॥ ३३७ ॥

मत्तेति ।—को नाम यमलांकदर्शनैच्छः सन्, मत्तानां मदसाविषाम्, इमानां
 मत्तानां, कुम्भविदलने मत्तकक्षापण्डाकाराणां विशेषस्य विदारणे इत्यर्थः, कृतः श्रमो
 गत तादृशः, अन्तकप्रतिमं यमसदृशं, सुप्तं निद्रितं, सिंहं बोधयति जाग्रयति ? न
 कोऽपीत्यर्थः, कोऽपि मया सह न विवादयतीति भावः । आर्या उच्यते ॥ ३३८ ॥

क इति ।—का जनः, यमसदनं गत्वा अजातभयः निर्भयः सन्, स्वयम् अन्तकं
 यमं, तव यदि काचित् शक्तिः अस्ति, तदा मत्तः मत्तकाशान्, मत्त वा, प्राणान्

प्रालेयमिष्ये मरुति प्राभातिके च वाति जडे ।

गुणदोषज्ञः पुरुषो जलेन कः श्रोतमपनयति ? ॥३४०॥

तस्मात् (ट) विश्रब्धा अत्रैव गर्भं मुञ्च । उक्तञ्च,—

यः पराभवमन्वस्तः स्वस्थानं सन्त्यजेन्नरः ।

तेन चेत् पुत्रिणो माता तद्वन्ध्या केन कथ्यते ? ॥३४१॥

तत् श्रुत्वा समुदसिन्तयामास,—‘अहो ! गर्वः पक्षिकीटस्य
अस्य । अथवा साधु च इदमुच्यते,—

उत्तिष्ठ्य टिट्ठिभः पाटावास्ते भङ्गभयादिवः ।

स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ? ॥३४२॥

तन्मया अस्य (ध) प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यं, किं
मम एषः अण्डापहारे कृतं करिष्यति ? इति चिन्तयित्वा
स्थितः । अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाः टिट्ठिभ्याः

अपहरे गृह्णाथ, इति आदिशति ? न कोऽपि इत्यभाटशतार्थः, भवतो
यमपराभवमिव मदपत्यविनाश इति साहस इति भावः, आर्या वक्तुम् ॥३४२॥

प्रालेयमिति ।—प्रालेयमिष्ये तुषारमर्वात्तने, (‘...तुषारभृदिभं हिनम । प्रालेयं
मिदिका च’ इत्यमरः) यत एव जडे अत्यन्तमोतलं, प्राभातिकं प्रातः कार्तिकं, मरुति
बाधौ, शैत्योत्पादके इति भावः, वात वधति मातः, गुणदोषज्ञः कस्य को हि, पुरुषः
जलेन श्रोतम अपनयति निवारयति ? न कोऽपीत्यर्थः । आर्या वक्तुम् ॥३४०॥

(ट) विश्रब्धा—निःशङ्क्यर्थः ।

य इति ।—य नरः पराभवमन्वस्तः पराजयाङ्गीतः मम, स्वस्थानं सन्त्यजेत्, माता
तज्जननी, चेत् श्राटः, तेन नरणः, पक्षिणो पक्षवतो, भवतोऽतः ग्रंथः, तत् तटा, केन
कीदृशं पुत्रवन्ध्या कथ्यते ? कापुरुषमातेव वन्ध्या, न तु अप्रसवा इति भावः ॥३४१॥

उत्तिष्ठ्येति ।—टिट्ठिभ दिवः आकाशस्थः भङ्गभयात् पतनाशङ्क्येत्यर्थः, पाटौ
उत्तिष्ठ्य कर्होन्नयः, अवष्टब्धनाशमिति भावः, आकाशतस्तति, तथा हि, अपि प्रये,
अथ अर्गात्, कस्य जनस्य, स्वचित्तकल्पितः गर्वः अहङ्कारः, न विद्यते ? सुद्रुक्ष महतो
वा सर्वस्यापि आत्मगर्भः स्वचित्तानुसारी वर्धते इत्यर्थः ॥ ३४२ ॥

(ध) प्रमाणं—निदर्शनमित्यर्थः । अण्डापहारे—अण्डानां—डिब्बानाम्, अप-
हारः,—हरणं, तज्जित् ।

समुद्रः (न) वेलाव्याजेन अण्डानि अपजहार । अथ आयाता
मा टिट्ठिभो प्रमवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्तो टिट्ठिभमूचे,—
'भो मूखे ! कथितमाप्तो मया ते, यत् समुद्रवेनया अण्डानां
विनाशो भविष्यति, तद्दूरतरं व्रजावः ; पर मूढतया अहङ्कार-
माश्रित्य मम वचनं न करोषि । अथवा साधु इदमुच्यते,—

सुहृदां हितकामाना न करोतीह यो वचः ।

स कूर्म इव दुर्बुद्धः काष्ठात् भ्रष्टो विनश्यति ॥ ३४३ ॥

टिट्ठिभ आह,—'कथमेतत् ?' मा अब्रवीत्,—

कथा १३ ।

'अस्ति कस्मिंश्चित् जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः ।
तस्य च सङ्घटविकटनाम्नो मित्रे हंसजातीये (प) परमस्नेह-
कोटिमाश्रिते नित्यमेव सरस्तोरमासाद्य तेन सह अनेक-
देवर्षिमहर्षीणां कथाः कृत्वा अस्तमयवेलायां स्वनौडसंश्रयं
कुरुतः । अथ गच्छता कालेन अष्टाष्टिवशात् सरः शनैः शनैः
शोषमगमत् । ततस्तद्वत्स्रुतिं तो ऊचतुः,—'भो मित्र !
(फ) जम्बालशेषम् एतत् सरः सञ्जातं, तत् कथं भवान्
भविष्यति इति व्याकुलत्वं नां हृदि वर्त्तते' । तत् श्रुत्वा

(न) वेलाव्याजेन—स्वोद्यम्बुविकृतिच्छयना, जलोच्छ्वासच्छलेनेत्यर्थः, ("अस्याम्बु-
विकृतो वेला कालमव्यादयोरपि" इत्यमरः) ।

सुहृदामिति ।—इह अस्ति, यः हितकामाना हितार्थिना, सुहृदा वचः न
करोति न श्रयोतीत्यर्थः, न प्रतिपालयतीति यावत्, स दुर्बुद्धः काष्ठात् भ्रष्टः
स्रवितः, कूर्मः इव विनश्यति ॥ ३४३ ॥

(प) परमस्नेहकोटिं—प्रणयतिशयम् । अस्तमयवेलाया—सायंकाले ।
स्वनौडसंश्रयं—निश्वासाश्रयम् ।

(फ) जम्बालशेषं—कदम्बावशेषः, ("निषहरस्तु जम्बालः पक्षोऽस्त्री माद-
कदम्बो" इत्यमरः) ।

कम्बुग्रीवः आह,—‘भोः ! माम्प्रतं न अस्ति अस्माकं जीवितव्यं
जलाभावात् । तथाऽपि उपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तञ्च,—

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले

धैर्यात् कदाचिद्गतिमाप्नुयात् सः ।

यथा समुद्रेऽपि च पीतभङ्गे

सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ३४४ ॥

अपरञ्च,—मित्रार्थं बान्धवार्थं च बुद्धिमान् यतते मदा ।

जातास्त्रापक्ष्ण यत्नेन जगाददं वचो मनुः ॥ ३४५ ॥

तत् अन्विष्यतां (ब) प्रभूतजलमनाथं सरः, आनौयताञ्च
काचित् दृढरज्जुः लघुकाष्ठं वा, येन मया मध्यप्रदेशे दन्तै-
र्गर्ह्यते सति युवा कोटिभाग्यीः तत् काष्ठं मया संहृतं मङ्गुल्य
तत् सरो नयथः’ । तौ ऊचतुः,—‘भो मित्र ! एवं करिष्यावः,
परं (भ) भवता मौनव्रतेन स्थातव्यं, नो चेत् तव काष्ठात्
पातो भविष्यति’ । तथा अनुष्ठितं, गच्छता कम्बुग्रीवेण

त्याज्यमिति ।—काले समये, विधुरे । वकन्त्येऽपि, आकाशजन्मवेकल्यसमये
ऽपीत्यर्थः, धैर्यं धीरत्वं, न त्याज्यम् अवलम्बनोदमित्यर्थः, अनेनेति शब्दः, स-
तादृशसमयेऽपि धैर्यवान् पुरुष इत्यर्थः, धैर्यात् धारतासंययात्, कदाचित् गतिम्
उपायान्, आप्नुयात्, यथा समुद्रे पीतभङ्गे यानयमानेऽपि, सांयात्रिकः, पीतवर्णिकः,
तर्तुमेव वाञ्छति, धैर्याश्रयेत्येति भावः, अपरञ्चतया न निश्चयमिच्छतोत्याशयः ।
उपजातः, उत्पन्नः ॥ ३४४ ॥

मित्रार्थं इति ।—आपक्ष्ण जातासु उपस्थितासु सतीषु, बुद्धिमान् जनः, मित्रार्थे
सुहृन्निमित्ते, बान्धवार्थं पित्रार्थं च, मदा यत्नेन आयच्छातिशयेन, यतते विपददूर-
णार्थं श्रेयसेन, मनुः, इदं वचो जगाद उक्तवान् ॥ ३४५ ॥

(ब) प्रभूतजलमनाथ—बहुजलपूर्णम् इत्यर्थः । लघुकाष्ठं—सुदृढकाष्ठम् ।
कोटिभाग्यी,—प्राप्तभाग्यीः ।

(भ) भवता—त्वया, मौनव्रतेन—मौनिना इत्यर्थः । नो चेत्—अन्यथा,
मौनव्रतं सति इत्यर्थः ।

(म) अधोभागव्यवस्थितं किञ्चित् पुरमालोकितम् । तत्र ये पौराः, ते तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमिदमूचुः,—‘अहो ! चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नोयते, पश्यत पश्यत’ । अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीवः,—‘भोः ! किमेष कोलाहलः ?’ इति वक्त्रमना अर्हन्ति पतितः, पौरैः खण्डशः कृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘सुदृढां हितकामानाम्’ इति । तथा च,—

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।

हावन्ती सुखमेवेते यद्भविष्यो विनश्यति’ ॥३४६॥

टिट्ठिभ आह,—‘कथमेतत् ?’ सा अब्रवीत्,—

कथा १४ ।

कस्मिंश्चित् जलाशये अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिः यद्भविष्येति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित् तजलाशयं दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजोविभिरुक्तम्—‘अहो ! बहुमत्स्योऽयं ऋदः कदाचिदपि न अस्माभिरन्वेषितः ; तदस्य तावत् (य) आहार-वृत्तिः सञ्जाता, सन्ध्यममयश्च संवृत्तः ; ततः प्रभातेऽत्र आगन्तव्यम् इति निश्चयः’ । ततस्तेषां तत् (र) कुलिशपातोपमं वचः समाकर्ण्य अनागतविधाता सर्वान् मत्स्यान् आह्वय इदमूचे,—‘अहो ! श्रुतं भवद्भिः यत् मत्स्यजोविभरभिहितम् ? तत् रात्राविव गम्यतां किञ्चित् निकटं सरः । उक्तञ्च,—

(म) अधोभागव्यवस्थितं—निक्षिप्यतम् ।

अनागतात् ।—अनागतस्य अनुपस्थितस्य, विषयस्येति भावः, विधाता प्रतिकर्ता, भविष्यदिति च कर्मकर्ता इत्यर्थः, तथा प्रत्युत्पन्ना तात्कालोचिता, विपन्नतीकारसमर्था इत्यर्थः, मातः, बुद्धिः यस्य तथोक्त, विपद्पस्थितादेव सञ्जाततत्प्रतीकारबुद्धिरित्यर्थः, एतौ द्वौ सुखं यथा तथा पश्यते इति गच्छतः, यत् भविष्य भाव्य इत्यर्थः, यत् भविष्यति तत् भाव्यत्वेन इति भाव्यनिर्भरात् प्रतीकारपराङ्मुखः इत्यर्थः, विनश्यति ॥३४६॥

(य) आहारवृत्तिः,—भोजनव्यापारः, सुधाद्रेको वा । संवृत्तः,—उपस्थितः ।

(र) कुलिशपातोपमं—वचपातसदृशम् । अभिहितम्—उक्तम् ।

अशक्तैर्बलिनः शचीः कर्त्तव्यं प्रपत्तायनम् ।

संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ ३४७ ॥

तद्वनं प्रभातसमये मत्स्यजोविनोऽत्र ममागम्य मत्स्यमङ्गुयं
करिष्यन्ति, एतन्मम मनसि वर्त्तते ; तच्च युक्त साम्प्रत क्षणमपि
अत्रावस्थातुम् । उक्तञ्च,—

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।

ते न पश्यन्ति विद्वामो देहभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ३४८ ॥

तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह,—‘अहो ! मत्स्यमभिहितं
भवता, ममापि अभीष्टमेतत्, तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तञ्च,—

परदेशभयाङ्गीतो बहुमाया नपुंसकाः ।

स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ ३४९ ॥

तथा च,—यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्

स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ? ।

अशक्तैरिति ।—अशक्तैः दुर्बलैः, जनैरिति शचीः, बलिनः बलवतः, शचीः सखाशा-
दिति भावः, प्रपत्तायनं प्रकर्षेण पत्तायनं, कर्त्तव्यम्, अथवा दुर्गः कष्टः, “नष्ट”
“कैला” इति वा श्रूयते पर्वतप्राचोरादिवेष्टत अत्रदुर्गमस्थानामन्वयः, संश्रितव्यः
आश्रययोगः, [विषयव्या इहभावः, गुणभावश्च कान्दसः । वस्तुतस्तु ‘संश्रितव्यः’ इत्येव
प्रयोगः साधुः] , तेषां दुर्बलानाम्, अन्या गतिः पत्तायनं विना अन्यः उपायः, न
भवेत् नास्ति इत्यर्थः ॥ ३४७ ॥

विद्यमानाति ।—येषां जनाभाम्, अन्यत्रापि स्थानान्तरेऽपि, सुखावहा सम्यक्
सुखजनिका, गतिः उपायः, अनायासम् अवस्थानापाय इत्यर्थः, विद्यमाना अस्तीत्यर्थः,
ते विद्वान् देहभङ्गं निजशरीरवर्धनं, कुलक्षयं वंशनाशश्च, न पश्यन्ति ॥ ३४८ ॥

परंति ।—काकाः बायसाः, कापुरुषाः भोरवः, मृगाः हरिणश्च, एते त्रयः पर-
देशभयात् भीताः पराङ्मनः देशं कथं वक्ष्यन्तिमिति सन्तप्ताः, बहुमायाः स्वदेशं प्रति
सातिशयममताग्रालिनः, अत एव नपुंसकाः स्त्रीषाः, अचमा इति भावः, सुतरां स्वदेशे
निधनं नाशं, यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ३४९ ॥

यस्येति ।—यस्य जनस्य, सर्वत्र गतिः वनमोपायः, अस्ति, स जनः, स्वदेशरागेण

तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः

चारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति' ॥ ३५० ॥

अथ तत् समाकर्ण्य प्रोक्षेर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच,—‘अहो ! न भवद्भग्नं मन्त्रितं सम्यगीतम्, यतः, किं वाङ्मात्रेणापि (ल)तेषां पितृपैतामहकम् एतत् सरः त्यक्तं युज्यते ? यदि आयुः-
क्षयोऽस्ति, तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यति एव । उक्तञ्च,—

अराक्षतं तिष्ठान् देवराक्षतं

सुरक्षितं देवहृतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

क्षतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३५१ ॥

तदहं न यास्यामि, भवद्भग्नञ्च यत् प्रतिभाति तत् कर्तव्यम्' ।

अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा अनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च निष्क्रान्तौ सह परिजनन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजोविभिः जानेस्त जलाशयमालोच्य यद्भविष्येण सह तत् सरो निमत्स्यतां नोतम् । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘अनागतविधाता च’ इति' ।

तत् श्रुत्वा टिट्ठिभ आह,—‘भद्रे ! किं मां यद्भविष्यसदृशं सम्भावयसि ? तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावं, यावदेनं दुष्टममुदं

निजदंष्ट्रप्रियतया, कक्षात् कष्टं, नाशं याति प्राप्नोति ? कापुरुषा जनाः, तातस्य पितुः, अथ कूप इति ब्रुवाणा वदन्तः सन्, चारं अवनष्टं, जलं पिबन्ति, पेत्यं सुख इति मायया बद्धा, तच्छ्रद्धा न कृत्वापि गच्छन्तीति भावः । उपजातः इत्यम ॥ ३५० ॥

(ल) तेषां—मत्स्यजोविनाम् । पितृपैतामहकम्—पितृपितामहकर्मणां पितृवितम् ।

अरक्षितमिति ।—अराक्षतं यत्नेन अप्रातिपालितमपीत्यर्थः, वस्तु इति शेषः, देव-
रक्षितं देवेन भाग्येन, रक्षितं मातृ सत्, तिष्ठति, सुरक्षितं यत्नपालितमपि वस्तु, देवहृतं देवेन विकल्पितं, विनश्यति न तिष्ठतीत्यर्थः ; वने विसर्जितः [स्वाध्वनिजन्तात् क्षमंश्चि त्तः] परित्यक्तः, अनाथोऽपि अश्वरथोऽपि जीवति, गृहे क्षतप्रयत्नोऽपि जनः, विनश्यति नाशं गच्छति । वंशस्थविलं इत्यम ॥ ३५१ ॥

स्वचक्षुः शोषयामि' । टिट्ठिभो आह,—'अहो ! कस्ते समुद्रेण सह विग्रहः ? तत्र युक्तमस्योपरि कोपं कर्तुम् ।

उक्तञ्च,—पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत् कोपः ।

पिठरं ज्वलदतिमात्रं निजपाशानेव दहतितराम् ॥ ३५२ ॥

तथा च,—अविदित्वाऽऽत्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।

गच्छन्वभिमुखो नाशं याति वक्रो पतङ्गवत् ॥ ३५३ ॥

टिट्ठिभ आह,—'प्रये ! मा मेवं वद, येषाम् (व) उत्साह-शक्तिः भवति, ते स्वल्पा अपि गुरुन् विक्रमन्ते । उक्तञ्च,—

विशेषात् परिपूर्णस्य याति शत्रोरमघणः ।

आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाऽद्यापि विधुन्तुदः ॥ ३५४ ॥

तथा च,—प्रमाणादधिकस्यापि गच्छत्याममदच्युतः ।

पटं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरो मत्तर्दान्तनः ॥ ३५५ ॥

पुंसांमात ।—असमर्थानाम् अक्षमाणां, पुंसां कोपः आत्मनः स्वस्य, उपद्रवाय नाशाय इत्यर्थः, भवेत्, तथा आह, अतिमात्रं ज्वलत् पिठरं स्थानो, ['पिठरः स्थावरास्त्रा कुण्डम्' इत्यमरः । अत्र लोचनं विन्यस्य] निजपाशानेव दहतितराम् अतिशयेन दहति, स्वत्वात् नितरां दह्यमानं रक्तोभूतमाप स्वमेव दहतीति निष्कर्षः । आर्याव्रतम् ॥ ३५२ ॥

आविदित्वा ।—आत्मनः, परस्य च शक्तिम् अविदित्वा आविबिन्ध, समुत्सुकः समुत्ताजतः सन्, अभिमुखो गच्छन् जनः, वक्रो पतङ्गवत् नाशं याति ॥ ३५३ ॥

(व) उत्साहशक्तिः,—अध्यवसायः । स्वल्पा,—छुट्टा । विक्रमन्त—अति-क्रमन्त इत्यर्थः, [तडव् अन्त्यम्] ।

विशेषादात् ।—विधुन्तुं वाङ्, अद्यापि यथा परिपूर्णस्य शशाङ्कस्य आभिमुख्यं याति, तथा अमघणः कापनः जनः, विशेषात् विशेषण, परिपूर्णस्य शत्रोः आभिमुख्यं याति गच्छति, न हि यथा दुबलान् दोषयतीति भावः ॥ ३५४ ॥

प्रमाणादात् ।—केशरो षिङ्, प्रमाणात् स्वपरिमाणात्, अधिकस्य अतिशक्तस्य, उग्रतथ्यत्वात्, गच्छत्या, श्यामस्य श्यामवर्णस्य, मदस्य च्युति, चरणं यत्नं तादृशस्य, मदस्यैव इत्यर्थः, मत्तर्दान्तनः, मत्तगजस्यापि, मूर्द्ध्नि शिरसि, पटं समाधत्त अपवर्धति ; भुद्राकारोऽपि उत्साहो महाकायं शत्रुं पराजयति इति भावः ॥ ३५५ ॥

तथा च,—बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भृशताम् ।

तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ? ॥ ३५६ ॥

एवम् ।—

इक्षो स्थूलतरः स चाङ्गुश्वशः, किं हस्तिमात्रोऽङ्गुशः ?

दोषे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः, किं दोषमानं तमः ? ।

वज्जेणापि शतं पतन्ति गिरयः, किं वज्रमात्रो गिरिः ?

तेजो यस्य विराजते स बलवान्, स्थूलेषु कः प्रत्ययः ? ॥ ३५७ ॥

तदनया चञ्चा अस्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि' ।

टिट्ठिभो आह,—‘भोः कान्त ! यत्र जाङ्गवी नटनदोशतानि गृह्णीत्वा नित्यमेव प्राविशति तथा (श) मिन्धुश्च, तस्य कथं त्वम् अष्टौदशनदोशतैः पृथ्यमाणस्य तत् विप्रषर्वाङ्ग्या चञ्चा शोष-
यिष्यसि ? तत् किमश्वदेवेन उक्तेन ?’ । टिट्ठिभ आह,—‘प्रिये ।—

बालस्थिति ।—बालस्य नवोदितस्य अपि, अल्पतेजस इति भावः, रवेः मुख्य-
प्रकृत्वा अङ्गुश्वोरिति भावः, पादाः किरणा, भृशता पर्वतानाम् एव, दृढोन्नता-
नामिति भावः, उपरि, न त्वधः इति भावः, पतन्ति, तेजसा सह जातानाम्
उत्पन्नानां, तेजस्विनामित्यर्थः, वयः तावत्प्रीतितादिकं, कुत्र उपयुज्यते उपयोगि
भवति ? न कदापीत्यर्थः । तेजोयस अल्पकायस्यापि जयः, न तु महाकायस्यापि
निकृतेजस इति भावः ॥ ३५६ ॥

इक्षोत ।—इक्षो स्थूलतरः आतश्वेन स्थूलकाय इत्यर्थः, स च इक्षी, अङ्गुश्व-
श्वशः, हासताडनदण्डश्च इत्यर्थः, वज्रः अधोम, सः अङ्गुश्व किं हासनामः ?
हासप्रभावः ? नैवत्यर्थः, [परिभाषार्थे भावश्च प्रत्ययः] दोषे प्रज्वलिते तमः, तमिर,
प्रणश्यति, तत् तमः, किं दोषमानं दोषप्रभावम् ? नैवत्यर्थः । वज्जेण शतं शतसङ्ख्याता,
गिरयः पर्वताः, पतन्ति, गिरिः, किं वज्रमात्रं वज्रपरिमाणः ? नैवत्यर्थः ; वज्रभति-
चूर्णं, गिरस्तु आतमहाभाति भावः, एवं पूर्वयोगाप बाध्यम्, अत एव यथा तेजः
विराजते विशेषेण भाति, स बलवान्, भवतीति शेषः, स्थूलेषु पृथुषु, महाकायेषु
इत्यर्थः, प्रत्ययः, विज्ञासः कः ? नास्ति काऽपि विज्ञास इत्यर्थः, आक्रान्त सर्वैराद्रियत,
न स्थूलत्वादङ्गनाति भावः । शार्दूलविक्रीडित इति भावः ॥ ३५७ ॥

(श) मिन्धुः,—नदावशेषः । तस्य—सागरस्य । तत्—तोयम् । विप्रष-
र्वाङ्ग्या—जलादीनां कषयाङ्ग्या इत्यर्थः । अश्वदेवेन—विज्ञासायोग्येन ।

अनिर्वेदः त्रियो मूलं चक्षुर्मे लोहसन्निभा ।

अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रः किं न शृण्वति ? ॥ ३५८ ॥

किञ्च ।—दुरधिगमः परभागो यावत् पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरुदो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ ३५९ ॥

टिट्ठिभौ आह,—‘यदि त्वया अवश्यं समुद्रेण सह विग्रहा-
नुष्ठानं कार्यं, तदन्यानापि विहङ्गमानाङ्गय सुहृज्जनसहितः
एवं समाचर । उक्तञ्च,—

बह्वनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

दृग्गैराविध्यते रज्ज्येन नागोऽपि बध्यते ॥ ३६० ॥

तथा च—चटका-काष्ठकूटेन मालिका-दर्दुरैस्तथा ।

महाजनविरोधेन कुक्षरः प्रलयं गतः ॥ ३६१ ॥

अनिर्वेद इति ।—अनिर्वेदः स्थावमानः, स्थावशा इत्यर्थः, तदन्वः अनिवेदः श्लोक्त्रयं
ज्ञानमित्यर्थः, उत्साहावलम्बनमिति भावः, त्रियः सम्पदः, मूलं निदानम्, मे मम,
अथ लोहसन्निभा लोहवत् कठिना, दीर्घाणि महाकां, अहोरात्राणि च, सन्तीति
शेषः, [अहोरात्राणि इति साधुः, रात्रान्तशब्दस्य पुलकितत्वात्] समुद्रः किं न
शृण्वति ? न शेष इति ? अपि तु शृण्वत्येवेत्यर्थः, सोत्साहोऽहं कठिनया अत्र
दीर्घैराहोरात्रैः समुद्रं श्रावयिष्यामीति आशयः ॥ ३५८ ॥

दुरधिगम इति ।—पुरुषेण यावत् पौरुषं न कृतं नानुष्ठितं, भवेदिति शेषः, तावत्
परभागः उत्कर्षः, दुरधिगमः दुर्लभः, पराक्रमं विना महत्त्वं न प्रकाशने इति
भावः । भास्वान् सूर्योऽपि, का कथा अन्येषामिति भावः, तुलाम् राशिर्विशेषम्, आद्य
७८, सप्त, जलदपटलानि मघदन्तानि, जयति, तुलामूर्धो रावर्तं मघैराच्छाद्यते
इति भावः, यावत् पराक्रमो न प्रकाशयते, तावत् महताऽपि वैरिणिष्योत्तमं कार्यं
न शक्यते इति निष्कर्षः । आर्याः ॥ ३५९ ॥

बह्वनामिति ।—असाराणां सारहोणानामपि, बहु-’ बहुना, समवायः संकतिः,
दृग्गै जेतुमशक्यः । इति तथा । इति, दृष्टेः अतितुच्छैरेताप्रतानादिभिः, रज्जुः बाणः,
आवप्यते बध्यते इति भावः, यम संकटेन दृष्टेन, नागोऽपि गजोऽपि, बध्यते बहु-
क्रियते, अतो बह्वनामप्यसाराणां समवायः समुद्रं श्रावयिष्यतीति भावः ॥ ३६० ॥

चटकात् ।—चटकया सह काष्ठकूटेन “काष्ठोकरा” इति प्रसिद्धेन पक्षिणा,

टिडिभि आह,—‘कथमेतत् ?’ सा प्राह,—

कथा १५ ।

‘कस्मिंश्चित् वनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुगतनिलयौ प्रतिवसतः स्म । अथ तयोर्गच्छता कालेन सन्ततिः अभवत् । अन्यस्मिन्नहनि कश्चित् प्रमत्तो वनगजः (घ) घर्मार्त्तश्चायार्थी तं तमालवृक्षं समाश्रितः । ततः (स) मदीत्कर्षात् तां तस्य शाखां चटकाश्रिता पुष्कराग्रेण आकृष्य बभञ्च । तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि (ङ) विशीर्णानि, आयुःशेषतया च चटकौ कथमपि प्राणेन विमुक्तौ । अथ चटका स्वाण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान् कुर्वाणा न किञ्चित् सुखमासमाद । अत्रान्तरे तस्यास्तान् प्रलापान् श्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत् तद्दुःखदुःखतांऽभ्येत्य ताम् उवाच,—‘भगवति ! किं हृथा प्रलापेन ? उक्तञ्च,—

नष्टं सृत्तमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।

पण्डितानाञ्च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥ ३६२ ॥

तथा मलिकया सह मिलिते दृष्टेः भेदेः, एव महाजनविरोधेन मङ्गता बहना-
मित्यर्थः, जनानां विरोधेन, कृष्यः गजः, प्रलय नाश, गतः ॥ ३६१ ॥

(घ) घर्मार्त्तः,—आतपपीडितः ।

(स) मदीत्कर्षात्—मत्तताऽतिरेकात्, अङ्गहाराऽऽधिक्याच्च इति शेषः ।
पुष्कराग्रेण—शुद्धाग्रेण ।

(ङ) विशीर्णानि—भग्नानि । आयुःशेषतया—आयुषः अवशिष्टतया ।

नष्टमिति ।—पण्डिताः विद्वांसः, नष्टम् अदंशेन गत, द्रव्यमिति शेषः, चोरादिभि-
रपहृततर्थात् भावः ; कृतं निधनं गतं, पुत्रकलयादिव्यजनमिति शेषः, अतिक्रान्तम्
अतीतञ्च, व्यापारमिति शेषः, न अनुशोचन्ति एतत् वयमुद्दिश्य शोक न प्रकाशयन्ती-
त्यर्थः ; यतः पण्डितानां मूर्खाणाञ्च अर्थविशेषः प्रभेदः, स्मृतः उक्तः, त्वमपि ज्ञानिजन-
वरितमनुसृत्य मृगानां सत्त्वानां कृते ना युचः इत्यभिप्रायः ॥ ३६२ ॥

तथा च.—अशोच्यानोह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।

स दुःखे लभते दुःखं हावनर्थो निषेवते ॥ ३६३ ॥

अथ—श्लेशान् बान्धवैर्मृत्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तिनः ॥ ३६४ ॥

चटका प्राह,—‘अस्वेतत्, परं दुष्टगजेन (च) मदात्
मम सन्तानक्षयः कृतः, तत् यदि मम त्वं सुहृत् सत्यः, तदस्य
गजापसदस्य कोऽपि बधोपायश्चिन्त्यताम् ; तस्य अनुष्ठानेन
मे सन्ततिनाशदुःखमपमरेदिति । उक्तञ्च,—

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।

अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ ३६५ ॥

काष्ठकूट आह,—‘भगवति । सत्यमभिहितं भवत्या ।

अशोच्याभीति ।—इह जगति, भूतानि प्राणिनः, (‘युक्ते आदाहते भूतं
प्राण्यतोति समं त्रिषु’ इत्यमरः) अशोच्यान् आकान्तङ्गाश्च, यो मूढः तानि
भूतानि, शोचात्, सः दुःखे नाजजन्ते एकस्मिन् सतीति भावः, दुःखं आकान्त-
जपरं लभते, अतः हो अनर्थो नष्टादिकान्तर्मेकं तदनुशासनेनानुशासनादिकपञ्चा-
परमिति भावः, निषेवते अनुभवति ॥ ३६३ ॥

श्लेषेति ।—यतः प्रेतः स्वतः, अवशः पराधीनः, अनिच्छन्नपीति भावः, बान्धवैः
मृत्तं पारव्यक्तं, श्लेशान् श्लेषा नासानग्रेत इति भावः, तदयुक्तं नेत्रजलं, भुङ्क्ते
पिबति, तस्मात् न रोदितव्यं हि रोदनं न कर्त्तव्यमेव, शक्तिनः शक्तिमनुसृत्य,
बाह्यानुकूपनित्यं, क्रियाश्च चोर्द्धट्टिककार्याणि च, आहतर्पणादिकानि इत्यर्थः,
कार्या, कर्त्तव्याः, जनेरिति शेषः, प्रेतदृष्टश्लेषमिति भावः ॥ ३६४ ॥

(च) मदात्—गवात् । गजापसदस्य—गजापसत् । तस्य अनुष्ठानेन—
गजस्यानुष्ठानव्यापारेण ।

आपदीति ।—आपदि येन जनेन, अपकृतम् अनिष्टमाचरितं, येन च विषमासु
दासवासु, दशासु दुरवस्थासु इत्यर्थः, हसितं, तयोः उभयोः हयोः, अपकृत्य अनिष्टं
विधाय, नरं हतजनमिति भावः, पुनरपि जातम् उत्पन्नम्, इति मन्वे तर्कवानि ।
आप्याहतम् ॥ ३६५ ॥

उक्तञ्च—स सुहृत् व्यसने यः स्यादन्धजात्युद्भवोऽपि सन् ।

ब्रह्मै सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामिव देहिनाम् ॥ १६६ ॥

स सुहृत् व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।

स भृत्या यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥ १६७ ॥

तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावम् ; परं ममापि सुहृद्भूता वोषारवा
नाम मञ्जिका अस्ति, तत् तामाह्वय आगच्छामि, येन स
दुरात्मा दुष्टगजो बध्यते ।

अथासा चटकया सह मञ्जिकामासाद्य प्रोवाच,—‘भद्रे !
मम (क) इष्टा इयं चटका केनचित् दुष्टगजेन पराभूता
अण्डस्फोटनेन, तत् तस्य बधोपायमनुतिष्ठतो मे माहाय्यं कर्तु-
मर्हसि’ । मञ्जिकाऽपि आह,—‘भद्र ! किमुच्यतेऽत्र विषये ?
उक्तञ्च,—पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।

यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रं किं कृतम् ? ॥ १६८ ॥

स इति ।—यः व्यसने विपदि, स्यात्, सहाय इति शेषः, स. अन्धजात्युद्भवः
जात्यन्तरोत्पन्नः सन् अपि, सुहृत् भवन्, सर्वोऽपि जनः, सर्वेषामिव देहिना,
ब्रह्मै अन्धदेवे, न तु व्यसने इति भावः, मित्रं स्यात्, अतस्ते न खलु सुहृद इति
भावः ॥ १६६ ॥

स इति ।—यः सुहृत्, व्यसने विपदि, स्यात्, सहाय इति शेषः, स एव सुहृत्
वस्तुपदवाच्यः, सन्तु पुत्रः, भक्तिमान् पूज्यश्च अनुरक्तः, स एव पुत्रः, यः भृत्यः
विधेयज्ञः कार्यज्ञः, सः एव भृत्यः किङ्करपदवाच्यः, यत्र भार्याया, गणितः सुखं,
अर्हति इति शेषः, सा एव भार्या यथायथा ॥ १६७ ॥

(क) इष्टा—प्रिया । अण्डस्फोटनेन—डिम्बभङ्गेन ।

पुनरागत ।—पुनः प्रत्युपकाराय कृतोपकारस्य प्रतिदानसाभाव, मित्राणां प्रियं
क्रियते, आकारं इति शेषः, मित्रमित्रस्य मित्रमुहृदः, पुनः यत् कार्ये, तत् किं मित्रेः
न कृतम् ? अपि तु कृतमेव इत्यन्वय इत्यर्थः, यथा प्रत्युपकारादयः मित्रस्य
उपकारः क्रियते, तथा मित्रसन्तोषार्थं तस्मिन्सापि इति शोके दृश्यते, अतः
अवश्यमेव उपकर्तव्यः इति भावः ॥ १६८ ॥

सत्यमेतत्, परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्र तिष्ठति,
तमपि आह्वय यथोचितं कुर्मः । उक्तञ्च,—

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।

कथाञ्चित्र विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ १६१ ॥

अथ तं त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्य अथे ममस्तमपि वृत्तान्तं
निवेद्य तस्युः । अथ स प्रावाच, (ख)—‘कियन्मात्राऽसौ
वराको गजो महाजनस्य कुपितस्याथे ? तन्मदीयो मन्त्रः
कर्त्तव्यः । मर्चिके ! त्वं गत्वा मध्याह्नममयं तस्य मदीहतस्य
गजस्य कर्णं वीणारवसदृशं शब्दं कुरु, येन श्रवणसुखलालसो
निर्मालितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचक्षुः (ग) स्फोटित-
नयनोऽन्वाभूतः दृष्टात्तो मम गच्छेतटाश्रितस्य सपरिकरस्य
शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वा समभ्येति ; ततो गच्छेमासाद्य
पतिष्यति, पञ्चत्वं यास्यति च इति । एव (घ) समवायः
कर्त्तव्यः, यथा वैरसाधनं भवति’ ।

अथ तथाऽनुष्ठितं म मत्तगर्जो मर्चिकागयसुखात् निर्मालित-
नयः काष्ठकूटहतचक्षुः मध्याह्नममयं आभ्यन् मण्डुक-
शब्दानुसारो गच्छन् महान्तं गच्छेमासाद्य पतितो मृतश्च ।
अतोऽहं ब्रवीमि,—‘चटका-काष्ठकूटेन’ इति ।’

टिड्ढिभ आह,—‘भद्रे ! एवं भवतु, सुहृदगमसमुदायेन समुद्रं

इतिरेति ।—इति, इतिार्थः । साधुसमाचारः सचरिते, शास्त्रज्ञे, शास्त्रविद्वि,
मतिशालिभिः बुद्धिमान्, विद्वद्भिः कर्णे, चिन्तिताः मनःकल्पिताः, नयाः नोतिष्यापाराः,
कथाश्च कर्माणि प्रकारश्च, न विकल्पन्ते नाम्नाया भवन्तीत्यर्थः ॥ १६१ ॥

(ख) कियन्मात्रः,—किंप्रमाणः, अतितुल्य इत्यर्थः । वराकः,—दीनः, नगण्य
इति भावः । मन्त्रः,—मन्त्रवा, उपदेश इत्यर्थः । कर्त्तव्यः,—पाश्चात्यित्यर्थ इत्यर्थः ।

(ग) स्फोटितनयनः,—स्फोटितचक्षुः । सपरिकरस्य—सपरिवारस्य, (‘भवेत्
परिकरः सह पथ्यहपरिवारयोः’ इति मेदिनी) ।

(घ) समवायः,—सह, मेघनादमिति यावत् । वैरसाधनं—प्रतिहिंसासिद्धिः ।

शोषयिष्यामि' इति निश्चित्य वक्रमारसमयूरादीन् ^{ससाङ्ग्य} प्रोवाच,—‘भोः’ पराभूतोऽहं समुद्रेण अण्डकापहारेण, तच्चिन्त्यतामस्य शोषणोपायः’ । ते सन्मन्त्र प्रोचुः,—‘अशक्ता वयं समुद्रशोषणे, तत् किं वृथा प्रयासेन ? उक्तञ्च,—

अबलः प्रोक्षतं शत्रुं यो याति मदमोहितः ।

युद्धार्थे न निवर्तत शोणेदन्तो गजो यथा ॥ ३७० ॥

तदस्माकं स्वामी (ङ) वैतत्यः आस्तु, तस्मै सर्वमेतत् परिभवस्थान निवेद्यता, येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरा-
नृष्यं गच्छति ; अथवा अत्रावलेपं कारिष्यति, तथाऽपि नास्ति
वो दुःखम् । उक्तञ्च,—

सुहृदि निरन्तराचत्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलचे ।

स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखो भवति ॥ ३७१ ॥

तत् यामो वैतत्यसकाशं, यतोऽसौ अस्माकं स्वामी’ ।

ततश्च सर्वं तं पक्षिणो विषण्वदना वाष्पपूरितदृशः वैतत्य-
मकाशमासाद्य करुणस्वरेण (च) फूल्कतुमारब्धाः,—‘अहो !
अन्नद्वयमन्नद्वयम् ! अधुना सदाचारस्य टिड्ढिमस्य भवति नाथे

अबल इति ।—य. अबल. दबलः, मदमोहितः सन्, प्रोक्षतं प्रबलं, अटु याति, युद्धार्थ-
मिति भावः, स शोणेदन्तो गजो यथा, तथा निवर्तत, पराभूतः सन् इति शेषः ॥ ३७० ॥

(ङ) वैतत्यः,—विगतानन्दनः, गदगदः इत्यर्थः । परिभवस्थानं—तिरस्कार-
विषयम् । वैरानृष्यं—शत्रुताप्राप्तशोधमित्यर्थः । अवलेप—गर्वम् ; अहं समुद्र-
मनितुच्छं शोषयिष्यामीति तेन ममेव साधवमित्येवंकथमिति भावः ।

सुहृदोति ।—निरन्तरचित्ते अभिन्नदृष्टये, सुहृदि. गुणवति सगुणे, भृत्ये संबन्धे,
अनुवर्तिनि अनुगतं, कलचे भाष्यार्था, तथा शक्तिसमेते सान्त्वयति, स्वामिनि प्रभो,
दुःखं निवेद्य सुखो भवति, जन इति शेषः । आर्या इति ॥ ३७१ ॥

(च) फूल्कतु—पीळतुम् । अन्नद्वयम्—अवधं, “यथा वयं न हन्मसकं
तथा क्रियताम्” इत्येवमाशेषवचनमिति भावः, (“अन्नद्वयमवध्यान्तो” इत्यमरः) ।
भवति—त्वयि । नाथे—शरण्ये, प्रभो ।

सति समुद्रेण अण्डानि अपहृतानि ॥ तत् प्रनष्टमधुना पक्षि-
कुलम् । अन्येऽपि स्नेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते ।

उक्तं,—एकस्य कर्म संवोच्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।

गतानुगतिको लोको न लाकः पारमार्थिकः ॥ ३७२ ॥

तथा च—चाटतस्करदुर्वृत्तैस्तथा साहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छन्नादिभिस्तथा ॥ ३७३ ॥

प्रजानां धर्मधङ्गभागो राज्ञो भवति रक्षितुः ।

अधर्मादिपि षड्भागो जायते यो न रक्षति ॥ ३७४ ॥

प्रजापीडनसन्तापात् समुद्रतो हुताशनः ।

राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान् नादग्ध्वा विनिवर्त्तते ॥ ३७५ ॥

एकस्यातः—एकस्य जनस्य, कर्म कार्यं, गर्हितमात्रं श्रेयः, संवोच्य दृष्टा, अन्येऽपि गर्हितं नान्यत् कर्म, करोति, यतो लाकः, गतानुगतिकः गतान् अनु गतानां पश्यात्, गति, पश्यात्, गमनं वा यस्य तादृशः, (“गतिः स्त्री नागंदशथोज्ञाने शान्ताऽभ्युपगम्य” इति मेदिनी) अपरकाव्यानिशारीत्यर्थः, पारमार्थिकः, परमाद्यपरः, सत्यानुशारीत्यर्थः, लोकोः न, अस्तीति श्रेयः, गर्हितमाचरतः समुद्रस्य प्रतीकाराभावे अन्येऽपि तथा करिष्यन्ति, ततः संसारस्य अतोर्ध्वानिष्टं सम्पत्त्यते इति भावः ॥ ३७२ ॥

चाटेति ।—चाटतस्करदुर्वृत्तैः, प्रतारकचोरदुराचारैः, यो विज्ञात्य परधनमप-
हृरति, स चाट इति भिताचरा, तथा साहसिकादिभिः, अविश्वस्यकारकादिभिः,
दुर्जनैरात भावः, तथा कूटच्छन्नादिभिः, कौटिल्यच्छन्नादिभिः, पीड्यमानाः प्रजाः
रक्ष्या, रक्षणीयाः, यथा न पीड्यन्त तथा ज्ञाया इत्यर्थः, दुर्वृत्तात शयः ॥ ३७३ ॥

प्रजानां भित ।—रक्षितुं भाष्यकर्तुं, दुर्जनेभ्य इति श्रेयः, राज्ञः प्रजानां धर्मस्य
षड्भागः षष्ठो भागः, [“षड्भावाचकानां भागविषयं पूरणावत्वम्” इति नियमात्
अत्र पूरणावता] भवात्, अथ इति श्रेयः, यः राजा, न रक्षति, प्रजा इति श्रेयः,
ततः अधर्मादिपि, प्रजाकृतादिपि श्रेयः, षड्भागः षष्ठो भागः, जायते, अतः
अनार्थेना राज्ञा प्रजा अवश्यमेव पाक्षणीया इति तात्पर्यम् ॥ ३७४ ॥

प्रजातः—प्रजानां पीडनं यः सन्नापः तासां मर्गसि यत् दुःखमित्यर्थः, तज्यात्,
समुद्रम्, वज्रात्, हुताशनः अग्निः, पापवर्ध्नादित्यर्थः, राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्
अदग्ध्वा न विनिवर्त्तते, अतो राज्ञः प्रजापीडनं सर्वानर्थमूचयामिति भावः ॥ ३७५ ॥

राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥३६॥

फलार्थी पार्थिवो लोकान् पालयेत् यत्नमास्थितः ।

दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ ३७ ॥

यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।

फलप्रदो भवेत् काले तद्वन्नोक्तः सुरक्षितः ॥ ३८ ॥

हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।

तथाऽन्यदपि यत्किञ्चित् प्रजाभ्यः स्यात् नृपस्य तत् ॥३९॥

अथ एवं गरुडः समाकण्ठ्य तद्दुःखदुःखितः कीपाविष्टश्च
व्यचिन्तयत्,—‘अहो ! सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः ; तत् अद्य गत्वा
तं समुद्रं शोषयामः’ । एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समा-
गत्य आह,—‘भो गरुत्मन् ! भगवन् नारायणेन अहं तव पार्श्वं
प्रेषितः, देवकाय्याय भगवान् अमरावल्यां यास्यतीति, तत्
सत्वरम् आगम्यताम्’ । तत् श्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह,—
‘भो दूत ! किं मया कुभृद्येन भगवान् करिष्यति ? तत् गत्वा तं
वद,—यदन्यो भृत्या वाहनाय अस्मत्स्थाने क्रियताम् ; मदौयो
नमस्कारो वाच्यो भगवतः । उक्तञ्च,—

राजोक्त ।—राजा बन्धूना बन्धुरादिताना, बन्धु मित्रस्वरूपः, तादृशादितकारि-
त्वादिति भावः, राजा चक्षुषाम अन्त्याना, चक्षुः नयनस्वरूपः, प्रतिपालकत्वादिति
भावः ; राजा सर्वेषां न्यायवर्तिना न्यायपक्षावलम्बना, न तु कुमार्गमाचारमिति
भावः ; पिता च माता च पिताः स्वरूपः ; तद्वदाचरवत्त्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

फलार्थीति ।—फलार्थी फलम् ऐश्वर्यं राजत्वादिति, पारम्यौक्यञ्च स्वर्गादि, तदर्थं
तत्कामी, पार्थिवः राजा, मालाकारः अङ्कुरानिव, तोयेनेति भावः, यत्नमास्थितः
सयत्नः सन्, दानमानादि तोयमिव तेन, लोकान् प्रजाः, पालयेत् ॥ ३७ ॥

यथेति ।—सूक्ष्मः अवलम्बमानः, बीजाङ्कुरः प्रयत्नेन अभिरक्षितः सन्, यथा काले
फलप्रदो भवेत्, तद्वत् तथा, सुरक्षितो लोकः, राज्ञः फलप्रदो भवतीति शेषः ॥३८॥

सत्यञ्च प्रजापालने यत् फलं तदाह, हिरण्येति ।—हिरण्यानि स्वर्गानि, यानानि

यो न वेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।

न हि तस्मात् फलं किञ्चित् सुकृष्टादूषरादिव' ॥ ३८० ॥

दूत आह,—‘भो वैनतेय ! कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया न अभिहितम् ईदृक् ; तत् कथय, किं ते भगवता अपमानस्थानं कृतम् ?’ गरुड आह,—‘भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेण अस्मद्विष्टिभाण्डानि अपहृतानि, तत् यदि तस्य निग्रहं न करोति, तदहं भगवतो न भृत्यः, इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः ; तत् दूततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे वक्तव्यम्’ ।

अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवान् चिन्तयामास,—‘अहो ! (क) स्थानं कोपो वैनतेयस्य, तत् स्वयमेव गत्वा सम्मानपुरःसरं तमानयामि । उक्तञ्च—

भक्तं शक्तं कुलीनञ्च न भृत्यमपमानयेत् ।

पुञ्चवज्जालयन्मित्रं य इच्छेत् श्रियमात्मनः ॥ ३८१ ॥

अन्य—राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।

ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वन्ते’ ॥ ३८२ ॥

रत्नानि मणयश्च, विविधानि धानानि वाहनानि, अष्टादीनि इत्यर्थः, तथा अन्यदपि यत्किञ्चित् वस्तु नृपस्य, प्रयोजनीयमिति शेषः, तत् सर्वे, प्रजाभ्यः स्थाप ॥ ३८१ ॥

य इति ।—य, यस्य गुणान् न वेत्ति न जानाति, पण्डितः तम् आबिहितगुणं जन, न सेवेत, हि यतः, सुकृष्टान् सुष्ठु कृतकर्षणात्, ऊषरात् मरुभूमिरिव, (‘ऊषरी मरुधन्वागौ’ इत्यमरः) तस्मात् जनात्, सुसेवितादपीति भावः ; किञ्चिदपि फलं न, भवतीति शेषः ॥ ३८० ॥

• (क) स्थाने—युक्त इत्यर्थः, [अव्ययमेतत् “युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः] ।

भक्तामिति ।—य, प्रभुः, आत्मनः श्रियम् इच्छेत्, स भक्तम् अनुवर्तते, शक्तं समर्थे, कुलीनं सत्कुलप्रसूतञ्च, अभिजातमिति यावत्, भृत्यं सेवकं, न अपमानयेत् नावजानीयात्, प्रत्युत मित्रं पुञ्चवत् पुञ्जमिव, साधयेत् प्रतिपादयेत् ॥ ३८१ ॥

राजिति ।—राजा तुष्टोऽपि भृत्यानाम् [अथ सम्प्रदानत्वेऽपि सत्त्वान्विवक्षया यद्यौ] अर्थमात्रम् अर्थमेव, प्रयच्छति पुरस्करोति, ते भृत्याः, तु सम्मानिताः सन्तः,

इत्येवं सम्प्रधार्य (ज) रुक्मपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत् ।
वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य (झ) त्रपाऽधोमुखः
प्रणम्योवाच,—‘भगवन् ! त्वदाश्रयोक्त्येन समुद्रेण मम भृत्यस्य
अण्डानि अपहृत्य समापमानं विहितम् ; परं भगवन्नज्जया
मया विलम्बितं, नो चेत् एनमहं स्थलान्तम् अद्यैव नयामि,
यतः स्वामिभयात् शुनोऽपि प्रहारी न दौयते ।

उक्तञ्च.—येन स्यान्नघृता वाऽथ पीडा चित्ते प्रभोः क्वचित् ।

प्राणान्त्येऽपि तत् कर्म न कुर्यात् कुलसेवकः’ ॥३८३॥

तच्छ्रुत्वा भगवान् आह,—‘भो वैनतेय ! सत्यमभिहितं
भवता । उक्तञ्च,—

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः ।

तेन लज्जाऽपि तस्योत्था न भृत्यस्य तथा पुनः ॥ ३८४॥

तदागच्छ, येन अण्डानि समुद्रात् आदाय टिट्ठिभं सन्धा-
वयावः, अमरावतोच्च गच्छावः ।

तथाऽनुष्ठिते समुद्रो भगवता निर्भर्त्य आग्नेयं शरं सन्धाय

प्राचैराप तस्य राज्ञः उपकुर्वन् उपकारं कुर्वन् । [तस्य इति करारः कर्मणि
“कृञ्. प्रतियत्ने” (२।१।५३ पा०) इति सूत्रेण शेषत्वलक्षणा वृत्तौ] ॥ ३८२ ॥

(ज) रुक्मपुर—तदाख्यं गरुडनगरं ।

(झ) त्रपाऽधोमुखः,—लज्जाऽवनतमुखः । भगवन्नज्जया—भगवदाश्रयोऽस्मा-
दिति, तदपमानेन भगवतो लज्जा स्यादिति अर्थेनात भावः । स्थलान्तम्—स्थलमात्राव-
शेषम् । गन्,—कुलसेवक, प्रभोरिति शेषः ।

येनात ।—यन् कार्येण, प्रभो. लघृता क्रासता, अवमाननमिति भावः, अथवा
चित्तं पीडा सन्ताप, स्वात, कुलसेवकः कुलोक्तः, भृत्य, इति शेषः, प्राणान्त्येऽपि
क्वचित् कदाऽपि, तत् कर्म न कुर्यात् ॥ ३८३ ॥

भृत्यति ।—यतः यस्मात् कारणात् भृत्यापराधजः भृत्यदोषजनितः, दण्डः, अर्थः
कृत इति भावः, स्वामिनः एव जायते भवति, तेन लज्जाऽपि, दण्डजनितता भावः,
तस्य स्वामिनः एव, सत्या उत्पन्ना, भवति, भृत्यस्य पुनर्न तथा, लज्जात शेषः ॥३८४॥

अभिहितः,—‘भो दुरात्मन् ! दौघन्तां टिट्ठिभाण्डानि, नो चेत्
खलतां त्वां नयामि’। ततः समुद्रेण समयेन टिट्ठिभाण्डानि तानि
प्रदत्तानि, टिट्ठिभेनापि भार्यायै समर्पितानि। अतोऽहं ब्रवामि,—
‘शत्रोर्विक्रममज्ञात्वा’ इति। तस्मात् पुरुषेण उद्यमो न त्याज्यः”।

तदाकर्ण्य सञ्चोवकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ,—“भो मित्र !
कथं ज्ञेयो मया असौ दृष्टबुद्धिरांत ? इयन्तं कालं यावदुत्तरो-
त्तरस्नेहेन प्रसादेन च अहं दृष्टः, न कदाचित् तद्विकृतिर्दृष्टा ;
तत् कथ्यतां, येनाहम् आत्मरक्षार्थं तद्विधाय उद्यमं करोमि”।

दमनक आह,—“भद्र ! किमत्र ज्ञेयम् ? एष ते (ज) प्रत्ययः,
यदि रक्तनेत्रास्त्राशस्त्रा भृकुटिं दधानः सृक्कणो परिलेखित्वा
त्वां दृष्ट्वा भवति, तद्दृष्टबुद्धिः, अन्यथा सुप्रमादश्चेति। तदाज्ञापय
मां, स्वाश्रयं प्रति गच्छामि। त्वया च यथा मन्त्रभेदो न
भवति, तथा कार्यम् ; यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि,
तद्देशत्यागः कार्यः। यतः,—

त्यजेटकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत्।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३८५ ॥

(ज) प्रत्ययः,—ज्ञानहेतुरित्यर्थः। सृक्कणो परिलेखित्वा—श्लेषप्रान्तद्वयं
जिह्वया भाजयन्, [परिलेखित इति पारपुर्वस्य लिङ्प्रान्तो याङ् शब्दप्रत्यय
“नाभ्यक्ताच्छतः” (७।१।७८ पा०) इत्यनेन शतृर्नञ् अनपघ]। त्वा दृष्ट्वा रक्तनेत्रादि-
भवेत्येवमन्वयः। सुप्रमादः,—सुष्ठु प्रमादमन्वयः इत्यर्थः।

त्यजेटात ।—कुलस्य अर्थं वंशवर्चसात्मित्वार्थः, एकं त्यजेत्, यदि एकस्य स्वजनस्य
त्यागं वंशवर्चा स्थात, तदा स काय्य इति भावः, ग्रामस्यार्थं ग्रामवासिना
रक्षार्थमित्यर्थः, कुलं वंशः, त्यजेत्, यदि वंशत्यागं वास्याणा सर्वेषां रक्षा स्यात्, तदा
तस्यापि त्यागः काय्य इति भावः, जनपदस्यार्थं देशवासिना रक्षार्थमित्यर्थः, ग्रामं
वास्यान्, त्यजेत्, यदि वास्याणा त्यागं देशवासिना रक्षा स्यात्, तदा स काय्य इति
भावः, आत्मार्ये स्वर्चायं, पृथिवीं त्यजेत्, पृथिवीत्याना सर्वेषां त्यागेऽपि यदि
आत्मरक्षा स्यात् तदा तदपि काय्यमिति भावः ॥ ३८५ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥ ३८६ ॥

बलवता (ट) अभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वा
नोतिः, तत् देशत्यागः कार्यः; अथवा आत्मा सामादिभिरूपायैः
अभिरक्षणीयः । उक्तञ्च,—

अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान् रक्षेच्च पण्डितः ।

विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात् सर्वं भूयोऽपि देहिनाम् ॥ ३८७ ॥

तथा च,—यत्नं केनाप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा ।

उद्वेगं न मात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८८ ॥

यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागं धनादिषु ।

तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तेनष्टेर्नष्टमेव तत् ॥ ३८९ ॥

आपदर्थं इति ।—आपदर्थं विपत्तिवारणार्थं, धनं रक्षेत्, धनैरपि दारान् स्त्रियः,
रक्षेत्, दारैरपि धनैरपि आत्मानं सततं रक्षेत्, दारादित्यागेनाप्यात्मा रक्ष्य इति
भावः ॥ ३८६ ॥

(ट) अभिभूतस्य—आक्रान्तस्य । तदनुप्रवेशः,—तस्य बलवतः आश्रयणम् । तत्
—तस्मान् जेतोः । सामादिभिः,—सामदानभेददण्डरूपैरित्यर्थः ; तत्र साम—
सन्धिः, दानं,—भूदिवरग्राहिसमर्थः, भेदः,—उपनायः, शत्रुणा सह तदमात्य-
मित्रादिसंनोभद्वन्द्वरक्षित्वः, सर्वाभावे दण्डः,—युद्धम् ।

अपीति ।—पण्डिता जनः, पुत्रकलत्रैरपि वा प्राणान् रक्षेत् च, यतः ते, प्राणं,
विद्यमाने तिर्यङ्गिः सङ्घः, भूयोऽपि पुनरपि, देहिना सर्वं पुत्रकलत्रादिकमित्यर्थः,
स्यात्, आत्मसूत्रत्वात् सर्वेषामिति भावः ॥ ३८७ ॥

येनेति ।—शुभेन अपि वा अशुभेन येन केनापि उपायेन द्वौर्न विपन्नम्, आत्मानम्
उद्वेगेन रक्षेत्, समर्थः शक्तिमान् सन्, धर्ममाचरेत् अश्रुतिष्ठेत्, विपन्नस्य धर्मान्
प्राप्त्यासम्भवादिति भावः ॥ ३८८ ॥

य इति ।—यः मूढः प्राणत्यागे प्राणविनाशसम्भवे इत्यर्थे, धनादिषु मायां मनसा,
कुरुते, तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति, प्राणरक्षार्थं धनव्ययादिषु कुण्ठितत्वादिति भावः,
नष्टं, ते, प्राणैः कुर्यात्, तत् सर्वं धनादिकं, नष्टमेव, भोक्तुरभावात् इति भावः,
भवतीति शेषः, “सम्बन्धो जीवनावधि” इत्युक्तेरिति बोध्यम् ॥ ३८९ ॥

एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत् । करटको-
ऽपि तमाशान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच,—“भद्र ! किं कृतं तत्र भवता ?”
दमनक आह,—“मया (ठ) यावत् नौतिवोजनिर्वपणं कृतं,
परतो देवविहितायत्तम् । उक्तञ्च यतः,—

पराङ्मुखेऽपि देवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता ।

आत्मदाषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥ ३८० ॥

तथा च,—उद्योगिनं पुरुषमिहमुपैति लक्ष्मी-

देवं हि देवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्रे कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ३८१ ॥

करटक आह—“तत् कथय कोटक् त्वया नौतिवोजं निर्वा-
पितम् ?” । सोऽब्रवीत्,—“मया अन्याऽन्यं (ड) ताभ्या मिथ्या-
प्रजल्पनेन भेदः तथा विहितः, यथा भूयोऽपि मन्त्रयन्ता एक
स्थानस्थितौ न दृष्ट्यासि” । करटक आह,—“अहो ! न युक्तं

(ठ) यावत्—साकल्येन । नौतिवोजनिर्वपणं—नौतयः वोजानोव, तथा निर्वपण-
—सत्यक रापणम् । परतः,—इत परं, भावव्यादन्यथ । देवेति ।—देवेन यत् विहितं
—निर्देशः, तस्य आशयस्य—अर्थेनम्, अतः परं यत् तत्र देवाद्यौनिर्मात भावः ।

पराङ्मुख इति ।—अत्र भार, एवं पराङ्मुखं प्रातकुलऽपि, विपश्चिता विदुषा,
आत्मदाषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय, स्वस्य अपत्यस्य स्तम्भनाय धैर्याय च, प्रबोधदाना-
गन्थः, कृत्यं पुरुषकार, कार्यं, यत्र कर्तव्य इत्यर्थः, दवापहतस्य सर्वत्र विफलाया
रुपि चलाया यत्राकर्षणे परत आत्मज्ञान, ज्ञात, अतः अथर्वेन मान्यमिति भावः ॥ ३८० ॥

उद्योगिनामातः—लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषमिहम् उपैति प्राप्नोति ;
कापुरुषा देवं देवम् इति वदन्ति हि, अतः देवं निहत्य अगणयित्वा, आत्मशक्त्या
स्वमात्मने, पौरुषं पुरुषकार, कुरु, यत्र कृते कृते न सिध्यति, कार्यमिति
शेषः, तदा अत्र एतावन् प्रयत्ने, को दोषः काऽपि चलायता दृष्टिः, चक्षोति शेषः ;
योग्यपौरुषप्रयोग तु कार्यमिदं सुनिश्चिनति भावः । वस्तुतत्त्वकं व्रतम् ॥ ३८१ ॥

(ड) ताभ्या, सहितं शेषः, मिथ्याप्रजल्पनेन—सुषावचनेन । भेदः,—मनोभेदः ।

भवता विहितं, यत् परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखान्वयौ कीप-
सागरे प्रक्षिप्तौ । उक्तञ्च,—

अविरुद्धं सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत् ।

जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरः स्वादसंशयम् ॥ ३८२ ॥

अपरं, त्वं यद्वेदमात्रेणापि तुष्टः, तदपि अयुक्तं, यतः सर्वोऽपि
जनः (ठ) विरूपकरणे समर्थो भवति, नापकर्तुम् । उक्तञ्च,—

घातयितुमेव नौचः परकार्यं वेत्ति न प्रमाधयितुम् ।

पातयितुमस्ति शक्तिर्वायोद्वेक्षं न चान्नमयितुम् ॥ ३८३ ॥

दमनक आह,—“अनाभिज्ञा भवान् नोतशास्त्रस्य, तेन
एतत् ब्रवीषि । उक्तञ्च यतः,—

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं नयेत् ।

महाबल्योऽपि तेनैव ह्राह प्राप्य स हन्यते ॥ ३८४ ॥

तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं मन्त्रपदापहरणात् । उक्तञ्च,—

पिष्टपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगोषते ।

स तस्य सहजः शत्रुरुच्छ्रेयाऽपि प्रियं स्थितः ॥ ३८५ ॥

...
अविरुद्धमिति ।—य आविरुद्धम् आवरोधिनं, सुखस्थं सुखिनं जनं, दुःखमार्गे
क्षेत्रशक्त्या, नियोजयेत् पातयेत्, स नरः, जन्मजन्मान्तरं पातयन् इत्यर्थः, असंशयं
दुःखी भवति ; परापकर्तुं स्वापक्तातफलकत्वादिति भावः ॥ ३८२ ॥

(ठ) विरूपकरणे—विरुद्धाकरणं विरोधात्पादने वा ।

घातयितुमिति ।—नौच जनं, परकार्यं घातयितुं नाशयितुमेव, वेत्ति जानाति, न
प्रमाधयितुं, सत्यादयितुम्, इदं पातयितुं वायोः शक्तिर्वायुः, उन्नमयितुम् उन्नोन्नयितुम्, च
न, बाधयितुं तत्पातने अस्मिन्, तद्विनाशने तु सर्वथा असंभवः, तथा नौचोऽपि पराप-
कारे अस्मिन्, न तु तेषां कार्यमाधने इति भावः । दृष्टान्तावधारः । आख्यां इति ॥ ३८३ ॥

जातमात्रमिति ।—यः शत्रुं व्याधिञ्च जातमात्रम् उत्पन्नमात्रं, न प्रशमं नयेत् नोप-
शमयेदित्यर्थः, स महाबल्योऽपि तेनैव शत्रुणा व्याधिना वा कर्त्ता, ह्राहं प्राप्य हन्यते
विनाशयते ; यतः शत्रुः सर्वशक्त्या समूलघातं हन्यत्येति भावः ॥ ३८४ ॥

पिबिति ।—अत्र संसारे, यः यस्य पिष्टपैतामहं स्थानं पटं, जिगोषते [चपातने

तत् मया म उडासीनतया समानीतोऽभयप्रदानेन यावत्,
तावदहमपि तेन (ऋ) साचिव्यात् प्रस्थावितः । अथवा साधु
इदमुच्यते,—

दद्यात् साधुर्यदि निजपटे दुर्जनाय प्रवेशं

तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः ।

तस्माद्देवो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमाना

जारोऽपि स्यात् गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ३८६ ॥

तेन मया तस्योपरि बर्धोपाय एष विरच्यते ; देशत्यागाय
वा भविष्यति उपाय एषः । तच्च त्वा मुक्ता अन्यो न ज्ञास्यति,
तत् युक्तम् एतत् स्वार्थायानुष्ठितम् । उक्तञ्च यतः,—

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणीं क्षुरसमोपमाम् ।

विकल्पोऽत्र न कर्तव्यां हन्यात् तत्रापकारिणम् ॥ ३८७ ॥

अपरं, सृतोऽपि अस्माकं भोज्या भविष्यति, तदेकं तावत्
(त) वैरसाधनम्, अपरं साचिव्यञ्च भविष्यति तस्मिन्नेति । तत्

पद सग्यम्] जित्निश्चरति, जिघृक्षति इत्यर्थः । स तस्य सहजः स्वाभाविकः, शत्रु, अतः
प्रिये प्रियकार्ये, । अतोऽपि उक्तं विनाशः, स इति शेषः ॥ ३८५ ॥

(ऋ) साचिव्यात्—मन्त्रिपदात् । प्रस्थावितः,—प्रभक्षितः ।

दद्यादिति ।—साधुर्जनः, यदि दुर्जनाय निजपटे प्रवेशं दद्यात्, ततस्तदा स स्वयं
तस्य साधोः, नाशाय वाञ्छमानः सन्, [अत्र परस्मैपादभोऽपि धातोः ज्ञानच्प्रत्यय
विवक्षावशादेव] प्रभवति प्रसुभवतीत्यर्थः, तस्मान् विपुलमतीतः, सुधीभिः, अधमाना
दुर्जनानां, [सत्त्वन्व वल्ली] अवकाशः न देशः, अत्र ससारं, जारोऽपि उपपतिरपि,
गृहपतिः स्यात्, भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन इति भावः, इति वाक्यतः श्रूयते, अतः
पूर्वमेव सावधानेन भवितव्यम् इति भावः । मन्त्राक्षरान् कृतम् ॥ ३८६ ॥

निस्त्रिंशमिति ।—हृदयं । तस्मिन् अस्मिन्, अस्मिन्मनिस्यर्थः, वाणीं क्षुरसमोपमा
क्षुरसदृशी, कृत्वा तत्र अपकारिणं हन्यात्, अत्र विकल्पः सन्देहः, न कर्तव्यः ॥ ३८७ ॥

(त) वैरसाधनं—वैरञ्च—विशेषणं, साधनं—सम्पादनं, शत्रोः निर्वृत्तिन-
मित्यर्थः । साचिव्यं—मन्त्रिपदम् । तस्मिन्,—भीमजन्मपरितोषः ।

(थ) गुणत्रयेऽस्मिन् उपस्थिते कस्मात्मां दूषयसि त्वं जाय-
भावात् ? उक्तञ्च,—

परस्य पौडनं कुर्वन् स्मार्थसिद्धिञ्च पण्डितः ।

मूढबुद्धिर्न भजेच्च वने चतुरको यथा ॥ ३८८ ॥

करटक आह,—“कथमेतत् ?” स आह,—

कथा १६ ।

“अस्ति कस्मिंश्चिदनादेशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः । तस्य चतु-
रक-कव्यमुखनामानौ (द) शृगालवृको भृत्यभूतौ सदैवानुगतौ
तत्रैव वने प्रतिवसतः । अथ अन्यादिने सिंहेन कदाचित् आसन्न-
प्रसवा प्रसववेदनया खयूयात् अष्टा उष्ट्रो उपविष्टा कस्मिंश्चित्
वनगहने समासादिता । अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं (घ) स्फोट-
यति, तावज्जीवन्नपुदांसैरकाशशुनिष्क्रान्तः ; सिंहेऽपि दांसैरक्याः
पिशितेन सपरिवारः परा द्वासिमुपागतः ; पर स्नेहात् बालदांसै-
रकं त्यक्तं गृह्णमानोय इदमुवाच,—‘भद्र ! तैऽस्ति मृत्यांभेयं
मत्तो न, अन्यस्मादपि ; ततः खेच्छया अत्र वने आन्यताम् :
यतस्ते शङ्कमदृशौ कर्णा, ततः ‘शङ्कुकर्ण.’ नाम भविष्यति’ इति ।

(थ) गुणत्रये—वेरसाधनसाचव्यष्टात्ररूपे इत्यर्थः । जायभावात्—भौव्यान् ।

परस्येति ।—पाण्डितो जन, वने चतुरको यथा चतुरकाव्य. शृगाल इव, परस्य
अनां, पौडनं स्वाध्यासादयः कुर्वन् भवन् भुञ्जते, न च मूढबुद्धिः, तथा भवेदात
शेषः, मूर्खस्तु भवत्यत न शक्त्यादात भावः । [चौरादकस्यापि भवधातोः
केवाञ्छन्ते भौवादकेषाप पाठदशनात् भवेदिति । सङ्गम्] ॥ ३८८ ॥

(द) शृगालवृको—अम्बुक्त-कुरुराकाव्याचभेदौ । [पूर्वनिपातस्य विकल्पित-
त्वात् वृक्तस्य परतः साप्रवेशः ।]

(घ) स्फोटयति—वदयति । जीवादति ।—जीवन् जसुः,—चुद्रकायः ।
दांसैरकाशशु. —करभशावकः, उष्ट्रावक इत्यर्थः, (“दांसैरकस्तु करभे दांसैः-
पुत्र च घोवर” इति मादनी) । दांसैरक्याः,—उष्ट्राः । पिशितेन—भासेन ।
त्यक्तं—तस्मादवशकनापव्यवहारात् यमय दत्त्वा मुक्तिमित्यर्थः । मत्तो न, अन्यस्मा-

(न) एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परम-
नेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति । शङ्कुकर्णोऽपि यौवन-
पदवौम् आरुढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति । अथ कदाचित् वज्र-
दंष्ट्रस्य केनचित् वन्येन मत्तगजेन सह युद्धम् अभवत्, तेन मद-
वीर्यात् स दम्तप्रहारेस्तथा क्षतशरीरो विहितः, यथा प्रचलितुं
न शक्नोति । तदा (प) क्षुत्क्षामकण्ठः तान् प्रोवाच,—‘भोः !
अन्विष्यतां किञ्चित् मत्त्वं, येन अहमवन् स्थितोऽपि तं व्यापाद्य
आत्मनो युष्माकञ्च क्षुत्प्रणाशं करोमि’ । तत् श्रुत्वा ते त्रयोऽपि
वने सन्ध्याकालं यावत् भ्रान्ताः, परं न किञ्चित् मत्त्वमासादि-
तम् । अथ चतुरकः चिन्तयामास,—‘यदि शङ्कुकर्णोऽयं व्यापा-
द्यते, ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि दृष्टिर्भवेति, परं नैनं स्वामी
मित्रत्वात् आश्रयममाश्रितत्वाच्च विनाशयिष्यति ; अथवा बुद्धि-
प्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये, यथा व्यापादयिष्यति ।
उक्तञ्च — अबध्यं चाश्रयाऽगम्यमकृत्यं नास्ति किञ्चन ।

लोकं बुद्धिमता बुद्धेस्तस्मात् तां विनियोजयेत् ॥ ३८८ ॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णमिदमाह,—‘भोः शङ्कुकर्ण ! स्वामी
तावत् पथं विना क्षधया परिपोष्यते, स्वाम्यभावात् अस्माकम्
अपि ध्रुवं विनाश एव ; ततो वाक्यं किञ्चित् स्वाम्यर्थं वदिष्यामि,
तत् श्रूयताम्’ । शङ्कुकर्ण आह,—‘भाः ! शीघ्रं निवेद्यतां,
दाप न दातु मन्थस्य । स्वाम्यता — १४४४४४ । [अमादित्वात् दीध ।] शङ्कुवद्वहो—
कोलापमी ।

(न) एवमनुष्ठिते — एव एतन्मये इत्यर्थः । गोष्ठीसुखं — संलापसुखं । “गोष्ठी
सभासंलापवा, अथान” इति मेदिनी) ।

(प) क्षुत्क्षामकण्ठः, — क्षुधायाश्चक्षुत्क्षाम इत्यत्र [चेष्टांती. क.] ।

अवश्यमिति । — लोके अगति, १४४४४४ वस्तु, बुद्धिमता बुद्धेः अवश्यम् अविनाशम्,
अथवा अवश्यम् अवश्यम्, उक्तञ्च उक्तञ्च वा, नास्ति, तस्मात् ता बुद्धि, विनि-
र्वाजयेत् विगर्भेण स्वाम्यार्थं निधुक्ता कुर्व्यात् इत्यर्थः ॥ ३८८ ॥

येन ते वचनं शौचं (फ) निर्विकल्पं करोमि ; अपरं
स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतव्रतं कृतं भविष्यति । अत्र
चतुरक आह,—‘भो भद्र ! आत्मशरीरं द्विगुणलाभेन स्वामिने
प्रयच्छ, येन ते द्विगुणं शरीरं भवति, स्वामिनः पुनः प्राप्नु-
यात्वा भवति’ । तदाकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह,—‘भद्र ! यदि एवं,
तन्मदीयप्रयोजनमेतत् ; उच्यतां ‘स्वाम्यर्थः क्रियताम्’ इति, परम्
(व) अत्र धर्मः प्रतिभूः’ इति विचिन्त्य ते सर्वे सिंहसकाशम्
आजग्मुः । ततः चतुरकः आह,—‘देव ! न किञ्चित् सत्त्वं प्राप्तम् ;
भगवान् आदिन्योऽपि अस्तङ्गतः ; तत् यदि स्वामी द्विगुणं
शरीरं प्रयच्छति, ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं
प्रयच्छात् (भ) धर्मप्रतिभुवा’ । सिंह आह,—‘भो ! यद्येवं,
तत् सुन्दरतरं, व्यवहारस्य अस्य धर्मः प्रतिभूः क्रियताम्’ इति ।

अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः
शङ्कुकर्णं पञ्चत्वमुपागतः । अथ वज्रदंष्ट्रः चतुरकम् आह,—
‘भोः चतुरक ! यावदहं नदीं गत्वा स्नानं देवताऽर्चनविधिं कृत्वा
आगच्छामि, तावत् त्वया अत्र (म) अप्रमत्तेन भाव्यम्’ इत्युक्त्वा
नद्यां गतः । अथ तस्मिन् गते चतुरकः चिन्तयामास,—‘कथं मम
एकाकिनो भोज्योऽयमुद्वेगो भविष्यति ?’ इति विचिन्त्य क्रव्यमुख-
माह,—‘भोः क्रव्यमुख ! क्षुधालुर्भवान् ; तत् यावदसौ स्वामी न
आगच्छति, तावत् त्वमस्य उद्वेग्य मांसं भक्ष्य ; अहं त्वां स्वामिनो
निर्दीपं प्रतिपादयिष्यामि’ । सोऽपि तत् श्रुत्वा यावत् किञ्चिन्मांसम्

(फ) निर्विकल्पं—निःसन्देहम् । सुकृतव्रतं—पुण्यव्रतम् ।

(व) अत्र—द्विगुणलाभविषये । प्रतिभूः,—प्रत्ययहेतुः, अप्रत्ययः वा, (“स्वर्लक्षणाः
प्रतिभूवः” इत्यमरः) “जातिन” इति वङ्गभाषा । विचिन्त्य—परस्परमाशङ्क्य इत्यर्थः ।

(भ) धर्मप्रतिभुवा—धर्मव्यपदेशेन, धर्मं साधयि कृतेत्यर्थः । व्यवहारस्य—कर्मणः ।

(म) अप्रमत्तेन—अवहितेन ।

आस्वादयति, तावत् चतुरकेणोक्तं,—‘भोः क्रव्यमुख ! समा-
गच्छति स्वामी, तत् त्यक्त्वा एनं दूरे तिष्ठ, येनास्य भक्षणं न
(य) विकल्पयति’ । तथाऽनुष्ठिते सिंहः समायातो यावदुष्टं
पश्यति, तावत् (र) रिक्तोक्ततद्वदयो दासेरकः । ततो भृकुटिं
कृत्वा(ल)परुषतरमाह,—‘अहो ! केनैष उष्ट्रः उच्छिष्टतां नातः ?
येन तमपि व्यापादयामि’ । एवमभिहिते (व) क्रव्यमुखः चतु-
रकमुखं तथा अवलोकयति किल, यथा, ‘तद्वद किञ्चित्, येन मम
शान्तिर्भवति’ इति प्रतीयते । अथ चतुरको विहस्योवाच,—
‘भोः ! माम् (श) अनादृत्य पिशितं भक्षयित्वा अधुना मन्त्रमुखमव-
लोकयसि ? तत् आस्वादय अस्य दुर्नयतरोः फलम्’ इति । तदा-
कर्ण्य क्रव्यमुखः (घ) जावननाशभयात् दूरदेशं गतः । एतस्मिन्
अन्तरे तेन मार्गेण (स) दासेरकसार्थं भाराक्रान्तः समायातः ।
(ङ) तस्याग्रमरोष्ठस्य कण्ठे मूढतो घण्टा बद्धा । तस्याः शब्दं
दूरतोऽपि आकर्ण्य सिंहो जम्बूकमाह,—‘भद्र ! ज्ञायता किमेषः
(च) रौद्रः शब्दः श्रूयतेऽश्रुतपूर्वः’ । तच्छ्रुत्वा चतुरकः किञ्चित्

(य) विकल्पयति—सन्देहि, स्वामीति शेषः, त्वयि अत्रास्त्रते स्वामी सन्देहं
करिष्यतीति भावः ।

(र) रिक्तोक्ततद्वदयो,—भक्षिततया शुद्धीकृतो र. स्त्रलः, इत्येवेति भावः ।

(ल) परुषतरम्—वर्तिगजम् । येन—उच्छिष्टोकरणेनेत्यर्थः ।

(व) क्रव्यमुखः,—तदास्य इकः । चतुरकमुख—चतुरकस्य—तदास्यस्य
अगलस्य मुखम् । अवलोकयति किल—किमेतन्मनसायमभ्ययम्, सागुनय पश्यती
त्यर्थः, (“किंलब्धवन्तु वाचायां सम्भाव्यान्मयाययी.” इति मैदिनी) । तत्—तथेत्यर्थः ।

(श) अनादृत्य—अगणयित्वा । पिशितं—मासम् । दुर्नयतरोः,—अविनयवृत्तस्य ।

(घ) जीवननाशभयात्—मरणशङ्कया । दूरदेशं गतः,—पलायित इत्यर्थः ।

(स) दासेरकसार्थः,—उष्ट्रयुग्मम् । भाराक्रान्तः,—भारबहनेनातिश्रान्तः इत्यर्थः ।

(ङ) तस्येति ।—तस्य—उष्ट्रसार्थस्य, अयसरः,—अयवर्धः, यः उष्ट्रः तस्य ।

(च) रौद्रः,—मयङ्करः । अश्रुतपूर्वः,—पूर्वं कदाऽप्यनाकर्णितः ।

(क) वनान्तरं गत्वा सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच,—‘स्वामिन् !
गम्यतां गम्यतां, यदि शक्नोषि गन्तुम्’ । सोऽब्रवीत्,—‘भद्र !
किमेवं मां (ख) व्याकुलयसि ? तत् कथय, किमेतत् ?’ इति ।
चतुरक आह,—‘स्वामिन् ! एषः (ग) धर्मराजः तवोपरि
कुपितः, यदनेन अकाले दासेरकोऽयं मदौघो व्यापादितः,
तत् सङ्गस्रगुणमुद्गमस्य सकाशात् ग्रह्णीष्यामीति निश्चित्य
बृहन्मानम् आढाय अग्रेसरस्य उद्गस्य ग्रीवायां घण्टां
बद्ध्वा व्यापन्नदासेरकसक्तान् अपि पिष्टपितामहान् आढाय
वैरनिर्यातनार्थमायात एव’ । मिहोऽपि तत् श्रुत्वा (घ) सर्वतो
दूरादिव अवलोक्य मृतमुष्टं परित्यज्य प्राणभयात् प्रनष्टः ।
चतुरकोऽपि शनैः शनैः तस्य उद्गस्य मांसं भक्षयामास । अतो-
ऽहं ब्रवीमि,—‘परस्य पौडनं कुर्वन्’ इति” ।

अथ दमनकं गते मञ्जीवकश्चिन्तयामास,—“अहो ! किमे-
तन्नया कृतं, यत् (ङ) शय्यादोऽपि मांसाग्निस्तस्यानुगः
संवृत्तः ॥ अथवा माधु इदमुच्यते,—

अगम्यान् यः पुमान् याति असेव्याश्च निषेवते ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरौ यथा ॥ ४०० ॥

(क) वनान्तरम् — अन्यत् वनम् [नित्यमभासः] । गम्यतां—पलाय्यतामित्यर्थः ।

(ख) व्याकुलयसि—व्याकुलं करोषि, उद्वेगयसि इत्यर्थः ।

(ग) धर्मराजः,—यम, धर्मदेवी वा । अनेन—मिहैन, त्वयैत्यर्थः । बृहन्मानं—महा-
परिमाणं, बृहन्पुष्टमित्यर्थः । व्यापन्नदासेरकसक्तान्—विनाशितोद्गस्यन्वितः इत्यर्थः ।

(घ) सर्वतः,—समन्तात् । प्रनष्टः,—पलायितः, अनाश्रितः इत्यर्थः ।

(ङ) शय्यादः,—दण्डभोजी, [क्रियो वैकल्प्यात् अच्] । नासेति ।—मासाग्निः,
—मासभोजिनः । तस्य—पिष्टभक्षस्य । अनुगः,—अनुसरः, संलग्नः, असीति शेषः ।

अगम्यागिति ।—यः पुमान् अगम्यान् गमनाद्योग्यान्, याति गच्छति, असेव्याश्च
सेवामहोच निषेवते भजते, अश्वतरौ गर्भे यथा मृत्यवे गृह्णातीति भावः, तथा स
मृत्युम् उपगृह्णाति प्राप्नोति, अकार्यकारिणो मरचमवश्वत्वातीति भावः ॥ ४०० ॥

तत् किं करोमि ? क्व गच्छामि ? कथं मे शान्तिर्भविष्यति ?
अथवा तमेष पिङ्गलकं गच्छामि, कदाचित् मां शरणागतं
रक्षति, प्राणैर्न वियोजयति । यत उक्तञ्च,—

धर्माद्यं यततामपोह विपदो देवात् यदि स्युः क्वचित्

तत्तामामुपशान्तये सुमतिभिः कार्य्यं विशेषाद्यः ।

लोकं ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा यतो

दग्धानां किल वज्जिना हितकरः खेदोऽपि तत्सम्भवः ॥ ४०१ ॥

तथा च,—लोकैऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं

नित्यं समाश्रितवतां विहितक्रियाणाम् ।

भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं

यद्भावि तद्ववति नात्र विचारहेतुः ॥ ४०२ ॥

धर्माद्यमात्रम् ।—इह जगति, धर्माद्यं धर्मानामिह, यतता चेतमानानां, [यत-
चातीरात्मनेपदिनाम् ग्रहप्रत्ययो न्यस्य] याद क्वाचित् देवान् विपदः चाप स्युः भवेयुः,
तत तदा, तामा विपदान्, उपशान्तये प्रशमनाय, सुमतिभिः सुवृद्धिभिः, पुण्यैरिति
शेषः, विशेषात् नयः व्याख्याचरणमित्यर्थः, कार्य्यः विशेषः, धर्माधर्माणां विपदि
आताडनमपि न खलु अधर्मलोभा संवनीय इति भावः, यत अत्र सकलं सर्वान्,
लोकं जगति, एषा लोकोक्तिः जनश्रुतिः, ख्यातिमुपागता प्रसिद्धं गता इत्यर्थः, अत्र
वज्जिना अग्निना, दग्धानाम्, अज्ञानाभिति शेषः, तस्मान् वज्रे, सम्भवति नात्र, खेदोऽपि
तापोऽपि, हितकर उपकारो, क्लान्त वार्त्तायाम्, वज्जिना दग्धदेहं यथा तत्ताप,
हितकरः, तथा प्राणविवर्तिसम्भावनाया येन तद्विपत्तिसम्भावना, तदाश्रयणमेव श्रेष्ठः ;
“विषम्य विषमौषधम्” इति अत्रापादान् भावः । आर्द्रान्विकीर्णित इत्यम ॥ ४०१ ॥

लोकं इति ।—अथवा लोकं जगति, नित्यं सततमेव, निजकर्मपाकं स्वकर्मजगिता
परिणतिमित्यर्थः, समाश्रितवताम् उपभुक्तवतां, विहितक्रियाणां विहिता अनङ्किता,
क्रिया शुभाशुभ कर्म इत्यर्थः, ये तथाज्ञानात्, इह जन्मनि परिकल्पानि वा इति भावः,
तनुभृता प्राणिना, भावार्जितं स्वकर्मोपाकृतं, शुभम् अद्यापि अथवा, अशुभं यत्
निजानाम् अत्यर्थं भावि अवश्यभावि इत्यर्थः, तत भवति, अत्र न विचारहेतुः, अस्ति
कश्चिदिति शेषः, कर्मफलस्य सर्वेषामेवावश्यभीकृत्यतया व्यर्थमेव विचारणमिति
भावः । वसन्ततिलकं उत्तम ॥ ४०२ ॥

अपरश्च, अन्यत्र गतस्यापि मे कस्यचित् दुष्टसत्त्वस्य मांसा-
ग्निः सकाशात् मृत्युर्भविष्यति, तद्वरं सिंहात् । उक्तञ्च,—

महद्भिः स्यद्धमानस्य विपदेऽत्र गरीयसी ।

दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ ४०३ ॥

तथा च,—महतोऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नौचोऽपि गच्छति ।

दानार्थी मधुपो यद्वज्रकर्णममाहृतः” ॥ ४०४ ॥

एवं निश्चित्य स खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा सिंहाश्रयं
पश्यन् अपठत्,—“अहो ! माधु इदमुच्यते,—

अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृह्णामिव व्यालाकुलं वा वनं

ग्राह्याकौर्णमिवाभिरामकमलच्छायासनायं सरः ।

नानादुष्टजनैरसत्यवचनासत्तैरनार्थ्यैर्वृतं

दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितैः राज्ञा गृहं वार्धिवत्” ॥ ४०५ ॥

एवं पठन् दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः

महद्भिरेति ।—महद्भिः, जने सङ्घातं शेषः, स्यद्धमानस्य स्यद्धा कुम्भतः जनस्य, विप-
देऽत्र विपात्तराप, गरीयसी श्रेयसी, गिरिविदारणे गृह्णादण्डप्रतिघातेन पक्षेत्प्रस्फोटन-
कर्मणि, नागानां हस्तिना, दन्तभङ्गः दशनस्फोटनम् अपि, श्लाघ्यः प्रशस्यः ॥ ४०३ ॥

महतः । ।—नौचोऽपि क्षुद्रोऽपि जनः, दानार्थी गजमदार्थी, अत एव गजकर्ण-
समाहतं हास्यकर्णतालमार्द्धितं, मधुपो यदत् मधुकर इव, महत् जनान्, क्षयं विपद-
सत्ययः, लब्ध्वाऽपि श्लाघ्यं ग्राहनीयम्, [भावं यप्रत्ययः] गच्छति प्राप्नोति ॥ ४०४ ॥

अन्तर्लीनः ।—अन्तर्लीनः अन्तर्निहितः, भुजङ्गमी यस्य तादृशं, गृह्णामिव, व्यालैः
श्रापदेः, हिंसैरिति यावत्, (“व्याली दुष्टगर्जं सर्पं श्रापदे” इति मादिनी) आकुलं
आमं, वनं वा वनमिव, ग्राह्यैः जलपरिविशेषे, “ग्राह्य” इति वङ्गे प्रासिद्धे, आकौर्ण-
म्यामम्, अभिरामा मोमना, कमलानां वा कृशां लालिनां, तस्यानायं तद्वृत्ते, सर इव,
नानादुष्टजनैः विषयैर्दुर्जनैः, असत्यवचनासत्तैः, स्वभावादरतैः, अनार्थ्यैः, असाधुभिः, तत्
वैष्टितं, राज्ञा गृहं वार्धिवत् वार्धिवत्, [वारि जलान्नं धीयन्ते चर इति भाषातो,
[व, वार् + धा + क्] प्रचकितैः प्रकर्षेण भीते, सङ्घः जनैरेति शेषः, दुःखेन प्रात-
गम्यते, राजमदनं सुतामसं चरिति फाल्गुनम्, शार्दूलविक्रीडितं वृषभः ॥ ४०५ ॥

(च) मंहतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनाऽपि उपविष्टः ।
 पिङ्गलकोऽपि तथाविधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं (क) श्रद्धधानः
 कोपात् तस्योपरि पपात । अथ सञ्जीवकः (ज) खरनखर-
 विकर्त्तितपृष्ठः शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य कथमपि तस्मात् अपेतः
 शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन् युद्धायावस्थितः । अथ द्वौ अपि तौ
 (भ) पुष्पितपलाशप्रतिभौ परस्परबधाकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा करटको
 दमनकमाह,—“भो मूढमते । अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया
 साधु न कृतं, न च त्वं नीतितत्त्वं वेत्सि, नीतिविद्भिरुक्तञ्च,—

कार्याण्युत्तमदण्डमाहसफलान्यायासमाध्यानि ये
 प्रीत्या मशमयन्ति नीतिकुशलाः साम्नेव ते मन्त्रिणः ।
 निःसाराण्यफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमेः
 तेषां दुर्नयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीमनुलाम् ॥ ४०६ ॥

तत् यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति, तत् किं त्वदीयमन्त्र-

(च) मंहतशरीरः,—सद्बुद्धितट्ट इत्यर्थः । प्रणामकृतिं—प्रणामक्रियाम् ।

(क) श्रद्धधानः,—विश्वसन् ।

(ज) खरौतः,—खरः,—तीक्ष्णः, नखरैः विकर्त्तित—विशेषेण किञ्चन, पृष्ठं यस्य
 तथाभूतः । तदुदरं—तस्य सिङ्घस्य उदरम् । उल्लिख्य—विपाट्यत्यर्थः । अपेतः,—
 अपमृतः ।

(भ) पुष्पितेति ।—विकासितपलाशतट्टप्रभौ, कपिशस्त्रावाटित भावः । वितन्वता
 —विचारयता, घटयता इत्यर्थः । नीतितत्त्वं—नीतिशास्त्रस्य तत्त्वं—शासार्थम् ।

कार्याण्येत्येति ।—ये नीतिकुशलाः नीतिज्ञाः, प्रीत्या साम्नेव सान्त्वेनैव, प्रियवाक्यादि-
 ज्ञेय्यश्च, आयासमाध्यानि कष्टसाध्यानि, उत्तमदण्डः प्रबलसङ्ग्राम एव, साहसफलं येषां
 तानि, कार्याणि मशमयन्ति सम्यक् ज्ञानि मयान्ति, ते मन्त्रिणः मन्त्रिपटाधिकारिण
 इत्यर्थः । ये तु त्वविधिना अन्त्यायेन, दण्डोद्यमेः युद्धादयोः, निःसाराण्यफलानि
 निःसाराणि असाराणि, अल्पफलानि, च कार्याणि वाञ्छन्ति, तेषां दुर्नयचेष्टितैः
 अन्यायाचरणैः नरपतेः श्रोः राजलक्ष्मीः, तथा सन्देहम्, आरोप्यते नीयते, तत्र स्वास्मान्
 न वेति सान्दिग्धा भवति राजलक्ष्मीरित्यर्थः । शार्दूलविकीर्णत इत्यम् ॥ ४०६ ॥

बुद्ध्या क्रियते ? अथ सञ्जीवको न बध्यते, तथाऽपि (अ) अभव्यं,
यतः प्राणसन्देहात् तस्य च बधः ; तन्मूढ ! कथं त्वं मन्त्रिपदम्
अभिलषसि ? सामसिद्धिं न वेत्सि, तत् इत्या मनोरथोऽयं ते
दण्डरुचेः । उक्तञ्च,—

सामादिदण्डपर्यन्ते नयः प्रोक्तः स्वयम्भवा ।

तेषां दण्डसु पापीयास्तं पश्चाद्द्विनियोजयेत् ॥ ४०७ ॥

तथा च,—साम्नेव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।

पित्तं यदि शर्करया श्राम्यति कोऽथः पटोलेन ? ॥ ४०८ ॥

तथा च,—आदौ साम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता ।

सामसाध्यानि कार्याणि विक्रिया यान्ति न क्वचित् ॥ ४०९ ॥

न चन्द्रेण न चोषध्या न सूर्येण न वाङ्मना ।

साम्नेव विलयं याति विद्वांसिप्रभवं तमः ॥ ४१० ॥

(अ) अभव्यम्—अव्ययम् । प्राणसन्देहात्—सञ्जीवके जीवति स्वामिनः जीवम-
सन्देहादति यावत् । तस्य—सञ्जीवकस्य, बधः, कर्षण इति शेषः । सामसिद्धि—साक्षा-
—सन्धिना, सिद्धिं ताम् । दण्डरुचः,—दण्डं रुचि यस्य तस्यैकस्य युद्धप्रियस्य इत्यर्थः ।

सामादौत ।—स्वयम्भवा ब्रह्मणा । सामादिदण्डपर्यन्तः सामदानभेददण्डादधि-
नित्यर्थः, नयः नीतिः, प्रोक्तः कथितः, तेषां मध्ये, दण्डः सङ्ग्रामः, पापीयान् चाति-
निकृष्टः, पश्चात् सामादिदण्डे विकल्पे सति, तं दण्डं, विनियोजयित् प्रयुञ्जीत ॥ ४०७ ॥

साम्नेवति ।—यत्र साक्षा सामन्त्येव, एसाह, भवेदति शेषः, बुधेन विदुषा, तत्र
दण्डः सङ्ग्रामः, न विनियोज्य न प्रयोज्यः, “न दण्डन कदाचन” इति श्रवणादित्यर्थः ।
आदौ शर्करया गुडविकारावशेषेण, अपरं श्राम्यति, तदा पटोलेन कोऽथः ? किं प्रयोज-
नम् ? न काचित्, परन्तु मुखावकारसम्पादनमेव इति भावः । आर्या इतम् ॥ ४०८ ॥

आदावात ।—विजानता विदुषा, पुरुषेण इति शेषः, आदौ प्रथमं, साम
प्रयोक्तव्यं, यतः सामसाध्यानि साक्षा निष्पाद्यानि कार्याणि, क्वचित् कदापि, न
विक्रिया विकारं, याति गच्छति, सर्वत्रैव फलान्ता इत्यर्थः ॥ ४०९ ॥

नेति ।—विद्वांसिप्रभवं अदृशसुखं, तमः तिमिररूपः कोष इत्यर्थः, चन्द्रेण न,
चोषध्या दण्डज्योतिर्भूतया न, सूर्येण न, वाङ्मना च न विवक्ष्यं नाश, याति, काले
साक्षा सङ्गमेव, विलयं यातोत्युपपन्नः ॥ ४१० ॥

तथा यत् त्वं मन्त्रित्वमभिलषसि, तदपि अयुक्तं, यतस्त्वं
(८) मन्त्रिगतिं न वेत्सि । पञ्चविधो हि मन्त्रः ; स च
(८) कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागः,
विनिपातप्रतीकारः, कार्यमिदृशेति । (९) मोक्षं स्वात्म्य-
मात्मनो. एकतरस्य किं वा द्वयोरपि विनिपातः समुत्पद्यते
नमः : तत् यदि काचित् गर्हात्तर्ह्यस्ति, तद्विचिन्त्यतां विनिपात-
प्रतीकारः । (१०) भिन्नसन्धानं हि मन्त्रिणा बुद्धिपरौक्षा ;
तन्मूर्खः । तत् कर्तुमसमर्थस्त्व, यतो विपरीतबुद्धिर्गमः ।

उक्तञ्च,—मन्त्रिणां भिन्नसन्धानं भिषजा साद्विपातिकं ।

कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पाण्डितः ? ॥ ४१ ॥

(८) मन्त्रिगतिः—मानवः कर्तव्यम् इत्यर्थः, वक्ष्यमाणपञ्चविधमन्त्रमिति
यावत् ।

(९) कर्मेति ।—कर्मणा सन्ध्यादीनाम्, चारित्र्ये अयुजने. बाहुग्यप्रयोगे इत्यर्थः,
उपाय कोशलम् । पुरुषति ।—पुरुषाणां—सैनानां, कर्मचारिणां वा, द्रव्याणां—
धनानाञ्च, सम्पत्—सम्पदः, पर्याप्त. सङ्गाव इति भावः । देशेति ।—आश्विनं देशे
अम, आश्विनं देशे दानं विधायम्, आश्विनं देशे भेदः, आश्विनं देशे दण्डः प्रयोज्यम्,
आश्विनं कालं मासं, आश्विनं कालं दानं प्रयोज्यम्, आश्विनं कालं भेदः, आश्विनं
कालं दण्डः प्रयोज्यम् इत्येकैव विभागः व्यवस्थापनमित्यर्थः । विनिपातेति ।—
विनिपातः अपायः, तस्य प्रतीकारः यथा न अपायः आपतति तथा प्रतीकधानम् ।
कार्यसिद्धिः,—काव्याणः सन्ध्यादीनां, सिद्धिः,—सम्यक् साधनम् ।

(१०) स्वात्म्यमात्मनो,—नृपति मन्त्रिणो. प्रभुर्न पिङ्गलक मञ्जीवकथोरित्यर्थः ।
विनिपातः,—विध्वंसकरः । समुत्पद्यते—समुद्भातः । अथ,—समर्थः ।

(८) भिन्नसन्धानं—असमदुष्टं, विरोधापनयने इत्यर्थः ।

मन्त्रिणमिति ।—भिन्नसन्धानं विपुलयोगने अघटनोपघटनायामिति यावत्,
मन्त्रिणाम् अमात्यानाम्, तथा साद्विपातिकं प्रकापतानां बाधुपितृकफाभिवानानां
दःपदवाचां सुसवाश्रयानने चेत्यर्थः, कर्मणो व्यापारे, भिषजा चिकित्सकानां, प्रज्ञा
बुद्धिः, व्यज्यते बोध्यते, स्वयं प्रतीयते इत्यर्थः, स्वस्थे प्रकृतिस्थे जने, को वा जनः
पाण्डितः न ? अपि तु सर्वं एव पाण्डित्यं दर्शयितुं समर्थः इति भावः ॥ ४१ ॥

अथच,—घातयितुमेव नोचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।

पातयितुमेव शक्तिर्नाशोद्वर्तुमक्षपिटम् ॥ ४१२ ॥

अथवा न तं दोषः, अयं स्वामिनो दोषः, यस्ते वाक्यं शब्द-
धाति । उक्तञ्च,—

नराधिपा नोचजनानुवर्तिनो बुधोपदिष्टेन पथा न यान्ति ये ।

विशन्ति ते दुर्गममार्गेनिर्गमं समस्तमव्याधमनर्थपिञ्जरम् ॥ ४१३ ॥

तत् याद त्वमस्य मन्त्रो भविष्याम, तदा अन्याऽपि कश्चित्
न अस्य समोपे साधुजनः समर्थति । उक्तञ्च,—

गुणालयोऽप्यमन्त्रो नृपतिर्नाधिगम्यते ।

प्रमदस्वादुर्मालिनो दुष्टग्राहो यथा क्रूटः ॥ ४१४ ॥

तथा शिष्टजनरहितस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति ।

उक्तञ्च,—चित्रास्वादकथैभृत्यैरनायासतकामुकैः ।

ये रमन्ते नृपास्तेषां रमन्ते रिपवः श्रिया ॥ ४१५ ॥

घातयितुमात ।—नोचः चुट्टा जनः, परकार्यं घातयितुं नाशयितुमेव, वेत्ति
जानाति, प्रसाधयितुं सन्नादयितुं, न वेत्तीत्यनुषङ्गः । आशो मूषकस्य, अक्षपट भण-
कोयद्व्याधारावशं, पातयितुमेव भूमावतारायितुमेव, शक्तिं स्वाम्यं, अक्षोति
श्रेयः, उद्वर्तुम उन्मूलयितुं, न शक्तिरित्यनुषङ्गः । आख्या उक्तम् ॥ ४१२ ॥

नराधिपा इति ।—ये नराधिपा, राजानः, नोचजनानुवर्तिनः चुट्टजनमतानु-
सारिणः सन्, बुधोपदिष्टेन विद्वन्प्रदर्शितेन, पथा न यान्ति अन्तान्, कार्यं न
प्रवर्तन्ते इत्यर्थः, ते अनार्गेनिर्गमं नास्ति मार्गे निर्गमाय यस्य तत्, निर्गममार्गरहित-
मित्यर्थः, समस्तमव्याधं प्रविशन्मृषिष्ट, दुर्गे दुर्गमम्, अनर्थपिञ्जर व्यसनरूपपिञ्जर,
विशन्ति प्रविशन्ति विपश्यन्ते इति भावः । वक्ष्यन्ति उक्तम् ॥ ४१३ ॥

गुणालय इति ।—गुणाः दशादास्यदादयः, तेषाम् आलयः आकरोऽपि, नृपतिः,
अस्यः असाधवः, आत्मन्वा यस्य तन्माभूतः, दुर्मन्त्रपरिहृतः अत् इत्यर्थः, प्रसन्न अक्षः,
स्वाद सुवाद, सालर्षं यस्य तादृशः, अथ च चुट्टा, याहा, जलजनभेदाः यत्र
तन्माभूतः, क्रूटः यथा जलाशय इव, न अधिगम्यते न सेव्यत, शोकोरिति शब्दः ॥ ४१४ ॥

चित्रेति ।—ये नृपाः, चित्राः समोक्षाः, आस्वादः वासा तादृशः, अथवा
अवनानि येषां तेः, मधुरभाविभिरित्यर्थः, क्षिणु अनावासितं क्षमं च क्षिणुकं,

तत् किं मूर्खोपदेशेन ? यतः तत्र केवलं दोषः, न गुणः
उक्तव, —नानाम्यं नमते दाह नाश्मनि स्यात् क्षुरक्रिया ।

सूचोमुखं विजानोहि नाशिष्यायोपदिश्यते” ॥ ४१६ ॥

दमनक आह, —“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा १७ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । (ण) तच्च
कदाचित् हेमन्तमयं अतिकठोरवातसंस्पर्शवेपमानकलेवर
तुषारवर्षाहतप्रवर्षघनधारानिपातसमाहतं न कश्चित् शान्ति-
मगमत् । अथ केचित् वानराः (त) वङ्गिकणसदृशानि गुच्छा-
फलानि अवचित्य वङ्गिवाक्छया फल्ग्वन्तः समन्तात् तस्थुः
अथ सूचोमुखो नाम पक्षी तेषां तं हृथाऽऽयासम् अव-
लोक्य प्रोवाच,—‘भोः ! सर्वे मूर्खाः यूयं, नैतं वङ्गिकणाः
गुच्छाफलानि एतानि, तत् किं हृथा अमेण ? न एतस्मात् शीत-
रक्षा भविष्यति ; तत् अन्विष्यता कश्चित् निर्वातो वनप्रदेशो

कार्मुकं वदु ये. तथासुते., काव्यावमैरलथः, मृत्वे. सेवके., रमणे कोर्जनि, न.
राजकार्यं कुर्वन्तीति भावः, रिपवः शत्रवः, तेषां वृषाणां, मिथ्या सम्पदा, रमनं
हृथ्यन्तीत्यर्थः, रिपवस्थान् परामुख सम्पदां हरन्तीति भावः ॥ ४१५ ॥

नेति.—अनाम्यम् अमलमौदं, दाह काष्ठं, न नमते [चात्सनेपदम् अत्र हृन्तो
ऽबुरोधात्] केनापि नतं न भवति, अश्मनि प्रसरं, सुगन्धका औरकर्म, न स्यात्
प्रकाश क्षुरं वृक्षं न कोऽपि शत्रुयादिति भावः । अशिष्याय अद्याव्यशिष्याय
अलिङ्गासर्वे इत्यर्थः, न उपदिश्यते, अथ दृष्टान्तं—सूचोमुख तदाख्यं पक्षिणं, विजा-
नोहि ; सूचोमुखः अलिङ्गासमानेभ्य उपदिश्य विपक्षोऽभवदिति निष्कर्षः ॥ ४१६ ॥

(ण) तच्च—वानरयूथम् । अतिकठोरंति ।—अतिकठोरं च अत्युत्कटेन, वात
संस्पर्शेन वायुधौमेन, वेपमान कल्पमानं, कलेवरं शरीरं यच्च तथोक्तम् । तुषारोत ।—
तुषारवर्षयत्—तुर्द्वर्गः सप्त द्रव, उद्धतेन—उत्कटेन, प्रवर्षय—प्रवक्ष्यतेः, घनधारा
निपातन—साम्नाऽऽकारपतनेन, समाहतं—सम्यक् तापयतम् । शान्तिं—शाख्यम्

(त) वङ्गिकणसदृशानि—सुखिद्रुगुल्यानि, वर्णसाम्यादिति भावः ।

(ब) गुहा वा गिरिकन्दरो वा ; अद्यापि साटोपा मेघा दृश्यन्ते' । अथ तेषाम् एकतमां हृद्वानरः तमुवाच,—'भो मूर्ख ! किं तव अनेन व्यापारेण ? तद्गम्यताम् । उक्तञ्च,—

मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम् ।

नालापयद्विवेकज्ञो यदौच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ ४१७ ॥

तथा च,—आखेटकं हृथाक्लेशं मूर्खे व्यसनसंस्थितम् ।

आलापयति यां मूढः स गच्छति पराभवम् ॥ ४१८ ॥

सोऽपि तमनादृष्ट भूयोऽपि वानरान् अनवरतमाह—'भो ! किं हृथा क्लेशेन ?' अथ यावदसौ न कथञ्चित् (द) प्रलपन् विरमात, तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात् कुपितेन पक्षाभ्या मृष्टोत्वा शिलायाम् आस्थानित उपरतञ्च । अतोऽहं ब्रवीमि,— 'नानाम्यं नमते दारु' इत्यादि ।

तथा च,—पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥ ४१९ ॥

(ब) गुहा—पर्वतगह्वरम्, अश्विनमिवलमित्यर्थः । कन्दरः,—दरी, पर्वता-
श्विनगुह्येत्यर्थः । साटोपाः,—सदृपाः, साहस्यरा इत्यर्थः, सगर्जिता इति भावः ।

मुहुर्विघ्नितम्—विवेकज्ञः प्राज्ञो जनः, यदि आत्मनः स्वल्पं, सिद्धिं कस्याचन,
दृष्ट्वा अभिलषेत, तदा मुहुः पुनः पुनः, विघ्नितकर्माणं विघ्नितं व्याहतं, कर्म येन
तादृशं, काव्यव्याघातमित्यर्थः, तथा द्यूतकारः, तथा पराजितञ्च जनं, न आलापयत्
न ते, आलापं कुर्व्यादित्यर्थः । अथानु पक्षो विघ्नितकर्माणं भावः ॥ ४१७ ॥

आखेटकामिति—यः मूढः, आखेटकं श्वशराशौचं, हृथाक्लेशम् अनर्थकपरि-
श्रमिणं, मूर्खं, तथा व्यसनसंस्थितं कामजलोपश्रवणं द्यूतादयः पटादयस्तु समाहारं
जनम्, आलापयति तैरालापं कुर्व्यादित्यर्थः, सः पराभवं गच्छति ॥ ४१८ ॥

(द) प्रलपन्—अविरत भाषमाणः । आस्थानितः,—आश्रितः । उपरतः,—वृत्तः ।

पयः इति ।—भुजङ्गानां पयःपानं दुग्धपानं, केवलं विषवर्द्धनं विषमेव वर्द्धयति
इत्यर्थः, हि तथा हि, मूर्खाणाम् उपदेशः प्रकोपाय कोपवर्द्धनाय, अवतीति शेषः,
शान्तये न प्रशमाय न, अतो मूर्खाः नापदेश्या इति भावः ॥ ४१९ ॥

अथ च,—उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।

पश्य वानरमुखेण सुगृहो निर्गृहीकृतः” ॥ ४२० ॥

दमनक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा १८ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्वेगे शमोद्वेगः ; तस्य लब्धमान-
शाखायां कृतावामौ अरण्यचटकदम्पतो वसतः स्म । अथ कटा-
चित् तयोः सुगमं स्थयां हर्मन्तमघो मन्दं मन्दं वर्षितुमारब्धः ।
अत्रान्तर्ग काश्चित् (घ) शाखासृगा वाताऽऽसारममाहृतः प्रोद्ध-
षितशरीरो दण्डवोणां वादयन् वेपमानः तत् शमोमूलमासाद्य
उपविष्टः । अथ तं तादृशमवलोक्य चटका आह,—‘भो भद्र !—

हस्तपादसमायुक्तो दृश्यसे पुरुषाकृतिः ।

शोतेन खिद्यसे मूढ ! कथं न कुरुषे गृहम ?’ ॥ ४२१ ॥

एतत् श्रुत्वा तां वानरः सक्रोपमाह,—‘अधमे ! कस्मात्
न त्व(न) मौनव्रता भवसि ?’ इत्युक्त्वा पुनरचिन्तयत्,—‘अहो !
धार्ष्ट्यम् अस्याः, अद्य मामुपहसति !!—

उपदेश इति ।—यादृशे तादृशे शाकने काश्चिदपि, जने, [अथ मुख्यदानाभावेन
कर्मदानत्वाभावात् विषयाधिकरणे समसो] उपदेश न दातव्यः, पश्य अवलोक्य,
वानरमुखेण सुगृहो उत्तमगृहस्थः, निर्गृहीकृतः, गृहस्थोक्तः ॥ ४२० ॥

(घ) शाखासृगा,—वानरः, वाताऽऽसारममाहृतः,—वातमवाहृतर्हाटधारा-
ताडितः । प्रोद्धषितशरीरः,—हाटजलः प्रकटितः । दण्डवोणां—दण्ड एव वोणा ताः,
दण्डेन वोणा कुताश्च प्राप्तमिति वा । वेपमानः,—कण्ठमानः । शमोमूल—शस्या,
अग्निभक्तविजेषस्थ, सक्तफलव्यपारपदार्थकस्य हृत्तमदस्य (“शमो सकृदपि शिवा”
इत्यमरः) मूल—पाददेशः तत् ।

इति ।—र मूढ ! हस्तपादेन समायुक्तः, अरण्यवासाय, पुरुषाकृतिः नरा-
कृतिः, दृश्यसे, अथ च शोतेन खिद्यसे क्रिद्यसे, कथं गृहं न कुरुषे ? ॥ ४२१ ॥

(न) मौनव्रता भवसि—तूष्णीं न तिष्ठतीत्यर्थः । धार्ष्ट्यम्—आपत्त्यं, प्रागल्भ्यम्
इत्यर्थः ।

सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितमानिनी ।

नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत् किमेना न हन्माहम् ? ॥ ४२२ ॥

एवं विचिन्त्य प्रकाशं तामाह,—‘मुग्धे ! किं तव ममोपरि चिन्तया ?

उक्तञ्च,—वाच्यं श्रद्धाममेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः ।

प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य शरण्यद्वितीयमम् ॥ ४२३ ॥

तत् अनुभव ते धार्ष्ट्यस्य फलम्’ इत्युक्त्वा यावत् (प) कुलाय-
स्थितया तया अभिहितः सः, तावत् तां शमोमाकृष्ट तस्याः
कुलायं शतधा खण्डयः अकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि—‘उपदेशो
न दातव्यः’ इति । तन्मूखे ! (फ) शिष्टापितोऽपि न शिष्टितः
त्वम् ; अथवा न ते दोषोऽस्ति ; यतः माधोः शिष्टा गुणाय
सम्पद्यते, न अमाधाः । उक्तञ्च,—

किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनियोजितम् ?

अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहितः ॥ ४२४ ॥

सूच्यते ।—इयं सूचीमुखी सूचीव मुख यस्याः सा, दुराचारा दुर्वृत्ता, रण्डा धत्ता,
विषया वा, “रोडो” इति बहुभाषया व्यवहृता इति भावः, पण्डितमानिनी पाण्डित्य-
मिव चात्मानं मन्यते या सा, [“चात्मानानि खड्ग” (३२८३ पा०) इति सूत्रेण मन-
धाताभिनिः] सती प्रजल्पन्ती बटन्ती, मानिनि शेषः, न चाशङ्कते न विभेति, तत्
तस्मात्, एता घटका, किं कथम्, अहं न हन्मि न नाशयामि ? ॥ ४२२ ॥

वाच्यमिति ।—श्रद्धासमेतस्य श्रद्धान्वितस्य, विशेषतः, विशेषण, पृच्छतश्च जिज्ञास-
मानस्य च, जनस्य इति शेषः, सत्यस्य वाच्यं वक्तव्यं, श्रद्धाविहीनस्य अश्रद्धानस्य,
समापि प्रोक्तं वचनम्, शरण्यद्वितीयमम् शरण्यविहीनतुल्यम्, निष्फलत्वादिति
भावः, अश्रद्धानं अजिज्ञासमानं च अथि ते वचनं निष्फलमित्याशयः ॥ ४२३ ॥

(प) कुलायस्थितया—नोडवाचिन्त्या ।

(फ) शिष्टापितः,—शिष्टावान् कृतः । [शिष्टावत् शब्दात् तत्करोत्ये
विषय इष्टवद्भावात् सतृपा लुक्, ततः पुनरागमः] ।

आज्ञातः ।—अस्थाने अपान, विनियोजितं समाहितं, पाण्डित्यं सदुपदेशः,
अन्धकारप्राप्तं श्रद्धा तानिरपूणे, घटे घटस्थाभवतरे इत्यर्थः, आहितः अर्पितः, दीप इव

तत् (ब) व्यर्थपाण्डित्यमाश्रित्य मम वचनमनुगृह्यन् न
आत्मनः शान्तिमपि वेत्ति, तस्मै नम अपजातः त्वम् । उक्तञ्च,—

जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च ।

अपजातश्च लोकेऽस्मिन् मन्तव्यः शास्त्रवेदिभिः ॥ ४२५ ॥

मादृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः ।

अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः ॥ ४२६ ॥

अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनदृष्टः ।

प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे मृत्यति कबन्धः ॥ ४२७ ॥

अहो ! साधु इदमुच्यते,—

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम ।

पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात् पिता धूमेन घातितः” ॥ ४२८ ॥

दमनक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

किं कथयेत् ? प्रतिबद्धप्रकाशोऽसौ केवलं तदाद्याभ्यन्तरस्थितं वस्तु प्रकाशयितुमसमर्थः
इति न, अपि तु स्वयं सपदि विप्रय गच्छत्येवेति भावः ॥ ४२४ ॥

(ब) व्यर्थपाण्डित्यम्—चङ् अगोति मित्याऽभिमानम् । अपजातः,—अधमजातः ।

जात इति ।—आत्मन लोके शास्त्रवेदिभिः शास्त्रज्ञैः, जातः, अनुजातः, अति-
जातः, तथा अपजातः इति चतुर्विधः पुत्रः मन्तव्यः ॥ ४२५ ॥

मादृतुल्यगुणः ।—मातृस्तुल्य गुणो यस्य तथाविधः, पुत्रः, जातः, जातसंज्ञकः ;
पितुः समः पिदृतुल्यगुणः, पुत्रः, अनुजातः ; तथापि पितुः, आधिकः अधिकगुणः,
पुत्रः, अतिजातः, अधमाधमः अल्पधमः, पुत्रः अपजातः, उच्यते इति शेषः ॥ ४२६ ॥

अपीति ।—खलः दुर्जनः, परव्यसने परं वा स्नेहं वा, व्यसने विपादः, दृष्टः
आनन्दितः सन्, आत्मनः स्वस्य, विनाशमपि न गणयति न पश्यतीत्यर्थः, कबन्धः
ईश्वरिणाः कायः, मस्तकस्य नाशे सत्यपि, स्वविनाशमवधारिताऽपीति भावः, समर-
मुखे रथज्वरिणि, युद्धक्षेत्रे इत्यर्थः, प्रायः बानुल्यम्, मृत्यति, खलस्तु कबन्धवत् व्य-
सनाभिज्ञः जड इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः । आख्या इतन् ॥ ४२७ ॥

धर्मबुद्धिरिति ।—धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च एतौ द्वौ मम विदितौ ज्ञातौ, पुत्रेण
कुबुद्धिरेति भावः, व्यर्थपाण्डित्यात् विफलचातुर्यात्, पिता, आत्मन इति शेषः, धूमेन
अधूमाग्निना इत्यर्थः, घातितः विनाशितः ॥ ४२८ ॥

कथा १६ ।

कस्मिंश्चित् (भ) अधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च हे मित्रे प्रतिवमतः स्म । अथ कटाचित् पापबुद्धिना चिन्तितम्,—‘अहं तावत् स्मूर्त्तः (म) दारिद्र्योपेतश्च ; तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वा अस्य आश्रयेण अर्थोपार्जनं कृत्वा एनमपि वञ्चयित्वा सुखोभवामि’ । अथ अन्यास्मिन् अहनि पापबुद्धिः धर्मबुद्धिं प्राह,—‘भो मित्र ! (य) वार्षिकभावे किं त्वमात्मविचेष्टितं स्मरिष्यसि ? देशान्तरमदृष्ट्वा का शिशुजनस्य वात्तो कथयिष्यसि ? उक्तञ्च,—

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेशादि येन न ज्ञातम् ।

अमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मना व्यर्थम् ॥ ४२८ ॥

तथा च—विद्यां वित्तं शिष्यं तावदाप्नोति मानवः सम्यक् ।

यावत् व्रजति न भूमौ देशादेशान्तरं हृष्टः’ ॥ ४२९ ॥

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनाः तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभे अहनि देशान्तरं प्रस्थितः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण अमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तम् आसादितम् ।

(भ) अधिष्ठाने—पुर, नगरे इति यावत्, (“अधिष्ठानं चतुरभभावाभ्याः सुखेऽपि” इत्यमरः) ।

(म) दारिद्र्योपेतः,—दारिद्र्ययुक्तः, निर्धन इत्यर्थः ।

(य) वार्षिकेति ।—वार्षिकभावे—वर्षावस्थायां, किम् आत्मविचेष्टितं—आत्मायै, स्मरिष्यसि ?—स्मृतिविवरणमात्रेणसि ? इत्यर्थः ।

देशान्तरेष्व्यात ।—येन जनेन, देशान्तरेषु अमता विचरता सता, बहुविधभाषावेशाद न ज्ञातं, तस्य धरणीपीठे भूतने, जन्मनः फलं व्यर्थम् ; अधिज्ञातविदेशस्थानस्य कृपणसूक्ष्मवत् हृद्येव जन्म इति भावः । आख्यां व्रतम् ॥ ४२८ ॥

विद्यामात ।—भूमौ पृथिव्या, मानवः हृष्टः सन्, यावत् देशात् देशान्तरं न व्रजति, विद्यां, वित्तं धनं, शिष्यं वेदानिबन्ध्यापारमित्यर्थः, (“विज्ञानं शिष्यस्यास्त्रयोः” इत्यमरकोः) तावत् सम्यक् सुष्ठु, न चाप्नोति न ज्ञाते । आख्यां व्रतम् ॥ ४२९ ॥

ततश्च द्वौ अपि तौ प्रभूतोपार्जितद्रव्यौ प्रहृष्टौ खगृहं प्रति
शौकुक्थेन निवृत्तौ । उक्तञ्च,—

प्राप्तविद्यार्थशिष्यानां देशान्तरनिवासिनाम् ।

क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत् ॥ ४३१ ॥

अथ स्वस्थानमसोपवृत्तिना पापबुद्धिना धर्मबहिरर्भाहतः,—
'भद्र ! न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते, यतः (१) कुटुम्बिनो
बान्धवाश्च प्राथयिष्यन्ते । तदत्र एव वनगहने क्वापि भूमौ
निक्षिप्य किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावः, भूयोऽपि प्रयोजने
सञ्जाते (क्ष) तस्मात् समेत्य अस्मात् स्थानात् नेष्यावः ।

उक्तञ्च—न वित्तं दर्शयत् प्राज्ञः कस्यचित् स्वल्पमप्यहो ! ।

मुनेरपि यतस्तस्य दशनाञ्जलित मनः ॥ ४३२ ॥

तथा च,—यथाऽऽमिषं जले मत्स्येर्भक्ष्यते खापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ४३३ ॥

प्राप्तिः ।—प्राप्तान् विद्यार्थशिष्यान् ये, तथाभूतानां, अस्माद्विद्यानाम् उपार्जित-
धनानां, अक्षितशिल्पकौशलानाञ्चत्थः, देशान्तरनिवासिनाम् अन्यदेशप्रविशानां,
जनाभावात् शेषः, क्रोशमात्रोऽपि क्रोशपरिमितोऽपि, [प्रमाणे मानस्य प्रत्ययः]
भूभागः शतयोजनवत् चतुःशतक्रोशमित इव, चातदूर्ध्वर्षाव इत्यर्थः, भवेत् । यदर्थं
जना देशान्तर गच्छन्ति, यावत् तदधिगमो न स्यात्, तावत् सदेश प्रति निवृत्तुः
तद्वर्ति, कृतकार्यास्तु स्वदेश प्रति सातशयसमुत्पन्नतया मुक्तमस्मात् विश्वव्या-
सहजोद्यत्वात् अल्पमात्रमाप पन्थान बहुदूरमित्य मन्त्रोऽस्ति भावः ॥ ४३१ ॥

(१) कुटुम्बिनः,—पौत्रगृहजनाः । बान्धवाः,—प्रातयः, सुहृदो वा ।

(क्ष) तस्मात्—प्रधानजापयुक्तम् इत्यर्थः ।

नेति ।—प्राज्ञः पारंगतः, [प्रज्ञा विद्यार्थस्य, इति प्रज्ञादित्यात् अक्षपन्थः] जन
इति शेषः, स्वल्पमपि वित्त धन, कस्यचित् न दर्शयित, अहो ! आस्यमेतत्, यतः
तस्य वित्तस्य, दर्शनात् मुनेरपि विषयनिःस्पृहत्वापि इत्यर्थः, मनः अलत [आत्मनेपद-
मत्र चित्तम्] सखालसं भवतीति भावः ॥ ४३२ ॥

यथा ।—यथा मत्स्यैः मीनैः, जले सञ्चलनं, खापदे, हिंस्रैः, भुवि पक्षिभ्यः,
खले इति यावत्, पक्षिभिश्च विह्वलैश्च, आकाशे जनरोधैः, स्त्रितमिति शेषः, आनिषं

तत् आकर्ण्य धर्मबुद्धिः आह,—‘भद्र ! एवं क्रियताम्’ ।
तथा अनुष्ठिते द्वौ अपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितवन्तौ ।

अथ अन्यस्मिन् अहान पापबुद्धिः (व) निशेधे अटव्यां गत्वा
तत् सर्वं वित्तं समादाय गत्तं पूरयित्वा स्वभवनं जगाम ।
अथ अन्येद्युः धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच,—‘सखे ! (श) बहु-
कुटुम्बा वयं वित्ताभावात् सोढामः, तद्वत्त्वा तत्र स्थानं किञ्चि-
न्मात्रं धनमानयाव.’ । सोऽब्रवीत्,—‘भद्र ! एवं क्रियताम्’ ।
अथ द्वौ अपि गत्वा तत् स्थानं यावत् खनतः, तावत् रिक्तं भाण्डं
दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन् प्रोवाच,—‘भो
धर्मबुद्धे ! त्वया हृतमेतद्धनं, न अन्येन, यतो भूयोऽपि गत्ता-
पूरणं कृतं, तत् प्रयच्छ मे तस्यार्द्धम् ; अन्यथा अहं राजकुले
निवेदयिष्यामि’ । स आह,—‘भो दुरात्मन् ! सर्वं वद, धर्म-
बुद्धिः खलु अहम् ; न एतच्चोरकर्म करोमि । उक्तञ्च,—

मातृवत् परदार्याणि परद्रव्याणि लोप्यवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतानि वाचन्ते धर्मबुद्धयः’ ॥ ४३४ ॥

एवं द्वौ अपि तौ (ष) विवदमानौ धर्माधिकारिणं गतौ,

भोग्यवन्तु, (“आभयं पुत्रपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सम्भोगे—” इति मादनी) अत्यन्ते,
तथा सर्वत्र सर्वात्मनः देशं, वित्तवान् धनवान् लोकः, अत्यन्ते, जनार्गतिं शेषः,
सर्वं एव धनवती धनं काङ्क्षतीति भावः ॥ ४३३ ॥

(व) निशेधे—अहंरात्रे । अटव्या—वने ।

(श) बहुकुटुम्बा,—अनेकपरिश्रमाः । सोढामः,—केश प्राप्नुमः ।

मातृवदाति ।—धर्मबुद्धयः धर्मे प्रयत्नकर्माणि, बुद्धिः मातर्येण तथोक्ताः,
धार्मिका इत्यर्थः, परदार्याणि परकल्याणाणि, [दारशब्दस्य पुंस्त्वात् स्त्रीत्वान्नित्यं
विवक्षावन्नात] मातृवत् जननीविव, परद्रव्याणि लोप्यवत् भूपाततत्तत्स्वच्छन्दानोव,
तथा सर्वभूतानि सर्वान् प्राणिनः, आत्मवत् आत्मन इव, वाचन्ते पश्यान्ति ;
धार्मिकाः सर्वत्रैव नित्यदा, वर्तन्ते इति भावः ॥ ४३४ ॥

(ष) विवदमानौ—कलहयमानौ । धर्माधिकारिणं—विचारकम् ।

प्रोचतुश्च परस्परं दूषयन्तौ । अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैः
(स) दिव्यार्थं यावत् नियोजितौ, तावत् पापबुद्धिः आह,—
'अहो ! न सम्यग्दृष्टोऽयं न्यायः । उक्तञ्च,—

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः ।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनोषिणः ॥ ४३५ ॥

तदत्र विषये मम (ह) वृक्षदेवताः साक्षाभूताः तिष्ठन्ति ।
ता अपि आवयोः एकतरं चौरं साधुं वा करिष्यन्ति' । अथ तैः
सर्वैः अभिहितं,—'भोः । युक्तमुक्तं भवता । उक्तञ्च,—

अन्यजोऽपि यदा साक्षी विवादं सम्प्रजायते ।

न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः ॥ ४३६ ॥

तदस्माकमपि अत्र विषये महत् कौतूहलं वर्तते । प्रत्यक्ष-
समये युवाभ्यामपि अस्माभिः सह तत्र वनादेशे गन्तव्यम्'
इति । एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमुवाच,
—'तात ! प्रभूताऽयं मयाऽर्थो धर्मेबुद्धेशोरितः, स च तव
वचनेन (च) परिणतिं गच्छति, अन्यथा अस्माकं प्राणैः सह

(स) दिव्यार्थं—अप्यधिकरणाधिन । नियोजितौ—आदिष्टौ इत्यर्थः । न्यायः,
—विचार, युक्तिरिति यावत् । दृष्ट, युक्तार्थरिति शेषः ।

विवादं इति ।—विवादं व्यवहारकलाया, प्रथमं पत्रं लब्धमित्यर्थः, अन्विष्यते
अनुसन्धीयते, द्रष्टुं प्रार्थ्यते इत्यर्थः, धर्माधिकरणाधिकांशतः शेषः, तदभावे तस्य पत्रस्य
अभावे, साक्षिणः, आन्विष्यन्ते इति शेषः, ततः साक्षिणाम् अभावात् अभावे सात
इत्यर्थः, मनोषिणः विद्वांसः, दिव्यं प्रवदन्ति प्रमाणात्मनः कथयन्ति, अतः प्रथममेव
दिव्यानुसन्धानमतीवानुचितमिति भावः ॥ ४३५ ॥

(ह) वृक्षदेवताः—वनदेवताः । साक्षीभूताः,—प्रत्यक्षदृष्टाः ।

अन्यज इति ।—विवादं अन्यजोऽपि नीचजातायाऽपि, यदा यदि इत्यर्थः, साक्षी
सम्प्रजायते स्वर्ग्यो भवतीत्यर्थः, तत्र दिव्यं, प्रमाणात्मनः शेषः, न विद्यते, यत्र पुनः
देवताः, साक्षिण इति शेषः, तत्र किम् ? किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३६ ॥

(च) परिणतिः—परिपाकम्, अस्माकं सम्यगावतारान्वयः ।

यास्वति' । स आह,—‘वत्स ! द्रुतं वद, (क) येन प्रोच्य तत्
द्रव्यं स्थिरतां नयामि' । पापबुद्धिः आह,—‘तात ! अस्ति
तव देशे महाशमी, तस्यां महत् कोटरमस्ति, तत्र त्वं माघ्नत-
मेव प्रविश्य । ततः प्रभाते यदाऽहं (ख) सत्यश्रावणं करोमि,
तदा त्वया वाच्यं यत् ‘धर्मबुद्धिचौरः’ इति । तथा अनुष्ठिते
प्रत्युषे पापबुद्धिः स्नात्वा (ग) धौतप्रावरणो धर्मबुद्धिपुरःसरो
धर्माधिकरणिकैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरं प्रोवाच,—

‘आदित्यचन्द्रावर्गलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रश्च उभे च सम्ये

धर्मो हि जानाति नरस्य हृत्तम् ॥ ४३७ ॥

भगवति वनदेवते ! श्रावयोर्मध्ये यः चौरः तं कथय' ।
अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच,—‘भोः । शृणुत
शृणुत, धर्मबुद्धिना अपहृतमेतद्वनम्' । तदाकर्ण्य सर्वे ते
राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललाचना यावद्धर्मबुद्धेः वित्तहरणोचितं
नियतं शास्त्रदृष्ट्या अवलोकयन्ति, तावद्धर्मबुद्धिना तच्छ्रमो-

(क) येन—त्वद्वचनानुसारं इत्यर्थः । प्रोच्य—कथयित्वा, साध्यं दत्तेति
भावः । स्थिरता—स्थायित्वम् । नयामि—प्रापयामि, यथा तद्वनम् अकङ्कहात् न
वाङ्मर्त्याति, तथा करोम्येति भावः ।

(ख) सत्यश्रावणं करोमि—सत्यं श्रावयामि, राजपुरुषैः सत्यवाक्यं श्रावयितुं
वनदेवतां प्रापयामि इत्यर्थः, [भाष्यदर्शे लट्] ।

(ग) धौतप्रावरणम्,—शुद्धवसनः । तारस्वरं—उच्चैः स्वरं ।

आदित्येति ।—आदित्यचन्द्रौ सूर्याचन्द्रमसौ, अग्निर्वायुः, जलः अपिः, द्यौः
जलरीचं, भूमिः पृथिवी, आपः जलं, [अपञ्चन्दः नित्यवद्वचनानां, तथा च—
“आपः स्त्री भुवः वावारी” इत्यमरः] हृदयं मनः, यमः अन्तः, अहः दिनः,
रात्रिश्च, उभे द्वे, सम्ये प्रातःसायंकप, तथा धर्मः, नरस्य मानवस्य, हृत्तं चरितं,
जानाति हि जानात्येव । उपजातः इति ॥ ४३७ ॥

कोटरं (घ) वज्रिभोज्यद्वयैः परिवेष्ट्य वज्रिना
सन्दीपितम् ।

अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरे अर्द्धदग्धशरीरः (ङ) स्फुटिते-
क्षयः कक्षं परिदेवयन् पापबुद्धिपिता निश्चक्राम । ततश्च तैः
सर्वैः पृष्टः,—‘भोः ! किमिदम् ?’ इत्युक्ते (च) स पापबुद्धि-
विचेष्टितं सर्वमिदं निवेदयित्वा उपरतः । अथ ते राजपुरुषाः
पापबुद्धिं शमोशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्य इदमूचुः,—
‘अहो ! साधु इदमुच्यते,—

उपायं चिन्तयेत् प्राज्ञस्तथाऽपायञ्च चिन्तयेत् ।

पश्यतो वकमूर्खस्य नकुलेन हता वकाः’ ॥ ४३८ ॥

धर्मबुद्धिः प्राह,—‘कथमेतत् ?’ ते प्रोचुः,—

कथा २० ।

‘अस्ति कस्मिंश्चिदनादेशे (छ) बहुवकमनाथो वटपाटपः ।
तस्य कोटरे लक्षसपैः प्रतिवसति स्म । स च वकबालकान्
अजातपक्षान् अपि सदैव भक्षयन् कालं नयति । अथ एको वकः

(घ) वज्रिभोज्यद्वयैः,—इत्यनेन, त्वक्काष्ठादिभिः दाक्षीरत्यम् ।

(ङ) स्फुटितेक्षयः,—स्फुटित—दग्धत्वात् वाहामर्गेन, ईक्षय—अक्षितारके
इत्ययं, यस्य तथोक्तः, गर्हितहाष्ट, इति भावः । कक्ष—दीपम् । परिदेवयन्—
विश्रपन् । निश्चक्राम—वाहुराजगाम ।

(च) स,—पापबुद्धिपिता । निवेदयित्वा—कक्षयित्वा, [सोपसर्गात् धातोः
न्यङ्विधानात् क्ताञ्चित्वाच चिन्त्या । “निवेद्य” इति साधु] । उपरतः,—व्रतः ।

उपायमिति ।—प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः, उपायं साधनं, चिन्तयेत् तथा अप्पायञ्च
विनाशमपि, चिन्तयेत्, यथा उपायः विन्तनीयः, तथा तस्मिन् उपाये अनुसृते
आचान्तपुरुषः कोऽप्यपायः आगमिष्यति न वा इत्यपि विभावनीयः इति तात्पर्यम् ;
तथा हि पश्यतो वकमूर्खस्य [“वहो आनादरे” (२।१.३८ पा०) इति आनादरे वहो]
पश्यतो मूर्खं वकमनादृत्येत्ययः, नकुलेन वकाः हताः नाशिताः ॥ ४३८ ॥

(छ) बहुवकमनाथः,—अनेकवकयुक्तः ।

तेन भक्षितानि अपत्न्यानि दृष्ट्वा शिशुवैराग्यात् सरस्तीरमासाद्य
(ज) वाष्पपूरपूरितनयनः अधोमुखस्तिष्ठति । तस्य तादृक्
चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः कश्चित् प्रोवाच,—‘माम ! किमेवं
रुध्यते भवता अद्य ?’ स आह,—‘भद्र ! किं करोमि ? मम मन्द-
भाग्यस्य बालकाः कीटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः, तद्दुःख-
दुःखितोऽहं रोदिमि । तत् कथय मे, यदि आस्तु कश्चिदुपायः
तद्दिनाशाय’ । तदाकर्ण्य कुलीरकः चिन्तयामास,—‘अयं
तावत् (भ) अस्मज्जातिसहजवैरी, अतः तथा उपदेशं प्रयच्छामि
सत्यानृतं, यथाऽन्येऽपि वक्ताः सर्वे सङ्कथयमायान्ति । उक्तञ्च,—
नवनीतसमा वाणीं कृत्वा चित्तन्तु निदंयम् ।

तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्त्वयो म्रियते यथा’ ॥ ४३८ ॥

आह च—‘माम ! यदि एवं, तत् मत्स्यमांसखण्डानि नकुलस्य
विलहारात् सर्पकीटरं यावत् (ज) प्रक्षिप्य, यथा नकुल-
स्तन्मार्गेण गत्वा तं दृष्टसर्पं विनाशयति’ । अथ तथा अनुष्ठितं
मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन तं कृष्णमपं निहत्य तेऽपि
तद्दृष्ट्वाश्रयाः सर्वे वक्ताश्च शनैः शनैर्भक्षिताः । अतो वयं ब्रूमः,—
‘उपायं चिन्तयेत्’ इति । तदनेन पापबुद्धिना उपायश्चिन्तितः,
नापायः ; ततस्तत्फलं प्राप्तम् ।

एवं मूढ ! त्वयाऽपि उपायश्चिन्तितो नापायः पापबुद्धि-

(ज) वाष्पपूरपूरितनयनः,—असुप्रवाहपुष्पांशुः ।

(भ) अस्मज्जातिसहजवैरी—अस्मज्जातीनां—मत्स्यादीनां, सहजवैरी—स्वभाव-
शत्रुः ॥ सत्यानृतं—सत्यम्, अनृतं—मिथ्या च, सत्येन सह अनृतम् इति वा विग्रहः ।
नवनीतेति ।—वाणीं वाच, नवनीतसमाम् चित्तकोमलामित्यर्थः, तु किन्तु, चित्तं
ममः, निदंयं निहुरं, कृत्वा विधाय, शत्रुः रिपुः, तथा तेन प्रकारेण, प्रबोध्यते उप-
दिश्यते, यथा येन प्रकारेण, सान्त्वयः संवमः, क्षिप्रते चयं मत्स्येति इत्यर्थः, शत्रुर्गति
श्रेष्ठः ; येन केनापि प्रकारेण शत्रुनाशस्तु अस्मज्जातिसहजवैरीत्यादिति भावः ॥ ४३८ ॥

(ज) प्रक्षिप्य—पातय, [क्षिपेर्देवादिभ्यश्च श्यणि षोडि रूपम्] ।

वत् । तत् न भवसि त्वं सख्यनः, केवलं पापवह्निः अस्मि, ज्ञातो मया स्वामिनः (८) प्राणसन्देहानयनात् ; प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यञ्च । अथवा माधु इदमुच्यते,—

यद्वाटपि कः पश्येच्छिनामाहारनिःसरणमार्गम् ? ।

यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न वृत्त्ययुः ॥ ४४० ॥

यदि त्वं स्वामिन एनां (८) दशां नयसि, तत् अस्मद्विधस्य का गणना ? तस्मात् सम आसन्नं भवता न भाव्यम् ।

उक्तञ्च,—तुलां लोहमहस्य यत्र खाटान्ति मूषिकाः ।

राजन् ! तत्र हरेच्छेनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४४१ ॥

दमनक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा २१ ।

“अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठानं (६) जीर्णधनो नाम बभिकपुत्रः ।

स च (८) विभवक्षयात् देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत्,—

(८) प्राप्तेति ।—जीवेन्न वा इति गङ्गात्यादनात् । प्रकटीकृतं—प्रकाशोक्तम् ।

बलादिति ।—कः यद्वाटपि बलवानित्यापि, शिखिना मयूराणाम्, आहार-
निःसरणमार्गम् अपान, पुरीषहारमित्यर्थः, पश्येत् ? न कोऽपीत्यर्थः ; यदि मूढा, ते एक-
शिखि एव, जलदाणा मदाना, ध्वनिना मुदिताः इटाः सन्तः, न वृत्त्ययुः ;
मूषिकास्तु एव तेषामाहारनिःसरणमार्गो दृश्यते, नात्यटा इति भावः ॥ ४४० ॥

(८) दशान्—अथवा, दुरवस्थामित्यर्थः, खलुदशान्तिमिति भावः । अस्मद्वि-
धेति ।—अस्माकमपि ईदृशी दशा त्वया चटधितव्येति अथ न सन्देह इति भावः ।

पुत्राभिति ।—यत्र मूषिकाः नाहस्यस्य । इहस्यपक्षलोहस्य, तुला तोलनयन्त्रं,
खाटान्ति, के राजन् । तत्र श्येनः पक्षिविशेषः, बालकं हरेत्, अथ न संशयः सन्देहो
नास्ति इत्यर्थः ; अतिकठिनस्य लोहतुलादस्य मूषिककर्तृकमथवा यथा न सकीर्यति,
तथा श्येनपक्षिचाऽपि बालकहरेण, एकस्य सन्धने तु अपरसमपि सन्धन इति
भावः ; तथा च त्वं स्वामिनमपि यदा एतादृशीभाषणं कसि, तदा अस्माकम्
एतादृगवस्थाया त्वया पातनं नासम्भवमित्यभिप्रायः ॥ ४४१ ॥

(६) जीर्णधनः,—जीर्ण—जीर्णं, धन—विशेषं धनं तथोक्तः ।

(८) विभवक्षयात्—धननाशात् ।

‘यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान् भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।

तस्मिन् विभवहोनो यो वसेत् स पुरुषाधमः ॥ ४४२ ॥

तथा च,—येनाहङ्कारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा ।

दोन वदति तत्रैव यः परेषा स निन्दितः’ ॥ ४४३ ॥

(ण) तस्य च गृहे लोहभारघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुला आसीत् । (त) ताञ्च कस्मचित् श्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं यथेच्छया भ्रान्त्वा पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनम् उवाच,—‘भोः श्रेष्ठिन् ! दीयतां मे मा निक्षेपतुला’ । स आह,—‘भोः ! नास्ति मा, त्वदीया तुला मूषिकैर्भक्षिता’ । जीर्णधन आह,—‘भो. श्रेष्ठिन् ! नास्ति दोषस्ते, यदि मा मूषिकैः भक्षितेति, ईदृक् एवायं संसारः, न किञ्चित् (य) भद्रं शाश्वतमस्ति ; परमहं नद्या स्नानार्थं गमिष्यामि, तत् त्वमात्मायं शिशुमेनं धनदेवनामानं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषय’ इति । मांऽपि चौर्यभयात् (ट) तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच,—‘वत्स ! पितृव्योऽयं तव, स्नानार्थं नद्यां

यजेति ।—यः जन, यत्र देश, यथा स्थाने, स्ववीर्यतः निजपौरुषवलात्, भोगान् सुखानि, भुक्त्वा, तास्मान् पुनः विभवहोनं निधेनः, वसेत्, स पुरुषेषु मध्ये अधमः ; प्रभाववता धाननाम आकाशकदारदारस्य लघुतामन्यादकृत्वादिता भावः ॥ ४४२ ॥

यजेति ।—येन जनेन, पुरा पूर्वम्, अहङ्कारयुक्तेन अहमिकापुष्पेन सता, चिरं दीर्घकालं, विलसितं व्यवहृतं, यत्र पुनः तत्रैव देशं, दीनं कातरता, वदति व्यनक्ति इत्यर्थः, सः, परेषाम् अन्यैः, [परेषामिति सन्त्यन्वविषयया वष्टो] निन्दितः तिरस्कृतः, भवति इति शेष ॥ ४४३ ॥

(ण) तस्य—जीर्णधनस्य । लोहभारघटिता—हिसहस्रपञ्चशोडशनिर्मिता इत्यर्थः, ‘पञ्चानां द्विसहस्रं च भार एकं प्रकीर्तितम्,’ इति वेदकोक्तेः ।

(त) ता—तुलानित्यर्थः । निक्षेपभूता कृत्वा—आसीकृत्य इत्यर्थः ।

(थ) यत्र—संसारे । शाश्वतम्—अव्ययम् । स्नानेति—स्नानस्य उपकरणं—तेजादिकं हस्तं यस्य तस्माभूतम् ।

(ट) तस्य—जीर्णधनस्य, [सन्त्यन्वविषयया अपादाने वष्टो] ।

यास्यति, तत् गम्यतामनेन साहं ज्ञानोपकरणमादाय' इति ।
अहो ! साधु इदमुच्यते,—

न भक्त्या कस्यचित् कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः ।

मुक्ता भयं प्रलोभं वा कार्यकारणमेव वा ॥ ४४४ ॥

तथा च,—अत्यादरो भवेत् यत्र कार्यकारणवर्जितः ।

तत्र शङ्का प्रकर्तव्या परिणामेऽसुखावहा ॥ ४४५ ॥

अथ असौ बणिक्शिशुः ज्ञानोपकरणमादाय (ध) प्रहृष्ट-
मनाः तेन अभ्यागतेन सह प्रस्थितः । तथाऽनुष्ठितं स बणिक्
ज्ञात्वा तं शिशुं (न) नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्वारं बृहच्छून्या
आच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्ठश्च तेन बणिजा,—‘भोः
अभ्यागत ! कथ्यता कुत्र मे शिशुः, यः त्वया सह नदीं गतः ?’
इति । स आह,—‘नदीतटात् स श्येनेन हनः’ इति । श्रेष्ठो आह,
—‘मिथ्यावादिन् ! किं क्वचित् श्येनो बालं हर्तुं शक्नोति ? तत्
समपेय मे सुतम, अन्यथा राजकुले निर्वदयिष्यामि’ इति । स
आह,—‘भोः सत्यवादिन् ! यथा श्वनो बालं न नयति, तथा
मूषिका अपि लोहभारघाटात् तुलां न भक्षयन्ति ; तत् अपेय
मे तुलां, यदि (प) दारकेण प्रयोजनम्’ । एवं तौ विवदमानौ

जातिः ।—कोऽपि नरः, भयं वासङ्गं, प्रलोभं वा प्रलोभनं वा, कार्यकारणं वा
हेतुहेतुमद्भावं वा, मुक्ता विहाय, भक्त्या चतुरागेण एव, कस्याचित् प्रियम् उपकारं, न
प्रकुरुते न विदधाति इत्यर्थः, [“गन्धनावच्छेपश्च—” (१।३।३२ पा०) इत्यात्मने-
पदम्], प्रियकरणं लोकस्य भयान्त्राधीनं, न तु भक्तिनिवन्धनमिति भावः ॥४४४॥

अत्यादर इति ।—यत्र कार्यकारणवर्जितः, विना कार्यकारणमित्यर्थः, अत्यादरः
अतिभक्तिः, भवेत्, तत्र तस्मिन् आदरे, परिणामे अमुकं उदा विवदना इत्यर्थः, उदा
प्रकर्तव्या, कारणमन्तरेण प्रकटादरत्वासम्भवादिति भावः ॥ ४४५ ॥

(ध) प्रहृष्टमनाः,—समुत्थितः । अभ्यागतेन—आगन्तुकं, नीचं धनेन इत्यर्थः ।

(न) नदीगुहायां—नदीतीरस्थाने । तद्वारं—गुहाद्वारम् ।

(प) दारकेण—पुत्रेण ।

द्वौ अपि राजकुलं गतौ । तत्र श्रेष्ठौ तारस्त्ररेण प्रोवाच,—
 ‘भोः ! अन्नद्वयम् !! अन्नद्वयम् !!! मम शिशुः अनेन चौर्येण
 अपहृतः’ । अथ धर्माधिकारिणः तमूचुः,—‘भोः ! समर्थतां
 श्रेष्ठिसुतः’ । स आह,—‘किं करोमि ? पश्यतो मे नदीतटात्
 श्येनंन अपहृतः शिशुः’ । तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः,—‘भोः ! न सत्य-
 मभिहितं भवता ; किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति ?’ स
 आह,—‘भो भोः ! श्रूयतां मद्वचः,—

तुलां लोहमहस्यस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।

राजन् ! तत्र हरेच्छेनो बालकं नात्र संशयः’ ॥४४६॥

ते प्रोचुः,—‘कथमेतत् ?’ ततः श्रेष्ठौ सभ्यानाम् अग्रे
 आदितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास । ततः तैर्विद्वस्य द्वौ अपि
 तौ परस्परं सम्बोध्य तुला-शिशुप्रदानेन सन्तोषितौ । अतोऽहं
 ब्रवीमि,—‘तुलां लोहमहस्यस्य’ इति ।

तन्मूर्ख ! (फ) सञ्जीवकप्रसादम् अमहमानेन त्वया एतत्
 कृतम् । अहो ! साधु इदमुच्यते,—

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रोवन्नभं दुर्भंगा

दातारं कृपणा ऋजूनृजवा वित्ते स्थितं निर्धनाः ।

वैरूप्योपहृताश्च कान्तवपुष धर्माश्रय पापिना

नानाशास्त्रविचक्षणश्च पुरुष निन्दन्ति मूर्खाः सदा ॥४४७॥

तुलामिति ।—१८६ पृष्ठे व्याख्यातं प्राक् ॥ ४४६ ॥

(फ) सञ्जीवकप्रसादं—सञ्जीवके राजकुलानुपपन्न इत्यर्थः ।

प्रायेणेति ।—अत्र जगति, प्रायेण कुकुलजाः नीचकुलोपजाः, जनाः इति शेषः,
 कुलान्वितं सत्कुलोन्, दुर्भंगा मन्दभाग्याः, श्रोवन्नभं लज्जोपशमिष्यः, कृपणाः
 दातारम्, ऋजूनृजः कृटिणा, नराः इति शेषः, ऋजूनृ सरलान् नरान् इत्यर्थः,
 निर्धनाः वित्ते स्थितं धनितं, वैरूप्योपहृताः कुकपाः, कान्तवपुष रम्याकृतिं, पापिनः
 धर्माश्रयं धार्मिकं, तथा मूर्खाः, नानाशास्त्रेषु विचक्षणं पण्डितं, पुरुषं सदा

तथा च,—मूर्खाणां पण्डिता द्वेषा निर्धनानां महाधनाः ।

व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ४४८ ॥

तस्मैर्ष ! त्वया हितमपि अहितं कृतम् । उक्तञ्च,—

पण्डिताऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ।

वानरेण हतो राजा विप्राश्चोरेण रक्षिताः” ॥ ४४९ ॥

दमनक आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा २२ ।

“कस्यचित् राज्ञो नित्यं वानरोऽतिभक्तिपरो (व) अङ्ग-
सेवकोऽन्तःपुरेऽपि अप्रतिषिद्धप्रसरांऽतिविश्वासस्थानम् अभूत् ।
एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरं (भ) व्यजनं नीत्वा वायुं
विदधति वक्षस्त्रलोपरि मक्षिका उपविष्टा ; व्यजनेन
मुहुर्मुहुर्निषिध्यमानाऽपि पुनःपुनः तत्रैव उपावशति । ततः
तेन स्वभावचपलेन मूर्खेण वानरेण क्रुद्धेन सता तोच्छं खल्लम्

निन्दति, आधिकगुणवता जनानामुत्कर्षाद्यनमेव नीचानां स्वभावः इति भावः ।
आर्टलविकीकृत ॥ ४४७ ॥

मूर्खाचारिणः—पाण्डिता. विद्वान्, मूर्खाणां शास्त्रज्ञानविवर्जितानां, महा-
धना. धनिनः, निर्धनानां धनहीनानां, व्रतिन. धर्मानुष्ठानिन, पापशीलानाम्
अधर्मकर्मनिरतानां, तथा कुलस्त्रियः कुलकामिन्यः, प्रतिपराधयाः रमस्य इत्यर्थः,
असतीना कुलटानां, द्वेषाः विद्वेषास्त्रयानि, निन्दनीयाः इति यावत्, भवति इति
शेषः ॥ ४४८ ॥

पण्डित इति ।—पण्डितः विद्वान्. शत्रुपि वर मनाक् प्रियः, हितकारकः प्रिय-
‘कारो, मूर्खो न, वरमिति शेषः’, तथा हि. राजा वानरेण, हितकारकेण मूर्खेण
इति भावः, हनः, विप्राः चोरेण तत्करेण, प्राणहरकृत्तुनाऽपि पण्डितेनेति भावः,
रक्षिताः परिभूताः ॥ ४४९ ॥

(व) अङ्गसेवकः,—शरीरपरिचारकः । अप्रतिषिद्धप्रसरः,—अव्याहतगतिः ।
अतिविश्वासस्थानम्—सम्यक्प्रत्यभाजनम् ।

(भ) व्यजनं—ताडनम् । विदधति—कुर्वति, [भावे सप्तमी] ।

आढाय तस्या उपरि प्रहारे विहितः । ततो मच्चिका उच्छीय
गता, तेन (म) शितधारेण अग्निना राज्ञो वक्षो द्विधा जातं,
राजा मृतश्च । तस्मात् चिरायुरिच्छता नृपेण मूर्खोऽनुचरो न
रक्षणीयः । अपरम्,—

एकस्मिन् नगरे कोऽपि विप्रो महाविद्वान् परं पूर्वजन्म-
योगेन चौरा वृत्तते । स तस्मिन् पुण्ड्रदेशात् आगतान् चतुरो
विप्रान् बहूनि वस्तूनि (य) विक्रीणतो दृष्ट्वा चिन्तितवान्,—
'अहो ! केन उपायेन एषां धनं लभे ?' इति विचिन्त्य
तेषां पुरोऽनेकानि शास्त्रीकानि सुभाषितानि च अतिप्रियाणि
मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि विश्वासमुत्पाद्य सेवा
कर्तुमारब्धा । अथवा साधु इदमुच्यते,—

असतो भवति सनज्जा चारं नौरश्च शीतलं भवति ।

दग्धो भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजनः ॥ ४५० ॥

अथ तस्मिन् सेवां कुर्वति तैः विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय
बहुमूल्यानि रत्नानि क्रीतानि । ततः तानि जङ्गममध्ये
(र) तत्समच्च प्रलिप्य स्वदेशं प्रति गन्तुमुद्यमो विहितः । ततः
स धूर्तविप्रस्तान् विप्रान् गन्तुमुद्यतान् प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकुलित-
मनाः सञ्जातः,—'अहो ! धनमेतत् न किञ्चित् सम(ल) चटितम् ।
अथ एभिः सह यामि, पाथ क्वापि विषं दृष्ट्वा एतान् निहत्य

(म) शितधारश्च—तोषधारश्च ।

(य) "परिव्यवेभ्यः क्रियः" (१।३।१८ पा०) इत्यात्मनेपदनिबन्धात् "विक्री-
यमानः" इति पदमेवात्र साधु, "विक्रीयतः" इति प्रयोगस्तु चिकनीयः ।

असतीति ।—असतो कुलटा, सनज्जा कपटनपावती, भवति ; चारं लवणार्तं,
नौर जलश्च, शीतलं भवति, दग्धो चङ्गहारी जनः, विवेकी प्रज्ञाव्याजापहितः,
भवति, धूर्तजनश्च प्रियवक्ता प्रियवादी, भवति ॥ ४५० ॥

(र) तत्समच्च—तस्य चौरस्य समचम् ।

(छ) चटितं—दण्डं, ["चट मेदने" इति मौवादिशब्द निहायां उपम्] ।

मर्वरत्नानि गृह्णामि' इति विचिन्त्य तेषामग्रे सकृन् विन्यस्य
 इदमाह,—‘भोः ! मित्राणि ! यूयं माम् एकाकिनं मुक्ता
 गन्तुमुद्यताः, तन्मे मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं भवदिरह-
 नास्मैव आकुलं मञ्जातं. (व) यथा धृतिं क्वापि न धत्ते ; यूयम्
 अनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सहैव नयत’ । तद्वचः श्रुत्वा
 ते ककुषाऽऽर्द्रचित्ताः तेन सममेव स्वदेशं प्रति प्रस्थिताः । अथ
 अध्वनि तेषां पञ्चानामपि पक्षीपुरमध्ये (श) व्रजतां ध्वाङ्गाः
 कथयितुम् आरब्धाः,—‘रे रे किराताः ! धावत धावत,
 सपादलक्षधनिनो यान्ति ; एतान् निहत्य धनं नयत’ ।

ततः किरातैः ध्वाङ्गवचनम् आकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्राः
 (ष) लगुडप्रहारैः जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मोचयित्वा विलोकिताः,
 परं धनं किञ्चित् लब्धम् । तदा तेः किरातैः अभिहितं,—
 ‘भोः पात्याः ! पुरा कदाऽपि (स) ध्वाङ्गवचनमनृतं न आसीत्,
 ततो भवतां सज्जिधौ क्वापि धनं विद्यते, तत् अपर्ययत, अन्यथा
 सर्वेषामपि बध्नं विधाय (ह) चर्मं विदार्य प्रत्यङ्गं प्रेष्य धनं
 नश्यामः’ । तदा तेषाम् ईदृश वचनम् आकर्ण्य चौरविप्रेण मनसि
 चिन्तितं,—‘यदा एषां विप्राणां बध्नं विधाय अङ्ग विलास्य
 रत्नानि नश्यन्ति, तदा माम् अपि बधिष्यन्ति । ततोऽहं पूर्व-
 मेवात्मानम् (च) अरत्नं समर्प्य एतान् मुञ्चामि । उक्तञ्च,—

(व) यथा—वेन विरहसेव्यः । धृतिं—समोदयम् ।

(श) व्रजतां—नञ्जताम् । ध्वाङ्गाः,—काकाः । किराताः,—व्याधाः ।
 सपादलक्षधनिनः,—पञ्चविंशतिसहस्राधिकलक्षसङ्ख्याकधनवान् ।

(ष) लगुडप्रहारैः,—दण्डाघातैः । जर्जरीकृत्य—कुट्टयित्वा ।

(स) ध्वाङ्गवचनं—काकवाक्यम् । अनृतम्—चलीक, निष्ठा इत्यर्थः ।

(ह) चर्म—त्वक् । प्रत्यङ्गं—सर्वाणि अङ्गानि, [सोऽऽर्द्धे चर्मश्रीभाषः] ।

(च) अरत्नं—रत्नहीनम् । एतान्—विप्रांन् । मुञ्चामि किरातेभ्यो मोचयामि

मृत्योर्विभेषि किं बाल ! न स भीतं विमुञ्चति ।

अथ वाऽब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥४५१॥

तथा च,—गवार्यं ब्राह्मणार्थं च प्राणत्यागं करोति यः ।

सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा स याति परमां गतिम् ॥४५२॥

इति निश्चित्य अभिहितं,—‘भोः किराताः ! यदि एवं, ततो मां पूर्वं निहत्य विलोकय’ । ततः तैः तथाऽनुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्य अपरे चत्वारोऽपि मुक्ताः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘पण्डितोऽपि वरं शत्रुः’ इति ।

अथ एवं (क) संवदतोस्तयोः सञ्जीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहाराभिहतो गतासुः वसुन्धरा-पीठे निपपात । अथ तं गतासुम् अवलोक्य पिङ्गलकस्तदुष्णखर-गार्दृङ्गद्वयः प्रोवाच,—‘भोः ! अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता, यतो विश्वासघातादन्यत् नास्ति पापतरं कर्म ।

उक्तञ्च,—मित्रद्रोहो कृतघ्नश्च यस्य विश्वासघातकः ।

तं नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥ ४५३ ॥

इत्यर्थः, मांश्च खरने दृष्टं सर्वं एव रिक्ता इति विज्ञाय सर्वान् विप्रान् किराताः भोचक्षिण्यन्तीत भावः ।

सूत्रोक्तिरिति,—इ बाल । विवेकहीन । किं कथं, मृत्योः विभेषि ? म मृत्युः, भीतं जनं, न विमुञ्चति न त्यजति; अथ वा अब्दशतान्ते वर्षशतान्ते वा, प्राणिना मृत्युः ध्रुवः, निश्चितः, न कोऽपि मृत्युदृष्टात् आत्मानं भोचक्षितुमीष्टे इति कश्चित्तम । अतो महाऽत्र न भोक्तव्यं भवितव्यमिति भावः ॥ ४५१ ॥

गवार्यं इति ।—यः गवार्यं गौरक्षणार्थं, ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणरक्षणार्थं, प्राणत्यागं करोति प्राणान् त्यजति, स, सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा अतिक्रम्यत्यर्थं, परमां उत्कृष्टां गतिं लोकांति यावत्, याति प्राप्नोति, मुक्ता मवतीत्यर्थः ॥ ४५२ ॥

(क) संवदतोः,—परस्परं जल्पतोः । तयोः,—दमनक-करटकयोः । खर-नखरप्रहाराभिहतः,—तीक्ष्णखडाघातताडितः इत्यर्थः । गतासुः,—मृतः ।

मित्रद्रोहोति ।—यः मित्रद्रोहो सुहृदानपकारकः, यस्य कृतघ्नः उपकारक

भूमिचये राजविनाश एव भृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे ।

नो युक्तमुक्तं ह्यनयोः समत्वं नष्टाऽपि भूमिः सुलभा न भृत्याः ॥ ४५४ ॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः । तत् किं कथ-
यिष्यामि तेषामग्रतः !! उक्तञ्च,—

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।

न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ ४५५ ॥

एवंविध प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह,—“देव !

(ख) कातरतमस्तव एष न्यायः, यत द्रोहकारिणं शष्पभुजं
हत्वा इत्थं शोचमि ; तच्च एतत् उपपन्नं भूभुजाम् ।

उक्तञ्च,—पिता वा यटि वा भ्राता पुत्रो भार्याऽथवा सुहृत् ।

प्राणद्रोहं यदा गच्छेदन्तव्यां नास्ति पातकम् ॥ ४५६ ॥

विश्लेषः—यस्य विश्वासघातकः विश्वासकारिणः अपकर्ता, ते नरा चन्द्रदिवाकरी
यावत्, तिष्ठत इति शेषः, तावत् नरकं वान्ति निरयं प्राप्नुयान् ॥ ४५२ ॥

भूमौति ।—भूमिचये राज्यराजे, वा बुद्धिमतः सदसद्विवेकशालिन इत्यर्थः,
अन्वस्य विनाशे राजविनाशे एव राज्य एव मरणात्, किन्तु अनयोः भूमिचयस्य-
नाशयोः समत्वं समानता, यदुक्तं कथितं, तन् नो युक्तं नोचतं, इति यतः, भूमिः
नष्टाऽपि सुलभाः अनायासेन लब्धा, भृत्या, न, सुलभा इत्यनुषङ्गः, तस्मान् भृत्य-
विनाशो भूमिचयशोचको राजहानिकर इति भावः । चन्द्रवज्रा इति ॥ ४५४ ॥

उक्त इति ।—यः यो हि जनः, पूर्वं, येनेति अन्वयाद्यर्थम्, संसदि समायां,
गुणवानिति उक्तः भवति, प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा पूर्ववाक्यानीकत्वभयाकुलेन, तेनेति
शेषः, तस्य जनस्य, दोषं प्रकृतापराधाऽपीति भावः, न वक्तव्यः, तद्यत्वे पूर्वापरविरोधे
अहत्त्वहानिः स्फाटात भावः ॥ ४५५ ॥

(ख) कातरतमः,—घातदीनः, दुर्बलोचत इत्यर्थः । न्यायः,—व्यवहारः ।
द्रोहकारिणम्—घान्टकारिणम् । शष्पभुजं—दृष्टाशिरम् । उपपन्नं—युक्तम् ।
भूभुजा—राजानम् ।

पिता ।—पिता वा, भ्राता यटि वा, पुत्रो वा, भार्या वा, अथवा सुहृत् मित्रं,
यदा प्राणद्रोहं गच्छेत् प्राणान् हन्तुमिच्छेदित्यर्थः, तदा हन्तव्यः वध्यः, तत्र पातकं
नष्टम्, आततायनवधस्याप्रापजनकत्वकारणादिति भावः, ॥ ४५६ ॥

तथा च,— राजा वृषी ब्राह्मणः सर्वभक्षी
स्त्री चात्रपा दुष्टमतिः सहायः ।

प्रेथः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी

त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति ॥ ४५७ ॥

अपि च,— सत्याऽनृता च परुषा प्रियवादिनी च

हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।

भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च

वेष्ट्याऽङ्गनैव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४५८ ॥

अपि च,— अक्रतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते ।

पूजयन्ति नरा नागान् न तार्क्ष्यं नागघातिनम् ॥ ४५९ ॥

राजंति ।—वृषी [वृषा कृपा अस्मि अस्ति इति इतिः] दयालुः, दवाङ्-
दृढयत्नात् दुष्टनिवृत्तासमर्थ इति भावः, ("वृषा जुगुप्साकृपयोः" इति मेदिनी)
राजा, सर्वभक्षी सर्वभोजी, खाद्याखाद्यविचाररहित इत्यर्थः, सदाचारविनिर्जित इति
भावः, ब्राह्मणः, अत्रपा निर्लज्जा, स्त्री कुलस्त्री इत्यर्थः, दुष्टमतिः कलुषितबुद्धिः,
सहायः सहचरः, "मसर्गजा दोषगुणा भवन्ति" इति आख्यातिरिति भावः ; प्रतीपः
प्रातःकुलः, प्रेथः भृत्यः, प्रमादो अनवधानवान्, अधिकृतः अधिपतिः, राज्ञः प्रधानपुरुष
इत्यर्थः, तथा यश्च कृतं कृतोपकारं, वेत्ति न आरतौत्यर्थः, कृतघ्न इति भावः, अमी
त्याज्याः, न आश्रयणीया इति भावः । इन्द्रवज्रा उक्तम् ॥ ४५७ ॥

सत्यंति ।—नृपनीतिः राजनीतिः, वेष्ट्याऽङ्गनैव वारवर्जितैव, अनेकरूपा बहु-
प्रकारा, बहुरूपविलासा इत्यर्थः, यतः सा काचन् सत्या, कश्चिद्वृत्ता मिथ्या च,
परुषा निष्ठुरा, प्रियवादिनी च, हिंसा दयालुरपि च, अथपरा स्वायत्तपरा, वदान्या
बहुपदा चेत्यर्थः, भूरिव्यया बहुव्ययकारिणी, तथा प्रचुरवित्तसमागमा बहुधनो-
पाज्जनशीला च, सत्यानृतत्वादीनां परस्परविरुद्धानामपि प्रियार्थप्रविवक्षयकतया
एकैव धर्मभूताया वेष्ट्याऽङ्गनाया राजनीतौ च स्थितिर्न विरुध्यते इति शेषम् ।
वसन्ततिलकं उक्तम् ॥ ४५८ ॥

अक्रतोपद्रव इति ।—अक्रतः अननुष्ठितः, उपद्रवः अत्याचारः, परपीडनमित्यर्थः,
येन तादृशः, महानपि कश्चित् न पूज्यते नाद्रियते, तथा हि, नराः नागान् सपान्,
अत्याचारिण इति भावः, पूजयन्ति, नागघातिनं सपान्कारं, तार्क्ष्यं गच्छं, न, पूजयन्ति

तथा च,—अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः” ॥ ४६० ॥

एवं तेन सम्बोधितः पिङ्गलकः सञ्जीवकशोकं त्यक्त्वा दम-
नकसाचिव्येन राज्यमकरोत् ।

इति श्रीविष्णुशर्माविरचिते पञ्चतन्त्रे मित्रभेदं नाम

प्रथमं तन्त्रम् ॥ १ ॥

अथ मित्रसम्प्राप्ति नाम द्वितीयं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यते (क)मित्रसम्प्राप्ति नाम द्वितीयं (ख)तन्त्रम्;
तस्य अथमाद्यः श्लोकः,—

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काकाखसृगकूर्मवत् ॥ १ ॥

तदयथा अनुश्रूयते,—

अस्ति टाक्षिणात्ये जनपटे मङ्गिलारोप्यं नाम नगरम् ।

इत्यनपङ्क्तः सर्वव भक्तिः मयमूलका एव, न तु कश्चित् भावमूलका दृश्यते इति
भावः ॥ ४४२ ॥

अशोच्यानिति ।—तन् अशोच्यान् शोकानां, अन्वशोच अनुशोचसीत्यर्थः,
[सामान्यवचनेऽत्र शब्दः] प्रज्ञावादाश्च बुद्धियुक्तवचनानि च, अथवा प्रज्ञाना पण्डिता-
नाम्, अवादान् अवाच्यान्, तथा च पण्डिता नैवं वदन्तीत्यर्थः, भाषसे अथवा,
तन् पण्डिताः जनाः, गतासून् स्रुताः, अनतासूंश्च अश्रुताश्च, न अनुशोचन्ति,
अनानुशोचनात् नितराम् अपाङ्कतस्त्विति भावः ॥ ४६० ॥

(क) मित्रसम्प्राप्तिः,—मित्रत्वं सम्प्राप्तिः यव इति विषये सुहृन्मित्रमसाधनम्
इत्यर्थः ।

(ख) तन्त्रम्—प्रबन्धः, परिच्छेदः इति वा, अध्याय इति यावत् ।

असाधना इति ।—बुद्धिमन्ताः, बहुश्रुताः बहुशास्त्रदर्शिन्, श्रुतसंसारहलान्ता वा,
प्राज्ञाः विद्वान्, जना इति शेषः, असाधना, निरुपाया अपि, काकाखसृगकूर्मवत्
क्लान्तमूर्खवद्विरचकच्छपा इव, आशु शीघ्रं कार्याणि साधयन्ति निपादयन्ति ॥ १ ॥

तस्य (ग) नातिदूरस्थो महोच्छ्रायवान् नानाविहङ्गोपभुक्त-
फलः कीटैः आहतकोटरः (च) छायाऽऽशासितपथिकजनममूहो
न्यग्रोधपादपो महान् । अथवा युक्तं,—

छायासुप्तमृगः शकुन्तनिवहैर्विष्वग्विलुप्तच्छदः

कीटैराहतकोटरः कापकुलैः स्कन्धे कृतप्रश्रयः ।

विश्रब्धमधुपैर्निपोतकुसुमः श्लाघ्यः स एव द्रुमः

सर्वाङ्गैर्वहुमत्त्वमङ्गसुखदो भूभारभूतोऽपरः ॥ २ ॥

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म । स
कदाचित् (ङ) प्राणयात्रार्थं पुरम् उद्दिश्य प्रचलितो यावत्
पश्यति, तावत् (च) जालहस्तोऽतिक्षणतनुः स्फुटितचरणः ऊर्ध्व-

(ग) नातिदूरस्थः,—समीपस्थः, [मज्जिमं न-ग्रन्थस्य 'सुप्पपा' इति समानं]
महोच्छ्रायवान्—अत्युन्नतः । नाति—नाति ।—नानाविहङ्गैः विविधपाक्षिभिः, उपभुक्तान्
भक्षितानोत्पद्यः, फलानि यस्य तथावधः ।

(च) छायाति ।—छायायाः आशासितः,—छायादानेन तर्पितः, पथिकजनानां
समूहो येन तथोक्तः । न्यग्रोधपादप,—वटवृक्षः । महान्—प्राप्य इत्यर्थः ।

छायेति ।—छायासु अनामयेषु, सुप्ता स्मृता यस्य तथाक्तः, विष्वक् समन्तान्,
शकुन्तनिवहैः पक्षिषु, विलुप्ता दाटिता, भक्षिताः वा, छदा पक्षाणि यस्य तादृशः,
कीटैः सुदृशीवविशेषैः, आहतानि व्याप्तानि, कीटराणि यस्य तादृश, कापकुलैः
वातरुहन्ते, स्कन्धे प्रकाण्डदेशे, कृतः प्रश्रयः प्रश्रयः, आश्रयगृहणादिति भावः,
"प्रश्रयप्रश्रयो समी" इत्यमरः, यस्य तादृशः, मधुपैः अमरैः, विश्रब्धं निःशङ्कं,
निर्जन्मत्वादिति भावः, निपोतानि निःशेषेषु आस्त्रादितानि, कुसुमानि पुष्पमधून्
इत्यर्थः, यस्य तथोक्तः, तथा सर्वैः अङ्गैः आस्त्राप्रमास्त्रादिभिः, बहुना सत्त्वानां प्राणानां,
मङ्गं संसर्गं, आश्रयण इत्यर्थः, सुखदः, य इति शब्दः, स एव द्रुमः वृक्षः, श्लाघ्यः
उन्नतः, अपरः एतदतिरिक्तः, भूवः प्राणव्याः भारभूतः भारस्वरूपः, आकाशित्वरः
इत्यर्थः, सर्वाङ्गैर्विशेषेषु आश्रयदाता एव अर्थः, नेतर इति भावः । आर्द्ध-
विकीकृत इत्यम् ॥ २ ॥

(ङ) प्राणयात्राः—जीविनाऽन्वेषणादिभिर्यः । पुरं—नगरम् ।

(च) जालहस्तः,—वायुवाधारी । स्फुटितचरणः,—विदोषचरणतन्त्रः ।

केशः (छ) यमकिङ्कराकारो नरः समुखो बभूव । अथ तं दृष्ट्वा शङ्कितमना व्यचिन्तयत्,—“यदयं दुरात्मा अद्य मम आश्रयवटपादपसममुखोऽभ्येति, तन्न ज्ञायते, अद्य वटवासिनां विहङ्गमानां सङ्ख्यो भविष्यति न वा ?” एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणान्निवृत्य तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान् विहङ्गमान् प्रोवाच,—“भोः ! अयं दुरात्मा लुब्धको जालतण्डुलहस्तः समभ्येति ; तत् सर्वथा तस्य न विश्वसनीयम् । एष जालं प्रसार्य तण्डुलान् प्रक्षेप्यति, ते तण्डुला भवद्भिः सर्वैरपि कालकूटसदृशा द्रष्टव्याः” । एवं वटतस्तस्य स (ज) लुब्धकस्तत्र वटतले आगत्य जालं प्रसार्य सिन्दुवारसदृशान् तण्डुलान् प्रक्षिप्य न अतिदूरं गत्वा निभृतः स्थितः । अथ ये पक्षिणः तत्र स्थिताः, ते (भ) लघुपतनकवाक्काग्रेणया निवारितास्तान् तण्डुलान् (ज) हालाहलाङ्कुरान् इव वीक्षमाणा निभृताः तस्यः ।

अत्रान्तरे चित्रयोको नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमन् तान् तण्डुलान् दूरतोऽपि पश्यन् लघुपतनकेन निवार्यमाणोऽपि जिह्वालोभ्यात् भक्षणार्थम् अपतत्, सपरिवारो निबहस्य । साधु इदमुच्यते,—

(छ) यमकिङ्कराकारः,—यमदूतसदृशः ।

(ज) लुब्धकः,—व्याधः । सिन्दुवारंति ।—सिन्दुवारस्य “निस्सिन्दा” इति प्रसिद्धञ्जातकुसुमस्य, सदृशान् तण्डुलान्, तस्य जेतत्वादिति भावः, तथा च “सुक्ता-कलापीकृतसिन्दुवारम्” इति कुमारे जेतपुण्यत्वात् सुक्तातुल्यत्वमुक्तम् । निभृतः,—प्रच्छन्नः, गुप्त इति यावत् ।

(भ) लघुपतनकेति ।—लघु—क्षिप्तं, पतनम्—सङ्कथनं यस्य तस्य, तदास्यस्य जालस्य इत्यर्थः, वाक्त्रमेव शर्गला—हारावरीधकदण्डविशेषः तथा ।

(ज) हालाहलाङ्कुरान्—विषहृत्प्ररोहान् । वीक्षमाणाः,—पञ्चलः । निभृताः,—प्रच्छन्नाः, गुप्तभावेनेत्यर्थः ।

जिह्वालील्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनाम् ।

अचिन्तितो बधोऽज्ञानां मीनानामिव जायते ॥ ३ ॥

अथवा (ट) देवप्रतिकूलतया भवति एवं, न तस्य दोषोऽस्ति ।

उक्तञ्च,—पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान् ?

रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासम्भवो लक्षितः ? ।

अत्रैवापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्नो ह्यनर्थः कथम् ?

प्रत्यामन्त्रविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ४ ॥

नवा ४,—कृतान्तपाशबद्धानां देवापहतचेतसाम् ।

बुद्धयः कुञ्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ ५ ॥

अत्रान्तरे (ठ) लुब्धकस्तान् बद्धान् विज्ञाय प्रहृष्टमनाः

जिह्वात ।—जिह्वाया रसनायाः, लील्य चापल्य, तावन् प्रसक्तानाम् आसक्तानाम्, अतिमत्तानाम् इत्यर्थः, अज्ञाना मूढानां, जलमध्यनिवासिनां साललमन्यस्थानां, मीनानां मत्स्यानामिव, अचिन्तितः अज्ञातः, बधः विनाशः, जायते सम्पद्यते, अतः अचिन्तोभो न अज्ञान्यः इति भावः ॥ ३ ॥

(ट) देवप्रतिकूलतया—भाग्यावपश्येत् ।

पौलस्त्य इति ।—पुनस्त्यस्यापत्यं पुमान् पौलस्त्यः पुनस्त्यकुलोत्पन्नः रावण इत्यर्थः, कथम् अन्यदारहरणे परस्त्रोद्धरणे, दोषं न विज्ञातवान् ? विदितवतोऽपि कथं बुद्धि-
भ्रमः सञ्जात इति भावः, रामेणापि प्रमादकवेद्यापि, हेमहरिणस्य काचनमृगस्य, असम्भवः कथं न लक्षितः ? युधिष्ठिरेणापि अश्वैः द्यूतैः, कथं सहसा अनर्थः विपत्तिः प्राप्ता, १६ ? पूर्वोक्तमर्थे दृष्टयातः, प्रत्यासन्नेति ।—प्रत्यासन्नया समीपवार्तन्या, उपस्थिततया इत्यर्थः, विपत्त्या विपदा, मूढं विमानं, भग्नो येषां तादृशानां, मतिः बुद्धिः, प्रायः बाहुल्येन, क्षीयते स्वयमेव विलुप्यते, [कर्मकर्मण्यय प्रयोगः], विनाशकाद्ये हि ज्ञानवतामपि बुद्धिविपर्ययो जायते इति भावः । अर्थात्तरस्यासोऽलङ्कारः । आर्तुविकीर्तितं हतम् ॥ ४ ॥

कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य यमस्य, पाशेन रज्ज्या, बद्धानां, सन्निहितशत्रूनामित्यर्थः, देवेन, दृष्टेन इति भावः, उपहतं विजितमित्यर्थः, अतः अत्र येषां तादृशानां, महता-
माप बुद्धयः कुञ्जगामिन्यः कुञ्जस्तु सङ्घुषितप्रसराः, जङ्गमाया इत्यर्थः, भवन्ति ॥ ५ ॥

(ठ) लुब्धकः,—आधः ।

(ङ) प्रोद्यतयष्टिः तद्विधायं प्रधावितः । चित्रग्रोवोऽपि आत्मानं
मपरिवारं बहं मत्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान् कपोतान् ऊचे,
—“न भेतव्यम् । उक्तञ्च,—

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न ह्रीयते ।

स तेषां पारमभ्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥

सम्पत्तौ च विपत्तौ च मद्धतामेकरूपता ।

उदये सविता रक्ता रक्तस्यास्तमये तथा ॥ ७ ॥

तत् सर्वे वयं हेलया उद्धोय मपाशजाला अस्य अदर्शनं
गत्वा (ङ) मुक्तिं प्राप्नुमः, नो चेत् भयविप्लवाः सन्तः हेलया
समुत्पातं न करिष्यथ, ततो मृत्युमवाप्स्यथ । उक्तञ्च,—

तनवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।

बहून बहुत्वादायासान् सहन्तोत्युपमा मताम्” ॥ ८ ॥

(ङ) प्रोद्यतयष्टिः,—उद्धनदण्डः ।

व्यसनेष्विति ।—सर्वेषु व्यसनेषु विपत्सु एव, यस्य बुद्धिः न ह्रीयते [हाषातोः
कर्मकर्त्तरि भट] स्वयमेव न भ्रम्यते, यः तत्प्रभावात् तस्या, बुद्धिः, प्रभावात्
मासप्यात, असंशयं नि सन्देहं यथा तथा, तेषां व्यसनानां, पारम्यं चानम, अभ्येति
प्राप्नोति, धीरा विपद्गम्य स्वयमेव उर्जीर्यन्ते इति भावः ॥ ६ ॥

सम्पत्ताविति ।—सम्पत्तौ च विपत्तौ च, विपत्तौ विपद् च, मद्धताम् एकरूपता
समभावः एव, न भाषाभारमिति भावः, विद्यते इति शेषः, तथा हि सविता सूर्यः,
उदये रक्तः लोहवर्णः, तथा अस्तमये च रक्तः, न तु उदयास्तमययोर्भिन्नरूपमिति
भावः । [“उदये सविता तावसाव्य एवास्तमोऽस्य च । उक्तवे व्यसने चैव मद्धता
मेकरूपता ॥” इति पाठान्तरम्] ॥ ७ ॥

(ङ) मुक्तिं—भीषणं, चतस्त्राचमित्यर्थः, (“मुक्तिर्लोचि च भीषणं” इति मेदिनी) ।
हेलया—अवज्ञया । समुत्पातम्—उद्धयनम् ।

तनव इति ।—नित्यं सततं, तनवः सूक्ष्माः, आयताः विस्तीर्णाः, दीर्घा वा,
तथा बहुलाः प्रभृताः, समाः तुल्यरूपाः अपि, तनवः वस्त्रापरणामन्त्राणि सूत्राणि,
बहुलाश्च बहुवस्त्राकलाः, बहून् आश्रयान् गृहभारवहनादिकपान्, सहन्ति, [सहघातोः
परस्परपद विवक्षावशात्] इति सता साधुनाम्, उपमा निदर्शनम्; यथा सूक्ष्माण्यपि

तथाऽनुष्ठिते लुब्धको जानमादाय आकाशे गच्छतां तेषां
पृष्ठतो (ष) भूमिष्ठोऽपि पथ्यधावत् । ततः ऊर्ध्वाननः श्लोकमेनम्
अपठत्,—

“जालमादाय गच्छन्ति संहताः पश्चिणोऽप्यमी ।

यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः” ॥ ८ ॥

लघुपतनकोऽपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा “किमत्र भविष्यति”
इति कुतूहलात् तत्पृष्ठलग्नाऽनुसरति । अथ दृष्टेः अगोचरतां
गतान् विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठत्, निवृत्तश्च,—

“न हि भवति यन्न भाव्य, भवति च भाव्यं विना प्रयत्नेन ।

करतलग्नतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ १० ॥

तथा च,—परास्तुखे विधां चेत् स्यात् कथञ्चित् द्रविणोदयः ।

तत् मोऽन्यदापि सङ्गृह्य याति शङ्कानिधियथा ॥ ११ ॥

सूत्राच्च वदन्ति । जालमादाय गुरुभारं वहन्त, तथा चूदा आप बद्धव, मिश्रिता, स्वकाये
साधयन्ति इति भावः ॥ ८ ॥

(ष) भूमिष्ठः,—भूमौ पृथिव्या तिष्ठति इति कः । [“अध्यात्मगोमुनि—”
(८३६० पा०) इति चत्वरम्] । भूमिष्ठः इति पाठस्तु चिन्त्य एव ।

जालानिति ।—पश्चिणः अपि अमी दुर्बला अपीति भावः, संहताः मिश्रिताः
सन्तः, जालमादाय गच्छन्त, यावच्च विवदिष्यन्त । वरुड्बुद्धपूर्वकं । वचित्त वक्त्यान्
इत्यर्थः, परस्परमिति शेषः, [अत्र वदन्तः विमत्यर्थं वक्तमानत्वात् “भासनोपसम्भाषा-
ज्ञानयन्निमित्तपुनस्तत्तु एवः” (१३३४० पा०) इति तच्] तावच्च पतिष्यन्ति, न
संशयः सन्देहो नास्ति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

न हीति ।—यत् न भाव्यं केनापि नैव भवितव्यम् इत्यर्थः, तदिति शेषः, यत्नेन अपीति
अध्याहार्यं, न हि भवति सम्पद्यते ; यच्च भाव्यं केनचित् भवितव्यमेव, तदिति शेषः,
प्रयत्नेन प्रकटपटया विना, अपीति शेषः, भवति च भवत्येव ; यत्नं भवितव्यता
अवश्यभाविता नास्ति, करतलग्नतमपि नश्यत्यपि, तत् द्रव्यमिति शेषः, नश्यति
दूरं याति, माय्यङ्गोनस्य कुतः लाभः ? इति भावः । आत्मा इत्यम् ॥ १० ॥

परास्तुखे इति ।—विधां देवं, परास्तुखे, चेत् यदि, कथञ्चित् द्रविणोदयः
अनागमः, ज्ञात्, तत् तदा, सः द्रविणोदयः, अथदपि पुराणिं धनमपि, सङ्गृह्य याति

तदास्तां तावत् (त) विहङ्गाऽऽभिषन्नीभः, यावन्
(थ) कुटुम्बवर्त्तनोपायभूतं जातमपि मे नष्टम्” ।

चित्रग्रीवोऽपि लुब्धकम् अदर्शनीभूतं ज्ञात्वा ताम् उवाच,—
“भोः ! निवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः । तत् सर्वैरपि (द) स्वस्थै-
र्गम्यतां महिलारोष्यस्य प्रागुत्तरदिग्भागे, तत्र मम सुहृत्
हिरण्यको नाम मूषकः सर्वेषां पाशच्छेदं करिष्यति । उक्तञ्च,—
सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते ।

वाञ्छात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न मन्दधे” ॥ १२ ॥

एवं ते कपोताः चित्रग्रीवेण सम्बोधिता महिलारोष्ये
नगरे हिरण्यकविलदुर्गं प्रापुः । हिरण्यकोऽपि (ध) सहस्र-
मुखविलदुर्गे प्रविष्टः सन् अक्रुतोभयः सुखेन आस्ते । अथवा
साधु इदमुच्यते,—

गच्छति, देवान्कल्पितमिति शेषः, अङ्गनिधिर्येति ।—अङ्गनिधिर्येथा स्वाधिकारिण्यः
पञ्चकन्यादीनामपि वचयित्वा केवलं तमेव पोषयति तथा प्रवृत्तं देव प्राप्तकुलदैवस्य
सर्वे चनं गृहीत्वा स्वानुगृहीतमेव पोषयतीति भावः ॥ ११ ॥

(त) विहङ्गाऽऽभिषन्नीभः,—विहङ्ग,—पक्षी [विहायसा गच्छति इति गमधातोः
खल्वि “विहायसो विह इति वाच्यम्” इति वार्तिकमुत्प्रेष्य विहादेजान्, “खल्व उडा
वाच्य,” इति वार्तिकेन खल्वः वैभाषिकाड्डावात् सुमागमे च विहङ्ग इति सिद्धम् ।
पक्षं विहङ्गः विहङ्गम इति च] तस्य आभिषन्नीभः,—पाशमासन्नीभः इत्यर्थः ।

(थ) कुटुम्बेति,—कुटुम्बानां—परिवाराणां, वर्त्तनं—जीविता, तस्य उपाय-
भूतम्—उपायस्वरूपम् ।

(द) स्वस्थैः,—निवृत्तैरित्यर्थः । पाशच्छेदं—बन्धनकर्तृत्वम् ।

सर्वेषामिति ।—सर्वेषामेव मर्त्यानां, व्यसने विपदि, समुपस्थिते सति, मित्रात्
सुहृदः, अन्य अपरः, [मित्रात् इत्यत्र “अन्वारादितरत्त—” (२।१।२८ पा०)
इत्यादिना पञ्चमी] वाप्रायेण वचनमात्रेणापि, साहाय्यं सहायता, न मन्दधे नात्र
हितवान् । [धाञ् धातोः क्तिटि रूपम्] ॥ १२ ॥

(ध) सहस्रेति ।—सहस्रशब्दोऽत्र बहुवाची । अक्रुतोभयः,—नास्ति क्रुतोऽपि
जयं यस्मेति [“मथुरव्यसकादयश्च” (१।१।७२ पा०) इति समासः] निर्भीकः इत्यर्थः ।

अनागतं भयं दृष्ट्वा नीतिशास्त्रविशारदः ।

अवमत् मूषकस्तत्र कृत्वा शतमुखं विलम् ॥ १३ ॥

दंष्ट्राविराडितः सर्पो मदहोनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहोनस्तथा नृपः ॥ १४ ॥

तथा च,—न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

तत् कर्म सिध्यते राज्ञा दुर्गेणैकेन यत् रणे ॥ १५ ॥

शतमंकाऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्मात् दुर्गे प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ १६ ॥

अथ चित्रग्रीवो विलमासाद्य तारस्वरं प्रावाच,—“भोः भोः ! मित्र हिरण्यक ! सत्वरम् आगच्छ ; महर्तो मे (न) व्यसनावस्था वर्तते” । तत् श्रुत्वा हिरण्यकोऽपि विलदुर्गान्तर्गतः सन् प्रावाच,—“भोः ! का भवान् ? किमथेमायातः ? किं कारणम् ? कौटुकं ते व्यसनावस्थानम् ? तत् कथ्यताम्” इति । तत् श्रुत्वा चित्रग्रीव आह,—“भोः ! चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोऽहं ते सुहृत् ; तत् सत्वरम् आगच्छ, गुरुतरं प्रयोजनम्

अनागतमिति ।—नीतिशास्त्रविशारदः, नयावद्यानपुत्रः, मूषकः उन्मुक्तः, अनागतम् अनागतावस्थया, भयं दृष्ट्वा विविधम्, शतमुखं (शतशब्दोऽत्र बहुवाची) विलं गणं, कृत्वा तत्र अवसत् ॥ १३ ॥

दंष्ट्रिति ।—यथा दंष्ट्राविराडितः विषदन्तहीनः, सर्पः, यथा च मदहोनो गजः, सर्वेषां वश्यः वशीभूतः, जायते भवति, तथा दुर्गहोनो नृपः, सर्वेषां वश्यो जायते इत्यनुपपन्नः ॥ १४ ॥

नेति ।—एकेन दुर्गे च रणे राज्ञा यत् कर्म, सिध्यते निष्पाद्यते, सेनानीभिरिति ग्रीवः, [कर्मणि कट्] तत् कर्म गजानां सहस्रेण न, वाजिनाम् चत्वारि, लक्षेण च न, सिध्यते इत्यनुपपन्नः ॥ १५ ॥

शतमिति ।—प्राकारस्थः दुर्गप्राचीरस्थः एकोऽपि धनुर्धरः शतं बहून् शीघ्रान् इत्यर्थः, सन्धत्ते शीघ्रयति इत्यर्थः, तस्मात् नीतिशास्त्रविदो जनाः दुर्गे प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

(न) व्यसनावस्था—विपदवस्था ।

अस्ति” । तत् आकर्ष्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्त्रिरमनाः
त्वरमाणो निष्क्रान्तः । अथवा माधु इदमुच्यते,—

सुहृदः स्नेहसम्पन्ना लोचनानन्ददायिनः ।

गृहे गृहवतां नित्यं नागच्छन्ति महात्मनाम् ॥ १७ ॥

आदित्यस्योदयस्तात ! ताम्बूलं भारती कथा ।

इष्टा भाव्यां सुमित्रञ्च अपूर्वाणि दिने दिने ॥ १८ ॥

सुहृदो भवन् यस्य समागच्छन्ति नित्यशः ।

चित्ते च तस्य सौख्यस्य न किञ्चित् प्रतिमं सुखम् ॥ १९ ॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिवारं पाशबद्धमालोक्य हिरण्यकः
सविषादम् इदमाह,—“भोः किमेतत् ?” स आह,—“भोः !
जानन्नपि किं पृच्छसि ? उक्तञ्च यतः,—

यस्माञ्च येन च यदा च यथा च यच्च

यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकम् ।

तस्माञ्च तेन च तदा च तथा च तच्च

तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ २० ॥

सुहृद इति ।—स्नेहसम्पन्ना स्त्रियाः, अत एव लोचनानन्ददायिनः नेत्रप्रीति-
प्रदाः, सुहृद महात्मना धन्यानां, गृहवतां गृहिणां, गृहे नित्यं न नागच्छन्ति,
कदाचिदागच्छन्ति इत्यर्थः, तज्ज्ञानं तेन परिचय्या अवश्यं कर्त्तव्या इति भावः ॥ १७ ॥

आदित्यस्येति ।—हे तात ! आदित्यस्य उदयः सूर्योदयः, (“उदयस्तु पमानं
पूर्वपर्वते च समुद्रतौ” इति मेदिनी) ताम्बूलं, भारती कथा महाभारतीवनाख्यानाम्
इत्यर्थः, इष्टा इष्ट्या, भाव्यां पत्नी, तथा सुमित्रं सहस्युच, एतानि दिने दिने प्रतिदिनम्,
अपूर्वाणि नवानि इव प्रीतिकराणि इति भावः ॥ १८ ॥

सुहृद इति ।—यस्य भवने गृहे सुहृद मित्राश्च, नित्यशः, सततं, समागच्छन्ति,
तस्य चित्ते मनास, जातस्येति शब्दः, सौख्यस्य सुखसन्तानस्य, प्रतिमं तत्त्वं, मूर्धं
सन्नाभं, किञ्चित् किमपि, न च मेघं, अस्ति इति शब्दः ॥ १९ ॥

यस्मादिति ।—कृतान्तवशात् देववशात्, (“कृतान्ता यन्देवयो.” इत्यमरः)
यस्माच्च प्रदेवाच्च, येन च कारणेन च, यदा च यस्मिन् काले च, यथा च दाहशब्दः,
यावच्च यत्परिमितञ्च, यत्र च यस्मिन् लोके च, यच्च शुभाशुभम् आत्मजनं, कृतमिति

तत् प्राप्तं मया एतत् बन्धनं जिह्वालीख्यात् ; साम्प्रतं त्वं
सत्वरं पाशविमोक्षं कुरु । तत् आकर्ष्य हिरण्यकः प्राह,—

“अर्द्धार्हात् योजनशतादामिषं वीक्षते खगः ।

सोऽपि पाशस्थितं देवात् बन्धनं न च पश्यति ॥२१॥

तथा च,—रविनिशाकरयोर्यद्विषीडनं

गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम् ।

मतिमताञ्च निरीक्ष्य दरिद्रतां

विधिरहो ! बलवानिति मे मतिः ॥ २२ ॥

तथा च,—व्योमेकान्तविचारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं

बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मीनाः समुद्रादपि ।

दुर्नीतं किमिहार्हास्तु ? किञ्च सुकृतम् ? कः स्थानलाभे गुणः ?

कालः सर्वजनान् प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि” ॥२३॥

शेषः, तस्माच्च देशाच्च, तेन च कारणेन च, तदा च तस्मिन् काले च, तथा च तादृशच्च,
तावच्च तत्परितितञ्च, तत्र च तस्मिन् लोके च, तच्च गतमगतं वा चात्मकम्, उपैति
उत्पगच्छति, सर्वमावकत्वमेव प्राप्तगकर्मफलसुपभुञ्जते जना इति तु तात्पर्यम् ।
वसन्ततिशक्तं वृत्तम् ॥ २० ॥

अर्द्धार्हादिति ।—खगः पक्षी, अर्द्धार्हात् योजनशतात् पञ्चविंशतियोजनानां,
(“अर्द्धार्हात्” इति पाठात्परं साधु), आमिषं भोग्यं वस्तु, वीक्षते पश्यति, किन्तु सोऽपि
खगः, देवात् दीर्घायात्, पाशस्थितं बन्धनं बन्धनं, पाशम् इत्यर्थः, न च पश्यति ॥२१॥

रवीति ।—रविनिशाकरयोर्यद्विषीडनम्, यद्विषयं राहूणां, पीडनं यस्यमित्यर्थः,
गजानां, भुजङ्गानां सर्पाणां, विहङ्गमानां पक्षिणाञ्च, बन्धनं संश्रमनं, मतिमता
बद्धिमताञ्च, दरिद्रतां वीक्ष्य दृष्ट्वा, विधिं, देवम् इत्यर्थः, (“विधिं विधाने देवे च”
इत्यमरः) बलवान् सर्वेष्वपि बलवत्तमः, तथा हि,—“बलवता देवेन सर्वमनुग्रीयते,
निमित्तमात्मन्यतः” इति मे मम, मतिः बुद्धिः, इति जानीयात् इति शेषः, अहो आश्चर्यम् ।
द्रुतविलम्बितं वृत्तं,—“द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति सप्तम्यात् ॥ २२ ॥

व्योमेकान्तोति ।—विहगाः पक्षिणः, व्योमेकान्तविचारिणोऽपि आकाशग्रेहदेवः
विहरन्तीति अपि, आपदं सम्प्राप्नुवन्ति । निपुणैः जनैः कालिकैरित्यर्थः, अगाधसलिलात्

एवमुक्त्वा चित्रघोषस्य पाशं ह्येतम् उच्यते स तमाह,—
 “भद्र ! मा मैवं कुरु, प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु, तदनु
 ममापि च” । तत् श्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह,—“भोः ! न
 युक्तमुक्तं भवता, यतः (प) स्वामिनोऽनन्तरं भृत्याः” । स
 आह,—“भद्र ! मा मैवं वद, (फ) मदाश्रयाः सर्वे एते
 वराकाः अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य समागताः ; तत् कथम्
 एतावन्मात्रमपि सम्मानं न करोमि ? उक्तञ्च,—

यः सम्मानं सदा धत्ते, भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।

वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्वजन्ति न कर्हिचित् ॥ २४ ॥

तथा च—विश्वासः सम्पदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः ।

मिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैः परिवार्यते ॥ २५ ॥

अगाधम् अतलस्थं, सान्त्वनं जलं यस्मिन् तस्मात्, (“अगाधमतलस्थं” इत्यमरः)
 समुद्रादाप मोना, भृत्या, बध्यन्ते प्रियन्ते । इह जगति, दुर्नेत दनेय, किम् अस्ति ?
 नाश इत्यर्थः, सुज्ञतञ्च किम् ? अक्षि इति शेषः, न किमपि इत्यर्थः, स्थानलाभे
 उत्तमस्थानप्राप्ते च, कः गुणः ? उपकारः ? न कोऽपि इत्यर्थः, कालः प्राप्तनकर्मणा
 पारयतिस्मय इत्यर्थः, प्रसारितकरः इत्यो प्रसार्यत्यर्थः, दूरादाप सर्वजनान् गृह्णाति
 आकर्षात ; समय एव बलाबल करोति, नात्र पुनश्चदोष इति भावः । आर्द्र-
 विस्फोटित वृक्षम् ॥ २३ ॥

(प) स्वामिनः,—प्रभोः, पालयितुरित्यर्थः । अनन्तर—पश्चाद्वत् । भृत्याः,—
 सेवकाः, उपजीवका इत्यर्थः, रक्षणीया इति शेषः, इयन् गीति, यत्, आदौ प्रभवः
 सरक्षणीयाः, ततश्च सेवकाः इति, रक्षके रक्षित सर्वेषामेव रक्षितत्वात्, त्वया तु
 तादृक्कर्मणस्तुमुच्यते, अतोऽन्याप्यमेतदित्याशयः ।

(फ) मदाश्रयाः,—मदाश्रयाः, मदगुणता इत्यर्थः । एते—कपीताः । वराकाः,
 —दीना । सम्मान—समादरम् ।

य इति ।—यः । आश्रयः, राजा, सदा भृत्यानाम् अधिकं सम्मानं धत्ते करोति
 इत्यर्थः, ते भृत्याः, वित्ताभावेऽपि धनाभावेऽपि, क्षितिपत्येति शेषः, त क्षितिपं, दृष्ट्वा
 कर्हाचित् कदाचित्, न त्यजन्ति, चिरमनुरक्तास्तिष्ठन्तीति भावः ॥ २४ ॥

विश्वास इति ।—विश्वासः प्रथमस्याहं राजा रक्षकश्चेति प्रत्ययः, सम्पदा मूल कारणं,

अपरं.—मम कटाचित् पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति, अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति, तत् नूनं मम नरक-पात एव ।

उक्तञ्च,—सदाचारेषु भृत्येषु संमीढस्तु च यः प्रभुः ।

सुखो स्यात् नरकं याति परत्रेह च मीढति” ॥ २६ ॥

तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह,—“भोः ! वेष्टि अहं राजधर्मं, परं मया तव परीक्षा कृता ; तत् सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि । भवानपि तन्नेन विधिना बहुकपोत-परिवारो भविष्यति । उक्तञ्च,—

कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।

सम्भवेत् स महोपायस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे” ॥ २७ ॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकः चित्रग्रीवमाह,—“मित्र ! गम्यताम् अधुना स्वाश्रयं प्रति, भूयांसि व्यसने प्राप्ते समागन्तव्यम्” इति तान् सम्प्रेष्य पुनरपि दुर्गे प्रविष्टः ; चित्रग्रीवोऽपि सपरिवारः स्वाश्रयम् अगमत् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

तेन विद्यासेन गजः यूष्पतिः गजसमूहानां प्रभुरित्यर्थः, गजाधिपत्यमात्रे स्थितोऽप्यय-
मज्जाकं विपदस्ताता इति यूष्पतो तेषां प्रत्ययात् तैः सदा अस्मै परिचाय्यते इति भावः, तथा अनाधिपत्येऽपि, स्थित इति शेषः, मिदः स्वर्गः न परिचाय्यते, सख्य-
अनाधिपत्ये स्थितोऽपि स्वर्गेन्द्रः हिंस्रतया तव अनायासात् विद्यामानावात तैः सदा परि-
चाल्यते इति भावः, विद्यासखौवाभ्युदयमूलत्वादित्याशयः ॥ २५ ॥

सदिति ।—यश्च प्रभु, सदाचारेषु सद्गुणेषु, अनुरक्तोऽप्यर्थः, भृत्येषु संमीढस्तु विपद्यमानेषु मम, सुखी नरकसं गत्यर्थः, आत् भवेत्, स परम परलोके, नरकं याति गच्छति इह च पाप्मन भावश्च, मीढति कष्ट भाषति ॥ २६ ॥

कारुण्यमिति ।—यस्य स्वर्ग्य सर्वदा कारुण्यं दया, संविभागश्च सम्यक् विभक्त्य-
अवस्थापनश्च गुणदायी वाच्यश्च जनदानान्वयः, आदिति शेषः, स महोपायः,
त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे पालने, सम्भवेत् समर्थो भवेत् इत्यर्थः, नात्यर्थात् भावः ॥ २७ ॥

मित्रवान् साधयत्यर्थान् दुःसाध्यान्पि वै यतः ।

तस्मात्त्रिंशत्त्रिंशत् कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ २८ ॥

लघुपतनकोऽपि वायसः सर्वं तं चित्रग्रीवबन्धमोक्षम्
अवलोक्य विस्मितमना व्यचिन्तयत्,—“अहो ! बुद्धिः अस्मि
हिरण्यकस्य शक्तिश्च (ब) दुर्गसामग्री च, तत् ईदृगेव विधिः
विहङ्गानां बन्धनमोक्षात्मकः । अहश्च न कस्यचित् विश्वसिमि
(भ) चलप्रकृतिश्च ; तथाऽपि एनं मित्रं करोमि । उक्तञ्च,—
अपि सम्पूर्णतायुक्ते कर्त्तव्याः सुहृदो बुधेः ।

नदीशः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते” ॥ २९ ॥

एवं (म) सम्प्रधार्य पादपादवतीर्य विलहारम् आश्रित्य
चित्रग्रीववच्छ्रद्धेन हिरण्यकं समाहृतवान्,—“एहि एहि भोः !
हिरण्यक ! एहि” । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत्,—
“किमन्योऽपि कश्चित् कपातः (य) बन्धनशेषः तिष्ठति, येन मां
व्याहरति ?” आह च,—“भोः ! को भवान् ?” स आह,—
“अहं लघुपतनको नाम वायसः” । तत् श्रुत्वा विशेषात्

मित्रवानिति ।—यतः यस्मान् हेतोः, मित्रवान् अक्षमिसुहृत्सम्पन्नः, पुमानिति
जंघ., ट साध्यानापि अत्रक्यानापि, अर्थानि प्रयोजनानि, साधयति वै सन्पादयति,
तस्माच्च आत्मन समानानि एव अनुकृपाणि एव, मित्राणां कुर्वीत ॥ २८ ॥

(ब) दुर्गसामग्री—दुर्गैरवशोपायनिषयः । ईदृगेव त्रिंशत्, —ईदृशैः सह
मोक्षोकरकर्म विधानमित्यर्थः ।

(भ) चलप्रकृतिः,—अचलत्वभावः । एनं—हिरण्यकम् ।

अपीति ।—सम्पूर्णतायुक्तेः सम्पत्परिपूर्णेऽपि, बुधेः विवाहः, सुहृदः मित्राणि,
कर्त्तव्याः । नदीशः समुद्रः परिपूर्णोऽपि चन्द्रोदयमपेक्षते आकाङ्क्षति, समधिकपूर्णता-
ऽऽशया इति भावः । अत्र पूर्वस्यापि लक्षणेः समधिकपूर्णताऽऽशया चन्द्रोदयाकाङ्क्षावत्
अहिमनोऽपि बुधस्य मित्राऽऽकाङ्क्षा कर्त्तव्येति सादृश्याच्चेपात् दृष्टान्ताल्लहारः ॥ २९ ॥

(म) सम्प्रधार्य—निश्चित्य । विलहारं—गर्भमुखम् ।

(य) बन्धनशेषः,—बन्धनावशेषः, अविच्छिन्नपात्र इति यावत् ।

(१) अन्तर्लीनो हिरण्यक आह,—“भोः । द्रुतं गम्यताम् अस्मात् स्थानात्” । वायसः आह,—“तव पार्श्वे गुरुकार्येण समागतः, तत् किं न क्रियते मया सह दर्शनम् ?” हिरण्यक आह,—“न मेऽस्ति त्वया सह सङ्गमेन प्रयोजनम्” इति । स आह,—“भोः ! चित्रयौवस्य मया तव सकाशात् प्राणमोक्षणं दृष्टं, तेन मम महती प्रीतिः सञ्जाता ; तत् कदाचित् समापि बन्धने जाते तव पार्श्वे मुक्तिर्भविष्यति ; तत् क्रियतां मया सह मैत्री” । हिरण्यक आह,—“अहो ! त्वं भोक्ता, अहं ते भोज्यभूतः ; तत् क्व त्वया सह मम मैत्री ? तत् गम्यतां, (न) मैत्री विरोध-भावात् कथम् ?

उक्तम्,—ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहस्य न तु पृष्टविपृष्टयोः ॥ ३० ॥

तदा च—यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनाऽमदृशं कुधीः ।

हीनं वाऽप्यधिकं वाऽपि ह्याप्यतां यात्यसौ जनः ॥ ३१ ॥

तत् गम्यताम्” इति । वायस आह,—“भोः हिरण्यक ! एषोऽहं तव दुर्गदारे उपविष्टः, यदि त्वं मैत्रीं न करोषि, ततोऽहं प्राणमोक्षणं तवाग्रे करिष्यामि ; अथवा

(१) अन्तर्लीनः,—अन्तर्गतः, श्रुतः, स्वपरामर्शमात्रेण भावः ।

(२) मैत्री—सौहार्दे, विरोधभावात्—सङ्गजश्रुतासत्तात्, कथम् ? सम्भवतीति श्रेयः, विरोधिना सह मैत्री अविधेयैवेत्याशयः ।

वयोरिति ।—ययोः विषं धनं, समम् एव, ययोः कुलम् आभिजात्यं, समम् एव, तयोरेव मैत्री बन्धुता, विवाहस्य, परम्यस्य सङ्गच्छते इति श्रेयः, पुष्टविपृष्टयोः अधिक-हीनयोः, परस्परविरुद्धयोरित्यर्थः, न, सङ्गच्छते इति श्रेयः ; विषममित्यन्वयान्वय-कलकल्याणावयोः मैत्री शुभोदका इति भावः ॥ ३० ॥

य इति ।—यः कुधीः, दुर्बुद्धिः, मूढः चापेक्षको जनः, आत्मनः हीन वा अधिकमपि वा, असङ्गं निरं कुरुते, एषो ह्याप्यताम् उपहासाऽऽप्यदत्तं, याति क्षभते, यतः तदा सह मैत्री न युज्यते इति भावः ॥ ३१ ॥

(व) प्रायोपवेशनं मे स्यात्” इति । हिरण्यक आह,—“भोः ! त्वया वैरिणा सह कथं मैत्रीं करांमि ? उक्तञ्च,—

वैरिणा न हि सन्दध्यात् सुसृष्टेनापि सन्धिना ।

सुतप्तमपि पानौयं श्रमयत्येव पावकम्” ॥ ३२ ॥

वायस आह,—“भोः ! त्वया सह दर्शनमपि नास्ति, कुतो वैरम् ? तत् किमनुचितं वदसि ?” हिरण्यक आह,—“द्विविधं वैरं भवति, सहजं (श) कृत्रिमञ्च ; तत् सहजवैरो त्वम् अस्माकम् । उक्तञ्च,—

कृत्रिमं नाश्रमभ्येति वैरं द्राक् कृत्रिमैर्गुणैः ।

प्राणदानं विना वैरं सहजं याति न क्षयम्” ॥ ३३ ॥

वायस आह,—“भोः ! द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि, तत् कथ्यताम्” । हिरण्यक आह,—“भोः ! कारणेन निर्हृतं कृत्रिमं, (ष) तत्तदहोपकारकरणात् गच्छति ;

(व) प्रायोपवेशनम्—चनजननम् ।

वैरिणेति ।—सुसृष्टेनापि सुसृष्टितेनापि, सन्धिना उपार्जविशेष, वैरिणा शत्रुणा सह, न हि सन्दध्यात् न हि भङ्गच्छत, तथा हि, पानौयं श्रमं, सुतप्तमपि अत्युत्तममपि, तत्त्वगुचनपीति यावत्, पावकम् अग्नि, श्रमयत्येव, सहजवैरत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

(श) कृत्रिमं—कार्यवशाज्जातम् । सहजवैरो—संभावजन्यः ।

कृत्रिममिति ।—कृत्रिमं—[किमया निर्हृतमिति “द्वित्, । कृः” (३।३।८८ पा०) इत्यनेन कृतातो कृप्रत्यये “मैमं नित्यम्” (४।४।२० पा०) इति सूत्रेण सिद्धम्] क्रियाकृतमित्यर्थः, वैर, कृत्रिमेः क्रियाजन्यैः, गुणैः उपकारादिभिरित्यर्थः, द्राक् कृटिति, नाश्रमं चत्येति प्राप्नोति, सहजं स्वाभाविकं, वैरं प्राणदानं विना जीवन्-त्याजमनन्तरं, आजीवनमिति भावः, क्षयं न याति । “सखा नवीयान् शत्रून् कृत्रिमसौ हि कार्यतः । आतानमिहो मित्रे च सहजमाकृतावपि ॥” इति मातृ-द्विविधं वैरम्, तेषु कृत्रिमस्यैव प्राधान्यमुक्तम्, अतः सहजनञ्च इति ; अतः प्रयोजन-वशात् सुख्यामुच्यत्वकल्पनमिति विवेचामावः ॥ ३३ ॥

(ष) तदिति ।—तत्—कृत्रिमं वैरम् । तदहोपकारकरणात्—येन कारणेन वैरं जातं, तत्तदहोपकारविधानादित्यर्थः ।

स्वाभाविकं पुनः कथमपि न गच्छति ; तत् यथा,—नकुल-
सर्पाणां, (स) शष्पभुङ्गुहायुधानां, जलवङ्गोः, देव-
देव्याणां, सारमेयमार्जाराणाम्, ईश्वरदरिद्राणां, सपत्नीनां,
(इ) लुब्धकहरिणानां, श्रोत्रियभ्रष्टक्रियाणां, मूर्खपण्डितानां,
पतिव्रताकुलटानां, सम्जनदुर्जनानाम् । (च) न कश्चित्
केनापि व्यापादितः, तथाऽपि प्राधान्यं सन्तापयन्ति” ।

वायस आह,—

“कारणास्त्रिततां याति कारणादेति श्रुताम् ।

तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योष्यं वेरं न धीमता ॥ १४ ॥

तस्मात् कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थम्” । हिरण्यक
आह,—“भोः ! श्रूयतां (क) नीतिसर्वस्वम्—

(स) शष्पभुङ्गुहायुधानां—हृषभोजिभिः सह व्यापदानाम् । सारमेय-
मार्जाराणां—कुङ्कुमविद्यालानाम् । ईश्वरदरिद्राणां—चनिदुर्बलानाम् ।

(इ) लुब्धकहरिणानां—व्याधसमाचाम् । श्रोत्रियभ्रष्टक्रियाणां—वेदविहि-
वित्रैः सह ब्राह्मणव्रतवाचाम् । [“वेदाश्च विरोधः शान्तिकः” (२।४।८ पा०) इति
वन्द्यसमासे शान्तिकविरोधानाम् एकवचनप्राप्तिरुक्ता, अत्र तु बहुवचनेन एतेषां
कुलचित् कुर्वाचन मित्रता सम्भवतीति बोध्यते ; तेन हिरण्यकेन साहं लघुपतनकस्य
जेमो भविष्याति इति सूच्यते] ।

(च) नेति ।—अथपि अशक्तिदशायाम् एतेषां मध्ये दुर्बलेन केनापि वलवान्
कश्चिन् न विनाशितः, तथाऽपि एते परस्परं प्राधान्यं सन्तापयन्ति, विरोधक
शान्तिकत्वादिति भावः ।

कारणादिति ।—कारणात् केनापि हेतुना, उपकारादिनेत्यर्थः, निवृत्तां याति
नश्यति, जनः इति शेषः, तथा कारणात् अपकारादिनेत्यर्थः, श्रुताश्च एति नश्यति ;
तस्मात् अत्र सहारे, धीमता बुद्धिमता, जनेन इति शेषः, मित्रत्वमेव बाध्यं कर्तव्यं,
न वेरम्, उभयोरेव कारणप्रयोज्यत्वेन साम्येऽपि कस्य न निश्चितसुखनिश्चये निमित्ते
क्षयिः ? इति भावः ॥ १४ ॥

(क) नीतिसर्वस्वम्—नीतिहादः ।

सकृद्दृष्टमपौष्टं यः पुनः सन्धातुमिच्छति ।

न मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरो यथा ॥ ३५ ॥

अथवा 'गुणवान् अहं, न मे कश्चित् (ख) वैरयातनां करिष्यति'
एतदपि न सम्भाव्यम् । उक्तञ्च,—

मिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत् प्राणान् प्रियान् पाणिनेः

मौमासाकृतमुन्मथाय सहसा हस्तो मुनिं जैमिनिम् ।

कुन्दोञ्जाननिधिं जघान सकरो वेनातटे पिङ्गलम्

अज्ञानाहतचेतसामतिरूषां कोऽर्थस्तिरश्वा गुणैः ? ॥ ३६ ॥

वायस आह,—“अस्त्येतत्, तथाऽपि श्रूयताम्,—

उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम् ।

भयाजोभाच्च मूर्खाणां मैत्रो स्याद्दर्शनात् सताम् ॥ ३७ ॥

सकृदिति ।—यः सकृद्दृष्टम् एकवारमेव दृष्टं, का कथा पुनः पुनः दृष्टव्येति भावः, इदमपि प्रियजनमपि, सर्पदटानङ्गुलीमिवेति भावः, पुनः सन्धातुं सम्भल-
यितुम्, इच्छति, नः अश्वतरो गर्भे यथा, तथा मृत्युम् आत्मावेनाशमित्यर्थः, उप-
गृह्णाति आश्रयति, अश्वतृष्याः गर्भधारणं यथा स्वल्पे, तथा तस्य तादृशमिह-
नन्मूलनमपि भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(ख) वैरयातना—वैरेण षोडशं, शत्रुतामाधनमित्यर्थः ।

सिद्ध इति ।—मिंहः व्याकरणस्य कर्तुः विदधः, निरपराधस्येति भावः, पाणिनेः
मुनेः, प्रियान् पाणान् अहरत्, इली मौमासाकृत मौमासादर्शनकारिणः, जैमिनि
मुनिं सहसा उन्मथाय विनाशितवान् [मथने लिङ्गि कपम्], सकरो जलजन्तु
विशेषः, वेनातटे समुद्रोपकुले, कुन्दाञ्जाननिधिं कुन्दाः शास्त्रपञ्चेतारम् इत्यर्थः, पिङ्गल
मुनिं जघान, अज्ञानाहतचेतसा मोहाक्काभविषाणाम्, अतिरूषाम् अतिकोपमानां,
तिरश्वा पशुपक्षिणां, गुणैः गुणविचारैः, अयं गुणो, एन न दर्शयामि, अयं निर्गुणः,
येन मारयिष्यामि इति वितर्कयति भावः, कोऽर्थः ? किं प्रसीजनम् ? न कोऽपीत्यर्थः ;
दर्शना गच्छदोषी न गच्छयन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

उपकारादिति ।—लोकानां नराणाम्, उपकारात् परस्परोपकारपरत्वात्
इत्यर्थः, मृगपक्षिणां निमित्तान् कर्तव्यं कारणात्, मूर्खाणां भयात्, जोभाच्च, तथा
शत्रुता साधूनां, दर्शनात् परस्परान्योचनात्, मैत्रो स्यात् ॥ ३७ ॥

सृष्टवत् सुखमेवां दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति ।

सुजनस्तु कनकघट इव दुर्भेद्यः सुकरसन्धिश्च ॥ ३८ ॥

इक्षोरथात् क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत् सज्जनमैत्री विपरोतानान्तु विपरोता ॥ ३९ ॥

तथा च,— आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण

लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वाह्णपरार्द्धभिक्षा

कृष्येव मैत्री खलु सज्जनानाम् ॥ ४० ॥

तत् साधुरहम्, अपर त्वां शपथादिभिः निभेयं करिष्यामि” ।

स आह,—“न मे अस्ति ते शपथैः प्रत्ययः । उक्तञ्च,—

सृष्टात् ।—दुर्जनः सृष्टवत् सुक्लृप्त इव, सुखिन मेव, दुःसन्धानश्च न पुन
योगनायोग्यश्चार्थः, भवति ; सृष्टा यथा लोटादना लघुपङ्कार्मात्मेव भवति, पुन
कथञ्चित् योगाधत्तमश्च, तथा दुर्जनाऽपि योगेन केनचिदेव कारणेन भवन्मैत्र, सन् न
पुन, प्रयत्नशक्तेनापि सयोगयोगी भवतीति भावः, सुजनस्तु कनकघट इव काश्चन
कल्पस इव, दुर्भेद्य भक्तसम्बन्धः, सुकरसन्धिश्च अक्षेण सन्धयश्च, भवतीति शेषः, कनक
कल्पसो यथा देवानां केनापि भगवांसापि पुनरुपायेन सयोगनयोग्यः, तथा सज्जनोऽपि त
भावः । वृत्तमाख्या ॥ ३८ ॥

इक्षोरथात् ।—इक्षी अथात् अशमारम्भ, पर्वणि पर्वणि अक्षाय्यौ इत्यर्थः, यथा
क्रमशः रसविशेष रसस्य उत्कर्ष इत्यर्थः, तिष्ठतीति शेषः, सज्जनमैत्री साधुमैत्र्यादं,
तद्वत् क्रमशः सुरसा इति भावः, भवतीति शेषः, विपरोतानान्तु दुर्जनानान्तु,
विपरोता प्रागुक्तस्य विपर्ययः, प्रथमतः सोऽहं, पश्चात् शत्रुत्वमिति भावः । आख्या
वृत्तम् ॥ ३९ ॥

आरम्भात् ।—खल्वनां दुर्जनानां, सज्जनानां सत्ताद्य, मैत्री, दिनस्य पूर्वाह्ण-
परार्द्धभिक्षा पूर्वाह्णपरार्द्धभेदेन प्रवक्ष्यता, कृष्येव आरम्भगुर्वी चादौ मङ्गली, क्रमेण
क्षयिणी अपचयकोला च, तथा पुरा लघ्वी भवति, पश्चात् वृद्धिमती वर्धमाना च, यथा
दिनपूर्वाह्णश्चापि प्रथमं मङ्गली, पश्चात् क्षयवती च, तथा खल्वस्य मैत्री, यथा च
दिनपरार्द्धश्चापि प्रथमं लघ्वी, पश्चात् मङ्गली, तथा सज्जनस्य मैत्रीति भावः ।
वृत्तमुपजातिः ॥ ४० ॥

शपथैः सन्धितस्यापि न विश्वासं व्रजेत् रिपोः ।

श्रूयते शपथं कृत्वा वृत्रः शक्रेण सूदितः ॥ ४१ ॥

न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि मिथ्यति ।

विश्वाभात् चिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ४२ ॥

अथ च,—वृद्धस्यतेरपि प्राज्ञस्तस्माच्चैवात्र विश्वसेत् ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुषश्च सुखानि च ॥ ४३ ॥

तथा च,—सुसूक्ष्मेणापि रन्ध्रेण प्रविश्याभ्यन्तरं रिपुः ।

नाशयेच्च शनैः पश्चात् भूवं सलिलपूरवत् ॥ ४४ ॥

अपथैरिति ।—अपथैः दिव्यैः, सन्धा सन्धानं, मिथुनमिथ्यः, जाता अथ्येति [तारकादित्यादित्यः] सन्धितस्य दिव्यं कृत्वा परस्परं मिथितस्य अपि, रिपो विश्वासं न व्रजेत् न गच्छेत्, जन इति श्रेयः, तथा हि अनेन इन्द्रेण, शपथं कृत्वा “नाहं तुभ्यं वृद्ध्यामि” इति प्रतिज्ञा कृत्वाऽपि, वृत्रः तस्मान्मासुरः, सूदितः नाशितः, इति श्रूयते ; देवा अपि शपथं भङ्ग्या जतुं नाशयन्ति, किमुतामरे ? इति भावः ॥ ४१ ॥

नेति ।—विश्वासं विना विश्वासीत्यादनमनरेष्वेवमर्थः, देवानामपि शत्रु न विज्यति न वशी भवति इत्यर्थः, विश्वाभात् विश्वाभम उपाया इत्यर्थः, [“स्यवन्तोप कर्मेष्ट्यधिकारश्च च” इति वार्तिकसूत्रेण पञ्चमी] चिदशेन्द्रेण देवराजिन, दितेर्विनातुः, गर्भः श्रूयः, (“गर्भो भूयोऽर्भके कृषो सन्धौ पनसकयटके” इति मेदिनी) क्षत्रिचासुरिति भावः, विदारितः खण्डितः । पुरा हिरण्यक्षाग्रिपुत्रोकेन चार्त्ता दिति, स्वपुत्राणां विपुमिन्दं हन्तुं तद्वातमक्षमं गर्भं धृतवती । देवराजोऽपि तदनुसन्धाया विश्वातुः पवित्रयोऽश्वेन सततं रन्ध्रान्वेषो, एकदा दिवा शयानी दितिजबलौक्य तद्वर्गं प्रविष्टः गर्भस्थं जीवन् एकोनपञ्चाशत्तुल्यं खण्डयामास, एकोनपञ्चाशद्विभक्तश्च स पवनदन्तमगादिति पौराणिको कथा अत्र अनुसन्धेया ॥ ४२ ॥

वृद्धस्यतेरिति ।—तस्मान् जेतोः, यः चात्मनः वृद्धिं कस्याचम, आयुषं दीर्घ-जीवनं, सुखानि च इच्छेत्, सः प्राज्ञयेत् अत्र संसारे, वृद्धस्यतेरपि न विश्वसेत् ; अपरस्य किम् वक्तव्यम् ? इति भावः । [“अत्र प्राज्ञेन” इति अदादिगणोचत्वात् “विश्वसेत्” इति न साधु, “विश्वत्वात्” इत्येव सम्यक् । विपूर्वेण असचातोः अच्प्रत्यये विश्वस इति ऋद्धञ् नामधातो कचञिण साचनोयम्] ॥ ४३ ॥

सुसूक्ष्मेणेति ।—रिपुः शत्रुः, सुसूक्ष्मेण अत्यल्पेणापि, रन्ध्रेण छिद्रेण, शनैः क्रमेण,

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वामाङ्गयसुत्पन्नं मूलाभ्यापि निरुन्तति ॥ ४५ ॥

न बध्यते ह्यविश्वस्ते दुर्बन्तोऽपि बन्तोत्वटैः ।

विश्वस्ताद्याशु बध्यन्त बन्तवन्ताऽपि दुर्बलैः ॥ ४६ ॥

सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राभिर्भागवस्य च ।

हृदस्यतेरविश्वामो नौतिसन्धिस्त्रिधा स्थितः ॥ ४७ ॥

तथा च,—महताऽप्यथेसारेण या विश्वमिति शत्रुषु ।

भार्यासु सुविरक्तासु तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ४८ ॥

तत् श्रुत्वा लघुपतनकाऽपि निरुत्तरः चिन्तयामास,—“अहो !

बध्यन्तं प्रविश्य चात्मीयः सन्निर इत्यत्र, पश्यान् प्रवन्तं सङ्कपं, नौकामिति भावः, सन्निरपुरवन्तं जलप्रवाह इव, नाशयेत् ; यथा अस्तेनापि हृदि च सन्निरप्रवाहः तौकां क्रमेण प्रविश्य निरञ्जयति, तदन्तं शत्रुरापि केनचित् कलिनं प्रविश्य नाशयतीति भावः ॥ ४४ ॥

नेति ।—अविश्वस्ते जने न विश्वसेन, विश्वस्ते न अतिविश्वसेन ; विश्वासात् उत्पन्नं यथं मूलानि अपि निरुन्तति नाशयति ॥ ४५ ॥

नेति ।—दुर्बन्तोऽपि, जनः ३११ श्रेयः, अविश्वन्तः अकृतविश्वासयेत्, बन्तोत्वटैः । बलैः, न बध्यते न बध्यन्ते ; बन्तवन्तोऽपि विश्वताः कृतविश्वासाः सन्तः, दुर्बलैः । आशु शीघ्रं, बध्यन्ते, विश्वकालेन अगर्वाकृतवादिता भावः ॥ ४६ ॥

सुकृत्यमिति ।—नौतिसन्धिः नौतिसन्ध्यां कार्यसाधकोपायविशेषः, निषा मेप्रकारः, स्थितः, अवतीत शेषः, विष्णुगुप्तस्य चाचक्यस्यैव, सुकृत्यं सुष्ठु कार्यं, हर्षव्यानुष्ठानमित्यर्थः, भार्गवस्य सुगुणन्दनस्य शुक्लाचार्यस्य, मित्राभि मित्राभाः, हृदस्यतेः विश्वासः विश्वासाकरचमः ; चाचक्यमते नौकानुसारेण कार्यानुष्ठानं, भार्गवमते जलसङ्कष्टः, हृदस्यतिमते सर्वत्रापि अविश्वास एव नौतिरिति भावः ॥ ४७ ॥

महतेति ।—यः महताऽपि प्रभृतेनापि, यथेसारेण सारधनेन, प्रभृतद्वीरकरवादि-
। नकाभेनेति भावः, शत्रुषु रिपुषु, तथा सुविरक्तासु अनश्वरक्तासु, भार्यासु विश्वसिति,
विपूर्वकचसवातोः वाटि “रुदादिभ्यः सार्धचातुर्थे” (७२।७६ पा०) इत्यनेन
टि उपम] तस्य जीवितं तदन्तं तत्पर्यन्तम् ; तेन विश्वासेनेव स विनश्यतीति
भावः ॥ ४८ ॥

(ग) बुद्धिप्रागल्भ्यमस्य नीतिविषये । अथवा अतः एव अस्म्योपरि मैत्रीपक्षपातः” । ततः प्रकाशम् आह,—“भोः हिरण्यक !—

सतां साप्तपदं मैत्रमित्याहुर्विबुधा जनाः ।

तस्मात् त्वं मित्रतां प्राप्नो वचनं मम तत् शृणु ॥ ४८ ॥

(घ) दुर्गस्थेनापि त्वया मया सह नित्यमेव आलापः (ङ) गुण-
दोषसुभाषितगोष्ठौ कथाः सर्वदा कर्तव्याः, यद्येवं न विश्वसिषि” ।

तत् श्रुत्वा हिरण्यकोऽपि व्यचिन्तयत्,—(च) “विदग्धवचनोऽयं
दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च, तत् युक्तम् अनेन मैत्रीकरणम् ;
परं कदाचित् मम दुर्गं चरणपातोऽपि न कार्यः । उक्तञ्च,—

भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दं मन्दं विसर्पति ।

भूमौ प्रहेलया पञ्चाज्जारहस्ताऽङ्गनास्त्रिव” ॥ ५० ॥

(ग) बुद्धिप्रागल्भ्यं—ज्ञानप्राचुर्यम इत्यर्थः ।

सतामिति ।—विबुधाः विद्वंसो जनाः, सतां साप्ताहिकं, सप्तपदी-
चारसंस्थानम्, इति आह । कथयन्तं, अत्र सप्तपदानुपपन्नकथानि, बहुविध आलाप
एव मैत्र्यवस्था, तत् येन सह संहरं स एव मित्रमिति भावः । तस्मात् त्वं मित्रतां
प्राप्नो, मित्रतालापवन्नादिति भावः, तत् ततः, मित्रताप्राप्तेः, मम वचनं शृणु ॥ ४८ ॥

(घ) दुर्गस्थेन—विलस्येन ।

(ङ) शृणोति ।—गुणश्च दोषश्च तेषां सुभाषितानि श्रोतव्यानि एव, गोष्ठौ-
कथाः परस्परसौहार्दसंस्थायाः, (“गोष्ठौ सुभाषितापयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(च) विदग्धवचनः,—विदग्धस्य इव—पक्षितस्येव, वचनं यस्य तथाभूतं,
सुवक्ता इत्यर्थः ।

भीतेति ।—अतः पुरा पूर्वं, भीतभीतः अतिभीतः सन्, भूमौ भवन्त्यस्मिन् मृतानि
इति भूमिः तस्यां, प्लाने, अवपतं इति भावः, (“भूमिर्बहुवचरायां स्वाम् प्लानमात्रेऽपि
च स्त्रियाम्” इति मेदिनी) मन्दं मन्दं विसर्पति पदं निदध्यात् इत्यर्थः, पश्चात्, प्रहेलया
अत्यन्तावहेलया, अनायासेनैवेत्यर्थः, प्रकटेन विहासेन च, अङ्गनामु स्त्रीम्, आरुह्य
इव उपपतेः कर इव, विसर्पति इत्यनुपपत्तिः ; यथा आरः श्वेते श्वेतेः अमिश्रवर्णश-
मङ्गनामादौ सृष्टिः, पश्चात् प्रचये जाते स्त्र्यन्ते, तद्वत् शत्रुरपि प्रथमं मन्दं मन्दं
प्रविश्य, पश्चात् भिक्षुपादप्रसारणत्वादेन सर्वमेवावशीकरोतीति भावः ॥ ५० ॥

आह च,—“भद्र ! एवं भवतु” । (छ) ततः प्रभृति द्वौ अपि तौ सुभाषितगोष्ठौ सुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः, परस्परं हतोपकारौ कालं नयतः । लघुपतनकोऽपि (ज) मांसशकलानि मेध्यानि बलिशेषाणि अन्यानि (भ) वाक्कल्याऽऽहृतानि पक्वान्-विशेषादीनि हिरण्यकार्यमानयति । हिरण्यकोऽपि तण्डुलान् अन्यांश्च भक्ष्यविशेषान् लघुपतनकार्ये रात्रौ आहृत्य (अ) तत्-कालायातस्य अर्पयति ; अथवा युज्यते द्वयोरपि एतत् ।

उक्तञ्च,—“ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैवं षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ५१ ॥

नोपकारं विना प्रीतिः कश्चित् कस्यचित् भवेत् ।

उपयाचितदानेन पश्य देवा ह्यभोष्टदाः ॥ ५२ ॥

(छ) ततः प्रभृति—तस्मादारभ्य, [“अपादाने पञ्चमी” (२।१।२८ पा०) इति सूत्रं कालं कथा प्रभृतीति भाष्यप्रयोगान् प्रभृताद्येगं पञ्चमी] ।

(ज) मांसशकलानि—पाशतखण्डानि । मेध्यानि—विशुद्धानि । बलि-शेषाणि—काकभृदृश्य दत्तस्य उपहारद्वयस्य अवशिष्टानि ।

(भ) वाक्कल्याऽऽहृतानि—भेषजा मञ्जितानि ।

(अ) तत्कालायातस्य—तत्काले—रात्रौ, आयातस्य—उपस्थितस्य, [सम्बन्ध-विषयया सम्प्रदाने षष्ठी] ।

ददातीति ।—ददाति, प्रातःपृच्छति, गुह्यं रक्षत्यस्य, आख्याति कथयति, पृच्छति, गुह्यमिति शेषः, भुङ्क्ते, भोजयते च, एवं षड्विधं दान-प्रीतिपद-गुह्यभाषण-पञ्च भोजन-भोज्यदानात्मकमिति भावः, प्रीतिः प्रणयस्य, लक्षणं षड्विधम् ॥ ५१ ॥

नोपकारमिति ।—उपकारं विना प्रीतिमाधनाङ्गन, कस्याचित् कश्चित् प्रीतिः न भवेत्, हि तथा हि, देवा, आप अमाज्याहार्यः, उपयाचितदानेन “यदि मन एतं मनोरथं पृच्छिष्यास, तदा तुभ्यमिदमभोष्ट दास्यामि” इत्येवंरूपं दिव्यदोहदम् उपयाचितम्, [उपयाच्यतेऽनेन इति करणे इतश्च प्रत्ययः । तदुक्तं,—“अत् दोषेन देवताभ्या मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्य-दोहदं तत् विदुर्गुणा ॥” इति] यस्य दानेन प्रदानेन, अभोष्टदाः मनोरथपूरकाः, भवन्ति इति शेषः, कालं

तावत् प्रीतिर्भवेन्नोक्ते यावद्दानं प्रदीयते ।

वत्सः चौरस्य दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ५३ ॥

पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।

यत्प्रभावादपि द्वेषो मित्रतां याति तत्प्रभात् ॥ ५४ ॥

पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं

मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।

दत्ते खले नु निखिलं खलु येन दुग्धं

नित्यं ददाति मद्दिषो मसुताऽपि पश्य” ॥ ५५ ॥

किं वदता,—प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भक्षां नखमांसवत् ।

मूषको वायमस्यैव गतो कृत्रिममित्रताम् ॥ ५६ ॥

इदं इत्यर्थः । पश्य इति दृष्टान्तमवलोक्य इत्यर्थः । दानानामपि दानवापेक्षा प्रीतिः, नख्यानाम् सुतरामेवेति भावः ॥ ५२ ॥

तावदिति ।—ताके यावत् दानम् अक्षयस्त्रयणादिकामित्यर्थः, प्रदीयते, तावत् प्रीतिः भवेत् तिलकतोऽर्थः ; तथा हि,—वत्सः गोशिशुः, चौरस्य दुग्धकामं, दृष्ट्वा चौरमप्राप्य इत्यर्थः, मातरं जननी, परित्यजति ; मातृमनस्यसम्बन्धाऽपि दानसाम्य इत्युच्यते ! दानमाहात्म्यामिति भावः ॥ ५३ ॥

पश्यति ।—दानस्य माहात्म्यं माहता, सद्यः तत्प्रभात्, प्रत्ययकारकं निश्चाय-जनकं, भवतीति शेषः, इति पश्य ; यत्प्रभावात् यस्य दानस्य, प्रभावात् सामर्थ्यात्, द्वेषो भवेदापि, तत्प्रभावात् दानमात्रेण एव इत्यर्थः, मित्रता याति गच्छति, अतुनपि वञ्चीकरोति दानं, किमन्यत् वक्तव्यम् ? इति भावः ॥ ५४ ॥

पुत्रादिति ।—येन कारणेन, मद्दिषो मसुता सवत्साऽपि, खले तिलकस्य, दानं भक्ष्यार्थमापन्ते सात, खलु निश्चितं, न भो, निखिलं समकं, सवत्सां हि क्षिप्रदरक्षत्वेत्यर्थः, दुग्धं चौर, नित्यं प्रयच्छ, ददाति प्रयच्छति, तेन इतुना, सुताय-मपि क्षिप्रदरक्षयता भावः, एवंकाववाजंतस्य अज्ञानस्य, पशोरपि पशुजातेरपि, दानम् अमोदवस्तुनाऽप्यर्थं, पुत्रादापि वरमस्तेऽनित्ययात् ससुतारपि, प्रियतरं खलु पातत्रयेन प्रियमेव, मन्ये मन्थावधामि, पश्य इत्यन्त्यार्थ्यकरणम् अदाहरण-नवधाकथं । वसन्तातकं इति ॥ ५५ ॥

प्रीतिर्भाति ।—नखमांसवत् नखमांसमिव, [प्राण्यकृत्वा एकरावः] निर-

एवं स मूषकस्तदुपकाररञ्जितः तथा विश्वस्तः, यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टः तेन सह सर्वदैव (ट) गोष्ठीं करोति ।

अथ अन्धस्त्रिगुणनि वायसोऽनुपूर्णनयनः समभ्येत्य मगद्वदं तमुवाच,—“भद्र हिरण्यक ! विरक्तिः सञ्जाता मे साम्प्रतं देशस्य अस्य उपरि, तदन्यत्र यास्यामि” । हिरण्यक आह,—“भद्र ! किं विरक्तेः कारणम् ?” स आह—“भद्र ! श्रूयताम्, अत्र देशे महत्या अनावृष्ट्या (ठ) दुर्मिच्छं सञ्जातं, दुर्मिच्छत्वात् जनः (ड) बुभुक्षापीडितः कोऽपि (ढ) बलिमात्रमपि न प्रयच्छति । अपरं, गृहे गृहे बुभुक्षितजनैः विहङ्गानां बन्धनाय (ण) पाशाः प्रगुणीकृताः सन्ति । अहमपि (त) आयुःशेषतया पाशेन बद्धः उद्धारितोऽस्मि, एतद्विरक्तेः कारणम् । तेनाहं विदेशं चलित इति (थ) वाप्यमोक्षं करोमि” । हिरण्यक आह,—“अथ भवान् क्व प्रस्थितः ?” स आह,—“अस्ति दक्षिणापथे (द) वनगहनमध्ये महासरः ; तत्र त्वत्तोऽधिकः परमसुहृत् कूर्मो मन्थरको

नराम् अविविष्टवा, दुर्मिच्छां द्रवनेया, भीतिं प्रचयं, दानादिनेति शेषः, कृत्वा मूषक, हिरण्यक, वायसः स्वपतनकस्य, कृत्रिमनिवृत्ता गतो प्राप्नोति, गच्छ-तदर्थः स्वमासयोर्मध्ये यथा अन्तर नास्ति, किञ्च गच्छत्य काठिन्यात् मासस्य गच्छावृत्तत्वाच्च उभे अपि यथा दध्यं तथा अमर्षोः प्रचयोऽपि निरन्तरं दुर्मिच्छा इति सरलार्थः ॥ ५६ ॥

(ट) गौष्ठोम्—अन्धोऽन्धसंलापम् (“गौष्ठो ममासलापयो, जियाम्” इति मेदिनी) ।

(ठ) दुर्मिच्छं—भिखाया अपि अभावः [अत्र अभावार्थेऽप्ययोभावः] ।

(ड) बुभुक्षापीडितः,—सुखार्थः ।

(ढ) बलिमात्रं—बलिः,—काकबलिमात्रा प्रसिद्धं वायसोभ्यो दीयं यत्किञ्चिदन्नं,

तावत्पारिमितम् [“प्रमाचपरिमाचाम्ना—” (वा०) इति मात्रप्रत्ययः] ।

(ण) पाशाः,—बन्धनरज्जुविशेषाः । प्रगुणीकृताः,—सञ्जीकृत्य स्थापिताः ।

(त) आयुःशेषतया—आयुषः अवशिष्टतया । उद्धारितः,—विमोचितः ।

(थ) वाप्यमोक्षम्—अस्तुविमर्जनम् ।

(द) वनगहनमध्ये—दुर्गमस्थानमाभ्यन्तरे, [गहनशब्दोऽत्र दुर्गमवाची] ।

नाम । स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति, तद्वक्ष्यात् तेन सह (ध) सुभाषितगोष्ठौसुखमनुभवन् सुखेन कालं नेष्यामि । न अहमत्र विहङ्गानां पाशबन्धनेन क्षय द्रष्टुमिच्छामि ।

उक्तञ्च,—अनाहृष्टिहते देशे शस्ये च प्रलयं गते ।

धन्यास्तात ! न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ५७ ॥

कोऽतिभारः समर्थानाम् ? किं दूर व्यवसायिनाम् ? ।

को विदेशः सविद्यानाम् ? कः परः प्रियवादिनाम् ? ॥ ५८ ॥

विहस्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्य कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ५९ ॥

हिरण्यक आह,—“यदि एवं, तदहमपि त्वया सह गमिष्यामि ; ममापि महत् दुःखं वर्त्तते” । वायस आह,—भोः ! तव किं दुःखम् ? तत् कथय” । हिरण्यक आह,—“भोः ! बहु वक्तव्यमस्ति अत्र विषयं, तत्र एव गत्वा सर्वं सविस्तरं कथयिष्यामि” । वायस आह,—“अहं तावत् आकाशगतिः, तत् कथं

(ध) सुभाषितेति ।—सुभाषिता—सदाशोचनरूपा, या गोष्ठौ—सखायः, तथा सुखं, सहिवयश्चाशोचनरूपाणापञ्चानितानन्दान्वयः ।

अनाहृष्टिहते इति ।—हे तात । देशे अनाहृष्टिहते अनाहृष्ट्या विनाशं गते, शस्ये च प्रलयं पश्यामं, गते सति, धन्या पश्यन्तः जनाः, देशभङ्गं देशोच्छेदं, कुलक्षयञ्च वंशनाशञ्च, न पश्यन्ति, अतो देशभङ्गादः, पूर्वमेव पञ्चायनमुचितमिति भावः ॥ ५७ ॥

कः इति ।—समर्थानां शक्तानाम्, अतिभारः वृत्तरकार्यमित्यर्थः, कः ? न कोऽपि इत्यर्थः, व्यवसायिनां वाणिजा, दूरं गच्छन् ? न कस्मापि दूरमन्वेष्यः, सविद्यानां विद्वतां, विदेशः कः ? अथ देशः कथं विदेश इति गच्छन्ना नास्ति इत्यर्थः, प्रियवादिनां प्रियभाषिणां, परः कः ? न कोऽपि इत्यर्थः, तेषां प्रियवाक्येनैव सर्वं आश्रीया भवन्तीति भावः ॥ ५८ ॥

विहस्त्वमिति ।—विहस्त्वञ्च विद्यावत्त्वञ्च, नृपत्वञ्च राजत्वञ्च, कदाचन तुल्यं नैव, भवतीति जेषः, यतः राजा स्वदेशे पूज्यते, विद्वान् जनः, सर्वत्र पूज्यते ; नृपादपि श्रेष्ठं विद्वानिति पर्यवसितम् ॥ ५९ ॥

भवतो मया सह गमनम् ?” स आह,—“यदि मे प्राणान् रक्षसि, तदा खपुष्टमारोप्य मां तत्र प्रापय, न अन्यथा मम गतिः अस्ति” । तत् श्रुत्वा सानन्दं वायस आह,—“यदि एवं तद्वन्धोऽहं, यद्ववताऽपि सह तत्र कालं नयामि । अहं(न)सम्प्राता-
दिकान् अष्टौ उड्डोनगतिविशेषान् वेद्मि ; तत् समारोह मम पृष्ठं, येन सुखेन त्वां तत् सरः प्रापयामि” । हिरण्यक आह,—
“उड्डोनानां नामानि श्रोतुमिच्छामि” । स आह,—

“सम्प्रातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम् ।

वक्रां तिर्यक् तथा चोर्द्ध्वमष्टमं लघुपतनम्” ॥ ६० ॥

तत् श्रुत्वा हिरण्यकः तत्क्षणादेव तदुपरि समारुढः ।
भोऽपि शनैः शनैः तमादाय (प) सम्प्रातोड्डोनप्रस्थितक्रमेण
तत् सरः प्राप्तः । ततो लघुपतनकं (फ) मूषकाधिष्ठितं विलोच्य
अतिदूरतः, देशकालवित् असामान्यकाकोऽयमिति ज्ञात्वा सत्वरं
मन्यरको जले प्रविष्टः । लघुपतनकोऽपि तीरस्थतरुकोटरं
हिरण्यकं मुक्ता शाखायमारुह्य तारस्वरेण प्रोवाच,—“भोः
मन्यरक ! आगच्छ आगच्छ, तव मित्रम् अहं लघुपतनको नाम
वायसः चिरात् सोत्कण्ठः समायात, तदागत्य आलिङ्ग माम् ।

(न) सम्प्रातादिकान्—सम्प्रातप्रश्नतीम् वक्ष्यमावान् । उड्डोनगतिविशेषान्
—नभोगमनप्रकारान् ।

तावेवाह, सम्प्रातमिति ।—सम्प्रातं ममभावेन गमनं, विप्रपातं पक्षौ विधूय
विशेषभावेन गमनं, महापातं बहुदूरमन्त्याय द्रुतगमनं, निपातनं निक्षेपेण गमनं,
वक्रां कूर्चगमनं, तिर्यक् पार्श्वदेशेन गमनम्, ऊर्ध्वं किञ्चिदूर्ध्वेन गमनम्, अष्टमं लघु-
पतनं द्रुतगमननामकम्, एतदष्टप्रकारमुड्डोनम् इत्यर्थः ॥ ६० ॥

(प) सम्प्रातेति ।—सम्प्राताख्यं वनं उड्डोनं, तेन प्रस्थितं प्रस्थानं, तत्क्रमेण ।

(फ) मूषकाधिष्ठितं—पृष्ठादुत्प्लुतम् । देशकालवित्—अकिञ्चिद्देशे इव
परधीयम्, अकिञ्चिद् काले इव परधीयमिति वेत्तीति तत्सोक्तं, विचक्षण इत्यर्थः ।
असामान्यकाकः,—अपूर्वकपी वायसः ।

उक्तञ्च,—किं चन्दनेः सकर्पूरेः ? तुङ्घिनैः किञ्च शीतलैः ? ।

सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६१ ॥

तथा च,—केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ।

आपदाश्च परिव्राणं शोकमन्तापभेषजम् ?” ॥ ६२ ॥

तत् श्रुत्वा निपुणतरं परिज्ञाय सत्वरं सलिलाब्धिष्कृत्य
पुलकिततनुः भानन्द्याशुपूरितनयनो मन्थरकः प्रोवाच,—“एहि
एहि मित्र ! अलिङ्ग माम् ; (व) चिरकालात् मया त्वं न
मम्यक् परिज्ञातः, तेन अहं सलिलान्तः प्रविष्टः ।

उक्तञ्च,—यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः” ॥ ६३ ॥

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षात् अवतीर्य तमालिङ्गितवान् ।

अथवा साधु इदमुच्यते,—

अमृतस्य प्रवाहैः किं कायचाननमभवेः ? ।

चिरान्मित्रपरिष्वङ्गा योऽमो मूल्यविवर्जितः ॥ ६४ ॥

किमिति ।—सकर्पूरे, कर्पूरवाहितेः, चन्दने अतिशीतलैरिति भावः, किम् ?
शीतलैः, तुङ्घिनैः, तुषारेण, किम् ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः, यतः ते सर्वे सकर्पूर-
चन्दनादयः, मित्रगात्रस्य मन्थरगौरव्य, षोडशीं कलां षोडशभागैकभागम् इत्यर्थः, न
अर्हन्ति, मन्थरगात्रमस्य, तादृशचन्दनादित्वाऽपि मन्तापनाशक इति भावः ॥ ६१ ॥

केनेति ।—आपदा विपदा, परिव्राणं रक्षणकारणं, शोकमन्तापभेषजम् इष्ट-
विधोगर्जितसन्तापस्य प्रथममेव औषधभूतम्, अत एव अमृतम् अमृतरूपम् इत्यर्थः,
इदम् एतत्, “मित्रम्” इति अक्षरद्वयं, केन जनेन, सृष्टम् ? उत्पादितम् ?
मित्रदर्शनस्य परममौतिजनकत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

(व) चिरकालात्—बहुकालादर्शनात् । परिज्ञातः,—परिचितत्वेन विदित
इत्यर्थः । सलिलान्तःप्रविष्टः,—जलमध्यं गतः ।

वस्येति ।—वस्य वीर्यं बलं, न, कुलं वर्गं, न, विचेष्टितस्य आचारस्य, न ज्ञाने,
तेन सह सङ्गतिं मित्रम्, न कुर्यादिति उच्यतेः उवाच, तथा च वीर्यवन्प्रवेष्टि-
तान् अवगत्यैव मेनो विधेया इति तात्पर्यम् ॥ ६३ ॥

अमृतस्येति ।—चायस्य देहस्य, आसनाय सम्भवः उत्पत्तिः, प्रयोजनमिति वाच्यं,

एवं द्वौ अपि तौ विहितानिङ्गनौ परस्परं (भ) पुनर्कित-
शरीरौ वृक्षादधः समुपविष्टौ प्राचतुः आत्मचरित्रवृत्तान्तम् ।
हिरण्यकाऽपि मन्थरकं प्रणम्य (म) वायमाभ्यासे समुपविष्टः ।
अथ तं समानोक्तं मन्थरको लघुपतनकमाह,—“भोः ! कोऽयं
मूषकः ? कस्मात् त्वया भव्यभूताऽपि पृष्ठमारोप्य आनौतः ?
तत्र अत्र स्वल्पकारणेन भाव्यम्” । तत् श्रुत्वा लघुपतनक
आह,—“भोः ! हिरण्यका नाम मूषकाऽय मम सुहृत्
द्वितीयमिव जीवितम् । तत् किं बहुना ?—

पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।

सिक्ततारिण्यो यदन्तु सङ्गराशो परिर्वर्जिताः ॥ ६३ ॥

गुणाः सङ्गरापरित्यक्तास्तद्वदस्य महात्मनः ।

परं निर्वदमापन्नः सम्प्राप्तोऽयं तवान्तिकम्” ॥ ६६ ॥

मन्थरक आह,—“किमस्य वराग्यकारणम् ?” वायम

येवा तथाभूतेः, शरीरप्रत्यात्मनमात्रसाधनेतिव्यर्थः, अस्यतश्च प्रवाहः, अल्पपरेः, किम् ? न
किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः, य विरात दोषिकाभाटनन्तर, मित्रपरिषद् सुहृदाभ्युत्थनम्,
असौ परिषद्, मृत्यान् अतः अल्पस्य इत्यर्थः, विनसत्प्रापनाशकत्वात् अनपम-
नेतत् मित्रानिङ्गनं, केवलदोषकसत्प्रापनाशको अल्पप्रवाहस्तु न तथेति भावः ॥ ६४ ॥

(भ) पुनर्कितशरीरौ—रोगाश्रितकलधरो ।

(म) वायमाभ्यासे—आकषमाणे, (“समीपे निकटोत्तरम्” । सदेशाभ्यास-
सन्धिः” ॥ इत्यमरः) ।

सङ्गराशो मूलिकस्य गुणाधिक्यं प्रकटयन् आगमनकारणमपि महोपेक्षाह, पर्जन्य-
स्यत्वादि बाध्याम् —यथा पर्जन्यस्य मेघस्य, धारा, यथा च दिवि अन्तरीक्षे, तारकाः,
सिक्ततारा वाज्ज्जाना, रश्मि कथा इत्यर्थः, यदन्तु यथा, सङ्गराशो गणनया, परिर्वर्जिताः
परित्यक्ता, असङ्गोऽथा इत्यर्थः, तदन्तु अथ महात्मनः मूषकस्य, गुणा सङ्गराशो परि-
त्यक्ता असङ्गोऽथा इत्यर्थः, साऽयं मूषकः परं निर्वदं वेराग्यम्, आपन्नः प्राप्तं सन्, तत्र
आत्मक समीपं सम्प्राप्तः आगतः, अनङ्गगुणावैभवाऽपि प्रमान् दुर्दैववशात् परं
विपन्नः आप-प्रातकाराद्य आधिबिधाताय वा द्वितीयं सुहृदं समानयतीति
वक्तुमशक्यः ॥ ६५ ६६ ॥

आह,—“पृष्ठो मया, परमनेन अभिहितं, ‘यत् बहु वक्तव्य-
मस्ति, तत् तत्र एव गतः कथयिष्यामि’ इति ममापि न निवेदितम् ।
तत् भद्रं हिरण्यक ! इदानीं निवेद्यताम् उभयोः अपि आवयोः
तदात्मनो वैराग्यकारणम्” । सोऽब्रवीत्,—

कथा १ ।

“अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोष्यं नाम नगरं,
तस्य नातिदूरे (य) मठायतनं भगवतः श्रीमहादेवस्य । तत्र
च ताम्रचूडो नाम (र) परिव्राजकः प्रतिवसति स्म ; स च नगरे
भिक्षाऽटनं कृत्वा प्राण्यान्त्रां समाचरति, भिक्षाशेषश्च तत्रैव
भिक्षापात्रे निधाय तद्विक्षापात्रं (ल) नागदन्ते अवलम्ब्य
पश्चात् रात्रौ स्वपिति, प्रत्यूषे च तदन्नं (व) कर्मकराणां
दत्त्वा सम्यक् तत्रैव देवतायतने (श) सम्मार्जनोपलेपमण्डना-
दिकं समाच्चापयति ।

अन्यस्मिन् अहनि मम (ष) बान्धवैः निवेदितं,—‘स्वामिन् !
मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात् तत्रैव भिक्षापात्रे निहितं
नागदन्तेऽवलम्बितं तिष्ठति सदा एव, तत् वयं भक्षयितुं
न शक्नुमः ; स्वामिनः पुनरगम्यं किमपि नास्ति, तत्
किं वृथाऽटनेन अन्यत्र ? अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं
भुञ्ज्महे तव प्रसादात्’ । तदाकर्ण्य अहं सकलयूथपरिवृतः
तत्क्षणादेव तत्र गतः, उत्पत्य च तस्मिन् भिक्षापात्रे समा-

(य) मठायतन—देवतावासस्थानं, मन्दिरम् इत्यर्थः ।

(र) परिव्राजकः,—पयांठकः, सन्नासी इत्यर्थः । भिक्षाऽटनं—भिक्षाशेषमन्त्रम् ।

(ल) नागदन्तं—गृहभिक्षां प्रीयते “हातिना” इति वृत्तभावया प्रसिद्धे दण्डविशेषे ।

(व) कर्मकराणां—श्रम्यानाम्, [सत्यव्यविवक्षया वृद्धौ] ।

(श) सम्मार्जनोपलेपमण्डनादिकं—धूल्यपनयन-गौनप्रक्षेपणादिव्याप्यमिति भावः ।

(ष) बान्धवैः,—ज्ञातिभिः । वृथाऽटनेन—विफलमन्त्रेण ।

रुदः भक्ष्याविशेषान् सेवकानां दत्त्वा पश्चात् स्वयमेव भक्षयामि ; सर्वेषां दत्तौ जातायां भूयः स्वगृहं गच्छामि । एवं नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि । परिव्राजकोऽपि यथाशक्ति रक्षति । परं यदा एव (स) निद्राऽन्तरितो भवति, तदा अहं तत्र आरुह्य आत्मकृत्यं करोमि ।

अथ कदाचित् तेन (ह) मम रक्षणार्थं महान् यत्नः कृतः, जर्जरवंशश्चैकः समानीतः, तेन सुप्तोऽपि मम भयात् भिक्षापात्रं ताडयति । अहमपि अभक्षितेऽपि अन्ने प्रहारभयात् अपसर्पामि । एवं तेन सह सकलां रात्रिं (क्ष) विग्रहपरस्य कालो ब्रजति ।

अथ अन्यस्मिन्नहनि तस्मिन् मठे (क) बृहत्स्फुट्टामा परिव्राजकः तस्य सुहृत् तौर्ययात्राप्रसङ्गेन पान्यः प्राघृणिकः समायातः । तं दृष्ट्वा (ख) प्रत्युत्थानविधिना सन्भाव्य प्रतिपत्ति-पूर्वकम् (ग) अभ्यागतक्रियया नियोजितः । ततश्च रात्रौ एकत्र (घ) कुशमंस्तरे द्वौ अपि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथयितुम् आरब्धौ ।

अथ (ङ) बृहत्स्फुट्टकथागोष्ठौ स ताम्रचूडो मूषकचापार्थं व्याक्षिप्तमनाः जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयन् तस्य शून्यं

(स) निद्राऽन्तरितः,—सुप्तः, निद्रित इत्यर्थः । आत्मकृत्यं—स्वकार्यं भक्ष्यादिकम् ।

(ह) मम रक्षणार्थं—ममः भोज्यद्रव्याणां गुप्तार्थम् । जर्जरवंशः,—जीर्णवंशदण्डः ।

(क्ष) विग्रहपरस्य—युध्यमानस्य ।

(क) बृहदिति ।—बृहदी—विशाले. स्फुट्टौ—नितम्बमांसपिण्डौ यस्य सः बृहत्स्फुट्टः, स नाम यस्य सः । प्राघृणिकः,—चतिषिः ।

(ख) प्रत्युत्थानविधिना—प्रत्युद्गमनाद्यनुष्ठानेन । सन्भाव्य—संस्कृत्य । प्रतिपत्ति-पूर्वकं—सन्धानपूर्वकम् ।

(ग) अभ्यागतक्रियया—चतिषिपरिचर्यया । नियोजितः,—आत्मा इति शेषः ।

(घ) कुशमंस्तरे—दर्भशय्यायाम् । प्रसुप्तौ—शयितौ ।

(ङ) बृहदिति ।—बृहत्स्फुट्टा—तन्त्राद्या परिव्राजकेन सह, कथागोष्ठौ—संज्ञापात्रसरेषु । व्याक्षिप्तमनाः,—व्यसन्नचित्तः ।

(च) प्रतिवचनं प्रयच्छति । (छ) तन्मयः न किञ्चित्
(ज) उदाहरति ।

अथ अमौ अभ्यागतः परं कोपमुपागतः तमुवाच,—‘भोः
ताम्बचूड ! परिज्ञातः त्वं मम्यक् न सुहृत्, तेन मया सह
माङ्गाटं न जल्पसि ; तत् रात्रौ अपि त्वदीयं मठं त्यक्त्वा अन्यत्र
मठे यास्यामि । उक्तञ्च—

एद्येद्यत्र, समाश्रयासनमिदं, कस्माच्चिरात् दृश्यसे ?

का वार्त्ता ? अतिदुर्बलाऽसि ? कुशलम् ? प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।

एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात्

तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥ ६७ ॥

गृह्णी यत्राऽऽगतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षते वाऽप्यधः ।

तत्र ये मदने यान्ति ते शृङ्गारहिता वृषाः ॥ ६८ ॥

(च) प्रतिवचनम्—उत्तरम् ।

(छ) तन्मयः,—‘इदंस्मिन्कथायामर्हित’, मुषिकध्यानेन तत्रैव निविष्टमनस्कत्वान्
इति भावः ।

(ज) उदाहरति—कथयति, स्वयं प्र-तः न किञ्चित् भावने इत्यर्थः ।

एकीति ।—अत्र सत्समीपे, एहि एह आगच्छ आगच्छ, इदम् आसनं समाश्रय
गृहाय, कस्मात् किमर्थे, चिरात् दीर्घकालात्, परमिति शेषः, दृश्यसे ? का वार्त्ता ?
का वार्त्ता ? अतिदुर्बलाऽसि ? अत्यन्तं क्षयाऽसि ? कुशलं मङ्गलम् ? ते तव दर्शनात्
प्रीतोऽस्मि, ये जनाः, समुपागतान् उपस्थितान्, प्रणयिनः बान्धवान्, एवम् युक्त-
प्रकारेण, आदरात् प्रह्लादयन्ति प्रीयमन्ति, अशङ्कितेन अमङ्गलचित्तेनेत्यर्थः, मनसा तेषां
हर्म्याणि गृहाणि इत्यर्थः, [विशेषार्थपरशब्दस्यापि कृत्रिमत्वं सामान्यवाचकत्वदर्शनात्
अत्र हर्म्यशब्दस्य गृहसामान्यपरता] सदा गन्तुं युक्तम् उचितं, साधुनामिति शेषः ।
आर्त्तविकीर्तिरिति वक्तव्यम् ॥ ६७ ॥

गृह्णीति ।—‘गृह्णी गृह्ण्य’, यत्र यस्मिन् गृहे, आगतम् अभ्यागतम्, अतिविम्ब
इत्यर्थः, दृष्ट्वाऽपि दिशः वा अधः वीक्षते इतस्ततो दृष्टिं निविपति, अधोमुखो वा
भवति इत्यर्थः, तत्र सदने गृहे, ये यान्ति, ते शृङ्गारहिताः शृङ्गरीनाः, वृषाः, तदन्तु
विवेकहीना इत्यर्थः, पशुवत् मानापमानज्ञानवर्जिता इति भावः ॥ ६८ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नाऽऽत्मापा मधुराक्षराः ।

गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्यं न गम्यते ॥ ६८ ॥

तत् (भू) एकमठप्राप्त्या अपि त्व गर्वितः (ज) त्यक्तसुहृत्स्नेहः
न एतत् वेत्सि, यत् त्वया मठाश्रयव्याजेन नरकोपाजनं कृतम् ।
उक्तञ्च,—नरकाय मतिस्तु चेत् पौरोहित्यं समाचर ।

वर्षं यावत् किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयम् ॥ ७० ॥

तन्मूर्ख । शोचितव्यः त्वं गर्वं गतः । तदहं त्वदीयं मठं
परित्यज्य यास्यामि' ।

अथ तत् श्रुत्वा (ठ) भयत्रस्तमनाः ताम्रचूडः तमुवाच,—
'भो भगवन् ! मा एवं वद, न त्वत्समोऽन्यो मम सुहृत् कश्चि-
दस्ति परः ; तत् श्रूयतां (ठ)' गोष्ठौशैथिल्यकारणम् । एष

नेति ।—यत्र गृहे, अभ्युत्थानक्रिया सादरप्रत्युद्गमनं, न, मधुराक्षरा मधुराक्षि
अक्षराणि येषु तादृशाः, आत्मापा वचनानि, न, तथा गुणदोषकथा अन्योऽन्यगुणदोष
वचां, न, अस्तीति शेषः, तत्र हर्म्यं नैव गम्यते, तत्र गमनं शोचितमिति भावः ॥ ६८ ॥

(भू) एकमठप्राप्त्या—एकस्य मठस्य—देवमन्दिरस्य, प्राप्त्या—प्राप्तपत्न्याभावेनेत्यर्थः ।

(ज) त्यक्तसुहृत्स्नेहः,—परित्यज्य श्रवणप्रत्ययः ।

नरकार्थः ।—चेत् यदि, ते तव, नरकाय नरकं गन्तुं, मतिः बुद्धिः, वर्धते इति
शेषः, तदा वर्षं यावत् एकवर्षं व्याप्य इत्यर्थः, ['कालाध्वनोरन्यन्तसंयोगे' (१।३।५ पा०)
इति अन्यन्तसंयोगे द्वितीया] पौरोहित्यं देवमन्दिरस्य परोक्षितकार्यं, शोकप्रतारणा
त्यक्तमिति भावः, पौरोहित्यं—ग्रामयागित्वमिति वा "देवलो ग्रामवाजी च" इत्यादि
आख्यादिति भावः, (निष्पौषजीविनां परिव्रजानामां देवलोषु यागकैषु च सोऽनुष्ठ-
नोक्तिरिति मतिः श्रेयम्) समाचर अगुतिष्ठ ; अन्येन किं किं बहुना इत्यर्थः, दिनत्रयं
व्याप्य मठचिन्ता मठशंरचणभावना, समाचर इति पूर्वानुवक्तः, दिनत्रयं व्याप्य मठ-
चिन्तां कर्तुं देवस्यैवपि नरके वासो भवति, एतदेव ते समुचितम् अवज्ञाताभ्या-
नतस्तीति भावः ॥ ७० ॥

(ठ) भयत्रस्तमनाः,—भयेन हृदितचित्तः । परः,—श्रेष्ठः ।

(ठ) गोष्ठौति ।—गोष्ठ्याम्—अन्योऽन्यस्य सदासाये, यत् शैथिल्यम्—
जननिनिवेद्यः, तस्य कारणम् ।

दुरात्मा मूषकः प्रोक्षतस्थाने धृतमपि भिक्षापात्रम् (ङ) उत्-
 प्रत्य आगेहति, भिक्षाशेषञ्च तत्रस्थ भक्षयति । (ठ) तद्वावात्
 एव मठे (ण) मार्जनक्रिया अपि न भवति । तन्मूषकत्रासार्थम्
 एतेन वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुः ताडयामि, न अन्यत् कारण-
 मिति । अपरमेतत् (त) कुतूहलं पश्य अस्य दुरात्मनः,
 यत् (थ) मार्जारमर्कटादयोऽपि तिरस्कृता अस्य उत्पतनेन ।
 (ट) बृहत्स्फक् आह,—‘अथ ज्ञायते तस्य (ध) विजं कस्मिं-
 सित् प्रदेशे ?’ ताम्बचूड आह,—‘भगवन् ! न वेष्टि सम्यक्’ ।
 स आह,—‘नूनं (न) निधानस्य उपरि तस्य विस्रम् ;
 (प) निधानोपस्था प्रकूर्दते । उक्तञ्च,—

ऊष्माऽपि वित्तजो वृद्धिं तजो नयति देहिनाम् ।

किं पुनस्तस्य सम्भोगस्यागकर्मसमन्वितः ॥ ७१ ॥

(ङ) उत्प्रेष्य—उत्प्रेष्य, उत्प्रेष्यत्यर्थः ।

(ठ) तदिति ।—तद्वावात्—तस्य—मूषिकस्य, भावात्—अत्र विद्यमानत्वात् इत्यर्थः ।

(ण) मार्जनक्रिया—सम्प्राजनव्यापारः, तद्रेणुगहनत्वादित्याशयः ।

(त) कुतूहलं—कौतुकम् ।

(थ) मार्जरेति ।—मार्जाराः,—विडान्ताः, मर्कटाः,—वागराः, तत्प्रवृत्तयोऽपि
 ये यस्य तीव्रोदम्भवप्रसिद्धाः जनुपचारोऽपीति भावः । तिरस्कृताः,—खर्वीकृताः ;
 ततोऽपि शीघ्रतरमन्वोत्पतनमिति भावः । अस्य—मूषिकस्य ।

(ट) बृहत्स्फक्—बृहत्सौ स्फुटौ—नितम्बौ यस्य तत्राभूतः, तदाह्य, इत्यर्थः ।

(ध) विजं—वर्जः ।

(न) निधानस्य—ग्रहपक्षादिनामकस्य रत्नविशेषस्य ।

(प) निधानोपस्था—चिरसञ्चिततत्राभूतनिविष्टप्रभावजानितमर्थेय इत्यर्थः । प्रकूर्दते
 —प्रकर्षेण कौटुति इत्यर्थः, [“कूर्दते” इत्यस्य धातोः भौवादिकस्य कटि रूपम्] ।

ऊषेति ।—विपजः क्षमजातः, ऊष्मा उष्णः, अहङ्कार इत्यर्थः, (“उष्मो वर्म-
 ऽक्षुचि व्येष्टे पुमानूष्मा क्षियां त्विषि” इति ऊषमन्वो नामोऽदन्तोऽपि कोवे हन्वते)
 अपि देहिनां प्राचिनां, तैजः प्रभावं, वृद्धिं नयति प्रापयति [नवतेर्ध्वकर्मकत्वात्] ;

तथा च,—नाकस्माच्छाण्डिलौ मातर्विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुप्तितामितरेरेण हेतुरत्र भविष्यति' ॥ ७२ ॥

ताम्रचूड आह,—‘कथमतत् ?’ स आह,—

. कथा २ ।

‘यदा अहं कस्मिंश्चित् स्थाने (फ) प्रावृट्काले व्रतग्रहण-
निमित्तं कश्चित् ब्राह्मणं वामार्थं प्रार्थितवान् ; ततश्च (ब) तद्-
वचनात् तेनापि (भ) श्रुश्रुषितः सुखेन देवार्चनपरः तिष्ठामि ।

अथ अन्यस्मिन्नहनि प्रत्युषे (म) प्रबुद्धोऽहं ब्राह्मण-
ब्राह्मणीसंवाददत्तावधानः शृणोमि । तत्र ब्राह्मण आह,—
‘ब्राह्मणि ! प्रभाते दक्षिणायनसङ्क्रान्तिः अनन्तदानफलदा

त्यागकर्मणा दानव्यापारेण, समन्वितः युक्तः, तस्य वित्तस्य, सन्धीयः किं पुनः ? तिलो-
र्द्धिं गत्येष, तत्र एक वक्तव्यमस्तीत्यर्थः, वित्तस्य दाने भागं च, किं बहुना वित्त-
संसर्गेऽपि कृपा जायते, अथस्यानयमूलत्वादिति भावः ॥ ७१ ॥

नेति ।—हं मातः । श्राण्डिलौ तदाख्या, श्राण्डिलगोचरस्थिता वा कश्चित् ब्राह्मणो,
येन हेतुना, इतरे, अस्मिन्नेति इति भावः, तिलैः लुप्तिताम् अपनीतत्वचः, तिलान्
अकस्मात् विना कारणम् इत्यर्थः, न विक्रीणात् त्वपराधतः तिलैः सन्तुषान् तिलान्
न विनिर्मानमिति इति भावः, [“परव्यवस्थः । क्रयः” (१।१।१८ पा०) इत्यत्रासुनेन
आत्मनेपदव्यवाच्यतः अत्र “विक्रीणीत” इत्येवमेव भवितुं युक्तम्] तेन च अतिक्रिये,
हेतुः कारणः भविष्यति, प्रयोजनमुद्देश्यैव सर्वेषां प्रवर्तनादिति भावः ॥ ७२ ॥

(फ) प्रावृट्कालं—वर्षाकालं [प्रावृट्काले प्रपूर्वस्य ह्यधातोः क्ताप् “नर्दि-
तातदाप—” (६।१।११६ पा०) इति सूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घत्वम्] । व्रतग्रहणनिमित्तं
—कस्माच्च [नयमस्य पाशनायम् । वासार्थं—तद्गृहे अवस्थानायम् ।

(ब) तद्वचनात्—तस्मात् वचनात्, सत्प्राप्तभाववचनात् इत्यर्थः । तत्र—प्रार्थित-
ब्राह्मणेन ।

(भ) श्रुश्रुषितः,—सेवितः ।

(म) प्रबुद्धः,—जागरितः । ब्राह्मणेति ।—ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादं—ब्राह्मण
ब्राह्मणीसंवादं परस्परकथोपकथने, दत्तावधानः,—अभिनिर्वाहः ।

भविष्यति । तदहं (य) प्रतिग्रहायै ग्रामान्तरं यास्यामि । त्वया (२) ब्राह्मणस्य एकस्य भगवतः (३) सूर्यस्य उद्देशेन किञ्चिद्भोजनं दातव्यम् ।

अथ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी (व) पक्षतरवचनेः तं भक्षयमाना प्राह,—‘कुतः ते (श) दारिद्र्योपहतस्य भोजनप्राप्तिः ? तत् किं न लब्धमे एवं ब्रुवाणः !! अपि च, न मया तव (घ) हस्तलग्नया क्वचिदपि लब्धं सुखम् ; न मिष्टान्नस्य आस्वादनं, न च हस्तपादकण्ठादिभूषणम् । तत् श्रुत्वा भयत्रस्तोऽपि विप्रो मन्दं मन्दं प्राह,—‘ब्राह्मणि ! न एतत् युज्यते वक्तुम् । उक्तञ्च,—

ग्रामादपि तदर्हञ्च कस्मान्नो दीयतेऽर्थेषु ? ।

इच्छाऽनुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ? ॥ ७३ ॥

ईश्वरा भूरिदानेन यत्नभन्ते फलं किल ।

दारिद्र्यस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः ॥ ७४ ॥

(य) प्रतिग्रहाय—दत्तवस्तुन स्वीकारः प्राप्तयुक्तः, तस्यै इदं, दानयुक्तयाचनित्यर्थः, (घव नित्यसमासः, “अर्थेन नित्यसमासः सर्वत्रिक्रता चेति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकान्तः] ।

(२) ब्राह्मणस्येति,—[सत्त्वन्वविवक्षया सम्प्रदाने षष्ठी] ।

(३) सूर्यस्य उद्देशेन—सूर्यदेवप्रौढार्थम् इत्यर्थः ।

(व) पक्षतरवचनेः,—चतुर्दशवर्षाक्यैः । भक्षयमाना—तिरस्कृत्यैः ।

(श) दारिद्र्योपहतस्य—निर्धनस्य इत्यर्थः ।

दाता सधुरपि सेव्यो भवति न कृपयो महानपि समुद्रा ।

कूपोऽन्तःस्वादुजलः प्रीत्यै लोकास्य न समुद्रः ॥ ७५ ॥

। वा च,—प्रकृतत्वागमहिम्ना मिथ्या किं राजराजशब्देन ? ।

गोसारं न निधीनां कथयन्ति महेश्वरं विबुधाः ॥ ७६ ॥

। पि च,—सदा ननपरिचीयः शस्त एव करोश्वरः ।

१. नः पीनमात्रोऽपि निन्द्य एव हि गर्दभः ॥ ७७ ॥

किञ्च लभन्ते, दरिद्रो जनः, काकिष्ठा वराटकानां विंशत्या, (“वराटकानां दम्भकथं यत् सा काकिषी” इति लोकार्थो) काकिषीमात्रदानेन इत्यर्थः, तच्च फलं, प्राप्नुवान् लभेत, इति नः अस्माकं, श्रुतिः श्राद्धेषु श्रुतम् ; अतोऽस्माकं दरिद्राणां अल्पदान-
स्यापि भूरिफलकतया किञ्चिदाप दातव्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

दातेति ।—दाता सधुरपि निधनोऽपीत्यर्थः, सेव्यः भवति, लोकेरिति शेषः, कृपयः अदाता, समुद्रा [यत्र करणे ततोया] समुद्रा, महानपि न, सेव्यः इत्यनु-
पङ्गुः, तथा हि, अन्तर्गतानि स्वादूनि जलानि यस्य तादृश. कूपः सुद्रोऽपीति भावः,
लोकास्य जनस्य, प्रीत्यै, अलमिति शेषः, तस्य सधुरजलदातृत्वात्, समुद्रो हृदयपीति
भावः, न, अल्पकथयजलत्वात् तेन न कोऽपि दृश्यतीति भावः । विबुधेषु सामान्य-
समर्थनकपोऽर्थात्तरत्वात् । आर्या उक्तम् ॥ ७५ ॥

अकृतेति ।—प्रकृतः अविस्मरित इत्यर्थः, त्यागस्त दानस्य, महिमा महत्त्वं येन
तादृशेन, दानवर्जितेनेत्यर्थः, अत एव मिथ्या अयथाद्यभूतेन, राजराजशब्देन वृथशब्द
इति पदेन, अथ च राजराजशब्देन कुबेरस्य नामविशेषश्च, (“कुबेरस्य नामसंज्ञः... ।

...राजराजो धनाधिपः ॥” इत्यमरः) किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; विबुधा-
पिच्छताः, निधीना रत्नाणां, गोसारं रक्षितारं, न तु दातारं, तस्य महेश्वरकोषरक्षक-
त्वादात्त भावः ; कुबेरमिति शेषः, महेश्वरं न कथयन्ति, धनवत्त्वमेव न महेश्वरशब्द-
प्रतिपाद्यते इत्युः, अपि तु त्यागश्रीकलमर्सेति भावः । आर्या उक्तम् ॥ ७६ ॥

सदेति ।—सदा सततं, दानेन एकत्र,—मदजलेन, अन्यत्र,—धनवितरणेन,
परिचीयः एकत्र,—कृपयः, अन्यत्र,—द्वैतमापन्नः इत्यर्थः, करोश्वरः अतिशानीश्वरः,
मजेन्द्रः इति यावत्, शक्तः प्रशंसान्वितः, एकत्र,—मदस्वाभिलात्, अन्यत्र,—सदा
धनदानादिति भावः ; अदानः एकत्र,—अमदस्वाधी, अन्यत्र,—कृपय इति भावः,
पीनमात्रः क्लृप्तकायोऽपि, एकत्र,—स्वभावात्, अन्यत्र,—सौंदर्यमात्रपरिपोषकत्वात्
केवलं नासपिच्छमवशरीरधारक इति भावः ; गर्दभः राक्षसः, निन्द्य एव महेश्वरः

सुग्रीवोऽपि सुवृत्तोऽपि यात्यदानादधो घटः ।

पुनः कुलाऽपि काणाऽपि दानादुपरि कर्कटी ॥ ७८ ॥

यच्छून् जलमपि जलदो वल्लभतामेति सकललोकस्य ।

नित्यं प्रसारितकरो मित्रोऽपि न बौद्धितं शक्यः ॥ ७९ ॥

एव, हि निश्चयं ; दृश्यते हि तिरश्चामपि दानमूलिकैव प्रशंसा, विमुक्त परेषामिति तु फलितार्थः । अत्र विशेषवचनान्नेववशात् अप्रसूतात् करोत्ररात् गर्दभाच्च प्रसूतस्य दातुः कृपयस्य च प्रतीतिः अप्रसूतप्रशंसाऽवधारः ॥ ७७ ॥

सुग्रीव इति ।—सुग्रीवोऽपि सुखभावोऽपि, एकत्र,—माङ्गलिकद्रव्यत्वात्, अन्यत्र,—केवाचिदपि अनिष्टानाचरणादिति भावः; सुवृत्तोऽपि एकत्र,—सुवर्तुलोऽपि, अन्यत्र,—सुचरितोऽपि, घटः कलसः, अदानात् एकत्र,—जलस्रावितरणात्, अन्यत्र,—कापेण्यादिति भावः, अधो याति अधस्तित्ति, जलग्रन्थान्ध्यायामधामुखं कृत्वा स्थापनादिति भावः, जनानामनादरनीयत्वात् इति च भावः, पुनः किन्तु, कुलाऽपि वक्ताऽपि, काणाऽपि विकृताऽऽकृतिरपि, पञ्चदशेऽपि समानम्, कर्कटी एर्वादफलं, “कौकुड” इति वृक्षभावसा प्रसिद्धं, दानात् एकत्र,—पक्षिकेभ्यः आत्मसमर्पणात्, अन्यत्र,—जनवितरणात्, उपरि समुपनि प्रदेष्टे, मन्त्रोपरि प्रशसनीयत्वाने च इत्यर्थे, यातीति पूर्वैकान्वयः, एकत्र,—चातपोत्तप्तपान्यानां क्षुत्पिपासानिवारकतया, अन्यत्र,—चात्तानां विपन्नानां वा दैन्यविनाशकतया इति भावः ; अत्रापि विशेषवचनान्नेववशात् अप्रसूतात् घटात् कर्कट्यास्य प्रसूतस्य अदातुः दातुश्च प्रतीतिः अप्रसूतप्रशंसाऽवधारः ॥ ७८ ॥

यच्छूतिरिति ।—जलद. मेघः, सूर्यादधःस्यः इति भावः ; जलं वारि, यच्छूतिरपि दददपि, सर्वत्र सुप्राप्यजलदानादाय इति भावः ; सकललोकस्य वल्लभता सर्वजनप्रियताम्, एति प्राप्नोति, अकातरदानश्रीकत्वादिति भावः ; नित्यं सततं, प्रसारितकरः एकत्र,—भूष्याः सहस्रराश्याभिः जलसनाकर्षणार्थे विचारितकिरचः, अन्यत्र,—जनप्रायेणाद्ये हस्तं प्रसारयन्निति भावः, मित्रोऽपि एकत्र,—सूर्योऽपि, पूर्वोक्तजलदानात् अत्युन्नतस्यस्त्वितोऽपीति भावः, अन्यत्र,—बन्धुरपि, अतिप्रियोऽपीति भावः ; [निमग्नस्य बन्धुवाचकत्वे क्लीबत्वं सूर्यवाचकत्वे तु पुंस्यमेवेति ज्ञेयं] वीक्षतुं द्रष्टुं, न शक्यः, एकत्र,—तेजोऽतिरेकात् दृष्टिशक्त्युपरोचकतया, अन्यत्र,—नियतप्रायेणावमात् लोकेरनादरणीयतयेति भावः ; अत्रापि विशेषवचनान्नेववशात् अप्रसूतात् जलदात् मित्राच्च प्रसूतस्य बहान्वस्य, अदातुः प्रसूत प्रापयितुरेव कृपयस्य च प्रतीतिः पूर्ववदप्रसूतप्रशंसाऽवधारः । आर्या इत्यम् ॥ ७९ ॥

एवं ज्ञात्वा दारिद्र्याभिभूतेरपि स्वल्पात् स्वल्पतरं काले
पात्रे च देयम् । उक्तञ्च,—

सत्पात्रं महतो अहा देशे काले यथोचिते ।

यद्दोयते विवेकज्ञैस्तदनन्ताय कल्पते ॥ ८० ॥

तथा च,—अतिदृष्ट्या न कर्त्तव्या दृष्ट्यां नैव परित्यजेत् ।

अतिदृष्ट्याऽभिभूतस्य शिखा भवति मस्तके' ॥ ८१ ॥

ब्राह्मणो आह,—‘कथमेतत् ?’ स आह,—

कथा ३ ।

‘अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे कश्चित् (स) पुलिन्दः, स च कदा-
चित् (ह) पापघ्निं कर्त्तुं वनं प्रति प्रस्थितः । अथ तेन (क)
प्रसर्पता महान् (ख) अञ्जनपर्वतशिखराकारः क्रोडः समा-
सादितः, दृष्ट्वा च (ग) कर्णान्ताकृष्टनिश्चितसायकेन समाहतः,

सत्यावमिति ।—सत्पात्रम् उत्कृष्टं दानपात्रं, महतो समधिका, अहा वर्षमात्रेण
प्रत्ययः, अस्ति चेदिति शेषः, तदा विवेकज्ञैः सुविवेकैः, यथोचिते देशे काञ्चाढी,
तथा काले पौर्णमास्याढी, यत् दीयते, अहाऽतिशयेन सत्पात्रायेति शेषः, तत् दानम्,
अनन्ताय अक्षयफलदाय. कल्पते प्रभवति, [“अनन्ताय” इत्यत्र “कृपि सन्पद्यमाने च”
(वा०) इति चतुर्थी] अक्षयफलं भवति इत्यर्थः ॥ ८० ॥

अतिदृष्टेति ।—अतिदृष्ट्या अतिर्लोभः, न कर्त्तव्या, दृष्ट्या ब्राह्मणसङ्गतलोभ, नैव
परित्यजेत्, अतिदृष्ट्या अभिभूतस्य अत्यन्तलोभाऽऽकृष्टस्य, जगत् इति शेषः, मस्तके,
शिरोमध्मे, शिखा शिखावत्प्रतीकमानः आपलावमानः इत्यर्थः, भवति उत्तिष्ठते ॥ ८१ ॥

(स) पुलिन्दः,—क्षेत्रजातिविशेषः ।

(ह) पापघ्निं—पापघ्निं, जीवहत्यापापेन सन्पद्यं वा ।

(ख) प्रसर्पता—विचरता ।

(ग) अञ्जनपर्वतशिखराऽऽकारः,—अञ्जनाचक्षुषासदृशमूर्तिः । क्रोडः,—
शूकरः, (“क्रोडः श्वनी शूकरे ना न पुमान्श्वरचरोः” इति मेदिनी) ।

(न) कर्णान्तेति ।—कर्णान्तम्—बाह्वर्धम्, बाह्वर्धम्,—कृताकर्ध्वः, निश्चितः
—तोषः, सायकः,—शरीरेन यथोक्तेन सता । समाहतः,—तादितः ।

तर्नापि कीपाऽऽविष्टेन चेतसा (घ) बालेन्दुद्युतिना दंष्ट्राग्रेण
(ङ) पाटितोदरः पुलिन्दो गतासुः भूतलेऽपतत् । अथ लुब्धकं
व्यापाद्य शूकरोऽपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं गतः ।

एतस्मिन्नन्तरे कश्चित् आसन्नमृत्युः शृगालः निराहारतया
पौडितः इतस्ततः परिभ्रमन् तं प्रदेशम् आजगाम ; अथ यावत्
वराहपुलिन्दौ द्वौ अपि पश्यति, तावत् प्रहृष्टो व्यचिन्तयत्,—
'भोः ! सः (च) अनुकूलो मे विधिः, तेन एतदपि अर्चिन्तितं
भोजनमुपस्थितम् !! अथवा साधु इदमुच्यते,—

अकृतंऽप्यद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलम् ।

शुभाशुभं समभ्येति विधिना सन्नियोजितम् ॥ ८२ ॥

तथा च,—यस्मिन् देशे च काले च वयसा यादृशेन च ।

कृतं शुभाशुभं कर्म तत् तथा तेन भुज्यते ॥ ८३ ॥

तदहं तथा भक्षयामि, यथा बह्विनि अह्वानि मे
(ङ) प्राणयात्रा भवति ; तत् तावदेनं (ज) स्नायुपाशं धनुष्कोटि-
गतं भक्षयामि । उक्तञ्च,—

(घ) बालेन्दुद्युतिना—नर्वादितचन्द्रशालिना, शुककुटिलेनेति भावः ।

(ङ) पाटितोदरः,—विदारितकुक्षिः । पुलिन्दः,—व्याधः । गतासुः,—
विगतप्राणः ।

(च) अनुकूलः,—सदयः ।

अकृतं इति ।—उद्यमे यत्ने, अकृतंऽपि, पुंसाम् चत्वन्यजन्मकृतं जन्मान्तरीयकर्मसंघेन
निष्पादित, शुभाशुभं फलं सुखदुःखादिरूप, विधिना देवेन, सन्नियोजितं सत्यकृ-
प्रेरितं सदित्यर्थः, समभ्येति समानमयति, पुनर्वागिति शेषः ॥ ८२ ॥

अर्चिन्तितम् ।—यस्मिन् देशे च, काले च, यादृशेन वयसा च, यत् शुभाशुभं कर्म
कृतं, खादिति शेषः, येन पूर्वजन्मनीति पदद्वयमप्याहः ख्यम्, तत् सर्वं, तथा तादृश-
मेव, तस्मिन् देशे, तत्र काले, तादृशे वयसि च, तत्तत्त्वर्माशु रूपमित्यर्थः, तेन पुंसा,
कर्मभुज्यते ॥ ८३ ॥

(ङ) प्राणयात्रा—जीविका ।

(ज) स्नायुपाशं—स्नायुनिर्मितां रज्जुम् । धनुष्कोटिगतं—धनुर्वीक्षणावयवम् ।

शनेः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् ।

रसायनमिव प्राज्ञैर्हृतया न कदाचन' ॥ ८४ ॥

इत्थेवं मनसा निश्चित्य (भ) चापचटितकोटिं सुखमध्ये प्रक्षिप्य
स्वायं भक्षितुं प्रवृत्तः, ततश्च चटिते पात्रे तालुदेशं विदार्य
चापकोटिर्मस्तकमध्येन निष्क्रान्ता । सोऽपि तद्देहनया तत्क्षणात्
मृतः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘अतिदृष्ट्या न कर्त्तव्या’ इत्यादि’ ।

स पुनरपि आह,—‘ब्राह्मणि ! न श्रुतं भवत्वा ?—

आयुः कर्म च वित्तञ्च विद्या निधनमेव च ।

पञ्चेतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः’ ॥ ८५ ॥

अथ एवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मणौ आह,—‘यदि एवं,
तदस्ति मे गृहे (ज) स्तोकतिलराशिः । ततः तिलान् (ट) लुञ्चित्वा

अनैरिति ।—प्राज्ञैः बुद्धिमद्भिः, अनैरिति शेषः, स्वयम् आत्मना, [कर्त्तरि तृतीया]
उपार्जितं वित्तं धनं, रसायनमिव लराव्याधनाश्रयीवर्धनम्, अने, शनैश्च अल्पमल्पमेव,
क्रमेणेत्यर्थः, भोक्तव्यं, कदाचन इत्यया अवश्यया, [प्रकृत्यादित्यात् तृतीया] मनस-
संधाभावान् अनादरेणेति भावः, न, भोक्तव्यमित्यनुषङ्गः ; रसायनं यथा स्तोकपरि-
मितमेव सादरं भुञ्जीत, न तु यदृच्छया, स्तोपार्जितं वित्तमपि तथैवेति भावः ॥ ८४ ॥

(भ) चापेति ।—चापक—धनुषः, चटितकोटिं—खण्डितावभाग, ज्वारीपञ्च-
खानमित्यर्थः, यद्वा,—चापे चटिता—बद्धा, कोटिः,—अवभागः, प्राक्तदेश इत्यर्थः,
यस्य तन्त्रं ; धनुर्वचनागार्थक्यापि कोटिशब्दकावन् कृषिदिशं वापञ्चदश्यापि सामान्यार्थे
प्रयोगः” इति व्यासात् सायण्यभागाथे प्रयोगः । चटितं—छिन्ने । निष्क्रान्ता—वह्निगता,
नश्वरकमलदेशे निष्ठावत् उद्ध्वय अवस्थिता इति भावः ।

आयुरिति ।—आयुः जीवनकालः, कर्म कर्माद्ये, वित्तं धनं, विद्या ब्राह्मज्ञानं, तथा
निधनं खलुः, एतानि [“नपुंसकजनपुंसके—” (१।२।६६ पा०) इति सूत्रेणैकशेषान्
पञ्चे बहुवचनं लीयत्यर्थः] पञ्च, गर्भस्थस्य सदरक्षितस्येव, देहिनः सृज्यन्ते हि, विधाना
इति शेषः ॥ ८५ ॥

(ज) स्तोकतिलराशिः,—अल्पतिलराशिः ।

(ट) लुञ्चिता—कण्डयिता, लघोऽपनीय इत्यर्थः । [“वक्षिणुच्युतव”
(१।२।२४ पा०) इति वक्षिणपक्षे “लुञ्चिता” इत्यपि] ।

तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामि' इति । ततः तद्वचनं श्रुत्वा सूर्याऽऽतपे दत्तवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्मव्यथायाः तिलानां मध्ये कश्चित् (ठ) सारमेयो मूत्रोत्सर्गं चकार । तं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती,—'अहो ! (ड) नैपुण्यं पश्य परासुखी-भूतस्य विधिः, यदेते तिला अभोज्याः कृताः ; तदलम्, एतान् समादाय कस्यचित् गृहं गत्वा लुञ्चितैः अलुञ्चितान् भानयामि । सर्वोऽपि जनोऽनेन विधिना प्रदास्यति' इति ।

अथ यस्मिन् गृहेऽहं भिक्षाऽर्थं प्रविष्टः, तत्र गृहे साऽपि तिलान् आदाय प्रविष्टा विक्रयं कर्तुम् ; आह च,—'गृह्णातु कश्चित् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् तिलान्' ।

अथ तद्गृहगृहिणी गृहं प्रविष्टा यावत् अलुञ्चितैः लुञ्चितान् गृह्णाति, तावत् अस्याः पुत्रेण (ठ) कामन्दकशास्त्रं दृष्ट्वा (ण) व्याहृतम्,—'मातः ! अग्राह्याः खलु इमे तिलाः, न अस्या अलुञ्चितैः लुञ्चिताः ग्राह्याः, कारणं किञ्चित् भविष्यति, तेन एषा अलुञ्चितैः लुञ्चितान् प्रयच्छात' । तत् श्रुत्वा तया परित्यक्तास्त्रं तिलाः । अतोऽहं ब्रवीमि,—'नाकस्माच्छाण्डिलो मातः' इत्यादि' ।

एतदुक्त्वा (त) स भूयोऽपि प्राह,—'अथ ज्ञायते तस्य क्रमण-मार्गः ?' तस्मिन् चूड आह,—'भगवन् ! ज्ञायते, यत एकाकी न समागच्छति, किन्तु असह्ययूथपरिवृतः (थ) पश्यतो मे परिभ्रमन् इतस्ततः सर्वजनेन सह आगच्छति याति च' ।

(ठ) सारमेयः,—कुरुरः ।

(ड) नैपुण्यं—कौशलम्, अथान् विद्वन्विदिति शेषः । परासुखीभूतस्य—प्रतिबुद्धस्य इत्यर्थः । विधिः,—देवस्य ।

(ठ) कामन्दकशास्त्रं—नीतिशास्त्रविशेषम् ।

(ण) व्याहृतम्—कृतम् ।

(त) सः,—उच्यते । तस्य—सूचकस्य । क्रमणमार्गः,—विचरणस्य पन्थाः ।

(थ) पश्यतो मे—पश्यन्तं माम् जनादित्य, [जनादरे दृष्टौ] ।

अभ्यागतः आह,—‘अस्ति किञ्चित् खनित्रकम् ?’ स आह,—
 (द) ‘वाढम्, अस्ति एषा सर्वलोहमयी स्वहस्तिका’ । अभ्या-
 गत आह,—‘तर्हि प्रत्युषे त्वया मया सह स्वातव्यं, येन हौ
 अपि (ध) जनचरणामलिनायां भूमौ (न) तत्पदानुसारेण
 गच्छावः’ । (प) मया अपि तद्वचनमाकर्ण्य चिन्तितम्,—
 ‘अहो ! विनष्टोऽस्मि, यतोऽस्य (फ) साभिप्रायवचांसि श्रूयन्ते ।
 नूनं यथा (ब) निधानं ज्ञातं, तथा दुर्गमपि अस्माकं ज्ञास्यति,
 एतदभिप्रायादेव ज्ञायते । उत्तञ्च,—

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।

हस्ततुल्याऽपि निपुणाः पक्षप्रमाणं विजानन्ति ॥ ८६ ॥

वाञ्छेव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं

पुंसां यदन्यतनुजं त्वशुभं शुभं वा ।

विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्नः

प्रत्यङ्गतैरपमरन् सरसः कलापी’ ॥ ८७ ॥

(द) वाढं—स्वीकारायकमव्ययम् । स्वहस्तिका—स्वनित्रकम् ।

(ध) जनचरणामलिनायां—लोकानां पदविन्यासेनानुचायामिति भावः ।

(न) तर्हि—तस्य—भूषिकस्य, पदानुसारेण—पदचिह्नानुसारेण ।

(प) मया—हिरण्यकेन ।

(फ) साभिप्रायवचांसि—अभिप्राययुक्तानि वचनानि, महासंज्ञानज्ञान-

सूचकानीति भावः ।

(ब) निधानं—निधिः ; यद्वा,—निधीयते अस्मिन् इति निधानं वितपेष्टा, वन-
 रक्ष्यपात्रमित्यर्थः ; “सिन्दुक” इति वङ्गभाषा । ज्ञातम्—अनुमितम् । दुर्गे—विषम् ।

सकृदिति ।—विशेषेण बुध्यन्ते इति विबुधाः विदवाः देवा वा, पुरुषं सकृदपि
 एकवारमपि, दृष्ट्वा तस्य पुरुषस्य, सारताम् उत्कर्षापकर्षौ इत्यर्थः, जानन्ति बुध्यन्ते ;
 निपुणाः कुत्रकाः, गरा इति श्रेयः, हस्ततुल्याऽपि हस्तपतुलदृष्टेर्नापि, पक्षप्रमाणं पक्षस्य
 परिमाणं, विजानन्ति ; न हि ते तुलया लोचयन्ति इति भावः । आख्यां इत्यम् ॥ ८६ ॥

वाञ्छेति ।—पुंसां वाञ्छेव आकाङ्क्षेव, चित्तवृत्तिः एव इत्यर्थः, पूर्वतरम् अतीतं,
 भविष्यत्, अन्यतनुजं जन्मान्तरीयदेहभवं, यत् अशुभं शुभं वा, तत् सूचयति अकट-

ततोऽहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गे परित्यज्य
अन्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः सपरिजनो यावदग्रतो गच्छामि,
तावत् सम्मुखो बृहत्कायो मार्जारः समायाति । स च मूषक-
हृन्दम् अवलोक्य तन्मध्ये सहसा उत्पपात ।

अथ ते मूषका मां (भ) कुमारगामिनम् अवलोक्य
(म) गर्हयन्तः हतशेषाः (य) रुधिरप्लावितवसुन्धराः तमेव
दुर्गं प्रविष्टाः । अथवा साधु इदमुच्यते,—

ह्रित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्ता बलात् बागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलाभिर्गत्य दूरं वनात् ।

व्याधानां शरणीचरादपि जवेनोत्पत्य धावन् मृगः

कूपान्तःपतितः करोतु विधुरे किं वा विधौ पौरुषम् ? ॥८८॥

यति, तथा हि, अजातम् अनुत्पन्नं, कलापस्य वर्द्धनं, चित्रं यस्य तादृशं, अपसरन्
अपगच्छन्, सरसः रसवान्, मनीहर इत्यर्थः, शिशुः कलापी बालमयूरः इत्यर्थः,
प्रत्युद्गते, रमणीयगतिविशेषैरेवेत्यर्थः, विज्ञायते, जगोरति श्रेष्ठः । मयूरचित्रस्य कला-
पस्यानुद्गमेऽपि पूर्वजन्माभ्युत्थगतिविशेषमेव “यद्यं मयूरः, नेतरः खगः” इति जनानां
चित्तवृत्तिः एव प्रमापयतीति भावः । वसन्ततिष्ठत्वं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

(भ) कुमारगामिनम्—दुर्गमार्गे परित्यज्य विपद्यप्रवृत्तम् ।

(म) गर्हयन्तः,—निन्दन्तः ।

(य) रुधिरप्लावितवसुन्धराः,—रक्ताक्तमृगवः ।

ह्रित्वेति,—मृगः पाशं जालं, ह्रित्वा, कूटरचनां मृगवन्धनार्थं ध्वजविशेषस्य
विकारनित्यर्थः, अपास्य अतिक्रम्य, बलात् बलमाश्रित्य, बागुरा वन्धनवृत्तिं, भङ्क्ता
च्छेद्यित्वा, पर्यन्तेषु प्राप्तेषु, अग्निशिखाकलापैः बहिष्कृताकलामूढैः, जटिलात्
मङ्गनात्, दुःखापननादित्यर्थः, वनात् दूरं निर्गम्य, तथा व्याधानां शरणीचरात् वेगेन
निश्चितशरस्य सन्धावितपतनक्षानादपि, जवेन वेगेन, उत्पत्य उत्प्लुत्य, धावन् वेगेन
गच्छन्, कूपान्तःपतितः कूपमध्यनिमग्नः, भवतीति शेषः ; तर्नापि विपद्यते इति
भावः । तथा हि, विधौ देवे, विधुरे प्रतिपृष्टी कति, पौरुषं पुद्गलकारः, किं वा
करोतु ? न क्षिणपि क्षणं शक्नोति ; प्राचिनो हि सर्वोत्थेन मनुष्यजनतानि मरचकार-
णानि उत्परितुनन्तं न देवजनानि इति भावः । मादृक्षाविक्रीडते वृत्तम् ॥ ८८ ॥

अथ अहमेकोऽन्यत्र गतः, शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः । अत्रान्तरे स दुष्टपरित्राजको रुधिरविन्दुचर्चितां भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्गमार्गेण आगत्य उपस्थितः । ततश्च स्वहस्तिकया खनितुम् आरब्धः ।

अथ तेन खनता प्राप्तं तन्निधानं, यस्य उपरि सदा एवाहं कृतवसतिः, यस्य (२) ऊष्णता महादुर्गमपि गच्छामि । ततो हृष्टमनाः ताम्रचूडमिदमूचे अभ्यागतः,—‘भोः भगवन् ! इदानीं स्वर्पाह निःशङ्कः, अस्य ऊष्णता मूषकस्ते जागरणं सम्पादयति’ एवमुक्त्वा निधानम् आदाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वौ अपि । अहमपि यावत् निधानरहितं स्थानम् आगच्छामि, तावत् अरमणीयम् उद्देगकारकं तत् स्थानं वीक्षितुमपि न शक्नोमि, अचिन्तयन्,—‘किं करोमि ? क्व गच्छामि ? कथं मे स्यात् मनसः प्रशान्तिः ?’ एवं चिन्तयतो महाकष्टेन स दिवसो व्यतिक्रान्तः । अथ अस्तमितेऽर्के सादेगो निरुत्साहस्तास्मिन् मठे सपरिवारः प्रविष्टः ।

अथ (३) अस्मत्परिग्रहशब्दम् आकर्ण्य ताम्रचूडोऽपि भूयो भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः । अथ असौ अभ्यागतः प्राह,—‘सखे ! किम् अद्यापि निःशङ्को न निद्रां गच्छसि ?’ स आह,—‘भगवन् ! भूयोऽपि समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः, तद्वयात् जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयामि’ । ततो विहस्य अभ्यागतः प्राह,—‘सखे ! मा भेषीः, वित्तेन सह

(२) ऊष्णता—उष्णतेन, प्रसावेत्येति भावः । नहति ।—यतिदुर्गमज्ञानमपि ।

(३) अकहति ।—अस्मत्परिग्रहात्—नमः परिजनानां, शब्द—भाषायाः खीद्वन्मनिन् ।

गतोऽस्य (व) कूर्दनोक्ताहः । सर्वेषामपि जन्तूनाम् इयमेव
(श्र) स्थितिः । उक्तञ्च,—

यदुक्ताहो मदा मर्त्यः पराभवति यस्मिन्नान् ।

यदुद्धतं वदेत् वाक्यं तत् सर्वं वित्तजं बलम् ॥ ८८ ॥

अथ अहं तत् श्रुत्वा कोपाऽऽविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य
विशेषादुत्कूर्दितोऽप्राप्त एव भूमौ निपतितः । तत् दृष्ट्वा
असौ मे शत्रुर्विहस्य तान्त्रचूडम् उवाच,—‘भोः ! पश्य पश्य
(ष) कौतूहलम् । आह च,—

अर्थेन बलवान् सर्वो योऽर्थयुक्तः स पण्डितः ।

पश्यैनं मूषकं व्यथे स्वजातेः समतां गतम् ॥ ८९ ॥

तत् स्वपिहि त्वं गतशङ्कः । यदस्य उत्पत्तनकारणं, तत्
आवयोर्हस्तगतं जातम् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।

तथाऽर्थेन विहीनोऽत्र पुरुषो नामधारकः ॥ ९० ॥

(व) कूर्दनोक्ताहः.—उत्पन्नसामर्थ्यमित्यर्थः ।

(श्र) स्थितिः,—मर्त्यादा, नियमः इत्यर्थः ।

वदिति ।—मर्त्यः मानवः, मदा यत् उक्ताहो अव्यवसायो, भवतीति शेषः,
यत् जगन् पराभवति पराजयते, वच्च उद्धतं पद्वत्, वाक्यं वदेत्, तत् सर्वं वित्तजं
जनजातं, बलम् ; जनोक्त्या एव एतादृशा भवन्ति लोका इति भावः ॥ ८८ ॥

(ष) कौतूहलं—कौतुकम् ।

अर्थेनेति ।—सर्वो जनः, अर्थेन चनेन, बलवान्, भवतीति शेषः, सः अर्थयुक्तः
जनवान्, सः जनः, पण्डितः विद्वान्, भवतीति शेषः ; एनं व्यथे विगतावेन,
अपहृतावेनित्यर्थः, मूषकं स्वजाते, आत्मजातेः, इतरमूषकस्येत्यर्थः, समतां तुल्यतां,
गतं ब्राह्मं, दूरोत्तम्यनयतिङीनमिति यावत्, जनवत्सामानादिति भावः, पश्य ॥ ८९ ॥

दंष्ट्रेति ।—दंष्ट्राविरहितः अघदन्तः, सर्पो बला, मदहीनो मजो बला, तथा चप
संवादे, अर्थेन विहीनः हरिद्रः, पुरुषः नामधारकः, आदिति शेषः, केवलं पुरुष इति
नामनामं धरति, न तु किञ्चिदपि पौरुषं दर्शयितुं समर्थ इति भावः ॥ ९० ॥

तत् श्रुत्वा अहं मनसा विचिन्तितवान्,—‘यतोऽङ्गलि-
मात्रमपि कूर्दनशक्तिर्नास्ति, तत् धिक् अर्थहीनस्य पुरुषस्य
जीवितम् ॥

उक्तम्,—अर्थेन तु विहीनस्य पुरुषस्यैव अपनेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा यौषे कुसरितो यथा ॥ ८२ ॥

यथा काकयवाः प्रोक्ता यथाऽरस्यभवास्तिलाः ।

नाममात्रा न सिद्धी हि धनहीनास्तथा नराः ॥ ८३ ॥

सन्तोऽपि न हि राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः ।

आदित्य इव भूतानां त्रीर्गुणानां प्रकाशिनौ ॥ ८४ ॥

न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः ।

यथा द्रव्याणि सम्प्राप्य तैर्विहीनः सुखे स्थितः ॥ ८५ ॥

अर्थेनेति ।—अर्थेन विहीनस्य अत एव अपनेधसः । [अस्या मेधा बल्येति बहु-
श्रीहिसमासे—अस्योत्तरवासंमेधाया अस्मिन् समानाः,—“नित्यमस्मिन् प्रणामेधयोः”
(५।४।१०२ पा०) इत्यत्र “अन्धवापि भवति” इति काशिकोक्तेः अन्धशब्दस्य यद्वचम्]
अन्धबुद्धेरित्यर्थः, अर्थबलेनेव मतेः स्फुरणादिति भावः, पुरुषस्य नरस्य, सर्वान्पु सखलाः
एव, क्रियाः कर्माणि, यौषे निदाघे, कुसरितः यथा कुटसरितः इव, उच्छिद्यन्ते
अथमेव नश्यन्ति, [कर्मकर्तारि लट्] ; न फलदा भवन्ति इति भावः ॥ ८२ ॥

अवति ।—यथा काकयवाः कटकुराः, अस्यविहीनधानान्त्वयैः, यथा अरस्यभवाः
बन्धाः, तिलाः शर्कराविश्रवाः, नाममात्राः अवतिलनामधारिण एव, प्रोक्ताः, न हि
सिद्धौ, न कदापि कार्ये अवाप्तयन्ते इति भावः, तथा धनहीना नराः न किमपि
कार्ये साधयितुमर्हन्तीति भावः ॥ ८३ ॥

अन्त इति ।—दरिद्रस्य निर्धनस्य, सन्तोऽपि विद्यमाना अपि, इतरे गुणाः दया-
दाक्षिण्यादयः, न हि राजन्ते नैव श्रीभन्ते, नैव प्रबटोभवन्तीत्यर्थः, यतः भूतानां
चित्वाहीना पदार्थानाम्, आदित्यः सूर्यः इव, योः कर्माः, गुणानां प्रकाशिनौ ; सूर्यो
यथा सर्वाकारवशात्तेन पदार्थान् प्रकाशयति, तथा सत्यदर्पे स्वप्रभावेन सर्वान् गुणान्
इति भावः । अत्र उपमानभूतसूर्यपदस्य उपमेयभूतशोपदेन सह भिन्नविकृतिनिर्देशस्य
न दोषावहः “न सङ्ख्यवचने भिन्ने न हीनाधिक्यताऽपि वा” इत्याद्युक्तेः ॥ ८४ ॥

नैवि ।—क्रीडे जनति, प्रकृत्या स्वभावेन, राजन् इत्यर्थः, निर्धनः जनः, तथा न

शुष्कस्य कौटखातस्य वङ्गिदम्बस्य सर्वतः ।

तरोरप्युषरस्यस्य वरं जम्ब न चार्थिनः ॥ ८६ ॥

शङ्कुनीया हि सर्वत्र निष्पृतापा दरिद्रता ।

उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्त्रिं सम्यग्य गच्छति ॥ ८७ ॥

उन्नम्यान्नस्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।

हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रोस्तनाविव ॥ ८८ ॥

व्यक्तेऽपि वामरे नित्यं दौर्गत्यतममाऽऽसृतः ।

अश्रुतोऽपि स्थितो यद्वाच केनापौह दृश्यते ॥ ८९ ॥

वाध्यते न क्लिश्यते, यथा द्रव्याणि धनानि, सम्प्राप्य सुखे स्थितः सुखी, पश्चात् तैः द्रव्यैः, विहीनः परिच्यतः, वाध्यते इत्यनुषङ्गः ; आचक्षिकदारिद्र्यात् अतीव दुःखजनकमिति निष्कर्षः ; “सुखात् यो याति गरी दरिद्रता धृतः शरीरे च मृतः स जीवति” इति भावः ॥ ८५ ॥

शुष्कस्येति ।—शुष्कस्य गौरसस्य, कौटखातस्य कौटे भक्षितसारस्येति भावः, सर्वतः समन्तात्, वङ्गिना दम्बस्य, ऊषरस्यस्य चारमुमिष्यितस्य, तरोरपि जम्ब वरं जम्बप्रियम्, चार्थिनः भिक्षोश्च, न, जम्ब वरमित्यनुषङ्गः, एवंविधविशेषविशिष्टतत्वरपि कदाचित् जनानां किमपि कार्यं माधयति, न च तान् कष्टसिद्धयेनयति, दरिद्रस्य नान्यवामुपकारकः, प्रत्युत उद्वेगक एव, अतः याचकात् चोचस्य दम्बस्य सन्तस्य हीनवंशसमुत्पन्नस्यापि अयाचकस्य श्रेष्ठत्वमिति भावः ॥ ८६ ॥

शङ्कुनीयेति ।—निष्पृतापा प्रभावशून्या, दरिद्रता निर्धनता, सर्वत्र सर्वेक्षिन् विषये, शङ्कुनीया शङ्काश्रानमित्यर्थः, हि यतः, उपकर्तुं प्राप्तमपि उपस्थितमपि, निःस्त्रिं निर्धनं जनं, सम्यग्य विहाय, प्रत्याख्यायेत्यर्थः, गच्छति, जनः इति शेषः, दारिद्र्यात् धनापहरणादिरुद्धा न कोऽपि निःस्त्रिण कृतमुपकारं बहु मन्यते इति भावः ॥ ८७ ॥

उन्नम्येति ।—निर्धनानां दरिद्राणां मनोरथाः अभिलाषाः, विचाराः स्त्रियाः स्तनाविव, हृदयेष्व एव उन्नम्य उन्नम्य उत्थाय उत्थाय, तत्रैव हृदयेष्व, लीयन्ते कथं न गच्छन्ति ; प्रकृष्टिह्यभावान् उद्येव तेषामभिलाष इति भावः ॥ ८८ ॥

व्यक्ते इति ।—इह सवादं, व्यक्ते सुप्रकाशेऽपि, सूर्यादिराश्विनेऽपीत्यर्थः, वासदे दिवसे, नित्यं सततं, दौर्गत्य दारिद्र्यादिव, तमः तिमिर तेन, आहतः आच्छादितः, जन इति शेषः, अयतः सम्पुष्टिः, स्थितोऽपि, केनापि जनेन, यद्वात् न दृश्यते ; आनामुभेयानिर्धनं तमः दारिद्र्यप्रभवमिति भावः ॥ ८९ ॥

एवं विलप्य अहं भस्मात्माहः तन्निधानं (स) गच्छीपधानी-
कृतं दृष्ट्वा स्वं दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मञ्जुत्वाः प्रभाते
गच्छन्तः (इ) मिथो जल्पन्ति,—‘अहो ! असमर्थोऽयमुदरपूरणे
अस्माकम् ; केवलमस्य (क) पृष्ठलम्बानां विङ्गलादिविपत्तयः ;
तत् किमनेन आराधितेन ? उक्तञ्च,—

यत्प्रकाशाच्च लाभः स्वात् केवलाः स्तुर्विपत्तयः ।

स स्वामी दूरतस्त्वाज्यो विशेषादनुजौविभिः’ ॥ १०० ॥

एवं तेषां वचांसि श्रुत्वा स्वदुर्गं प्राविष्टाऽहम् । यावच्च
कश्चित् मम मञ्जुखे अभ्यंति, तावत् मया चिन्तितं,—‘धिक्
इमां दरिद्रताम् !! । अथवा साधु इदमुच्यते,—

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मेधनमप्रजम् ।

मृतमन्त्रात्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः’ ॥ १०१ ॥

एवं मे चिन्तयतः तं भूत्वा मम शत्रूणां सेवका जाताः । ते
च माम् एकाकिनं दृष्ट्वा (ख) विडम्बना कुर्वन्ति ।

(स) गच्छति ।—गच्छन्—कपोलस्य, उपधानोक्तम्—उपवर्णीकृतं, त्रिरस्य
उपधानवत् गच्छन् उपधानोक्तं, गच्छनिधे स्थापायत्वा शयितमित्यर्थः, परित्राजकेन
इति शेषः ।

(इ) मिथः,—परस्परं, जल्पन्ति—वाचस्पति ।

(क) पृष्ठलम्बानां—पृष्ठानुशासनानां, अस्माकम् इत्यर्थः ।

यादृति ।—यत्प्रकाशात् यच्च आशयः स्थितित्वेन, लाभः प्रधानजनसिद्धिरूप इत्यर्थः, न
जानातः (प्रत्युत) केवला विपत्तयः विपदः, स्तुः, स. स्वामी अनुजीविभिः अनुचरैः, विप्रैश्चानु
विशेषतः, दूरतः त्याज्यः, न हि विपत्तिमाजनकं सेवानुपनुराग इति भावः ॥ १०० ॥

वृत्त इति ।—दरिद्रः पुरुषः मृतः, मृतवत् श्राद्धहीन इत्यर्थः, अग्रजं [समाप्त-
विधेरानन्वयात् “नित्यमसिञ्च—” (३ । ४ । १२२ पा०) इति सूत्रेण प्रजाशब्दात्
चावचान्वेषः] अपुत्रः, पुत्रात्यादनश्रुतिविरादितमित्यर्थः, मेधुन खोदकनः, मृतं
नष्टलमित्यर्थः, अश्वीदियं वेदपारवर्गाश्चवर्जितं, श्राद्धं पिष्टदानं, मृतं नष्ट,
विक्रानमित्यर्थः, अदाचनः दक्षिणायुषः, यज्ञः मृतः इतः, फलप्राप्तिविरहित इत्यर्थः ;
सर्वमेतत् व्यर्थमिति भावः ॥ १०१ ॥

(ख) विडम्बना कुर्वन्ति—उपहसन्ति, तिरस्कुर्वन्ति वा, पीडयन्तीत्यर्थः ।

अथ मया एकाकिना (ग) योगनिद्रां गतेन भूयो विचिन्तितं
यत्,—‘तस्य कुतप स्त्रियः (घ) समाश्रयं गत्वा (ङ) तद्-
गण्डीपधानवर्त्तिकता वित्तपेटां शनैः शनैः विदार्य तस्य निद्रा-
वशङ्कतस्य स्त्रदुर्गे तद्वित्तम् आनयामि, येन भूयोऽपि मे
वित्तप्रभावेण आधिपत्यं पूर्ववत् भविष्यति । उक्तञ्च,—

व्यययन्ति परं चेतो मनोरथशतैर्जनाः ।

नानुष्ठानैर्धनैर्हिनाः कुलजा विधवा इव ॥ १०२ ॥

दौर्गत्यं दारिद्र्यां दुःखमपमानकरं परम् ।

येन स्त्रैरपि मन्यन्ते जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ १०३ ॥

दैन्यस्य पात्रतामिति पराभूतः परं पदम् ।

विपदामाश्रयः शश्वदौर्गत्यकलुषोक्ततः ॥ १०४ ॥

(ग) योगनिद्रा—युक्तास्त्रोकरणादेर्नेतामनोभवनरूपव्यापारमित्यर्थः ।

(घ) समाश्रयम्—आश्रयम् ।

(ङ) तद्वित्तम्—तस्य—तस्याभ्यन्तः, गण्डस्य उपधानं—“गण्डवाक्त्रिम्” इति यस्य
भाषा, तद्वित्तकता—तत्त्वज्ञानीकृतम् । वित्तपेटान्—चयंपेटिकान् ।

व्यययन्तीति ।—यने, डोगा, दारद्रा जनाः, कुलजाः सद्वशोपयुक्ताः विधवा इव,
मनोरथशतैः विविधाभिधावैः, चेतः । अर्था, परं केवलं, व्यययन्ति क्लेशयान्, किन्तु
नानुष्ठानैः तत्त्वज्ञानारवसम्पादनयोग्यकर्मकरैः, न, भोदयन्तीति शेषः, उपधाभावा-
दिति भावः ; दारिद्र्याच्चान् आसत्तावपरम्परा, केवलं भर्तास स्फुरान्, नैव ते किञ्चदपि
साफल्यं प्राप्नुवन्तीति निश्चयः ॥ १०२ ॥

दौर्गत्यमिति ।—दौर्गत्यं दारिद्र्यं, दारिद्र्यां प्राणिनां, परम् चेत्यन्तं, दुःखं
दुःखकरम्, अपमानकरञ्च चयश्चाज्ञानकञ्च, येन दौर्गत्येन मृत्युना, स्त्रैरपि स्त्रजने-
रपि, जीवन्तोऽपि प्राणान् धारयन्तोऽपि, दारिद्र्याः स्त्रजना इति शेषः, मृता इव
जन्मानुष्ठा, इत्यर्थः, मन्यन्ते बुज्यन्ते, मृतवत् मत्वा चयश्चया नापि तान् स्त्रजन्तीति
भावः ॥ १०३ ॥

दैन्यस्यातः ।—दौर्गत्यं दारिद्र्यं, तेन कलुषोक्ततः मन्त्रिणीकृतः, पुद्गलः इति शेषः,
अज्ञानान्तर, दैन्यस्य डोगतायाः, पात्रतान् पातं प्राप्तात, पराभूत, पराभवस्य,
परं पदं प्रधानं ज्ञानं, तथा विपदान् आश्रयः, भवतीति शेषः ॥ १०४ ॥

सज्जन्ते बान्धवास्तेन सम्बन्धं गोपयन्ति च ।

मित्राण्यमित्रतां यान्ति यस्य न स्युः कपटकाः ॥ १०५ ॥

मूर्त्तं लाघवमेवैतदपायानामिदं गृहम् ।

पर्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शरीरिणाम् ॥ १०६ ॥

अजाधूलिरिव त्रस्तैर्मार्जनैरेणुवज्जनेः ।

दौषख्योतकायेव त्यज्यते निर्धनो जनः ॥ १०७ ॥

श्रीचावश्रिष्टयाऽप्यस्ति किञ्चित् कार्यं क्वचित् वृदा ।

निर्धनेन जनेनैव न तु किञ्चित् प्रयोजनम् ॥ १०८ ॥

सज्जन्ते इति ।—यस्य जनस्य, कपटकाः बराटकाः, [अपिरत्र चञ्चाकार्ये] न स्युः यः चाक्षय्य इति भावः, बान्धवाः, तस्येति शेषः, तेन दरिद्रसंज्ञनेन, सज्जन्ते, अत एव सम्बन्धं सम्बन्धे. तेन सङ्ग इति शेषः, गोपयन्ति च [गोपनाद्यं भौवादिकस्य आत्मनेपदिनः नृपातोः चिचि परस्मैपदत्वात् सिङ्] गृहम्, अपमानमवाप्त प्रकाशयन्ति इति भावः, मित्राणि च अमित्रतां शत्रुता, यान्ति प्राप्नुवन्ति ; सर्वे विरक्ता भवन्ति इति निष्कर्षः ॥ १०५ ॥

मूर्त्तमिति ।—एतत् निर्धनत्वं दारिद्र्यं, शरीरिणां प्राणिनां, मूर्त्तं मूर्त्तिमत्, लाघवं लघुता, अपमानस्वरूपमित्यर्थः ; इदं निर्धनत्वम्, अपायानां विपदा, गृहम्, कथं निर्धनभावः, मरणस्य पर्यायः नामात् १, मरणमेव इत्यर्थः । ["मरणस्यायम्" इत्यत्र "मरणस्येदम्" इति पाठः साधुः, निर्धनत्वमिति नपुंसकविशेषस्य पुल्लिङ्गविशेषा-कङ्क्षा] ॥ १०६ ॥

अजिति ।—असौः ज्ञानं जनेः, किञ्चित्प्राप्तयन्ते चेत् दरिद्रा इति अङ्गुथेति भावः, जनेः अमित्रित्वधेः, अजाधूलिरिव ज्ञानपदोत्तरज इव, तथा मार्जनैरेणुवनं सञ्चार्यनी-तावनोत्प्लवण, तथा दौषख्योतकायेव दौषस्य काया चञ्चकारं, तद्वत्, तथा खयोतस्य व्योतिरिक्ताव्यकोटविशेषस्य च, कायेव कान्तिरिव, ["असिद्धविधेर-निवृत्त्यात्" अत्र कङ्कारस्य हित्वाभावः] निर्धनो जनः त्यज्यते ; असंज्ञतादनङ्ग-करत्वाच्च तथा अजाधूविप्रभृतिषु जनेष्वन्यते, तथा दरिद्रोऽपीति भावः । माधोपना-ऽवधारः ॥ १०७ ॥

श्रीचेति ।—श्रीचावश्रिष्टया श्रीचकार्यादुद्गता, अपवित्रया इत्यर्थः, वृदा चतुर्धरा अपि, क्वचित् किञ्चित् कार्यम् अस्ति भवति, निर्धनेन जनेन तु किञ्चिदेव किमपि, प्रयोजनं न, अस्तीति शेषः ; तथा च साहचर्यदोऽपि अपवित्रत्वम् अकिञ्च-त्वरवच्च दरिद्राद्यामिति भावः ॥ १०८ ॥

अधनो दातुकामोऽपि सम्प्राप्तो धनिनां गृहम् ।

मन्यते याचकोऽयं धिक् दारिद्र्यं खलु देहिनाम् ॥ १०८ ॥

अतः (च) वित्तापहारं विदधतो यदि मे सृत्तुः स्यात्
तदपि शोभनम् । उक्तञ्च,—

स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो हि रक्षत्यसून् नरः ।

पितरोऽपि न गृह्णाति तद्वत्तं सलिलाञ्जलिम् ॥ ११० ॥

तथा च,—गवार्ये ब्राह्मणार्ये च स्त्री-वित्तहरणे तथा ।

प्राणांस्वयर्जाति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः' ॥ १११ ॥

एवं निश्चय्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशम् उपामतस्य पेटायां
मया छिद्रं कृतं यावत्, तावत् प्रबुद्धो दुष्टतापसः ; ततश्च जङ्ग-
वंशप्रहारेण शिरसि ताडितः कथाञ्चत् (छ) आयुःशेषतया
निर्गतोऽहं मृत इव । उक्तञ्च,—

अधन इति ।—अधनः दारिद्र्यः, जनः इति शेषः, दातुकामोऽपि [“तुङ्गामननसो-
राय” इति कारिकायां तुलः लभारणोप.] दानार्थो सत्तापः, न तु लभ्याऽर्थोऽति भावः,
धनिना गृहं सम्प्राप्तं, भोदात् शेषः, अयं याचक इति मन्यते, कोर्धेरिति शेषः,
तस्यात् देहिना दारिद्र्यं [धिक्प्रत्ययेने द्वितीया] खलु निश्चितं, धिक् निन्दानि
इत्यर्थः, (“धिक् निर्भर्त्सनात्मकः” इत्यमरः.) ॥ १०८ ॥

(च) वित्तापहार—वीर्यम् । विदधतः,—कुर्वतः ।

स्ववित्तहरणं—यो नरः स्ववित्तहरणं कस्य धनहरणं. दृष्ट्वा, चसून् प्राप्ताम्,
रक्षति पाक्षयति, जीवतीत्यर्थः, हि निश्चये, पितरोऽपि तद्वत्तं तेन दत्तं, सलिलाञ्जलिम्
[अञ्जलिर्निमित्तं सलिलाञ्जलिम् इति राजदन्तादिवत् पूर्वानुपातसमाधः । “हो पुतापञ्चाक-
पुमान्” इत्यमरः.] तर्पणार्थं, न गृह्णाति, स्वधनहरणाय प्राक् नरकमपि श्रेयः इति
भावः ॥ ११० ॥

गवार्ये इति ।—यः गवार्ये ब्राह्मणार्ये तथा स्त्री वित्तयोर्हरणे च नो-ब्राह्मण-
स्त्री-धनरक्षार्थेनिश्चयः. युद्धे प्राप्ताम् लज्जति, तस्य सनातनाः पक्षयाः, स्त्रीकाः कर्मा
इत्यर्थः, भवन्तीति शेषः ; स कर्म वातीत्यर्थः ; अतो धनरक्षार्थे मे प्राप्तामानोऽपि
शरणात् भावः ॥ १११ ॥

(छ) आयुःशेषतया—जीवितकालस्य अवशिष्टतया ।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयां मे यदस्मदीयं न हि तत् परेषाम् ॥ ११२ ॥

काकजूमौ पृच्छतः,—“कथमेतत् ?” हिरण्यक भाव,—

कथा ४ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् नगरे सागरदत्तो नाम बणिकः,
(ज) तत्सनुना रूपकशतेन विक्रीयमाणः पुस्तको गृहीतः ;
तस्मिंश्च लिखितमस्ति,—

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयां मे यदस्मदीयं न हि तत् परेषाम् ॥ ११३ ॥

तत् दृष्ट्वा सागरदत्तेन (भ) तनुजः पृष्टः,—‘पुत्र ! कियता
मूखेन एष पुस्तको गृहीतः ?’ सोऽब्रवीत्,—‘रूपकशतेन’ ।
तत् श्रुत्वा सागरदत्तोऽब्रवीत्—‘धिक् मूर्ख ! त्वं लिखितैक-
श्लोकं रूपकशतेन यत् गृह्णासि, एतया बुद्ध्या कथं द्रव्यो-
पाजर्जनं करिष्यसि ? तत् अथ प्रभृति त्वया मे गृहे न प्रवेष्ट-
व्यम्’ । एवं (ज) निर्भर्त्य गृहात् (ट) निःसारितः । स च तेन

प्राप्तव्यमिति ।—मनुष्यः प्राप्तव्यम् अथवाप्राप्तव्यम्, अर्थं वस्तु, लभते, देवोऽपि तं
प्राप्तव्यमर्थं, लङ्घयितुम् अथवा करुं, न शक्तः, तस्मात् न शोचामि, अहमिति शेषः,
अर्थावेमिति भावः, मे मनः, विस्मयः “कथं मनः अर्थो नष्टः ? कथं वा न प्राप्तः ?”
इत्यादिविषयक इति भावः, न, भवतीति शेषः ; हि यतः, यत् वस्तु, अस्मदीयं, तत्
परेषाम् अथवा, न, भवितुमर्हतीति शेषः, यत् मनः वस्तु, तत् चिरं मनेव काव्यति,
न केनापि नेतुं शक्यते ; अतस्तदनुशोचनं तत्र विस्मयस्य व्यर्थमिति भावः । उपजातिः
उक्तम् ॥ ११२ ॥

(ज) तत्सनुना—बणिकपुत्रेण । रूपकशतेन—यत्तद्व्याख्यारूपमुद्रया इत्यर्थः ।
प्राप्तव्यमिति ।—व्याख्यातं प्राक् ॥ ११२ ॥

(भ) तनुजः,—पुत्रः ।

(ज) निर्भर्त्य—तिरस्कृतः ।

(ट) निःसारितः,—वह्निष्कृतः ।

(ठ) निर्वेदेन विप्रकृष्टं देशान्तरं गत्वा किमपि नगरमासाद्य अवस्थितः ।

अथ कतिपयदिवसैः तन्नगरनिवासिना केनचित् असौ पृष्टः,—‘कुतो भवान् आगतः ? किंनामधेयो वा ?’ इति । असौ अब्रवीत्,—‘प्राप्तव्यमर्थे लभते मनुष्यः’ ।

अथ अन्येनापि पृष्टेन अनेन तथा एव उत्तरं दत्तम् । एवं च नगरस्य मध्ये ‘प्राप्तव्यमर्थः’ इति तस्य प्रसिद्धं नाम जातम् ।

अथ राजकन्या चन्द्रवती नाम अभिनवरूपयौवनसम्पन्ना सखीद्वितीया एकास्मिन् महोत्सवादिवसे नगरं निरीक्षमाणा अस्ति । तत्र एव च कश्चित् राजपुत्रोऽतीव रूपसम्पन्नो मनोरमश्च कथमपि तस्या दृष्टिगोचरं गतः । तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमवाणाऽऽहतया तथा निजसखी अभिहिता,—‘सखि ! यथा किल अनेन सह समागमो भवति, तथा अद्य त्वया यतितव्यम्’ एवञ्च श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं गत्वा शीघ्रमब्रवीत् यत्,—‘अहं चन्द्रवत्या तवाम्बिकं प्रेषिता, भणितञ्च त्वां प्रति तया,—‘यस्याम त्वद्दर्शनात् (ङ) मनोभवेन पश्चिमावस्था कृता, तत् यदि शीघ्रमेव मदन्तिके न समेष्यसि, तदा मे मरणं (ट) शरणम्’ । इति श्रुत्वा तेन अभिहितं,—‘यदि अवश्यं मया तत्र गन्तव्यं, तत् कथय, केन उपायेन प्रवेष्टव्यम् ?’ अथ सख्या अभिहितं,—‘रात्रौ (ण) सौधावलम्बितया दृढवरत्रया त्वया

(ठ) निर्वेदेन—स्वावमानेन, वैराग्येण वा । विप्रकृष्टं—दूरस्थम् ।

(ङ) मनोभवेन—कार्मेण । पश्चिमावस्था—अन्त्यावस्था, मृत्युदशा इत्यर्थः ।

(ट) शरणं—रक्षकम्, आश्रय इत्यर्थः, (“शरणं गृह्णस्वित्योः” इत्यमरः) ।

(ण) सौधावलम्बितया—सौधात्—अट्टान्, अवलम्बितया—अन्त्यावस्थया ।

दृढवरत्रया—दृढया—कठिनया, दुर्लभया इति भावः, वरत्रया—वस्त्रया, चर्मरज्जु-विशेषश्च इत्यर्थः, (“नदीं वस्त्रीं वरत्रयां ज्ञातुं” इत्यमरः) ।

(त) तत्राऽऽरोढव्यम् । सोऽब्रवीत्,—‘यदि एवं निश्चयो भवत्याः, तदहमेवं करिष्यामि’ । इति निश्चित्य सखी चन्द्रवतीसकाशं गता ।

अथ आगतायां रजन्यां स राजपुत्रः स्वचेतसा व्यचिन्तयत्,—‘अहो ! महत् (थ) अकृत्यमेतत् । उक्तञ्च,—

गुरोः सुता मित्रभार्यां स्वामि-सेवकगेहिनीम् ।

यो गच्छति पुमान् लोके तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥ ११४ ॥

अपरञ्च,—अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत् ।

स्वर्गाच्च भ्रश्यते येन तत् कर्म न समाचरेत्’ ॥ ११५ ॥

इति सम्यक् विचार्य तत्सकाशं न जगाम ।

अथ (द) प्राप्तव्यमर्थः पर्य्यटन् (ध) धवलगृहपार्श्वे रात्रौ अवलम्बितवरत्रां दृष्ट्वा कौतुकाविष्टहृदयः ताम् आलम्ब्य

(त) तत्र—कुमारोक्षौवे इत्यर्थः, आरोढव्यम्—आरोहणं कर्तव्यं, गन्तव्य-मित्यर्थः ।

(थ) अकृत्यम्—अकृत्यम् ।

गुरोरिति ।—यः पुमान् गुरोः सुता कन्या, मित्रभार्या, स्वामि सेवकगेहिनी पद्मभार्या भृत्यभार्याञ्च, (उपलक्ष्यचञ्चेतत्, विधिवद्देतव्याभवायकं सुताभार्यादि-पदोपादानं वेदितव्यम्) गच्छति, लोके जगति, तं जनं, ब्रह्मघातिनं ब्रह्मघत्यापापिसम-महापापिनमित्यर्थः, आहुः कथयन्ति, बुधा इति शेषः ; एतासु गमनं महापाप-करणं, अतो नानुष्ठेयमात्रं भावः ॥ ११४ ॥

अयश इति ।—येन कर्मणा, अयशः अक्षीर्णः, प्राप्यते लभ्यते, येन च कर्मणा, अपगतिः दुर्गतिः, नरकमित्यर्थः, भवेत्, येन च कर्मणा, स्वर्गात् भ्रश्यते, [देवादि-कस्य भ्रशधानो भावविहितस्यैव रूपमेतत्, पुरुषेणेति कर्तृपदमन्त्रोक्तं वेदितव्यम्] पुरुषः अचरते इत्यर्थः, तत् कर्म न समाचरेत् न कुर्यात् ॥ ११५ ॥

(द) प्राप्तव्यमर्थः,—सागरदत्तसुत इति भावः, [प्राप्तव्यमर्थे पौनःपुन्येनाभि-दधाति यः इत्यर्थे अयंशब्दात् णिचि पयात् पचाद्यचि रूपमेतत्, अन्यथा कर्तुर्लुप-क्षितेः] ।

(ध) धवलगृहपार्श्वे—शोधपार्श्वे ।

अधिष्ठः । तथा च राजपुत्रा 'स एव अयम्' इति आश्चर्य-
चित्तया (न) ज्ञानसादनपानाऽऽच्छादनादिना सम्मान्य तेन
सह अयनतलमाश्रितया तदङ्गसंस्पर्शसञ्जातहर्षरोमाञ्चित-
गात्रया उक्तं,—'युष्मद्दर्शनमात्रानुरक्तया मया आत्मा प्रदत्तो-
ऽयम् ; (प) त्वद्दर्शनम् अन्यो भर्ता मनसि अपि मे न भविष्यति,
तत् कस्मात् मया सह न (फ) ब्रवीषि ?' इति । सोऽब्रवीत्,—
'प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः' । इत्युक्ते तथाऽन्योऽयमिति मत्वा
धवन्मृगहात् (ब) उत्तार्य मुक्तः । स तु (भ) खण्डदेवकुले
गत्वा सुप्तः ।

अथ तत्र कथाचित् (म) खैरिण्या दत्तसङ्केतको यावत्
(य) दण्डपाशकः प्राप्तः, तावत् (र) असौ पूर्वसुप्तः तेन दृष्टः.

(न) ज्ञानेति ।—ज्ञानभाजनपानोद्यवसनादिना । तदङ्गेति ।—तस्य—वर्षिकपुत्रस्य,
अङ्गसंस्पर्शेन—देहसंस्पर्शेन, सञ्जातः,—उत्पन्न, यो हर्ष,—आनन्दः, तेन रोमाञ्चित
—पुलकितं, गात्रं यस्याः तथा, तदेकसंस्पर्शजनिताऽऽनन्देन पुलकितप्ररोधः ।

(प) त्वद्दर्शनम्—तव दर्शनम्,—अङ्गं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा,
[क्रियाविशिष्टकमेतत्] त्वा दर्शयित्वा इत्यर्थे, [अथवा द्वितीयाश्लोपपदात् दर्शयतेः
अमुन्पत्यर्थः, "द्वितीयाद्याश्च" (२ । ४ । ५३ पा०) इति सूत्रात् । अत्र दीक्षित-
मते—परोक्षायामित्येव त्वरायां गम्यमानायासमेवेत्यर्थः, पञ्चनाभमते—अत्तरायामपि
वेदितव्यम्] ।

(फ) ब्रवीषि—बालपति ।

(ब) उत्तार्य—निष्काश्य । मुक्तः,—व्यक्तः ।

(भ) खण्डदेवकुले—भद्रदेवमन्दिरे ।

(न) खैरिण्या—कुण्टया । दत्तसङ्केतकः,—अभिचारार्थं कृतेकृतः ।

(य) दण्डपाशकः,—तदाख्यः पुरुषः, नगररक्षको वा ।

(र) असौ—वर्षिकसुतः इत्यर्थः । पूर्वसुप्तः,—पूर्वे निद्रितः, ["पूर्वांपराधरो-
त्तरम्" (२।१।२८ पा०) इति सूत्रेण पूर्वादिशब्दयोनात् अवयविना सह एकदेशि-
समासत्वेन दर्शनात्, अत्र तु तत्राऽभावात् "सपा सप्" (२।१।४ पा०) इति सूत्रेण
समासः] ।

रक्षस्वरक्षणार्थमभिहितञ्च,—‘को भवान्?’ सोऽब्रवीत्,—
‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः’ । इति श्रुत्वा दण्डपाशकेन अभिहितं,
—‘यच्छून्यं देवगृहमिदं, तदत्र मदौयस्थाने गत्वा स्वपिहि’ ।
तथा (न) प्रतिपद्य सः (व) मतिविपर्ययासात् अन्यशयने सुप्तः ।

अथ तस्य रक्षकस्य कन्या नियमवती नाम रूपयौवन-
सम्पन्ना कस्यापि पुरुषस्य अनुरक्ता सङ्केतं दत्त्वा तत्र शयने
सुप्ताऽऽसीत् ।

अथ सा तम् आयातं दृष्ट्वा ‘स एव अयम् अस्मद्वत्तमः’ इति
रात्रौ (श) घनतरान्धकारव्यामोहिता उत्थाय भोजनाच्छाद-
नादिक्रियां कारयित्वा गान्धर्वविवाहेन आत्मानं (ष) विवाह-
यित्वा तेन समं शयने स्थिता विक्रमितवदनकमला तमाह,
—‘किमद्य अपि मया सह विश्रब्धं भवान् न ब्रवीति?’
सोऽब्रवीत्,—‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः’ । इति श्रुत्वा तथा
चिन्तितं,—‘यत् कार्यम् (स) असमीक्षितं क्रियते, तस्य ईदृक्
फलविपाको भवति’ इति । एवं विमृश्य सविषादया तथा
निःसारितोऽसौ । स च यावत् (ह) वीथीमार्गेण गच्छति, तावत्

(न) प्रतिपद्य—बुद्धा, (“प्राप्तपदश्रमिषेतना” इत्यमरोक्तेः) अङ्गीकृत्य इत्यर्थो
वा, (“प्रतिपद्योऽन्वलिङ्गः स्यात् विज्ञातऽङ्गीकृतेऽपि च” इति मेदिनीवचनात्) ।

(व) मतिविपर्ययासात्—बुद्धिवैपरीत्यात् ।

(ष) अनेति ।—घनतरेच—अतिमानेच, अन्धकारेच—तिमिरेच, व्यामोहिता
—व्यामोहं गता, स्यान्ना सुतीत्यर्थः ।

(श) विवाहयित्वा—उदाहृतम् । [अथ स्वप्नप्रयोगानामवहित्वः ; अथवा विवाहं
कृतेत्यर्थे विवाहशब्दात् तत्कारोत्यर्थे चिन्तनात् ज्ञापि रूपम्] ।

(स) असमीक्षितम्—अपरीक्षितम्, अविचिन्त्येत्यर्थः । फलविपाकः,—परि-
चानः ।

(ह) वीथीमार्गेच—वीथीपदचान् अथवा गृहादिपरं गीष्मं, तथा च तत्-
भीमतेन मार्गेच, राजपथेनेत्यर्थः ।

(क) अन्धविषयवासी वरकौर्त्तिर्नाम वरो महता वाक्यशब्देन भागच्छति । प्राप्तव्यमर्थोऽपि तैः समं गन्तुमारब्धः ।

अथ यावत् प्रत्यामन्ने लग्नसमये (ख) राजमार्गासन्नश्रेष्ठि-
गृहद्वारे रचितमण्डपवेदिकायां (ग) कृतकौतुकमङ्गलवेशा
वर्षिकसुता अस्ति, तावत् मदमत्तो हस्ती (घ) भारोहकं हत्वा
(ङ) प्रणश्यन्नकोलाहलेन लोकम् (च) आकुलयन् तमेव
उद्देशं प्राप्तः । तच्च दृष्ट्वा सर्वे (छ) वरानुयायिनो वरेण सह
(ज) प्रचक्ष्य च दिशो जग्मुः ।

अथ अस्मिन् अवसरे (झ) भयतरललोचनाम् एकाकिनीं
कन्याम् अत्रलोक्य 'मा भैषीः, अहं (ज) परित्राता' इति सुधीरं
स्मिरीकृत्य दक्षिणपाणौ मङ्गल्य महामाहसिकतया प्राप्तव्यमर्थः
परुषवाक्यैः हस्तिनं निर्भर्क्षितवान् । ततः कथमपि देवयोगादप-
याते हस्तिनि समुद्घातान्धवेन अतिक्रान्तलग्नसमये वरकौर्त्तिना

(क) अन्धविषयवासी—अन्धदेशवासी. ("विषयी गोचरे दृष्टे तथा जनपदेऽपि च" इति मेदिनी) ।

(ख) राजमार्गेति ।—राजपथसमीपस्थितवर्षिकप्रवणद्वारसमीपे ।

(ग) कृतेति ।—कृत, —कृतः, कौतुक—विवाहसूत्रं, विवाहवादी इत्ये-
वायेन इत्यर्थः, ("कौतुकन्वजिवादे... । विवाहसूत्रगीतादिभोग्योरपि न इयोः ।"
इति मेदिनी) मङ्गलवेशश्च यथा तादृशी ।

(घ) भारोहकं—हस्तिपादम् ।

(ङ) प्रचक्ष्यदिति ।—प्रचक्ष्यतां—पञ्चावयवनामानां, जनानां—सीमानां, कोला-
हलेन—बलबलध्वनिना, [उद्घाते इतीया] ।

(च) आकुलयन्—व्याकुलीकुर्वन्, इतस्ततो विचिपन् इत्यर्थः ।

(छ) वरानुयायिनः,—वरवाजिकाः ।

(ज) प्रचक्ष्य—पञ्चाप्य ।

(झ) मथेति ।—मथेन—मासेन, तरले—चपले, बोधने—नयने यथासवा-
भूतान् ।

(ज) परित्राता—रक्षिता । सुधीरं—उपदेयम् । स्मिरीकृत्य—साम्यविना ।

आगत्य तावत् तां कन्याम् (ट) अन्यद्वस्तुगतां दृष्ट्वा (ठ) अभिहितं,—‘भोः श्वशुर ! विद्वद्मिदं त्वया अनुष्ठितं, यन्मद्यं प्रदाय कन्या अन्यस्मै प्रदत्ता’ इति । सोऽब्रवीत्,—‘भोः ! अहमपि इस्तिभयपलायितो भवद्भिः सह आयातः, न जाने किमिदं वृत्तम्’ इति अभिधाय दुहितरं प्रष्टुमारब्धः,—‘वत्से ! न त्वया सुन्दरं कृतम् ; तत् कथ्यतां कोऽयं वृत्तान्तः ?’ सोऽब्रवीत्,—‘यदहमनेन प्राणसंशयात् रक्षिता, तदा एनं मुक्त्वा मम जीवन्त्या नान्यः पाणिं ग्रहीष्यति’ इति । अनेन (ङ) वार्त्ताव्यतिकरेण रजनी (ट) व्युष्टा ।

अथ प्रातस्तत्र सञ्जाते (ष) महाजनसमवाये, वार्त्ताव्यतिकरं श्रुत्वा राजदुहिता तमुद्देशमागता । (त) कर्णपरम्परया श्रुत्वा दण्डपाशकसुताऽपि तत्रैव आगता ।

अथ तं महाजनसमवायं श्रुत्वा राजा अपि तत्रैव आजगाम, प्राप्तव्यमर्थं प्राह च,—‘भोः ! विश्वं कथय, कीदृशोऽसौ वृत्तान्तः ?’ अथ सोऽब्रवीत्,—‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः’ इति । राजकन्या स्मृत्वा प्राह,—‘देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्नोति’ । ततो दण्डपाशकसुता अब्रवीत्,—‘तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे’ इति । तम् अखिललोकवृत्तान्तम् आकर्ण्य बणिक्सुताऽब्रवीत्,—‘यदस्मदीयं न हि तत् परेषाम्’ इति । ततश्च अभयदानं दत्त्वा

(ट) अन्यद्वस्तुगता—प्राप्तव्यमर्थं कथयन्नागताम् ।

(ठ) अभिहितम्—उक्तम् । विद्वद्म—अन्वयम् ।

● (ङ) वार्त्ताव्यतिकरेण—परम्परया दत्तव्यमादेन इत्यर्थः ।

(ट) व्युष्टा—व्यतिकृता, प्रभाता इत्यर्थः । [“उष् दाह” इति शातोः मित्राया रूपम्, “धीधीत्, धीधत्” इति कृत्ति रूपद्वयं वेदितव्यम्] ।

(ष) महाजन समवायः—बहुलोकसम्मेलने ।

(त) कर्णपरम्परया—श्रुतिकर्तृणः, ज्ञानश्रुत्यनुसारेणार्थः ।

राजा पृथक् पृथक् वृत्तान्तान् ज्ञात्वा (घ) अवगततत्त्वः तस्मै प्राप्तव्यमर्थाय स्त्रदुहितरं (ढ) सबहुमानं ग्रामसङ्घस्यैव समं सर्वाङ्गद्वारपरिवारयुतां दत्त्वा 'त्वं मे पुत्रोऽसि' इति नगर-
विदितं तं यौवराज्येऽभिषिक्तवान् । दण्डपाशकेनापि स्त्रदुहिता
स्वयतया वस्त्रदानादिना सम्भाव्य प्राप्तव्यमर्थाय प्रदत्ता ।

अथ प्राप्तव्यमर्थेनापि स्त्रीयमातापितरौ समस्तकुटुम्बावृतौ
तस्मिन् नगरे सम्मानपुरःसरं ममान्नीतौ । अथ सोऽपि स्वगोत्रेण
सह विविधभोगान् उपभुञ्जानः सुखेन अवस्थितः । अतोऽहं
ब्रवीमि,—‘प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः’ इत्यादि ।

तदेतत् सकलं (घ) सुखदुःखमनुभूय परं विषादमुपागतोऽनेन
मित्रेण त्वत्प्रकाशम् आनोतः ; तदेतत् मे वैराग्यकारणम्” ।

मन्यरक आह,—“भद्र । भवति (न) सुहृदयमसन्दिग्धं,
यत् (प) क्षुत्क्षामोऽपि शत्रुभूतं त्वां भक्ष्यस्थानं स्थितमेवं पृष्ठ-
मारोप्य आनयति, न मार्गोऽपि भक्षयति । उक्तञ्च ततः,—

विकारं याति नो चित्तं वित्ते यस्य कदाचन ।

मित्रं स्यात् सर्वकालं च कार्योन्मात्रमुत्तमम् ॥ ११६ ॥

(घ) अवगततत्त्वः,—विदितवाच्यार्थः, ज्ञातसर्वगतता इत्यर्थः ।

(ढ) सबहुमानं—सादरम् । सर्वोत्तमम् ।—विविधभुषणभूषितपारजनसहिताम् ।

(घ) सुखदुःखं—[सुखञ्च दुःखञ्चेति समाहारद्वन्द्वः, “विप्रातिषिद्धं चानवि-
क्षरव्याधि” (१४।१२ पा०) इति सूत्रात् समाहारः वैकल्पिकः, तथा च सुखदुःखे
इत्यादि भावतुमर्हतीति बोध्यम्] ।

(न) सुहृदयमसन्दिग्धम्—अर्थ—वाससः, सुहृत्—मित्रम्, असन्दिग्धम्—
अथ सन्देहो नास्तीत्यर्थः ।

(प) क्षुत्क्षामः,—क्षुधाशं, [क्षेधातोः क्षप्रत्ययेन क्षाम इति पठं सिद्धम्] ।
भक्ष्यस्थाने लब्धं—भक्ष्यभूतम् ।

विकारमिति ।—यस्य वित्ते धनविषये, चित्तं कदाचन विकारं नो याति न
मार्गमिति, न विकृतं लभतीत्यर्थः, यस्य सर्वकाले सन्पदि विपदि च इत्यर्थः, मित्रं सुहृत्,

विद्वद्भिः सुहृदामत्र चिह्नेरैतैरसंशयम् ।

परीक्षाकरणं प्रोक्तं होमाग्नेरिव पण्डितैः ॥ ११७ ॥

तथा च,—आपत्काले तु सम्प्राप्ते यस्मिन्नं मित्रमेव तत् ।

वृद्धिकाले तु सम्प्राप्ते दुर्जनोऽपि सुहृद्वेत् ॥ ११८ ॥

तन्त्रमापि अथ अस्य विषये विद्यामः समुत्पन्नः ; यती
नीतिविरुद्धा इयं मैत्रौ मांसाग्निभिः वायसैः सह जलचराणाम् ।

अथवा साधु इदमुच्यते,—

मित्रं कोऽपि न कस्यापि नितान्तं न च वैरकृत् ।

दृश्यते मित्रविध्वस्तात् कार्याहरो परीक्षितः ॥ ११९ ॥

तत् स्वागतं भवतः ? स्वगृहवदास्यताम्, अत्र विषये
सन्तापो न कर्तव्यः । उक्तञ्च,—

स्यात्, न कदाचित् कृतचित् शत्रुर्भवतीत्यर्थः, एवञ्च तन् उत्तमं, जनमिति शेषः, मित्रं
आरयेत्, जन इति शेषः ॥ ११६ ॥

विद्वद्विरिति ।—विद्वद्भिः प्राग्भैः, एतैर्विद्वैः स्वचक्षुः, अविज्ञतमुखभावादिभिरिति
भावः, असंशयं यथा तथा, अत्र संसारे, सुहृदा मित्राणां, परीक्षाकरणं चित्त-
मविज्ञतं न वेति निर्णयकरमित्यर्थः, पण्डितैः वेदविद्भिः, होमाग्नेः आहुवनोयादि-
यज्ञीयाग्रेरिव, प्रोक्तं कथितम्, पण्डितैर्यथा यज्ञादौ दक्षिणावर्त्तत्तु प्रभृतिस्वावस्था-
दिभिर्लक्ष्यैः, अङ्गैर्मन्त्रैश्चलनकलादिकं परीक्षया ज्ञातव्यमुक्तं, तथा मित्रताकरण
सुहृदामपि प्रोक्तलक्ष्यैः हृदयविशुद्ध्यादिकमिति भावः ॥ ११७ ॥

आपत्कालं इति ।—आपत्काले विपत्तिप्रसंगे, सम्प्राप्ते तु उपस्थिते सति, यत्
मित्रम् आपत्कालोऽपि यः सुहृत् भवति इत्यर्थः, तदेव मित्रं मित्रपदवाच्यम् ; वृद्धिकाले
सम्पत्प्रसंगे, सम्प्राप्ते तु दुर्जनोऽपि सुहृत् भवेत्, आत्मनः हितसाधनेत्येति भावः ;
विपत्सहाय एव वन्द्युरिति निष्कर्षः ॥ ११८ ॥

मित्रमिति ।—कोऽपि जनः, कस्यापि न नितान्तं मित्रं, न च वैरकृत् शत्रुः ;
अत्रापि “नितान्तम्” इति पदं योजनीयम् ; मित्रविध्वस्तात् मित्रेण मित्रभावेनावस्थितेन
जनेन, विध्वस्तात् कारणविशेषात् स्वायंसाधनाय वा नार्थं मनितान्, विपक्षीकृता-
दित्यर्थः, कार्यात् वैरी शत्रुः, परीक्षितः, भवतीति शेषः, इति दृश्यते, जनैरिति
शेषः, मित्रभावेनावस्थितोऽपि जनः स्वार्थप्राप्त्यै रिपुषि भवतीति भावः ॥ ११९ ॥

अवभृच्छाया खलप्रीतिः सिद्धमन्त्रश्च योषितः ।

किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ १२० ॥

अत एव (फ) विवेकिनः जितात्मानो धनसृष्ट्यां न कुर्वन्ति ।

अन्वयः,—सुसंस्थितैर्जीवनवत् सुरक्षितैः

निजैऽपि देहे न वियाजितैः क्षचित् ।

पुंसो यमानं व्रजतोऽपि निष्ठुरैः

एतैर्धनैः पञ्चपदी न दीयते ॥ १२१ ॥

अन्वयः,—यथाऽऽमिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १२२ ॥

अन्वेति ।—अन्वाया मेघानां, कृया चनातपः, खलानां दुर्जनानां, प्रीतिः प्रसन्नः, [सर्वं] पक्ष्म, चन्द्रं भक्ष्य, योषितः स्त्रियः, यौवनानि तावण्यानि, धनानि निधानानि च, किञ्चित्कालोपभोग्यानि अल्पकालसन्धोगाहोषि, [भुजधातोः “सृष्ट्वो-
य्यत्” (१।१।२४ पा०) इति ण्यति “चजा कृ चिण्यतो.” (७।३।५२ पा०) इति कृत्वात् भोग्यमिति सिद्धं, मन्त्रश्चायं तु—“भोग्यं भक्तं” (७।३।६८ पा०) इति सूत्रेण भोग्यमित्येव स्मात्] एतानि न चिर तिष्ठन्तीत्यर्थः, अतः स्वयंऽप्येतेषां कदाऽपि नाश-
श्चोचितव्यमिति भावः ॥ १२० ॥

(फ) विवेकिनः,—सदसचिचारकुशलाः । जितात्मानः,—जितेन्द्रियाः ।

सुसंस्थितैरिति ।—सुसंस्थितैः अतिकष्टेन सङ्गृहीतैः, जीवनवत् प्राचवत्, सुरक्षितैः दस्युतस्करादिभ्यः इति भावः, निजैर्देहैऽपि निजदेहाद्येभ्यः, [निमित्ते सप्तमी] क्षचित् न वियाजितैः कदाऽपि न व्ययितैरिति भावः, एतैः बृहश्रेयसीत्यर्थः, निष्ठुरैः आत्मानं वक्ष्यित्वाऽपि तद्वक्ष्यमाणे यतमानस्य उपकारविचारभात् अतीव कठिने-
रित्यर्थः, अकृत्यैरिति भावः, धनैः यमानं यमसङ्काशं, व्रजतः गच्छतोऽपि, पुनरा-
गमनसम्भावनाविरहितव्यापीति भावः, पुंसः स्वरश्चक्रेत्यर्थः पञ्चपदी (अपिरनाध्या-
दायः) पञ्चानां पदानां वक्तुना समाहारः पञ्चपदी लोकात्मन्यगमनकाविक्रयपाथेय-
भूतं काश्चिन्नोपपन्नकमपि, न दीयते न समर्प्यते इत्यर्थः, अथवा पदपञ्चकमपि नाश-
मन्यते इत्यर्थः । धनसृष्टिक इत्यम् ॥ १२१ ॥

यथेति ।—मत्स्यैः जले, श्वापदैः भुवि, पक्षिभिश्च आकाशे, आमिषं भक्ष्यं वस्तु,
सर्वा भक्ष्यन्ते, तथा वित्तवान् धनवान् जनः, सर्वत्रैव सुगमं दुर्गमं वा यथैव प्रदेहि

निर्दोषमपि वित्ताख्यं दोषैर्योजयते नृपः ।

निर्धनः प्राप्तदोषोऽपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ १२३ ॥

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् कष्टसंश्रयान् ॥ १२४ ॥

अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोऽयं सहते जनः ।

श्रतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥ १२५ ॥

अपरं,—विदेशवासजमपि वैराग्यं त्वया न कार्यम् ; यतः,—

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः ? को वा विदेशः स्मृतः ?

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

गच्छति तत्रैवेत्यर्थः, भ्रष्टयते इत्यनुवर्त्यते, अन्त्यामिषस्य स्थानमिवमः वसन्ति, अमिषपा-
मिषानु यथैव गच्छति, तत्रैवादिभिः अथैवधृभिः तत्करेश यस्मै इति भावः ॥ १२२ ॥

निर्दोषमिति ।—नृपः निर्दोषमपि दोषहीनमपि, वित्ताख्यं धनिनः, दोषैः योजयते
इवितं करोति इत्यर्थः, अनलोभात् मिथ्यादोषं प्रख्याप्य दण्डयतीति भावः ; निर्धनः
जनः, प्राप्तदोषोऽपि दोषो अपि, सर्वत्र निरुपद्रवः उत्पातहीनः, केरपि न दूष्यते इत्यर्थः,
अनप्राप्तप्राप्ताविरुद्धादिति भावः, अनमूढा हि विपत्तिः सर्ववामिति तात्पर्यम् ॥ १२३ ॥

अर्थानामर्जने ।—अर्थानां धनानाम्, अर्जने उपार्जने, दुःखं कष्टम्, अर्जिता-
नाञ्च, अर्थानामिति शेषः, रक्षणे दुःखं, नाशे, अर्थानामिति शेषः, दुःखं, व्यये वितरणे,
दुःखं, तस्यात् कष्टसंश्रयान् केवचकटाऽऽवारान्, अर्थान् [अत्र धिक्शब्दयोगे
द्वितीया, “उपात्तध्याङ्गः” (१।४।४८ पा०) इत्यस्य दौषित्यतो धिक्शब्दयोगे
द्वितीया आदित्युक्तम् ; तथा हि,—“उभयसर्वतलोः काव्यां धिगुपय्यादिवु मिषु ।
द्वितीयाऽऽसेदितानेषु ततोऽन्वयापि दृश्यते ॥” इति] धिक् निन्दानि इत्यर्थः ;
सर्वदा दुःखकरत्वात् अर्थहीनः परिहरणीयः इति निष्कर्षः ॥ १२४ ॥

अर्थार्थीति ।—अर्थं मूढो जनः, अर्थार्थी धनार्थी सन्, यानि कष्टानि सहते,
चेत् यदि, मोक्षार्थी सन् तानि कष्टानि, श्रतांशेनापि, सहते इति शेषः, तदा स
लोचन् आप्नुयात् लभेत ; परमपुरुषार्थमुक्तिसाधनादपि अर्थसाधनं नितरां दुःखकर-
मित्युच्यते । विदग्धना इति भावः ॥ १२५ ॥

क इति ।—धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः स्वदेशः, कः ? को वा विदेशः स्मृतः ?
न देशविदेशमन्येति भावः ; यं देशं श्रयते आश्रयति, धीरो जनः इति शेषः, तमेव

यहं द्रानखलाङ्गुलप्रहरणः सिंही वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्राधिरेस्तृष्णां क्षिणित्वात्मनः ॥ १२६ ॥

अर्थहीनः (ब) परं देशे गतोऽपि यः प्रज्ञावान् भवति, स कथञ्चिदपि न सोदति । उक्तञ्च,—

काऽतिभारः समर्थानाम् ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ? ।

को विदेशः सुविद्यानाम् ? कः परः प्रियवादिनाम् ? ॥ १२७ ॥

तत् (भ) प्रज्ञानिधिर्भवान् न (म) प्राकृतपुरुषतुल्यः । अथवा,—

उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं

क्रियाविधिं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कतञ्च दृढसीङ्गदञ्च

लक्ष्मीः स्वयं मार्गति वासहेतोः ॥ १२८ ॥

दंष्ट्रं, बाहुप्रतापार्जितं स्वबाहुबलसम्पन्नं, स्वायत्तमित्यर्थः, कुर्वते, तथैव प्रभूतधनमाना-
दिकम् अर्जयतीति भावः ; दंष्ट्रा मुखः बाहुबलं तानि [क्रस्वोकारवन्नाङ्गुलप्रहरणोऽयं
कन्दोभङ्गश्च यथा प्रयुक्तः] प्रहरणाणि अस्त्राणि यस्य तादृशः, सिंहः यत् वनं गाहते
प्रविशति, तस्मिन्नेव वने, हताना स्वबाहुबलेन विनाशितायां, द्विपेन्द्राणां वनश्रेष्ठानां,
रुधिरैः रक्तैः, आत्मनः स्वस्य, दृष्ट्या क्षिणति अपनयति ; न हि परतन्त्रप्रतिज्ञा
मनस्विभवा इति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थमरूपोऽर्थान्तरव्यासः । आर्द्ध-
विष्णीकृतं इति ॥ १२६ ॥

(ब) परं देशे—अन्धमिदं देशं । सोदति—क्षिणति ।

अ इति ।—समर्थानां शक्तिमत्तानां, अतिभारः कः ? व्यवसायिनां कथिनां, दूरं
किम् ? सुविद्यानां सुशिक्षितविद्यानां, [सुविद्यानां भित्ति वा पाठः] विदेशः कः ?
तथा प्रियवादिना परः कः ? न कोऽपि, तेन प्रियवाक्येनैव सर्वे वनात्क्रोधा अपि
आत्मीया भवन्ति इति भावः ॥ १२७ ॥

(भ) प्रज्ञानिधिः,—बुद्धिमान् ।

(म) प्राकृतपुरुषतुल्यः,—मीचजनसदृशः, ("विवर्त्तमानो नीचः प्राकृतश्च
पृथग्जनः" इत्यमरः) ।

उत्साहेति ।—लक्ष्मीः सम्पत्, वासहेतोः [हेतुशब्दयोगात् "वडो हेतुप्रयोगे"

(२११२६ पा०) इति सूत्रेण वडो] आश्रयायाम्, उत्साहसम्पन्नम् उदयोनिजम्,

अपरं, प्राप्तोऽपि अर्थः (य) कर्मप्राप्ता नश्यति ; तत्
एतावन्ति (१) दिनानि त्वदीयमासीत्, (ख) मुहूर्तमपि अनात्मीयं
भोक्तुं न शक्यते ; (ग) स्वयमागतमपि विधिनाऽपक्रियते ।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्रुते ।

अरण्यां महदासाय मूढः सोमिलको यथा ॥ १२८ ॥

हिरण्यक आह,—“कथमेतत् ?” स आह,—

कथा ५ ।

“कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम (ग) कौलिको वसति
छ । स च (घ) अनेकविधपटरचनारक्षितानि पार्थिवोचि-
तानि सदा एव वस्त्राणि उत्पादयति ; परं तस्य च अनेकाविध-
पटरचनानिपुणस्यापि न भोजनाच्छादनाभ्यधिकं कथमपि अर्थ-

अदीर्घतुल्यम् अचिरक्रियम्, अमलसमित्यर्थः, (“दीर्घतुल्यचिरक्रियः” इत्यमरः) क्रिया-
विशिष्टं काष्ठांशुष्ठानदयं, व्यसनेषु कामगतांशुष्ठानदयद्विधमगयादिदोषेषु, अमलम्
अनालम्, दूरं वल्लवम्, कृतज्ञम् उपकारकतां, तथा दृढं स्थिरं, शौद्धं मेघं यच्च
तादृशं, मित्रवन्तद्व्यवहितस्य इत्यर्थः, जनमिति शेषः, स्वयं जगति अन्विष्यति ;
एतादृशपुण्यस्य करतलगतस्य लक्ष्यारिति तात्पर्यम् । उपजातिः उगमः ॥ १२८ ॥

१ (य) कर्मप्राप्ता—कर्मवशेनेत्यत्र, प्राक्तनकर्मपरिपाककाले इति भावः ।
नश्यति—नष्टः भवति ।

(१) दिनानि इति [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] । त्वदीयं—त्वदायत्तं, जन-
मिति शेषः ।

(ख) मुहूर्तमपि—अल्पकालमपि । अनात्मीयम्—अलम्, अन्वदीयं वस्तु
इत्यर्थः । शक्यते—प्राप्यते ।

(ग) स्वयमागतमपि, अनात्मीयमिति शेषः ।

अर्थस्येति ।—नष्टम् अरण्याम् आसाय प्राप्य, सोमिलकः यथा, तथा मूढः अज्ञः
जनः, अर्थस्य उपार्जनं कृत्वा भोगं नैव समश्रुते लभते इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

(घ) कौलिकः,—तनुवावाक्यजातिविशेषः ।

(य) अनेकेति ।—वहुपकारवस्त्रवयनकौशल्यामिश्रतया जनोपानौकर्यः ।
पार्थिवोचितानि—राजवाक्यानि । अत्यादृत्य—व्यतीत्यर्थः ।

मात्रं सम्पद्यते । अथ अन्ये तत्र सामान्यकौलिकाः (स) स्थूल-
वस्त्रमम्पादनविज्ञानिनो महर्द्धिसम्पन्नाः । तान् अवलोक्य
स स्वभार्यामाह,—‘प्रिये ! पश्य एतान् स्थूलपटकारकान्
धनकनकसमुद्धान्, तत् (इ) अपधारणकं मम एतत् स्थानम् ;
तदन्यत्र उपार्जनाय गच्छामि’ । सा प्राह,—‘भोः प्रियतम !
मिथ्याप्रकपितमेतत् यत् अन्यत्र गतानां धनं भवति, स्वस्थाने
न भवति । उक्तञ्च,—

उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले ।

पक्षिणां तदपि प्राप्या नादत्तमुपतिष्ठते ॥ १३० ॥

तथा च,—न हि भवति यत्र भाव्यं भवति च भाव्यं विना प्रयत्नेन ।

करतलगतमपि नश्यति यस्य तु भवितव्यता नास्ति ॥ १३१ ॥

(स) स्थूलिति ।—स्थूलवस्त्रवयनकुशलाः । महर्द्धिसम्पन्नाः,—महाधनशालिनः ।

(इ) अपधारणकं—न धारकम्, एतत् स्थानं मा न धारयति इत्यर्थः, च न
अन सोभाग्य नास्तीति भावः । [धार्यतेऽस्मिन्ननेन वेत्यर्थेऽधिकरणे करणे वाच्ये ल्युटि
पञ्चात् स्वार्थे कनि इपं, पञ्चात् अञ्जसमासः] ।

उत्पतन्तीति ।—आकाशे न भवति, यत् उत्पतन्ति उड्डोद्यन्ते, कदाचिदिति भावः ;
यत्र महीतले पृथिव्या, निपतन्ति कदाचिदवतरन्तीत्यर्थः, पक्षिण इति शेषः, पक्षिणा
अंगानामपि सन्त्यन्ते इत्यर्थः, तत् कदाचिदुत्पतनं कदाचिच्च निपतनमित्यर्थः, प्राप्ता
किञ्चित् लाभाशया इत्यर्थः, (“प्राप्तिर्नोदये । लाभेऽपि च स्त्रियाम्” इति मेदिनी)
किन्तु यदत्र कदाचित् कञ्चित् किमपि अवतिरितं द्रव्यं, न उपतिष्ठते न प्राप्नो-
तीत्यर्थः, “तत्रष्टं यत्र दीयते” इति स्मृत्यात्, [उपपूर्वात् तिल्लतेः “अकर्मकाश्च”
(१।३।२६ पा०) इति सूत्रेण आत्मनेपदम्], योजनशतादापि आनिष द्रष्टुं समर्थाणां
किञ्चित् प्राप्ताद्ये दिवि भुवि च सुदुर्विचरता स्वगामानामपि प्राप्तिः यदा कर्मफलवाचना,
तदा भूमावचराचानदूरदर्शिनो कर्माधीनाना मानवानां तत्प्राप्तौ का कथा ? यदि
तथा कदाऽपि कञ्चित् किमपि दत्तमासीत् तदा यत् स्थितेन प्रभूतधनं प्राप्तुमिच्छति,
किं यदि नैवमायासिनेति निष्कर्षः । [“प्राप्ता” इत्यत्र “प्राप्तौ” इति पाठे—प्राप्तिविषये
इत्यर्थः] ॥ १३० ॥

न हीत्यादि ।—व्याख्यातं प्राक् १० सूत्रकक्षीये । आर्या इत्यम् ॥ १३१ ॥

यथा धनुसहस्त्रेषु वक्षो विन्दति मातरम् ।

तद्वा पुराकृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥ ११२ ॥

शेते सह शयानेन गच्छन्तमनुगच्छति ।

नराणां प्राक्तनं कर्म तिष्ठेदद्य सहात्मना ॥ ११३ ॥

यथा छायातपो नित्यं सुसम्बद्धौ परस्परम् ।

एवं कर्म च कर्त्ता च संस्मिष्टावितरेतरम् ॥ ११४ ॥

तस्मादत्र एव (क) व्यवसायपरो भव' । कौशिक आह,—
'प्रिये ! न सम्यगभिहितं भवत्या, (ख) व्यवसायं विना कर्म
न (ग) फलति । उक्तञ्च,—

यथैकेन न हस्तेन तालिका सम्प्रपद्यते ।

तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥ ११५ ॥

यथेति ।—धनुसहस्त्रेषु मध्ये [अथ निर्धारणे समग्री] वक्षः गोश्रावणः, यथा
मातरं विन्दति आश्रयति, बहुषु गोषु मध्ये अवस्थिता स्वमातरं परिचित्वा तदधिकं
गच्छति इत्यर्थः, तथा पुराकृतं प्राक्तनं, कर्म, कर्त्तारं तत्तत्कर्मणः फलमोक्तारम्,
अनुगच्छति प्राप्नोति, स्वयमन्विष्य इति भावः ॥ ११२ ॥

शेते इति ।—नराणां प्राक्तनं पूर्वजन्तं, कर्म शयानेन, नरेण इति शेषः, सह शेते,
गच्छन्तं नरम् अनुगच्छति ; अद्य आत्मना सह तिष्ठेत् स्थितिं करोति इत्यर्थः ; दम्पज-
मेतत् प्राक्तनं कर्म प्राचिभिरिति तात्पर्यम् ॥ ११३ ॥

यथेति ।—छायातपो छाया प्रतिबिम्बम्, आतपः रौद्रं तौ, यथा नित्यं सततं,
परस्परं सुसम्बद्धौ भयुक्तौ, तिष्ठत इति शेषः, यमेव आतपस्यैव छायेति भावः, एवं
तथा, कर्म च प्राक्तनमिति भावः, कर्त्ता च सावयौत्यर्थः, इतरेतरम् अन्योऽन्यं,
संस्मिष्टौ सन्नद्धौ, आत्मपि नाभ्योऽन्यं जहीत इत्यर्थः ; स्वकर्मफलमुक् पुमानिति
भावः ॥ ११४ ॥

(क) व्यवसायपरः,—उद्योगपरः, यजमान इत्यर्थः ।

(ख) व्यवसायं—यजम् ।

(ग) फलति—सिध्यति ।

यथेति ।—यथा एकैव हस्तेन तालिका करतलमन्दः, न सम्प्रपद्यते न निपद्यते,

पश्य कर्मवशात् प्राप्तं भोज्यकालेऽपि भोजनम् ।

हृद्योद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथञ्चन ॥ १३६ ॥

तथा च,—उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति सख्योः

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ १३७ ॥

तथा च,—उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सिंहस्य सुप्तस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १३८ ॥

उद्यमेन विना राजन् ! न सिध्यन्ति मनोरथाः ।

कातरा इति जल्पन्ति यद्भाष्यं तद्विष्यति ॥ १३९ ॥

न उद्यम्यते इत्यर्थः, तथा उद्यमपरित्याक्तं यत्ररूपसिद्धिकारणविवर्जितं, कर्मणः फलं न कृतं न कथितम् ; पुरुषकार विना एकेन देवेनैव कर्मं न सिध्यति इत्यर्थः ॥ १३५ ॥

पश्येति ।—पश्य चत्वारण्य, कर्मवशात् प्राप्तमादिति भावः, भोज्यकाले भोजन-
काले, प्राप्तमपि उपस्थितमपि, भोजनं हृद्यस्य उद्यमं चेष्टा, विना वक्त्रे मुखे,
कथञ्चन न प्रविशेत् ; पूर्वकर्मणा भोजनकाले भोजनमुपस्थातुमर्हति, किन्तु मुख-
विवरप्रवेशः प्रसक्तमाध्यः ; अतः सर्वत्र उद्यमेन भवितव्यमिति भावः ॥ १३६ ॥

उद्योगिनमिति ।—सख्योः योः, उद्योगिनं प्रयत्नवान्, पुरुषसिंहं नरवरम्,
उपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः हि दैवं दैवमिति वदन्ति । दैवं निहत्य दूरीकृत्य, चात्म-
शक्त्या पौरुषं यत्नं, कुरु, यत्ने कृते सति यदि न सिध्यति, कार्यमिति शेषः, तदा अत्र
एतावन् यत्ने, कोऽपि दोषः, वर्तते इति शेषः ; यत्नेऽपि सिद्धाभावस्य दर्शनात् सत्यक्
यत्नो न भुनः इति मतव्यमिति भावः ॥ १३७ ॥

उद्यमेनेति ।—कार्याणि उद्यमेन हि यत्नेनैव, सिध्यन्ति कथन्ति, मनोरथैः
सहस्यैः, अभिधावनादिरित्यर्थः, न, सिध्यन्तीत्यनुषङ्गः ; तथा हि, सुप्तस्य निद्रितस्य,
सिंहस्य मुखे मृगाः न हि प्रविशन्ति, तदा तस्य यत्नाभावादिति भावः ; अत्र विशेषेण
सामान्यसमर्थनादर्शानरन्थासाधकारः ॥ १३८ ॥

उद्यमेनेति ।—हे राजन् ! उद्यमेन यत्नेन, विना मनोरथाः अभिधावाः, न
सिध्यन्ति, कातराः चक्षुषाः, जनाः इति शेषः, अन् भाष्यं तत् न विष्यतीति जल्पन्ति
कथयन्ति ; न तत्रैवं तेषां वाक्यमिति भावः ॥ १३९ ॥

स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म न चेत् सिद्धिं प्रयच्छति ।

नोपास्तव्यः पुमांस्तत्र देवान्तरितपौरुषः ॥ १४० ॥

तत् मया अवश्यं देशान्तरं गन्तव्यम् । इति निश्चित्य वर्ष-
मानपुरं गतः । तत्र च वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णेशतत्रयोपार्जनं
कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः ।

अथ अर्धपथे गच्छतः तस्य कदाचित् अटव्यां (घ) पर्यटतो
भगवान् रविरस्तमुगागतः । तदा असौ (ङ) व्यालभयात् स्थूल-
तरवटस्कन्धमारुह्य यावत् प्रसृतः, तावत् (च) निशोथे स्तम्भे द्वौ
पुरुषौ (छ) रौद्राकारौ परस्परं प्रजल्पन्तौ अशृणोत् । तत्रैक
आह,—‘भोः (ज) कर्तुः ! त्वं किं सम्यक् न वेत्सि, यदस्य
सोमिलकस्य (झ) भोजनाच्छादनाभ्यधिका समृद्धिर्नास्ति ; तत्
किं त्वया अस्य सुवर्णेशतत्रयं प्रदत्तम् ?’ स आह,—‘भोः कर्मन् !

स्वशक्त्या ।—स्वशक्त्या निजसामर्थ्येन, कुर्वतः कार्ये संपादयतः, जनस्य इति
शेषः, कर्म चेत् यदि, सिद्धिं साफल्यं, न प्रयच्छति न विदधाति, न सफलं भवतीत्यर्थः,
तदा तत्र अविज्ञौ, पुमान् न उपास्तव्यः न तिरस्कार्यः, [“उपात् प्रशंसायाम्” (७।१।१६
पा०) इति सूत्रेण उपपूर्वकात् उपास्तव्यः यकारादिप्रत्ययविषये प्रशंसाया गम्य-
मानायासेव तुल्यमनः, अतः तु निन्दाऽप्यकल्पात् न तुमिति वेदितव्यम्] यतः सः देवेन
चत्वारित व्याहृत, पौरुषं प्रथम. यस्य तच्चाभूतः, देवविघ्निते पुरुषदोषानवकाशात् न
कोऽपि भवति निन्दाऽप्यदमिति भावः ॥ १४० ॥

(घ) पर्यटतः,—।वचरतः ।

(ङ) व्यालभयात्—हिंस्रभयात् । स्थूलतरवटस्कन्धं—पीनतरवटश्चकारुम् ।

(च) निशोथे—चट्टरात्रे ।

(छ) रौद्राकारौ—भोवकाजतौ ।

(ज) कर्तुः ! प्रभो ! कर्मफलदातः ! इत्यर्थः ।

(झ) भोजनाच्छादनाभ्यधिका—अन्नवस्त्रातिरिक्ता, ससद्भिः,—सन्त्य, नास्ति,

• भोग्येति शेषः ।

मया अवश्यं दातव्यं (ज) व्यवसायिनां, तत्र च (ट) तस्य परिणतिः (ठ) त्वदायत्ता' इति ।

अथ यावदसौ कौलिकः (ड) प्रबुद्धः सुवर्णशतम् अवलोकयति, तावत् रिक्तं पश्यति । ततः (ठ) साक्षेपं चिन्तयामास, — 'अहो ! किमेतत् ? महता कष्टेन उपार्जितं वित्तं हेलया कापि गतम् !! तत् व्यर्थश्रमः अकिञ्चनः कथं स्वपत्न्या मित्राणाञ्च मुखं दर्शयिष्यामि ?' इति विचिन्त्य पुनरपि तदेव (ण) पत्तनं गतः । तत्र च (त) वर्षमात्रेणापि सुवर्णशतपञ्चकमुपार्ज्य भूयोऽपि स्वस्थानं प्रति प्रस्थितः यावत्, तावत् अर्द्धपथे भूयोऽटवोगतस्य भगवान् भानुरस्तं जगाम ।

अथ सुवर्णनाशभयात् सुश्रान्तोऽपि न विश्रान्यति, केवलं (थ) कृतगृहोत्कण्ठः सत्वरं ब्रजति । अत्रान्तरे द्वौ पुरुषौ तादृशौ दृष्टिदेशे समागच्छन्तौ जल्पन्तौ च शृणोति । तत्रैकः प्राह,— 'भोः कर्तुः ! किं त्वया एतस्य सुवर्णशतपञ्चकं प्रदत्तम् ? तत् किं न वेत्ति, यत् भोजनाच्छादनाभ्यधिकमस्य किञ्चित् नास्ति ?' स आह,— 'भोः कर्मन् ! मया अवश्यं देयं व्यवसायिनां, तस्य परिणामः त्वदायत्तः । तत् किं माम्

(ज) व्यवसायिनाम्—उद्योगिनाम्, [अत्र सत्यदाने सत्यश्रविषयया वही] ।

(ट) तस्य—इत्यस्येत्यर्थः, परिणतः, परिणामः, स्थितिरिति यावत् ।

(ठ) त्वदायत्ता—तवाधीना ।

(ड) प्रबुद्धः,—जागरितः । सुवर्णशतम्—सुवर्णमुद्राणां बहवामानेन बन्धनं, सुवर्णसुनायं सुहृदनिबन्धितं वस्त्रावलयमिति यावत् । रिक्तं—शून्यम् ।

(ठ) साक्षेपं—संक्षेपम् । हेलया—चवशया, अतर्कितभावेनेत्यर्थः । अकिञ्चनः,—निर्धनः । [नास्ति किञ्चिदसौत्वकिञ्चनः । मयूरऽथवादिदत्तं समाहः] ।

(ण) पत्तनं—नगरम् ।

(त) वर्षमात्रेणापि—एकवर्षेणैव, [अपवर्गे हतीवा] ।

(थ) कृतगृहोत्कण्ठः,—गृहं प्रति उत्कण्ठितः इत्यर्थः ।

(ढ) उपालभयसि ?' तत् श्रुत्वा सोमिलको यावत् अन्यम् अवलोकयति, तावत् सुवर्णं नास्ति । ततः परं दुःखमापन्नो व्यचिन्तयत्,—‘अहो ! किं मम धनरहितस्य जीवितेन ? तदत्र वटवृक्षे आत्मानमुद्धृत्य प्राणान् त्यजामि’ । एवं निश्चित्य (ञ) दर्भमयीं रज्जुं विधाय स्वकण्ठे पाशं नियोज्य शाखायाम् आत्मानं निबध्य यावत् प्रक्षिपति, तावदेकः पुमान् आकाशस्थः एव इदमाह,—‘भो भोः सोमिलक ! मा एव (न) साहसं कुरु, अहं ते वित्तापहारकः, न ते भोजनाच्छादनाभ्यधिकां (प) वराटिकामपि सज्जामि ; तद्वच्छ स्त्रगृहं प्रति । अन्यच्च, भवदीयसाहसेन अहं तुष्टः, तथा मे न स्यात् व्यर्थं दर्शनम् ; तत् प्रार्थताम् अभीष्टो वरः कश्चित्’ । सोमिलकः आह,—‘यदि एवं, तर्हेहि मे प्रभूतं धनम्’ । स आह,—‘भोः ! किं करिष्यसि भोगरहितेन धनेन ? यतः तव भोजनाच्छादनाभ्यधिका प्राप्तिरपि नास्ति । उक्तञ्च,—

किं तथा क्रियते लक्ष्म्या या बधूरिव केवला ? ।

या च वैश्येव मामान्या पथिकैरुपभुज्यते ? ॥ १४१ ॥

(ढ) उपालभयसि—तिरस्कारोपि, [उपपूर्वकात् लभधातोः स्वार्थे णिच् तुमागमः “लभेच” (अ१ ६४ पा०) इति सूत्रात् ; उपालभसे इति तु अचिज्जन-प्रयोग एवाय समीचीनम्] ।

(ञ) दर्भमयीं—कुशमयीम्, [दर्भनिर्मितानिति “मयद्भवेतयोः” (भा१ १४३ पा०) इति सूत्रात् अवयवाद्यं लघट्] ।

(न) साहसं—हठकारिताम् । विनापहारकः,—धनहर्ता ।

(प) वराटिकामपि—रूपदर्शकमपि, न सज्जामि—सर्पयितुं न शक्नोमीत्यर्थः, [सज्जधातोः वेलाङ्गलचौरादिकस्य शतयथेकस्य रूपमेतत्, ‘साहयसि’ ‘सज्जामि’ च अटि रूपद्वयं वेदितव्यम्] ।

किमिति ।—या लक्ष्मी, केवला बधूरिव कुत्रेव, पुत्रबधूरिवेत्यर्थः, केवलं पुत्रस्यैव भोग्या न आत्मनः इति भावः ; या च लक्ष्मीः, सामान्या साधारणी, वैश्येव कुचक्षेत्रे,

सोमिलक आह,—‘यद्यपि भोगो नास्ति, तथाऽपि तद्वदतु ।

तत्र च,—कृपणोऽप्यकुक्षीनोऽपि सज्जनैर्वर्जितः सदा ।

सेव्यते स नरो लोके यस्य स्यात् वित्तसञ्चयः ॥ १४२ ॥

तथा च,—शिक्षितो च सुवहो च पततः पततो न वा ।

निरोक्षितो मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च’ ॥ १४३ ॥

पुरुष आह,—‘किमेतत्’ ? सोऽब्रवीत्,—

कथा ६ ।

‘कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने (फ) तीक्ष्णविषाणो नाम महावृषभः प्रतिवसति स्म । स च (ब) मदातिरेकात् परित्यक्तनिजयूथः शृङ्गाभ्यां नदीतटानि विदारयन् स्वेच्छया मरकतसदृशानि शष्पाणि भक्षयन् अरण्यचरो बभूव ।

अथ तत्र एव वने प्रलोभको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् स्वभार्यया सह नदीतीरे सुखोपविष्टः तिष्ठति ।

परिकेः सर्वसाधारणैरित्यर्थः, उपभुज्यते, न तु स्वयमित्यर्थः, तथा लप्सा सम्पदा, किं क्रियते ? न किमपि प्रयोजनं तत्र, पुत्रस्यैव भोगार्हा भवतु अन्येषां वा, या नात्मभोगसाधिका, सा नैव काम्या इति भावः ॥ १४१ ॥

कृपण इति ।—यस्य वित्तसञ्चयः धनसङ्ग्रहः, सचितं धनमिति यावत्, ज्ञातं, सः नरः कृपणः व्ययवर्जितः, अकुक्षीनः असत्कुलप्रसूतः, तथा सज्जनैः वर्जितः परित्यक्तोऽपि, सदा लोके संसारे, सेव्यते पूज्यते, लोकोरिति शेषः; धनस्यैव मान-हृत्पुत्रादिति भावः ॥ १४२ ॥

शिक्षिताविति ।—हे भद्रे । मया दश पञ्च च वर्षाणि पञ्चदशवत्सरान् व्याप्य, [अथ “कात्यायनोरत्नसंशोभे” (१।१।५।१०) इति द्वितीया] शिक्षितो च स्वल्पमानो चेत्त्यर्थः, सुवहो दृढसंज्ञितो च, पततः न वा पततः, उष्याविति शेषः, निरोक्षितो दृष्टो; आह-व्यात् पतनसन्देहात्म्यदीभृतवया इति भावः, तात्पर्यमस्म परतः स्फुटीभविति ॥ १४३ ॥

(फ) तीक्ष्णविषाणः,—निक्षिप्तायश्वः ।

(ब) मदातिरेकात्—गर्वाधिक्यात् । मरकतसदृशानि—हरिद्वर्णमणिविशेष-सूक्ष्मानि, स्फाजकानि इत्यर्थः । शष्पाणि—दृशानि ।

अत्रान्तरं स तीक्ष्णविषाणो जलार्थं तदेव (भ) पुलिनम् अव-
तीर्णः ; ततश्च तस्य लम्बमानो वृषणो अवलोक्य शृगालोऽभिहितः,—‘स्वामिन् ! पश्य, अस्य वृषभस्य मांसपिण्डो
लम्बमानो यथा स्थितौ, तदंती क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्यतः ; एवं
ज्ञात्वा भवता (म) पृष्ठानुयायिना भाव्यम्’ । शृगाल आह,—
‘प्रिये ! न ज्ञायते कदाचित् एतयोः पतन भाविष्यति वा न
वा, तत् किं वृथा श्रमाय मां नियोजयामि ? अत्रस्थः तावत्
जलार्थम् आगतान् मूषकान् भक्षयिष्याम (य) सम त्वया,
मार्गोऽयं यतः तेषाम् । अपरं, यदि त्वा (र) मुक्ता अस्य
तीक्ष्णविषाणस्य वृषभस्य पृष्ठे गमिष्यामि, तदा आगत्य अन्यः
काश्चिदेतत् स्थानं समाश्रयिष्यति । न एतत् युज्यते कर्तुम् ।
उक्तञ्च,—यो भ्रूवाणि परित्यज्य अभ्रूवाणि निषेवते ।

भ्रूवाणि तस्य नश्यन्ति अभ्रुवं नष्टमेव च’ ॥ १४४ ॥

शृगालो आह,—‘भोः ! कापुरुषः त्वं यत्किञ्चित् प्राप्तं,
तेनापि सन्तोषं करोषि ।

उक्तञ्च,—सुपूरा स्यात् कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।

सुसन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ १४५ ॥

(भ) पुलिनं—तीर्थोत्थितं तटम् । वृषणो—वृषभोऽङ्गो ।

(म) पृष्ठानुयायिना—पश्चाद्गमिना, अनुसरणपरेण इत्यर्थः ।

(य) समं—सह । यतः,—यस्मात् हेतोः, तेषां—मूषकाणाम्, अयं मार्गः,
—पन्थाः ।

(र) मुक्ता—विद्राव ।

य इति ।—यो जनः, भ्रूवाणि विन्यतानि, परित्यज्य त्यक्त्वा, अभ्रूवाणि अनि-
श्चितानि, निषेवते आश्रयति, यस्य भ्रूवाणि नश्यन्ति, अभ्रुवंच अनिश्चितं पुनः, नष्टमेव
मुबभूव नष्टमित्यर्थः, “नाशमोक्ष्य परं स्थानं पूर्वसाधनं त्यजेत्” इति भावः ॥ १४४ ॥

सुपूरेति ।—कुनदिका कुदा वदी, सुपूरा अल्पेनैव पूरणीया, स्यात्, मूषिका
ञ्जलिः अतिक्षुद्र इति भावः, सुपूरः अल्पेनैव पूर्यः, [सर्वत्र सुपूरशब्दे कर्मणि खल-

तस्मात् पुरुषेण सदा एव उत्साहवता भाव्यम् ।

उक्तम्,—यत्रोत्साहसमारब्धो यत्राऽऽसन्नविहीनता ।

नयविक्रमसंयोगस्तत्र शीरचक्षा ध्रुवम् ॥ १४६ ॥

तद्वैवमिति सञ्चिन्त्य त्वजेन्द्रोदयोगमात्मनः ।

अनुयोगं विना तैलं तिलानां नोपजायते ॥ १४७ ॥

अथच,—यः स्तोकेनापि सन्तोषं कुरुते मन्दधीर्जनः ।

तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता शीरपि मार्ज्यते ॥ १४८ ॥

यच्च त्वं वदसि, एतौ पतिष्यता न वेति, तदपि अयुक्तम् ।

अन्वयः । तथा सुसक्तुष्टः व्यावस्थायामिव पवित्रुष्टः इत्यर्थः, कापुरुषः [“कुनति—” (१।१।१८ पा०) इति गत्यसमासः, ततश्च “विभाषा—” (६।१।१०६ पा०) इति कुत्रश्च ‘का’ आदेशे कापुरुषः कपुरुष इति] अपभो नरः, सत्यकेनापि, वस्तुनेति शेषः, तुष्यति, उत्तमस्य न तथा इति भावः ॥ १४५ ॥

यवेति ।—यत्र उत्साहेन समारम्भः सव्यक् उदयोगः, (“आरम्भस्तु त्वराया व्यादयमेव चरुदपंशोः” इति मेदिनी) यत्र आसन्नविहीनता अनासन्नं, अन्नशोभता इत्यर्थः, तथा नयविक्रमशोः नीतिपुरुषकारयोः, संयोगः समावेशः, तत्र शीः सन्त्य, ध्रुवं निश्चितम्, अपचक्षा शिरा सती, तिष्ठतीति शेषः; पौरुषपक्षपातिन्यः सन्पद इति उदयम् ॥ १४६ ॥

तदिति ।—तत् तस्मात्, उत्साहसमारम्भादौ श्रिया अचक्षत्वेनावस्थानादित्यर्थः, यथा,—तत् प्रसिद्धम् इत्यर्थः; देवम् अग्रतिसमाधेयमिति भावः, इति सञ्चिन्त्य आत्मनः उदयोग पुरुषकार, न व्यजेत्, तथा हि, अनुयोग पौष्टनयनोच सह योग, पुरुषस्यापारमिति यावत्, विना पौष्टनादते इति भावः, तिलानां तैलं न उपजायते न वटि-प्रसृष्टीभवतीत्यर्थः; पौरुषादेव कार्यसिद्धिः सपतीति भावः ॥ १४७ ॥

य इति ।—यः मन्दधीः मूढमतिः, जनः स्त्रीकेनापि अक्षेमेव, सन्तोषं कुरुते सन्तुष्टो भवति इत्यर्थः, भाग्यविहीनस्य मन्दभाग्यस्य, तस्य दत्ताऽपि, केनचिदिति शेषः, शीः सन्त्य, मार्ज्यते शीघ्रते, तादृशकापुरुषसमीपे अचक्षानजनितशोकवाहपरिहारायै तस्मात् पक्षाच्च आत्मा निर्दोषीकथते इत्यर्थः; सत्यमेवेति शेषः; “सन्पदा सुस्मिर-प्लव्यो भवति स्रज्जयाऽपि यः । कृतज्ञस्यो विचिन्त्ये न वदंयति तस्य ज्ञानम् ॥” इति भावः । [शीरादिष्वज मार्ज्यतातोः विनयस्य अग्निधानांवां उपसितम्] ॥ १४८ ॥

उक्तच,—कृतनिश्चयिनो बन्धो तुङ्गिमा नः प्रशस्यते ।

चातकः को वराकोऽयम् ? यस्यैन्द्रो वारिवाङ्कः ॥ १४८ ॥

अपरं, मूषकमांसस्य (ख) निर्विषा अहम्, एतौ च मांस-
पिण्डौ पतनप्रायौ दृश्येते, तत् सर्वथा नान्यथा कर्तव्यम्' इति ।

अथ असौ तदाकर्ण्य मूषकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्ण-
विषाणस्य पृष्ठमन्वगच्छत् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

तावत् स्यात् सर्वकृत्येषु पुरुषोऽत्र स्वयं प्रभुः ।

स्त्रीवाक्पाङ्कशविद्युसो यावन्नो ध्रियते बलात् ॥ १५० ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् ।

अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ १५१ ॥

कृतेति ।—कृतनिश्चयिनः [“न कर्मचारयान्मन्त्रवैद्यो बहुग्रीहिसदृशप्रतिपत्तिकरः”
इति नियमात् कृतनिश्चयिनः इति सदृश असाधुत्वेऽपि एतन्निश्चयस्यासार्वभौमिकत्व-
स्वीकारात् कश्चित् समाधेयम्] कार्येणिवैद्यो दृढसहस्य इत्यर्थः, बन्धो बन्धीयः,
समादरणीयः इत्यर्थः, तुङ्गिमा [तुङ्गशब्दात् भावेऽमन्यप्रत्ययः] उच्चाभिजात इति यावत्,
नः अस्माक, प्रशस्यते प्रशंसनीयो भवति, [“प्रशस्यते” इति कर्मकर्तरि प्रयोगः, “नः”
इति सम्बन्धविवक्षायां षष्ठौ] ; तथा हि वराकः दैवः, अथ चातकः कः ? यस्य
चातकस्य, कृतनिश्चयस्येति भावः, इन्द्रः देवराजः, वारिवाङ्कः जलदाता, चातकः
अतिचुद्रोऽपि कार्ये साधनानीति कृतनिश्चयः सन् जलार्थं देवराजं प्राप्यते, तेन च
देवराजोऽपि तस्य मनोरथं पूरयतीति भावः ॥ १४८ ॥

(ख) निर्विषा—विरक्ता, मूषकमांसमन्वये न मन रुचिरसीति भावः ।

तावदिति ।—अथ संसारे, पुरुषः यावत् बलात् प्रसज्य, स्त्रीणां वाक्येन चङ्कृतः
साहजदृक्प्रियेवः, तेन विद्युच्च. विताडितः, नो ध्रियते न तिष्ठति. तावत् सर्वेषु कृत्येषु
कार्येषु, स्वयं प्रभुः स्वाधीनः, स्यात् ; स्त्रीवशानां हि स्वाधीनता नश्यतीति भावः ॥ १५० ॥

अकृत्यमिति ।—स्त्रीणां वाक्येन प्रेरितः नियुक्तः, बाधितः इत्यर्थः, नरः अकृत्यम्
अकार्यम्, कृत्यं मन्यते, अगम्यं सुमं सुमनं, मन्यते, तथा अभर्त्यं भर्त्यं मन्यते ; तथा च
प्रतिकूलमपि सर्वम् अनुकूलमिव मन्यते स्त्रीव इति भावः ; “तावदेव प्रधानं स्यात्,
तावद्भुवनं रतः । पुरुषो बीविता यावन्न श्येतीति षष्ठी रतः ॥” इति मनुस्मिन्परिभाषात्
स्त्रीवशेन न शनीचीना इति निवर्तः ॥ १५१ ॥

एवं सः (व) तस्य वृष्टतः सभार्यः परिभ्रमन् चिरकालम्
अनयत्, न च (श) तयोः पतनम् अभूत् । ततश्च
(ष) निर्वेदात् पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्यामाह,—

‘श्रियिलौ च सुवह्वौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे ! दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १५२ ॥

एतयोः तत्पश्चादपि पातो न भविष्यति, तत् तदेव स्वस्थानं
गच्छावः’ । अतोऽहं ब्रवामि—‘श्रियिलौ च सुवह्वौ च’
इति’ ।

पुरुष आह,—‘यदि एवं, तन्नृच्छ भूयोऽपि वर्द्धमानपुरम् ।
तत्र द्वौ वणिक्पुत्रौ वसतः, एकः (स) गुप्तधनः, द्वितीयः
(ह) उपभुक्तधनः । ततः तयोः (क) स्वरूपं बुद्ध्वा एकस्य वरः
प्रार्थनीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनम् (ख) अभिहितेन, ततः
त्वामपि गुप्तधनं करोमि ; अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते प्रयोजनं
तदुपभुक्तधनं करोमि’ इति । एवमुक्त्वा अदर्शनं गतः ।

सोमिलकोऽपि विस्मितमना भूयोऽपि वर्द्धमानपुरं गतः ।

(व) तस्य—उपभक्ष्य । वृष्टतः,—पश्चात्, [आद्यादित्यात् सप्तम्यां तसिन्प्रत्ययः] ।

(श) तयोः,—उपभक्षयोः ।

(ष) निर्वेदात्—वेदात् ।

श्रियिलाविति ।—व्याख्यातं प्राक् १४३ सङ्ग्राहश्लोके । अत्रायं भावः, तथा हि,—
कपयः धनं वितरन् न वा, तस्य पेटकावहं धनं “यदि कदाऽपि चक्षाकं भोग्यं
आयेत” इति चिन्ता कृताः तं खेच्ये, यथा शृगालौ सुवह्वौपि उपभक्षयोः श्रियिलावित्
अचिरादेव पतित्यमाचौ मत्वा दीर्घकालं तदनुसरणपरो अभूताम् इति ॥ १५२ ॥

(स) गुप्तधनं,—रक्षितधनः ।

(ह) उपभुक्तधनः,—व्ययितधनः ।

(क) स्वरूपं—धनभोगादिविविधव्ययपरिचयम् इत्यर्थः । बुद्ध्वा—ज्ञात्वा ।

(ख) अभिहितेन—भोगरहितेन । दत्तभोग्येन—दत्तं भोग्यं यस्तु येन
तादृशेन उपभोगार्हे च इत्यर्थः ।

अथ सन्ध्यासमये श्रान्तः कथमपि तत् पुरं प्राप्नो गुप्तधनगृहं
पृच्छन् (ग) कच्छात् लब्ध्वा (घ) अस्तमितसूर्ये प्रविष्टः ।

अथ असौ भार्यापुत्रसमेतेन गुप्तधनेन (ङ) निर्भर्त्त्यमानो
हठात् गृहं प्रविश्य उपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि
(च) भक्तिवर्जितं किञ्चित् अशनं दत्तम् । ततश्च भुक्त्वा तत्र एव
यावत् क्षुप्तो निशीथे, पश्यति तावत् तौ अपि द्वौ पुरुषौ परस्परं
मन्त्रयतः । तत्र एक आह,—‘भोः कर्त्तः ! किं त्वया अस्य
गुप्तधनस्य (छ) अन्योऽधिको व्ययः निर्मितः, यत् सोमिलकस्य
अनेन भोजनं दत्तम् ? तदयुक्तं त्वया कृतम्’ । स आह,—‘भोः
कर्मन् ! न मम अत्र दोषः, मया पुरुषस्य लाभप्राप्तिर्दातव्या,
तत्परिणतिः पुनः त्वदायत्ता’ इति ।

अथ (ज) असौ यावदुत्तिष्ठति, तावत् गुप्तधनः विसृचि-
कया खिद्यमानो रुजाभिभूतः क्षणं तिष्ठति । ततो द्वितीयेऽङ्घ्रि
(झ) तद्दोषेण कृतापवासः सञ्जातः । सोमिलकोऽपि प्रभाते

(ग) कच्छात्—कटेन ।

(घ) अस्तमितसूर्ये—अस्तमितः,—अस्तितः सूर्यः तस्मिन् सूर्ये अस्तं मने,
प्रदीपे इत्यर्थः ।

(ङ) निर्भर्त्त्यमानः,—तिरस्कुशमाद्यः ।

(च) भक्तिवर्जितम्—अनुरागविहीनम्, अनादरोपशान्तनिवर्त्यः, अज्ञानं—
भोजनम् ।

(छ) अन्य इत्यादि ।—सौदरपूरणमात्रव्यादतिरिक्तः व्ययः, निर्मितः,—
कल्पितः, निर्धारित इत्यर्थः । सोमिलकस्य—सोमिलकाय इत्यर्थः, [अत्र सम्प्रदाने
कल्पविवक्षया वही] ।

(ज) असौ—सोमिलकः । उत्तिष्ठति—जागर्ति । विसृचिकया—व्याचि-
विशेषेण । खिद्यमानः,—पीड्यमानः ।

(झ) तद्दोषेण—तेन दोषेण, व्याधिनेति भावः । सोमिलकाय एकवारमीज-
दायेन आत्मनस्तदंशस्य स्वस्वीभावात् एकदिनोपवासेन तत्पूरणं कृतं कर्मवेति भावः ।

तद्गृहात् निष्कृत्य उपभुक्तधनगृहं गतः । तेनापि च अभ्य-
त्यानादिना सत्कृतः (ज) विहितभोजनाच्छादनसम्मानः तस्य
एव गृहे भव्यशय्यायाम् आरुह्य सुष्वाप । ततश्च निशीथे यावत्
पश्यति, तावत् तौ एव द्वौ पुरुषौ मिथो मन्त्रयतः ।

अथ तयोः एक आह,—‘भोः कर्त्तः ! अनेन सोमिलकस्य
उपकारं कुर्वता प्रभुतो व्ययः कृतः, तत् कथय, कथम् अस्य
(ट) उद्धारकविधिः भविष्यति ? अनेन सर्वम् (ठ) एतत्
व्यवहारकगृहात् समानौतम्’ । स आह,—‘भोः कमन् ! मम
कृत्यमेतत्, परिणतिः त्वदायत्ता’ इति ।

अथ प्रभातसमये राजपुरुषः (ड) राजप्रसादजं वित्तम्
आदाय समायात उपभुक्तधनाय समर्पयामास । तत् दृष्ट्वा
सोमिलकः चिन्तयामास,—‘सञ्चयरहितोऽपि वरमेष उपभुक्त-
धनः, न अमी गुप्तधनः ।

उक्तञ्च,—अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवित्तफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १५३ ॥

(ज) विहितेति ।—विहितः,—कृतः, भोजनाच्छादनाभ्या सम्मानः,—आदरः
यस्य तद्योक्तः । भव्यशय्याया—योग्यशयनीये, उत्तमशय्यायामित्यर्थः, (‘भव्यं गुप्तं च
सत्ये च योग्ये भाविनि च विषु’ इति मेदिनी) ।

(ट) उद्धारकविधिः,—परिशोधविधानं, व्ययितधनस्य पुरश्चमिति यावत् ।

(ठ) एतत्—सोमिलकस्य परिचर्यायै द्रव्यम् । व्यवहारकगृहात्—व्यव-
हारविहृष्टार्थः, समानौतम्—मूल्यमदत्तैव काष्ठान्तरं दास्यामि इति प्रतिश्रुत्य
सङ्गृहीतमित्यर्थः ।

(ड) राजप्रसादजं—कुतोऽपि कारणात् राज्ञः परस्काररूपेण दत्तमित्यर्थः,
आतिथ्यसत्काररूपकर्मफलभुक्तमितं विधिपरितमिति भावः ।

अथीति ।—वेदाः अग्निहोत्रं तन्नामकयज्ञागुह्यं, मन्त्रकरणकर्मक्रियापनपूर्वक-
होमादिकं वा, फलं प्रयोजनं येषां तादृशाः, साग्निकत्वमेव वेदाभ्ययनफलमित्यर्थः,
श्रुतं शास्त्रज्ञानं, शीलं सुचरित्रं, वित्तं धनञ्च, फलं प्रयोजनं यस्य तादृशं, विद्वान्

तद्विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु, न कार्यं मे गुप्तधनेन' ।
ततः सोमिलको दत्तभुक्तधनः सञ्जातः । अतोऽहं ब्रवीमि,—

‘अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समभ्युते ।

अरक्षं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा’ ॥ १५४ ॥

तद्गद हिरण्यक ! एवं ज्ञात्वा धनविषये सन्तापो न कार्यः
अथ विद्यमानमपि धनं (ठ) भोज्यबन्धतया तत् अविद्यमानं
मन्तव्यम् ।

उक्तञ्च,—गृहमध्यनिष्ठातेन धनेन धनिनो यदि ।

भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ? ॥ १५५ ॥

तथा च,—उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाश्वसाम् ॥ १५६ ॥

जन. सुखौ भवति, सत्यावतया सत्यदत्त लभते इति भावः, दाराः [दारशब्दस्तु
पुलिङ्ग निव्यवहृत्तचनान्त] स्त्रियः, रतिः सुरतं, पञ्च फलं येषां तादृशाः, पुत्रार्थे
रक्ष्ये च कियते भाव्येति भावः, धनं, दधं दान, भुक्तं भोग्य, फलं यच्च तथाभूतं,
भवतीति ज्ञेयः, धनं मुच्यते दीयते चेति भावः; अन्वया सर्वे निष्फलमिति
तान्यर्थम् ॥ १५३ ॥

अर्थस्येति ।—व्याख्यातं प्राक् १२८ सङ्कटकटोके ॥ १५४ ॥

(ठ) भोज्यबन्धतया—भोगफलाभावेन, केवलं सञ्चयसाधनया स्त्रेषां भोजनादि-
व्ययनिर्वाहेऽपि बहुमुष्टितया इत्यर्थः ।

गृहेति ।—यदि, भागवाः इति कर्तृपदमत्र ऊहनीयम्; गृहमध्ये निष्ठातेन
भुतलप्रोचिनेन इत्यर्थः, भोगसाधनानर्हञ्च इति हृदय, धनेन धनिनः धनवन्तः,
भवन्ति इति शेषः, तदा वयमपि तेनैव धनेन किं कथं, धनिनः न भवामः ? तत्
धनं तेषाम् अन्वाहञ्च एतदिति नास्ति विशेषः, भागवाहित्यमेवाम नियामकमिति
भावः ॥ १५५ ॥

उपाजितानामिति ।—तडागोदरसंस्थानां सरोवरमध्यस्थितानाम्, अश्वसां
जलानां, परीवाहः [परिपूर्ववद्धातोः घञि रूपम्; अत्र “उपसर्गल घञामनुष्ये
वहुलम्” (६।३।१२२ पा०) इति सूत्रेण उपसर्गल दीर्घता] इव जलोष्का इव,
जलानि सारणानिव इत्यर्थः, उपाजितानाम् अर्थानां धनानां, त्यागः एव दानमेव,
रक्ष्यं हि रक्ष्योपायः, तन्नाशलावण्यभावितादिति भावः ॥ १५६ ॥

दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये सच्चयो न कर्त्तव्यः ।

पश्येह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्धन्ये ॥ १५७ ॥

अन्वयः,—दानं भोगो नाशस्त्रिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न मुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १५८ ॥

एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं वित्तोपार्जनं कर्त्तव्यं,
यतो दुःखाय तत् ।

अन्वयः,—धनादिकेषु विद्यन्ते येऽत्र मूर्खाः सुखाशयाः ।

तत्तृतीयोऽप्येव सेवन्ते शैत्यार्थं ते हुताशनम् ॥ १५९ ॥

सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते

शृङ्खैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।

कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं

सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥ १६० ॥

दातव्यमिति ।—धनविषये दातव्यं दानं कर्त्तव्यं, भोक्तव्यं भोगः कर्त्तव्यः, सच्चयः सङ्ग्रहः, न कर्त्तव्यः, पश्य. इह समारं, मधुकरीणां (मधुकराणामिति वा पाठ.) मधुमक्षिकाणां, केवलसच्चयशीलानामिति भावः, सञ्चितम् अर्धं मधुकपं धनम्, अन्ये जनाः, हरन्ति, तथा च मधुकप्येव सदा केवलसच्चयशोभनं न भवितव्यमिति भावः ।
आर्या उक्तम् ॥ १५७ ॥

दानमिति ।—वित्तस्य धनस्य, दानं, भोगः, नाशश्च इति तिस्रो गतयः अवस्थाः, भवन्ति ; यो जनः, न ददाति, न मुङ्क्ते, तस्य जनस्य, तृतीया गतिः नाशः इति भावः, भवति, धनानामिति शेषः ।
आर्या उक्तम् ॥ १५८ ॥

धनादिकेष्विति ।—अत्र संसारे, ये मूर्खाः धनादिकेषु भोग्यवस्तुषु इत्यर्थः, सुखाशयाः सुखसुखमभिलष्य इत्यर्थः, विद्यन्ते तिष्ठन्ति, धनादिनैव सुखं भवति इति ये मन्यन्ते इत्यर्थः, ते तत्तृतीयोऽप्येव [उपश्रवणे तृतीया] उपलब्धिताः, आर्त्ता सन्तः इत्यर्थः ; “तत्ता तृतीये” इति पाठकल्पना साध्वी. शैत्यार्थं हुताशनम् अर्धं, सेवन्ते आश्रयन्ति ; धनादिना सुखाशया शोचार्त्तस्य अपिसेवनादेति भावः । निदर्शनादुक्तम् ॥ १५९ ॥

सर्पा इति ।—सर्पाः पवनं वायुं, पिबन्ति, न च ते सर्पाः दुर्बलाः ; वनगजाः शृङ्खैः नीरमे. दृढे भक्षिरिति भावः, बलिनः बलवान्, भवन्ति, मुनिवराः कन्दैः मूलमिश्रैः, फलेषु कालं गमयन्ति यापयन्ति, शीघ्रणीति यावत् ; एते क्लेशेनैव

सन्तोषान्मुतद्वतानां यत् सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्वनलुब्धानामितचेतस धावताम् ? ॥ १६१ ॥

पौयूषमिव सन्तोषं पिबतां निर्हतिः परा ।

दुःखं निरन्तरं पुंसामसन्तोषवतां पुनः ॥ १६२ ॥

निरोधाच्चेतसोऽक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि ।

आच्छादिते रवौ मेघैराच्छन्नाः स्युर्गर्भस्तयः ॥ १६३ ॥

वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता मङ्गल्यः ।

वाञ्छा निवर्तते नार्थैः पिपामेवाग्निसेवनैः ॥ १६४ ॥

मनुष्टा इत्याशयः, तस्मात् सन्तोष एव यात्काचक्रामेनापि आत्महानिरिव, दुराकाङ्क्षा-
वर्जनमेवात भावः, पुत्रवत् पर निधान रत्नम्, आशया वा । सामान्येन विश्व-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरत्वास । वसन्ततिलक उक्तम् ॥ १६० ॥

सन्तोषेति ।—सन्तोष एव अस्तु, तत्र दृष्टानां परितोषं गतानां, शान्तचेतसां
ज्ञान [ज्ञम् धातोः चिञि निष्ठाप्रत्यये “वा दान्तशान्तत्वादिति—” (७।२।२३ पा०)
इत्यनेन निपातनात् सिद्धम्, पक्षे शान्त इति रूपम्] चतो येषां तथोक्तानां निःस्पृह-
चित्तानां, यत् सुखं भवतीति शेषः, धनलुब्धानाम् अश्रेयधनानाम्, अत एव इतश्च इतश्च
[इदम् शब्दात् समस्या तात्पर्यप्रत्ययः] समन्तादित्यर्थं, धावता धनार्थं चेष्टमानानाम्
इत्यर्थः, जनानामिति शेषः, तत् सुखं कुतः ? कस्मात् ? भवति इति शेषः; नैव भवति
इत्यर्थः, सोमपरित्याग एव सुखहेतुः सर्वेषाम् ज्ञात भावः ॥ १६१ ॥

पौयूषमिवेत ।—पौयूषमिव अस्तमितिव, सन्तोष परितोषं, पिबतां सेवनानानां,
सायकमाश्रयतामित्यर्थः, जनानामात शेषः, परा निर्हति, परम सुखं, भवतीति शेषः ।
असन्तोषवताम् असन्तुष्टानां, केनापि अपरितुष्यतामित्यर्थः, पुंसां पुत्रवाचां, पुनः
किन्तु, निरन्तरम् अवाच्छन्न, दुःखं, भवतीति शेषः; सर्वत्र असन्तोषस्यैव
दुःखमूलकत्वादिति भावः ॥ १६२ ॥

निरोधाद्वा ।—चेतसः चित्तस्य, निरोधात् दमनादित्यर्थः, अखिलानि सम-
याचि, अपचाचि इन्द्रियाणि अपि, श्रोत्रादीन्पौष्यर्थः, निरुद्धानि वशीकृतानि,
दानानि इत्यर्थः, भवतीति शेषः, मनःसंयोगाद्वैतं ज्ञानसामान्यज्ञानवशात् मनस एव
सर्वान्द्रियाण्यवकलं वेदितव्यम् इति भावः; तथा हि, रवौ मूष्ये, मेघैः आच्छादिते-
सात, गर्भस्तयः मूष्यैरिषा, आच्छन्नाः स्युः । दृष्टानाञ्छङ्कारः ॥ १६३ ॥

वाञ्छेति ।—ज्ञानाः मङ्गल्यः वाञ्छाया, वासनायाः, विच्छेदनं विध्वंसः, स्वास्थ्यं

अनिन्द्यमपि निन्दन्ति सुवन्धसुखमुच्चकैः ।

स्वापतेयकृते मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते ? ॥ १६५ ॥

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि न शुभावहा ।

प्रद्यालनादि पङ्क्त्य दूरादस्यर्शनं वरम् ॥ १६६ ॥

दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो

लोभाच्च नान्योऽस्ति रिपुः पृथिव्याम् ।

विभूषणं शीलसमं न चाप्यत्

सन्तोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत् ॥ १६७ ॥

सुखतां सुखमित्यर्थः, प्राहुः कथयन्ति ; अग्निसिधनेः पिपासेव जलदृष्टेव, अर्थैः धनैः, वाङ्मा आकाङ्क्षा, न निवर्तते, परन्तु बहते एव इत्यर्थः, “इतिवा कथयन्त्येव भूय एवानिवर्तते” इति भावः ॥ १६४ ॥

अनिन्द्यमिति ।—मर्त्याः मानवाः, स्वापतेयकृते अनाथे, (“द्रव्यं वित्तं स्वापतेय रिक्त्वन्वक्त्वं धनं वसु” इत्यमरः) अनिन्द्यमपि निन्दानर्हमपि, जनयति श्रेयः, निन्दन्ति, अस्तुत्यस्तुत्ययोग्यञ्च, उच्चकैः अतिमानं, मृगलि प्रशंसन्ति ; किं बहुना, किं किं नाम न कुर्वते ? सर्वमेव कुर्वते इत्यर्थः ; अनाथे तेषां किमपि अकार्यं नास्तीति भावः ॥ १६५ ॥

धर्मार्थमिति ।—यस्य जनस्य, अर्थाच्च धर्मकार्यान्वहानाद्ये, वित्तेहा अनार्जनचेष्टा, तस्यापि धर्मेश्वरपि, सा चेष्टा इत्यलोचनोपम ; न शुभावहा न शुभकरी ; हि यतः, बहस्य कर्दमस्य, प्रद्यालनात् [अथ लब्ध्वापि पश्यन्ती] जादो नात्रे पदं प्रमिष्य पश्चात् तस्य प्रद्यालनमपेक्ष्य इत्यर्थः, दूरात् [“दूरान्तिकार्थेभ्यो वित्तोवा च” (१।१।१५ पा०) इति सूत्रेण पश्यन्ती.] अत्यर्शनं वरं जनाक् प्रियम् ; प्रयत्नतः अनार्जनहेतोः पापं सञ्चित्य ततः परं तत्करकधर्माचरणेन तदपनयनेच्छा लोच्यता अक्षितकर्दमप्रद्यालन-
वत् नितरां द्वैयमिति भावः ॥ १६६ ॥

दानमेति ।—दानेन तुल्यः समः, अन्यः अपरः, निधिः रत्नं, नास्ति, लोभात् [अथ “अन्वारादितरपौदिक—” (१।१।१८ पा०) इति सूत्रेण पश्यन्ती] अन्यः पृथिव्या रिपुः नास्ति ; शीलेन सरलमायिन, समं तुल्यम्, अन्यत् अपरं, विभूषणञ्च न, अस्तीति श्रेयः, सन्तोषेण तुल्यम् अन्यत् धनं नास्ति । उपजातिः
कथम् ॥ १६७ ॥

दरिद्रास्य परा भूतिर्यन्मानद्रविषास्यता ।

जरद्वयधनः शर्वः तथाऽपि परमेष्ठिनः ॥ १६८ ॥

सकृत् कन्दुकपातेन पतत्त्वार्थः पतन्नपि ।

तथा पतति मूर्खस्तु मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १६९ ॥

एवं ज्ञात्वा भद्र ! त्वया सन्तोषः कार्यः” इति । मन्वरक-
वचनमाकर्ण्य वायस आह,—“भद्र ! मन्वरको यत् एवं वदति,
तत् त्वया चित्ते कर्त्तव्यम् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

सुखभाः पुरुषा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुःखभः ॥ १७० ॥

अप्रियास्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।

त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्वर्नामधारकाः” ॥ १७१ ॥

दारिद्र्यात् ।—यत् सा इत्यवकमव्ययम्, मान एव द्रविष्य धनं, तस्य अस्यता
न्यूनता, सा एव दारिद्र्यस्य दैर्घ्यस्य, परा भूतिः श्रेष्ठा सन्पत्, चरमोत्कर्षः इत्यर्थः ;
तथा हि, धनं श्रेष्ठः, जरद्वयधनः जरन् गोरिति जरद्वयः द्वयोः, [“गोरतद्वितसृष्टि”
(५।४।२९ पा०) एति समासान्त टप् । “द्वयोःस्तु जरद्वयः” इत्यमरः] स एव धनं
यस्य सः, जीर्णवस्त्रावसृष्टिरित्यर्थः, तथाऽपि परमेष्ठिनः ; निर्धनत्वेऽपि मानोन्नतत्वा-
दिति भावः, मानोन्नततेव दारिद्र्यता नाम, न धनोन्नता इत्यभिप्रायः ॥ १६८ ॥

सकृदिति ।—कार्यः सुजनः, पतन्नपि अधीनश्चास्यपि, कन्दुकपातेन कन्दुकपतन-
म्, सकृत् एकवारं, पतति तत्पथ्यादेव पुनरुत्पत्तयतीति भावः, मूर्खस्तु तथा पतति,
अथ मृत्पिण्डपतनं मृत्पिण्डा यथा पतति, मृत्पिण्डो यथा पतित्वा पुनर्नोत्पत्ति,
तथा मूर्खोऽपि पतनानन्तरमभ्युदय न लभते इति भावः ॥ १६९ ॥

सुखभा इति ।—हे राजन् ! सततं प्रियवादिनः प्रियभाविनः, पुरुषाः सुखभाः
सुपापाः, सर्व एव सततं सुतिसुखानि वक्तुं शक्नुवन्ति इति भावः, किन्तु अप्रियस्य
सुतिकर्त्तव्यस्य, च यद्यपि, पथ्यस्य हितस्य, वचनस्य इति श्रेयः, वक्ता श्रोता च
दुःखभः, यः अप्रियं किन्तु हितम् उपदिशति, यश्च तत् मृषोति, तादृशो दुःखभो
इत्यर्थः ; मन्वरकस्तु एव वक्ता इति भावः ॥ १७० ॥

अप्रियासीति ।—इह अस्मिन् संसारे, ये जनाः, इषां पुरुषाणां, अप्रियाणि
आपावतः अश्लीलवस्त्राणां, पथ्यानि हितानि, परिचानसुखानीति भावः,

अथ एवं जल्पतां तेषां चित्राङ्गी नाम हरिणो लुब्धक-
त्रासितः तस्मिन् एव सरसि प्रविष्टः ।

अथ आयान्तं ससम्भ्रमम् अवलोक्य लघुपतनको दृक्षम्
आरुढः । हिरण्यका निकटवर्तिनं (ण) शरस्तम्बं प्रविष्टः ।
मन्यरकः सलिलाशयम् आस्थितः ।

अथ लघुपतनको मृगं सम्यक् परिज्ञाय मन्यरकम् उवाच,
—“एहि एहि सखे मन्यरक ! मृगोऽयं दृषार्त्तोऽत्र समायातः
सरसि प्रविष्टः, तस्य शब्दोऽयं, न मानुषमश्रवः” इति । तच्छ्रुत्वा
मन्यरको देशकालांचितमाह,—“भो लघुपतनक ! यथा अयं
मृगो दृश्यते (त) प्रभूतम् उच्छ्वासम् उदहन् (थ) उद्ग्रास्तदृष्ट्या
पृष्ठतोऽवलोकयति, तच्च दृषात्ते एषः, नूनं लुब्धकत्रासितः ;
तज्ज्ञायताम् अस्य पृष्ठं लुब्धका आगच्छन्ति न वा ? इति ।
उवाच,—भयत्रस्ता नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहुः ।

दिशोऽवलोकयत्येव न स्वास्थ्यं व्रजति क्वचित्” ॥१७२॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह,—“भा मन्यरक ! ज्ञातं त्वया
सम्यक् मे त्रासकारणम्, अहं लुब्धकशरप्रहारात् (द) उद्धारितः

वदन्ति भाषन्ते, ते एव मुहुदः [मु ग्रीभर्नं हृदयं यथा ते “मुहुर्मुहुर्दो भिभर्तिमवयो.”
(५।४।१५० पा०) इति हृदयस्य उद्भावः निपात्यत] भिभर्ति, प्राक्ताः काचित्ता,
अन्ते तादृशाः पुनः, नामधारकाः मुहुद इति नाममात्रधारणः, स्युः, न एते
परमार्थतः मुहुद इति भावः ॥ १७१ ॥

(ण) शरस्तम्ब—शरास्यदृक्शङ्कम् ।

(त) प्रभूत—समधिकम् । उच्छ्वास—निश्वासम् ।

(थ) उद्ग्रास्तदृष्ट्या—चकितदृष्टेन ।

भयत्रस्त इति ।—भयत्रस्ता उवाच, नरः मुहुः पुनः, प्रभूतम् अधिकं,
श्वासं कुरुते दोष निश्वासति इत्यर्थः, दिशः अवलोकयति समलात् निरीक्षते एव,
तथा काचन् कुवापि, स्वास्थ्यं न व्रजति नाधिगच्छति ॥ १७२ ॥

(द) उद्धारितः,—निर्गोचः ।

लक्ष्मणेन भद्र समायातः । मम युधं तैः लुब्धकेः व्यापादितं भविष्यति ; तत् शरणायतस्य मे दर्शय किञ्चित् भगव्यं स्थानं लुब्धकानाम्” । तदाकर्ण्य मन्यरक आह,—“भोः चित्राङ्ग ! अयतां नौतिशास्त्रं,—

हावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।

हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः ॥ १७३ ॥

तद्व्यवस्थां शोभं (ध) सघनं वन, यावत् अत्रापि न आगच्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः” । अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरम् अभ्युपेत्य उवाच,—“भो मन्यरक ! गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहोन्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः ; तत् चित्राङ्ग ! त्व (न) विम्व्यो वनात् वहिर्भव” ।

ततः ते चत्वारोऽपि मित्रभावमाश्रिताः तस्मिन् सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायायाः (प) अधस्तात् सुभाषित-गोष्ठोसुखम् अनुभवन्तः सुखेन कालं नयन्ति । अथवा युक्तमत-दृश्यते,—

वार्ति ।—इह संघाते, शत्रुदर्शने, जाते इति श्रवः, वैरकृतपराभवसंभावनायाः समानतायाम् इति भावः, विमुक्तौ परिभाषणार्थं, यो उपायो साधने, प्रोक्तौ कायतो, एकः, उपाय इति श्रवः, हस्तयोश्चालनात् करयोः व्यापारान्, हस्ताभ्यां प्रहारादिकम् इति भावः, द्वितीयः, उपाय इत्यनुपपन्नः, पादवेगजः चरचवेगजनितः, दूरतः प्रलायनरूप इति भावः ॥ १७३ ॥

(ध) सघनं—साम्पत्तिः, निविडमिति भावः ।

(न) विम्व्यः,—विम्व्यः, नि,शत्रु इति यावत् । वनादिति ।—[“अन्धारा—” (२३३२८पा०) इति सूत्रे “अपपरिवहिरिति समासविधानात् आपकात् वहिर्बोने पञ्चमी” इति वृत्तिवारवचनात् वहिःशब्दयोगे पञ्चमी] ।

(प) अधस्तात्—तत्तदर्थः । सुभाषितेति ।—सुभाषिते—सुखाकादे, या गोष्ठी—सभा, तथा सुखम्—आनन्दम् ।

सुभाषितरसास्वाद-बहरोमाञ्चकञ्चुकाः ।

विनाऽपि सङ्गमं स्त्रीणां सुधियः सुखमासते ॥ १०४ ॥

सुभाषितमयद्रव्य-सङ्गृहं न करोति यः ।

स तु प्रस्तावयन्नेषु कां प्रदास्यति दक्षिणाम् ? ॥ १०५ ॥

तथा च,—सङ्गृहं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः ।

यस्य सम्पुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितम् ? ॥ १०६ ॥

अथ एकस्मिन्नहनि गाँठौममये चित्राङ्गो न आयातः ;
ततः ते व्याकुर्नोभूताः परस्परं जल्पितुम् आरब्धाः,—“अहो !
किमयं सुहृद्व समायातः ? किं सिंहादिभिः क्वापि व्यापादितः ?
उत लुब्धकैः ? अथवा अनले प्रपतितः ? (फ) गर्त्तविषमे वा
नवदृग्गनीत्यादिति ? अथवा साधु इदमुच्यते,—

सुभाषितेति ।—सुधियः विद्वान्, सुभाषितस्य मधुरालापस्य, रसास्वाद-
बहः जनितः, रोमाञ्चः भीमदर्पणमेव, कञ्चुकः बाणश्च येषां तादृशा, सन्
भौषा सङ्गमं सादृश्यं, विनाऽपि सुखम आसते अवतिष्ठन्ते, सुधिया स्त्रीसङ्गमादपि
मित्रमङ्ग-नितरां प्रतिप्रदः इति तात्पर्यम् ॥ १०४ ॥

सुभाषितेति ।—यः सुभाषितमयानां सङ्गृहपाथा, द्रव्याणां धनानां, सङ्गृहं न
करोति, स तु प्रस्तावयन्नेषु प्रस्तावाः परस्परालापः एव, यज्ञाः तेषु, का दक्षिण
प्रदास्यति ? कथं सन्धानं तोषयिष्यतीत्यर्थः, सभ्यसन्तोषसम्पादनार्थं सुभाषित-
आवश्यकत्वात् इति भावः ॥ १०५ ॥

जल्पति ।—यः सङ्गृहं एकवारम्, उक्तं भाषितं, न गृह्णाति वाक्यप्रयोगमात्रेणै-
तदर्थं वाङ्मं न गृह्णाति इत्यर्थः, स्वयं वा न करोति वक्तुं न गृह्णातीति भावः, यस्य च
सम्पुटिका आचारविशेष, सुभाषितमयद्रव्यं सङ्गृह्य तद्व्यवहारार्थमिति भावः, सहाय्य
सङ्गृह इति निष्कर्षः, यद्वा,—सम्पुटिका आवरणभेदः, अवधानमिति भावः, नास्ति
यद्वा,—यस्य सम्पुटिका वचनावरणं, नास्ति, निरन्तरमेव यं प्रसङ्गरहितमपि वक्तुं
भावः, तस्य सुभाषितं कृतं, स सुभाषिते नाधिकारीति भावः, यः भावज्ञः, यः
अर्थं विदग्धः, यस्य च विविधसूक्तिसङ्गृहोऽस्ति, एव सभाभूषणं, नात्र इति
तात्पर्यम् ॥ १०६ ॥

(फ) गर्त्तविषमे—गर्त्तवशात् उन्नतानते प्रदेशे इत्यर्थः । नवदृग्गतेति ।—नवे
—नूतनेषु, कीमतेषु इति यावत्, दृग्गेषु स्त्रीत्यात्—भीमविषयवशात् ।

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धः पापं विशङ्कते मोहात् ।

किमु दृष्टवद्वापायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ? ॥ १७७ ॥

अथ मन्यरको वायसमाह,—“भो लघुपतनक ! अहं
द्विरण्यकश्च तावत् द्वौ अपि अशक्तौ तस्य अन्वेषणं कर्तुं मन्द-
गतित्वात् ; तत् गत्वा त्वम् अरण्यं (ब) शोधय, यदि कुत्रचित् तं
जीवन्तं पश्यसि” इति । तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरे यावत्
गच्छति, तावत् (भ) पल्लवतीरे चित्राङ्गः (म) कूटपाशनिगन्धितः
तिष्ठति, इति दृष्ट्वा शाकव्याकुलितमनाः तम् अवोचत्,—
“भद्र ! किमिदम् ?” चित्राङ्गोऽपि वायसमवलोक्य विशेषेण
दुःखितमना बभूव । अथवा युक्तमेतत्,—

अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वाऽपीष्टदर्शनात् ।

प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखाऽऽवेगोऽधिको भवेत् ॥ १७८ ॥

ततश्च वाक्यावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह,—“भो

स्वगृहोद्यानेति ।—स्निग्धः सुहृद्भिः, मोहान् मायावशात्, स्वगृहस्य यत् उद्यानं
गृहसन्निकृतम् उपवनं, तत्र गतेऽपि, गृहदि इति शेषः । पापम् अनिष्टं, विशङ्कते
विशेषेण चिन्तयेति । दृष्टेति ।—दृष्ट्वा वदन् अपायाः विपदं यत्र तादृशः, अत एव
प्रतिभयः भयावहः, यः कान्तारः दर्शनं वनं, वनं वा, तस्य मध्यस्थे मध्यवर्तिनि मतिः
किमु ? वक्तव्यमिति शेषः ; तादृशे देशे प्रियजनानां स्थितिरतीव शङ्कास्पदमिति
भावः । आर्या वक्तम् ॥ १७७ ॥

(ब) शोधय—अन्वेषयेति भावः ।

(भ) पल्लवतीरे—बुद्धसरोवरतटे, (“पल्लवसाल्यसरः” इत्यमरः) ।

(म) कूटेति ।—कूटपाशेन—कपटजालेन, निगन्धितः,—निबद्धः ।

अपीति ।—दृष्ट्वा प्रियम्, दर्शनात् मन्दत्वं जायमानं, आपन्नोऽपि पातोऽपि,
नष्टोऽपि नाशं गतोऽपि वा, प्राणिना दुःखाऽऽवेगः, प्रायेण प्रायशः, बाहुल्येन वा, भूयो
पुनरपि, अधिको भवेत् ; “स्वजनस्य हि दुःखमयतः विद्वत्प्राणिविपजायते” इत्यादि-
दर्शनात् मन्दीभूतं विबुधमपि वा तदुःखमभिगम्य भूयः स्वजनदर्शनावसरे पुनरभिवर्द्धते
इत्याशयः ॥ १७८ ॥

मित्रः । सञ्ज्ञातोऽयं तावन्नम मृत्युः ; तत् (य) युक्तं सम्पन्नं
यत् भवता सह मे दर्शनं मञ्ज्ञातम् ।

उक्तञ्च,—प्राणात्यये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।

तत् द्वाभ्यां सुखदं पञ्चाब्जीवतोऽपि मृतस्य च ॥ १७८ ॥

तत् क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात् सुभाषितगोष्ठौषु अभिहितम् ।

तथा हिरण्यकमन्यरकौ मम वाक्याद्वाच्यौ ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वाऽपि दुर्लभं यदुदाहृतम् ।

तत् क्षन्तव्यं युवाभ्यां मे कृत्वा प्रीतिपरं मनः” ॥ १८० ॥

तत् श्रुत्वा लघुपतनक आह,—“भद्र ! न मेतव्यम् अस्मद्-
विधैः मित्रैः विद्यमानैः ; यावत् अहं द्रुततरं हिरण्यकं गृहीत्वा
आगच्छामि । अपरं, ये सत्पुरुषा भवन्ति, ते व्यसने न
व्याकुलत्वमुपयान्ति । उक्तञ्च,—

(य) युक्तम्—उचितम् । सम्पन्न—भूतम् ।

प्राणात्यये इति ।—प्राणानाम् अत्यये अपमने, प्राणविनाशहेतौ इत्यर्थः, समुत्पन्ने
समुपस्थिते, यदि मित्रदर्शनं स्यात् तदा पश्चात् मित्रदर्शनानन्तरं, जीवतः मित्रवाङ्मा-
त्येन प्राप्तजीवनस्य, मृतस्य च मृतस्य वा जनस्य, उभयोरेवेत्यर्थः, द्वाभ्यां जीवन-
मरणाभ्यामपि, उभाभ्यामेव अवस्थाभ्यामित्यर्थः, जीवनं वा तिर्यत्, मरणं वा भवत्,
उभयोरेव अवस्थयोरिति यावत्, तत् मित्रदर्शनं, सुखदं सुखपदम् ; मित्रजीवत्वेन
जीवनरक्षाऽपि भवितुमर्हति, मरणेऽपि वा मित्रकृतसंयोजनद्विकल्पपारिणाम्येन मृतस्य
सङ्गतिश्चात्र भवितुमर्हति इति द्वयोरेव जीवन्मृतयोः परमदर्शनाभावाभ्यां सुखसम्भाव-
नेति भावः, तेन हि अस्मिन्महानी जीविष्यामि मरिष्यामि वा पतङ्गमाप मे खममेव,
अनिमनस्ये मित्रदर्शनस्यैव केवलं वाञ्छनीयत्वादित्याशयः ॥ १७८ ॥

अथेदानीन्निमग्नमयं निश्चित्य प्रार्थयते, अज्ञानादिति ।—अज्ञानात् ज्ञानतोऽपि
वा, यत् दुर्लभं दुर्लभं, उदाहृतम् उक्तं, मया सुभाषितगोष्ठौषु इति शब्दः, युवाभ्यां
प्रीतिपरं प्रणयपूर्णं, मनः कृत्वा, शान्तवृत्तिमिति भावः, यद्वा,—मे मम, मनः प्रीतिपरम्
इति कृत्वा प्रणयवशादेव मया तदभिहितमिति विविच्येत्यर्थः, मे मनः, तत् दुर्लभं,
क्षन्तव्यं क्षोदकम् ; क्षन्तुमनये मित्रवृत्तेश्च पूर्वोक्तमभीष्टं मे वचनजातं सपद्येव
विकरणीयं, क्षन्तव्यञ्च जीवनावधिच्छेदादित्याशयः ॥ १८० ॥

सम्पदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे न भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिष्ठकं जनयति जननी सुतं विरक्तम् ॥ १८१ ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकः चित्राङ्गम् आश्वाख्य यत्र हिरण्यक-
मन्यरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वे चित्राङ्गपाशपतनं कथितवान् ।
हिरण्यकश्च (१) चित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं पृष्ठम्
आरोप्य भूयोऽपि मत्वरं चित्राङ्गसमोपे गतः । सोऽपि मूषक-
मवलीक्य किञ्चित् जीविताशया (ल) संश्लिष्ट आह,—

“आपन्नाशाय विबुधैः कर्त्तव्याः सुहृदोऽमनाः ।

न तरत्यापदं कश्चित् योऽत्र मित्रविवर्जितः” ॥ १८२ ॥

हिरण्यक आह,—“भद्र ! त्वं तावत् नीतिशाल्वन्नः
(व) दक्षमतिः, तत् कथमत्र कूटपाशे पतितः ?” स आह,—

इदानीं सुहृदः । अतल्लेख्यं सम्पादयितुं यतन्ते, सम्पदोति ।—यस्य जनस्य, सम्पाद
हर्षः आतर्भावं गत आनन्दः, न, विषाद आपत्कालं, विषादोऽप्यापदं दृष्टं, न, रणे
युद्धं, भीरुत्वं मयशीलता, भावयन्ते इति शेषः, जननी माता, भुवनत्रयतिष्ठकं लोक-
त्रयललासभूतः, यशसमन्वितः, त तादृशं, सत पुत्रं, विरक्तम् अन्धं, जनयति प्रसूतं ;
पतन्नवणालाञ्छितं भूतिं दुर्लभं एव, अतः सत्यहर्षेण भवता न विपदि व्याकुलोभतेन
अवितत्यमिति तान्त्वर्थं । आर्या त्रयम् ॥ १८१ ॥

(१) चित्राङ्गः ।—चित्राङ्गश्च—तदाख्यस्य सख्यः, पाशात् मोक्षणं—
माचमं प्रति, मोचनायम् इत्यर्थः । कृतनिश्चयः—विहितसिद्धान्तं, कृतप्राप्त-
मित्यर्थः ।

(ल) संश्लिष्टः,—समालिङ्गितः, युक्त इत्यर्थः ।

इदानीं सुहृदङ्गुलस्य अवश्वकर्म्मव्यतामाह, आपदिति ।—विबुधैः विबुधैः, आप-
पन्नाशाय विपदो मुक्तये, अमनाः निर्दोषाः, सज्जना इत्यर्थः, सुहृदः कर्त्तव्याः, अत्र
संसारं, यः काश्चित् मित्रविवर्जितं बन्धुविहीनं, स आपदं न तरति आपदो न मुच्यते
इत्यर्थः, आपत्पारवाण्यं बन्धु एव एकः समयः इति भावः ; अतः प्रियसुहृत् मूषकः
नूनं मा मोक्षयिष्यतीति निगूढाशयः ॥ १८२ ॥

(व) दक्षमतिः,—निपुणबुद्धिः ।

“भोः ! न कालोऽयं (अ) विवादस्य ; तन्न यावत् स पापात्मा लुब्धकः समभ्येति, तावत् द्रुततरं (ष) कर्तव्य इमं (स) मत्पाद-
पाशम्” । तदाकर्ण्य विद्वस्य आह हिरण्यकः,—“किं मयि अपि
समायातं लुब्धकात् विमेष ? ततः शास्त्रं प्रति महती मे
(ह) विरक्तिः सम्पन्ना, यत्. भवद्विधा अपि नीतिशास्त्रविद
एनाम् अवस्था प्राप्नुवन्ति, तेन त्वा पृच्छामि” । स आह,—
“भद्र ! कमेणा दुद्विरपि हन्यते ।

उक्तञ्च,—कृतान्तपाशबद्धानां देवापहतचेतसाम् ।

बुद्धयः कुञ्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १८३ ॥

विधात्रा रचिता या सा ललाटेऽक्षरमालिका ।

न तां मार्जयितुं शक्ताः खड्गुद्गाऽप्यतिपण्डिताः” ॥ १८४ ॥

(अ) विवादस्य—अनुयोगस्य, तत्परिष्कारस्य इत्यर्थः, अथवा विवादस्य—
विबिधनादस्य, साक्ष्यप्रत्याक्षरूपस्य विद्वदस्य भाषणस्य इत्यर्थः ।

(ष) कर्तव्य—क्रियम् ।

(स) मर्दात ।—मम पादानां—परिधानां, पाशः तम् ।

(ह) विरक्तिः,—अनास्था । सम्पन्ना—जाता ।

देवप्रभावमाह, कृतान्तात् ।—कृतान्तस्य यस्य, (“कृतान्ता यमदेवयोः” इति
विश्व) पार्श्वेन बद्धानां नियन्त्रितानाम्, आसन्नमृत्युमाभिव्यर्थं, देवेन उपहतं विनष्टं,
अकृतमिति यावत्, चेतो येषां, देवैरावलम्बमतीनाम् इत्यर्थः, महतामपि विद्वद्भिरपि,
बुद्धयः कुञ्जगामिन्य बलगतयः, कुपयगा इत्यर्थः, भवन्ति, नीतिविमार्जिताः
विधात्रापि दीर्घाभ्यां कण्ठिता भवन्तीति भावः, देवावलम्बितत्वात् नात्र मे दोषो
पातस्य इति गुढाभिप्रायः ॥ १८३ ॥

इदानीं देवस्य अलङ्घनीयतामाह, विधात्रेति ।—विधात्रा विधिना, (“विधात्रा
विश्वस्य विधिः” इत्यमरः) ललाटे भालदेशे, सा पौर्वदेहिककर्मफलं जन्मममकालमेव
निर्दिष्टा इत्यर्थः, या अक्षरमालिका वणावली, रचिता लिखिता, या हि स्वप्राक्तन-
कर्मवशादायता इति भावः, अतिपण्डिताः अपि खड्गुद्गा आत्मबुद्धिप्रभावस्य
इत्यर्थः, ताम् अक्षरमालिकां, मार्जयितुं शक्नुयितुं, खण्डयितुम् इत्यर्थः, न शक्ताः न
खल्वर्थाः, भवन्ति इति शेषः, अत्रविधिष्या हि भवन्ति देवगतय इति भावः ॥ १८४ ॥

एवं तयोः प्रवदतोः (क) सुहृद्भयमनसन्तसहृदयो मन्थरकः
 शनैः शनैः तं प्रदेशम् आजगाम । तं दृष्ट्वा लघुप्रतनको
 हिरण्यकमाह,—“अहो ! न शोभनम् (ख) आपतितम्” ।
 हिरण्यकः आह,—“किं स लुब्धकः समायाति ?” स आह,—
 “आस्तां तावत् (ग) लुब्धकवात्ता, एष मन्थरकः समागच्छति ;
 तत् (घ) अनौतिः अनुष्ठिता अनेन, यतो वयमपि (ङ) अस्य
 कारणात् नूनं (च) व्यापादनं यास्यामः ; यदि स पापात्मा लुब्धकः
 समागमिष्यति, तदहं तावत् खम् उत्पतिष्यामि, त्वं पुनर्विल्लं
 प्रविश्य आत्मानं रक्षयिष्यमि, चित्राङ्गोऽपि वेगेन टिगन्तरं
 यास्यति, एष पुनर्जलचरः स्थले (छ) कथं भविष्यति ? इति
 व्याकुलोऽस्मि” । अत्रान्तरे प्राप्नोऽयं मन्थरकः । हिरण्यक
 आह,—“भद्र ! न युक्तम् अनुष्ठितं भवता, यदत्र समायातः ;
 तद्भूयोऽपि द्रुततरं गम्यतां, यावत् असौ लुब्धको न समायाति” ।
 मन्थरक आह,—“भद्र ! किं करोमि ? न शक्नोमि (ज) तत्रस्थो
 मित्रव्यसनाग्निदाहं सोढुं, तेनाहम् अत्र आगतः । अथवा
 साधु इदमुच्यते,—

(क) सुहृदिति ।—वन्धुविपक्षवर्णेन दुःखिताचितः ।

(ख) आपतितम्—उपस्थितम् ।

(ग) लुब्धकवात्ता—व्याधस्तान्., व्याधप्रसङ्ग इति यावत् ।

(घ) अनौतिः,—दर्शयः ।

(ङ) अस्य—मन्थरकस्य ।

(च) व्यापादनं—विनाशम्, सन्तमानित्वेन पलायनाद्यनम् अमं विहाय
 प्रत्ययाश्रयदानान् अस्माकमपि गन्तुमशक्यत्वादिति भावः । खम्—आकाशम् ।

(छ) कथं भविष्यति—किं कविष्यति इत्यर्थः, जलचरस्य स्थलगमनासामर्थ्या-
 दिति भावः ।

(ज) तत्रस्थः,—तस्मिन् स्थाने स्थितः । मित्रव्यसनेति ।—वन्धुविपक्षव-
 र्थो वरिः तेन दाहं—तदुक्तं सत्तापमित्यर्थः ।

दयितजनविप्रयोगाः वित्तवियोगाश्च केन सञ्ज्ञाः स्युः ? ।

यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनमङ्गमो न स्यात् ॥ १८५ ॥

वरं प्राणपरित्यागो न वियोगो भवादृशैः ।

प्राणा जन्मान्तरे भूयो न भवन्ति भवद्दिधाः” ॥ १८६ ॥

(भ) एवं तस्य प्रवदतः आकर्णपूरितशरामनो लुब्धकोऽपि
उपागतः; तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तत्क्षणात् खण्डितः ।
अत्रान्तरे चित्वाङ्गः मत्वरं पृष्ठमवलोकयन् प्रधावितः, लघुपत-
नको वृक्षमारुहः, हिरण्यकश्च मर्मीपवर्ति विलं प्रविष्टः ।

अथ अमी लुब्धको मृगगमनात् विप्रस्सुवदनो व्यर्थश्चमः तं
मन्यरकं मन्दं मन्दं स्थलमर्धं गच्छन्तं दृष्टवान्, अचिन्तयच्च,—
“यद्यपि कुरङ्गो धात्रा अपहृतः, तथाऽपि अयं कूर्म आह्वारार्थे

इदानीं भित्तव्यमनस्य असञ्ज्ञतावर्धनप्रसङ्गात् । भित्तव्यमनस्य सुखहेतुत्वमाह,
दयितेति ।—यदि सुमहौषधकल्पः [“दृष्टममात्रो कल्पः” (५।१।६७ पा०) इति
मन्त्रकल्पप्रत्ययः] बोधवदौषधमदृशः, सकलव्यथाऽपकारक इति यावत्, वयस्य-
जनमङ्गम, सुदृक्मङ्गलः, न स्यात्, तदा दयितजनानां प्रियजनानां, विप्रयोगा-
विरहाः, वित्तवियोगाश्च धनमाशाश्च, केन जनेन, सञ्ज्ञा मोदय्याः, कुः ? भित्त-
व्यमनस्य प्रियजनानां धनमाशाश्च विरहात् जायमान शोको विस्मयते लोकैः इति तु
निष्कर्षः । आर्या उक्तम् ॥ १८५ ॥

अथ अक्रान्तवन्तः अतीव दुर्लभतामाह, वर्जयति ।—प्राणपरित्यागो मरणं, वरं
मनाकप्रियः, [अथ मनाकप्रियार्थं वरशब्दस्य स्तोत्रत्वम्, “देवाहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु कीदृ-
मनाकप्रिये” इत्यमरवचनात्] किन्तु भवादृशे सुहृद्भिराति भावः, वियोगो विच्छिन्दः, न,
वरमित्यनुपपन्नः, प्राणाः जन्मान्तरे भूयः पुनः भवन्ति, लब्धा इति शेषः, भवद्दिधाः भवा-
दृशाः, सुदृढः, न, लब्धा इति शेषः, भवादृशसञ्जनवन्तवियोगलोभो हि प्राणवियोग-
दुःखादपि सुदृढ इति भावः ; प्राणेष्वपि वन्तुः गरीयानिति निष्कर्षः ॥ १८६ ॥

(भ) एवं तस्य प्रवदतः,—एवं कथयन्तं त म...ममनादृत्यत्यर्थः ; तस्थेति
—[“पक्षी चानादरः” (२।१।२८ पा०) इति चानादरं पक्षी] । आकर्णयति ।—
आकर्णयन्तम् आकर्णयन्तम् । तस्य—चित्वाङ्गः, स्नायुपाशः,—स्नायुनिर्मितवन्धन-
रजः ।

सम्पादितः । तदस्य अस्य आमिषेण मे कुटुम्बस्य आहार-
निर्वृत्तिः भविष्यति” । एवं विचिन्त्य तं दर्भैः सञ्छाद्य धनुषि
समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गृहं प्रति प्रस्थितः । अत्रान्तरे तं नीय-
मानम् भवलीक्य हिरण्यको दुःखाऽऽकुलः (अ) पर्यदेवयत्,—
“कष्टं भोः ! कष्टमापतितम् !!—

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।

तावद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहुलोभवन्ति ॥ १८७ ॥

तावदस्त्वलितं यावत् सुखं याति समं पथि ।

स्त्वलिते च समुत्पन्ने विषमञ्च पटं पटं ॥ १८८ ॥

यन्नन्नं मरुत्तश्चापि तच्चापत्सु न सोदाति ।

धनुर्मित्रं कलत्रञ्च दुर्लभं शुद्धवैशजम् ॥ १८९ ॥

(अ) पर्यदेवयत्—व्यलपत्, त्वलापं कृतवान् इत्यर्थः ।

कष्टकारणं विवरीतं विपदं रन्ध्रानुसरणमौलत्वाच्च, एकस्येति ।—एकम् अर्थवत्
समुद्रस्य, असौमस्येत्येत्येव, पारमिव परतीरमिव, एकस्य दुःखस्य यावत् अन्तम्
अवसानं, न गच्छामि न प्राप्नोमि, तावत् मे भयं, द्वितीयम् अपरं दुःखं, समु-
पस्थितम् ; तथा हि छिद्रेषु रन्ध्रेषु प्रसृतं सुखं, अनर्थाः विपदः, बहुलोभवन्ति विचारं
गच्छन्ति । रन्ध्रानुसारिण्यं विपदं इति भावः । इन्द्रवज्रा उक्तम् ॥ १८७ ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, तावदिति ।—यावत् समं समतले, पथि अस्त्वलि-
तम् अपतितमित्यर्थः, अविचलितपदाविति यावत्, याति, तावत् सुखम् अनाद्यमेन,
यातीति अनुवच्यते, तावत्कारणं हि अनवच्छिन्नं सुखमुपमुञ्चते जना इति भावः ;
अस्त्वित्, स्त्वलितं पतने, पदच्युती इत्यर्थः, समुत्पन्ने समुपस्थितं सति, दृढैववशात्
न कदापि पादस्त्वलने जाते इति भावः, पटं पटं प्रतिपदं, वतिकाव्यम् इत्यर्थः, विषमं
दाहकं, विपत्सङ्कटनरूपमित्यर्थः, उपतिष्ठते इति शेषः, सुखमये हि सुखधाराः,
दुःखमये च दुःखपरम्पराः उपर्युपरि समापतितुमारभन्ते इति गूढाभिप्रायः ॥ १८८ ॥

सरणचापवत् सुकलत्रवत् सन्निवृत्त्य दुर्लभतामाह, यदिति ।—यत् धनुः, मित्रं,
कलत्रं भार्या च, नन्नम् अन्नजनयोग्यं, विनयान्वितञ्च, तथा सरणम् अवकाशं,
अनुसृतभावञ्च, तथा शुद्धवैशजं सङ्गुलसम्भूतं, सङ्कुलीयवत्, तथा चापत्सु धनिनः
निजस्य भर्तुश्च विपत्तिष्वपि च, न सोदाति न भगतिञ्च न खल्लिप्तं भवतीत्यर्थः, न

न मातरि न दारेषु न मोदर्थ्यं न चात्मजे ।

विश्वाम्नादृशः पुंसां यादृक् मित्रे निरन्तरे ॥ १८० ॥

यदि तावत् (ट) कृतान्तेन मे धनमाशौ विहितः, तत्
(ठ) मार्गशालस्य मे विश्वामभूतं मित्रं कस्मात् अपहृतम् ?
अपरमपि मित्रं परं मन्यरकसमं न स्यात् ।

उक्तञ्च,—असम्पत्तौ परो लाभो गुह्यस्य कथनं तथा ।

आपदिमोक्षणञ्चैव मित्रस्यैतत् फलवयम् ॥ १८१ ॥

(ड) तदस्य पश्चान्नायः सुहृत् मे ; तत् किं मम उपरि

अवसादं गच्छति च, न विक्रति लभते इत्यर्थः, दृढतया सहायतामेव करोतामि
भावः, तत्र तादृशं धनराहित्यं, दुर्लभं दुष्प्रापं, विरलमित्यर्थः, अथगु तथाविधो
बन्धुरिति भावः ॥ १८८ ॥

अकृत्रिममित्रस्य सर्वेभ्यो गरीयस्त्वमाह, नेति ।—निरन्तरे अभिघ्ने, अभिघ्नकदये
ज्ञात भावः, [“स्वभावजे” इति पाठान्तरम्] मित्रे पुंसां यादृक् विश्वामः विश्वामः,
भवतीति शेषः, तादृशः विश्वामः, मातरि न, दारेषु स्त्रिया, न, मोदर्थ्यं सङ्गीदरे आतारं,
न, चात्मजे पुंसे च, न, भवतीति शेषः ; तथा च. अतिविश्वासस्थानेभ्यः प्रागृक्त-
चतुष्टयेभ्योऽपि समधिकविश्वासाम्यदं मित्रमिति तात्पर्यम् ॥ १८० ॥

(ट) कृतान्तेन—दैवम् । धनमाशः,—अर्थापहरणं, विहितः,—कृत इत्यर्थः ।

(ठ) मार्गशालस्य—अस्माकष्टस्य, अनाश्रयस्येति भावः । विश्वामभूतं—विश्वाम-
स्यरूपम्, आश्रय इति भावः । अपहृतमिति ।—स्वर्णरौप्यादिकपं धनं मे विधाता
अपहृतम् अपहृतं, तेन न तादृशदुःखं, किन्तु सर्वथा निःस्वस्य मे सर्वदुःखापहरणं
महाधे मित्रधनं तत् अपहृतं तत् मे अतीव असह्यमेव इति भावः ।

मित्रसङ्ग्रहस्य फलमाह, असम्पत्ताविति ।—असम्पत्तौ निर्धनत्वे सति, परः
महान् लाभः, धनस्येति शेषः, तथा गुह्यस्य रहस्यस्य च, कथनम् आलापः,
आपदिमोक्षणं विपत्तिरिवावय, मित्रस्य एतदेव फलवयम् एतानि त्रीण्येव
प्रयोजनानि ॥ १८१ ॥

(ड) तत्—तस्मात्, अस्म—मन्यरकस्य, [“वृष्टतसर्थप्रत्ययेन” (१।१।३०
पा०) इति आतिप्रत्ययान्तपञ्चाष्ट्ययोगे पठौ], पश्चात्—अपरः, [अपरशब्दात्
प्रबलात् “पश्चात्” (१।१।३९ पा०) इति आतिप्रत्ययः पश्चादित्यर्थः] मन्यरक-

अनवरतं (ठ) व्यसनशरैः वर्षति (ण) इन्त विधिः ? यत आदौ तावद्वित्तनाशः, ततः परिवारभ्रंशः, ततो देशत्यागः, ततो मित्र-वियोग इति । अथवा (त) स्वरूपमेतत् सर्वेषामेव जन्तूनां (थ) जीवितधर्मस्य ।

उक्तञ्च,—कायः सन्निहितापायः सम्पदः क्षणभङ्गुराः ।

समागमाः सापगमाः सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ १८२ ॥

तथा च,—क्षते प्रहारा निपतन्त्यभोक्ष्यं

धनक्षये दीव्यति जाठराग्निः ।

आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति

किद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १८३ ॥

अतिरिक्त इत्यर्थे, अथ,—इतरः, मुह्यत—मिथं, मे—मम, न, अस्तीति शेषः, एतत्समकक्षः अपरः बन्धु मया दुर्लभ इति भावः ।

(ठ) व्यसनशरैः—व्यसनान्येव—विपद् एव, शराः नैः । “व्यसनशरान्” इति भावः ।

(ण) इन्त—विदे । विधिः,—देवं, (“विधिर्विधाने देवे च” इत्यमरः) ।

(त) स्वरूप—लक्षणम् इत्यर्थः ।

(थ) जीवितधर्मस्य—जीवितस्य—जीवनस्य, यो धर्मः,—आपारः तस्य, जीवनधारणरूपव्यापारस्य इत्यर्थः ।

सर्वेषामेव क्षयित्वं प्रतिपादयति, काय इति ।—सर्वेषामेव देहिनां प्राणिना, [“सर्वेषामेव देहिनाम्” इत्यत्र “सर्वमुत्पादि भङ्गुरम्” इति पाठान्तरम्] कायः देहः, सन्निहितः आसन्नः, अपायो विध्यसो यस्य तादृशः, अचिरादवनश्य इत्यर्थः, तथा सम्पदः धनानि, क्षणभङ्गुरा अल्पव्यसिनः, [“क्षणभङ्गुरा” इत्यत्र “पटसापटान्” इति पाठान्तरम्] समागमाः प्रियभोगाः, सापगमाः सन्निच्छेदाः, भवन्तीति शेषः ॥ १८२ ॥

विपदा विपत्त्यन्तरजनकत्वसाध, क्षते इति ।—क्षते क्षतस्थाने एव, अभीक्षा मृतं, प्रहाराः ताडनानि, निपतन्ति मत्स्यवन्ति, कायस्ते इत्यर्थः, धनक्षये अति, जठरसम्भूतोऽग्निः जाठराग्निः उदरान्तरः, क्षुधा इत्यर्थः, दीव्यति क्रोडति, वर्धने इत्यर्थः, तथा आपत्सु वैराणि विवेकाः, समुल्लसन्ति सम्यक् स्फुरन्ति, तथा हि, आक्षेपे रणेषु, अनर्थाः विपदाः, बहुलीभवन्ति प्रसरन्ति ; विपदा विपदसुखाति-त्यादिति भावः । उपजायिः उज्जम् ॥ १८३ ॥

अहो ! माधु उक्तं केनापि,—

प्राप्ते भये परित्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।

केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ? ॥ १८४ ॥

अचान्तरे च (द) आक्रन्दपरी चित्राङ्गलघुपतनकौ तत्र एव समायातौ । अथ हिरण्यक आह,—“अहो ! किं वृथा (घ) प्रलपितेन ? तत् यावदेव मन्यरको दृष्टिगोचरात् न जीयते, तावदस्य (न) मोक्षोपायः चिन्थतामिति,—

व्यमनं प्राप्य यो मोक्षात् केवलं परिदेवयेत् ।

क्रन्दनं वर्धयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥ १८५ ॥

केवलं व्यमनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।

तस्योच्छेदममारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ १८६ ॥

इदानीं मित्रस्य स्ववश्यायभ्यांऽप्याधिक्यमाह, प्राप्त इति ।—अथ प्राप्त उपस्थिते स्मृति, परित्राणं [परिभाषते अनेनात करण ल्युट्] रक्षणहेतुरित्यर्थः, तथा प्रीत्या प्रणयस्य, विश्रम्भस्य विश्वासस्य च, भाजनं पावनम्, अत एव रत्नं रत्नभूतं, सर्वोत्कृष्ट-मित्यर्थं, इदं मित्रमिति अक्षरद्वयं च अक्षरं इत्यर्थं, केन मन्त्राप्रवर्धयेति भावः, सृष्टम् ? निर्मितम् ? ॥ १८४ ॥

(द) आक्रन्दपरी—रदनौ ।

(घ) प्रलपितेन—प्रलापेन, अनर्थकेन वचसा इत्यर्थः ।

(न) मोक्षोपायः,—पारवाणोपायः ।

भेष्याश्वयमेव विषदुःखोपायः इत्याशयेन आक्रन्दयमाह, व्यसनमिति ।—य, व्यसनं विषदं, प्राप्य शब्दा, मोक्षात् अज्ञानात्, केवलं परिदेवयेत् विलपेदेव, तथा क्रन्दनं वर्धयति क्रन्दनपर एव सति इत्यर्थः, स तस्य व्यसनस्य, अतम् अवसानं, न आधिगच्छति न प्राप्नोति, न विपदी मृच्यते इत्यर्थः, अतो व्यसनपरिनिर्दोषत्वा विहायो न कर्तव्य इति भावः ॥ १८५ ॥

केवलमिति ।—नयपण्डितैः मोतिब्रूमहेः, जनेभिः श्रेष्ठैः, तस्य व्यसनस्य, उच्छेदमारम्भः विध्वंसकरचोदयोग इत्यर्थः, तथा विषादस्य अपेक्ष्यम्, विषापस्य वा, प्रादुर्भाजनं परिहृयान्, व्यसनस्य विषदः, केवलम् एकम्, एकमवस्थः, (“एकं सुखात्कृत्वा” इत्यमरः) भेषजम् औषधम्, उक्तं कथितम् ; हेमं हि

अथ च,—अतीतलाभस्य सुरक्षणायै

भविष्यलाभस्य च सङ्गमार्गम् ।

आपत्तपक्षस्य च मोक्षणार्थं

यश्चान्तरातेऽसौ परमो हि मन्त्रः” ॥ १८७ ॥

तत् श्रुत्वा वायम आह,—“भो ! यदि एवं, तत् क्रियतां महचः ; एष चित्राङ्कः (प) अस्य मार्गं गत्वा किञ्चित् पल्लवम् आसाद्य तस्य तोरे निश्चेतनो भूत्वा पततु, अहमपि अथ शिरसि समाकृष्ट मन्दैः चञ्चुप्रहारैः शिर उल्लखयिष्यामि, येन असौ दृष्टलुब्धकोऽमुं मृतं मत्वा मम (फ) चञ्चुप्रहरणप्रत्ययेन मन्यरक भूमौ क्षिप्त्वा मृगायै परिधाविष्यति, अत्रान्तरं त्वया (ब) दर्भमयाणि पाशानि (भ) खण्डनीयानि, येन असौ मन्यरको द्रुततरं पल्लवं प्रावशति” । चित्राङ्क आह,—“भो ! भद्रोऽयं त्वया दृष्टो मन्त्रः, नूनं मन्यरकोऽयं मुक्तो मन्तव्य इति ।

विपटङ्गावङ्गनारात भावः ; विपादपरोक्षारसङ्गतप्रतीकाराचलनमेव विपद समूल-
घात इतीति निष्कर्षः ॥ १८६ ॥

योगक्षेममूर्तिशायः मन्त्रशायः श्रेष्ठतामाह, अतीतति ।—अतीत मृतः, पूर्वा-
पार्जित इति भावः, लभ्यते इति लाभो धनम्, अतीतशायी लाभयति तस्य, पूर्वा-
पार्जितधनस्य इत्यर्थः, सुरक्षणां सङ्गं सञ्चयार्थं, भविष्यत्वा भाविनः, अप्राप्तस्यैव,
लाभस्य सङ्गमायै सङ्गुहायै च, प्राप्तपक्षम् इत्यर्थः, आपदं प्रपन्न प्राप्तः तस्य विपन्नस्य,
लाभशायै वाचाश्रयः, यत् मन्त्रात् रक्षास परस्पर स्थिरीकृत्यत, असौ हि परमा
महान्, मन्त्रः, मन्त्रशायः, यथा इदानीम् आपदो मुच्येमाह, तथा मन्त्रशायिनात भावः ।
उपजातः इति ॥ १८७ ॥

(प) अथ—लुब्धकस्य । पल्लवं—चुट्टं सरः । मन्दैः—खल्लैः । उल्लेखयि-
ष्यामि—विदारयिष्यामि ।

(फ) अर्क्षति ।—अश्रुत्या यत् प्रहरणम्—आघातः, तेन यः प्रत्ययः,—
मृतं इति विश्वासः, तेन ।

(ब) दर्भमयाणि—कुशमयाणि । [“तत्प्रकृतवचने मयट्” (५।४।११ पा०) ,
इति मयट्] ।

(भ) खण्डनीयानि—कूटनीयानि ।

कृत्वा,—सिद्धं वा यदि वाऽसिद्धं चित्तोत्साहो निवेदयेत् ।

प्रथमं सर्वजन्तूनां तत् प्राज्ञो वेत्ति नेतरः ॥ १८८ ॥

तत् एवं क्रियताम्” इति ।

तथा अनुष्ठिते स सुव्यक्तः तथा एव मार्गसम्पत्त्यन्तरीरस्थं चित्राङ्गं वायससनाथम् अपश्यत् । तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यचिन्तयत्,—“नूनं पाशबन्धनवेदनया वराकोऽयं मृगः (म) सावशेषजोवितः पाशं तोटयित्वा कथमपि एतद्वनान्तरं यावत् प्रविष्टः, तावन्मृतः ; वश्योऽयं मे कच्छपः (य) सुयन्त्रितत्वात्, तत् एनमपि तावत् गृह्णामि” इति ।

इत्यवधार्य कच्छपं भूतले प्रक्षिप्य मृगम्(र)उपाद्रवत् । एतस्मिन् अन्तरे हिरण्यकेन (ल) वज्रापमदङ्गाप्रहरणेन तत् (व) दम्भवेष्टनं खण्डयः कृतम् । मन्थरकोऽपि दृणमध्यात् निष्क्रम्य समीपवर्तिनं पत्थनं प्रविष्टः । (श) चित्राङ्गोऽपि अप्राप्तस्यापि तस्य

मन्थरकस्य मुक्तिनिश्चयकरणं मनसः प्रमाण्यभाह, सिद्धमात ।—चित्तस्य मनसः, उत्साह, उत्थानं, एकाग्रता इति यावत्, प्रथमं सिद्धासादध्या प्रागित्यर्थं, सर्वेषां जन्तूनां सिद्धं सफलं वा, आसक्तं निष्फलं यदि वा, कार्यमिति शेषः, निवेदयत् ज्ञापयेत्, प्राज्ञो जनः, तत् वेत्ति बुध्यते. इतराऽनभिज्ञ इत्यर्थः, न, वेत्तीति पूर्वानुबन्धः, तथा च कार्यस्य सिद्धासादभावश्चेत् सताम् अन्तःकरणमेव प्रमाणं, तच्च प्राज्ञाऽप्यादावेव शक्यते बोद्धुम्, इतरैस्तु दुर्बोधमिति सरलायः । “सता हि सन्देहपदेषु बन्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रसक्तयः” इत्यस्यानुरूपोऽयं श्लोकः ॥ १८८ ॥

(म) सावशेषजोवितः,—किञ्चिदवाशेषजोवितः, स्तत्रात्र इत्यर्थः । तोटयित्वा—किञ्चित्वा ।

(व) सुयन्त्रितत्वात्—सुबद्धत्वात् ।

(र) उपाद्रवत्—अधावत् ।

(ल) वज्रापमति ।—वज्रापमा—कुलिशमुक्त्वा, वा दंष्ट्रा—दन्तः, वा एव प्रहरणम्—अस्त्रं तेन ; सुकटिगदन्तकपास्त्रेव ।

(य) दम्भवेष्टनं—कुशवन्धनम् ।

(श) चित्राङ्ग इत्यादि ।—अप्राप्तस्यापि—अनुपस्थितस्य एव, अपिप्रसक्तत्वात्

तस्मै उल्लाय वायसेन सह पलायितः । एतस्मिन्नन्तरे (ष) विनक्षो
विषादपरो लुब्धको निवृत्तो यावत् पश्यति, तावत् कच्छपोऽपि
गतः । ततश्च तत्र उपविश्य इमं श्लोकम् अपठत्,—

‘प्राप्तो बन्धनमप्यय गुरुमृगस्तावत् त्वया मे हृतः

मम्नाप्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्तवाऽऽदेशतः ।

क्षुत्क्षामोऽत्र वने भ्रमामि शिशुकैस्त्यक्तः समं भार्यया

यच्चान्यत्र कृतं कृतान्त ! कुरु ते तच्चापि सद्यं मया” ॥ १८८ ॥

एवं बहुविधं विनष्ट्य स्वगृहं गतः ।

अथ तास्मन् व्याधं दूरतरं गतं, सर्वेऽपि ते काककूर्ममृग-
भूषिकाः परमानन्दभाजः परस्परम् आलिङ्ग्य पुनर्जातमिव
आत्मानं मन्यमानाः तदेव सरः मम्नाप्य महासुखेन सुभाषित-
कथागाष्ठाविनोदेन कालं नयन्ति स्म । एवं ज्ञात्वा (स) विवर्किना
पवारं । तस्य—लुब्धकस्य, अमास तमनादित्यर्थः, [“वहो चानादरे” (२३।३८ पा०)
इति वहो] । तर्ज—भूतल, शायित इति शेषः, चिदाङ्गाऽपीत्यनेनान्वयः । “तर्ज”
इत्यत्र “तर्ज” “लरितम्” इत्यादि पाठकल्पन साधु, भूतल शायित इत्याद्यर्थस्य कष्ट-
कल्पनत्वात् ।

(ष) विनक्ष, —विस्मृतो लज्जितो वा । विषादपरे,—विषयः, दुःखित इत्यर्थः ।

लुब्धकस्य देवापालान्नं विनष्टोति, प्राप्त इति ।—इति कृतान्त । देव । अथ गुरु-
मृग, मृगान् मृग, बन्धनं प्राप्तोऽपि बन्धोऽपि, त्वया तावत् मे सम, [“वहो चानादरे”
(२३।३८ पा०) इत्यादिदरे वहो] सामनादित्य इत्यर्थः, हृतः गृहीतः, कमठः कच्छपः,
सम्नाप्त, मयात शेषः, स चापि स कच्छपोऽपि, नियतं निर्धितं, तव आदेशतः
आज्ञया, नष्टः पलायितः, भार्यया पत्न्या, शिशुकैः बालकैः, पुत्रैरित्यर्थः, समं समकालं,
त्यक्तः विरहितः, पुत्रकलत्रवियुक्त इत्यर्थः, अत्र वने सुस्थान, क्षुधया निपीडितः सन्,
भ्रमामि पर्यटामि, यत्र अन्धत्, अनिष्टमिति शेषः, ते त्वयेत्यर्थः, [त्वया मया इत्यर्थे
ते मे इत्यवगन्तव्यौ । तथा च वामन,—“ते मे शब्दो निपातेषु” (इम अधि० २५०
१० सू०) अन्वार्थस्य उक्तौ,—“त्वया मया इत्यादिशब्दो ते मे शब्दो निपातेषु द्रष्टव्यौ”]
न कृतं, तत् कुरु, तच्चापि, सर्वमिति शेषः, मया सद्यः सोढव्यम्, अगति तव
निर्दोषस्य अशक्यपरिहारत्वात् इति भावः । आर्दुर्भावकीर्तितं उक्तम् ॥ १८८ ॥

(स) विवर्किना—विज्ञेय ।

मित्रसङ्गः कार्यः । न च मित्रेण सह (ह) व्याजेन वर्तितव्य-
मिति । उक्तञ्च यतः,—

यो मित्राणि करोत्यत्र न कौटिल्येन वर्तते ।

तैः समं न पराभूतिं सम्प्राप्नोति कथञ्चन ॥ २०० ॥

इति श्रीविष्णुशर्भविरचिते पञ्चतन्त्रे मित्रसम्प्राप्तिर्नाम

द्वितीयं तन्त्रम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं तन्त्रम् ।

अथ इदमारभ्यते (क) काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रम् ;
यस्य अयमाद्यः श्लोकः,—

“न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्य शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।

दग्धां गुह्यां पश्य उलूकपूर्णां काकप्रणोतेन हुताशनेन” ॥१॥

(ह) व्याजिन—कपटिन ।

कपटमित्रताया गुणमाह, य इति ।—अत्र सकारे, यः मित्राणि करोति, ते
मित्रैः, समं सह, कौटिल्येन आपन्न्येन, न वर्तते च, स, कथञ्चन कदाचन, पराभूतिं
पराभवम्, अतिबलवद्भ्योऽपि शत्रुभ्यः इति शत्रु, न सम्प्राप्नोति ; तथा च आपन्न्य-
रहिता भेदी करणीया, तथा च परमैश्वर्यलाभः भवतीति निश्चयः ॥ २०० ॥

(क) काकोलूकीयं—काकस्य उलूकस्य तयोः समाहारः काकोलूकः, तस्य
संवादो वर्ततेति यस्मिन् तत्, तदाधिकृत्य कृतमेतत् इति वा ।

शत्रौ विश्वासस्यानर्थकरत्वमाह, नेति ।—पूर्वविरोधितस्य पृथे विद्वेषमापादितस्य,
शत्रोः रिपोः, पश्चात् मित्रत्वं वस्तुताम्, उपागतस्य प्राप्तस्य, अपीति श्रेय, न च नैव,
विश्वसेत्, शत्रौ मित्रभावमापन्नोऽपि विश्वासो नैव कर्षण्य इत्यर्थः । [अस्तिरेगादिकत्वात्
“विश्वस्यात” इति पदमेवात्र साधुतया प्रतिभाति] ; तथा हि, उलूकपूर्णां पेचका-
ऽऽकोषां, गुह्यां काकप्रणोतेन काकेन वायसेन, मित्रतया प्रविष्टेनेति भावः, प्रणोतः
दण, तेन, हुताशनेन अग्निना, दग्धा भक्ष्योक्तता, पश्य चबलीकथं । विश्वेष
सामान्यसमवेनरूपोऽर्थान्तरत्वात् । उपजातिः इत्युक्तम् ॥ १ ॥

तत् यथा अनुश्रूयते,—

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे मङ्गिलारोष्यं नाम नगरम् ; तस्य समीपस्थः (ख) अनेकशाखासनाथः (ग) अतिघनतरपत्र-च्छन्नो न्यग्रोधपादपोऽस्ति । तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजोऽनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म । स तत्र (घ) विहितदुर्ग-रचनः सपरिजनः कालं नयति स्म । तत्रा अन्यः (ङ) अरिमर्दनो नाम उलूकराजोऽसङ्ख्योलूकपरिवारः (च) गिरिगुहादुर्गाऽऽश्रयः प्रतिवसति स्म । स च रात्रौ अभ्येत्य सदा एव तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात् परिभ्रमति ।

अथ उलूकराजः (छ) पूर्वविरोधवशात् यं कञ्चिदायनं (ज) समामादयति, तं व्यापाद्य गच्छति । एवं नित्याभिगमनात् शनैः शनैः तत् न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तात् निर्वायसं कृतम् । अथवा भवत्येवम् ।

उक्तञ्च,—य उपैतेत शत्रुं स्वं प्रसरन्तं यदृच्छया ।

रोगञ्चानस्यसंयुक्तः स शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

(ख) अनेकेति ।—वर्णविटपमन्वित इत्यर्थः ।

(ग) असोति ।—अतिघनतरः,—अतिनिविष्टैरित्यर्थः, पत्रैः कृशः,—आकौशः । न्यग्रोधपादपः,—वटतृक्ष ।

(घ) विहितमिति ।—विहिता—कृता, दुर्गस्य—कोटस्य, शत्रुप्रवेशनिवारणार्थं दुर्गमस्थानविजयस्येत्यर्थः, रचना—निर्माणं येन तत्राश्रितः ।

(ङ) अरिमर्दनः,—शत्रुनाशकः ।

(च) गिरीति ।—गिरेः,—पर्वतस्य गुहा—कन्दर एव, दुर्गे—कोटं, शत्रुप्रवेश-निवारणार्थं दुर्गमस्थानविजय इत्यर्थः, आश्रयः यस्य गणोक्तः ।

(छ) पूर्वविरोधवशात्—पूर्ववैरहेतुना ।

(ज) समामादयति—प्राप्नोति । व्यापाद्य—विनाशय ।

शत्रुवर्षणाया दोषमाह, य इति ।—यः आसन्नसंयुक्तः सन् यदृच्छया स्वेच्छया, प्रसरन्तं हाहं गच्छन्तं, स्वं स्वकीयं, शत्रुं रिपु, रोगञ्च व्याधिञ्च, उपैतेत इत्येवा न

तथा च,—जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं नयेत् ।

अतिपुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात् तेन हन्यते ॥ ३ ॥

अथ अन्येद्यः स वायसराजो सर्वान् वायससचिवान्
आहूय प्रोवाच,—“भोः ! (भ) उत्कटः तावत् अस्माकं शत्रुः
(ज) उद्यमसम्पन्नश्च, कालवशात् नित्यमेव निशाऽऽगमे ममेत्य
(ट) अस्मत्पक्षकदनं करोति ; तत् कथमस्य (ठ) प्रतिविधानम् ?
वयं तावत् रात्रौ न पश्यामः, न च तस्य (ड) दिवा दुर्गे
विजानीमः, येन गत्वा प्रहरामः ; तदत्र विषये किं युज्यते
मन्त्रिविग्रहयानामनसंश्रयद्वैधीभावानाम् एकतमस्य क्रिय-
माणस्य ? तद्विचार्य शोभं कथयन्तु भवन्तः” ।

अथ तं प्रोचः,—“युक्तम् अभिहितं देवेन, यदा एष प्रश्नः
कृतः ।

अपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेनात्र किञ्च न ।

पृष्टेन तु ऋतं पथं वाच्यञ्च प्रियमाप्रियम् ॥ ४ ॥

भक्तिकुशादात्त भावः, सः शत्रुः क्रमेणेत्यर्थः, तेन शत्रुणा, रोगेण च, हन्यते
विनाशयते, अत एतयोः प्रशमन एव प्रतीकारः श्रेयान् इति भावः ॥ २ ॥

पूर्वोक्तिमेव भ्रान्तरणमाह, जातमात्रमिति ।—यः जातमात्रं जातमेव, [खलुपाथं
मात्रञ्च] उत्पत्तिमात्रमेवेत्यर्थः, शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं ज्ञात्वा, न भयेत् न प्रापयेत्, न
प्रातःकुश्याङ्ग इत्यर्थः, सः अनिपुष्टः अतिप्रबलः, अतिरक्षणेद्य, अहं अमात्यादिभिः
राज्यादौ, हलपटादिभिः, युक्तोऽपि पश्यान् अनन्तरं, तेन शत्रुणा, व्याधिना च,
हन्यते, अपवित्रो व्याधिः शत्रुश्च विनाशनकारणं संशेषम्, अतः समुत्पन्नान् हन्यन्,
जातं भावः ॥ ३ ॥

(भ) उत्कटः,—दाहणः, प्रबल इत्यर्थः ।

(ज) उद्यमसम्पन्नः,—समुत्साहान्वितः ।

(ट) अस्मत्पक्षकदनम्—अस्माकं पक्षीयप्रतिविनाशम् ।

(ठ) प्रतिविधानं—प्रतीकारः ।

(ड) दिवा—दिवसे, [अव्ययमेतत्] ।

राज्ञः सचिवेषु निशासाया औचित्यमाह, अपृष्टेनेति ।—अत्र संसारे, सचिवेन

यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम् ।

सुमन्त्रो प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ५ ॥

तस्मादेकान्तमासाद्य कार्य्यो मन्त्रो महीपतेः ।

येन तस्य वयं कुर्मो निर्णयं कारणं तथा ॥ ६ ॥

अथ स मेघवर्णः (ठ) अन्वयागतोज्जीवि-मञ्जीवि-अनुजीवि-
प्रजीवि-चिरञ्जीविनाम्नः पञ्च (ण) सचिवान् प्रत्येकं प्रष्टुमारब्धः ।
तत्र एतेषामादौ तावत् उज्जीविनं पृष्टवान्,—“भद्र ! एवं
(त) स्थिते किं मन्यते भवान् ?” स आह,—“राजन् ! बलवता

अमात्येन, अपृष्टेन अग्निजामिनेन, अननुयुक्तेन सता इत्यर्थः, किञ्च किञ्चपि, न तु नैव
वक्तव्यम् . “नापृष्टः कस्यचित् श्रयात्” इति अरण्यात्, पृष्टेन तु, अमात्येन इति
शेषः, नृते मन्त्रे, पथ्यं हितं, प्रिय प्रीतिकारम्, अप्रियञ्च अप्रियमपि, वाच्यं वक्तव्यम् ;
अत इदानीं कथनावसरोऽस्माकमात भावः ॥ ४ ॥

पृष्टस्यापि साचिवस्य ऽह्तानुपट्टेण दोषसाह, य इति ।—य. पृष्टं ब्रून्, अपीति
शेषः, परिणामे उत्तरकाले, सुखावहं सुखकरं, हितम्, अप्रियमपीति भावः, न ब्रूते
न कथयति, नोपादयति इत्यर्थः, स सुमन्त्रो, प्रियवक्ता च प्रियवक्ता वा, यदेव भवतु
इति शेषः, केवलं रिपुः शत्रुः, स्मृतः, यद्वा,—य सुमन्त्रो पृष्टं सन्नपि परिणामे सुखा-
वहं हितं न ब्रूते, केवलं प्रियवक्ता, च प्रियवादी एव, न तु अप्रियसत्यस्य वक्ता इति
भावः, सः रिपुः स्मृतः, पथ्योमुखविषकुम्भवत् स वर्जनीय एव इति भावः ॥ ५ ॥

मन्त्रवायाः करणीयतामाह, तस्मादिति ।—तस्मात् हितकथनोचितत्वात्, एकान्तं
निर्णयदंशम्, आसाद्य प्राप्य, गत्वा इत्यर्थः, महीपते राज्ञे, वायसरान्त्येति भावः,
मन्त्रे कार्य्यः, अन्तिभारति शेषः, येन मन्त्रेण, यत् तस्य राज्ञः, अनर्थं निर्हारणं, सन्धि-
विघटादीनामिति शेषः, तथा कारणं हेतुश्च. कथं स ईदृशमाचरति तस्य हेतु-
निर्धारणेत्यर्थः, यद्वा,—कारण—करणम्, अनुष्ठानमित्यर्थः, निर्वीतविषयत्वेति
भावः, (“कारणं कथं हेतुवधथोय नपुंसकम्” इति मेदिनी) कुर्मः विदधीम इत्यर्थः ;
प्रकाशेन मन्त्रभङ्गमयात् एकान्तं एव मन्त्रविविधं कार्य्यं इति भावः ॥ ६ ॥

(ठ) अन्वयेति ।—अन्वयागतान्—कुलकमानतान्, उज्जीव्यादिसंज्ञकान् ।

(ण) सचिवान्—मानवः ।

(त) स्थिते—उपस्थिते । मन्यते—कर्तव्यत्वेनावधारयतीत्यर्थः ।

सह (य) विग्रहो न कार्यः ; यतः स बलवान् (द) कालप्रवृत्तां च । उक्तञ्च यथा,—

बलीयसे प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।

सम्पदो नापगच्छन्ति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ७ ॥

यथा च,—सन्त्याज्यो धार्मिकश्चार्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली ।

अनेकविजयो चैव सन्धेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ८ ॥

सन्धिः कार्योऽप्यनार्य्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।

प्राणैः संरक्षितैः सर्वे यतो भवति रक्षितम् ॥ ९ ॥

(७) विग्रहः,—युद्धमित्यर्थः, (“युद्धमाश्रीयन् . . . । . . . कालविग्रहो” इत्यमरः) ।

(८) कालप्रवृत्तां—समयानुसारीणामप्यप्रहारकः, रज्जुप्रवृत्तां इत्यर्थः ।

देवकालानुसारं सन्धिविग्रहभेदपरिहृतामाह, बलीयसे इति ।—बलीयसे प्रबलाय, प्रणमता बलवान् रिपुं प्रणम्या प्रसादयताम् इत्यर्थः, अपि किञ्च, कालं समर्थोपस्थिते, प्रहरता रज्जुं प्राप्य तमपि ह्रिताम् इत्यर्थः, जनानामिति शेषः, सम्पदः वित्तानि, निम्नगाः निम्नवर्गाश्च नयः, प्रतीपं प्रतिकूलमिव, ऊर्ध्वं गतमिवैव, प्रतीपं प्रतिकूलं, शत्रुपक्षमित्यर्थः, न अपगच्छन्ति नापयान्तीत्यर्थः, शत्रुपक्षगता भूत्वा न विनश्यन्तीति भावः, निम्नगा यथा नीचवर्गानि स्वस्वभावात् आत्मापि नीचे प्रवहन्ति, तद्वत् अक्षया अपि सम्पदः अवसरज्जुत्वादिगुणसम्पन्नान् दुर्बलानपि स्वस्वामिनः परित्यज्य न प्रबलान् आश्रयन्ति इति निश्चयः ॥ ७ ॥

के सन्धेया इत्याह, सन्त्याज्य इति ।—धार्मिकः धर्मपरः, आर्यः साधु, भ्रातृ-सङ्घातवान् बहुभ्रातृपरिहृतः, बली प्रबलः, अनेकविजयो बहुसङ्ग्रामजिता च, रिपुः शत्रुः, सन्त्याज्यः परिहरन्त्यः, न तेन विग्रहः कर्तव्यः, दुर्जेयत्वादिति भावः, स सन्धेय एव सन्ध्या सन्धीषणीय एव इत्यर्थः, भवेत् ॥ ८ ॥

सन्धिप्रविशने कर्तव्यमाह, सन्धिरिति ।—प्राणानां संशयः प्राणसंशयः न वा इत्येवं भन्देहं, विज्ञाय अनार्य्येण दुर्जनेनापि, सन्धिः कार्यः, जनोरिति शेषः, यदि दुर्जनेन सह विग्रहे प्राणसंशयो नश्यति, तदा तेनापि सन्धिं कुर्यात् इत्यर्थः, यतः प्राणैः संरक्षितैः सहिः, सर्वे रक्षितं भवति ; “जोषत्रगो भद्रशतानि पश्यति” इत्याशयः ; शोकं शत्रुत्वबन्धुत्वयोः जीवितपर्यन्तपर्यवस्थापित्वादिति भावः ॥ ९ ॥

(ध) येन अनेकयुद्धविजयी (न) सः, तेन विशेषात्

(प) सन्दधनीयः । उक्तञ्च,—

अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रभावेण तस्याऽऽश्वं वशं गच्छन्त्यरातयः ॥ १० ॥

सन्धिभिच्छेत् समेनापि सन्दिग्धो विजयी युधि ।

न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

सन्दिग्धो विजयी युद्धे जनानामिह युध्यताम् ।

उपायत्रितयादूर्ध्वं तस्मात् युद्धं समाचरेत् ॥ १२ ॥

(ध) येन—येन हेतुना ।

(न) सः,—सम्भूकराजः ।

(प) सन्दधनीयः,—सन्धयः, [सन्धुर्बद्धात् भ्वादिगणोपसर्गधातोर्लोटि] ।

वधवता सह सन्धानस्य गुणमाह. अनेकेति । —अनेकयुद्धविजयौ बहुसङ्ग्रामजीना, जयति. इति शेषः, यस्य सन्धानं सन्धिना निवृत्तभावात्सत्यम्, गच्छति प्राप्नोति, येन सहितं भवति इत्यर्थः, तस्य अरातयः जयन्, तस्य संहितस्य, अनेकयुद्धजयिनः इत्यर्थः, प्रभावेण प्रतापेन, आश्वं शीघ्रं, वशं गच्छन्ति वज्रा भवन्ति ॥ १० ॥

पुनरपि विजयमशये कार्यमुपादशति, सन्धिमिति ।—यदि युधि युद्धे, विजयः सन्दिग्धः संशयापन्नः, भवेदिति शेषः, तदा समेन तुल्यबल्येनापि, सन्धिम् इच्छेत्; सांशयिकं सन्देहसङ्कुलं, सन्दिग्धफलकमिति यावत्, एकमपि कार्यमिति शेषः, न हि कुर्यात् इति वृथ्याति उवाच ॥ ११ ॥

उक्तञ्च विग्रहस्याकर्तव्यतामाह, सन्दिग्ध इति ।—इह संसारी, युध्यता सङ्ग्रामं कुर्वतां, [यद्यपि युधधातोः टैवादिभ्यश्च आत्मनेपदत्वात् “युध्यताम्” इत्यत्र “युध्यमानानाम्” इत्येव साधु, तथाऽपि वामनमते—आत्मन युधमिच्छतामित्यर्थे “सुप आत्मन क्यच्” (३।१।८ पा०) इति क्यचि शतरि कृते “युध्यताम्” इति पठं भवितुमर्हति, तथा च सूत्रं “युध्येदिति युधः क्यचि” (५ अधि० १ अ० २८ सू०)] जनानां युद्धे विजयः सन्दिग्ध सन्देहपूर्णः, तस्मात् उपायानां सामदानभेदानां, त्रितयात् ऊर्ध्वं पश्य इत्यर्थः, सामादिभिः कार्यम् अविज्ञौ इति भावः, युद्धं समाचरेत् कुर्यात्, तथा च युद्धे विजयसन्देहात् प्रवमतः सामाद्युपाय एव अनुष्ठेयः, निष्कञ्जीवृतेषु च तेषु पश्चात् युद्धम् आश्रयणीयम् इति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

असन्दधानो मानात् यः समेनापि हतो भृशम् ।

आमकुम्भ इवान्येन करोत्यभयमङ्घ्रयम् ॥ १३ ॥

समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।

दृष्टत् कुम्भं यथा भित्त्वा तावत् तिष्ठति शक्तिमान् ॥ १४ ॥

अन्वयः—भूमिर्मित्रं हिरण्यं वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।

नास्त्येकमपि यद्येषा विग्रहं न समाचरेत् ॥ १५ ॥

पुनः समेनापि सन्धिः काय इत्युक्तम्, इदानीं तदकरणे दोषमाह, असन्दधान इति ।—यः समवन् इत्यर्थः, मानात् गर्वात् (“गर्वोऽभिसानोऽहङ्कारो मानश्चित्त-
समृद्धति” इत्यमरः) अहं समेन अनेन सह सन्धि न करिष्यामीत्यभिसानादिति भावः, समेनापि समवन्नेनापि, का कथा प्रवर्त्तनेन इत्यपिशब्दार्थः, असन्दधानः सन्धिम
कुर्वन्, तिष्ठतोऽन श्रेयः, अथ स इति कर्तृपदमुद्धनीयं, सः अन्येन समवन्नेन अन्येन
रिपुण्येन, भृशम् अत्यर्थं, इत ताडित सन् आमकुम्भ इव अपक्वघट इव, उभय
सङ्ग्रहम् आत्मनः रिपाय दधारपि भागः, करोति विदधाति, समेन सह विग्रहं
अन्ययष्टयोरिव अथ परस्य च उभयोरपि नाशस्यावश्यमावित्वात् समेनापि सन्धिः
करणीयः, न तु विग्रह इति फलितार्थः ॥ १३ ॥

अन्वयविग्रहस्य दोषमाह, सममिति ।—अशक्तस्य अक्षमस्य, दुर्बलस्य इत्यर्थः,
मृपतेरिति श्रेयः, शक्तिमता प्रबलेन, रिपुर्हति श्रेयः, समं सह, युद्धं सङ्ग्रामः, मृत्यवे
हि निधनकारणमेव इत्यर्थः, भवतीति श्रेयः, शक्तिमान् जनः, दृष्टत् पाशात्, कुम्भ
यथा मृत्युं कालसमिधेति यावत्, भित्त्वा निहत्वा, दुर्बलमिति श्रेयः, तिष्ठति तावत्
स्थितिं करोत्येव, (“यावत्तावच्च साकल्ये एवाहं च समुच्चये” इति मदिनी) पाशात्
यथा मृत्युं कालं विनाशं स्वयमभय एव तिष्ठति, एव शक्तिमान् रिपुरपि दुर्बलं
प्रतिपक्षं विजित्य स्वयमक्षतशरीर एव वर्त्तते इति निष्कर्षः ॥ १४ ॥

आभावाभौ विचार्य युद्धं कर्त्तव्यमित्याह, मुनिरिति ।—मुनिः राज्ञः, निर्वं
मृज्जन, हिरण्यं सुवर्णं वा, (राजादयस्त्वयमेव) एतत् विग्रहस्य सङ्ग्रामस्य, फलत्रयम्
एव त्रयाद्यामन्यतम एव लाभ इत्यर्थः, एवा त्रयाद्यां प्राप्ताशंनेव त्रिगोपवः युद्धे
प्रवर्त्तन्ते इति भावः, यदि एषा भूम्यादीनाम्, एकमपि नास्ति न लब्धं भवतीत्यर्थः,
तदा विग्रहं युद्धं, न समाचरेत् न कुर्व्यादित्यर्थः, प्रयोजनमुद्दिश्यैव सर्वेषां सर्वत्र
प्रवर्त्तनादिति भावः ॥ १५ ॥

खनन्नाखुविन्तं सिंहः पाषाणशकलाकुलम् ।

प्राप्नोति नखभङ्गं वा फलं वा मूषको भवेत् ॥ १६ ॥

तस्मान्न स्यात् फलं यत्र दृष्टं युङ्गन्तु केवलम् ।

न तत् स्वयं समुत्पाद्यं कर्तव्यं न कथञ्चन ॥ १७ ॥

बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाचरेत् ।

वाञ्छन् अभ्रंशिनीं लक्ष्मीं न भोजिणीं कदाचन ॥ १८ ॥

कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं त्रियम् ।

भुजङ्गवृत्तिमापन्नो बधमर्हति केवलम् ॥ १९ ॥

खनन्निति ।—सिंहः पाषाणशकलं पक्षरखम्भे, अतितच्छेरिति भावः; आकुलं पूर्णम्, आखी मूषिकस्य, ("उन्दुर्भूषिकोऽप्याखः" इत्यमरः) बिलं गते, खनन् विदारयन् सन्, नखानां भङ्गं वा प्राप्नोति, वा अथवा, मूषकः मूषकप्राप्तमात्र-मित्यर्थः, फलं भवत्, तस्यात् शेषः, आतसामान्यलाभाकाङ्क्षायाः सामान्यस्यापि कदाचन लाभविरहसम्भावनायां महान् प्रयत्नो न आश्रयणीय इति भावः, "अथस्य केतोर्वहं ज्ञातुमिच्छन् विचारमूढं प्रतिभासि मे त्वम्" इति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

तस्मादति ।—तस्मान्न यत्नं यत्नान् कार्यं, फलं लाभः, भूम्यादेषु त्रिषु कस्यापि वस्तुनः प्राप्ति इत्यर्थः, ("फलं ज्ञातोऽफलं शब्दं हृत्यैव व्याप्तिर्लाभयोः" इति मेदिनी) न दृष्टं न लक्षितं, स्यात्, त आकुलं, केवलं अनर्थकमित्यर्थः, युङ्गं विरोधः, भवेदिति - यः, तत् कार्यं, स्वयं न समुत्पाद्यं न उत्थापनीयं, स्वचरेत्या न पुनः तादृशं कार्यं विधेयमित्यर्थः, कथञ्चन न कर्तव्यञ्च अनेन समुत्पादतमपि तादृशं कार्यं स्वयं अर्जनोपार्जितं भावः ॥ १७ ॥

बलीयसीति ।—अभ्रंशिनीं अथवा, लक्ष्मीं सम्पदं, वाञ्छन् अभिलषन्, जनः इति शेषः, बलीयसा प्रयत्नेन शब्दश्चा, समाक्रान्तः अभिमनः सन्, वैतसीं वृत्तिं वैतस-लतावत् व्यवहारं, लसतामिति भावः, आचरेत् आश्रयेत्, कदाचन कदापि, भोजिणीं संप्रसक्तस्त्विनीं, अथ, समुत्पादनरूपामिति यावत्, दुर्नैमल्यरूपामिति भावः, ज्ञातमित्यनु-वृत्तिः, न, आचरेत् इति पूर्वानुवृत्तिः, तथा कृतं पतनस्यावश्यभावितादिति भावः ॥ १८ ॥

कुर्वन्ति ।—वैतसीं वैतसस्तस्त्विनी, ज्ञातुम् आनुगम्यामिति भावः, कुर्वन् आश्रयन्, महती त्रियं विपुला सम्पदः, प्राप्नोति हि, भुजङ्गवृत्तिम् अनस्यव्यवहारम्, ज्ञापनस्य केवलं वर्षं विनाशम्, अर्हति विनश्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

कौर्मं सङ्कीचमास्थाय प्रह्वारानपि मर्षयेत् ।

काले काले च मतिमान् उत्तिष्ठत् क्षणसर्पवत् ॥ २० ॥

आगतं विग्रहं मत्वा सुसाम्ना प्रथमं नयेत् ।

विजयस्य ह्यनित्यत्वात् रभसश्च समुत्सृजत् ॥ २१ ॥

तथा च,—बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।

प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २२ ॥

एवम् (फ) उज्जीवी सामन्त सन्धिकां कृतवान् ।

कौर्ममिति ।—मतिमान् बुद्धिमान् जनः, कौर्मं कौर्मं तं कौर्मं कौर्मं मन्त्रिणं, सङ्कीचनं चाकुञ्चनमात्रं, प्रतिप्रहारवेष्टा विस्त्रुज्य करपटाद्यङ्गमङ्गापनरूपमिति भावः, आस्थाय अवलम्ब्य, प्रह्वारानपि मर्षयेत् महेत, तथा कालं कालं सुसमयं प्राप्यति भावः, क्षणसर्पवत् क्षणभुज इव, उत्तिष्ठत् भवन् दर्शनादात् भावः, तथा च वचनता सह विरोधं कदाचिन् कुमहातः कदाचिन् भुजइहात्, आग्रशयोथा इत्यभिप्रायः । [“उत्तिष्ठत्” इत्यत्र “उदोऽनुद्वेकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इति सूत्रेण अनुरेताविशिष्टक्रियावचनायकत्वाभावात्तीतेः नात्मनेपदमिति विभात्यम्] ॥२०॥

आगतमिति ।—विग्रहं युद्धम्, आगतम् उपस्थितं, मत्वा सुसाम्ना [“सुसामादिषु च” (८।३।८ पा०) इत्यत्र उदाहरणद्वारा बहुव्रीहौ च वत्त्वदर्शनात् च न मुद्वेक्य-वकारः] जीमनेन सांख्येन, सामप्रयोगेणेत्यर्थः, प्रथमं प्रकृष्टा शान्तिं, नयेत् प्रापयेत्, विजयस्य अनित्यत्वात् कदाचित्कालादात् भावः, रभसं वेगश्च, युद्धोद्देशोर्गमित्यर्थः, समुत्सृजत् हि त्वज्जैदेव, बुद्धिमान् जन इति शेषः, तत्र च पराशयस्यापि सम्भवा-दितात् भावः ॥ २१ ॥

वाधनेत ।—बलिना बलवता, सह योद्धव्यम् इति च न निदर्शनं दृष्टान्तः, न चास्ति न । वदने, चन्वयेन इति शेषः । यद्यपि चन्वयदृष्टान्तस्यात्र न सुलभः, तथाऽपि अतिरेकदृष्टान्तस्य यत्रैवं तत्रैवमित्याद्याकारकस्य सर्वत्र सुलभतया वैधर्म्येण तमेवा-त्यापयति, प्रतिवातमित्यादिना ।—हि तथा हि, घनः मेघः, प्रतिवातं वातस्य प्रात-कृच्छेनेति भावः, कदाचिन् न उपसर्पति न उद्गच्छति, वातस्य प्रवृत्त्यादितात् भावः ॥ २२ ॥

(फ) उज्जीवी—तदाप्यमन्त्री । सामन्त—माघः मन्त्रः । सन्धिका—सन्धिकादिपरायणमिति । कृतवान्—रचितवान्, वर्णयामासेत्यर्थः ।

अथ तत् श्रुत्वा सञ्जीविनम् आह,—“भद्र ! तव अभिप्राय-
मपि श्रोतुम् इच्छामि” । स आह,—“देव ! (ब) न मम एतत्
प्रतिभाति, यत् शत्रुणा सह सन्धिः क्रियते । उक्तञ्च यतः,—

शत्रुणा न हि सन्दध्यात् सुस्निष्टेनापि सन्धिना ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २३ ॥

अपरञ्च, स क्रूरोऽत्यन्तलुब्धो धर्मरहितः ; तत् त्वया
विशेषात् न मन्थेयः । उक्तञ्च यतः,—

सत्यधर्मविहीनेन न सन्दध्यात् कथञ्चन ।

सुसन्धितोऽप्यसाधुत्वादचिरात् याति विक्रियाम् ॥ २४ ॥

तस्मात् तेन सह योद्धव्यमिति मे मतिः । उक्तञ्च यतः,—

क्रूरो लुब्धोऽलभोऽमत्यः प्रमादो भौकुरस्थिरः ।

मूढो युद्धावमन्ता च सुग्नोच्छेद्यो भवेद्विपुः ॥ २५ ॥

(ब) एतत्—नाम इत्यर्थः, न प्रतिष्ठात—न स्मरत, न रोचते इति
भावः ।

शत्रुर्भाति ।—सुस्निष्टेनापि सुघटितेनापि, सन्धिना बहुकालगतसन्ध्याख्यगुणे-
नेत्यर्थः, शत्रुणा सह न हि नैव, सन्दध्यात् मन्थेयमं कुर्यादित्यर्थः, जनः इति शेषः,
पूर्वैरप्रतिविधानाऽऽग्रद्वया इति भावः, पानीयं जलं, सुतप्तम् अत्युष्णमपि, शैत्य-
मत्यन्तमेव उष्णमप्यसाधुतमपीति भावः, पावकम् आग्निं, शमयत्येव निर्वपयत्येव .
सहजवैरित्वादात् भावः, पानीयं पावकस्य शत्रुः, तत् पावकेन नितरामनुपवेशन
उष्णोक्तमपि समं प्राप्य यथा तमेवाग्निं नाशयति, तथा कृतसन्धिं पूर्वशत्रुरपीति
तात्पर्यम् ॥ २३ ॥

सत्याति ।—सत्यधर्मविहीनेन सत्यपान्ननृपधर्मव्यष्टेन, अपटाऽऽचरन्परैश्च इत्यर्थः,
जनैश्च सह इति शेषः, कथञ्चन न सन्दध्यात् न सन्धिं कुर्यात्, सुसन्धितोऽपि
सन्धिना सुनिबन्धितोऽपि, [“सुसन्धितः” इत्यत्र तारकादित्वादितत् । विक्रियापट्टेन
अन्वये तु वज्राः तसिन् इति केचित्] असाधुत्वात् दुष्टत्वात्, सत्यधर्मविहीनत्वा-
दित्यर्थः, अचिरात् शीघ्रं, विक्रिया विकारम्, अत्यसाधुमन्थेयः, याति गच्छति,
शत्रिं विघटयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

क्रूर इति ।—क्रूरः निष्ठुरः, लुब्धः लोभपरः, अक्षयः चिरायितव्यतां, असत्यः

अपरं, तेन पराभूता वयम् ; तत् यदि (भ) सन्धानकीर्तनं करिष्यामः, स भूयोऽत्यन्तं कोपं करिष्यति । उक्तञ्च,—

चतुर्थीपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राञ्चः कोऽभ्यसा परिषिञ्चति ? ॥ २६ ॥

सामवादाः सकोपस्य शत्रोः प्रत्युत दोषकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तीर्यविन्दवः ॥ २७ ॥

यदेव एतत् वदति रिपुर्नलवान्, तदपि अकारणम् ।
उक्तञ्च यतः,—

मिथ्यावादी, प्रमादी अनवधानवान्, भौकः भयशील, अस्थिर अधीरः, मद निर्बोधः, युद्धावमता युद्धनिवृत्तक, रिपु शत्रु, सुखाच्छेद्य सुखिन उन्मूलनीय, भवेत्, अत एव युद्धे नान्दत्तादताप्रदर्शनं नाचतम् इति भावः ॥ २५ ॥

(भ) सन्धानकीर्तनं—सान्त्वप्रस्तावम् ।

चतुर्थीपायेति ।—चतुर्थेन उपायेन युद्धेन इत्यर्थः, “सामदानभेददण्डा इत्युपाय-
चतुष्टयम्” इत्यनेन युद्धस्य चतुष्टयेन परिगणनमिति भावः, साध्ये प्रतिकार्यं, दमनीय इत्यर्थः, रिपौ शत्रौ, सान्त्वं सामप्रयोगः, (“साम सान्त्वमुभे समे” इत्यमरः) अपक्रिया अपकार, अनिष्टकारणम् इत्यर्थः । तथा हि, कः प्राञ्चः, स्वेद्य स्वेदक्रियया चिकित्स्यम्, उष्णोष्णारिण प्रतिकार्यम् इत्यर्थः, (“स्वेदस्तु स्वेदने घर्मे” इति विश्वः) आमज्वर नवज्वरम्, अपक्रान्तिरिति यावत्, (“आमो रोग रोगभेदे आमोऽपक्वे तु वाच्यः” इति विश्वः) अभ्यसा जलेन, परिषिञ्चति ? [“उपसमात् सुनात—” (८८ ५ पा०) इति घत्वम्] न कोऽप्येवम्, तादृशशत्रौ सान्त्वनादं नवज्वरं गच्छेत् इव उद्दीपनकरः, अतो दण्ड एव इति भावः । तद्वज्वरितस्याभ्यस्तको यथा तद्वद्वये, न तुपशान्तये, तथा सकोपे रिपौ सान्त्वमुद्दीपनकराभात वाक्यभेदेन विव्यप्रति-
विम्बतात्वेपात्र दृष्टानाजहार,—“दृष्टान्तु मधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति शब्दभाते ॥ २६ ॥

सामेति ।—सकोपस्य क्रुद्धस्य, शत्रो, सामवादा सान्त्ववाक्यानि, प्रतप्तस्य अत्युष्णस्य, सर्पिषः घृतस्य, सहसा उड्डात्, तार्याविन्दवः जलविन्दवः इव, जलाविन्दु-
प्रक्षेप इत्यर्थः, प्रत्युत वैपरीत्येन, दोषकाः उद्दीपयितारः, न तु शान्तिकरा इत्यर्थः, अतः कोपहारहेतुसामाचार्यं तत्र न कर्तव्यम्, अपि तु स दण्ड एवेति भावः ॥ २७ ॥

सोत्साहशक्तिमम्पवो हन्याच्छत्रं लघुर्गुरुम् ।

यथा कण्ठोरवो नागे सुमास्त्रज्यं प्रपद्यते ॥ २८ ॥

मायया शत्रवो बध्या अबध्याः स्युर्बलेन ये ।

यथा स्त्रोरूपमास्थाय हतो भीमिन कोचकः ॥ २९ ॥

तथा च,—सृत्थोरिवोपदण्डव्य राज्ञो यान्ति वशं द्विवः ।

शष्पतुल्यं हि मन्यन्ते दयालुं रिपवो नृपम् ॥ ३० ॥

सोत्साहति ।—नागे इति, महाकाये इति भावः, वर्तमाने मृगपीति शेषः, यथा कण्ठोरवो सिंहः, ("सिंहो मृगेन्द्र, पञ्चाशो ह्ययं केशरी इति । कण्ठोरवो मृगपरिपूर्णदृष्टिर्मृगाग्रजः ॥" इति कोषः) नागापेक्षया क्षुद्रकाथोऽपि इति भावः, यथा मुमास्त्रज्यं प्रपद्यते सुखेन सास्त्रज्यं करोति, उत्साहशक्तिसम्पन्नत्वात् इति भावः, तथा लघु, क्षुद्रो जनः, सोत्साहा अव्यवसायसमान्विता, या शक्तिः, तथा मम्पत्रः मयुक्तः, उत्साहशक्तिमयुक्तश्चेत् इत्यर्थः, गुरु महान्नामपि, प्रबलमपीत्यर्थः, शत्रुं हन्यात् ॥ २८ ॥

माययति ।—ये शत्रवः बलेन पराक्रमेण, अबध्या स्युः, ते मायया हलेन, बध्याः हन्तव्याः, यथा भीमेन स्त्रोरुप नारीरुपं, सैरिन्ध्रीवैशमिति यावत्, आस्थाय अवलम्ब्या, कोचकः विराटसंनानापतिः, द्रौपदीधर्मणोद्यत इति यावत्, हतः विनाशितः, लहदिति शेषः, पुरा अज्ञातवासवस्थायया पाण्डवाः सह पाञ्चाव्या कुरुक्षेत्रेण विराटनगरमधिवासन्ति स्म । तदा अन्तःपुरवाभिनौ सैरिन्ध्रीवैशा पाञ्चाव्यौ कोचको विराटसंनानौ कामयावन्तः । सा तु तदार्था महानसाधिकृत भीमाव समावचयत् । तदाकर्ण्य भीमः "अहमेव तव वैशेन सहैतस्यान गत्वा तं निपातयिष्यामि" इत्युक्त्वा ता प्रिया समाज्वाव्य कोचकाय महेतं कर्तुमादिदेश । ततश्च राज्ञो कोचक प्राप्य कुरुक्षेत्रेण तत्रैव निहतवानिति भारतीय कथाऽवानुसन्धेया ॥ २९ ॥

स्त्रोवरिति ।—द्विवः शत्रवः, सृत्थोरिव वनस्थेव, उपदण्डव्य तोषनेनसः इत्यर्थः, राज्ञो वशमचवीनता, यान्ति वश्याः भवन्ति इत्यर्थः । रिपवः शत्रवः, दयालुं कृपाशीलं, बुद्धिमुखमिति भावः, [दयालुरिति "सृष्टि-गृष्टि पति दधि-निद्रा तन्द्रा-शब्दाश्च चालुषः" (१।२।१५८ पा०) इति चालुषः] नृप शष्पतुल्य दृढचस्रम, हेयमिति भावः, मन्यन्ते हि, तथा च जनति प्रभुवद्भामाना नृपाणां तेजस्विता अदाचिदपि न परित्यक्तव्या इति भावः ॥ ३० ॥

प्रयाति श्रमनं यस्य तेजस्तेजस्वितेजसा ।

इथा जातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ? ॥ ३१ ॥

या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताक्षी वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।

कान्ताऽपि मनसः प्रीतिं न मा धत्ते मनस्विनाम् ॥ ३२ ॥

रिपुरक्तेन संसिक्ताऽरिस्त्रीनेत्राभ्युभिस्तथा ।

न भूमिर्यस्य भूपस्य का श्लाघा तस्य जीवने ? ॥ ३३ ॥

एवं सञ्जीवी त्रियम्बकं विज्ञापयामास ।

अथ तत् श्रुत्वा अनुजीविनम् अपृच्छत्,—“भद्र ! त्वमपि स्वाभिप्रायं निवेदय” । सोऽब्रवीत्,—“देव ! दृष्टः स बलाधिकः (म) निर्मर्यादश्च, तत् तेन सह सन्धिविग्रहौ न युक्तौ, केवलं (य) यानम् अहं स्यात् ।

प्रयातीति ।—यस्य तेजः प्रतापः, तेजस्विनः प्रतापवतः, तेजसा प्रभावेण, श्रमनं शान्तिं, प्रयाति गच्छति, पराभवं प्राप्नोतीति भावः, मातुः जनन्याः, यौवनहारिणा तारुण्यव्यहारिणा, इथा जातेन निरर्थकमुत्पन्नं, तेजोहीनत्वेन सर्वस्यैव पराभवस्थान-त्वादिति भावः, तेन नरेण, किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

येति ।—या लक्ष्मीः वैरिणा शत्रूणां, शोणितान्येव कुङ्कुमानि काश्मीरजानि, रत्नचट्वारिशेषाः इति यावत्, तैः, नानुलिप्तं न सञ्चितम्, अहं यस्याः तादृशी, भवतीति श्रेष्ठः, सा लक्ष्मीः, कान्ताऽपि कम्बनीयाऽपि, स्पृहणीयाऽपि इत्यर्थः, भगस्विना वीराणां, मनसः चित्तस्य, प्रीतिम् आनन्दं, न धत्ते नोत्पादयति ; युद्धप्रियत्वात् शक्तिमता खड्गकुड्मभावानां भगस्विना न अनायाससाधये प्रीतिरिति भावः ॥ ३२ ॥

रिपुरक्तेनेति ।—यस्य भूपस्य राज्ञः, भूमिः रिपूणां रक्तेन, तस्मात्परीक्षां रिपूणां, या स्विथः ताना नेत्राभ्युभिः मथनजलेः, पतिपुष्पादिशोकजनितौरति भावः, नू-रन्विक्ता न सत्यक् चाद्रा, न विचिता इत्यर्थः, तस्य जीवने का श्लाघा ? का प्रशंसा ? न काऽपि इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

(म) निर्मर्यादः,—नर्यादाखड्गनकारी, अविष्टाचार इत्यर्थः ।

(य) यानं—साराण्यस्य रक्षाविधानं कृत्वा रिपुविनाशार्थं मननम्, शस्त्री-भौत्युत्पादनाय बुद्धोदयोग इति भावः । अहं—दीव्यम् ।

उक्तम्,—बलात्कटेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।

न सन्धिविशयी नैव विना यानं प्रयस्यते ॥ १४ ॥

द्विधाऽऽकारं भवेत् यानं भयत्रस्तप्ररक्षणम् ।

एकमन्यव्जिगीषोश्च यात्रालक्षणमुच्यते ॥ १५ ॥

कार्तिके वाऽथ चैत्रे वा विजोगीषोः प्रयस्यते ।

यानमुत्कृष्टवोर्थेभ्यः शत्रुदेयं न चान्यदा ॥ १६ ॥

अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्तिताः ।

व्यसने वर्त्तमानस्य शत्रोः श्छद्रान्वितस्य च ॥ १७ ॥

स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चात्मैर्हावलेः ।

परदेशं ततो गच्छेत् प्रणिधियः समग्रतः ॥ १८ ॥

बलात्कटेनेति ।—बलात्कटेन बलाधिकेन, दुष्टेन अन्यायेन, मर्यादा विरहात्, तदाहितेन, शत्रुणा सहितं श्रेयं, अकारं समुच्चयं, सन्धिविशयी नैव, कार्या इति श्रेयं, तत्र यानं विना यात्रा-यातरेकेण, अन्यादात् श्रेयं, न प्रयस्यते न युज्यते ; यानमेव तत्र योग्याभात् भावः ॥ १४ ॥

द्विधा इति ।—यानं द्विधाऽऽकारं द्विप्रकारं, भवेत्, एकं, तथोरितं श्रेयं, भयत्रस्त प्ररक्षणं भयवशमाया रपमयातीना, प्ररक्षणे रक्षणम्, अन्यत् इतिौर्थं, विजोगीषोः [जिघाताः मन्त्रनात् उपन्ययः] जयाधिपः, यात्रालक्षणं युद्धार्थं शत्रुं प्रति गमन-स्वरूपं, नो नय रियमोता, अपि तु युद्धकामा इत्येव प्रकटमिति भावः, उच्यते कथ्यते ॥ १५ ॥

कार्तिके इति ।—उत्कृष्टवोर्थेभ्यः अधिकतेजसः, विजिगीषोः विजयाधिपेन, यात्रा इति श्रेयं, कार्तिके वा, अववा चेदे शत्रुदेयं यानं यात्रा, प्रयस्यते, अन्यादा अन्यस्मिन् काले, न च नैव, प्रयस्यते इत्यनुपपन्नं ॥ १६ ॥

अवस्कन्देति ।—व्यसने स्त्रीलयादौ, वर्त्तमानस्य प्रसक्तस्य, तथा छिद्रान्वितस्य च प्रकीर्तिकोपादिकप्रदीपकस्य इत्यर्थः, शत्रोः अवस्कन्दप्रदानस्य अवस्कन्दः आत्मसंघं, तस्य यत् प्रदानं विधानं तस्य, सर्वे कालाः प्रकीर्तिताः कथिताः ; तादृशशत्रुनिधनाय कालाकालावधारः न करणीयः इति भावः ॥ १७ ॥

स्वस्थानमिति ।—शूरैः शीरैः, महाबलैः चास्त्रैः विशुद्धैः पुरुषैः, स्वस्थानं स्व-मनसं, सुदृढं शत्रुदुरासहनिमित्तैः, कृत्वा, सुसंरक्ष्येति इदं, राज्यरक्षणाय तथाविधा-

अज्ञातविवधासार-तोयशस्यो व्रजत् तु यः ।

परराष्ट्र स ना भूयः स्वराष्ट्राधिगच्छति ॥ ३८ ॥

तत् ते युक्तं कर्तुम् (र) अपसरणम् ।

अन्वयः—न विग्रहा न सन्धानं बलिना तेन पापिना ।

काव्येलाभमपेक्ष्याप-सरणं क्रियते बुधैः ॥ ४० ॥

उक्तं यतः,—यदपसरति मेघः कारणं तत् प्रहर्तुं

मृगपातरपि कोपात् मङ्गुचल्युत्पत्तिषुः ।

हृदयविहितवेरा गूढमन्त्रोपचाराः

किमपि विगणयन्तो दुर्द्धिमन्तः सहन्ते ॥ ४१ ॥

ऽऽमपुङ्गवान् संस्थाप्य इति निष्कर्षः . ततः अनन्तरम्, अयत्, पुनः, प्रविधिभिः चारैः, अतः किं दृष्टानाद्ये स्वप्रतिरोधितं भावः, व्याप्तम आकीर्णं, परराष्ट्रं शत्रुराज्यं, गच्छति, राज्ञः अथ मरुता एव चारा, अतः तान् अयत्, अनिश्चयं शत्रुराज्याभिगमने अन्व-
यः पटं पटं खलनमिति तात्त्विकम् ॥ ३८ ॥

अज्ञातात्,—अज्ञातान् आवादतान्, विवधः अन्वा, शत्रुदेशगमनसंगं इत्यर्थः, ("विवधा विवधार्थाप पश्चाद्वारऽन्वमारयो" इति विवधः) आन्वाः सुष्ठुद्वयम्, "आन्वास्तु सुष्ठुद्वयम् । अन्वास्तु आन्वात् प्रवेष्टुम् ॥" इति वेजयनी) तोय-
लम्, अन्वत् तान् विवधमारतोयशस्यान् येन तादृशः शत्रुराज्यं गमनाय सुगममाग-
तया स्वचल्य शत्रुपक्षस्य च भङ्गाय स्वाद्यपानोधादौना प्राङ्मुख्योदिकमननमन्वाय-
इत्यर्थः, यस्तु राजा, परराष्ट्रं शत्रुदेशं, व्रजत् गच्छति, स भूय पुनः, स्वराष्ट्रं न
आधिगच्छति न प्राप्नोति, अतस्मि पराजयते इति भावः ॥ ३८ ॥

(र) अपसरणम्—यानम् ।

ज्ञातः—बलिना बलवता, पापिना सदाचारसत्तेन, तेन उल्लङ्घनं, विग्रहो युद्धं,
न, सन्धानं मात्स्यं, न, कर्तव्यमिति शेषः, काव्येलाभः काव्यस्य विनयकृपणं, लाभ-
शान्तिम्, अपेक्ष्य प्रतीत्य, बुधैः विद्वद्भिः, अपसरणं शानं, क्रियते ॥ ४० ॥

यदिति ।—मेघः मेघकः, यः अपसरति पश्यान् गच्छति, अपरमेघेषाकान् इति
शेषः, ततः अपसरणं, प्रहर्तुं कारणम् आक्रान्तमेवम् प्रहारनिमित्तमित्यर्थः, भवतीति
शत्रुः, कोपात् उत्पत्तिः उत्पत्तयेच्छः, [उत्पुङ्गवतधानो "अलंक्रज्जिह्वाकृज्जलो-
पचोत्पत्तोऽन्यदपसरणमुत्पत्तयेच्छः इत्युक्त्" (११११२६ पा०) इतीत्युचि रूपम्]
अन्वोपरोति भावः, मृगपाति, भिङ्गोऽपि, मङ्गुचलि सहोचं प्राप्नोति, अन्वापि अन्व-

अथ च, —बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।

युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन् स मेदिनीम् ॥ ४२ ॥

युध्यतेऽहङ्कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलौयमा ।

स तस्य वाञ्छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४३ ॥

तत् बलवताऽभियुक्तस्य अपसरणसमयोऽयं न सन्धेर्विग्रहस्य च ।

एवम् अङ्गीविमलोऽपसरणस्य ।

अथ तस्य वाक्यं समाकर्ण्य प्रजीविनमाह,—“भद्र । त्वमपि आत्मनोऽभिप्रायं वद” । सोऽब्रवीत्,—“देव ! मम सन्धि-विग्रहयानः त्रीणि अपि (ल) न प्रतिभान्ति, विशेषतश्च (व) आसनं प्रतिभाति । उक्तञ्च यतः,—

नक्रः स्वस्थानमामाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।

स एव प्रच्युतः स्थानाच्छूनाऽपि परिभूयते ॥ ४४ ॥

भूतस्य प्राणान् उदार उत्पतनात् प्राक् स्वाङ्गं भूयात् तत्कालावच्छेदेन उत्पतनात् निवर्तते इत्यर्थः । तत् इति कार्यं समुचितम् इति भावः । तथा हि, बुद्धिमत्तो जना, रुद्रेण विहितं वैश्वं ये, तथोक्ता अपि, गृह अपक्वाणि, मन्त्रः मन्त्रमैव, उपचारः मनोवर्तिनिष्ठः येषां आभूता मन्त्रः, किमपि कारणविशिष्टं, विगच्छन्तः विचारयन्तः, सङ्गतं, जन्तुणामुपद्रवमिति शेषः । सालिनी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

बलवन्तामिति ।—यः बलवन्तम् अधिष्ठाय रिपुं शत्रुं, दृष्ट्वा देशत्यागं करोति, स पुनर्जीवन् पुनरभ्युदयं गच्छन्, युधिष्ठिर इव मेदिनी राज्यम्, आप्नोति ; अतः जायति प्रबले बहिष्ठा भाविराज्यस्येत्यामच्छूना देशत्यागाऽपि कर्तव्य इति भावः ॥ ४२ ॥

युध्यते इति ।—यः दुर्बलः अहङ्कृतिं गते, कृत्वा बलीयसा प्रबलेन सह, युध्यते, स तस्य बलीयसः रिपोः, वाञ्छितम् अभिप्रेतं, स्वपराभवकपम् इत्यर्थः, आत्मनः कुलक्षयश्च वंशनाशश्च, कुर्यात् ॥ ४३ ॥

(ल) न प्रतिभान्ति—न रोचन्ते, मनसि न जायति इति भावः ।

(व) आसनं—नायं युद्धकालः किन्तु दुर्गादिः संस्कार्यः इति आलादि-प्रतीक्षया स्वस्थाने अवस्थितिः ।

नक्र इति ।—नक्रः कुम्भोरः, स्वस्थानम् आसाद्य स्वाङ्गम् स्थाने स्थित्वेत्यर्थः, गजेन्द्रमपि गजराजमपि, स्वस्थानं बलवन्तमपि इति भावः, कर्षति ; स एव गजेन्द्राकर्षो

अथ, — अभियुक्तो बलवता दुर्गे तिष्ठेत् प्रयत्नवान् ।

तत्रस्थः सुहृदाङ्गानं प्रकुर्वीताऽऽत्ममुक्तये ॥ ४५ ॥

यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसन्धस्तमानसः ।

स्वस्थानं सन्त्यजेत् तत्र न स भूयो वसेन्नरः ॥ ४६ ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पे मदहोनो यथा गजः ।

स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्वात् सर्वजन्तुषु ॥ ४७ ॥

निजस्थानस्थिनोऽप्येकः शतं योद्धुं महन्नरः ।

शक्तानामपि शत्रूणां तस्मात् स्थानं न सन्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

नक्तः एव, स्थानात् स्वस्थानात्, जलादित्यर्थः, प्रच्युतः भटः, भेत्, घना कक्षरेणापि, हीनबलमेतं भावः, परिभ्रष्टं पराक्रियते, बभूव इत्यर्थः, “स्थानस्थितः कापक्षो ऽपि सिंहः” इति भावः ॥ ४४ ॥

अभियुक्त इति ।—बलवता प्रबलेन, शत्रुणा इति शेषः, अभियुक्तः आक्रान्तः, जनः इति शेषः, प्रयत्नवान् सावहितः मन्, दुर्गे तिष्ठेत्, तत्रस्थः दुर्गस्थितः, आत्ममुक्तये आत्मनस्तावाय, सुहृदा निवाचाम्, आङ्गानं प्रकुर्वीत, माहाय्यार्थे मन्त्रवाचं वा इति भावः ॥ ४५ ॥

य इति ।—यः रिपोः शत्रोः, आगमस्य आगमनं, युद्धारंभिति भावः, श्रुत्वा श्रुतेन मन्त्रसमं चित्तमीतं, मानसं यस्य तदाभूतं मनः, स्वस्थानं सन्त्यजेत्, स नरः, तत्र स्वस्थाने, अथः पुनः, न वसेत् न वसति कर्तुं शत्रूणादित्यर्थः, नातः स्थानमप्येन भवितव्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

दंष्ट्र इति ।—दंष्ट्राविरहितः भयदलः, सर्पः, मदहोनः मदसावशून्यः, गजस्य, यथा एतौ यथा निर्दोशौ वात् सर्वेव अभिभवनीयौ स्वातामित्यर्थः, तथा स्थानहीनः स्वस्थानात् भटः, राजा सर्वेषु जन्तुषु राक्षिषु मध्ये, येन केनचिदिति शेषः, गम्यः सुधर्मणीयः, स्वात् ॥ ४७ ॥

निजिति ।—एकौऽपि असहायौऽपि, नरः निजस्थानस्थितः स्वदुर्गस्थितः मनः, शक्तानामपि शक्तिमत्तानपि, प्रवृत्तानामित्यर्थः, शत्रूणां शतं योद्धुं शतेन वीरैः सह विग्रहं कर्तुमित्यर्थः, महेन चमेत, शत्रूणादित्यर्थः, [उभयपदिनं सहै चौरादिवत् विकल्पिततया विषः असावप्ये कपनिदम्]; तस्मात् स्थानं स्वाऽऽवासं, न सन्त्यजेत् ॥ ४८ ॥

तस्माद्गुं दृढं कृत्वा सुभटाऽऽसारमयुतम् ।

प्राकारपरिखायुक्तं शस्त्रादिभिरलङ्कृतम् ॥ ४८ ॥

तिष्ठ मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ।

जीवन् सम्प्राप्स्यसि क्ष्माऽन्तं मृतो वा स्वर्गमेवसि ॥ ४९ ॥

अथ,—बलिनाऽपि न बध्यन्ते लघवोऽप्येकसंश्रयाः ।

विपक्षेणापि मरुता यथैकस्थानवीरुधः ॥ ५१ ॥

महानप्येकजो हृत्तः बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।

प्रमह्य इव वातेन शक्नो धर्षयितुं यतः ॥ ५२ ॥

अथ ये मंहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।

न ते शीघ्रेण वातेन हन्यन्ते ह्येकसंश्रयात् ॥ ५३ ॥

स्वमतमाह, तस्मादित्यादिवाक्यान् ।—तस्मात् युद्धाय कृतनिश्चयः दृढसङ्कल्पः सन्, दुर्गे सुभटे सुशोधे, आसारे, सुदृढलोच्य, (“आसारम् सुदृढबलम्” इति वैजयन्ती) संयुतं, प्राकारं प्राचोरे, परिखाभय युक्तं, शस्त्रादिभिः प्रहरणादिभिः, प्रहार-साधनैरित्यर्थः, अलङ्कृतं सज्जितम्, अत एव दृढं शत्रुदुर्भेद्यमिति भावः, कृत्वा मध्यगतः तन्मध्यवर्त्तो सन्, नित्यं सततं, तिष्ठ, एवं कृते जीवन् प्राच्यान् तिष्ठेत, क्ष्माऽन्तं पृथिव्यन्तं, समया पृथिवीमन्वये, सम्प्राप्स्यसि, मृतो वा मृतयेत्, युगे इति शेषः, स्वर्गम् एवसि प्राप्स्यसि ; धर्मार्थयोः दयोरेव पुरुषार्थत्वात् युगपत् उभयप्राप्तेरसम्भवाच्च तदेकतराभ्युदय एव मर्होदयः पुरुषाणाम्, स च इत्युक्ते भवितव्यमेव इति भावः ॥ ४८ । ५० ॥

बलिनिति ।—मरुता वायुना, प्रबलनापीति भावः, एकप्यनवीरुधः स्वस्थाने एव सजातीयभिः वज्रोभिः सह अवस्थिताः, कृताः यथा न बध्यन्ते न विनाशन्ते, तथा बलिनाऽपि प्रभुतशक्तिनाऽपि, विपक्षेण शत्रुणा, एकः संश्रयो येषा तवीक्षाः एक-स्थानस्थाः, स्वस्थाने एव निवर्त्तते, सह अवस्थिताः इत्यर्थः, लघवोऽपि दुर्बला अपि, न बध्यन्ते इति पुराणवचः ॥ ५१ ॥

महानिति ।—महान् विशालः, बलवान् सुप्रतिष्ठितोऽपि सुबलमूलोऽपि, एकजः एकाकी एव स्थित इत्यर्थः, इव यतः वातेन वायुना, प्रमह्य इव बलादिव, धर्षयितुं भङ्क्तुं, शक्नो, समर्थः, तस्मात् एकाकी न सन्निष्ठेदिति भावः ॥ ५२ ॥

अथेति ।—अथ पक्षान्तरे, ये वृक्षाः संवृताः मिथिताः, अपरदृष्टैरिति शेषः, सर्वतः समन्तात्, सुप्रतिष्ठिताः सुबलमूलाः, ते शीघ्रेण वेगवताऽपि, प्रवक्षेणापि इत्यर्थः,

एवं मनुष्यमेकञ्च शीर्ष्येणापि समन्वितम् ।

शक्यं द्विषन्तां मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम्” ॥ ५४ ॥

एवं प्रजोविमन्त्रन् इदम् आसनभञ्जकम् ।

एतत् समाकुर्ये चिरञ्जीविनं प्राह,—“भद्र ! त्वमपि
स्वाभिप्रायं वद” । सोऽब्रवीत्,—“देव ! (श) षाङ्गुलमध्यं
मम संश्रयः सम्यक् प्रतिभाति ; तत् तस्य अनुष्ठानं कार्यम् ।

उक्तञ्च,—अमहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं कारिष्यति ? ।

निवर्तं ज्वलितो वज्रिः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ५५ ॥

सङ्गतिः श्रेयसी पुंसां स्वपक्षे च विशेषतः ।

तुषेरपि पारभ्रष्टा न प्ररोहन्त तण्डुलाः ॥ ५६ ॥

यानि एकमश्रयात् एकवाक्यानात्, न ह्यन्यत्र हि नव विनाशान् इत्यर्थः, अत एव
स्वाऽऽवासं एव सर्वं ज्ञानित्वा चवस्थानन्त्यामात भावः ॥ ५६ ॥

एवमिति ।—द्विषन्तः, शत्रवः, शीर्ष्यन् विक्रमन्, समन्वितमपि युक्तमपि, एकम्
असङ्काशं, मनुष्यम्, एवम् एकं हृत्वं वायुर्विवेति भावः, अकम्, अभिभवितुमिति शब्दः,
मन्यन्ते, ततः परं तदनन्तरम्, आभिभवनीयज्ञानानन्तरमित्यर्थः, हिंसन्तं च, शीर्ष्यन्तं
मपि शत्रुम् एकाकिनम् अवलोक्य को नाम विरमेत् ? इति भावः ॥ ५४ ॥

(श) षाङ्गुलमध्यं—सन्ध्यावदयानाऽऽसनद्वयोभागसमाश्रयमध्यः । संश्रयः,—
दृढसंख्यं बलवद्भासिकावर्जित्वसमाश्रयम् ।

संश्रयस्य प्रयोजनमाह, असङ्काश इति ।—तेजस्वी शक्तिमान् जनः, समर्थोऽपि
शोभ्योऽपि, युक्तं कर्तुमिति श्रवः, असङ्काशः चेत् किं कारिष्यात् ? न किमापि कर्तुं
शक्यतीत्यर्थः, तथा हि, निवर्तं वायुस्यदेशे, वज्रे, वायुसंख्यत्वात् सङ्काशाभाववाते
स्थाने इति भावः, ज्वलितो वाक् तेजोमयोऽपीति भावः, स्वयमेव आत्मनेव, प्रशाम्यति
निर्वाचयेति, सङ्काशाभावादिति भावः ; वायी सङ्काशतामन्तरं यथा तेजसा
प्रदीप्तोऽपि वज्रि स्वयमुपशाम्यति, तथा तेजःप्रदीप्तः शक्तिमन्त्रोऽपि पुमान् सङ्काश-
हीनश्चेत् क्षमतामेव यत्ने इति निष्कर्षः । दृष्टान्तावधारः ॥ ५५ ॥

तदथ सङ्गान्तरमाह, सङ्गतिरिति ।—पुंसां पुरुषाणां, सङ्गतिः सख्येक्षणं, सङ्काश-
सङ्काशः इत्यर्थः, बहुभिरेकवाक्यानाम् इत्यर्थो वा, विशेषतः विशेषेण, [प्रज्ञादित्यात्
हृत्वी वा, ततः तस्मिन्] स्वपक्षे श्रेयसी अतिशयेन श्रेयस्करोत्वर्थः, तथा हि, तण्डुलाः

तदत्रैव स्थितं त्वया कथितं (व) समर्थः समाश्रयणीयः,
यो विपत्प्रतीकारं करोति । यदि पुनरुत्वं स्वस्थानं त्यक्त्वा अन्यत्र
यास्यसि, तत् कोऽपि ते वाङ्मात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति ।
उक्तञ्च यतः,—

वनानि दहतो वज्रेः सखा भवति मारुतः ।

स एव दीपनाशाय कृते कस्यास्ति मौहृदम् १ ॥ ५७ ॥

अथवा न एतत् (स) एकान्तं यत् बलिनमेकं समाश्रयेत्,
लघूनामपि संश्रयो रक्षार्थ एव भवति । उक्तञ्च यतः,—

सङ्घातवान् यथा वेणुर्निविडो वेणुभिर्वृतः ।

न शक्यं स समुच्छेत्तुं दुर्बलाऽपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥

यदि पुनरुत्तमसंश्रयो भवति, तत् किमुच्यते ? उक्तञ्च,—

महाजनस्य सम्पर्कः कस्य नोन्नतिकारकः १ ।

पद्मपत्रस्थितं तीर्थं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ५९ ॥

तत्रैवैव वधैरपि, परिश्रुता. । वञ्चिता. मन्त्रा., न प्ररोहन्ति नोत्पद्यन्ते, नादुरिता
मन्त्रोत्पद्य., सहायभावादिति भावः ॥ ५६ ॥

(व) समर्थः,—शक्तिमान्, शत्रुपराजयक्षम इत्यर्थः ।

वनानीति ।—मारुतः वायुः, वनानां दहतः सखीकुर्वतः, प्रवक्ष्येति भावः, वज्रेः
सखा सहाय इत्यर्थः, भवति, स एव प्रवक्ष्येति भावः, सखा स मारुतः पर्वत्यर्थः, दीपनाशाय
प्रदीपनिर्वापनाय, वार्त्तिका दहतः, चोषत्य वज्रे, ध्वसाय इति भावः, प्रभवतीति शेषः,
तथा हि, कर्म चोष्यं जने, कस्य सौष्टव सहायः, आसि ? न कस्यापीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

(स) एकान्तं—दृढ, सिद्धान्तनिमित्तम् ।

सङ्घातवानिति ।—वेणुभिः वज्रेः, एतः वेष्टितः, सङ्घातवान् समुच्छालयन्तः,
अत एव नावड घनः, स. आतङ्ग्य इति भावः, वेणुः यथा समुच्छेत्तुं विनाशयितुं,
न शक्यः, तथा दुर्बलाऽपि, सहायः इति शेषः, नृपः, न समुच्छेत्तुं शक्यः इति
पूर्वाश्रयः, “स्वस्थानाभावे लघूना सहति कायैसाधिका” इति भावः ॥ ५८ ॥

महाजनस्येति ।—महाजनस्य महतो जनस्य, सम्पर्कः सम्बन्ध इत्यर्थः, कस्य जनस्य,
उन्नतिकारकः न १ अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः, तथा हि, पद्मपत्रस्थितं तीर्थं जलं,
मुक्ताफलश्रियं कान्तं, धत्ते धारयति, मङ्गलः संसर्गादिति भावः ॥ ५९ ॥

तदेवं संश्रय विना न कश्चित् प्रतीकारो भवति ; तस्मात् संश्रयः कार्यः इति मेऽभिप्रायः” ।

एवं चिरञ्जीविमलः ।

अथ एवमभिहिते स मेघवर्णी राजा (इ) चिरन्तनं पिष्ट-
सचिवं दीर्घायुषं सकलनौतिशास्त्रपारङ्गतं स्थिरजीविनामानं
प्रणम्य प्रोवाच,—“तात ! यत् ण्ते मया पृष्टाः सचिवाः तावत्
(क) अथ स्थितस्यापि तव, तत् परोक्षार्थं, येन त्वं सकलं श्रुत्वा
यदुचितं, तस्मै समादिशसि, तत् यत् युक्तं भवति, तत् समा-
दिश्यम्” । सः आह,—“वत्स ! सर्वैरपि एतैः (ख) नौतिशास्त्रा-
श्रयमुक्तं सचिवैः, तदुपयुज्यते (ग) स्वकालोचितं सर्वमेव ;
परमेष द्वेषीभावस्य कालः । उक्तञ्च,—

अविश्वासं मटा तिष्ठेत् सन्धिना विग्रहेण च ।

द्वेषीभावं समाश्रित्य नैव शत्रौ बलीयसि ॥ ६० ॥

(इ) चिरन्तन—[चरकालादागत, कुलक्रममागतमित्यर्थः ।

(क) अथ स्थितस्यापि तव—अथ स्थाने स्थितत्वामनादित्यर्थः, [अनादरे
महो, अथवा सत्यत्वाविवक्षया महो, त्वं अथ स्थितेऽपि इत्यर्थः, तच्च “तत्परोक्षाद्यम्”
इति एक पदम् ; तेषां परोक्षायां भवानेव मन्थय्यो भाषयन्तीत भावः] ।

(ख) नौतिशास्त्राश्रय—नौतिशास्त्रानुमीदितं, वचनमिति शेषः ।

(ग) स्वकालोचित—स्वसमर्थोचित, स्वावस्थाऽनुकूलमित्यर्थः । द्वेषीभावस्य—
प्रवर्त्तारिपुत्रयमस्य आकाङ्क्षवद्वेषाच्चततया स्थितः, “इदं राज्यमदं च तवैव” इति वाचा
लभयन् आत्मानं समर्पयन् अवस्थानस्य ।

अविश्वासमिति ।—बलीयसि प्रबले, शत्रौ सन्धिना मैत्रीस्थापनेन, विग्रहेण युद्धेन
अ, सदा अविश्वासं सन्दिग्धं यथा तथा, तिष्ठेत्, केनापि क्लेशे सन्धिभङ्गमयात् युद्धे
पराजयापन्नया च इति भावः, किन्तु द्वेषीभावः प्रवर्त्तारिपुत्रयमस्य आकाङ्क्षवद-
विश्वासमवेनावस्थितः “राज्यमदं च तवैव” इति उभयं वाचा आत्मानं समर्पयन्
दुर्गोभासस्य आभ्युदयापेक्षया अवस्थानं, समाश्रित्य अवलम्ब्य, नैव अविश्वासं तिष्ठेत्,
यत्केन वारणा कदापि कदाकाले अपरसाहाय्येन आत्मानं रक्षयानि इति निश्चित्य
शत्रुनाशनादात्त भावः ॥ ६० ॥

तत् शत्रुं विश्वास्य अविश्वस्तैर्लोभं दर्शयान्नः सुखेन
उच्छिद्यते रिपुः । उक्तञ्च,—

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्द्धयन्त्यरिमेकदा ।

गुडेन वर्द्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते ॥ ६१ ॥

अथ च,—स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।

यो भवेदेकभावेन न स जीवति मानवः ॥ ६२ ॥

कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।

एकभावेन कर्त्तव्यं श्रेष्ठं द्वैधं समाश्रितम् ॥ ६३ ॥

एको भावः सदा शस्तो यतोना भावितात्मनाम् ।

स्त्रौलुब्धानां न लोकानां विगेषेण मद्भोभृताम् ॥ ६४ ॥

उच्छेद्यमिति ।—विद्वांसः पाण्डिताः, उच्छेद्यमपि विनाशयोग्यमपि, अरि रिपुम्, एकदा एकस्मिन् काले, कटाविदित्यर्थः, वर्द्धयन्ति तस्य विश्वासोत्पादनाय अभ्युदयादिकमपेक्षन्ते इत्यर्थः, तथा हि, गुडेन वर्द्धितः वृद्धिं गीत, श्लेष्मा वृद्ध्या वर्द्धनेनैव, सुखम् अनायासेन, निपात्यते निवृत्त्यते; यथा काश्चित् गुडेन श्लाघ्यः श्लेष्मायं वर्द्धयत्वा पयात् तं श्लेष्मायम् अनायासेन निपातयति, तद्वत् प्रथमं विश्वासमुत्पाद्य उपेक्ष्य च शत्रुं वर्द्धयन् पयात् अन्वर्द्धितं तं सुखेन निपातयति इति भावः ॥ ६१ ॥

स्त्रीणामिति ।—यः मानवः, स्त्रीणां, शत्रोः, कुमित्रस्य निन्दितवन्तोः, विशेषतश्च पण्यस्त्रीणां वंश्यानां सम्बन्धे, एकभावेन एककपमनोवृत्त्या उपलब्धतः, भवेत्, मनस्य अन्यं वचसा च अन्य भावः न दर्शयति भावः, स मानवः न जीवति; क्वादिभिरेव न हन्यते, अतः अजोविषया तव तादृशविश्वासः न कर्त्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥

कृत्यामात ।—देवद्विजातीनां देवताब्राह्मणानाम्, आत्मनः स्वस्य, तथा गुरोः कृत्यं कार्यम्, एकभावेन बाह्याभ्यन्तरेक्येनेति भावः, कर्त्तव्यं द्वैधं, श्रेष्ठम् अवशिष्टं, देवादिकृत्यादन्यादित्यर्थः, कृत्यामिति श्रेष्ठः, द्वैधं विभावं, समाश्रितं प्राप्तं, विभावेनैव युक्तमित्यर्थः; कर्त्तव्यमात पूर्वानुवक्तः; तदन्वयाऽनर्थापातगुडयति भावः ॥ ६३ ॥

एक इति ।—भावितात्मना गुह्यस्वरूपायाम्, ईदृशसक्तचेतसानित्ये, यतीनां योगिनां सम्बन्धे, सदा एको भावः अनुरागः, विश्वासः वा, शक्तः प्रशंसनीयः; स्त्रौषु लुब्धानां लोभपरायणानां, व्यासक्तानामित्यर्थः, लोकानां, विगेषेण मद्भोभृतां राजानाम्, एको भावः शक्त इति पूर्वानुवक्तः, तेषां तु द्वैधीभावः विधेयः इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

तत् द्वैधौभावं संश्रितस्य तव स्त्रस्थाने वामो भविष्यति,
(घ) लोभाश्रयाच्च शत्रुम् (ङ) उच्चाटयिष्यामि ; अपरं, यदि
किञ्चित् छिद्रं तस्य पश्यामि, तत् गत्वा व्यापादयिष्यामि । मेघवर्ण
आह,—“तात ! मया सः (च) अविदितमंश्रयः, तत् कथं तस्य
छिद्रं ज्ञास्यामि ?” स्थिरजोषी आह,—“वत्स ! न केवलं स्थानं,
छिद्राण्यपि तस्य (छ) प्रकटोक्तरिष्यामि प्रणिधिभिः । उक्तञ्च,—
गावो गन्धेन पश्यान्ति वेदैः पश्यान्ति वै हिजाः ।

चारैः पश्यान्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६५ ॥

उक्तञ्चात्र विपर्ये,—

यस्तोर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशिषतः ।

गुप्तेश्वरैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्” ॥ ६६ ॥

मेघवर्ण आह,—“तात ! कानि तोर्थानि उच्यन्ते ? कति-
मह्यानि च ? कीदृशाः गुप्तचराः ? तत् सर्वं निर्वच्यताम्” इति ।
स आह,—“तत्र विषये भगवता नारटेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः यत्,
शत्रुपक्षेऽष्टादश तोर्थानि, स्वपक्षे पञ्चदश ; त्रिभिः त्रिभिः

(घ) लोभाश्रयात्—लोभपरवशत्वात्, शत्रोरिति शेषः ।

(ङ) उच्चाटयिष्यामि—दृशोकरिष्यामि ।

(च) अविदितमंश्रयः,—अज्ञातावासः ।

(छ) प्रकटोक्तरिष्यामि—प्रकाशयिष्यामि । प्रणिधिभिः,—चारैः ।

गाव इति—गावः गन्धेन पश्यान्त जानन्ति, पदाद्यान् निदपश्यान् इत्यर्थः, हिजाः
ब्राह्मणाः, वेदैः सामादाभ, पश्यान्ति सदमतौ विचारयन्ति इति भावः, राजान, चारैः,
प्राणाधिभिः, पश्यान्ति परराष्ट्रव्यापारं जानन्तीत्यर्थः, इतरं जनाः हिजातमृपतिव्यतिरिक्ता
इत्यर्थः, चक्षुर्भ्यां, पश्यान्तीत्यनुषङ्गः ॥ ६५ ॥

य इति ।—यः स्वपक्षे, गुप्तैः क्षुब्धवैश्याभ, चारैः निजे पक्षे, विशिषतः परपक्षे शत्रुपक्षे,
तोर्थानि मन्त्राद्यष्टादशस्थानानि, (“तोर्थं शास्त्रेऽप्यत्र क्षत्रीपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनी
जलावतारेषु मन्त्राद्यष्टादशस्थानि ॥” इति विश्वः) वेत्ति जानाति, सः दुर्गतिं
दुर्गतिमाप्नुयात्, न चाप्नुयात् न परामर्शं लभेत ॥ ६६ ॥

गुप्तचरैः तानि ज्ञेयानि । तैः ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वक्ष्यो भवति । उक्तञ्च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति,—

“काञ्चदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वत्सि तौर्थानि चारकैः ?” ॥६७॥

तौर्थशब्देन (ज) अयुक्तकर्मोभिधोयते, तत् यदि तेषां कृत्स्नितं भवति, तदा स्वार्थमनोऽभिधाताय भवति ; यदि प्रधानं भवति, तदा वृद्धये स्यादिति । तत् यथा—मन्त्रौ, पुरोहितः, सेनापतिः, युवराजः, (भू) दीवारिकः, अन्तर्वेशिकः, प्रशासकः, समाहर्तृ-सन्निधाष्ट-प्रदेष्टृ-ज्ञापकाः, साधनाध्यक्षः, गजाध्यक्षः, (ज) कोशाध्यक्षः, दुर्गपाल-करपाल-सीमापाल प्रोक्तभृत्याः ;

काञ्चदिति ।—त्रिभिः, त्रिभिः अविज्ञातैः गुप्ते, दृष्टव्यैश्चित्तैरन्यैः, चारकैः प्रविधिभिः, अन्येषु स्वपक्षेषु इत्यर्थः, अष्टादश, स्वपक्षे दश पञ्च च पञ्चदश, तौर्थानि वत्सि काञ्चित् ? जानासि किम् ? अपि तु जानास्वैव इत्यभिप्रायवेदनं कश्चित् शब्दस्याशः, (“काञ्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः) ॥ ६७ ॥

(ज) अयुक्तकर्म—अयुक्त—अनर्वाङ्मते रिपौ, कर्म—विनाशचेष्टादिदृष्टमन्यर्थः, अयुक्ते—आपद्धने प्रभौ, कर्म—आपदुद्धरणं रूपमन्यर्थो वा, यस्य सः, मन्त्रादीन्त्यर्थः । तत्—तौर्थम् ।

(भू) दीवारिकः,—द्वाररक्षकः । अन्तर्वेशिकः,—अन्तर्वेश—अन्तःपुरे नियुक्तः, [“तत्रानयुक्तः” (४।४।६६ पा०) इति सूत्रेणानयुक्ताये ठक्, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न ङङि । अन्तर्वेश, निर्धोज्यतया आक्षेपस्य इति व्युत्पत्त्या वा] । अन्तःपुररक्षकः, अन्तःपुररक्षणाय नियुक्तः कञ्चुकादिरिति यावत् । (अन्तर्वेशिकशब्दोऽप्यत्रैव अर्थे व्यवह्रियते,—“अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्वादनवैमिकी जनः” इत्यमरः) । प्रशासकः,—प्रकर्षेण शासनकर्ता, सर्वशासनाध्यक्ष इत्यर्थः । समाहर्तृ-यादि ।—समाहर्ता—कारसङ्ग्रहकर्ता, सन्निधाता—सङ्गृहीतकराणां सन्निधानकारकः । प्रदेष्टा—मार्गोपदेष्टा । ज्ञापकः,—वेदयिता, ववादस्थिति भावः । साधनाध्यक्षः,—वलाध्यक्षः ।

(ज) कोशाध्यक्षः,—धनाध्यक्षः । दुर्ग-यादि ।—दुर्गपालः,—दुर्गैरक्षिता । करपालः,—राजस्वरक्षकः । सीमापालः,—सीमाध्यक्षः । प्रोक्तभृत्यः,—प्रवक्तव्यमन्त्रिणः ।

एषा (ट) भेदेन द्राक् रिपुः (ठ) साध्यते । स्वपक्षे च (ड) देवी,
जननी, (ठ) कञ्चुकी, मालिकः, शय्यापालकः, (ण) स्पर्शा-
ध्यक्षः, सावत्सरिकः, भिषक्, जलवाहकः, ताम्बूलवाहकः,
(त) आचार्यः, अङ्गरक्षकः, स्थानचिन्तकः, छत्रधरः,
(थ) विचारिणी ; एषां वैरद्वारेण स्वपक्षे विघातः ।

तथा च,—वैद्यवात्सरिकाऽऽचार्याः स्वपक्षेऽधिकृताश्चराः ।

यथाऽऽहितृष्टिकोश्वत्ताः सर्वे जानन्ति शत्रुषु ॥ ६८ ॥

तथा च,—कृत्वा कृत्याविदस्तोर्येष्वन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदाङ्ग्वन्तु महतस्तलं विद्विषट्मसः ॥ ६९ ॥

(ट) भेदेन—उपनामेन, स्वामिन उपरि वैद्व्यसम्पादनेन इत्यर्थः । द्राक्—
भट्टिति, (“वाङ्मटित्वसमाज्जाय द्राक्षन्, सपदि दुते” इत्यमरः) ।

(ठ) साध्यते—पञ्चोक्तियते ।

(ड) देवी—कृताभिषेका स्त्री, (“देवी कृताभिषेकाशान्” इत्यमरः) ।

(ट) कञ्चुकी—“अन्नापुरचरा इहो विप्रो गृध्रगणान्वितः । सर्वकाप्याधि-
कृशस्त कञ्चुकीत्याभधीयते ॥” इत्युक्तमत्र । मालिकः,—मालाकरः, राज्ञः अन्तः
पुरं निवसाम्यदायकः इत्यर्थः । शय्यापालकः,—शय्यारक्षिता ।

(ण) स्पर्शाध्यक्षः,—राज्ञः स्पर्शान्द्वययाज्ञाणाम् अनुलेपनादौनाम् अधिपतिः ।
सावत्सरिकः,—दैवज्ञः । भिषक्—चिकित्सकः । जलवाहकः,—पानीयभासी ।

(त) आचार्यः,—गुरु । अङ्गरक्षकः,—शरीररक्षो । स्थानचिन्तकः,—
उपवेशनस्थानस्य सदसहस्राविवेचकः ।

(थ) विचारिणी—वैद्या । एषा—देवीप्रभृतीनां, वैरद्वारेण—शत्रुतासम्पादन-
द्वारा, राजसभोपे च बाधगतितात् एषा वैरद्वारेण हननस्य सुकरतादिना भावः ।

वैद्येति,—चरा गूढचारिणः, आहितृष्टिकोश्वत्ताः विषवेधाः विप्राश्च सन्तः,
गृध्रचराः विषवेद्यवेद्यम् उन्मत्तवेद्यम् परिगृह्य चरन् इति निर्वर्णः, यथा शत्रुषु
सर्वे रक्ष्यमित्यर्थः । जानन्ति, तथा अधिज्ञताः प्राप्ताधिकाराः, अतीवविश्वस्तान्
तदधिकारं निपुणा इत्यर्थः, वैद्यवात्सरिकाऽऽचार्याः भिषग्देवज्ञगुरुवः, स्वपक्षे, सर्वे
जानन्तीति पूर्वाश्रयः, अत एवा वैरद्वारेण स्वपक्षे विघातः इति बोध्यम् ॥ ६८ ॥

कृतेति ।—कृत्यावदः कार्य्यज्ञाः विविधाश्च, प्रविधीयन्ते इति प्रणिधयः गूढ-

एवं मन्त्रिवाक्यम् आकर्ण्य मेववर्णं आह,—“तात ! अथ किं निमित्तम् एवंविधं (द) प्राणान्तिकं सदैव वायसीलकानां घेरम् ?” स आह,—

कथा १ ।

“वत्स ! कटाचित् हंस-शुक-शक-कोकिन-चातकोलूक-मयूर-कपोत-पारावत-विष्किर-प्रभृतयः सर्वेऽपि पक्षिणः समेत्य मोहेन मन्त्रयितुम् आरब्धाः,—‘अहो ! अस्माकं तावत् (ध) वैजतेयो राजा, स च वासुदेवभक्तः न कामपि चिन्ताम् अस्माकं करोति : तत् किं तेन वृथास्वामिना, यो लुब्धकपाशैः नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते ?—

यो न रक्षति विप्रस्त्रान् पीड्यमानान् परैः सदा ।

जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संग्रयः ॥ ७० ॥

पुष्पा, गुनचराः इति यावत्, (“पाषाणगदपुरुष ” इति उल्लायुषः) तथैव मन्त्राद्य-एतदग्रस्थानेन, जलावतारश्च च, (“योनी जलावतारश्च मन्त्राद्यष्टादशस्यपि । पुष्पास्त-तथा पाते मोक्षं स्नातु” इति उल्लायुषः) चत् पटं स्थानं पादपक्षेपश्च, कृत्वा सप्त-प्रबलस्य, समीपस्थश्च, वाहिनेन जतुरेवाश्वः तस्य तलं स्वरूपम्, आश्वार्थसितं यानम् अथय, (“अथ स्वरूपयारस्ती तलम्” इत्यमरः) विटाङ्गुलं [विटधातोर्लोपि “विटाङ्गुलं चत्वारस्ती” (३।१।४१ पा०) इति निपातः] जानन् ॥६८॥

(द) प्राणान्तिकं—जीवनान्तरम् । वायसीते ।—[“येषाञ्च विराध —” (२।४।८ पा०) इति सूत्रेण जल्यदन्तकवद्वाक्यव्यवस्थितेः “वायसीलूकानाम्” इत्यस्य “वायसीलूकस्य” इत्येव भवितुं युक्तम्, “काकोलूकमित्यादौ परत्वात् विभाषा वृत्त-कमेति प्राप्तं चकारेण वाच्यते” इति दाक्षिणीके, बहुवचननीजस्य भिन्नसम्प्राप्ते (२२१ । ५४ अटोकाया धर्मिवाख्याभिः प्रदर्शितम् इत्यवधेयम्] ।

(ध) वैजतेयः,—विजयतानन्दनः, गृह इत्यर्थः । लुब्धकपाशैः,—व्याघ्रजालैः च इति ।—यः परैः जलभिः, पीड्यमानान्, यत एव सदा विप्रकामं भीतान्, जन्तून् प्रजा इत्यर्थः, न रक्षति, स पार्थिवरूपेण राजकरूपेण, राजकरूपेण, [“प्रकृत्यादिव उपसङ्गानम्” (१।०) इति द्वितीया] कृतान्तो यमः, यत संग्रयः न नास्ति ॥ ७० ॥

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नुनता ततः प्रजा ।

अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतद् नौरिव ॥ ७१ ॥

षडिमान् पुरुषो जह्याङ्गिन्ना नावमिवार्णवे ।

अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७२ ॥

अरक्षितारं राजानं भार्याश्चाप्रियवादिनोम् ।

ग्रामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितम् ॥ ७३ ॥

तत् सञ्चिन्त्य अन्यः कश्चित् राजा विहङ्गमानां क्रियताम्' इति । अथ तै. (न) भद्राऽऽकारम् उलूकम् अवलोक्य सर्वः अभिहितं,—'यत् एष उलूको राजा अस्माकं भविष्यति, तत् आनायन्तां नृपाभिषेकमम्बन्धिनः (प) सम्भाराः' इति ।

अथ (फ) साधितं विविधतोर्थोदके, (ब) प्रगुणोक्ते

यदीति ।—यदि सम्यक् समुद्र, जेना नायकः, परिचालक इत्यर्थः, नरपति न स्यात्, ततः तदा, प्रजा जलधौ समुद्र, अकर्णधारा नाविकशुब्धा, नौ, तरणः इव, इह संसारं, विप्लवेत विपत्त्यां गच्छेत्, म्रियेत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

युष्मन्त्याज्यानाह, षडित्याह ।—पुरुष अर्णवे समुद्र, [अर्णसृष्ट्यात् अन्यथ न प्रत्ययः, मलोपय निपातनात्] निम्नः वाटता, नावमिव तरणामिव, अप्रवक्तारं प्रकट वाक्यकथनानर्हम्, अनस्युरदंटेष्टारामात यावन, मौतनामात वा, आचार्यं गुरुम्, अनधीयानम् अध्ययनवाजं, मृत्विजं पुरोहितम्, अरक्षितारं रक्षयपरानुल्ल, राजानम्, अप्रियवादिनौ कर्कशभाषिणौ, भार्याम्, ग्रामकामं ग्रामलक्ष्म, गोपालम् अग्रगण्यभिलाषिणं, लोकात्त्य विहाय केवलं वनं गन्तुमन्मत्त-मित्यर्थः, वने लोकाभावात् विष्णुचौरकार्यमिति भावः, नापितञ्च, इमान् षट् जह्यात् त्यजेत्, एषा परिपक्वे कार्यवैफल्यत्वावश्यभावितादिति भावः ॥ ७२७३ ॥

(न) भद्राऽऽकारं—शोभनादयम्, प्रशान्तमूर्तिमित्यर्थः ।

(प) सम्भाराः,—द्रव्याणि ।

(फ) साधितं—साधन इत्यर्थः ।

(ब) प्रगुणोक्ते—प्रकर्षेण समीकृते, यथाप्रयोजनं सकृच्छ नवना कृत्वा स्थापिते इत्यर्थः ।

(भ) अष्टोत्तरशतमूलिकासङ्घाते, प्रदत्ते सिंहासने, वर्तिते सप्तद्वीपसमुद्रभूधरविचित्रे धरित्रीमण्डले, प्रसारिते व्याघ्र-चर्मणि, (म) आपूरितेषु हेमकुम्भेषु दीपेषु वाद्येषु च, सज्जाकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्यवस्तुषु, पठन्तु (य) वन्दिसुख्येषु, वेदोच्चारणपरिषु, (र) समुदितमुखेषु ब्राह्मणेषु, गीतपरे युवर्ताजने, आनीतायाम् (ल) अग्रमहिष्या कृकालिकायाम्, उलूकोऽभिषेकार्थं यावत् सिंहासने उपाविशति, तावत् कुतोऽपि वायसः समायातः । सोऽचिन्तयत्,—‘अहो ! किमेष सकल-पक्षिसमागमो महोत्सवश्च ?’

अथ तं पक्षिणः तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः,—‘पक्षिणां मध्ये वायसः चतुरः श्रूयते । उक्तञ्च,—

नराणां नापितां धूर्तः पक्षिणाञ्चैव वायसः ।

दंष्ट्रिणाञ्च शृगालस्तु श्वेताभिजुस्तपस्विनाम् ॥ ७४ ॥

(भ) अष्टत्यादि ।—अष्टाधिकशतविधमूलसमूहे । वर्तिते—उपास्थिते ।

प्रसारिते—विस्तारिते, पातिते इत्यर्थः ।

(म) आपूरितेति ।—विशेषणमिदं हेमकुम्भदीपवाद्येषु यथासम्भवं धीश्रूयन् ; तथा च, प्रथमम् आपूरितेषु पूर्णेषु, जलन इति शेषः, द्वितीयं तैलन, तृतीयं शब्देन इति यथाहै शेषानुसन्धानं कार्यम् ।

(य) वन्दिसुख्येषु—भूतिपाठकग्रन्थे ।

(र) समुदितमुखेषु—समुदितानि—परस्परं मिलितानि, सुखानि—कण्ठस्वराः इत्यर्थः, येषां तेषु, समस्वरणं वेदपाठं कुर्वन्तु इति निश्चयः, [सम्पूर्वक-वदधातोः क्तप्रत्ययेन रूपमिदम्] ।

(ल) अग्रमहिष्या—प्रधानमहिष्या, कृकालिकाया—तदास्थपेचकपत्राया ।

नराणामिति ।—नराणां मनुष्याणां मध्ये, नापिताः, पक्षिणां मध्ये वायसः बाह्यः, दंष्ट्रिणां जलना मध्ये शृगालः, तथा तपस्विनां मुनीनां मध्ये, [सर्वत्र निहारणे वही] श्वेताभिजुः श्वेताम्बरः अपवकभेदः, धूर्तः ; जैनसम्प्रदायेषु श्वेताम्बराः दिगम्बराश्च परिग्राहकभेदा, दृक्कान्ते, तेषां निन्दितत्वेनात्र धूर्तत्वमुक्तम्, जिनदत्तसूरिणा जैनं

तदस्यापि वचनं ग्राह्यम् । उक्तञ्च,—

बहुधा बहुभिः मार्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः ।

कथञ्चित् विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ७५ ॥

अथ वायसः समेत्य तान् आह,—‘अहो ! किं महाजन-
समागतोऽयं परममहोत्सवश्च ?’ ते प्रोचुः,—‘भो ! नास्ति
कश्चित् विद्वद्भिराज्ञां राजा ; तदस्य उलूकस्य विद्वद्भिराज्ञाभि-
पेको निरूपितः तिष्ठति समस्तपक्षिभिः ; तत् त्वमपि स्वमतं
देहि, (व) प्रस्तावे समागतोऽसि ।’

अथ अमौ काको विद्वद्य आह,—‘अहो ! न युक्तमेतत्,
यन्मयूर-हंस-कोकिल-चक्रवाक-शुक-कारण्डव-हारीत-सारमा-
टिष् पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवाऽन्धस्य अस्य (श) कराल-
वक्त्रस्य अभिपेकः क्रियते ; तत्र एतत् मम मतम् । यतः,—

वक्त्रनासं सृजिच्छास्त्रं क्रमप्रियदर्शनम् ।

अक्रुद्धस्येदृशं वक्त्रं भवेत् क्रुद्धस्य काटिशम् ? ॥ ७६ ॥

मत्तमित्युक्तं, यथा,—“भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री भोजयति । दगम्बर । प्रादुरेषामग्र
भेदो मृदान् श्वेताम्बरैः सह ॥” इति । अपरं तु,—‘श्वेतभिन्नः श्वेतः श्वेतवर्णः’, भिन्नः
परिव्राजकः, नारद इत्यर्थः, धूर्तः, तस्य श्वेतवर्णत्वात्, “मृनिधूर्तश्च नारदः” इति
पाठान्तराच्च इत्याह् ॥ ७४ ॥

बहुधेति ।—विद्वद्भिः विचक्षणेः जनैः, चिन्तिताः स्वयमवहितेः सङ्घिः तर्किताः,
तथा बहुभिः सङ्घे बहुधा चिन्तिता भाविता, अत एव सुनिरूपिताः सुनिर्दिष्टाः,
नयाः नूतन्यः, भौतिप्रयोगा इत्यर्थः, कथञ्चित् न विलीयन्ते न विकृतिं गच्छन्ति,
[“लीयन्ते” इति देवादकस्य लीपातीलोक्ति रूपम्] ॥ ७५ ॥

(व) प्रस्तावे—प्रसङ्गे, प्रारम्भे इति यावत् ।

(श) करालवक्त्रस्य—भीषणवदनस्य ।

वक्त्रनासमिति ।—अक्रुद्धस्य कोपमर्कवर्तोऽपि, अस्थिति शेषः, वक्त्रं वदनम्, ईदृशम्
इत्यर्थः, विकृतमिति शेषः, तथा हि, वक्त्रा नासा यत्र तथोक्तं, कुटिलनासिकमित्यर्थः,
सृजिच्छे भवत्ये कुञ्चने, खोटरप्रविष्टे इत्यर्थः, अविच्छेनेने यत्र तादृशं, क्रूरं विकटम्,

तथा च,—स्वभावरीद्रमत्यग्रं क्रूरमप्रियवादिनम् ।

उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति ? ॥ ७७ ॥

अपरं, (ष) वेनतये स्वामिनि स्थितं किमेषः (स) दिवाऽन्धः
क्रियते राजा ? तत् यद्यपि गुणवान् भवति, तथाऽपि एकास्मिन्
स्वामिनि स्थितं नान्यो भूपः प्रशस्यते,—

एक एव हितार्थाय तेजस्वी पाथिंवो भुवः ।

युगान्त इव भास्वन्तो बहवोऽत्र विपत्तये ॥ ७८ ॥

तत् (ह) तस्य नाम्नाऽपि यूयं (क) परेषाम् अगम्याः भविष्यथ ।

उक्तञ्च,—गुरुणां नाममात्रेऽपि गृहीते स्वामिसम्भवे ।

दृष्टानां पुरतः चेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ७९ ॥

अत एव आप्रियदर्शनं विज्ञाताकारम् , कृद्ध्य कुप्यतः सत , अस्म इति शेषः, सुखं
कौटुम्भिकप्रकारं, भवेत् ? नूनं तदतिभोषणमिति भावः ॥ ७६ ॥

स्वभावात् ।—स्वभावेन रीद्रं भोषणम्, अत्युग्रम् अतिदाहणं, क्रूरं निष्ठुरम्,
अप्रियवादिनं कर्कशभाषिणम्, उलूकं पेशकं, नृपतिं कृत्वा नः अस्माकं, का सिद्धिः
भावयति ? किं फलं भावयति ? न काऽपि इति भावः , “कुलाचारसदाचारान्त-
ग्रहः प्रतापवान् । धार्मिकी नातिक्रमन्तः स राजा युज्यते भुवि ॥” इत्युक्तेः, एतादृश-
लक्षणाक्रान्तस्यैव राजासनाहंत्वादित्याशयः ॥ ७७ ॥

(ष) वेनतये—गुरुड [विजिताशब्दात् अपत्याद्यं ठक्प्रत्ययः] ।

(स) दिवाऽन्धः,—उलूकः ।

एक इति ।—एक एव, न तु द्वौ बहवो वा इत्यर्थः, तेजस्वी विज्ञानः, पाथिंवः
नृपः, भुवः पृथिव्याः, हितार्थाय कल्याणसाधनाय, भवतीति शेषः , युगान्ते प्रलये,
बहवो दादृशन्त्यर्थः, भास्वन्तः सूर्याः इव, अत्र ससादे, बहवो नृपाः, विपत्तये, भवन्तीति
शेषः , बहूनां परस्परदेवात्, तेः प्रजानामिव उच्छेदः सम्पद्यते इति भावः ॥ ७८ ॥

(ह) तस्य—वेनतयेव ।

(क) परेषा—अगम्याम् । अगम्याः,—दर्शनी इत्यर्थः ।

गुरुणामिति ।—स्वामिसम्भवे स्वामित्वसम्बन्धवति इत्यर्थः, गुरुणां महती,
नाममात्रे गृहीते उच्चारिते, अपि “अमुकस्य महानमिदमश्विनः प्रजा वयम्” इति
स्मृतिर्निरूपीति भावः, दृष्टानां दुर्जनानां, पुरतः समीपे, तत्क्षणादेव नाममात्रं

तथा च,—व्यपदेशेन महता सिद्धिः सञ्जायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८० ॥

ते ऊचुः,—‘कथमेतत् ?’ स आह,—

कथा २ ।

‘कस्मिंश्चित् वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रति-
वसति स्म । तत्र कदाचित् महतो अनादृष्टिः सञ्जाता (ख) प्रभूत-
वर्षाणि यावत्, (ग) तथा तडागः पल्लवमरांसि शोषमुपगतानि ।

अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः,—‘देव । पिपासा-
ऽऽकुलाः (घ) गजकनभा मृतप्रायाः, अपरे मृताश्च ; तत्
अन्विष्यतां कश्चित् जलाशयः, यत्र जलपानेन स्वस्थतां व्रजन्ति’ ।
ततश्चरं ध्यात्वा तेन अभिहितम्,—‘अस्ति महान् ऋदः
(ङ) विविक्ते प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव
पूर्णः ; तत् तत्र गम्यताम्’ इति । तथाऽनुष्ठिते (च) पञ्चरात्रम्

एव, क्षेमं मद्गतं जायते, ते च नामश्रवणमात्रेण भोता नापकुर्वन्तीति
भावः ॥ ७९ ॥

व्यपदेशेनेति ।—महता व्यपदेशेन नामकोत्तनेन, परा महतो, सिद्धिः सञ्जा-
यते । तथा हि, शशकाः शशिनं चन्दन्त्ये, व्यपदेशेन सुखं वसन्ति ॥ ८० ॥

(ख) प्रभूतवर्षाणि—वह्मन् वत्सराजं व्याप्य, [अत्यन्तसंशाने दितोया] ।

(ग) तथा—अनादृष्ट्या । तडागेति ।—तडागः,—सपद्मानाधजलाशयः,
ऋदः,—अगाधजलाशयः, पल्लव—लुटजलाशयः, सरः,—सरोवरः, पुष्करिण्योऽर्थः,
तानि । शोषमुपगतानि—शुष्काणि ।

(घ) गजकनभा,—करिशावकाः । मृतप्रायाः,—मृततन्त्राः, [प्रायेण मृता
इति राजदन्तादिवत् पूर्वनिपातः] । अपरे—अन्ये, कनभन्त्यातरिक्ता ऋद्योविदा-
दय इत्यर्थः ।

(ङ) विविक्ते—विजने । पातालगङ्गाजलेन—भोगवतीसलिलेन ।

(च) पञ्चरात्र—पञ्चार्नां रात्रौचा समाहारः इति समाहारविशु. [“चन्द्रः-
क्षेत्रेण—” (पू. ४. ८० पा०) इति चक्षुष्यः, अत्यन्तसंशाने दितोया] ; दिवा

उपसर्पाङ्गः समामादितः तैः स ह्रदः । तत्र स्नेष्यया
जलमवगाह्य (छ) अस्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः । तत्र च ह्रदस्य
(ज) समन्तात् शशकविलानि असङ्ख्यानि सुकोमलभूमौ
तिष्ठन्ति, तानि च समस्तैरपि तैः गजैः इतस्ततो भ्रमङ्गिः परि-
भरणानि, बहवः शशका भग्नपादशिरोधीवाः (झ) विहिताः,
केचिन्मृताः, केचित् (ज) जीवशेषा जाताः ।

अथ गते तस्मिन् गजयुधे, शशकाः मोहेगाः (ट) गजपाद-
क्षुम्भममावामाः केचिद्भग्नपादाः, अन्ये जर्जरितकलेवराः
(ठ) रुधिरप्लुताः, अन्ये हताशशवः (ड) बाष्पपिहितलोचनाः
ममेच्छा (ढ) मिथो मन्त्रं चक्रुः,—‘अहो ! विनष्टा वयम् ; नित्यमव
एतद्गजयुधमागमिष्यति, यतो नान्यत्र जलमस्ति ; तत् सर्वेषां
नाशो भविष्यति । उक्तञ्च,—

स्पृगन्नपि गजा हन्ति जिघ्रन्नपि भुजङ्गमः ।

हमन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ८१ ॥

आतपतापन गमनस्य अतीवक्लेशकरत्वात् इति भावः । उपसर्पाङ्गः,—गच्छङ्गिः ।
समामादितः,—प्राप्तः । तैः,—गजैः ।

(छ) अस्तमनवेलाया—मस्यासमये । निष्क्रान्ताः,—ह्रदात् निर्गताः ।

(ज) समन्तात्—चतुर्दिक्षु । तानि—तिलानि । परिभरणानि—विदहन्तिता-
नीत्यर्थः ।

(झ) विहिताः,—कृताः, गजैरिति शेषः ।

(ज) जीवशेषाः,—जीवनमादावशिष्टाः, हस्तादिभग्नत्वान्मृतप्राया इति यावत् ।

(ट) गजैः ।—गजानां पादैः क्षुम्भः,—दहन्तिताः, समावामाः,—संशयाः,
वासभ्रमश्च इत्यर्थः, येषां तथाभूताः ।

(ठ) रुधिरप्लुताः,—रक्तनिमज्जितकलेवरा इत्यर्थः ।

(ड) बाष्पपिहितलोचनाः,—सासुनेवाः ।

(ढ) मिथः,—परस्परम् । मन्त्रं—मन्त्रपाठः ।

स्पृगन्निति ।—गजः स्पृगन्नपि अहो कुर्वन्नपि, भुजङ्गमः सर्पः, जिघ्रन्नपि मन्त्रं स्पृङ्ग-

तच्चिन्धतां कश्चिदुपायः' । तत्रैकः प्रोवाच,—'गम्यतां
देवत्यागिन, किमन्यत् ? उक्तञ्च मनुना व्यासेन च,—

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ८२ ॥

सेम्यां शस्त्रप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरोमपि ।

यत्त्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥ ८३ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्दनेरपि ।

आत्मानं भूततं रक्षेद्द्वारेरपि धनेरपि ॥ ८४ ॥

ततश्च अन्ये प्रोचुः,—'भाः ! पिब्यतेतामहं स्थानं न शक्यते
सहसा त्यक्तम् ; तत् क्रियतां(ण)तेषां कृते काचित् विभोषिका,
अपि, आग्रार्थं कवचपीति यावत्, वृषः कमन्त्रापि स्वरमुखोऽपीति भावः, दुर्जनः
मानवमपि सन्धानं दर्शयन्नाप, ज्ञानं नाश्रयति ॥ ८२ ॥

त्यजिनात ।—कुलस्य वंशस्य, अर्थं नाश्रयणम्, एक, जनमात्रं श्रेयः, त्यजेत्
एकस्यागं यदि कुलरक्षां स्यात्, तदा तदपि कर्त्तव्यमित्यर्थः, ग्रामस्य अर्थे कुलं त्यजेत्
यदि कुलं त्यजेत् ग्रामरक्षां स्यात्, तदा तदपि कर्त्तव्यमित्यर्थः, जनपदस्य देशस्य, अर्थं
ग्रामं त्यजेत् यदि ग्रामे त्यजेत् देशरक्षां स्यात्, तदा तदपि कर्त्तव्यमित्यर्थः, आत्मार्यं
आत्मरक्षार्थं, पृथिवीं पृथिवीस्थनिष्ठिनिष्ठित्वं, पृथिवीस्थवस्तुमाने च न पृथिवी-
शब्दोपचार इति बोध्यं, त्यजेत् यदि पृथिवीस्थसर्वद्रव्यत्यागोऽपि आत्मरक्षां स्यात्, तदा
तदपि कर्त्तव्यमित्यर्थः, "सततमेवाऽऽत्मानं गोपायौत" इति श्रुतेरिति भावः ॥ ८२ ॥

चेम्यामिति ।—वृषः अविचारयन् किमपि विचारमकुर्वन्, कृताकृतं अविचिन्त्यं
इत्यर्थः, आत्मार्यं स्मृतिार्थं, सेम्यां सेमद्वारी, नित्यं शस्त्रप्रदा बहुशब्दात्मित्यर्थः, पशु-
वृद्धिकरी वृषशब्दाद्युत्पादनेन पशुन् वृद्धयन्ती, सर्वेषां सुखकरोमित्यर्थः, भूमिम्
अपि, भूमिशब्दोऽत्र सर्वस्वरक्षार्थः, सर्वस्वमपीत्यर्थः, परित्यजेत्, मयि जीवात
कदाचिदपि सकलमेतद्वित्तमर्हतीति मत्वा इति भावः ॥ ८३ ॥

आपदर्थं इति ।—आपदर्थं विपत्तिवारणार्थं, धनं विपत्तिं, रक्षेत्, धनैः विपत्तिः,
सर्वधनव्यवहारापोत्यर्थः, सहसा आयायुः सञ्चितैः रक्षितैश्चेति भावः, द्वारान् क्रिय,
उत्तन, द्वारेरपि धनेरपि सर्वेषां आत्मानं स्व. स्वजीवनमित्यर्थः, सततं रक्षेत्, यत्
कृतापायनेन आत्मा रक्षणीय इति भावः ॥ ८४ ॥

(४) तेषां—गृहभागान् । विभोषका—भयप्रदर्शनोपायः ।

(त) यत् कथमपि (थ) देवात् न (द) समायान्ति ।

उक्तञ्च,—

निर्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फटा ।

विषं भवतु मा वाऽसु फटाऽऽटोपो भयङ्करः' ॥ ८५ ॥

अथ अन्ये प्रोचुः,—‘यदि एवं, ततः तेषां महद्भिभीषिका-
ख्यानम् अस्ति, येन न आगमिष्यन्ति ; सा च (ध) चतुरदूता-
यत्ता विर्भाषका । तत्र विजयदत्तो नाम राजा अस्मत्स्वामी
शशकः चन्द्रमण्डले निवसति ; तत् प्रेष्यतां कश्चित् मिथ्यादूतो
यूथाधिपमकाशं, यत् चन्द्रः त्वाम् अत्र ऋदं आगच्छन्तं निषेध-
यति ; यतः (न) अस्मत्परिग्रहोऽस्य समन्तादसति । एवम्
अभिहितं (प) अद्वेयवचनात् कदाऽपि निवर्त्तते’ ।

अथ अन्ये प्रोचुः,—‘यदि एवं, तदस्ति लम्बकर्णो नाम
शशकः ; स च (फ) वचनरचनाचतुर्गो दूतकर्मज्ञः ; स तत्र
प्रेष्यताम् इति । उक्तञ्च,—

(त) यत्—यनेत्यर्थकमन्वयं, येन भयप्रदर्शनेन हतुर्नेत्यर्थः ।

(थ) देवात्—भाग्यात्, अकारं भाग्यवर्त्तनेति भावः ।

(द) समायान्ति—समागच्छन्ति ।

निर्विषेणोति ।—निर्विषेणापि विषशून्येणापि, सर्पेण भुजगेन, महती प्रशस्ता
इत्यर्थः, फटा फणा, (“फटायान्तु फणा इथो.” इत्यमरः) कर्त्तव्या क्रियते इति भावः ;
विषं भवतु, मा वाऽसु वा—न भवतु वा, फटाऽऽटोपः फणाविकारः, तस्य इति शेषः,
भयङ्करः, भवतीति शेषः, भयप्रदर्शनेनापि कदाचित् शत्रुजयं स्थादिति भावः ॥ ८५ ॥

(ध) चतुरिति ।—चतुरस्य—विश्वस्य, दूतस्य—वाचाविकृत्य, चायत्ता—चधीना,
तस्याध्या इत्यर्थः ।

(न) अस्मत्परिग्रहः,—अस्मत्परिजनः, (“परिग्रहः परिजने पत्रा स्वीकार-
मूलव्यो.” इति मेदिनी) अस्य—ऋदस्य ।

(प) अद्वेयवचनात्—देवाद्वैतत्वेन समादरयोग्यवाक्यात् ।

(फ) वचनरचनाचतुरः,—वाक्यविन्यासपटुः । दूतकर्मज्ञः,—वाचाविकृ-
तार्थाभिज्ञः ।

साकारो निःस्पृहो वाग्मो नानाशास्त्रविचक्षणः ।

परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ८६ ॥

अथ,—यो मूर्खं लौक्यसम्पन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।

मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति ॥ ८७ ॥

तदन्विष्यतां यथा अस्मात् (ब) व्यसनात् आत्मनां सुनि-
र्मुक्तिः । अथ अन्ये प्रोचः,—‘अहो ! युक्तमेतत्, न अन्यः
कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितस्य ; तथा एव क्रियताम्’ ।

अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे (भ) निरूपितो गतश्च ।
तथाऽनुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि गजमार्गम् आसाद्य अगम्यं स्थलम्
आरुह्य तं गजम् उवाच,—‘भो भो दृष्टगज ! किमेवं नीलया
निःशङ्कतया अत्र चन्द्रकन्दे आगच्छसि ? तत्र आगन्तव्यं,
निवर्त्यताम्’ इति । तदाकण्ठे विस्मितमना गज आह,—‘भो !
कस्त्वम् ?’ स आह,—‘अहं लम्बकर्णो नाम शशकः, चन्द्रमण्डले
वसामि ; साम्प्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितो दूतः ;
जानाति एव भवान्, यथार्थवादिनो दूतस्य न दोषः करणीयः,
दूतमुखाः हि राजानः सर्व एव । उक्तञ्च,—

साकार इति ।—अत्र य इत्यध्याहार्ये, तच्छब्देन परामर्शित । यः साकारः
श्रीमन्नावयवसम्पन्नः, निःस्पृहः अमुञ्च, वाग्मो वाक्पटुः, नानाशास्त्रेषु विचक्षणः
अभिज्ञः, परचित्तावगन्ता परचित्तावबोधवन्, अन्यद्वयभावविभिन्न इत्यर्थः, स
तद्वत्तः, राज्ञः दूतः इष्यते काव्येन, अर्भोऽपि इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

य इति ।—यः मूर्खं निर्वोधं, लौक्यसम्पन्नं मूर्खं, विशेषेण मिथ्यावादम् अलीक-
वादरतं, जनम् इति शेषः, राजद्वारिकं राजद्वारे नियुक्तं, दूतमित्यर्थः, आचरेत्
कुर्यात्, तस्य कार्यं न सिध्यति न फलति ॥ ८७ ॥

(ब) व्यसनात्—विपदः । आत्मना—स्वेषां, शशकानामिति यावत् ।
सुनिर्मुक्तिः,—सुखेन परिवाणं, भवेदिति शेषः ।

(भ) निरूपितः,—नमनाथे सर्वैर्निर्धारित इत्यर्थः ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु बन्धवर्गवधेष्वपि ।

पक्षपात्यपि जल्पन्तो बध्वा दूता न भूभुजा' ॥ ८८ ॥

तत् श्रुत्वा स आह,—‘भोः शशक ! तत्कथय भगवतः चन्द्रममः सन्देशं, येन सत्वरं क्रियते’ । स आह,—‘भवता अतीतदिवसे यूथेन सह आगच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः; तत् किं न वीक्ष्य भवान्, यत् मम (म) परिग्रहोऽयम् ? तत् यादं जीवितेन ते प्रयोजनं, तदा केनापि प्रयोजनेन अत्र हृदे न आगन्तव्यमिति सन्देशः’ । गज आह,—‘अथ क्व वर्तते भगवान् स्वामी चन्द्रः ?’ स आह,—‘अत्र हृदे साम्प्रतं शशकानां (य) भवद्यूथमधितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायातः तिष्ठति । अहं पुनः तवान्तिकं प्रेषितः’ । गज आह,—‘यदि एवं, तद्दर्शय मे तं स्वामिनं, येन प्रणम्य अन्यत्र गच्छामि’ । शशक आह,—‘भोः ! आगच्छ मया सह (र) एकाकी, येन दर्शयामि’ । तथाऽनुष्ठिते शशकी निशासमये तं गजं हृदतोरे नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रविम्बम् अदर्शयत्, आह च,—‘भोः ! एष नः स्वामी जलमध्ये (ल) समाधिस्थः

उद्यतेष्विति ।—शस्त्रेषु उद्यतेषु उद्योतितेष्वपि, सङ्ग्रामसमारम्भकालेऽपि इति भावः, बन्धवर्गाणां स्वजनानां, वधेषु अपि सकृ, स्वजनविनाशानन्तरमप्येत्यर्थः, दूता अत्रप्रेरिता इति भावः, पक्षपात्य निष्ठुराण्य, जल्पन्तः कथयन्तोऽपि, भूभुजा राजा, बध्वा न हनन्त्याः ॥ ८८ ॥

(म) परिग्रहः,—परिजनः, आश्रितः इत्यर्थः । अयं—शशकसमूह इत्यर्थः सन्देशः,—वाचिकार्देश इत्यर्थः ।

(य) भवद्यूथमधितानां—भवतां गजानामित्यर्थः, यूथेन सङ्घातेन, सज्जितान विपक्षिणानाम् । हतशेषाणां—हतावशिष्टानाम् । समाश्वासनाय—सम्यक्समात्वनऽर्थेन

(र) एकाकी—अलङ्घ्यः, [“एकादाकिञ्च आलङ्घ्ये” (भा० ५२ पा०) इति एकशब्दात् आकिञ्चमित्यर्थः] ।

(ल) समाधिस्थः,—ध्यानस्थः ।

तिष्ठति, तत् (व) निभृतं प्रणम्य सत्वरं ब्रज, नो चेत् समाधि-
भङ्गात् भूयोऽपि प्रभृतं कोपं कश्चित् ।

अथ गजोऽपि त्रस्तमनाः तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः ।
शशकाश्च तद्दिनात् आरभ्य सपरिवाराः सुखेन खेषु स्थानेषु
तिष्ठन्ति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘व्यपदेशेन महताम्’ इत्यादि ।
अपि च,—‘क्षुद्रमलसं कापुरुषं व्यसनिनमकृतज्ञं जीवितकामः ।

पृष्ठप्रलपनशीलं स्वामित्वेन नाभियोजयेत् ॥ ८८ ॥

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शश-कपिञ्जली’ ॥ ८९ ॥

तं प्राञ्चः,—‘कथमेतत् ?’ स आह,—

कथा ३ ।

‘कस्मिंश्चिद्दिवे पुरा अहम् अवसम् । तस्य अधस्तात् कोटरै
कपिञ्जली नाम चटकः प्रतिवसति स्म । अथ सट्वे अस्त-
मनवेलायाम् आगतयाः (श) द्वयोः अनेकसुभाषितगोष्ठ्या
देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिपुराणचरितकौर्त्तनेन च पर्यटनदृष्टानेक-

(व) निभृतं—नि. शब्दम् ।

क्षुद्रमिति ।—जीवितकाम जीवणार्थी जनः, क्षुद्र मोक्षम्, अवसम् आकलयपरं,
कर्मोन्मादजनमित्यर्थः, कापुरुषं निन्द्य, [गतसमाप्तं को कादेशः, वैभावक] व्यसनिनं
श्रमयासासक्तम्, अकृतज्ञम् उपकाराविदं, तथा पृष्ठे पश्चात्, असमसामित्यर्थः, प्रलपन-
शीलं पराचे कृत्वाकारणमित्यर्थः, पुरुषांमात शेष, स्वामित्वेन प्रभुत्वेन, न अभि-
धाजयेत् न स्वामिनं कुर्व्यादित्यर्थः ॥ ८८ ॥

क्षुद्रमिति ।—पुरा पूर्वस्मिन् काले, न्यायान्वेषणतत्परौ न्यायविचारानुसन्धान-
परावचनौ इत्यर्थः, शशकपिञ्जली उभौ अपि, क्षुद्रं मोक्षान्तःकरणम् इत्यर्थः, अर्थपतिं
प्रभुं, विचारकमिति यावत्, प्राप्य अयं निधनं, प्राप्तौ गतौ ॥ ८९ ॥

(श) द्वयोः,—मम चटकस्य च इत्यर्थः । अनेकेति ।—विषयसदाक्षाप-
यक्तसंश्लेषेन । देवर्षीति ।—देवर्षिः,—गारुडादिः, ब्रह्मर्षिः,—ब्रह्मा—ब्राह्मणः
चतुर्मुखतुल्यो वा ऋषिः ब्रह्मिष्ठादिः, राजर्षिः,—राजा—राजविदः सन् ऋषिः

कौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो ब्रजति ।
अथ कदाचित् कपिञ्जलः प्राणयात्रार्थमन्धैः चटकैः सह
अन्यं पक्षशालिप्रायं देशं गतः । ततो यावत् निशासमयेऽपि न
आयातः, तावदहं सोद्देगमनाः तद्वियोगदुःखितः चिन्तितवान्,
—‘अहो ! किमयं कपिञ्जलो न आयाति ? किं केनापि
पाशेन बद्धः ? उताऽऽहोस्वित् केनापि व्यापादितः ? सर्वथा
यदि कुशलो भवति, तस्मां विना न तिष्ठति’ एवं मे चिन्त-
यतो बह्वनि अहानि व्यतिक्रान्तानि । ततश्च तत्र कीटं
कदाचित् शोभ्रगो नाम शशकोऽस्तमनवेलायाम् आगत्य
प्रविष्टः । मया अपि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवारितः ।

अथ अन्यस्मिन् अहनि कपिञ्जलः शान्तिभक्षणान् अतीव-
पीवरतनुः स्वयम् आश्रयं स्मृत्वा भूयोऽपि तत्रैव समायातः ।
अधवा साधु इदमुच्यते,—

‘न तादृक् जायते सोम्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम् ।

दारिद्रेऽपि हि यादृक् स्यात् स्वदेशे स्वपरे गृहे’ ॥८१॥

अथ अस्मी (ष) कोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा (स) साक्षिपमाह,—

जनकादिः, तेषां यत् पुराणवर्तितं—पुराणवर्तितवर्तितं, तस्य कोपनन—वर्णनेन ।
पर्यटनेति ।—पर्यटनेन—समस्तात् विचरणेन, दृष्टं यत् अनेककौतूहलं—बह्विधय-
करो व्यापारः, तस्य प्रकथनेन—प्रकटवर्णनेन ।

नेति ।—स्वदेशे निजजनपदं, स्वपरे अन्यनगरे, गृहे स्वे भवने, स्थितस्य इति शेषः,
दारिद्रेऽपि दरिद्रावस्थायामपि, यादृक् सोम्यं सुखं, स्यात्, स्वर्गेऽपि शरीरिणां
हंङ्गना, तादृक् सोम्यं, न जायते, हि निश्चये, “दिवसस्थापने भागे शशकं
पश्यति या नरः । अक्षुणी चाप्रवासो च स भोद इति कथ्यते ॥” इति स्मरणात् ।
“जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” इति भावः ॥ ८१ ॥

(ष) कोटरान्तर्गतं—अन्तरात्मन्यस्थितम् ।

(स) साक्षिपं—समक्षं, स्मरित्वारम् इत्यर्थः, (“साक्षिपौ जन्मनाऽऽनृष्टि-
काश्चासङ्गतिषु स्युतः” इति मेदिनी) ।

‘भोः शशक! न त्वया सुन्दरं कृतं, यत् मम (ह) आवसथस्थाने प्रविष्टोऽसि, तत् शीघ्रं निष्कृम्यताम्’ । शशक आह,—‘न तव इदं गृहं, किन्तु मम एव ; तत् किं मिथ्या (क) पुरुषाणि जल्पसि ? उक्तञ्च,—

वार्पाकूपतडागाना देवालयकुजम्भनाम् ।

उत्सर्गात् परतः स्वाम्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥ ८२ ॥

वा च,—प्रत्यक्षं यस्य यत् भुक्तं क्षेत्राद्यं दृश्य वत्सरान् ।

तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षौ नाक्षराणि वा ॥ ८३ ॥

मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तितः ।

तिरश्चाञ्च विहङ्गानां यावदेव समाश्रयः ॥ ८४ ॥

(ह) आवसथस्थाने—वासस्थाने इत्यर्थः ।

(क) पुरुषाणि—कर्कशाणि, वचनानीति शेषः ।

वापीति ।—वापी दीर्घा, कूपः प्रसिद्धः, तडागः सपद्मसरोवरः तेषां, तेषां देवालयानां, कुजम्भनाञ्च कौ प्रविष्टाः, न त्वं यथा तेषां, मदीकृष्टाणामित्यर्थः, उत्सर्गात् यागाद्यनुष्ठानपूर्वकं साधारणमुद्दिश्य दानादित्यर्थः, [यत्र परशब्दयोगेन “अन्वारादितर—” (२३२८ पा०) इति पञ्चमी] परतोऽपि अनन्तरमेवेत्यर्थः, स्वार्थेऽमुलं, स्वाधिकारसंस्थापनमित्यर्थः, कर्तुं न शक्यते, केरपीति शेषः, बाष्पादीनां प्रतिष्ठानन्तरं तत्र सर्वेषां समानाधिकारात् उत्सर्गात्कृते अस्मिन् प्रक्षेपे तत्र एककस्य स्वामित्वाभावादिति भावः ॥ ८२ ॥

प्रत्यक्षमिति ।—दृश्य वत्सरान् न्याय्य [यत्र “कालाश्वनीरथनमंत्रयोगे” (३३५ पा०) इति द्वितीया] यस्य प्रत्यक्षम् अस्याः अभिमुखम्, [अभिमुख्ये अन्वयो-भावमनासः, “प्रतिपर—” (ग०) इति टच्प्रत्ययः समानासः] साक्षादित्यर्थः, यत् क्षेत्राद्यं मृष्यादिकं वस्तु, भुक्तं, श्येनेति शेषः तत्र भुक्तिः भोगः एव, दृश्यः-वाचिकेति भावः, प्रमाणं तस्य स्ववनिर्वायिका, स्वत्वकारणमित्यर्थः, न साक्षौ नाक्षराणि दृष्टा, अक्षराणि लेख्यमित्यर्थः, वा न, प्रमाद्यमिति शेषः ; साक्षिनेत्यादिभ्योऽपि दृश्यवर्षांशं भुक्तिरधिकं स्वत्वे प्रमाद्यमिति भावः ॥ ८३ ॥

मानुषाणामिति ।—मुनिभिः मानुषाणाम् अर्थः न्यायः पूर्वोक्ता विवादनिर्वायिका

तन्त्रम् एतत् गृहं, न तव' इति । कपिञ्जल आह,—‘भोः !
यदि (ख) स्मृतिं प्रमाणीकरोषि, तदागच्छ मया सह, येन
स्मृतिपाठकं पृच्छामि, स यस्य ददाति, स गृह्णातु’ । तथाऽनुष्ठिते
मया अपि चिन्तितं,—‘किमत्र भविष्यति ? मया द्रष्टव्योऽयं
(ग) न्यायः’ । ततः कौतुकात् अहमापि (घ) तावन् प्रीत्यतः ।
अत्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नाम आरख्यमार्जारः तयोर्विवादं श्रुत्वा,
(ङ) मार्गामन्नं नदोतटम् आमाद्य कृतकुशोपग्रहो निर्मोलित-
नयन ऊर्ध्वबाहुः अर्धपादस्मृष्टभूमिः औसूर्याभिमुख इमां
(च) धर्मोपदेशनाम् अकरोत्,—‘अहो ! असारोऽयं (छ) संसारः,
क्षणभङ्गुराः प्राणाः, स्वप्नसदृशः प्रियसमागमः, इन्द्रजालवत्

नीतिरित्यर्थः, पारिकीर्तितं कथितं, तिरश्चापशूना, [“तित्येक् तिरोऽर्थं वक्त्रे च
विहङ्गादौ त्वन्यथम्” इति मेदिनीवचने विहङ्गादौ इत्यत्र आदपदेन पञ्चादीनां
प्राप्त्या, “विहङ्गानाम्” इत्यस्य श्लोके पृथगपादानादप पञ्चवक्त्रे एव तित्येकशब्दः इति
बोद्धव्यम्] विहङ्गानाञ्च, यावदेव यावन्नादनां व्याप्येत्यर्थः, समाश्रयः अवस्थितिः,
तावदेव तत्र तत्र स्त्वमिति भावः ॥ ८४ ॥

(ख) स्मृतिं—धर्मशास्त्रं, व्यवहारतत्त्वमित्यर्थः, (“स्मृतिस्तु धर्मसंहिता” इत्य-
मर.) । प्रमाणीकरोषि—अस्मिन् विषये यावार्थः नर्पायकत्वेन जानासौत्यर्थः । यस्य
ददाति—यस्य अपश्यति, [सम्प्रदाने सम्बन्धविवक्षया वक्ष्यते] ।

(ग) न्यायः,—विचारः ।

(घ) तावन्—तथा, पश्चात्, [अत्रानुयोगे “लक्षणेभ्यभूता—” (१।४।८०
पा०) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया] ।

(ङ) मार्गामन्नं—पयसनीपयम् । कृतेति ।—कृत. कुशस्य उपग्रहः,—ग्रहण
येन तथोक्तं, दर्शनाधिकृत्य, अतिपवित्रभावज्ञापनार्थमिति भावः । अर्धेति ।—
अर्धपादेन—पादाङ्गेन, पादाग्रमात्रेणेत्यर्थः, स्मृष्टा—अवस्थान्तिता, भूमिः येन सह ;
एकचरस्य अग्रभागमात्रेण चरणी सुश्रित्यर्थः ।

(च) धर्मोपदेशनां—धर्मशास्त्रीपदेशम् ।

(छ) संसारः,—जगत्, पुनरावृत्त्यादिरूपदृश्यमानवस्तुनिष्ठा इत्यर्थः । क्षण-
भङ्गुराः,—अचिरविनाशिनः ।

(ज) कुटुम्बपरिग्रहोऽयम् । तत् धर्मं (भ) मुक्ता नान्या गतिः
अस्ति । उक्तञ्च,—

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ॥ ८५ ॥

यस्य धमेविहोनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ८६ ॥

आच्छादयति कौपोनं यो दंशमशकापहम् ।

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ८७ ॥

(ज) कुटुम्बपरिग्रहः,—स्वोपचादिपरिजनः ।

(भ) मुक्ता—विहाय । गतिः,—उपायः ।

‘ अनित्यानीति ।—शरीराणि जीवदंष्ट्रा , अनित्यानि नश्वराणि, विभवः, सम्पत्, नैव शाश्वतः न हि नित्यः, मृत्युः सर्वथा, यमः वा, नित्यः सततं, सन्निहितः, आसन्नः । अत एव धर्मसङ्ग्रहः धर्मस्य उपार्जनं, कर्त्तव्यं, धर्मस्य अविनश्यत्वात् लोकान्तराऽपि सुखहेतुत्वाच्च तदालम्बनमेव श्रेय इति भावः ॥ ८५ ॥

यस्त्विति ।—यस्य दिनानि दिवसाः, धर्माविहोनानि धर्मशून्यानि सन्ति, केनापि धर्मकार्येण अनुपपन्नचित्तान्त्रेव इत्यर्थः, आयाति आगच्छति, यान्ति च, स लोह-
कारस्य कर्मकारस्य, भस्त्रा धर्मप्रसवेका, अग्न्यहोपनाथं धर्मानामंत्यन्तविशेष इति यावत्, (‘भस्त्रा धर्मप्रसवेका’ इत्यमरः) सा इव, श्वसन् श्वास व्यजन्नपि, न जीवति न प्राणिति, धर्मवर्जितस्य जीवने इत्येव इति भावः ॥ ८६ ॥

आच्छादयतीति ।—यो जनः, दंशमशकापहं वनमक्षिका-मशकाव्यचुटकौट-
निवारकं, केवलं दंशदिदंशनेभ्यः आत्मरक्षायै न धर्माधामति भावः, कौपोनं मुनि-
चार्यचौरमिति यावत्, आच्छादयति परिरुधाति, तत्र धर्मवर्जितं पाण्डित्यं वैराग्य-
सूचककौपीनधारणेन संसारोऽयमसार इत्यादिज्ञानोत्पत्तिजन्यविह्वलं, शुनः सारमेयस्य,
पुच्छमिव लाङ्गुलमिव, व्यर्थं विफलम् : तथा च यस्य चौरादिधारणं केवलं दंश-
मशकादिदंशननिवारणायै, न तु जीवक्षेपापमोदनाय, तस्य तद्वारणं दंशनमात्रवारण-
प्रयोजनं कुरुरलाङ्गुलमिव अकिञ्चित्कारत्वेन हेयमेवेति निष्कर्षः ; कुरुरलाङ्गुलं यथा
कुटिलमेव तिष्ठति, न कदाऽपि सरलं जायते, तथा अधार्मिकस्य वैराग्यज्ञापकं
कौपीनधारणं कुटिलताचरणार्थमेव, न सरलव्यवहारार्थमिति भावः ॥ ८७ ॥

अथ,—पुलाका इव धान्येषु पुतिका इव पक्षिषु ।

मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ८८ ॥

श्रेयः पुष्पं फलं वृक्षात् दध्नः श्रेयो घृतं स्मृतम् ।

श्रेयस्तैलञ्च पिण्याकात् श्रेयान् धर्मस्तु मानुषात् ॥ ८९ ॥

सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलम् ।

धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा ॥ ९० ॥

स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।

बहन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ ९०१ ॥

पुलाका इति ।—धर्मं येषां मन्यन्त्यानां न कारणं न प्रमाणमित्यर्थः, संसारव्यभिचारा-
विति शेषः, ये धर्मं प्रमाणोक्तत्वं न व्यवहरन्तीति भावः, ते धान्येषु मध्ये, पुलाका इव
अन्तःसारयन्धान्यविशेषा इव, पक्षिषु पुतिका इव तदाव्यसृट्पक्षिविशेषा इव, मर्त्येषु
मशका इव, प्राणिषु इति यावत्, मशका इव, धर्महीना इति भावः ॥ ८८ ॥

श्रेय इति ।—वृक्षात् पुष्पं फलञ्च श्रेयः श्रेष्ठः, दध्नः घृतं श्रेयः, स्मृतं, पिण्याकात्
तिलकम्पातः, ("अथ तिलके तिलकम्पात् च पिण्याकः" इत्यमरः) तैलञ्च श्रेयः, मानुषात्
तु धर्मं एव श्रेयान्, [१६ सर्वत्र उवाचित्यादौ "पञ्चमो विभक्ते," (१३।४० पा०)
इति पञ्चमो] . यथा हि भारतया वृक्षादपि फलादोक्ता श्रेयस्त्वं, मानुषस्यापि तथैव
सारत्वेन धर्मस्य श्रेयस्त्वमिति निष्कर्षः ॥ ८९ ॥

सृष्टा इति ।—ये पुरुषाः, केवलं मूत्रपुरीषार्थे मन्त्रमूत्रत्यागार्थे, तथा आहाराय च
भोजनायञ्च, सृष्टा, निर्मिताः, विधातेति शेषः, ते धर्महीनाः पुरुषाः, पशवो यथा
गवादय इव, परार्थाय अन्येषां प्रयोजनाय, भवन्तीति शेषः, जनाक्षेः नीचोचितं
कर्म साधयन्तीत्यर्थः, उत्तमपुरुषार्थरूपधर्मस्थानपेक्षणात् इत्येव तेषां जन्म इति
भावः ॥ ९० ॥

स्थैर्यमिति ।—नयपण्डिताः नीतिज्ञा जनाः, सर्वेषु निश्चलेषु, कृत्येषु कार्याषु,
धर्मानुष्ठानव्यतिरिक्तेषु इति भावः, स्थैर्ये स्थिरतां, विविधं करणमित्यर्थः, शंसन्ति
प्रशंसन्ति, विवेकसङ्गतकार्यस्य नियतफलोत्पादकत्वादिति भावः, किन्तु बहन्तराय-
युक्तस्य बहुविधसमन्वितस्य, धर्मस्य गतिः त्वरिता सर्वथा ; कालविलम्बे सति विघ्ना-
ऽऽपातस्य सम्भवात् धर्मः विचारं विनैव त्वरितम् अनुष्ठायः, "शुभस्य शीघ्रम्" इति
नीतिस्मरणात् इति भावः ॥ ९०१ ॥

सङ्केपात् कथ्यते धर्मो जनाः ! किं विस्तरेण वः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १०२ ॥

श्रूयता धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १०३ ॥

अथ तस्य ता धर्मोपदेशनां श्रुत्वा शशक आह,—‘भो भोः कपिञ्जल ! एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति, तदेनं पृच्छावः’ । कपिञ्जल आह,—‘ननु स्वभावतोऽस्माकं शत्रुभूतोऽयमस्ति ; तत् दूरे स्थितौ पृच्छावः ; कदाचित् अस्य (अ) व्रतवैकल्यं सम्पद्यते’ । ततो दूरस्थितौ जचतुः,—‘भो भोः तपास्त्रिन् ! धर्मोपदेशक ! आवयोर्विवादी वर्त्तते ; तत् धर्मशास्त्रद्वारेण अस्य (ट) निर्णयं कुरु ; यो हीनवादी, स ते ‘भक्ष्यः’ इति । स आह,—‘भद्रौ । मा मैवं वदतं, निवृत्तोऽहं (ठ) नरकपातकमार्गात्, अहिंसेव धर्ममार्गः । उक्तञ्च,—

सङ्केपादिति ।—‘हं जनाः ! सङ्केपात् वः श्रूयन्मन् । [अत्र क्रियापदभावात् चतुर्थी] धर्मः कथ्यते, विस्तरेण । कस्य ? बाहुल्येन न प्रयोगान्मित्यर्थः, परोपकार, पुण्याय, परपीडनं पापाय, भवतीति शेषः । तथा च परोपकारकरणम् एव जगति मुख्यो धर्मः, परपीडनम् मन्दत पापम् इति निष्कर्षः ॥ १०२ ॥

श्रूयतामिति ।—धर्मस्य सर्वस्वं सारभूतमित्यर्थः, ‘यत’ ‘तत्’ इति पदद्वयमध्याहारणीयं, श्रूयतां, श्रुत्वा च अवधार्यतां नियोजयताम्, आत्मनः प्रतिकूलानि विरुद्धानि, स्वस्य क्लेशकाराण्यर्थः, परेषाम् [अत्र सर्वनामत्वे चित्त्य “पराणाम्” इति तु सम्यक्, व्यवस्थायामेव पुरादिः सर्वनामत्वस्वीकारादिति टिप्] अन्येषां सम्बन्धे, न समाचरेत् न कुर्वीत, येन स्वसंवा परकृतेन आत्मा क्लिश्यते, तत् कर्म परान् प्रति न प्रयुज्यते इति निष्कर्षः, आत्मनः सर्वभूतानि दृष्टव्यानीति भावः ॥ १०३ ॥

(अ) व्रतवैकल्यं—व्रतभङ्गः, अस्मद्भङ्गण्योभादिति भावः ।

(ट) निर्णयं—निश्चयं, विचारद्वारा सत्यमित्यादिरूपमित्यर्थः । हीनवादी—निष्ठावादीत्यर्थः ।

(ठ) नरकेति ।—नरके पातयतीति नरकपातकः, यः मार्गः,—पन्थाः, सत्तात् । धर्ममार्गः,—धर्मस्य पन्थाः ।

अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात् सन्निरुदाहृतः ।

यूकमत्कुण्डशादींस्तस्मात् तानपि रक्षयेत् ॥ १०४ ॥

हिंसकान्यपि भूतानि यो हिनस्ति स निर्घृणः ।

स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ? ॥ १०५ ॥

एतेऽपि ये याज्ञिका यज्ञकर्मणि पशून् व्यापादयन्ति, ते
मूर्खाः (ङ) परमार्थं श्रुतेः न जानन्ति । तत्र किल एतदुक्तम्,—
(ढ) 'अज्ञैः यष्टव्यम्', अज्ञाः,—ब्रीहयः तावत् सप्तवार्षिकाः
कथ्यन्ते, न पुनः पशुविशेषाः । उक्तञ्च,—

हृत्तांश्छित्त्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।

यद्येव गम्यते स्वर्गं नरकं केन गम्यते ? ॥ १०६ ॥

तन्न अहं भर्त्तायस्यामि ; परं जयपराजयनिर्णयं करिष्यामि । *

अहिंसति ।—यस्मात् सन्निरुदाहृतः, साधुभिः, धर्मः आहंसापूर्वकः अहिंसा पूर्वं प्रधानं
यस्य तथाविधः, उदाहृतः उक्त, 'अहिंसा एव परमो धर्मः' इति कथितः इत्यर्थः,
तस्मात् तान् चट्टानात् भावः, यूकमत्कुण्डशादीन् अपि रक्षयेत् [स्वाध्यायश्च] ना
हिंस्यात्, अन्येषां मानवादीनाम् का कथा इति भावः ॥ १०४ ॥

हिंसकानीति ।—यः हिंसकानि हिंसाकारकाणि, प्राणपीडकानीत्यर्थः, अपि
भूतानि प्राणिनः, हिंसा, स निर्घृणः, निर्दयः, अपि च, स हिंसकहिंसकोऽपीत्यर्थः,
घोरं भोग्यं, नरकं याति । यश्च शुभानि अहिंसकानि भूतानि, हिनस्तीति शेषः,
तस्य पुनः किम् ? वक्तव्यमिति शेषः, अवश्यमेव तेन अतिघोरं नरकं गम्यमिति
भावः ॥ १०५ ॥

(ङ) परमार्थे—शास्त्रार्थम् । श्रुतेः,—वेदस्य ।

(ढ) अज्ञैः,—कृगैः । यष्टव्यं—यागः कर्तव्यः । ब्रीहयः,—धान्यानि ।
सप्तवार्षिकाः,—सप्तवर्षसुषिताः, वर्षसप्तकस्य पुराणानि धान्यानीत्यर्थः ।

हृत्तांश्छित्त्वा ।—हृत्तान् छित्त्वा, यथावयवमिति भावः, पशून् हत्वा, यागाद्येनिति
भावः, रुधिरं तेषां शोषितेन, कर्दमं कृत्वा यदि एव जेतुं, स्वर्गं [चरुं कर्मणि
अधिकरणविषयया सप्तमी] गम्यते, कांकोरिति शेषः, तदा नरकं केन गम्यते ? ते
एव नरकमाभिः, न अन्ये कैऽपीत्यर्थः ; पशुवधादिकं विषयं सत् यज्ञमनुतिष्ठति
कोऽपि, तत् कैवल्यं नरकायेति ज्ञायः ॥ १०६ ॥

किन्तु अहं वृद्धः, दूरात् युवयोः (ण) भाषान्तरं सम्यक् न
नृणोमि ; एवं ज्ञात्वा मम समीपवर्तिनौ भूत्वा मम अग्रे
(त) न्यायं वदतं, येन विज्ञाय (थ) विवादपरमार्थं वचो
वहतो मे (द) परलोकबाधो न भवति । उक्तञ्च यतः,—

मानाहा यदि वा लोभात् क्रोधाहा यदि वा भयात् ।

यो न्यायमन्यथा ब्रूते स याति नरकं नरः ॥ १०७ ॥

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतं कन्याऽनृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १०८ ॥

(ण) भाषान्तरं—वाक्यभेदम् ।

(त) न्यायं—युक्तियुक्तं, सत्यमित्यर्थः ।

(थ) विवादपरमार्थे—विवादे—परस्परविरुद्धवादे, व्यवहारकर्मणि इत्यर्थः,
परमार्थे—सिद्धान्तानुगुणतया प्रकृताये, कस्य सत्याभिधेयं, कस्य वा मिथ्या ? इत्यं
नयसिद्धमित्यर्थः । वचः,—वाक्यं, अथपराजयसुचकं सिद्धान्तमित्यर्थः ।

(द) परलोकबाधः,—स्वर्गप्राप्तिरोधः, अन्यथाविचारकरणादिति भावः ।

धर्माधिकारयो विचारार्थमुपगतयोर्वादिप्रतिवादिनो अन्यतरपक्षपातकरणं प्राक्-
विवादानां दोषमाह, मानादिति ।—थः नरः, मानान् वा सन्मानलाभाऽव इत्यर्थः,
अत्र वाग्रन्तः पक्षे ; वनोद्यसा जयमप्यादने स्वस्य विश्वसन्मानलाभो भेदिताशयेति
भावः, यदि वा लोभात् स्वात्मसावशात्, धनादीनाम् इति शेषः, वा अथवा, क्रोधात्
कोपात्, केनापि कारणेन विचारकस्य क्रोधात्परेत्यर्थः, याद वा अथवा, भयात्
मायात्, बलवत्तरपक्षादित्यर्थः, न्यायं सङ्गतं, सत्यमिति भावः, अन्यथा ब्रूते विरुद्ध
वदति, पक्षपातात् असङ्गतं कथयति इति यावत्, स नरकं याति ॥ १०७ ॥

मिथ्याकथनस्य विषयभेदेन पापवृत्ताधिक्यं दर्शयति, पक्षेति ।—पञ्चनृते साधा-
रणपशुविषयकमिथ्याकथने, पञ्च, पुरुषानिति शेषः, द्वात् नरके पातयतीति भावः,
गवानृते गोकर्षजपशुविषयकमिथ्याकथने, दश, पुरुषान् इति शेषः, हन्ति, कन्या-
ऽनृते कन्याविषयकमिथ्याकथने, शतं हन्ति, पुरुषानृते पुरुषविषयकमिथ्याकथने,
सहस्रं, पुरुषान् इति शेषः, हन्ति, अतो न मिथ्या वक्तव्यमिति भावः । (मनुसंहितायां
कृष्ण० च० ८८ श्लोक०) ॥ १०८ ॥

उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।

तस्माद्वरेण स त्याज्यो न्यायो वा कौर्त्तयेद्वतम् ॥ १०८ ॥

तस्मात् (ध) विश्व्वी मम (न) कर्णोपान्तिके स्फुटं निवेदयतम् । किं बहुना ? तेन (प) क्षुद्रेण तथा (फ) तौ तूर्णं विश्वासिनौ, यथा तस्य (ब) उल्लङ्घवर्त्तिनी सञ्जातौ ; ततश्च तेनापि (भ) समकालम् एव एकः (म) पदान्तेन आक्रान्तः. अन्यः (य) दंष्ट्राककचेन च ; ततो गतप्राणौ भक्षितौ इति । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य’ इत्यादि ।

भवन्तोऽपि एनं दिवाऽन्धं क्षुद्रम् अर्थपतिम् आसाद्य तावन्त्याः सन्तः शश-कार्पञ्चलमार्गेण यास्यन्ति । एवं ज्ञात्वा वदचितं, तद्विधेयम् अतःपरम् ।

निध्याभाषणे एवं दोषमुक्त्वा इदानीमधिप्रत्यर्थिनौ सत्य वाचयितुं प्रयोदयति, उपविष्ट इति ।—यः, जन इति शेषः, सभामध्ये धर्माधिकार्य इत्यर्थः, उपविष्ट, सम, स्फुट विशदं, स्पष्टमित्यर्थः, यथा तथा वचः वाक्यं, सत्यमिति भावः, न वक्ति न भाषते, विशदभावेन तत्त्वाद्ये न प्रकाशयति इति भावः, स, अस्फुटभाषी, निध्याभाषी इति यावत्, तस्मात् अस्फुटकथनात्, यथायथाप्रकाशनादित्याशयः, दूरेण दूरादेव, त्याज्यः परिवर्जनीयः, सभामण्डपात् बहिष्करणीय इत्यर्थः, न्यायो वा तदभिहितार्थोक्तरीत्या, दूरेण त्याज्यः इत्यनुषङ्गः, न विश्वसनीय इत्यर्थः, तर्हि एतादृशवस्तुस्थितौ सत्या किमु कर्त्तव्यमिति प्रश्नः सामान्यतः फलितमाह, नृत्तमिति ।—नृत्तं सत्यं, कौर्त्तयेत् कथयेत् ॥ १०८ ॥

(ध) विश्व्वी—नि.शङ्खी, विश्व्वी वा ।

(न) कर्णोपान्तिके—कर्णसमीपे । स्फुटं—स्पष्टं, सत्यमित्यर्थः ।

(प) क्षुद्रेण—नीचन, पापाशयेनेति यावत् ।

(फ) तौ—शशकापञ्चलौ । तूर्णं—शीघ्रम् ।

(ब) उल्लङ्घवर्त्तिनी—क्रोडाव्यती, समीपस्थी इत्यर्थः ।

(भ) समकाल—युगपत्, एकदा इत्यर्थः ।

(म) पदान्तेन—चरणयोः ।

(य) दंष्ट्राककचेन—दन्तरूपेण करपणेन ।

अथ तस्य तत् वचनम् आकर्ण्य 'साधु अनेन अभिहितम्' इति उक्त्वा 'भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य मन्त्रयिष्यामहे' इति ब्रुवाणाः सर्वे पक्षिणो यथाऽभिमतं जग्मुः ; केवलम् अवशिष्टः (१) भद्राऽऽसनोपविष्टः अभिषेकाभिमुखो दिवाऽन्धः कृकालिः कया सह आस्ते ; आह च,—'कः कोऽत्र भोः ! किमद्यापि न क्रियते मम अभिषेकः ?' इति श्रुत्वा कृकालिकया अभिहितं,—'भद्र ! तव अभिषेकं कृतोऽयं विघ्नो वायसेन ; गताश्च सर्वेऽपि विहगाः (ल) यथेप्सितासु दिक्षु, केवलमेकोऽयं वायसोऽवशिष्टः केनापि हेतुना तिष्ठति, तत् त्वरितमुत्तिष्ठ, येन त्वां (व) स्नाश्रयं प्रापयामि' । तत् श्रुत्वा सविषादम् उलूको वायसम् आह,—'भो भो दुष्टात्मन् ! किं मया ते अपकृतं, यत् राज्याभिषेको मे विघ्नितः ? तत् अद्य प्रभृति (श) सान्वयम् आवयोर्विरं सञ्जातम् । उक्तञ्च,—

रोहति सायकैर्विद्धं छिन्नं रोहति चासिना ।

वचो दुरुक्तं बीभत्सं न प्ररोहति वाक्क्षतम् ॥ ११० ॥

एवमभिधाय कृकालिकया सह स्नाश्रयं गतः ।

(१) भद्राऽऽसनोपविष्टः,—[भद्राद्य लोकाक्षमाय आकृते अनेति व्युत्पत्त्या आलोचयिकरूपे ऋद्] भद्राऽऽसनं—नृपाऽऽसनं, ("नृपाऽऽसनं यतन् भद्राऽऽसनम्" इत्यमरः) तत्र उपविष्टः,—आसीनः ।

(ल) यथेप्सितासु—यथाऽभिषेकवितासु, [अत "सुसुपा" इति समासः] ।

(व) स्नाश्रयं—आश्रयानम् ।

(श) सान्वयं—सवयं, कुलाशुक्रमनित्यर्थः ।

रोहतीति ।—सायकैः श्वैः, विद्धं, उद्यादिकम् अङ्गं वा इति शेषः, रोहति पुनः पुनः भवति, त्वचा मार्तण वा इति भावः, चासिना खड्गेन, शस्त्रमपि रोहति, किन्तु वाक्क्षतं वाचा जनितं अतः, दुर्वाक्यविहमित्यर्थः, उदयमिति शेषः, न प्ररोहति न आश्रयं नापद्यते, न पूर्वतान् पश्चिमच्छतीति भावः ; अतएवपुनः दुर्वाक्यं न कदाऽपि विनश्यते श्लोकेति तात्पर्यम्, तस्मात् दुरुक्तं दुष्टं वचः, बीभत्सम् अतीव दुष्काकरम् ॥ ११० ॥

अथ भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत्,—‘अहो ! अकारणं
(ष) वैरम् आसादितं मया ; किमिदं (म) व्याकृतम् !! उक्तञ्च,—

अदेशकालज्ञमनायतिक्षमं

यदप्रियं लाघवकारि चात्मनः ।

योऽत्राब्रवीत् कारणवर्जितं वचः

न तद्वचः स्थात् विषमैव तद्वचः ॥ १११ ॥

बलीपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान् नरः

परं नयन्न स्वयमेव वैरिताम् ।

भिषक् ममास्तीति विचिन्त्य भक्षयेत्

अकारणात् को हि विचक्षणो विषम् ? ॥ ११२ ॥

परपरिवादः परिषदि न कथञ्चित् पण्डितेन वक्तव्यः ।

सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुक्तमसुखाऽऽवहं भवति ॥ ११३ ॥

(ष) वैर—विरोधः, (‘वैरं विरोधो विदेव’ इत्यमरः) । आसादितं—प्राप्तम् ।

(म) व्याकृतम्—उक्तं, (‘व्याहार उक्तर्त्तपितम्’ इत्यमरः) ।

अदेशति ।—अत्र संसारे, यः अदेशकालज्ञं देशकालज्ञानवर्जितं, यत्र देशं
यस्मिन् काले वा वत् युक्तं, तद्विपरीतमित्यर्थः, अनायतिक्षमं परिणामविषयम् इत्यर्थः,
अप्रियम् अप्रीतिकार, लाघवानिति शेषः, आत्मनः स्वस्य च, लाघवकारि
लघुत्वप्रकाशकं, कारणवर्जितम् अकारणञ्च, निर्हेतुत्वमित्यर्थः, यत् वचः अब्रवीत्, तच्च
तत् वचः, वचः न स्थात् वाक्यमिति संशयोऽप्यमेव न भवेत्, अपि तु तद्वचः विषमैव,
स्थादित्यन्वयः, विषयत् तत् सदा भीमद्विषयेत्येते लापकारजननमयादिति भावः ।
वैरव्यवितं वक्तम् ॥ १११ ॥

बलीपपन्न इति ।—बुद्धिमान् नरः बलीपपन्नोऽपि बलीपपन्नोऽपि, स्वयम् आत्मना,
परम् अन्यं, वैरितां ज्ञयतां, न हि जयेत् नैव प्रापयेत् ; तथा हि, विचक्षणः
सदसद्विवेचकः, को हि जनः, मन भिषक् चिकित्सकः, विषवेगनिवारणञ्चम इति,
भावः, अत्र इति विचिन्त्य अकारणात् हेतुं विना, विषं भक्षयेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ;
प्रश्नमती वैरमुत्पाद्य बलीन पश्चात् तदपनयनप्रयासः विषभक्षयानन्तरं चिकित्सकास्तु-
ल्यमानवत् नितरां हेय इति भावः । वैरव्यवितं वक्तम् ॥ ११२ ॥

परेति ।—पण्डितेन विज्ञेन जवेन, परिषदि समावां, परपरिवादः परनिन्दा,

सुहृद्भिस्तैरसकृद्विचारितं

स्वयञ्च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम् ।

करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्

स एव लक्ष्म्या यशमाञ्च भाजनम् ॥ ११४ ॥

एवं विचिन्त्य काकोऽपि प्रयातः । तदा प्रभृति अस्माभिः
सह (इ) कौशिकानाम् अन्वयगतं वैरमस्ति” ।

मेघवर्ण आह,—“तात ! एवं गते अस्माभिः किं कृतम्
अस्ति ?” स आह,—“वत्स ! एवं गतेऽपि (क) पाङ्गुस्थात् अपरः
स्थूलोऽभिप्रायोऽस्ति, तम् (ख) अङ्गीकृत्य स्वयमेव अहं तद्विजयाय
यास्यामि, रिपुन् वञ्चयित्वा बधिष्यामि च । उक्तञ्च यतः,—

बहुबुद्धिसमायुक्ताः सुविज्ञाना बलोल्लटान् ।

शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं क्लृप्तागलाटिव” ॥ ११५ ॥

कथञ्चित् किंनपि प्रकारेण, न यत्न्यः ; यत् उक्तं वचनम्, असुखाऽऽनन्दम्
अर्पितिकरं, लाकस्येति शेष, भवति, तत् सत्यमपि न वाच्यम्, “न ब्रूयात् सत्य-
नप्रियम्” इति नीतिस्मरणदाता भावः । आर्या उक्तम् ॥ ११३ ॥

सुहृद्भिरिति ।—य आमे वच्यते, मुद्राह मद्य असकृत पुनः पुनः, विचारितं
विशेषेण कर्तव्यतया निर्वह्यतं, अथच बुद्ध्या । नञ्बुद्ध्यान्सार्वभौम्ये, प्रविचारिताश्रयं
प्रविचारित विशेषेण वच्यते निर्णयति, आश्रयः, आधारः, कश्चिन् कोट्टां कार्यं
करणीयमित्येवंप्र इति भावः, यस्य तथाविधः प्रकटावधारसङ्गतम् इत्यर्थः, कार्यं
करोति, स खलु स एव बुद्धिमान्, स एव लक्ष्म्या सम्पदः, यशमाञ्च भाजनं पादः,
भवतीति शेषः, न कदाचिदप्यसौ विपद्यते इति फलितम् ॥ ११४ ॥

(इ) कौशिकानां—पंचवाना, (“महेन्द्रगुप्तलूकव्यालयाहृष कौशिकः”
इत्यमरः) । अन्वयगतं—वैशपरम्यरागतम् ।

(क) पाङ्गुस्थात्—सभ्यादिगुणघटकात् । अपरः,—अन्य । स्थूलः,—महान्,
अतिसूक्ष्माङ्गुल्यादिवन्तायाः बद्धायासकरत्वेन ततः सुकरः तीक्ष्णधीमातसाध्याऽभे-
सिद्धिकारकः इत्यर्थः । अभिप्रायः,—उपायः, कौशलमिति यावत् ।

(ख) अङ्गीकृत्य—अवलम्ब्य ।

वदति ।—बहुबुद्धिसमायुक्ताः विविधविषयेषु तीक्ष्णमनसि सम्पन्नाः, सुविज्ञानाः

मेघवर्णं आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा ४ ।

“कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः (ग) कृताग्नि-
होत्रपरिग्रहः प्रतिवसति स्म । तेन कटाक्षित् माघमासे
(घ) सौम्यानि ले प्रवाति, मेघाच्छादिते गगने, मन्दं मन्दं
प्रवर्षति (ङ) पर्जन्ये, पशुप्रार्थनाय आमन्तरे गत्वा कश्चित्
यजमानो याचितः,—‘भो यजमान ! आगामिन्याम् अमा-
वस्यायाम् अहं यज्यामि यज्ञम् ; तत् देहि मे पशुम् एकम्’ ।

अथ तेन तस्य शास्त्रोक्तः (च) पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः ।
सोऽपि तं (छ) समर्थम् इतश्चेतस्य गच्छन्तं विघ्नाय स्कन्धे
कृत्वा सत्वरं स्वपुराभिमुखः प्रतस्थे ।

. अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्ताः क्षुत्क्षामकण्ठाः
सम्प्रुखा बभूवुः । तैश्च तादृशं पीवरतनुं स्कन्धे आरुढम्
अवलोक्य मिथोऽभिहितम्,—‘अहो ! अस्य पशोः भक्षणात्

सुविचक्षणाः, जनाः इति शेषः, धूर्ताः वक्षणाः, ब्राह्मणं हागलादिव, वलीलाटान्
प्रवृत्तान्, अपि शर्वानां शेषः, वक्षयितुं प्रतारयितुं, स्वाधिकारात् [वक्ष्यामि] इति
भावः, ब्रह्माः सनधाः, भवन्तीति शेषः ॥ ११५ ॥

(ग) कृतेति ।—कृत, अग्निहोत्रपरिग्रहः,—अग्निहोत्रक—नित्यं गृहस्थापितं
वैवाहिकसंस्कृताग्रो होमरूपक नियमनिश्चयक, परिग्रहः,—होदारः वेग तर्काः,
अग्निहोत्री, सांप्रिक इति यावत् ।

(घ) सौम्यानि ले—शीतकवायो । प्रवाति—प्रवहति, [जन भावे सप्तमी] ।

(ङ) पर्जन्ये—मेघे । पशुप्रार्थनाय—यजमानाभावे, यज्ञोपस्थागवाज्राऽर्थ-
नित्यर्थः, (पशुमृगाऽऽदिदेवाजो नाऽन्यथं पशु हर्षणे ” इति मेदिनी) ।

(च) पीवरतनुः,—क्षुत्क्षामकः ।

(छ) समर्थे—वक्षवन्तं, यज्ञकर्मप्रयोगयोग्यमिति भावः । इतश्चेतस्य—जलां
तलां दिधि, सनधादित्यर्थः, [जन सार्वभौमिकः तसिद्] ।

(ज) अद्यतनो हिमपातो व्यर्थता नोयते ; तत् एनं वञ्चयित्वा पशुम् आदाय (भ) शीतत्राणं कुर्मः ।

अथ तेषाम् एकतमो वेशपरिवर्त्तनं विधाय सम्मुखो भूत्वा (ज) अपमार्गेण तम् (ट) आहिताग्निम् ऊचे,—‘भो भोः (ठ) बालाग्निहोत्रिन् ! किम् एवं जनविरुद्धं हास्यकार्यम् अनुष्ठोयते, यदेषः (ड) सारमेयाऽपवित्रः स्क्न्धाधिरूढो नोयते ? उक्तञ्च यतः,—

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्यर्शाः प्रकीर्त्तिताः ।

रामभोद्रेो विशेषेण तस्मात् तान् नैव संस्पृशेत् ॥ ११६ ॥

ततश्च तेन कोपाभिभूतेन अभिहितम्,—‘अहो ! किमन्यो

(ज) अद्यतनः,—अद्यभवः । हिमपातः,—शीताऽऽगमः, तद्दिनपतनं वा । व्यर्थता—विफलताम्, मासभक्षणान् शरीरे उष्णं सञ्चाने शीतनिवृत्तिं, भविष्यति इत्याशयः ।

(भ) शीतत्राण—शीतात् त्राणं—रक्षणम्, आत्मन इति शेषः ।

(ज) अपमार्गेण—अपरमार्गेण, येन मार्गेण ब्राह्मण आयाति, तदिपरित-मार्गेणेत्यर्थः, पश्याद्मार्गेण वा, आगत्य इति शेषः ।

(ट) आहिताग्नि—लताग्रिहोत्रम् । [अथ ‘अग्न्याहिताग्नि’ इत्यपि भवति, “वाऽऽहिताग्न्याऽदृश” (२।३।३७ पा०) इति सूत्रात्] ।

(ठ) बालाग्निहोत्रिन् ।—बालः,—शिशुः, अनभिज्ञ इत्यर्थः, स आसौ अग्निहोत्रो वेति तत्सम्बन्धो, कदाऽपि प्राक् भवता अग्निहोत्रयागं नानुष्ठित इत्यनुमीयते, अन्यथा कथं सारमेयेण अग्निहोत्रं चिकीर्षुरसि ? इत्याशयात् सोऽङ्गुष्ठम एवमानमित्तमिति ज्ञेयम् ।

(ड) सारमेयः,—सरमा—कङ्करी, तस्या अपत्यं पुमान् सारमेयः [सरमा-शब्दादपत्यार्थे ढक् प्रत्ययः] ।

शानेति ।—[आ एवेति चण, न टिप्पणः] श्वानाः कुक्कुटाः, कुक्कुटाश्च, चाण्डालाश्च ते, विशेषेण रामभोद्रेो गर्दभोद्रेो, समस्यर्शाः तुल्यस्यर्शाः, प्रकीर्त्तिताः कथिताः ; तस्मात् तान् श्वानादीन्, नैव संस्पृशेत्, एतेषां स्पर्शस्य अपवित्रताकरत्वेन तुल्यपाप-जनकत्वौदिति भावः ॥ ११६ ॥

भवान्, यत् पशुं सारमेयं प्रतिपादयसि ?' सोऽब्रवीत्,—
 'ब्रह्मन् ! कोपः त्वया न कार्यः, यथेच्छया गम्यताम्' इति ।
 अथ यावत् किञ्चित् (ढ) अध्वनोऽन्तरं गच्छति, तावत्
 द्वितीयो धूर्तः सम्मुखे समुपेत्य तमुवाच,—'भो ब्रह्मन् ! कष्ट
 कष्टम् !! यद्यपि (ण) वल्लभोऽयं ते (त) मृतवत्सः, तथाऽपि
 स्कन्धमारोपयितुमयुक्तम् । उक्तञ्च यतः,—

तिथ्यञ्च मानपं वाऽपि यो मृतं संस्पृशेत् कुधोः ।

पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात् तस्य चान्द्रायणेन च' ॥ ११७ ॥

अथामौ सकोपमिदमाह,—'भोः ! किमन्यो भवान्,
 यत् पशुं मृतवत्सं वदसि ?' सोऽब्रवीत्,—'भगवन् ! मा कोपं
 कुरु, अज्ञानान्मयाऽभिहितम् ; तत् त्वम् (थ) आत्मरुचि समा-
 चर' इति । अथ यावत् (द) स्तीकं वनान्तरं गच्छति, तावत्
 तृतीयोऽन्यवेशधारो धूर्तः सम्मुखे समुपेत्य तमुवाच,—'भोः !

(ढ) अध्वनः,—पशुः । अन्तरं—दूरम् ।

(ण) वल्लभः,—प्रियः ।

(त) मृतवत्सः,—मृतो गोशिशुः ।

तिथ्यञ्चमिति ।—यः कुधोः दुर्बुद्धिः नरः, मृतं तिथ्यञ्चं पशुपत्त्यादिकं, मानुषं
 वाऽपि संस्पृशेत् परामृशेत्, तस्य मृतमृष्टः जनस्य, पञ्चगव्येन पश्चान्नां गन्धानां
 समाहारः पञ्चगव्यम् [इति द्विगुणमासः] तेन दधिदग्धघृतगोमयगोमूत्रकपेणत्वयैः,
 भक्षितेनेति शेषः, चान्द्रायणेन च चन्द्रस्य अयनमिव अयनं गतिं यस्य तथाभूतनः ; यथा,
 —चान्दे चन्द्रलोके, अयनं गतिः, वासः इति यावत्, येन तादृशेन मासमाध्यव्रत-
 विशेषेणेत्यर्थः, कृच्छ्रप्रतिपदम् आरभ्य पौर्णमासीं यावदनुष्ठेयेनेति यावत्, "एकैकं
 क्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च बर्हयेत्" इति शास्त्रादिति भावः ; शुद्धिः तज्जनित-
 पापक्षय इत्यर्थः, स्यात् ॥ ११७ ॥

(थ) आत्मरुचि—स्वाभिलषितं यथा तथा ।

(द) स्तीकम्—चस्पम् । वनान्तरं—वनावकाशं, वनमध्यमित्यर्थः ।

अयुक्तमेतत्, यत् त्वं (ध) रासभं स्तब्धाधिकृढं नयसि ; तत्
त्वव्यतामिषः । उक्तञ्च,—

यः सृष्टेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।

सचेत्तं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ ११८ ॥

तत् त्यजेनं, यावदन्यः कश्चिन्न पश्यति' ।

अथासौ तं पशुं रासभं मन्यमानो भयाङ्गुमौ प्रक्षिप्य स्व-
गृहमुद्दिश्य प्रपलायितः । ततस्ते त्रयो मिलित्वा तं पशुमादाय
यथेच्छया भक्षितुमारब्धाः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘बहुबुद्धिसमा-
युक्ताः’ इत्यादि ।

अथवा साध्विदमुच्यते,—

अभिनवसेवकविनयेः प्राप्नुषिक्तोक्तेर्विलासिनीरुदितैः ।

धूर्त्तजनवचनानकरैरिह कश्चिदवश्वितो नास्ति ॥ ११९ ॥

किञ्च, दुर्बलैरपि बहुभिः सह विरोधो न युक्तः । उक्तञ्च,—

बहवो न विरोहव्या दुर्जया हि महाजनाः ।

स्फुरन्तमपि नागेन्द्रं भक्षयन्ति पिपीलिकाः” ॥ १२० ॥

(ध) रासभं—गर्दभम् ।

य इति ।—यः मर्त्यः ज्ञानात् अज्ञानतो वाऽपि रासभं गर्दभं, सृष्टेन, तस्य
पापप्रशान्तये रासभस्यर्पणनितपातकोपशमायेत्यर्थः, सचेत्तं स्नानमुद्दिष्टं तस्य
सहितं, स्नानम् उद्दिष्टं कथितम् ॥ ११८ ॥

अभिनवेति ।—इह कश्चित् जगति, कश्चित् कोऽपि जनः, अभिनवस्य नवा-
ऽऽगतस्य, सेवकस्य भृत्यस्य, विनयेः विनोतन्यवहारेः, प्राप्नुषिक्तोक्तैः चागन्तुकवचनैः,
(“आहारेष्विह चागन्तुवतिषिर्ना गृह्णावते । प्राप्नुषिक्तः प्राप्नुषकः” इति कोषः)
विलासिनीनां नारीणां, दृष्टानामिति ज्ञातः, रुदितैः विद्यापैः, धूर्त्तजनानां प्रता-
रणायां, वचननिकरेः वाक्प्रपञ्चेः, अवशितः अप्रतारितः, नास्ति ; सर्व एव प्रतारितो
भवतीत्यर्थः ; एते आचार्यमाधनाय मधुरवचनादिभिः जनान् विद्याज्ज प्रतारयन्ति
इति निश्चयः । आर्या इत्यम् ॥ ११९ ॥

बहव इति ।—बहवः सहस्रवहवः इत्यर्थः, दुर्बला अपीति शेषः, न विरोहव्याः न

मेघवर्णं आह,—“कथमेतत् ?” स्थिरजीवो कथयति,—

कथा ५ ।

“अस्ति कस्मिंश्चिद्वल्मीके महाकायः (न) कृष्णसर्पेऽतिदर्पो नाम । स कदाचित् (प) विलानुसारमागेमुत्सृज्य अन्येन लघु-
हारेण निष्कामितुमारब्धः । निष्कामतश्च तस्य महाकायत्वात्
देववशतया लघुविवरत्वाच्च शरीरे (फ) व्रणः समुत्पन्नः । अथ
व्रणशोणितगन्धानुसारिणोभिः पिपीलिकाभिः सर्वतो व्याप्तो
व्याकुलीकृतश्च कति व्यापादयति कति वा ताडयति । अथ
प्रभूतत्वात् विस्तारितबहुव्रणः क्षतमर्वाङ्कोऽतिदर्पः पञ्चत्वमुपा-
गतः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘बहवो न विरोद्धव्याः’ इत्यादि ।

तत् अत्रास्ति किञ्चित् मे वक्तव्यं, तदवधार्य यथोक्तम्
अनुष्ठेयताम्” । मेघवर्णं आह,—“तत् समादेश्य, तवादेशो
नान्यथा कर्तव्यः” । स्थिरजीवो प्राह,—“वक्ष ! समाकर्ण्य तर्हि
सामादीनतिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो निरूपितः ;—मां
(ब) विपक्षभृतं कृत्वा, अतिनिष्ठुरदचनैः निर्भक्ष्यं, यथा
(भ) विपक्षप्रणिधोनां प्रत्यया भवति, तथा (म) समाहृतसुधिरैः

विरोधनीयाः, हि यतः, लङ्गलना मङ्गल, बहवः, समवेता इति भावः, जनाः,
दुर्गथा जीज्जमक्ताः, तथा हि, पिपीलिका, चुट्टा अपि समवेताः इति भावः, स्फुरन्तं
दोष्यमानं, गर्जन्तमिति यावत्, स्वनेजसेति भावः, नागेन्द्रमपि भुजगेन्द्रमपि,
अचयन्ति ; नातिदुष्करं किञ्चित् सम्भूय कुर्वानः इति निष्कर्षः ॥ ११० ॥

(न) कृष्णसर्पः,—तीव्रविषधरसर्पविशेषः, [निव्यसमासः] ।

(प) विलानुसारमार्गे—मर्तात् बहिर्निःसरणस्य प्रशंसं पद्यानम् । निष्कामितुं
—निर्गन्तुम् ।

(फ) व्रणः,—क्षतः, घर्षणादिति भावः ।

(ब) विपक्षभृतं—शत्रुभृतम् ।

(भ) विपक्षप्रणिधोना—शत्रुचाराणाम् । प्रत्ययः,—विश्वासः ।

(म) समाहृतसुधिरैः,—कुतश्चित् आनीतैः रत्नैः ।

आलिप्य, अख्येव (य) न्यग्रोधस्य अधस्तात् प्रक्षिप्य मां,
गम्यतां पर्वतम् ऋष्यमूकं प्रति ; तत्र सपरिवारस्तिष्ठ,
यावदहं समस्तान् (र) सपत्नान् सुप्रचोतेन विधिना विश्वाख्य
अभिमुखान् कृत्वा कृतार्थो ज्ञातदुर्गमध्यः दिवसे तान् अन्यतां
प्राप्तान् ज्ञात्वा व्यापादयामि । ज्ञातं मया सम्यक्, नान्यथा
अस्माकं (ल) सिद्धिरिति ; यतो (व) दुर्गम् एतत् अपसार-
रहितं केवलं बधाय भविष्यति । उक्तञ्च यतः,—

अपसारसमायुक्तं नयन्नेदुर्गमुच्यते ।

अपसारपरित्यक्तं दुर्गं व्याजेन बन्धनम् ॥ १२१ ॥

न च त्वया मदर्थं कृपा कार्या । उक्तञ्च,—

अपि प्राणसमानिष्टान् पालितान् लालितानपि ।

भृत्यान् युद्धे समुत्पन्ने पश्येच्छृष्कमिवेन्धनम् ॥ १२२ ॥

(य) न्यग्रोधस्य—वटवृक्षस्य ।

(र) सपत्नान्—शत्रून्, ("विपौ नैरिमपत्नारिहिवहेषणदृष्टैः । दिग्बिपचा-
द्विस्तानिमदस्त्रज्ञातवज्रधवः ॥" इत्यमरः) । सुप्रचोतेन—सुकारितेन । विधिना—
उपायेन । अभिमुखान्—मुखोपांशेष इत्यर्थः, मां प्रति अनुकुक्षानिति यावत् ।

(ल) सिद्धिः,—फलस्वाभ इत्यर्थः, कार्यस्येति श्रवः ।

(व) दुर्गम् एतत्—अस्माकमावास इति भावः । अपसाररहितं—पलायनो-
पायशून्यमित्यर्थः, गुप्तद्वारविरहितमिति भावः ।

अपसारति ।—नयन्नेः नीतिकुशलैः जनैः, दुर्गम् अपसारसमायुक्तं पलायनोपाय-
समन्वितं, गुप्तद्वारविरहितमित्यर्थः, कर्तव्यमिति श्रवः, उत्पन्ने, अपसारपरित्यक्तं
पलायनमार्गरहितं, दुर्गे व्याजेन कृत्वेन, दुर्गरूपेत्यर्थः, बन्धनं कारागृहम्, एवेति
श्रवः ॥ १२१ ॥

अपीति ।—युद्धे समुत्पन्ने समुपस्थिते सति, प्राणसमान् जीवितगुह्यान्, दृष्टान्
प्रियान् अपि, तथा पालितान् रक्षितान्, आलितान् पोषितान् अपि, भृत्यान्
परिजनानित्यर्थः, युष्मन् इत्यनमिव काष्ठम् इव, पश्येत् ; सोऽपि यथा वनरक्षित-
अपि युष्मन् काष्ठं नमत्वोपशृण्वः सन्नप्यपि चिपति, तथा विजिगीषुः दाहयामपि जनान्
जनरानपि आहुतिं दद्यात् इति भावः ॥ १२२ ॥

तथा च,—प्राणवद्रक्षयेत् भृत्यान् स्वकायमिव पोषयेत् ।

सदैकदिवसस्यार्थे यत्र स्याद्विपुसङ्गमः ॥ १२१ ॥

तत् त्वया अहं न अत्र विषये (श) प्रतिषेधनीयः” इत्युक्त्वा
तेन सङ्घ (घ) शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः ।

अथ अन्ये (स) तस्य भृत्याः स्थिरजीविनम् उच्छृङ्खलवचनैः
जल्पन्तम् अवलोक्य तस्य वधाय उद्यताः मेववर्णेन अभिहिताः,
—“अहो ! निवर्तध्वं यूयम् ; अहमेवं अस्य शत्रुपक्षपातिनो
दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि” इत्यभिधाय तस्योपरि समा-
रुह्य, लघुभिस्त्र्यंशप्रहारैस्तं प्रहृत्य, आहृतर्काधरेण धावयित्वा,
तदुपादिष्टम् ऋष्यमूकपर्वतं सपरिवारो गतः ।

एतस्मिन्नन्तरे कृत्वालिङ्गया (ङ) द्विषत्प्राणिधीभूतया तत् सर्वं
मेघवर्णस्य अमात्यस्य व्यसनम् उलूकराजस्य निवेदितं यत्,—
“तव अरिः सम्प्रति भौतः क्वचित् प्रचलितः सपरिवारः” इति ।
अथ उलूकाधिपः तदाकर्ण्य अस्तमनवेलायां सामात्यः सपरि-
जनो वायसवधार्थं प्रचलितः, प्राङ् च,—“त्वर्थितां त्वर्थिताम् !!
भौतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैलेभ्यत । उक्तञ्च,—

प्राप्तेति ।—एकस्य दिवसस्य अर्धे निमित्त, युद्धदिवसमावप्रयोजनार्थमित्यर्थः,
तदानीन्तनविपदद्वारायंनिर्गतं भावः, सदा यावज्जीवमन्त्यशः, भृत्यान् प्राणवत् स्वान्
प्राणानिव, रक्षयेत्, तथा स्वकायमिव चात्मशरीरमिव, पोषयेत् प्रतिपादयति । स च
दिवसः कः इत्याकाङ्क्षायाभावात्, यवेति ।—यत्र यास्मान् दिवसे, विपुसङ्गमः
शत्रुसंघोत्थनं, स्यात् विप्लवः सङ्घ सङ्ग्रामः भवेदित्यर्थः, स्वामिनः कर्त्तव्यमिष्ट
कदाचिदापित्यविपद परित्राणार्थं यावज्जीवं स्वत्यप्रतिपालन, स्वत्यस्य च समागमिष्यत्-
कादाचित्कस्वस्वामिनिपदद्वारायन्, अतोऽनुचरेण नयेतत् कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ १२१ ॥

(श) प्रतिषेधनीयः,—निवारणीयः ।

(घ) शुष्ककलहम्—अनर्थकविवादं, कृतकविवादमित्यर्थः ।

(स) तस्य—मेघवर्णस्य । उच्छृङ्खलवचनैः,—अजिष्टवाक्यैः । जल्पन्तं—जल्पयन्तम् ।

(ङ) द्विषत्प्राणिधीभूतया—शत्रुपक्षीयचारकर्त्तृणि नियुक्ताया ।

शत्रोः प्रचलने ह्रिदमेकमन्यच्च संश्रयम् ।

कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसंविनाम् ॥ १२४ ॥

एवं ब्रूवाणः समन्तात् न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्य व्यवस्थितः । यावत् न कश्चित् वायसो दृश्यते, तावत् शाखाग्रम् अधिकूटो हृष्टमनाः (क) वन्दिभिः अभिष्टूयमानोऽरिमर्दनः तान् परिजनान् प्रोवाच,—(ख) “अहो ! ज्ञायतां तेषां मार्गः, कतमेन मार्गेण प्रनष्टाः काकाः ? तत् यावत् न दुर्गं समाश्रयन्ति, तावत् एव (ग) पृष्ठतो गत्वा व्यापादयामि । उक्तञ्च,—

हृतिमप्याश्रितः शत्रुरबध्यः स्याज्जिगीषुणा ।

किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतम् ?” ॥ १२५ ॥

अथ एतस्मिन् (घ) प्रस्तावे स्थिरजोवो चिन्तयामास—

शत्रोरिति ।—शत्रो प्रचलने पलायने, एकं ह्रिदं रश्मिं, पलायनसमाधकमभ्युपायमिति भावः, अन्यच्च संश्रयम् आवासं, पलायितव्यं शत्रोरिति भावः, राजसंविना राजसंविना, व्यग्रत्वे शत्रोः किं दानुसुरणावामप्राप्तत्वरत्वे, श्रुति भ्रम्याः शत्रोः किं दानुसुरणार्थमावामप्राप्तार्थञ्च तत्परा भवन्ति, तर्ह्येति भावः, कुर्वाणः जानन्नित्यर्थः, नृप इति शेषः, वश्यं वशं गतं, तेषामिति शेषः, जायते, स्वप्रियकाये कारिकासंघे राजा वश्यतां गच्छतीति भावः, पलायनपरस्य शत्रो ह्रिदमावामुच्च सत्वरमनुसन्धाय यथं राज्ञः प्रियमनुतिष्ठतः राजानं वशीकुर्वन् इति सुन्दर्भाशयः ॥ १२४ ॥

(क) वन्दिभिः,—सावकैः । अभिष्टूयमानः,—सम्बद्धः ।

(ख) अहो !—इति सम्बोधनार्थकमव्ययम् । कतमेन मार्गेण—परिदृश्यमानेषु एतेषु बहुषु पथेषु मध्ये केन यथा । प्रनष्टाः,—पलायिताः ।

(ग) पृष्ठतः,—पश्चात् ।

हृतिमिति ।—हृतिं वेष्टनं, (“वेष्टा” इति बहुभाषा) आश्रितोऽपि अवलम्बितोऽपि, युद्धोपकरणसामर्थ्येण केवलं हृतिमाश्रित्य स्मिन्तोऽपि इत्यर्थः, शत्रुः जिगीषुणा विजयादिना, नृपेव इति शेषः, अन्यच्च विनाशयितुमशक्यः, अतः, परया मङ्गला, सामग्र्या प्रदुषणाद्यपार्येण, युतं दुर्गं संश्रितः अवलम्बितः, किं पुनः ? वक्तव्यम् इति शेषः, तादृशं शत्रुर्जय एवेति भावः ॥ १२५ ॥

(घ) प्रस्तावे—प्रसङ्गे ।

“यत् एते अस्मच्छत्रवः (ङ) अनुपलब्धास्मद्गतान्ता यथाऽऽगतमेव
यान्ति ; ततो मया न किञ्चित् कृतं भवति । उक्तञ्च,—

अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।

प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥ १२६ ॥

तद्वरम् अनारम्भः, न च आरम्भविघातः । तद्वद्वमेतान् शब्दं
संश्राव्य आत्मानं दर्शयामि” इति विचार्य मन्दं मन्दं शब्द-
मकरोत् । तत् श्रुत्वा ते सकला अपि उलूकाः तद्वधाय
प्रजग्मः । अथ तेनोक्तम्,—“अहो ! अहं स्थिरजीवी नाम
मेघवर्णस्य मन्त्री, मेघवर्णेन एव ईदृशोऽयम् अवस्थां नीतः ;
तन्निवेदयत आत्मस्वाम्यये, तेन सह बहु वक्तव्यम् अस्ति” ।
अथ तेऽनिवेदितः स उलूकराजो विस्मयाविष्टस्तत्क्षणात् तस्य
सकाशं गत्वा प्रोवाच,—“भो भो ! किमेता दशा गतस्त्वम् ?
तत् कथ्यताम्” । स्थिरजीवो प्राह,—“देव ! श्रूयतां मदवस्था-
कारणम्—अतोतदिनं स दुरात्मा मेघवर्णो युष्मद्व्यापादित-
प्रभूतवायमानां षोडशा युष्माकम् उपरि कोपशोकप्रस्तां
युद्धार्थं प्रचलित आसीत् । ततो मया अभिहितं,—‘स्वामिन् !
न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुम् ; बलवन्त एते, बलहीनाश्च
तयम् । उक्तञ्च,—

(ङ) अनुपलब्धेति ।—अनुपलब्धः,—अज्ञातः, अस्माकं उत्तान्तः,—व्यापारः
यैः तथामृताः, अस्मद्गतान्तगमन इत्यर्थः । यथाऽऽगतं—यत्प्रदेशादागतं तदेवेत्यर्थः ।

अनारम्भ इति ।—कार्याणां, विघ्नवङ्कुलानामिति भावः, अनारम्भः आरम्भाकरणं,
हि, प्रथमम् आर्यं, बुद्धिलक्षणं प्रज्ञाचिह्नम्, सत्यमेतत्, परन्तु समारम्भे किं कर-
णीयम् ? तद्वन्नाह, प्रारब्धस्येति ।—प्रारब्धस्य कृताऽऽरम्भस्य, अन्तगमनं पारगमनं,
सम्यक् कार्यस्य साधनम् इत्यर्थः, द्वितीयं बुद्धिलक्षणम्, विघ्नवङ्कुलशब्दवा तन्नाश-
भयात् बुद्धिलक्षः प्रथमं कार्यं नारम्भेनैव, यदि आरम्भेन तर्हि तत् नूनं निषाद-
क्षेयुरिति भावः ॥ १२६ ॥

बलीयसा हीनबलो विरोधं

न भूतिकामो मनसाऽपि वाञ्छेत् ।

न बध्यतेऽत्यन्तबलो हि यस्मात्

व्यक्तं प्रणाशोऽस्ति पतङ्गवृत्तेः ॥ १२० ॥

तत् तस्य (च) उपायनप्रदानेन सन्धिरेव युक्तः । उक्तञ्च,—

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।

दत्त्वा हि रक्षयेत् प्राणान् रक्षितैस्तौर्धनं पुनः' ॥ १२८ ॥

तत् श्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं माम्
आशङ्कमानेन इमां दशां नीतः । तत् तव पादौ साम्प्रतं
मं शरणम् ; किं बहुना विजृम्भेन, यावत् अहं प्रचक्षितुं
शक्नोमि, तावत् त्वां तस्य आवासे नीत्वा सर्ववायसञ्चयं
विवक्षासामि" इति ।

अथ अरिमर्दनः तदाकर्ण्य पिष्टपितामहक्रमागतमन्त्रिभिः
मार्गं मन्त्रयाचक्रे । तस्य च पञ्च मन्त्रिणः ; तदयथा,—

बलीयसीति ।—भूतिकामः सन्पदधी, हीनबलः दुर्बलः, जनः इति शेषः, बलीयसा
बलवान्देष, [अयमनयोरतिशयेन बलवानित्यर्थं बलवत्-शब्दात् "हिबचनविभक्त्या—"
(प्राशप्र० पा०) इति हेयसुनूपत्यर्थः, ततः "बन्धतोर्लुक्" (प्राशप्र० पा०) इति
भूतपः लुक्] सङ्ग मनसाऽपि विरोधं न वाञ्छेत् नेच्छेत्, न चिन्तयेदित्यर्थः, यस्मात्
अत्यन्तबलः अतिप्रबलः, न बध्यते हि नैव जीयत इत्यर्थः, किन्तु पतङ्गस्य वृत्तिरिव
दर्शितव्यं तादृशस्य, दुर्बलस्येत्यर्थः, व्यक्तं निर्दिष्टं, प्रणाशः विनाशः, अस्ति, अस्मिन्
पतङ्गवत् प्रबलेन दुर्बलः प्रणाशयते इति भावः । उपजातिः वृत्तम् ॥ १२० ॥

(च) उपायनप्रदानेन—उपहासदानेन ।

बलवन्तमिति ।—बुद्धिमान् जनः, रिपुं शत्रुं, बलवन्तं प्रबलं, दृष्ट्वा, सर्वस्वमपि
प्रायतिरिक्त सर्वमेव दत्तव्यं, दत्त्वा, तच्छे इति शेषः, प्राणान् रक्षयेत् ; हि यतः,
ते, प्राणैः, रक्षितैः सन्धिः, पुनः जनः, भवतीति शेषः ; आशङ्कान् सर्वेषां सङ्काशः,
स्वजीवनसुखत्वात् सर्वेषां भाग्यवज्जुनाम् इति भावः ; "जीवन्तरो भद्रवृत्तानि पश्येत्"
इति तात्पर्यम् ॥ १२८ ॥

रक्ताक्षः, क्रूराक्षः, दीप्ताक्षः, वक्रनासः, प्राकारकर्णश्चेति । तत्रादौ
रक्ताक्षम् अपृच्छत्,—“भद्र ! एष तावत् तस्य रिपोर्मन्त्री मम
हस्तगतः ; तत् किं क्रियताम् ?” इति । रक्ताक्षः आह,—“देव !
किमत्र चिन्त्यते ? (छ) अविचारितमयं हन्तव्यः । यतः,—

ह्रीनः शत्रुर्निहन्तव्यो यावन्न बलवान् भवेत् ।

प्राप्तस्वपौरुषबलः पञ्चाङ्गवति दुर्जयः ॥ १२८ ॥

किञ्च, स्वयम् (ज) उपागता श्रीस्यव्यमाना (झ) शपतीति
श्लोके (ञ) प्रवादः । उक्तञ्च,—

कालो हि सक्तदभ्येति यत्नरं कालकाङ्क्षिणम् ।

दुर्लभः स पुनस्तेन कालकर्माचिकीर्षता ॥ १२९ ॥

श्रूयते च यथा,—

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां समैव च ।

भिन्नाश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते” ॥ १३१ ॥

(छ) अविचारितं—विचारम् अकृत्वा, अविचिन्त्यैव इत्यर्थः ।

ह्रीन इति ।—ह्रीनः दुर्बलः, शत्रुः शत्रुः बलवान् न भवेत्, तावदेव निहन्तव्यः
निःश्रेयस्य इत्यर्थः ; यतः प्राप्तस्वपौरुषबलः प्राप्तं स्वं पौरुषं पराक्रमं, बलं सेव्यञ्च, सहायः
इत्यर्थः, येन तादृशः सः, पञ्चात् परिचामं, दुर्जयः जेतुमशक्नोति, भवति ; शत्रुार्थं
अप्रबल एव तुल्य इति भावः ॥ १२८ ॥

(ज) उपागता—उपस्थिता । श्रीः,—लक्ष्मीः, सत्पदित्यर्थः ।

(झ) शपति—आक्रोशति, अभिसम्पातेन भाविष्यन्सर्वसूचकेन शोभयतीत्यर्थः ।

(ञ) प्रवादः,—प्रसिद्धिः, ऐतिह्यमित्यर्थः ।

काल इति ।—यत् यतः, कालः समयः, सौभाग्योदयश्चेति भावः । कालकाङ्क्षिणं
सुखमवाप्तिं, नरं सक्तम् एकवारमेव, अभ्येति प्राप्नोति, न तु प्रतिनियतं, तस्य दुर्लभ-
त्वात् इति भावः ; यतः काले समये, कर्म काल्ये, सौभाग्याऽऽपादकमिति भावः,
अचिकीर्षता सन्पादयितुमनिच्छता, तेन नश्ये, सः कालः, सुखमय इत्यर्थः, पुन-
र्दुर्लभः दुष्प्रापः ; सुखमये गते पुनस्तत्प्राप्तिर्दुर्घट्टेति भावः ; यतः रत्नप्रहारी भव
इत्याशयः ॥ १२९ ॥

चितिकानिति ।—[३ प्राज्ञव ! इति अष्टाङ्गार्थम्] दीपितां प्रज्वलितां,

अरिमर्दनः प्राह,—“कथमेतत् ?” रक्ताक्षः कथयति,—

कथा ६ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः, तस्य च कृषिं कुर्वतः सदा एव (ट) निष्फलः कालः (ठ) अतिवर्तते । अथ एकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मण (ड) उष्णकालावसाने घर्मात्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः अनतिदूरं वल्मीकोपरि प्रसारितं वृहत्फटायुक्तं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास,—‘नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदाचिदपि न पूजिता, तेन इदं मे कृषिकर्म विफलो भवति ; तदस्या अहं पूजाम् अद्य करिष्यामि’ इति अवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा, (ठ) शरावे निक्षिप्य वल्मीकान्तिकमुपागम्य उवाच,—‘भोः क्षेत्रपाल !, मया (ण) एतावन्तं कालं न ज्ञातं यत्, त्वम् अत्र वससि, तेन पूजा न कृता ; तत् साम्प्रतं क्षमस्व’ इत्येवमुक्त्वा दुग्धञ्च

चितिका चिता, श्रमणानाग्रामानि यावत्, तथा नम भग्यां मदिताम्, आह्वानित्यर्थः, फटा फटाञ्च, पञ्च चवलीकथः ; तत्र पुत्रो मां शिरसि आहतवान्, तेन नम फटा भग्या, तत्र पुत्रश्चाहं ततो दष्टवानिति सा चटाया दुग्ध इति भिक्षुर्व, अतः, भिक्षा आसौ श्लिष्टा चेति तद्योक्ता, आदौ खण्डिता पथान् पुनर्योजितत्यर्थः, [ज्ञातानां नम-यन पूर्वकारणं कर्मधारयः] या प्रीतिः सा खेदं पुनः प्रदाशतन इत्यर्थः, न वर्द्धते एव, न तत्र प्रीतिर्भवत्येवंति भावः ॥ १३१ ॥

(ट) निष्फलः,—व्यर्थः, कृषिः फलविरहादिति भावः ।

(ठ) अतिवर्तते—अतिजायते ।

(ड) उष्णकालावसाने—शोषणपरारम्भे, शीतर्तुशेषे वा इत्यर्थः । घर्मात्तः,—शोषणोद्धतः । प्रसुप्तः,—अधितः, (‘स्नापः श्रमणान्द्रथोः’ इति मेदिनी) । वल्मीकोपरि—वलीकम्—“उड” इति प्रसिद्धकोटविशेषकृतवर्तिकाकूपः, तस्मिन्परि तदूर्ध्वे इत्यर्थः ।

(ठ) शरावे—सत्याग्रविशेषे, “शरा” इति वक्त्रभाषाया प्रसिद्धे ।

(ण) एतावन्तं कालमिति—[“कालाध्वनोरन्यनसयोने” (२।१।५ पा०) इति ज्ञानार्थे त्रितया] ।

निवेद्य, गृहाभिसुखं प्रायात् । अथ प्रातः यावत् आगत्य पश्यति, तावत् (त) दीनारम् एकं शरावे दृष्टवान् । एवं च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददाति, एकैकञ्च दीनारं गृह्णाति ।

अथ एकस्मिन् दिवसे वल्मीके (थ) क्षीरनयनाय पुष्पं निरूप्य ब्राह्मणो ग्रामान्तरं जगाम । पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समायातः । दिनान्तरे तत्र गत्वा दीनारमेकञ्च दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्तितवान्,—‘नूनं सौवर्णदीनारपूर्णोऽयं वल्मीकः ; तत् एनं हत्वा सर्वमेकवारं ग्रहीष्यामि’ इत्येवं सम्प्रधार्य अन्येद्युः क्षीरं ददता ब्राह्मणपुत्रेण सपेः (द) लगुडेन शिरसि ताडितः, ततः कथमपि देववशात् (ध) अमुक्तजीवित एव रोषात् तमेव (न) तीव्रविषदशनैः तथा अदशत्, यथा (प) सद्यः पञ्चत्वमुपागतः, स्वजनैश्च नातिदूरे चेतस्य (फ) काष्ठसञ्चयैः संस्कृतः । अथ द्वितीय-दिने तस्य पिता समायातः स्वजनैभ्यः सुतविनाशकारणं श्रुत्वा (ब) तथैव समर्थितवान्, अब्रवीच्च,—

(त) दीनार—सुवर्णमुद्राभेदम् ।

(थ) क्षीरनयनाय—दुग्धप्रापणाय । निरूप्य—नियुज्य ।

(द) लगुडम्—दण्डेन ।

(ध) अमुक्तजीवितः,—अत्यक्तप्राणः ।

(न) तीव्रविषदशनैः,—तीव्रविषयुक्तदन्तैः ।

(प) सद्यः,—तत्कालात्, दशनसमये एव इत्यर्थः । पञ्चत्वमुपागतः,—मृतः ।

(फ) काष्ठसञ्चयैः,—काष्ठसमूहैः, प्रज्वलितचिताप्रचितैरित्यर्थः । संस्कृतः,—

अग्निशंस्कारः कृतः, दग्धः इति यावत् ।

(ब) तथैव—सर्पदंशनरूपविनाशकारणस्य साधार्यमेवेत्यर्थः । समर्थितवान्—चतुर्नोदितवान्, विनाशघातकस्य अतिलुब्धस्य स्वपुत्रस्य तादृशस्यस्युरेव उचितः इति स्वीकृतवानित्यर्थः ।

‘भूतान् यो नानुगृह्णाति ह्यात्मनः शरणागतान् ।

भूतार्थास्तस्य नश्यन्ति हंसाः पद्मवने यथा’ ॥ ११२ ॥

पुरुषैरुक्तं,—‘कथमेतत् ?’ ब्राह्मणः कथयति,—

कथा ७ ।

‘अस्मि कस्मिंश्चित् (भ) अधिष्ठाने चित्ररथो नाम राजा, तस्य योधैः सुरक्षमाणं पद्मसरो नाम सरस्तिष्ठति । तत्र च (म) प्रभूता जाम्बूनदमया हंसास्तिष्ठन्ति, (य) षष्मासे षष्मासे (र) पिच्छैकैकं परित्यजन्ति । अथ तत्र सरसि (ल) सौवर्णो बृहत् पक्षी समायातः । (व) तैश्चोक्तं,—‘अस्माकं मध्ये त्वया न वस्तव्यम् ; येन कारणेन अस्माभिः षष्मासान्ते पिच्छैकैकदानं कृत्वा गृहीतमेतत् सरः’ । एवञ्च किं बहुना, परस्परं (श) द्वैधम् उत्पन्नम् । स च राज्ञः शरणं गतोऽब्रवीत्,—‘देव ! एते पक्षिण एवं वदन्ति यत्,—‘अस्माकं राजा किं करिष्यति ? न (ष) कस्यापि आवाप्तं दद्वः’ । मया च उक्तं,—‘न

भूतानिति ।—यः आत्मन स्वस्य शरणागतान् आश्रयप्रदानं, भूतान् प्राचिन’, न अनुगृह्णाति न दयते, तस्य भूतार्थाः निश्चितायाः, अवधारितविषयाः इत्यर्थः, पद्मवने हंसा यथा हंसा इव, नश्यन्ति हि नाशं प्राप्नुवन्ति एव, दूरं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

(भ) अधिष्ठाने—पुरी, नगरे इत्यर्थः, (“अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेत्यपि” इत्यमरः) । योधैः,—भैरवैः ।

(म) प्रभूताः,—बहुवः । जाम्बूनदमयाः,—हिरण्ययाः । (“—हिरण्यं हेमहाटकम् ।... ॥ जाम्बूनदम्—” इत्यमरः) ।

(य) षष्मासे—वहः मासः षष्मासः तस्मिन्, [“इतिविषये सङ्ख्यावाचकशब्दस्य पुरषार्थत्वम्” इति नियमात् पुरषार्थता] ।

(र) पिच्छं—बड्डं, पक्षमित्यर्थः, (“पिच्छवर्हे नपुंसके” इत्यमरः) ।

(ल) सौवर्णः,—सुवर्णमयः ।

(व) तैः,—जाम्बूनदमयेः हंसैः ।

(श) द्वैधं—विरोधः ।

(ष) कस्यापि इति—[सत्यविवक्षया सम्यदाने वही] ।

शोभनं युष्माभिः अभिहितम् ; अहं गत्वा राज्ञे निवेदयिष्यामि' ।
 एवं स्थिते (स) देवः प्रमाणम्' । ततो राजा भृत्यान् अभ्रवौत्,
 —'भो भोः ! गच्छत, सर्वान् पक्षिणः (ह) गतासून् कृत्वा शीघ्र-
 मानयत' । राजादेशानन्तरमेव (क) प्रचेतुः ते । अथ लगुड-
 हस्तान् राजपुरुषान् दृष्ट्वा तत्र एकेन पक्षिणा वृहेन उक्तां,—'भोः
 स्वजनाः ! न (ख) शोभनम् आपतितम् ; (ग) ततः सर्वैः एक-
 मतौभूय शीघ्रम् (घ) उत्पतितव्यम्' । तैश्च तथा अनुष्ठितम् ।
 अतोऽहं ब्रवीमि,—'भूतान् यो नानुगृह्णाति' इत्यादि' ।

इत्युक्त्वा पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा, तत्र
 गत्वा तारस्वरेण सर्पमस्तौत् । तथा सर्पश्चिरं वस्त्रोक्तद्वारान्त-
 र्नि एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच,—'त्वं लोभादत्र आगतः पुत्रशोक-
 मपि विहाय, अतः परं तव मम च प्रीतिर्नोचिता ।

चितिकां दीपितां पश्य फटां भग्नां ममैव च ।

भिक्षुस्त्रिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते ॥ इति ।

तव पुत्रेण यौवनोन्मदेन अहं ताडितः, मया स दष्टः ;
 कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्त्तव्यः ? त्वया च पुत्रशोकदुःखं
 कथं विस्मर्त्तव्यम् ?' इत्युक्त्वा बहुमूर्खं क्षीरकमणिं तस्मै दत्त्वा
 —'अतः परं पुनस्त्वया न आगन्तव्यम्' इति पुनरुक्त्वा विवरान्त-
 र्गतः । ब्राह्मणश्च मणिं गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन् स्वगृहम्
 आगतः । अतोऽहं ब्रवीमि,—'चितिकां दीपितां पश्य' इत्यादि ।

(स) देवः प्रमाणं—राजा एव यावार्थनिरूपयिता, भवद्भ्यो धर्मोचते, तत्
 क्रियताम् इत्यर्थः ।

(ह) गतासून्—गतप्राणान्, निहतानित्यर्थः ।

(क) प्रचेतुः,—प्रक्षिताः । ते—राजभृत्याः ।

(ख) शोभनं—मद्रम् । आपतितम्—उपक्षितम् ।

(ग) ततः,—तस्मात् कारणात् । एकमतौभूय—एकमतमवबोधितव्यं ।

(घ) उत्पतितव्यम्—उद्भवनीयम् ।

तदस्मिन् हते यद्वादेव राज्यमकण्टकं भवतो भवति” ।
तस्य एतद्वचनं श्रुत्वा क्रूराक्षं पप्रच्छ,—“भद्र! त्वन्तु किं
मन्यसे ?” सोऽब्रवीत्,—“देव ! निर्दयम् एतत्, यदनेन
अभिहितम् ; यत्कारणं शरणागतो न बध्यते ; सुष्ठु खलु इदम्
आख्यातम् ;—

श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणागतः ।

पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्वितः” ॥ १३३ ॥

अरिमर्दनोऽब्रवीत्,—“कथमेतत् ?” क्रूराक्षः कथयति,—

कथा ८ ।

“कश्चित् क्षुद्रसमाचारः प्राणिनां कालमन्निभः ।

विचचार महाऽरण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १३४ ॥

नैव काश्चित् सुहृत् तस्य न सम्बन्धो न बान्धवः ।

स तैः सर्वैः परित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा ॥ १३५ ॥

श्रूयते इति ।—श्रूयते इदानीमप्याकर्ण्यते, पौराणिकात् अस्माभिरिति शेषः,
एतस्यैतिहायरूपत्वादित्याशयः, कपोतेन पक्षिर्वाश्रयेण, केनचित्दिति शेषः, शरणागतः
आश्रय प्राप्तः, शत्रुः व्याध इत्यर्थः, पक्षिघातकत्वादिति भावः, यथान्यायं यथाऽहं,
विधिपूर्वकमित्यर्थः, पूजितश्च, स्वैः निजैः, भासेः निमन्वितः दपितश्च । हिमालय-
धारणे ॥ १३३ ॥

तत्कथामवतारयति, कश्चिदिति ।—क्षुद्रसमाचारः क्षुद्रः नीचः, समाचारः व्यव-
हारः यस्य तथोक्तः, प्राणिनां भूतानां, कालमन्निभः, यममदृशः, प्राणिसंहारकत्वादिति
भावः, घोरः दाहकः, कश्चित् शकुनिलुब्धकः व्याधः, महाऽरण्यं निविडवने, विचचार
वध्मान ॥ १३४ ॥

नैवेति ।—तेन रौद्रेण दाहकेन, प्राविहिंसारूपेण इत्यर्थः, कर्मणा काल्येन
हेतुना, कश्चित् जनः, तस्य व्याधस्य, न सुहृत् न मित्र, न सम्बन्धो न सप्यकंबान्,
न बान्धवः न ज्ञातिः, तत्समीपे चासीदिति शेषः, स व्याधः, तैः सर्वैः सुहृदादिभिः,
परित्यक्तः, अवधदिति शेषः, को हि नाम क्रूरकर्मणा दुर्जनेन सह सम्बन्धं
स्वीकरोति ? इति भावः ॥ १३५ ॥

अथवा,—ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिनां प्राणनाशकाः ।

उद्देजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥ १३६ ॥

स पञ्जरकमादाय पाशञ्च लगुङं तथा ।

नित्यमेव वनं याति सर्वप्राणिविहिंसकः ॥ १३७ ॥

अन्वेद्युर्भ्रमतस्तस्य वने काऽपि कपोतिका ।

जाता हस्तगता तां स प्राक्षिपत् पञ्जरान्तरे ॥ १३८ ॥

अथ कृष्णा दिशः सर्वा वनस्थस्याभवन् घनेः ।

वातवृष्टिश्च महती क्षयकाल इवामवत् ॥ १३९ ॥

ततः सन्वस्तुहृदयः कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।

अन्वेषयन् परिव्राणमाससाद् वनस्थितिम् ॥ १४० ॥

ये इति ।—ये जनाः, नृशंसा, निहाराः, दुरात्मानः, दुराचाराः, प्राणिनां प्राण-
नाशकाः, ते व्याला इव हिंस्रजन्तव इव, भूतानां प्राणिनाम्, उद्देजनीया भोक्तृ-
जनकाः, भवन्ति, [उत्प्लुवांत विजते कर्णारि अनीयर्प्रत्ययः प्रयोगादेव साधुर्भोक्तृः,
अन्वेद्यापि दृश्यते च, यथा—“वास्तव्यः” इत्यत्र वसेः कर्णारि तस्यप्रत्ययः] ॥ १३६ ॥

स इति ।—सर्वप्राणिविहिंसकः सकलभूतविंसारतः, स व्याधः, पञ्जरकं चद्र-
पिञ्जरं, (पिञ्जरा) पाशं रज्जुं, तथा लगुङं दण्डञ्च, आदाय गृहीत्वा, नित्यमेव
प्रतिदिनमेव, वनं याति ॥ १३७ ॥

अन्वेद्युति ।—अन्वेद्युः [“सद्यःपद्यत्—” (५।३।२२ पा०) इति अन्वयव्यात्
पद्यसुप्रत्ययः निपातितः] अन्वयिन् दिने, वने अमनः विचरतः, तस्य व्याधस्य, काऽपि
कपोतिका चूडकपोती हस्तगता हस्तप्राप्ता, जाता, स व्याधः, तां कपोतिकां,
पञ्जरान्तरे पञ्जरमध्ये, प्राक्षिपत् निविक्षेप ॥ १३८ ॥

अथेति ।—वनस्थस्य वने तिष्ठत एव तस्य, वनस्थ तमनाद्व्येत्यर्थः, [“बहो अना-
दरे” (२।३।३८ पा०) इति अनादरे बहो], सर्वा दिशः, घनेः भेदेः, कृष्णा नील-
वर्णा, आच्छन्ना इत्यर्थः, अभवन् ; तथा क्षयकाल इव प्रलयकाल इव, महती प्रवला,
वातवृष्टिः वायुना सह वृष्टिश्च, [वायुयुक्ता वृष्टिरिति “शाकपार्श्ववादीनां—” (बा०)
इति उत्तरपदभोपो कर्मधारयः] अभवत् ॥ १३९ ॥

तत इति ।—ततः अनन्तरं, व्याधः इति कर्तृपदमत्र लङ्गीयम् ; सन्वस्तं भीतं,
हृदयं द्रव्यं तथोक्तः, तथा मुहुः मुहुः पुनः पुनः, कम्पमानः वेपमानकक्षीवर इत्यर्थः,

मुहूर्त्तं पश्यते धावद्वियत् विमलतारकम् ।

प्राप्य हृद्यं वदत्येव 'योऽत्र तिष्ठति कश्चन ॥ १४१ ॥

तस्याहं शरणं प्राप्तः स परित्रातु मामिति ।

श्रीतेन भिद्यमानश्च क्षुधया गतचेतनम् ॥ १४२ ॥

अथ तस्य तरोः स्कन्धे कपोतः सुचिरोषितः ।

भार्याविराहितस्तिष्ठन् विललाप सुदुःखितः ॥ १४३ ॥

'वातवर्षो महानासौ च चागच्छति मे प्रिया ।

तथा विराहितं ह्येतत् शून्यमयं गृहं मम ॥ १४४ ॥

सन्, परित्राणम् आत्तराणम्, अन्धेष्वयम् [स्वार्थे णिच्, अन्धं कुर्वन्नित्यर्थे "तत्कारोति—" (ग०) इति णिच् वा साध्यं] विचिन्वन्, वनस्पतिम् अपुष्प-फलवन्मृदावविशेषम्, ("अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः, ध्रुवाः" इति मनु) आससाद् प्राप ॥ १४० ॥

मुहूर्त्तान्त्यादि ।—मुहूर्त्तं अन्धेष्वयमेव इत्यर्थः, ["कालाध्यगो—" (२।१।५ पा०) इति द्वितीया] विद्यत् अन्तरोक्ष, धावत् विमलाः प्रसन्नाः, तारका अत्र तादृशं, तारकाभोभितमित्यर्थः, पश्यते, [अत्र आत्मनेपदमात्रम्] दृष्टवानित्यर्थः, मेषापगमादिति भावः, तावदिति ऊहनीयम्, हृद्यं त वनस्पतिं, प्राप्यैव वदति उवाच इत्यर्थः, क्षिन्नित्याह, स इति ।—अत्र वनस्पती, सः कश्चन, प्राचोति श्रेयः, तिष्ठति, अहं तस्य शरणम् आश्रयं, प्राप्तः, स श्रीतेन भिद्यमानम् अन्धे पौष्ट्यमात्रं, तथा क्षुधया गतचेतनश्च अचेतनप्रायमित्यर्थः, सा परित्रातु इति वञ्चालति, श्रीतान् शुभाऽनलाद्येति भावः ॥ १४१॥१४२ ॥

अथेति ।—अत्र अनन्तरं, तस्य तरोः वनस्पतेः, स्कन्धे प्रकाण्डे, स्कन्धशाखाया-मित्यर्थः, सुचिरोषितः सुाचरसुषितः, ["अन्धसयोगे च" (२।१।२६ पा०) इति द्वितीयास्तमासः] बहुकालगतनिवासः इत्यर्थः, कपोतः, कश्चिदिति श्रेयः, भार्या-विरहितः प्रागुक्तकपोतिकावियुक्तः, अत एव सुदुःखितः अतिदुःखितः, तिष्ठन् विललाप विलापनकरोत् ॥ १४३ ॥

विलापप्रकारमाह, वातवर्ष इति ।—महान् प्रवहः, वातवर्षः वायुना स्रष्ट इति, आसीत्, मे मनः, प्रिया भार्या, कपोतिका इत्यर्थः, न च आगच्छति, अथ तथा प्रियया, विरहितं व्यक्तं, मन एतत् गृहं, गृहं हि गृहमेव, प्रतिभातीति श्रेयः ॥१४४॥

पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियङ्ग्वे रता ।

यस्य स्यादौदृशो भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १४५ ॥

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

गृहं हि गृहिणीर्हीनमरख्यसदृशं मतम् ॥ १४६ ॥

पञ्जरस्था ततः श्रुत्वा भर्तुर्दुःखान्वितं वचः ।

कपोतिका सुसन्तुष्टा वाक्यश्रेयसाऽऽह सा ॥ १४७ ॥

न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्या भर्ता न तुष्यति ।

तुष्टे भर्तारं नारोणा तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ १४८ ॥

दावाग्निना विदग्धेव सपुष्पस्तवका क्षता ।

भस्माभवतु सा नारो यस्या भर्ता न तुष्यति ॥ १४९ ॥

पतिव्रता ।—पतिव्रता पतिप्राणा साध्वीति यावत्, पत्युः प्रियङ्ग्वे रता, यस्य इदृशो भार्या स्यात्, स पुरुषः भुवि पृथिव्या, धन्यः प्रशस्तः, सुखी इत्यर्थः, भवतीति शेषः, प्रियायाः प्रियवादन्याय पत्न्याः सुखानन्दानन्त्यादित्याशयः ॥ १४५ ॥

प्रोक्तार्थमेव पुनः विनोदोक्तुं व्यनाक्तं, नेति ।—गृहं निकेतनं, गृहम् इति न आहुः न कथयन्ति, विनाह इति शेषः, गृहणी गृहस्थिता भार्या एव, गृहम् उच्यते कथ्यते; हि यतः, गृहणीर्हीनं भार्याशून्यं, गृहम् अरख्यसदृशं कानन-तन्त्र्य, मतम् उक्तं, पश्यितोरिति शेषः, उभयथापि सुखराहित्येन सास्यादिति भावः ॥ १४६ ॥

पञ्जरस्था ।—ततः पञ्जरस्था, व्याधस्येति शेषः, सा कपोतिका भर्तुः स्त्रीभिः, दुःखान्विता दुःखपूर्णा, वचः वाक्यं, नितापभूयिष्ठमित्यर्थः, श्रुत्वा, सुसन्तुष्टा अतीव प्रीता सती, (चम सन्तोषः पत्युः अनुरागपूर्णवाक्यश्रवणजन्यः, न तु तस्य विषादपशुवच-कृतः, तस्याः पतिव्रतात्वादित्यवधेयम्) इदं वक्ष्यमाणं, वाक्यम् आह च कथयामास च ॥ १४७ ॥

नेति ।—यस्या स्त्रियाः भर्ता न तुष्यति न प्रीणाति, सा स्त्री इति न अभिमन्तव्या स्त्रीति न वाच्या इत्यर्थः; भर्तारं पत्यो, तुष्टं प्रीते सति, नारोणा सर्वदेवताः, तुष्टाः स्युः भवेयुः, नारोणा पत्युः सर्वदेवमयत्वात् तन्मन्त्रोपयोगेन सकलदेवानां हन्ताव इति भावः ॥ १४८ ॥

इति ।—भर्ता भस्या स्त्रियाः, न तुष्यति, सा नारो दावाग्निना वनवह्निना,

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ? ॥ १५० ॥

पुनश्च अभवौत्,—

‘शृणुष्वावहितः कान्त ! यत् ते वक्ष्याम्यहं हितम् ।

प्राचैरपि त्वया नित्यं संरक्ष्यः शरणागतः ॥ १५१ ॥

एष शाकुनिकः श्रुते तवावासं समाश्रितः ।

श्रीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ १५२ ॥

शृणुते च,—यः सायमतिथिं प्राप्तं यथाशक्ति न पूजयेत् ।

तस्यासौ दुष्कृतं दत्त्वा सुकृतञ्चापकर्षेति ॥ १५३ ॥

विदग्धा विप्रं विदग्धा, सपुण्यकवका पुण्यकवतो, लतेषु भक्षोभवत्, भर्तुः
अप्रियाणां पुत्रादिसन्निधानानामपि रमणीया मरणमवश्यं इति भावः ॥ १४८ ॥

इदानीं भर्तुः चत्वेभ्यः स्वाग्रयजनेभ्यः उत्कर्षमाह, मतामति ।—पिता मितं हि
परिामतमेव, ददात, कन्याये दातुं श्रेष्ठः, भ्राता मितं ददाति, मामन्वे दातुं श्रेष्ठः,
मुनः पुत्रः, मितं ददाति, भावं इति श्रेष्ठः, का भारी, प्रतिप्रनेत्यर्थः, अमितस्य अपरि-
मितस्य, धर्माणां दुष्कृतानां चयस्योक्तं भावः, दातारं भर्तारं न पूजयेत् ? सर्वैव
पुनश्चादित्यर्थः ; आमानः स्त्रीषु अदयं किमपि नास्ति, अतः सर्वथा स्त्रीणां स्वामी
एव परं पुनर्नोय इति भावः ॥ १५० ॥

शृणुष्वेति ।—हे कान्त ! अहं तं तुभ्यः, “हितयोगे च” (वा०) इति हितशब्द-
योगात् अनुर्थो] हितं हितकरं, यत् वक्ष्यामि, तत् अवहित, एकावचितः
अनं, यत्कश्चिद्, [अतः आत्मनेपदं महाकावप्रयोगात् भौट्यं] . त्वया शरणागतः
आश्रित जनः, नित्यं सततं, प्राचैरपि एकमुत धर्मादिभिराति भावः, संरक्ष्य, परि-
रक्षितव्यः, शरणागतारण्यं हि महाप्रत्यवायजनकम्, अतः अवश्यमेव आश्रितारण्यं
विधेयमिति भावः ॥ १५१ ॥

एष इति ।—श्रीतार्त्तश्च हिमपीडितश्च, क्षुधार्त्तश्च कुम्भितश्च, एष, शाकुनिकः
व्याधः, तव आवासस्य आश्रयः, समाश्रितः समागतः, श्रुते भूना लुटति इत्यर्थः, श्रुतेन
सुधया च अवसन्नहृत्वादिति भावः, अस्मै शाकुनिकाय, [“क्रियया यमाभिमति—”
(वा०) इति अनुर्थो] पूजा सत्कारः, समाचर विधेयः, कुरु इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

इति ।—यः जनः, साय मातं दिवाऽवसानकालोपस्थितं, सायनागतस्य प्रत्या-

मा चासौ त्वं कृथा द्वेषं बद्धाऽनेनेति मप्रिया ।

स्वकृतेरेव बद्धाऽहं प्राक्तनैः कर्मबन्धनैः ॥ १५४ ॥

दारिद्र्यरोगदुःखानि बन्धनव्यसनानि च ।

आत्मापराधवृत्तस्य फलान्येतानि देहिनाम् ॥ १५५ ॥

तस्मात् त्वं द्वेषमुत्सृज्य महन्धनसमुद्भवम् ।

धर्मे मनः समाधाय पूजयेनं यथाविधि' ॥ १५६ ॥

अथाने रात्रौ विविधाविपदपस्थितिसम्भावनायाः तस्य स्थानान्तरगमने असमर्थत्वादिति भावः, अतिथिम् अन्वयगतं, यथाशक्ति निजशक्त्यनुसारं च, न पूजयेत् न सत्कुर्वीत, अस्ती अतिथिः, तस्य जनस्य, तस्यै जनायेत्यर्थः, [सम्बन्धविषयया वष्टौ] दृष्टान्तं पापं, अस्मिन्ति ज्ञेयं, दुःखा सुकृतस्य प्राकृतं पुण्यस्य, तस्माज्जनादिति शेषः, अपकर्षति आह्वय गच्छति इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

अतिथेः सर्वथा समादरणीयत्वेन इदानीं तत्र विरागबीजमन्वया उपपादयति, नेति ।—अनेन व्याप्तेन, अन्विया मन प्रिया, बद्धा बद्धा, पञ्चरे इति शेषः, इति हेतोः, तत्र चासौ अतिथेः, व्याधाय इत्यर्थः, द्वेषं कोपं, मा च कृथा न कुरु, [“माहि कुरु” (३।१।१७५ पा०) इति करोतिः कुरु, “न माङ्गीर्ये” (६।४।७४ पा०) इत्यङ्गागम-प्रातर्बोधः]; अह स्वकृतेरेव निजकृतैः एव, प्राक्तनैः पूर्वकालिकैः, कर्मबन्धनैः अन्यतो एभिरिति बन्धनानि, कर्माण्येव बन्धनानि तैः, कर्मपात्रैरित्यर्थः, बद्धा संयता, भवान्नीति शेषः, निजकर्मफलस्य अवश्यभोग्यत्वत्वादिति भावः ॥ १५४ ॥

दारिद्र्येति ।—दारिद्र्यं निर्धनत्वं, रोगः व्याधिः, दुःखस्य तानि, तथा बन्धनानि व्यसनानि च विपदः, एतानि देहिना प्राप्तिनाम्, आत्मापराधवृत्तस्य आत्मनः स्वस्य, अपराध एव अन्वयाच्चरन्मेव, वृत्तस्य निजदोषतरोः, फलानि ; प्राक्तनावपि अवसर्गफलानि भुञ्जते प्राप्तिन इति भावः ॥ १५५ ॥

अथ अतिथिसत्काराय स्वात्मनमेवं प्रचोद्य उपसंहरति, तस्मादिति ।—तस्मात् दुःखस्य स्वकर्मफलजन्यत्वात्, त्वं महन्धनसमुद्भवं मन बन्धनसमुत्पन्नं, बन्धनं सुखा जातमित्यर्थः, द्वेषं कोपम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा, धर्मे मनः समाधाय निवेष्ट्य, धर्माच्चो मन् इत्यर्थः, एनं शाकान्तकं, यथाविधि [विधिमनतिक्रम्य इति अनतिक्रमाद्धेऽव्यस्यो-भावः । क्रियाविशेषश्चेतत] यथाशक्त्य, पूजय सत्कुरु ; तस्माकृते तव चर्मा विविध्यतीति भावः ॥ १५६ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।

उपगम्य ततोऽदृष्टः कपोतः प्राह लुब्धकम् ॥ १५७ ॥

‘भद्र ! सुखाऽऽगतं तेऽस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते ।

सन्तापस्य न कर्त्तव्यः स्वगृहे वर्त्तते भवान्’ ॥ १५८ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विहङ्गमम् ।

‘कपोत ! खलु श्रोतं मे हिमव्राणं विधीयताम्’ ॥ १५९ ॥

स गत्वाऽङ्गारकं नीत्वा पातयामास पावकम् ।

ततः शुष्केषु पर्णेषु तमाशु समदीपयत् ॥ १६० ॥

सुसन्दीप्तं ततः कृत्वा तमाह शरणागतम् ।

तस्या इति ।—ततः अनन्तरं, कपोतः तस्याः स्वकान्तायाः, कपातिकायाः, तत् धर्मयुक्तिसमन्वितं धर्मं युक्तियुक्तञ्च, वचनं श्रुत्वा आकर्ण्य, लुब्धकं व्याधम्, उपगम्य अभ्यत्य, अदृष्टं शालीनं सन्, अनन्तरं सन्नित्यर्थः, (‘‘स्याददृष्टे तु शालीनः’’ इत्यमरः) प्राह ब्रवीति ॥ १५७ ॥

भद्रेति ।—स भद्र ! ते तव, सुखाऽऽगतं स्वागतं, अभिसम्पादकम् आनन्दन-
मित्यर्थः, अस्तु, ते तव, किं करवाणि ? किं कार्यं साधयान् ? ब्रूहि कथय ;
सन्तापस्य मन पोडा पुनः, निःसहायतयेति भावः, न कर्त्तव्यः, भवान् स्वगृहे निजालये
पत्र, वर्त्तते ; सदावार्त्तं निःसहायावस्थाश्रितः, कोऽपि क्लेशः, ते नैव भविष्यतीति
भावः ॥ १५८ ॥

तस्येति ।—तस्य कपोतस्य, तद्वचनं तादृशविषयपूर्णवाक्यमित्यर्थः, श्रुत्वा विहङ्गमं
तं कपोतं, प्रत्युवाच, व्याध इति शेषः । किमित्याह, कपोतेति ।—हे कपोत ! मे मनः,
श्रोतं खलु अतिमादमित्यर्थः, वर्त्तते इति शेषः, [‘‘श्रोतम्’’ इत्यत्र ‘‘श्रीत्रम्’’ इति
पाठान्तरः समीचीनः] तस्मात् हिमव्राणं श्रोतात् परिवाणं, विधीयता यथा श्रोताप-
नयनं भवेत्, तथा क्रियताम् इत्यर्थः ॥ १५९ ॥

स इति ।—सः कपोतः, गत्वा, कुवचिदिति शेषः, अङ्गारकं ज्वलन्तं टाढ-
यद्वचिदिति शेषः, (‘‘अङ्गारकः कुजोऽपि स्यात् दग्धकाष्ठे कुवच्येति’’ इति मेदिनी) नीत्वा,
कृतसिद्धि इति शेषः, पातयामास स्थापितवान् ; ततः शुष्केषु गौरसेषु, पर्णेषु पत्रेषु, तं
पावकम् आनीतं तमग्निम्, आशु शीघ्रं, समदीपयन् ज्वालयामास ॥ १६० ॥

सुसन्दीप्तमिति ।—ततः अनन्तरं, सुसन्दीप्तं प्रज्वलितम्, अग्निमिति शेषः,

‘सन्तापयस्व विश्वम् खगात्राण्यत्र निर्भयः ।

न चास्ति विभवः कश्चिन्नाशये येन ते क्षुधम् ॥ १६१ ॥

सहस्रं भरते कश्चित्तमन्यो दशापरः ।

मम त्वक्ततपुण्यस्य क्षुद्रस्यात्माऽपि दुर्भरः ॥ १६२ ॥

एकस्याप्यतिथेरन्नं यः प्रदातुं न शक्तिमान् ।

तस्यानंकपरिक्लेशे गृहे किं वसतः फलम् ? ॥ १६३ ॥

तत् तथा साधयाम्येतच्छरीरं दुःखजोवितम् ।

यथा भूयो न वक्ष्यामि नास्तीत्यर्थिसमागमं ॥ १६४ ॥

ज्ञात्वा तं शरणागतम् आह,—हे प्राकृतिक । इत्यामन्त्रापदमत्र ऊहनीयम् ; निर्भयः सन् अत्र प्रज्ज्वलितेऽग्नौ, स्वगात्राणि निजानि अङ्गानि, विश्वम् गाढं यथा तथा, सस्वम् इत्यर्थः, (“विश्वोऽग्नौऽपि स्नात् गाढविश्वस्योऽस्मिन्” इति मैत्रिणी) सन्तापयस्व सप्तौकुम्भं, त्वामिति श्रवः, कश्चित् कोऽपि, विभवः संपन्नः, न चास्ति, नमेति श्रवः, येन विभवेन, ते तव, क्षुधं बुभुक्षा, नाशय अपनयामि ॥ १६१ ॥

सहस्रमिति ।—कश्चित् जनः, सहस्रं [अतसहस्रादधत्तुं निवर्तनं कथयन्नात्माः “विश्वस्याद्याः सहस्रकले” इति अमरकोषटिप्पणम्] जनान्, अन्यं अतं जनान्, अपरं दश जनान्, भरते प्रतिपालयति, अक्ततपुण्यस्य सुकृतिरहितस्य, पापकारिण इत्यर्थः, अत एव क्षुद्रस्य नीचस्य, मम [“न लोकाव्यय—” (२।३।६८ पा०) इति स्वार्थप्रयोगे षष्ठीप्रतिषेधेऽपि “षष्ठो श्रवः” (२।३।५० पा०) इति षष्ठौ] तु आत्माऽपि दुर्भरः भर्तुमशक्यः, अधन्यः अहम् आत्मानमपि प्रतिपालयितुं न शक्तामि, किं पुनः भरते अन्येषामिति भावः ॥ १६२ ॥

एकस्येति ।—यः एकस्यापि अतिथेः आगन्तुवत्य, गृहागतस्य इत्यर्थः, अन्नं प्रदातुं न शक्तिमान् न समर्थः, तस्य अनेकपरिक्लेशे बहुक्लेशमकुलं, गृहे वसतः वासं कुर्वन्, किं फलम् ? न किमपि इत्यर्थः । अतिथिसत्कारस्य गृहस्थकर्तव्येषु सार-भूततया तदशक्तौ गृहवासः ह्येव इति भावः ॥ १६३ ॥

तदिति ।—तत् तस्मात्, दुःखजोवितं क्लेशबहुलजीवनम्, एतत् शरीरं तथा सहस्रं, साधयामि करामि, यथा अर्थिसमागमे याचकोपस्थितौ, नास्तीति भूयः पुनः, न वक्ष्यामि न वक्षयिष्यामि ; देहं पातयामासीति भावः ॥ १६४ ॥

स निनिन्द क्लृप्तात्मानं न तु तं लुब्धकं पुनः ।

उवाच 'तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय' ॥ १६५ ॥

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

तमग्निं सम्परिक्रम्य प्रविवेश स्ववेश्मवत् ॥ १६६ ॥

ततस्तं लुब्धको दृष्ट्वा कृपया पीडितो भृशम् ।

कपोतमग्नौ पतितं वाक्यमेतदभाषत ॥ १६७ ॥

'यः करोति नरः पापं न तस्यात्मा भ्रुवं प्रियः ।

आत्मना हि कृतं पापमात्मनैव हि भुज्यते ॥ १६८ ॥

सोऽहं पापमतिश्चैव पापकर्मरतः सदा ।

पतिष्यामि महाघोरे नरके नात्र संशयः ॥ १६९ ॥

स इति ।—स कपोतः, आत्मानं स्वं, निनिन्द तिरस्कृतवान्, क्लृप्त इति वार्तायाम्, मुहूर्तौ एव जनश्रुतिरित्यर्थः, तं लुब्धकं व्याध, पुनः न तु, निनिन्द इत्यनुषङ्ग, आयाया बन्धने क्लृप्तापोत भावः, उवाच च,—तु लुब्धक । इत्यात्मनश्च-पदमव ऊहनीयम्, त्वा तर्पयिष्ये त्वं कारयिष्ये, आत्मनासदानेनेति शेषः, मुहूर्तं अर्धं, प्रतिपालय अपेक्षस्व ॥ १६५ ॥

एवमिति ।—स धर्मात्मा धार्मिकः, कपोतः इति शेषः, एवमुक्त्वा प्रहृष्टेन प्रीतेन, अन्तरात्मना मनसा, तदुपलक्षितः सन्नित्यर्थः, तम् आद्य सम्परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, स्ववेश्मवत् स्व गृहमिव, अनायासेन इति भावः, प्रविवेश ॥ १६६ ॥

तत इति ।—ततः अनन्तरं, लुब्धकः तं कपोतम् अप्री पातनं दृष्ट्वा कृपया भृशम् अतिमार्गं, पीडितः आत्मानः सन्, एतत् बल्यमात्रं वाक्यम् अभाषत उक्तवान् ॥ १६७ ॥

य इति ।—यः नरः पापं दुष्कर्मं, करोति, भ्रुवं नूनं, तस्य आत्मा प्रियः प्रीतिकारः, न, भवतीति शेषः, पापस्य दुःखजनकतया आत्मानं दुर्वीत्यन्ते-रवस्थायावित्वादिति भावः, हि यतः, आत्मना कृतम् अनुष्ठितं, पापम् आत्मना एव स्वयमेव, भुज्यते हि ; नूनं मरकतस्य पापकर्मणः फलं नयेव भीष्ममिति भावः ॥ १६८ ॥

स इति ।—पापमतिः दृष्टबुद्धिः, सदा पापकर्मरतः दुष्कर्मावसक्तः, सोऽहं महाघोरे अतिदाहणे, नरके पतिष्यामि एव, अत्र नरकपतने, संशयः सन्देहः, न, अस्तीति शेषः ; पापपतनां नरकपतनकावस्थायावित्वादिति भावः ॥ १६९ ॥

नूनं मम नृशंसस्य प्रत्यादर्शः सुदर्शितः ।

प्रयच्छता स्वमांसानि कपोतेन महात्मना ॥ १७० ॥

अथ प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगविवर्जितम् ।

तोयं स्वल्पं यथा शीघ्रः शीघ्रयिष्याम्यहं पुनः ॥ १७१ ॥

शीतवातातपसहः कृशाङ्गो मलिनस्तथा ।

उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ १७२ ॥

ततो यष्टिं शलाकाञ्च जालकं पञ्जरं तथा ।

बभञ्ज लुब्धका दीनां कपोतीञ्च सुमोच ताम् ॥ १७३ ॥

नूनमिति ।—नूनं निश्चितं, महात्मना कपोतेन स्वमांसानि प्रयच्छता प्रदत्ता कृता, नृशंसस्य निर्दयस्य, मम प्रत्यादर्शः प्रति प्रतिरूपः, विपरीत इति भावतः, आदर्शः उदाहरणं, सुदर्शितः सुष्ठु प्रकाशित इत्यर्थः, पापमतिरहं कृतमार्थं परान् विनाशयन् नृशंसतायाः प्रकटादाहरयता ममः, अयन्तु कपोतः परतन्त्रयन्मात्मानं प्रयच्छन् कपालुतायाः चरमदृष्टान्तः सञ्जात इति भावः ॥ १७० ॥

अथेति ।—अहं पुनः अथ प्रभृति अस्यात् दिनादारभ्य, स्वं देहं सर्वभोग-विवर्जितं सर्वेभ्यः भोगेभ्यः सुखादिभ्यः, विवर्जितं विहीनं, क्लृप्तेति शेषः, शीघ्रः निदाघ-समयः, स्वल्पं तोयं जलं, यथा, शीघ्रयति इति शेषः, तथा शीघ्रयिष्यामि अनशनेन शृङ्गं करिष्यामि; प्राकृतपापसङ्कथार्थं प्राशोपवेशनं चान्द्राशचक्रतं वा चार्चयिष्यामीति भावः ॥ १७१ ॥

अथेदानीं क्षपापचयकरमुपायं स्वयमेव स्वबुद्ध्या स्मिरोक्तं च्यवन्ति, शीतेति ।—शीतवातातपसहः शीतं शीतलं कृशाङ्गकमित्यर्थः, तुभारपतनमित्यर्थो वा, वातं प्रयत्नं वायुम्, वातघ्नं सूक्ष्मातपसहः सहते इति तद्योक्तः, शीताङ्गित्यङ्ग-सहितमित्यर्थः; शरीरशीघ्रकरकर्मरूपे तपसि इन्द्रसहितताया एव सर्वभोगकारक-त्वादित्याशयः; कृशाङ्गः शीर्षदेहः, तथा मलिनः संस्कारराहित्यात् निवर्णशरीरः कृन्, बहुविधैः चनेकैः, उपवासैः अनशनेः, उत्तमं धर्मं चरिष्ये [आत्मनेपदमाश्रितम्] तपश्चरिष्यामि इत्यर्थः ॥ १७२ ॥

तत इति ।—ततः अनन्तरं, लुब्धकः व्याधः, यष्टिं खगुहं, शलाकां जालकिलास-द्रव्यनिर्जितं, तोमरं वा, जालकं पात्रं, तथा पञ्जरञ्च बभञ्ज; यौ दीनां क्षातरां, अर्धुश्रीकेन व्याकुलामिति भावः, कपोतीं सुमोच तस्यान च ॥ १७३ ॥

लुब्धकेन ततो मुक्ता दृष्ट्वाऽन्वो पतितं पतिम् ।

कपोतो विललापार्त्ता शोकसन्तप्तमानसा ॥ १७४ ॥

‘न कार्यमद्य मे नाथ ! जीवितेन त्वया विना ।

दीनायाः पतिहीनायाः किं नाथ्या जीविते फलम् ? ॥ १७५ ॥

मनोदपस्वहृद्धारः कुलपूजा च बन्धुषु ।

दासभृत्यजनपञ्चाज्ञा वैधव्येन प्रणश्यति ॥ १७६ ॥

एवं विलप्य बहुशः कृपणं मृशदुःखिता ।

पतिव्रता सुसन्दीप्तं तमेवाग्निं विवेश सा ॥ १७७ ॥

ततो दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।

भर्तारं सा विमानस्थं ददर्श स्व कपोतिका ॥ १७८ ॥

लुब्धकेनेति ।—ततः अनन्तरं, लुब्धकेन व्यधिन, मुक्ता परित्यक्ता, कपोतो पतिं कपोतम्, अग्रे पतितं दृष्ट्वा, आर्त्ता कान्तरा, तथा शोकसन्तप्तमानसा शोकेन पतिवियोगजनितशुभा, सन्तप्तं व्यथितं, मानसं यस्याः तदाभूता मनो, विललाप ॥ १७४ ॥

नेति ।—हे नाथ ! अद्य त्वया विना तव विरहश्च इत्यर्थः, मे मनः, जीवितेन प्राप्यैः, न कार्यं न प्रयोजनं, पतिहीनायाः विवशायाः, अत एव दीनायाः दुःखित्या, नाथ्याः जीविते प्राणधारणे, किं फलम् ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

मन इति ।—वैधव्येन पतिवियोगेन, मनोदपं मनसः कृपा, मानसिकं तेजः इत्यर्थः, तेजश्चितति यावत्, अहृद्धारः धनरूपादिकृत गर्भः, कुलपूजा कुलं स्नानम्, पितृर्वा गृहे, पूजा समादरः, तथा बन्धुषु आगत्य, दासभृत्यजनेषु दासेषु किदरेषु, भृत्यजनेषु पोष्यवर्गेषु च, भरणोपयजनेषु इत्यर्थः, पञ्चाज्ञा कस्मिन्नपि कार्ये निशेगः, प्रणश्यति, नारीणांमति शेषः, पतिगौरवेणैव नारीणां गौरवं, तदभावे तानां सुखकर किमपि नास्तीति भावः ॥ १७६ ॥

एवमिति ।—मृशदुःखिता अतिमात्रमार्त्ता, पतिव्रता स्नाभिपरायणा, सा कपोतो, एवम् उक्तप्रकारेण, बहुशः पुनः पुनः, कृपणं दोनं यथा तथा, विलप्य तमेव पतिदृष्ट्वाहृद्धारकमेवेत्यर्थः, सुसन्दीप्तं प्रज्वालितम्, अग्निं विवेश प्रविष्टयतो, अन्वारोहश्चममनुवृत्तौ इति भावः ॥ १७७ ॥

अथ नारीणां उद्वहमरश्मिभ्यनुपात्तस्य फलमभिदधाति, तत इति ।—ततः अग्नि-

सोऽपि दिव्यतनुर्भूत्वा यथार्थमिदमब्रवीत् ।

‘अहो ! मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभे ! त्वया ॥ १७८ ॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।

तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति’ ॥ १८० ॥

कपोतदेवः सूर्यास्ते प्रत्यहं सुखमन्वभूत् ।

कपोतदेववत् सासीत् प्राक्पुण्यप्रभवं हि तत् ॥ १८१ ॥

प्रवेक्षानन्तरं, सा कपोतिका दिव्यान्वरधरा दिव्यवस्त्रपरिधाना, दिव्याभरणभूषिता
रुचिरालङ्कारशोभिता च सती, विमानस्थं देवयानस्थं, स्वं भर्तारं पतिं, दृष्ट्वा ॥ १७८ ॥

अ इति । —सोऽपि कपोतोऽपि, दिव्यतनुः स्वर्गोद्यटङ्कचारी, भूत्वा इदं वक्ष्यमाणं,
यथार्थम् उचितं, शास्त्रानुसारि इत्यर्थः, वाक्यमिति शेषः, अब्रवीत् ; अहो शुभे ।
ओ कल्याणि । मामनुगच्छन्त्या अनुसरन्त्या, त्वया साधु उत्तमं, कृतम् , भर्तुः अनु-
गमनस्य पातिव्रत्यधर्मानुपालिकाभिरवश्यमेव अनुज्ञातव्यतया शास्त्रानुमोदितत्वादिति
भावः ॥ १७८ ॥

तिस्र इति । —या नारी, भर्तारम् अनुगच्छति अनुस्रियते इत्यर्थः, सा मानुषे
मानवशरीरे, यानि तिस्रः कोटयः अर्द्धकोटी च सार्धैर्विकोटोसङ्क्रान्तीत्यर्थं
रोमाणि, मन्योति शेषः, तावत्कालं तत्प्राक्कृतवत्पराजित्यर्थः, स्वर्गे वसेत् ॥ १८० ॥

कपोतदेव इति । —कपोतदेवः यः इदानीमतिशयपर्यया देवत्वमागतः, पुरा च
धृतकपोतकायः सः, सूर्यास्ते साधुसन्ध्यायां, रात्राविति ध्वन्यते, अपिरत्राध्या-
हार्यः, सूर्यास्तेऽपि, सर्वदेव इत्यर्थः, प्रत्यहं प्रतिदिनं, सुखमन्वभूत सुखं वृषुजे,
देवत्वमाप्तानां सर्वदेव सुखभोग इति भावः ; तिरश्चा रजन्त्यामापतितायामेव निसर्गतः
दर्शनशक्तेर्दानीदधात् कपोतजमुपि तयोः साय तादृक् सुखोपभोगः नाभूत्, इदानीं
देवशरीरमासाद्य का कथा दिवसस्य * सायमपि नितरां सुखं वृषुजे इति सूचयितु-
मेव सूर्यास्तपदमुपासनमिति वेदितव्यम् । सा कपोती, कपोतदेववत् कपोतकपपति
यथा, तथा आसीत्, पतिरिव दिव्यं वपुरासाय अनिश सुखं भोक्तुमारम्भे इत्यर्थः ; हि
यतः, तत् तयोः देवशरीरपरिपश्यं, प्राक्पुण्यप्रभवं पूर्वजन्मकृतकर्मणां फलवशादेव
आयातान्वयः, पूतात्मना निवृत्तैतान्द्रयपानाद्यानि जीवानां कर्मवैचित्र्यादेव
जननवैचित्र्यं दृश्यते, कल्पयितुं जन्मान्तरीयकर्मणः विपाकवशेनेव तयोः कपोत-
योगित्वबालः समभूत्, वस्तुतस्तु तो पूतात्मानो आद्यानिवपि व्यन्यते ॥ १८१ ॥

हर्षाविष्टस्ततो व्याधो विवेश च वनं घनम् ।

प्राणिहिंसां परित्यज्य बहुनिर्वेदवान् भृशम् ॥ १८२ ॥

तत्र दावानलं दृष्ट्वा विवेश विरताशयः ।

निर्दग्धकल्मषो भूत्वा स्वर्गमौख्यमवाप्तवान् ॥ १८३ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि,—‘श्रूयतं हि कपोतेन’ इत्यादि” ।

तत् श्रुत्वा अरिमर्दनो दीप्ताक्षं पृष्ठवान्,—“एवमवस्थिते किं भवान् मन्यते ?” सोऽब्रवीत्,—“देव ! न हस्तव्य एवायम् । यतः,—

या समोद्भजते नित्यं सा मामद्यावगूहते ।

प्रियकारक ! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ १८४ ॥

चौरेण चापि उक्तम्,—

हर्तव्यं ते न पश्यामि हर्तव्यं चेद्विष्यति ।

पुनरप्यागमिष्यामि यदौयं नावगूहते” ॥ १८५ ॥

हर्षाविष्ट इति ।—ततः अगन्तव्यं बहुनिर्वेदवान् अतिमात्रवेराग्ययुक्तः, व्याधः प्राणि-
हिंसां परित्यज्य भृशम् अत्यन्तं, हर्षाविष्टः आनन्दितः, हिंसावृत्तिपरित्यागादिति
भावः, घनं निनिर्घं, वनं विवेश, तपश्चरणाद्येति शेषः ॥ १८२ ॥

ततोऽतः ।—विरताशयः विषयवासनाशून्यः, स इति शेषः, तत्र वने, दावानलं दृष्ट्वा
विवेश, निर्दग्धकल्मषः निर्दोषश्च दग्ध, कल्मषं पापं यस्य तथाभूतः, दावानलप्रवेगेन
विगतपाप इत्यर्थः, भूत्वा स्वर्गमौख्य स्वर्गवासजनितमानन्दम्, अवाप्तवान् प्राप ॥ १८३ ॥

येति ।—या, मत्पत्नीति शेषः, नित्यं सततं, मम सम्बन्धे, सा दृष्टा इत्यर्थः, उद्भजते
उद्दिष्टा भवति, भोता भवति इत्यर्थः, अथ सा माम् अवगूहते आलिङ्गति, इ प्रिय-
कारक ! प्रियालिङ्गनरूपसुखसाधकः । चौर इति शेषः, ते नव, भद्रं कुशलम्, अद्या
इति शेषः, मम अत् अस्ति, तत् हरस्व सर्वस्वं नवः ; सर्वस्वदानेनापि नैतदुपकारक
प्रतिदानं सम्भवतीति भावः । चौरं प्रति कल्पचित् सुवचनेनैवैव उक्तारियम् ॥ १८४ ॥

हर्तव्यमिति ।—ते तव, हर्तव्यं हरणयोग्यं, घनमिति शेषः, न पश्यामि, चेत्
अदि, हर्तव्यं भविष्यति, अदि इयं गारी, न अवगूहते आलिङ्गति च, तथा पुनरपि
आगमिष्यामि ॥ १८५ ॥

परिमर्दनः पृष्ठवान्,—“का च नावगृहते ? कश्च अयं
चौरः ? इति विस्तरतः आतुमिच्छामि” । दौसाधः कथयति,—

कथा ६ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठानं कामातुरो नाम वृद्धवणिक् ;
तेन च कामोपहतचेतसा मृतभार्य्येण काचिन्निर्व्वनवणिक्कुसुता
प्रभूतं धनं दत्त्वा उदाहिता । अथ सा दुःखाभिभूता त वृद्ध-
वणिजं द्रष्टुमपि न शशाक । युक्तञ्चेतत्,—

श्वेतं पदं शिरसि यत्तु शिरोरुहाणां

स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंमाम् ।

आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति

चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ १८६ ॥

तथा च,—गात्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता दन्ताश्च नाशं गताः

दृष्टिर्भाम्यति रूपमप्युपहतं वक्त्रञ्च लालायते ।

श्वेतमिति ।—शिरसि मणके, शिरोरुहाणा केशानां, यत्तु श्वेतं शुक्लं, पदं चित्रं,
धावन्त्यम् इत्यर्थः, तदेव पुंसां पारभवस्य तरुण्योक्ततागदरस्य, परं स्थानम्, तरुण्यः
युवत्यः, चाण्डालकूपमिव चाण्डालखटातं जलाशयावशेषमिव, तस्य अपेक्षमन्तत्वादिति
भावः, आरोपितानि आसन्नितानि, वदित्तुतानि इत्यर्थः, अस्यां कदाञ्चानां, वक्त्राणि
खण्डानि यस्य तादृशम्, अस्थिनाशवशमन्यर्थः, उदाहिता श्वेतः, [विशेषमिदं कूप-
पक्षेऽपि योगनीयम् ; तत्र—आरोपितानि संस्थापितानि, अस्यां वक्त्राणि यस्य
तादृशं, निहतपशुर्मांसानां प्रच्छाद्यनाशमरे तदुधिरकहालादिभिः निरन्तरं परिपूर्य-
त्वेन कूपस्य इति भावः] परिहृत्य परित्यज्य, दूरतरम् अतिदूरं, यान्ति गच्छन्ति ; इदं
पतिं नेच्छन्तीति भावः । वसन्ततिशब्दं इत्तम् ॥ १८६ ॥

गात्रमिति ।—नाशं शरीरं, उद्वेष्टेति श्वेतः ; सङ्कुचितं सर्वावयवानां श्रेष्ठित्वात्
सङ्कीर्णमात्रं, लुपितवर्णं इत्यर्थः, गतिः पादन्यासः, विगलिता खल्लिता, मच्छतः तस्य
खल्लनमेव नियतमिति भावः ; दन्ताः उग्रनाशनाश्र गताः पतिता इत्यर्थः ; दृष्टिः श्रेष्ठं,
आन्यति आना भवति, चीयत्वात् सर्वे यथावयवं न पश्यतीत्यर्थः ; रूपं सौन्दर्यमपि,
उपहतं विनष्टम् ; वक्त्रं मुखञ्च, लालायते लालामुद्वनतीत्यर्थः, [लालाशब्दादुद्वनने

वाक्यं नैव करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते

धिक् कष्टं !! जरयाऽभिभूतपुरुषं पुत्रोऽप्यवज्ञायते ॥ १८७ ॥

अथ कदाचित् मा तेन सह एकशयने (७) पराङ्मुखी
यावत् तिष्ठति, तावत् गृहे चौरः प्रविष्टः । सा अपि तं चौरं
दृष्ट्वा भयव्याकुलिता वृद्धमपि तं पातं गाढं समाल्लिलङ्घ । सोऽपि
विस्मयात् पुलकाञ्चितसर्वगात्रः चिन्तयामास,—‘अहो ! किम्
एषा माम् अद्य अवगूहते !!’ यावत् निपुणतया पश्यति, तावत्
गृहकार्णैकदेशे चौरं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्,—‘नूनम् एषा अस्म्य
भयात् माम् आल्लिङ्गति’ इति ज्ञात्वा तं चौरम् आह,—

‘या ममोद्विजते नित्यं सा मामद्यावगूहते ।

प्रियकारक ! भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत्’ ॥ १८८ ॥

क्याड खटि च रूपम् ; स च “वाच्योपन्यासमुदमने” (३।१।२६ पा०) इत्यत्र घुन
शब्दाभावेऽपि “दिशो धृमायन्ते” इति सङ्गानाटकीयप्रयोगदर्शनात् यथा घुनशब्दात्
क्वङ् चङ्गीकार्यं, तथा अत्रापि “तत्र ज्ञानायने फणो” इति भाष्यकृतदुक्तिदर्शनात्
प्रयोगोऽयं साधारितमन्त्रम् । बान्धवजनं वाक्यं नैव करोति नाऽऽनपतोऽर्थः, पत्नी
न शुश्रूषते न सेवते, [“प्रास्तुष्टृदृशा समः” (१।३।५० पा०) इति आत्मनेपदम्]
धिक् कष्टं !! पुत्रोऽपि, का कथाऽन्वेतामिष्येयं, जरया अभिभूतम् आक्रान्तं, पुरुषं,
वृद्धमिष्येयं, अवज्ञायते अवमन्यते, [“अवज्ञायते” इति आर्धप्रयोगः इति कैचित्,
केचित्तु “अप्युद्विजतेतिगत्वान् यक्” इति कृत्वा ‘अवज्ञा करोति’ इति व्याख्या
नयति, अन्ये तु—“जरयाऽभिभूतपुरुषं पुत्रोऽप्यवज्ञायते” इति कर्मणि प्रयोगात्माकं
पाठं प्रकृत्य समादधति] । यद्वा—पुत्रोऽपि जरयाऽभिभूतपुरुषं, न शुश्रूषते इति
पुत्रावृषणः, अतः अवज्ञायते अवमन्यते, इत्थं सर्वदेवासाविति शेषः, सर्वकार्येषु
असामर्थ्यात् गानसङ्घोपादिविज्ञातिदर्शनात् इति भाषः । अत्रैवत्येनं साङ्गं सर्वमेव
विकल्पं भवति इति तात्पर्यम् । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १८७ ॥

(७) पराङ्मुखी—परावृत्तवदना, [“आङ्गाशोपसर्जना—” (३।१।५४ पा०)
इति ऊर्ध्व] ।

वेति ।—व्याख्यातोऽयं भाक् ॥ १८८ ॥

तत् श्रुत्वा चैरोऽपि आह,—

‘कर्त्तव्यं ते न पश्यामि कर्त्तव्यं चेद्विष्यति ।

पुनरप्यागमिष्यामि यदीयं नावगूहते’ ॥ १८८ ॥

तस्मात् चौरस्यापि उपकारिणः (च) श्रेयः चिन्त्यते, किं पुनरः शरणागतस्य ? अपि च, अयं (छ) तैः विप्रकृतोऽस्माकमेव (ज) पुष्टये भविष्यति, तदीयरन्ध्रदर्शनाय चेति, अनेन कारणेन अयम् अवध्यः” इति । एतदाकर्ण्य अरिमटेनोऽन्यं सचिवं वक्रनामं पप्रच्छ,—“भद्र ! साम्प्रतमेवंस्थिते किं कर्त्तव्यम् ?” सोऽब्रवीत्,—“देव ! अवध्योऽयम् । यतः,—

शत्रवोऽपि हितायैव विवदन्तः परस्परम् ।

चौरिण जौवितं दत्तं राक्षसेन तु गीयुगम्” ॥ १८९ ॥

अरिमटेनः प्राह,—“कथमेतत् ?” वक्रनासः कथयति,—

कथा १० ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने दरिद्रो द्रोणनामा ब्राह्मणः (भू) प्रतिग्रहधनः, सततं विविष्टवस्त्रानुलेपनगन्धमाख्यालङ्कार-

कर्त्तव्यमिति ।—आख्यातोऽयं प्राक् ॥ १८८ ॥

(च) श्रेयः,—मङ्गलम् ।

(छ) तैः—वायभैः । विप्रकृतः,—अवमानितः, ताडित इति यावत् ।

(ज) पुष्टये—वृद्धये । तदीयरन्ध्रदर्शनाय—तदीयानां—वायससम्पत्तिना, रक्षाया—छिद्राणां, वात्याङ्गविषयकान्तरानामित्यर्थः, दर्शनाय ।

अथव इति ।—परस्परं विवदन्तः विरुद्धोक्तिरूपं मृषा विषादं कुर्वन्तः, [वि-पूर्वकं सदधानीः विरुद्धोक्तिरुपविवादाद्यं “विभाषा विप्रश्रुति” (१३.५० पा०) इति आत्मनेपदस्य वेधाधिकत्वं व्यवस्थितत्वात् शत्रुप्रत्ययः] अत्रवाऽपि हितायैव, भवन्तीति शेषः, तथा हि, चौरिण जौवितं प्राणाः, दत्तं, राक्षसेन तु गीयुगं गीहयं, दत्तमित्यङ्ग-पञ्चः ॥ १८९ ॥

(भू) प्रतिग्रहधनः,—दानग्रहणमात्रजीवी इत्यङ्गः ।

ताम्बूलादिभोगपरिवर्जितः, (अ) प्ररुढ़केशश्मश्रुनखरोमोप-
चितः, शीतोष्णवातवर्षादिभिः परिशोषितशरीरः । तस्य च
केनापि यजमानेन (ट) अनुकम्पया शिशुगोयुगं दत्तम् ;
ब्राह्मणेन च (ठ) बालभावात् आरभ्य (ड) याचितघृततैल-
यवसादिभिः संवर्द्ध्य सुपुष्टं कृतम् । तच्च दृष्ट्वा सहसा एव
कथित् चौरः चिन्तितवान्,—‘अहमस्य ब्राह्मणस्य गोयुगमिटम्
अपहरिष्यामि’ इति निश्चित्य निशायां (ढ) बन्धनपाशं
गृहीत्वा यावत् प्रस्थितः, तावत् अर्धसार्गं (ण) प्रविरक्त-
तीक्ष्णदन्तपङ्क्तिः, उन्नतनासावंशः, प्रकटरक्तान्तनयनः, अप-
चितस्त्रायुसन्ततिः, नतगात्रः, शुष्ककपोलः, सुदुतदुतवह-
पिङ्गलश्मश्रुकेशशरीरः कथित् दृष्टः । दृष्ट्वा च तं तीव्रभय-
ज्वस्तोऽपि चौरोऽब्रवीत्,—‘कां भवान् ?’ इति । स आह,—

(अ) प्ररुदेति ।—प्ररुदे’,—प्ररुषेण रुद्धिं गतेरित्यर्थः, केशैः, श्मश्रुभिः, नखैः,
—कररुद्धैः, रोमभिः,—तन्वरुद्धैश्च उपचितः,—व्याप्तः, अर्धविरुद्धेण चौरकर्माभावा-
दिति भावः ।

(ट) अनुकम्पया—दयया । शिशुगोयुगं—नौवत्सद्वयम् ।

(ठ) बालभावात्—तथोक्तं बाल्योऽग्रेणवात् ।

(ड) याचितेति ।—याचिते’,—भिचिते, घृते, तैले, यवसादिभिः,—
घासादिभिश्च ।

(ढ) बन्धनपाशं—बन्धनरज्जुम् ।

(ण) प्रविरक्तेति ।—प्रविरक्ता—अन्धान्धा, दूरे दूरे अवस्थिता इत्यर्थः, तीक्ष्णा
—कराक्षा च, दन्तपङ्क्तिर्यस्य तथोक्तः । उन्नतनासावंशः,—उन्नतनासिकादण्डः ।
प्रकटेति ।—प्रकटे—उज्ज्वले, रक्तान्ते—लाहितप्रान्ते, नयने—नेत्रे यस्य सः ।
अपचितेति ।—अपचिता—क्षयत्वात् बहुनिर्मिता, स्त्रायुसन्ततिः,—यस्यनौसमूहो यस्य
तथाग्रतः । नतगात्रः,—नृकटेडः । शुष्ककपोलः,—शीघ्रगच्छः, कृशत्वादिति भावः ।
सुदुतेति ।—सुदु द्रुतः,—कृतधीनः, चतुर्द्विधिरिति शेषः, तथाविधः यः द्रुतवहः,—
कृपिः, तद्वत् पिङ्गलं—कृपिगं, श्मश्रुकेशशरीरं ग्रस्य तथाविधः ।

(त) 'सत्यवचनोऽहं ब्रह्मराक्षसः, भवान् अपि आत्मानं निवेदयतु' । सोऽब्रवीत्,—'अहं (य) क्रूरकर्मा चौरः, दरिद्रब्राह्मणस्य गोयुगं हर्तुं प्रस्थितोऽस्मि' । अथ (द) जातप्रत्ययो राक्षसोऽब्रवीत्—'भद्र ! षष्ठाङ्गकालिकोऽहम्, अतः तमेव ब्राह्मणम् अद्य भक्षयिष्यामि ; तत् सुन्दरमिदम् ; (घ) एककार्यो एव आवाम्' ।

अथ तो तत्र गत्वा (न) एकान्ते कालम् (प) अन्वेषयन्ती स्थितौ ; प्रसुप्ते च ब्राह्मणे तद्वचनार्थं प्रस्थितं राक्षसं दृष्ट्वा चौरोऽब्रवीत्,—'भद्र ! नैषः (फ) न्यायः, यतो गोयुगं मया अपहृतं पश्चात् त्वम् एनं ब्राह्मणं भक्षय' । सोऽब्रवीत्,—'कदाचित् अयं ब्राह्मणो गोशब्देन (ब) बुध्येत, तदा अनर्थकोऽयं मम (भ) आरम्भः स्यात्' । चौरोऽपि अब्रवीत्—

(त) सत्यवचनः,—यथायथाक्, सत्यं ब्रवीमि इत्यर्थः, अथवा तत्रास्मां प्रसिद्धः ।

(य) क्रूरकर्मा—निष्ठुरकायकारकः ।

(द) जातप्रत्ययः,—विशेषः । षष्ठाङ्गकालिकः,—षष्ठः षष्ठो भागः षष्ठाङ्गः, [षष्ठमङ्गः इति विषयः "राजाहःसत्विभ्यः—" (५. ४. ८१ पा०) इति टच्प्रत्ययः, ततः "षष्ठाङ्ग एतभ्यः" (५. ४. ८८ पा०) इति षष्ठ्यङ्गप्रत्ययः । स एव कालः षष्ठाङ्गकालः, तत्र भुङ्क्ते इति षष्ठाङ्गकालिकः [भुङ्क्ते उज्प्रत्ययः], १८वसस्य षष्ठ्यामाहं एव कृतनिधतभोजनः, दिवसम् अष्टभिः यामाहं १६भज्य तस्य षष्ठे एव यामाहं अपराह्नसमयरूपं यः सततमेव भुङ्क्ते तथामृत इत्यर्थः, अपराह्नसमयस्यैव राक्षसानां भोजनकालत्वेनावधारितत्वात् इति निष्कर्षः ।

(घ) एककार्यो—एकं—गुल्यं, दयोरैवापहरणकर्माणि नियुक्ततया एकविधमित्यर्थः, काल्ये—गोहरेणब्राह्मणप्राणहरणरूपं कर्म इत्यर्थः, यथोक्तौ ।

(न) एकान्त—गुह्यं । काल्य—समयम्, अवसरमिति यावत् ।

(प) अन्वेषयन्ती—अपेक्षमात्री ।

(फ) न्यायः—नीतिः, नीतिव्यभिक्तं यावत् ।

(ब) बुध्येत—जागृत्यात् ।

(भ) आरम्भः,—उपक्रमः, अनावरणरूप इत्यर्थः ।

‘तवापि यदि भक्षणाय उपस्थितस्य (म) अन्तरे एकोऽपि अन्तरायः स्यात्, तदाऽहमपि न शक्नोमि गोयुगम् अप-
हर्तुम् ; अतः प्रथमं मया अपहृते गोयुगे, पश्चात् त्वया ब्राह्मणो
भक्षयितव्यः’ । इत्यञ्च (य) अहम्पूर्विकया तयोर्विवदतोः
समुत्पन्ने (र) द्वैधे प्रतिरववशात् ब्राह्मणो जजागार । अथ तं
चौरोऽब्रवीत्,—‘ब्राह्मण ! त्वामिव अयं राक्षसो भक्षयितु-
मिच्छति’ । राक्षसोऽपि आह,—‘ब्राह्मण ! चौरोऽयं गोयुगं
तं अपहर्तुमिच्छति’ । एवं श्रुत्वा उत्थाय ब्राह्मणः सावधानो
भूत्वा (ल) इष्टदेवतामन्त्राध्यायेन आत्मानं राक्षसात्,
(व) उद्गूर्णलगुडेन च धीरात् गोयुगं ररक्ष । अतोऽहं ब्रवीमि,—
‘शत्रवोऽपि हितायैव’ इत्यादि” ।

अथ तस्य वचनम् अवधार्यै अरिमर्दनः पुनरपि प्राकार-
कर्णम् अपृच्छत्,—“कथय, किमत्र मन्यते भवान् ?” सोऽब्रवीत्,
—“देव ! अबध्य एवायं, यतो रक्षितेन अनेन कदाचित् परस्पर-
प्रीत्या कालः सुखेन गच्छति । उक्तञ्च,—

परस्परस्य मर्माणि ये न रक्षन्ति जन्तवः ।

त एव निधनं यान्ति वल्गोकोदरसर्पवत्” ॥ १८१ ॥

(म) अन्तर—मध्ये । अन्तरायः,—विघ्नः ।

(य) अहम्पूर्विकया—अहमभावे चौराधिपत्यानि, गहमेवायं भक्षयिष्यामि
इत्येवंरूपयैत्यर्थः, (“अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहम्पूर्विका ख्याता” इत्यमरः) ।

(र) द्वैध—द्वन्द्व, कलह इत्यर्थः । प्रातरववशात्—प्रतिकूलशब्दस्य जायमान-
त्वात्, कलहजानतकलहरवादित्यर्थः, [हृत्त्वर्थं पञ्चमी] ।

(ल) इष्टेति ।—इष्टाया देवतायाः मन्त्राध्यायेन मन्त्रोच्चारणेन इत्यर्थः ।

(व) उद्गूर्णलगुडेन—उद्गूर्ण—उत्खिप्तग, उद्यतेनेत्यर्थः, (“उद्गूर्णोद्यते”
इत्यमरः) लगुडेन—दण्डेन ।

परस्परस्योक्त ।—ये जन्तवः प्राणिनः, परस्परस्य अर्थोऽन्वयः, [“कर्मव्यतिहारे—”

(भा०) इति परब्रह्मण इति, “असमाधवद्वाचं—” (भा०) इति सुते च, कक्षात्

परिमर्दनोऽन्नवीत्,—“कथमेतत् ?” प्राकारकर्णः कथयति,—

कथा ११ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् नगरे देवशक्तिर्नाम राजा, तस्य च पुत्रः (अ) जठराश्रयेण उरगेण प्रतिदिनं प्रत्यङ्गं (ष) क्षीयते ; अनेकोपचारैः सद्दैवैः सञ्छास्त्रोपदिष्टौषधयुक्त्याऽपि चिकित्स-
मानो न स्वास्थ्यमाप्नोति । अथ असौ राजपुत्रः (स) निर्वेदात् देशान्तरं गतः कस्मिंश्चित् नगरे (ह) भिक्षाऽटनं कृत्वा महति देवालये कालं यापयति ।

अथ तत्र नगरे बालिर्नाम राजा आस्ते, तस्य च द्वे दुहितरौ (क) यौवनस्थे तिष्ठतः ; ते च प्रतिदिवसमादित्योदये पितुः (ख) पादान्तिकमागत्य नमस्कारं चक्रतुः । तत्र च एका दिलात् विसर्गैस्व सः] मर्माणि आन्तररुह्यानि, गोष्ठविषयानित्यर्थः, न रक्षन्ति, त एव बालीकोदरसंपन्नं बालीकोदरयोः बालीके उदरे च स्थितौ संपर्पे इव, [“न भिक्ष-
वचने भिक्षं न क्षीर्माधकताऽपि वा । उपमादूषणाद्याल यमोदगो न क्षीयताम् ॥” इति निबन्धात् अनोपमानोपमेययोः भिक्षवचनप्रयोगो न दोषायति सुधीर्भिर्बिभाव्यन्] निधनं याति निधनं इत्यर्थः ॥ १८१ ॥

(अ) जठराश्रितः—जठरमुदरनेत्र, आश्रयो यस्य तेन, उदरस्थेन इत्यर्थः । उरगेण—संपन्नं । प्रत्यङ्गं—प्रत्यक्षं, हस्तपादादिषु अवयवेषु इत्यर्थः ; [अङ्गमङ्गं प्रति इति विभक्ते वीक्षाऽर्थे अव्ययीभावः] ।

(ष) क्षीयते—क्षीयतेति, क्षास्त्रमापद्यते इत्यर्थः, [क्षीयते इति पठं कर्म-
कर्तरि साधु, तथा च वामनः,—“क्षीयते इति कर्मकर्तरि” (५ अधि० २७० ५ सू०)] । अनेकोपचारैः,—नामाविद्याभिः प्रक्रियाभिः । सद्दैवैः,—सुचिकित्सकैः । सञ्छास्त्रेति ।—सञ्छास्त्रेषु—उत्कृष्टशास्त्रेषु, आयुर्वेदादिष्वित्यर्थः, उपदिष्टानि—निर्णीतानि, यानि औषधानि—अवयवानि, तेषां युक्ता—प्रयोगेण ।

(स) निर्वेदात्—वैराग्यात् ।

(ह) भिक्षाऽटनं—भिक्षार्थं पर्यटनम् ।

(क) यौवनस्थे—युवत्वी इत्यर्थः ।

(ख) पादान्तिकं—परचरणीयम् ।

अब्रवीत्,—‘विजयस्व महाराज ! यस्य प्रसादात् सर्वं सुखं लभ्यते’ । द्वितीया तु—(ग) ‘विहितं भुङ्क्ष्व महाराज !’ इति ब्रवीति । तत् श्रुत्वा प्रकुपितो राजा अब्रवीत्,—‘भो मन्त्रिणः ! एनां (घ) दुष्टभाषिणीं कुमारिकां कस्यचित् (ङ) वैदेशिकस्य प्रयच्छत, येन (च) निजविहितम् इयमेव भुङ्क्ते’ । अथ ‘तथा’ इति (छ) प्रतिपद्य, अल्पपरिवारा सा कुमारिका मन्त्रिभिः तस्य (ज) देवकुलाश्रितराजपुत्रस्य प्रतिपादिता । सा अपि (झ) प्रहृष्टमानसा तं पतिं देववत् (ञ) प्रतिपद्य आदाय च अन्यविषयं गता ।

ततः कस्मिंश्चित् दूरतरनगरप्रदेशे (ट) तडागतटे राजपुत्रम् आवासरक्षायै (ठ) निरूप्य, स्वयञ्च घृततल्लवणतण्डुलादि-
क्रयनिमित्तं सपरिवारा गता । कृत्वा च क्रयविक्रयं यावत्

(ग) विहितं—सकर्मोपाजितम् ।

(घ) दुष्टभाषिणीम्—अप्रियवादिनीम् ।

(ङ) वैदेशिकस्य—[विदेशे वसतीति ठक्, तस्य] विदेशीयजनस्य, [सम्बन्धविषयस्य सम्प्रदाने षष्ठो] । प्रयच्छत—प्रदत्त ।

(च) निजविहितं—स्वकृतं, कर्मफलानिति भावः ।

(छ) प्रतिपद्य—स्वीकृत्य । अल्पपरिवारा—अल्पमात्रानुचरो ।

(ज) देवेति ।—देवकुलं—देवमवनं, देवालयमित्यर्थः, (“कुलं जनपदे गोत्रे.....। भवते च तत्रोक्तौ” इति मेदिनी) आश्रितस्य—तत्रावस्थितस्य, [“द्वितीया त्रितातोत—” (१।२४ पा०) इति द्वितीयासमासः] राजपुत्रस्य । प्रतिपादिता—अर्पिता ।

(झ) प्रहृष्टमानसा—आनन्दितचित्ता ।

(ञ) प्रतिपद्य—स्वीकृत्य, ज्ञत्वा इत्यर्थः । अन्यविषयं—अन्यदेशं, देशान्तर-मित्यर्थः, (“विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी) ।

(ट) तडागतटे—त्रक्षाशयतीरे ।

(ठ) निरूप्य—नियुज्य ।

आगच्छति, तावत् स राजपुत्री वल्लीकोपरि कृतमूर्धा प्रसुप्तः । तस्य च मुखात् भुजगः फणां निष्क्रम्य वायुमग्राति । तत्र एव च वल्लीकोऽपरः सर्पे निष्क्रम्य तथा एव आसीत् । अथ तयोः परस्परदर्शनेन क्रोधमरक्तलोचनयोः मध्यात् वल्लीकस्थेन सर्पेण उक्तं,—‘भो भो दुरात्मन् ! कथं सुन्दर-सर्वाङ्गं राजपुत्रमित्यं (ङ) कदर्थयसि ?’ मुखस्योऽहिरब्रवीत्,—‘भो भोः ! त्वया अपि दुरात्मना अस्य वल्लीकस्य मध्ये कथमिदं दूषितं (ठ) हाटकपूर्णं कलसयुगलम् ?’ इति । एवं तौ परस्परस्य (ण) मर्माणि उद्घाटितवन्तौ । पुनः वल्लीक-स्योऽहिरब्रवीत्,—‘भो दुरात्मन् ! (त) भेषजमिदं ते किं कोऽपि न जानाति यत्, (थ) जीर्णोत्फालितकाञ्चिकराजिका-पानेन भवान् विनाशम् उपयाति ?’ अथ उदरस्योऽहिरब्रवीत्,—‘तवापि एतत् भेषजं कश्चिदपि न वेत्ति यत्, उष्णतैलेन वा महोष्णोदकेन तव विनाशः स्यात् ?’ इति ।

एवञ्च सा राजकन्या (द) विटपान्तरिता तयोः पर-स्परालापान् (ध) मर्ममयान् आकर्ण्य तथा एव

(ङ) कदर्थयसि—क्षेययसि ।

(ठ) हाटकपूर्णं—सुवर्णपूर्णम्, (“स्वये सुवर्णे कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्” इत्यमरः) । कलसयुगलं—कुम्भद्वयम् ।

(थ) मर्माणि—रहस्यानि इत्यर्थः । उद्घाटितवन्तौ—प्रकाशितवन्तौ ।

(त) भेषजम्—भोजनम् ।

(ध) जीर्णं ।—जीर्णयोः,—पुरातनयोः, उत्फालितयोः,—बाह्योदितयोः, काञ्चिकराजिकयोः,—काञ्चिकं—“काञ्जी” इति प्रसिद्धं, राजिका—राजकवर्णः, “राक्ष” इति प्रसिद्धः, तयोः पानेन, (“राजिकाऽपि च केदारे राजसर्वपरेष्ठयोः” इति मेदिनी) ।

(द) विटपान्तरिता—उच्छवासाऽन्तरावस्थिता ।

(ध) मर्ममयान्—रहस्यपूर्णान् इत्यर्थः ।

(न) अनुष्ठितवती, विधाय अव्यङ्गं नीरोगं भर्त्तारं, (प) निधिञ्च परमम् आसाद्य स्वदेशाभिमुखं प्रायात् । तत्र च पिष्टमाढ-
स्वजनैः (फ) प्रतिपूजिता विहितोपभोगं प्राप्य सुखेन अव-
स्थिता । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘परस्परस्य मर्माणि’ इत्यादि” ।

तच्च श्रुत्वा स्वयम् अरिमर्दनोऽपि एवं (ब) समर्थितवान् ।
तथा च (भ) अनुष्ठितं दृष्ट्वा (स) अन्तर्लीनं विहस्य रक्ताक्षः पुन-
रब्रवीत्,—“कष्टम् !! विनाशितोऽयं भवद्भिः अन्यायेन स्वामी ।
उक्तञ्च,—अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाञ्च विमानना ।

त्रौणि तत्र प्रवर्त्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥ १८२ ॥

तथा च,—प्रत्यक्षेऽपि कृते पापे मूर्खः सान्ना प्रशाम्यति ।

रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसाऽवहत्” ॥ १८३ ॥

(न) अनुष्ठितवती—कृतवती सती । विधाय—कृत्वा । अव्यङ्गम्—
अविगलिताङ्ग, परिपुष्टशरीरमित्यर्थः ।

(प) निधिं—वन्धोक्ताभ्यन्तरस्थितं सुवर्णपूर्णकलसम् इत्यर्थः ।

(फ) प्रतिपूजिता—प्रत्यभिनिन्दिता, आदृता इत्यर्थः । विहितोपभोग—भाग्य-
सम्पत्तिश्चैव ।

(ब) समर्थितवान्—शरणागतस्य शत्रोः रक्षणं कर्त्तव्यमिति स्थिरोचकार इत्यर्थः ।

(भ) अनुष्ठितम्—अनुष्ठान, शरणागतं काकं रक्षितुं परिश्रुतं व्यापार-
मिति भावः ।

(स) अन्तर्लीनम्—अन्तर्निर्गुदम्, अप्यटम् इत्यर्थः ।

अपूज्या इति ।—यत्र देशे, अपूज्या अपूजनीयाः, पूजाऽनङ्गा इत्यर्थः, नोचा इति
यावत्, जना, इति शेषः, पूज्यन्ते सर्वाकृत्यन्ते, पूज्यानाञ्च पूजाङ्गणाञ्च, विमानना
अवमानना, क्रियते इति शेषः, तत्र दुर्भिक्षं भिक्षाऽभावः, शस्त्रहानिरिति यावत्,
मरणं मृत्युः, भयञ्च, रोगादिजनितमिति भावः, मरणाभिति शेषः, एतानि त्रौणि
प्रवर्त्तन्ते सम्भवन्ति, “प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः” इति आख्यात
अकार्यकारणेन तस्मिन् राष्ट्रे नियतम् अमङ्गलमेव जायते इति भावः ॥ १८२ ॥

प्रत्यक्षे इति ।—मूर्खो बुद्धिहीनः, जनः इति शेषः, प्रत्यक्षे साक्षात्, पापे कृतेऽपि
साक्षात् सन्तोषजनकवाक्येनेत्यर्थः, पापकारिण इति शेषः, प्रशाम्यति प्रसीदति इत्यर्थः ;

मन्त्रिणः प्राहुः,—“कथमेतत् ?” रत्ताक्षः कथयति,—

कथा १२ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने वीरधरो नाम रथकारः, तस्य भार्या कामदमनौ, सा च (य) पुंसन्तीति जनापवादसंयुक्ता । सोऽपि तस्याः परीक्षणार्थं व्यचिन्तयत्,—‘अथ मया अस्याः परीक्षणं कर्तव्यम् । उक्तञ्च यतः,—

यदि स्यात् पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलाच्छनः ।

स्त्रीणां तदा सतीत्व स्यात् यदि स्यात् दुर्जनो हितः ॥१८४॥

जानामि च एनां लोकवचनात् असतोम् । उक्तञ्च,—

यच्च वेदेषु शास्त्रेषु न दृष्टं न च संयुतम् ।

तत् सर्वं वेत्ति लोकोऽयं यत् स्यात् ब्रह्माण्डमध्यगम् ॥१८५॥

एवं सम्प्रधार्य भार्याम् अवोचत्,—‘प्रिये ! प्रभातेऽहं ग्रामान्तरं यास्यामि, तत्र कतिचिद्दिनानि लगिष्यामि, तत् त्वया

तथा हि, रथकारः सुवधरः, सनारा सोपपत्तिका, स्त्रिया निजा, [“स्त्रियाम्” इत्यत्र “भस्त्रैवा” (७।१।४७ पा०) इति सूत्रेण वैकल्पिके इकारे कृते “स्त्रियाम्” इत्यपि भवति] भार्या शिरसा अवहित वदति च ॥ १८३ ॥

(य) पुंसन्ती—असती, परपुरुषगामिनोत्पत्तिः, भटा इति यावत्, (“पुंसन्ती चर्षिणी बन्धकसती कुलटेलरी” इत्यमरः) । जनापवादसंयुक्ता—लोकनिन्दायुता ।

यदीति ।—यदि पावकः अग्निः, शीतः शीतलः, वा अथवा, शशलाच्छनः चन्द्रः, प्रोष्णः प्रकषेण उष्णः, स्यात्, यदि दुर्जनः हितः हितकरः, सुजनः इत्यर्थः, स्यात्, तदा स्त्रीया सतीत्वं स्यात्; यथा एते असम्भवाः भावाः कदाचिदपि न सम्भवन्ति, तथा नारीणामपि सतीत्वं न सम्भवति इति निष्कर्षः; अपत्याः स्त्रियः प्रायेवासत्य इति भावः ॥ १८४ ॥

यच्चेति ।—वेदेषु सामादिवु, शास्त्रेषु पुराणादिवु, च यत् न दृष्टं, न च संयुतं, ब्रह्माण्डमध्यगं जगतीयं, यत् ज्ञातं, अथ लोकः सासारिकजनः, तत् सर्वं वेत्ति जानाति, लोकेषु किमपि गुप्तं न तिष्ठति इति भावः; अतः सर्वविदां तेषां नाकस्म नावज्ञेयतया परीक्षणवशमेव विधेयमित्याशयः ॥ १८५ ॥

किमपि पाथेयं मम योग्य विधेयम्' । साऽपि तद्वचनं श्रुत्वा
(२) हर्षितचित्ता, श्रौत्सुक्तात् सर्वकार्याणि सन्त्वज्य, सिद्धमङ्गं
वृत्तशर्कराप्रायमकरोत् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

दुर्दिवसे घनतिमिरे वर्षति जलदे महाऽटवोप्रभृतौ ।

पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १८६ ॥

अथ असौ प्रत्युषे उत्थाय खगृह्णात् निर्गतः । साऽपि तं
प्रस्थितं विज्ञाय प्रहसितवदना (ल) अङ्गसंस्कारं कुर्वाणा कथ-
ञ्चित् तद्विवसम् (व) अत्यवाहयत् । अथ (श) पूर्वपरिचितविट-
गृहे गत्वा तं प्रत्युक्तवती,—‘स दुरात्मा मे पतिर्ग्रामान्तरं गतः ;
तत् त्वया अस्मद्गृहे प्रसुप्ते जने समागन्तव्यम्’ । (ष) तथाऽनु-
ष्ठिते स रथकारोऽस्थे दिनम् (स) अतिवाह्य, प्रदोषे खगृहे
(ह) अपरद्वारेण प्रविश्य शय्याऽधस्तले निभृतो भूत्वा स्थितः ।

(२) [हर्षितेत्यत्र तारकादित्यादिभ्यः] । श्रौत्सुक्तात्—उत्कण्ठावशात्, उप-
नायकार्यमिति भावः । वृत्तशर्कराप्रायं—वृत्तमिश्रितशर्करावहुलम् ।

दुर्दिवसे इति ।—घनतिमिरे सान्द्रतमनि, गाढान्धकार इत्यर्थः, दुर्दिवसे मेघा-
च्छन्नदिने, जलदे मेघे, वर्षति, महाऽटवोप्रभृतौ महाऽस्थप्रभृतिप्रदेशे, तथा पत्यु-
र्विदेशगमने जघनचपलायाः कामुकाः, अष्टाया इत्यर्थः, परमसुखं भवतीतीति,
भवतीति शब्दः ; दुर्दिनादौ च अन्यैः ज्ञातमशक्यत्वात्, पत्युर्विदेशगमने च गृहेऽपि
सर्वथा विघ्नान्नावाहिति भावः । जघनचपलानाम् आया इत्यम् ॥ १८६ ॥

(ल) अङ्गसंस्कारं—शरीरशोधनपूर्वकमङ्गरागादिधारणम् ।

(व) अत्यवाहयत्—वापयामास ।

(श) पूर्वति ।—पूर्वपरिचितस्य—प्राक् संस्तुतस्य, (‘संस्तवः स्नात् परिचयः’
इत्यमरः) विटस्य—जारस्य इत्यर्थः, गृहे ।

(ष) तथाऽनुष्ठिते—तथा—तादृशे व्यापारे, जगन्मोहोत्पत्ते इत्यर्थः, अनुष्ठिते
—कृते, व्यवस्थापिते इति भावः, तथा कुलटयेति शेषः ।

(स) अतिवाह्य—गमयित्वा । प्रदोषे—रजनौमुखे ।

(ह) अपरद्वारेण—पृथग्द्वारेण इत्यर्थः, खिड्की* इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन ।
निभृतः,—प्रच्छन्न इत्यर्थः । *

एतस्मिन्नन्तरे सः (क) देवदत्तः समागत्य तत्र (ख) शरणे
उपविष्टः । तं दृष्ट्वा रोषाविष्टचित्तो रथकारो व्यचिन्तयत्,—
'किम् एनम् उत्थाय हन्मि ? अथवा (ग) हेलया एव
प्रसुप्तौ द्वौ अपि एतौ व्यापादयामि ? परं पश्यामि तावदस्याः
(घ) चेष्टितं, शृणोमि च अनन सह आलापान्' । अत्रान्तरे
(ङ) सा गृहद्वारं निभृतं विधाय शयनतन्त्रम् आहूता ।

अथ तस्याः तत्र आरोहन्त्या रथकारशरीरे पादां विलम्बः ।
ततः सा व्यचिन्तयत्,—'नूनम् एतेन दुरात्मना रथकारेण
मत्परीक्षणार्थं (च) भाव्यम् ; ततः (छ) स्त्रीचरित्रविज्ञानं
किमपि करोमि' । एवं तस्याः चिन्तयन्त्याः स देवदत्तः स्पर्शोत्-
सुको बभूव । अथ तया (ज) कृताञ्जलिपुटया अभिहितं,—
'भो महाऽनुभव ! न मे शरीरं त्वया स्पर्शनीयं, यतोऽहं पतिव्रता
महामती च ; न चेत्, शापं दत्त्वा त्वां भस्ममात् करिष्यामि' ।
स आह,—'यदि एवं, तर्हि त्वया किमहम् आहूतः ?' सा अब्र-
वीत्,—'भोः ! शृणुष्व एकाग्रमनाः, अहमद्य प्रत्यूषे देवता-
दर्शनार्थं (झ) चण्डिकाऽऽयतनं गता, तत्र अकस्मात् खे वाणी

(क) देवदत्तः,—तदाख्यो विष्टः ।

(ख) शरणे—गृहे, ("शरणं गृहरक्षिणीर्वररक्षयोरपि" इति मेदिनी) ।

(ग) हेलया—अनायासेन, प्रसुप्तत्वादिति भावः ।

(घ) चेष्टितं—व्यवहारम् ।

(ङ) सा—रथकारजाया । निभृतं—बह्मिन्यर्थः ।

(च) भाव्यं—भावितव्यम् ।

(छ) स्त्रीति ।—स्त्रीया चरित्रस्य विज्ञानं—विशेषेण ज्ञानं, ज्ञानोपायम्
इत्यर्थः, अशिक्षितपटुनां स्त्रीणां आलोचितत्वाभावात्तद्विनिर्वाणस्य क्षितिं परिचय-
मसौ ददामीति यावत् ।

(ज) कृताञ्जलिपुटया—कृतः अञ्जलिपुटः,—बद्धकरः यया तया, बद्धपुष्प-
मेकीकृत इत्यर्थः, ("वी युतावञ्जलिः पुमान्" इत्यमरः) ।

(झ) चण्डिकाऽऽयतनं—चण्डीमन्दिरम् । खे वाणी—आज्ञापवाणी इत्यर्थः ।

सञ्ज्ञाता, 'पुत्रि ! किं करोमि ? भक्ताऽसि मे त्वं, परं षण्मासाभ्यन्तरे (ज) विधिनियोगात् विधवा भविष्यसि' । ततो मया अभिहितं,—'भगवति ! यथा त्वम् आपदं वेत्सि, तथा तत्प्रतीकारमपि जानासि ; तत् अस्ति कश्चित् उपायः, येन मे पतिः शतसंवत्सरजीवी भवति ?' ततः तथा अभिहितं—'वत्से ! (ट) सन्नपि नास्ति, यतः तव (ठ) आयत्तः स प्रतीकारः' । तत् श्रुत्वा मया अभिहितं,—'देवि ! यदि तत् मम प्राणैर्भवति, तत् आदिश, येन करोमि' । अथ देव्या अभिहितं,—'यदि अद्यदिने परपुरुषेण सह एकस्मिन् शयने समारूढ्य आलिङ्गनं करोषि, तत् तव (ड) भर्तृमत्तोऽपमृत्युः (ढ) तस्य सञ्चरति, भर्ताऽपि पुनः वर्षशतं जीवति' । तेन त्वं मया (ण) अभ्यर्थितः ; तत् यत् किञ्चित् कर्तुमनाः तत् कुरुष्व, न हि देवतावचनम् अन्यथा भविष्यति इति निश्चयः' । ततः (त) अन्तर्हासविकाशमुखः स तदुचितम् आचचार । सोऽपि रथकारो मूर्खः तस्याः तदचनमाकर्ण्य (थ) पुलकाङ्किततनुः शय्याऽधस्तात् निष्क्रम्य तामुवाच,—'साधु पतिव्रते ! साधु

(ज) विधिनियोगात्—देवनिर्बन्धात् ।

(ट) सन्नपि—विद्यमानोऽपि, प्रतीकार इति शेषः ।

(ठ) आयत्तः,—आधौनः ।

(ड) भर्तृमत्तः,—पतिव्रतः, पत्नी अवश्यमेव समापतिष्यन् इत्यर्थः ।

(ढ) तस्य—परपुरुषस्य, सञ्चरति—समापतति, संलग्नति इत्यर्थः, तव भर्तृ-
रपमृत्युस्तस्मिन् परपुरुषे सङ्गमति इति भावः ।

(ण) अभ्यर्थितः,—याचितः ।

(त) अन्तर्हासेति ।—प्रत्यङ्गहासेन प्रफुल्लवदनः, खोरानन इत्यर्थः ।

(थ) पुलकेति ।—पुलकेः,—रीमासेः, अङ्किता—चित्रिता, व्यासा इत्यर्थः, शयः,—प्रतीकं यच्च तदाभूतः, कण्ठवितकलेवर इत्यर्थः ।

(द) कुलनन्दिनि ! अहं (ध) दुर्जनवचनशङ्कितहृदयः
 त्वत्परीक्षानिमित्तं (न) ग्रामान्तरव्याजं कृत्वा अत्र खट्वाऽध-
 स्तले (प) निवृत्तं लीनः ; तत् एहि, आलिङ्ग्य माम् ; त्वं
 (फ) स्वभर्तृभक्तानां मुख्या नारीणां, यत् एवं ब्रह्मव्रतं पर-
 सङ्केऽपि पालितवती, (ब) मदायुर्हृदि कृते अपमृत्युविनाशार्थं च
 त्वमेवं कृतवती । तामिव मुक्ता सखेहम् आलिङ्गितवान्, ततः
 स्वस्कन्धे ताम् आरोप्य, तमपि देवदत्तम् उवाच,—‘भो मद्याऽनु-
 भव ! मत्पुण्यैः त्वमिह आगतः, त्वत्प्रसादात् मया प्राप्तं वर्ष-
 शतप्रमाणमायुः, तत् त्वमपि माम् आलिङ्ग्य मत्स्कन्धे
 समारोह’ । इति जन्मन् अनिच्छन्तमपि देवदत्तमालिङ्ग्य
 बलात् स्वकीयस्कन्धे आरोपितवान् । ततश्च नृत्यं कृत्वा,—‘हे
 ब्रह्मव्रतधराणां (भ) धुरीण ! त्वयाऽपि मयि उपकृतम्’ इत्यादि
 उक्त्वा स्कन्धात् उत्तार्य, यत्र यत्र स्वजनगृहद्वारादिषु बभ्राम,
 तत्र तत्र तयोः उभयोरपि तद्गुणवर्णनम् अकरोत् । अतोऽहं
 ब्रवौमि,—‘प्रत्यचेऽपि कृते पापे’ इत्यादि ।

(द) कुलनन्दिनि ।—वंशानन्ददायिनि । सत्कुलप्रसूते । इत्यर्थो वा ।

(ध) दुर्जनेति ।—दुष्टजनवाक्येन सन्दिग्धचित्तः ।

(न) ग्रामान्तरव्याजं—ग्रामान्तरगमनरूपं कृतम् ।

(प) निवृत्तं—प्रच्छिन्नम् । लीनः,—स्थितः ।

(फ) स्वभर्तृभक्तानां—पतिपरायणानाम् । मुख्या—श्रेष्ठा । ब्रह्मव्रतं—तपो-
 उपनिषत्तम् ; यथा,—‘ब्रह्मव्रताख्यव्रतविशेषतुल्यं कष्टसाध्यं निवर्तनविशेषमित्यर्थः ;
 प्रोक्तं पद्मपुराणे,—“ब्रह्मायं काचनं कृत्वा तिस्राराधिसमन्वितम् ।……॥ सम्पूज्य
 वप्रदन्मयं मातुष्वस्त्रावभ्राषतम् ।……॥ एतद्ब्रह्मव्रतं नाम निर्वाणफलदं गुणम् ॥”
 इति । परसङ्के—परपुरुषसङ्केतात् । पालितवती—रक्षितवती ।

(ब) मदीति ।—मम आयुषः हृदि कृते—मदीयजीवनकालवर्द्धनाय इत्यर्थः ।

(भ) धुरीण !—अधीनः ।

तत् सर्वथा (म) मूलोत्खाता वयं विनष्टाः स्मः । सुष्ठु
क्षुब्ध इदमुच्यते,—

मित्ररूपा हि रिपवः सन्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये हितं वाक्यमुत्सृज्य विपरीतोपसेविनः ॥ १८७ ॥

तथा च,—सन्तोऽप्यर्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिनः ।

अप्राज्ञान् मन्त्रिणः प्राप्य तमः सूर्योदये यथा ॥ १८८ ॥

ततः तद्वचोऽनादृत्य सर्वे ते स्थिरजीविनम् (य) उत्क्षिप्य
स्वदुर्गमानेतुमारब्धाः ।

अथ आनीयमानः स्थिरजीवी आह,—“देव ! अद्य
(र) अकिञ्चित्कारेण एतदवस्थेन किं मया (ल) उपसङ्गृहीतेन ?

(म) मूलोत्खाताः,—मूलम उत्खातम्—उत्खलित येषां ते तथोक्ताः, मूलेन
क्षुब्ध उत्खलितः इत्यर्थः ।

मित्रेति ।—ये जनाः, हितं हितकरं, वाक्यं वचनम्, उत्सृज्य परित्यज्य, अनभि-
षाय इत्यर्थः, विपरीतोपसेविनं विपरीतम् अहितम्, उपसेवने अभिदधति इति
तथोक्ताः, भवन्तीति शेषः, सन्भाव्यमुपदिशन्ति इत्यर्थः, विचक्षणैः, विद्वद्भिः, ते
मित्ररूपा बन्धुरूपधारिणः, रिपवः हि शत्रव एव, सन्भाव्यन्त मन्त्रिणः, अहितोपदेष्टार
एव शत्रवः, हितोपदेष्टार एव मित्राश्चेति फलितम् ॥ १८७ ॥

जना इति ।—सूर्योदये तः, यथा अन्धकारमिव, अन्धकारं यथा विनश्यति,
तथा इत्यर्थः, देशकालविरोधिनः यास्मान् देशे काले वा यत्कर्तव्यं, तद्विपरीतमा-
चरतः, देशकालविरुद्धबुद्धीर्नित्यः, अत एव अप्राज्ञान् अविचक्षणान्, मूर्खान् इत्यर्थः,
मन्त्रिणः प्राप्य जम्बा, तद्वचनमागत्य इत्यर्थः, सन्तोऽपि समीचीना, अपि, अन्धबन्धु-
प्रभवोन्मत्ता अपीत्यर्थः, अर्था बन्धुनि, राज्ञ इति शेषः, विनश्यन्ति विनाशं याप्सि ;
मन्त्रिबुद्धिबोधशून्यैः कार्यसिद्धौ हेतुरिति भावः ॥ १८८ ॥

(य) उत्क्षिप्य—उत्क्षेप्य ।

(र) अकिञ्चित्कारेण—किमपि कर्तुमशक्तेन इत्यर्थः । एतदवस्थेन—एता-
न्मवस्थां प्राप्तेन ।

(ल) उपसङ्गृहीतेन—सम्पन्नं गृहीतेन ।

(व) यत्कारणमिच्छामि दीप्तं वक्रिमनुवेष्टुम् ; तत् अहमि
मामग्निप्रदानेन (श) समुद्धर्तुम् । अथ रक्ताक्षः तस्य अन्तर्गत-
भावं ज्ञात्वा अब्रवीत्,—“ किमर्थम् आग्निपतनमिच्छसि ? ”
सोऽब्रवीत्,—“ अहं तावत् युष्मदर्थे इमाम् आपदं मेघवर्णेन
प्रापितः ; (ष) तदिच्छामि तेषां वैरयातनार्थम् उन्मूलकत्वम् ”
इति । तच्च श्रुत्वा राजनीतिकुशलो रक्ताक्षः प्राह,—“ भद्र !
कुटिलस्त्वं. (स) कृतकवचनचतुरस्र, उलूकयोनिस्त्वाभावेऽपि
तव स्वकीया एव वायसयोनिः श्लाघ्या । श्रूयते च एतत्
(ह) आख्यानकम् ;—

सूर्य्ये भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं माहृतं गिरिम् ।

स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥ १८८ ॥

मन्त्रिणः प्रोचुः,— “ कथमेतत् ? ” रक्ताक्षः कथयति,—

कथा १३ ।

“ आस्त (क) विषमशिलातल-सुखलिताम्बुनिर्घोष-अवण-
सन्त्रस्तमत्स्यपरिवर्त्तनसञ्ज्ञानितश्चेतफेनशबलतरङ्गाया गङ्गायाः

(व) यत्कारणं—यद्वचमताङ्गतारत्वर्थः । दीप्तं—प्रज्वलितम् । अनुवेष्टुं
—प्रवेष्टुम् ।

(श) समुद्धर्तुं—सत्यक् परित्रातुम् इत्यर्थः, मरणे सर्वधनवानिवारणादिति
भावः ।

(ष) तदिति ।—तत्—अथ एव, उन्मूलकत्व—पेषकत्वम्, इच्छामि—अभि-
प्रेक्षामि, यतः सन् उलूकीभूय स्ववैरिणः निर्व्यासविषुमभिलषामि इत्यर्थः ।

(स) कृतकति ।—कृत्रिमवाक्यद्वित्याद्यपटु, चाटुवचनरचनाभिप्राय इत्यर्थः ।

(ह) आख्यानकम्—इतिवृत्तम् ।

सूर्य्यमिति ।—मूषिका उन्मुग्री, सूर्य्ये पर्जन्यं मेघ, माहृतं बाहुं, गिरिं पर्वतं,
भर्तारं पतिम्, उन्मूल्य विहाय, स्वजातिं निजजातीयं, भर्तारमन्त्रवृत्तः, प्राप्ता,
भवः स्वजाति. दुरतिक्रमा दुष्प्रजा, नैव स्वभावानुप्राप्त्यक्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥ १८८ ॥

(क) विषमेति ।—विषमेतु—उन्नताऽऽगतेषु, श्लाघातमेषु—उपश्लाघ्येषु,

तटे (ख) जपनियमतपःस्वाध्यायोपवासयोगक्रियानुष्ठानपरा-
यथैः, परिपूतपरिमितजलजिघृक्षुभिः, (ग) कन्दमूलफलशैवला-
भ्यवहारकदर्थितशरीरैः, (घ) वस्त्रलङ्घतकौपीनमात्रप्रच्छादनैः
तपस्त्रिभिः (ङ) आकीर्णमाश्रमपदम् । तत्र याज्ञवल्क्यो नाम
(च) कुलपतिः आसीत् । तस्य (छ) जाह्नव्यां स्नात्वा (ज) उपस्रष्टुम्
आरब्धस्य करतले, (झ) श्येनमुखात् परिभ्रष्टा मूषिका पतिता ।

स्नतिताना—पतिताना, प्रतिष्ठितानामित्यर्थः, अश्वना—जलाना, निर्घोषस्य—कल-
कलरवस्य, श्रवणात्, सन्तप्ताः,—सस्यक् भीताः, ये मर्याः, तेषां यत् परिवर्त्तनम्—
उद्वेगप्रसन्नोद्वेगवर्त्तनमित्यर्थः, तेन सञ्चरिताः,—जाताः, ये श्रेताः,—शुक्लाः, फेनाः,—
विह्वलिताः, तैः श्रवणाः,—चर्चिताः, मित्रिता इत्यर्थः, तरङ्गा वस्या तद्याभुतायः ।

(ख) जपेति ।—जपः,—तपः, शब्दमवलोक्य भक्त्याश्रयं, नियमः,—शान्द-
नियमः, तपः,—चान्द्राध्यायाद, स्वाध्यायः,—वेदपाठः, उपवासः,—चक्षुरावा-
भोगजनकः, अशमनमित्यर्थः, योगः,—समाधिः, गोचरब्रह्मचरैकचित्तनमित्यर्थः,
क्रिया—होमादिका, एतासाम् अनुष्ठानम्—आचरणं, परं—श्रेष्ठम्, एकमात्रमिति
यावत्, अशनम्—आशयः, कर्ममित्यर्थः, येषां तैः, जपादिषु एकमात्रासक्तैरित्यर्थः ।
परिपूतेति ।—परिपूतानि—विशुद्धानि, पवित्रताकराणि इत्यर्थः, पारिमितानि—
अल्पानि, जलानि—सलिलानि, जिघृक्षुभिः,—यद्येतेषां जिघृक्षुभिः, आरब्धकालमुप-
लक्षणादिभिरुक्तमिति भावः ।

(ग) कन्देति ।—कन्दाना—मूलावशेषाणः, मूलानां—शिफाना, फलानां—
कटुत्यादीनां, शैवल्यानां—जलनीलीनाम्, अभ्यवहारेण—भोगनेन, कदर्थितानि—
क्रियतानि, शरीराणि यैः तद्याभुतैः ।

(घ) वस्त्रलङ्घि ।—वस्त्रलङ्घन—तद्वत्त्वा, कृतं—विहितं, यत् कौपीनं—
चोरद्वन्द्वं, तस्यात्—तदेव, प्रच्छादनम्—आच्छादनं, वस्त्रनित्यर्थः, येषां तथोक्तैः ।

(ङ) आकीर्ण—व्याप्तम् । आश्रमपट—तपोवनम् इत्यर्थः ।

(च) कुलपतिः,—“मृगीना दशसाहसं योऽस्रष्टानादिपोषणात् । अद्या-
पयति विषर्षिः स वै कुलपतिः श्रुतः ॥” इत्येवंश्रुतः ।

(छ) जाह्नव्यां—नद्यायाम् ।

(ज) उपस्रष्टुम्—आचरितुम् । आरब्धस्य—उपलब्धस्य ।

(झ) श्येनमुखात्—श्येनस्य—तदन्वयपवित्रशिवस्य, मुखात्—अमुखादित्यर्थः ।

तां दृष्ट्वा (ज) न्ययोधपत्रेऽवस्थाप्य, पुनः स्नात्वा उपसृज्य
च, (ट) प्रायश्चित्तादिक्रियां कृत्वा च, मूषिकां तां
स्वतपोबलेन कन्यकां कृत्वा समादाय स्वाश्रमम् आनिनाय;
(ठ) अनपत्याञ्च जायामाह,—‘भद्रे ! गृह्यतामियं, तव दुहितो-
त्पत्त्या, प्रयत्नेन संवर्धनीया’ इति । ततः (ड) तया संवर्द्धिता
क्षान्तिता पानिता च यावत् दादशवर्षा संजज्ञे । अथ विवाह-
योग्यां तां दृष्ट्वा भर्तारमेवं जाया उवाच,—‘भो भर्तः ! किमिदं
न अवबुध्यसे, यथा अस्याः स्वदुहितुर्विवाहसमयातिक्रमो
भवति ?’ असौ आह,—‘साधु उक्तम् । उक्तञ्च,—

स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववङ्किभिः ।

भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥ २०० ॥

सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वाः शिञ्जितां गिरम् ।

पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥ २०१ ॥

(ज) न्ययोधपत्रे—षट्पत्रे । अवस्थाप्य—संस्थाप्य ।

(ट) प्रायश्चित्तादिक्रियाम्—अपवित्रस्पर्शजनितदुरदृष्टनाशकादिव्यापारम् ।

(ठ) अनपत्या—निःसन्तानाम् ।

(ड) तया—याज्ञवल्क्यपत्न्या । संजज्ञे—संज्ञाता ।

स्त्रिय इति ।—स्त्रियः, पूर्वं प्राक्, सोमगन्धर्ववङ्किभिः सुरैः देवैः, भुक्ताः, पश्चात्
अनन्तरं, मानुषाः भुञ्जते, [अत्र “स्त्रियः” इति पदस्य “भुक्ताः” इत्यस्य कर्मत्वे
अवसानावबुधचानात्व, मानुषा भुञ्जते इत्यस्य कर्मत्वे द्वितीयावबुधचानात्वानुपप-
न्नति ज्ञातव्यम्] तस्मात् भोगहेतोरित्यर्थः, दोषः भोगजनित इति भावः, तासां निर्वि-
शेषः, न विद्यते ॥ २०० ॥

सोम इति ।—सोमशब्दः, तासां भुक्तानां स्त्रीषामित्यर्थः, शौचं गृह्यं, पवित्रता-
नित्यर्थः, ददौ, भोजनं प्रीतः सन् ‘वयं पवित्रा जगत’ इति वरमदादित्यर्थः ; अतः
स्त्रियः सर्वाः पवित्रा इति भावः, गन्धर्वाः तासां शिञ्जितां स्वभावतः कृतशिक्षा-
निवेद्यर्थः, सुसंस्कृतानिति यावत्, गिरं वाक्, भोगसन्तुष्टतया वरत्नेन ददुरिति
विशक्तिविपरिचालेन योजनीयम् ; पावकः अग्निः, सर्वमेध्यत्वं सर्वाङ्गेषु पवित्रत्वं,

असम्प्राप्तरजा गौरो प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचङ्गीना च नमिका ॥ २०२ ॥

व्यञ्जनेषु समुत्पन्नेः सीमो मुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।

पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥ २०३ ॥

तस्माद्दिवाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

विवाहस्याष्टवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

व्यञ्जनं हन्ति वै पूर्वं परश्चैव पयोधरी ।

रतिरिष्टांस्तथा लोकान् हन्याच्च पितरं रजः ॥ २०५ ॥

भोगप्रीततया वरत्नेन ददौ इत्यनुवर्त्यते, तस्मात् स्त्रियः निष्कम्पना निष्पापा, भवन्ति इति शेषः ॥ २०१ ॥

असम्प्राप्तेति ।—असम्प्राप्तम् अनागतं, रजः आर्तवं यस्याः सा. (“रजो रंजो धराणि सादार्तवे च गुचानरं” इति मादनी) गौरी सटाख्या इत्यर्थः, रजसि प्राप्तेः आगते, जाते इत्यर्थः, रोहिणी, अव्यञ्जना—न व्यञ्जनम् ईषदुद्भिन्नधीवर्णावत्र कुचोद्भमादि यस्याः तादृशी, (“व्यञ्जनं तेमने चिद्रे प्रसृण्ययवेऽहनि” इति मेदिनी) कन्या, कुचङ्गीना च अगुदितलना चेत्यर्थः, नमिका भवेत्, अनोद्भमात् प्राक् नमिकाभ्या इत्यर्थः ॥ २०२ ॥

व्यञ्जनेरिति ।—व्यञ्जनम्, समुत्पन्नेः समुद्भूतेः, व्यञ्जनेः चिद्रेः, कुचादिभिरित्यर्थः, उपलब्धतामिति शेषः, ईषदुद्भिन्नधीनीति तावत्, कन्यका मुङ्क्ते हि साम्प्रतमपि मुङ्क्ते इत्यर्थः, गन्धर्वाः पयोधराभ्यां अनाभ्याम्, उपलब्धता, मुञ्जते इति शेषः; रजसि, जाते इति शेषः, अग्निः प्रतिष्ठित भोक्तुं प्रहृतः, भवतीति शेषः ॥ २०३ ॥

तस्मादिति ।—तस्मात् यावत् यत्कालपर्यन्तम्, ऋतुमती रजस्वला, न भवेत्, तावत् तत्कालमध्ये, ऋतुप्रकाशात् प्राप्तेवेत्यर्थः, कन्यां विवाहयेत् उदाहयेत्; अष्टवर्षायास्तु कन्यायाः गौर्या इत्यर्थः, असम्प्राप्तरजस्वाया इति भावः, विवाहः प्रशस्यते प्रशस्त इत्यर्थः। तुल्योद्भवधारणार्थः ॥ २०४ ॥

व्यञ्जनमिति ।—व्यञ्जनम् ईषप्रकटितस्त्रोचिद्विशेषः, अगुदायाः कन्याया इति भावः, पूर्वं प्राप्तम्, पिबोः पुष्कलमिति भावः, हन्ति नाशयति, पयोधरी अगो, उद्वती इति शेषः, परं परच जन्मनि कथं, पिबोः पुष्कलमिति भावः, हत इति शेषः, रतिः सुरतम्, अविवाहिताया इति भावः, इष्टान् मित्रान्, शौचान् स्वर्गादीन्,

ऋतुमत्यान्तु तिष्ठन्त्यां स्वेच्छादानं विधीयते ।

तस्मादुद्वाहयेन्नानां मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ २०६ ॥

पितृवैश्वानि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

अविवाद्या तु सा कन्या जघन्या वृषलोऽभूता ॥ २०७ ॥

श्रेष्ठेभ्यः सदृशेभ्यश्च जघन्येभ्यो रजस्वला ।

पित्रा देया विनिश्चित्य यता दोषा न विद्यते ॥ २०८ ॥

अतोऽहमेनां सदृशाय प्रयच्छामि, न अन्यस्मै । उक्तञ्च,—

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्विवाहः सख्यश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २०९ ॥

पितोरिति शेषः, तथा रजः आर्त्तवच्च, पितर इत्यात पातयेदित्यर्थः, धीवन्-
चिद्भादोना सम्भवात् प्राक् कन्यादानं कर्त्तव्यमात भावः ॥ २०५ ॥

ऋतुमत्यानिर्वात ।—ऋतुमत्या रजस्वलाया, कन्यायानिति शेषः, तिष्ठन्त्या सत्या,
स्वेच्छादान कन्याया इच्छानुसारं दानं, विधीयते, न तदानीं पित्रादीनां पात्रापात्र-
परीक्षणं कर्त्तव्यम्, कन्या यमभिलषेत्, तस्मै एव सा दातव्यात भावः, तस्मात्
नयाम् अनागताऽऽर्त्तवाम्, अरजस्वानित्यर्थः; ("नयिकाऽनागताऽऽर्त्तवा" इत्यमरः)
उद्वाहयेत्, स्वायम्भुवः ब्रह्मसुतः, मनुः अब्रवीत् बभावे ॥ २०६ ॥

पितृवैश्वानोति ।—या कन्या पितृवैश्वानि पितृगृहे, स्थितेति शेषः, असंस्कृता
अविवादिता एव, रजः आर्त्तवच्च, पश्यति ऋतुमती भवति इत्यर्थः, जघन्या अघना,
तथा वृषलो यूदा, यूदतुल्या सा कन्या अविवाद्या तु जेव उद्वाद्या, अभूता, यद्वा,—
वृषलो तत्संज्ञाविशिष्टा, "पितुर्गृहे च या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता । भूषण्य
पितृकन्या सा कन्या वृषलो अभूता ॥" इति अरचात् ॥ २०७ ॥

श्रेष्ठेभ्य इति ।—यतो यस्मात् कारणात्, दोषः तादृशानवस्थायां नीचपावेऽपि
कन्यादानरूपः इत्यर्थः, न विद्यते न भवति, तस्मात् पित्रा विनिश्चित्य विवाह्य,
रजस्वला ऋतुमती, [रजस्वत्यात् "रजःकन्या—"(५ । २ । ११२ पा०) इति चत्वर्यं
बलवत्प्रत्ययः] श्रेष्ठेभ्यः स्वस्मात् प्रकृष्टेभ्यः, सदृशेभ्यः स्वसमानात्म्यगुणेभ्यः, तथा
जघन्येभ्यश्च अघनेभ्यो वा, अत्र अकारो वाऽर्थः, देया; यस्मै कस्यचित् दातव्या
इत्यर्थः; कन्यायाम् ऋतुमत्यां पात्रापात्रविचारो न कर्त्तव्य इति भावः ॥ २०८ ॥

ययोरिति ।—ययोः, जनयोरिति शेषः, वित्तं धनं, समं तुल्यं, ययोरेव कुलं

तथा च,—कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च
 विद्या च वित्तञ्च वपुर्वयञ्च ।
 एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया
 कन्या बुधैः श्रेष्ठमचिन्तनीयम् ॥ २१० ॥

तत् यदि अस्या रोचते, तदा भगवन्तम् आदित्यमाह्वय तस्मै
 प्रयच्छामि' । सा प्राह,—‘इह का दांषः ? क्रियताम् एतत्’ ।
 अथ मुनिना रविराहृतः । (ढ) वेदमन्त्रामन्त्रप्रभावात्
 तत्क्षणादेवाभ्युपगम्यादित्यः प्रोवाच,—‘भगवन् ! किमहम्
 आहृतः ?’ सोऽब्रवीत्,—‘एषा मदोया कन्यका तिष्ठति, यदि
 एषा त्वां वृणोति, तर्हि उहहस्व’ इति । एवमुक्त्वा स्वदुहितरम्
 उवाच,—‘पुत्रि ! किं (ण) तव रोचते एष भगवान् त्रैलोक्य-
 दीपको भानुः ?’ पुत्रिका अब्रवीत्,—‘तात ! अतिदहना-
 त्मकोऽयं, न अहमेनम् अभिलषामि । तदस्मात् अन्यः

वैशः, सप्तं, तयोरेव विवाहः परिणयः, सख्य मैत्री च, शक्तमिति श्रेष्ठः, पुत्रविपुत्रयोः
 सधननिर्धनयोः, न तु नेव, शक्तमिति श्रेष्ठः ; तादृशपरिणयादिकं परिणामं दुःखावह-
 र्मेव भवेदिति भावः ॥ २०८ ॥

कुलञ्चेति ।—बुधैः विद्वद्भिः, कुलञ्च वंशञ्च, शीलञ्च चरित्रञ्च, सनाथता च
 सहायवत्त्वञ्च, विद्या च, वित्तञ्च धनञ्च, वपुः शरीरं, सौम्यवान्तमिति भावः, वयन-
 शौचनञ्च, एतान् सप्त गुणान् विचिन्त्य विचार्य, कन्या देया, पूर्वोक्तगुणसप्तकजातिवे-
 चराद्य दानव्येत्यर्थः, श्रेष्ठम् अतः परम्, अचिन्तनीयं न चिन्तनीयं, चिन्ताया चावश्यकं
 नास्तीत्यर्थः, यत् अभितव्यं तदवश्यमेव भवति, भाग्यायतन्तात् सर्वस्वेति भावः ।
 सप्तजातिः सप्तम् ॥ २१० ॥

(ढ) वेदमन्त्रेति ।—वेदमन्त्रेण यत् आमन्त्रणम्—आह्वानं, तस्य प्रभावात्—
 सामर्थ्यात् ।

(ण) तव—तुभ्यमित्यर्थः, [“इत्येषोना प्रीयमाणः” (१।४।१३ पा०) इति
 सूत्रेण चतुर्थीप्राप्तेरित्यामपि सम्बन्धविनष्टया वृत्तिः] । त्रैलोक्यदीपकः,—त्रिलोको-
 शकाञ्च इत्यर्थः । भानुः,—सूर्यः ।

(त) प्रकष्टतरः कश्चित् आह्वयताम् । अथ तस्याः तद्वचनं श्रुत्वा मुनिः भास्करमुवाच,—‘भगवन् ! त्वत्तः (य) अधिकोऽस्ति कश्चित् ?’ भास्करः प्राह,—‘अस्ति मत्तोऽपि अधिको मेघः, येन आच्छादितोऽहमदृश्यो भवामि’ । अथ मुनिना मेघमपि आह्वय कन्या अभिहिता,—‘पुत्तिके ! अस्मै त्वां प्रयच्छामि ?’ सा प्राह,—‘कृष्णवर्णोऽयं (द) जडात्मा च ; तदस्मात् (ध) अन्यस्य प्रधानस्य कस्यचित् मां प्रयच्छ’ । अथ मुनिना मेघोऽपि पृष्टः,—‘भो भो मेघ ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ?’ मेघेनोक्तं,—‘मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति वायुः, वायुना (न) इतोऽहं महस्रधा यामि’ । तत् श्रुत्वा मुनिना वायुराहृतः, आह च,—‘पुत्तिके ! किम् एष वायुस्ते विवाहाय उत्तमः प्रतिभाति ?’ सा अब्रवीत्,—‘तात ! (प) अति-चपलोऽयं, तदस्मादपि अधिकः कश्चित् आनीयताम् । मुनिः आह,—‘वायो ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ?’ पवनेन उक्तं,—‘मत्तोऽपि अधिकोऽस्ति पर्वतः, (फ) येन संस्तम्भ बल-वानपि अहं ध्रिये’ । अथ मुनिः पर्वतमाह्वय कन्यामुवाच,—‘पुत्तिके ! त्वाम् अस्मै प्रयच्छामि ?’ सा प्राह,—‘तात ! (ब) कठिनात्मकोऽयं स्तब्धः, तत् अन्यस्मै देहि माम्’ । मुनिना

(त) प्रकष्टतरः,—अत्युत्कृष्टः ।

(य) अधिकः,—अधिकशक्तिमान् ।

(द) जडात्मा—उत्तमोरेकत्वात् जलात्मा, जलमयतया अतिशीतलः इत्यर्थः ; यथा,—जडः,—इष्टानिष्टज्ञानरहितः, आत्मा यच्च तादृशः, मूर्खः इति यावत् ।

(ध) अन्यस्येति ।—[सम्बन्धविवक्षया सम्प्रदाने वक्ष्यते] ।

(न) इतः,—तादृशतः । महस्रधा—सहस्रभागेन ।

(प) अतिचपलः,—अतिचञ्चलबलभावः ।

(फ) येन—पर्वतेन । संस्तम्भ—सन्निवृज्य, बाधां प्राप्येत्यर्थः ।

(ब) कठिनात्मकः,—कठोरशरीरः, निर्दय इति भावः । स्तब्धः,—निश्चलः ।

पर्वतः पृष्टः,—‘भोः पर्वतराज ! त्वत्तोऽपि अधिकोऽस्ति कश्चित् ?’ गिरिणा उक्तं,—‘मत्तोऽपि अधिकाः सन्ति मूषिकाः, ये मच्छरीरं बलात् विदारयन्ति’ । ततो मुनिः मूषिकमाह्वय तस्या अदर्शयत्, आह च,—‘पुच्छिके ! त्वाम् अस्मै प्रयच्छामि, किम् एष प्रतिभाति ते मूषिकराजः ?’ साऽपि तं दृष्ट्वा स्वजातीय एष इति मन्यमाना (भ) पुच्छकोद्भूषितशरीरोवाच,—‘तात ! मां मूषिकां कृत्वा अस्मै प्रयच्छ, येन (म) स्वजाति-विहितं गृहधर्मम् अनुतिष्ठामि’ । ततः सोऽपि स्वतपोबलेन तां मूषिकां कृत्वा तस्मै प्रादात् । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य’ इत्यादि” ।

अथ रक्ताक्षवचनम् अनादृत्य तैः स्ववंशविनाशाय स स्वदुर्गम् उपनीतः । नोयमानश्च अन्तर्लीनमवहस्य स्थिरजीवौ व्यचिन्तयत्—

“हृन्वतामिति येनोक्तं स्वामिनो हितवादिना ।

स एवैकोऽत्र सर्वेषां नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २११ ॥

तत् यदि तस्य वचनम् अकरिष्यन् एतं, ततो न स्वस्योऽपि अनर्थोऽभविष्यत् एतेषाम्” । अथ दुर्गद्वारं प्राप्य परिमर्दनो-ऽब्रवीत्,—“भो भोः ! हितैषिणाऽस्य स्थिरजीविनो यथा-समीहितं स्थानं प्रयच्छत” । तच्च श्रुत्वा स्थिरजीवी व्यचिन्तयत्,—

(भ) पुच्छिकेति ।—पुच्छिकेन—चामन्दजनितरोमाक्षेन, उद्भूषितम्—अलङ्कृतं, शरीरं यस्याः तथामृता ।

(म) स्वजातिविहितं—मूषिकजात्यनुष्ठपम् । गृहधर्म—गृहकार्यम् ।

हृन्वतामिति ।—स्वामिनः प्रभोः, हितवादिना येन रक्ताक्षेण, हृन्वताम् इति उक्तम्, अथ सर्वेषाम् अलङ्काराणां मध्ये, [इति निन्दारेषुः] स एव एकः केवलः, नाग्ये इति भावः, (“एव सङ्गाऽनरे श्रेष्ठे केवलेतरथोल्लिख” इति मेदिनी) नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् नीतिशास्त्रार्थस्य तत्त्वं याचाय्ये, वेत्तीति तदीति, भवतीति शेषः ॥ २११ ॥

“मया तावत् एतेषां बंधोपायः चिन्तनीयः ; स मया (य) मध्य-
स्थेन न साध्यते, यतो मदोयम् (र) इक्षितादिकं विचारयन्तः
तेऽपि सावधाना भविष्यन्ति । तत् दुर्गहारम् (ल) अधिष्ठितो-
ऽग्निप्रेतं साधयामि” इति निश्चित्य उलूकपतिमाह,—“देव !
शुक्लमिदं यत् क्षामिना प्रोक्तम् ; परमहमपि नीतिज्ञस्ते
(व) अहितश्च ; यद्यपि (श) अनुरक्तः शुचिः, तथाऽपि दुर्गमध्ये
(ष) आवासो न अर्हः ; तत् अहमत्र एव दुर्गहारस्थः प्रत्यहं
भवत्पादपद्मरजःपवित्रीकृततनुः सेवां करिष्यामि” । “तथा”
इति (स) प्रतिपन्ने. प्रतिदिनम् उलूकपतिसेवकास्ते प्रकाम-
माहारं कृत्वा उलूकराजादेशात् प्रकृष्टमांसाहारं स्थिरजीविने
प्रयच्छन्ति । अथ कतिपयैः एव (ह) अहोभिः मयूर इव स
बलवान् संवृत्तः ।

अथ रक्ताक्षः स्थिरजीविनं (क) पोष्यमाणं दृष्ट्वा सविस्मयो
मन्त्रिजनं राजानञ्च प्रत्याह,—“अहो ! मूर्खोऽयं मन्त्रिजनो
भवांश्च, इत्येवमहम् अवगच्छामि । उक्तञ्च,—

(य) मध्यस्थेन—दुर्गमध्यस्थितेन । न साध्यते—न कर्तुं शक्यते ।

(र) इक्षितादिकं—उद्धतचेष्टादिकम् । विचारयन्तः,—विवेचयन्तः ।

(ल) अधिष्ठितः,—अवलम्बितः ।

(व) अहितः,—अनृत्तः, स्वभावशत्रुरित्यर्थः ।

(श) अनुरक्तः,—मत्तः । शुचिः,—निर्वीचः, अहमिति शेषः ।

(ष) आवासः,—अवस्थानं, ममेति शेषः । न अर्हः,—न योग्यः, अप्रयोजितः
इत्यर्थः ।

(स) प्रतिपन्ने—अङ्गीकृतवति इत्यर्थः, उलूकराजि इति शेषः । प्रकामं—
क्षपेष्टम् ।

(ह) अहोभिः इति ।—[“अपवर्गे द्वतीया” (रा३।६ पा०) इति द्वतीया] ।

(क) पोष्यमाणं—वीररता नीचमानमित्यर्थः, (पुष्यतेः चिचि कर्मणि आनचि
चयं, पक्ष्यमानमित्यर्थः) ।

पूर्वं तावदहं मूर्खो द्वितीयः पाशबन्धकः ।

ततो राजा च मन्त्री च सर्वं वै मूर्खमण्डलम् ॥२१२॥

ति प्राहुः,—“कथमेतत् ?” रक्ताक्षः कथयति,—

काया १४ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् पर्वतैकदेशे महान् वृक्षः, तत्र च मिश्रकनामा कोऽपि पक्षी प्रतिवसति स्म । तस्य (ख) पुरीषे सुवर्णमुत्पद्यते । अथ कदाचित् तमुद्दिश्य व्याधः कोऽपि ममाययौ । स च पक्षी तदग्रत एव पुरीषम् (ग) उत्सर्ज । अथ (घ) पातसमकालमेव तत् सुवर्णीभूत दृष्ट्वा व्याधो विस्मयम् अगमत्—‘अहो ! मम शिशुकालात् आरभ्य (ङ) शकुनिबन्धव्यसनिनः अशीतिवर्षाणि समभूवन् ; न च कदाचित् अपि पक्षिपुरीषे सुवर्णं दृष्टम्’ इति विचिन्त्य तत्र वृक्षे पाशं बबन्ध । अथ असौ अपि पक्षी मूर्खस्तत्रैव (च) विश्वस्तचित्तो यथा-पूर्वम् उपविष्टः, (छ) तत्कालमेव पाशिन बद्धः । व्याधस्तु

पुनरिति ।—अहं तावत् पूर्वं प्रथमं, मूर्खः, भवतीति शेषः, पाशिन बध्नातीति पाशबन्धकः व्याधः, द्वितीयः, मूर्ख इत्यनुषङ्गः, भवतीति शेषः, ततः अनन्तरं, राजा च, मन्त्री च, मूर्ख इति पूर्वाश्रयः ; अतः सर्वे वै सर्वमेव, [विधेयप्राधान्यात् क्लीबत्वं] मूर्खमण्डलं मूर्खाणां समष्टिः इत्यर्थः ॥ २१२ ॥

(ख) पुरीषे—विष्ठायां ।

(ग) उत्सर्ज—तन्वाज ।

(घ) पातसमकालमेव—पतनसमकालमेव, पतनक्षणे एवेत्यर्थः । तत्—पुरीष-मित्यर्थः । सुवर्णीभूतम्—असुवर्णे सुवर्णे नूतनिति तयोक्तं, [“अभ्युदयो—” (५।४।५० पा०) इति अभूततद्वादे चिपत्यर्थः] ।

(ङ) शकुनिबन्धव्यसनिनः,—पक्षिबन्धनासक्तस्य । पाशं—जालम् ।

(च) विश्वस्तचित्तः,—निःशङ्कमनाः । यथापूर्वे—पूर्ववत् । [पूर्वम् अनति-शङ्क इति अनतिक्रान्ते चेत्यर्थोभावसमासः] ।

(छ) तत्कालमेव—उपवेदनसमकालमेव ।

तं पाशात् (ज) उन्मूच्य पञ्चरके संस्थाप्य निजावासं नीतवान् ।
अथ चिन्तयामास,—‘किमनेन (भू) सापायेन पक्षिणा अहं
करिष्यामि ? यदि कदाचित् कोऽपि अमुमीदृशं ज्ञात्वा राज्ञे
निवेदयति, तत् नूनं प्राणमंशयो मे भवेत्; अतः स्वयमेव पक्षिणं
राज्ञे निवेदयामि’ इति विचार्य तथैव अनुष्ठितवान् ।

अथ राजाऽपि तं पक्षिणं दृष्ट्वा विकसितनयनवदनकमलः
परां तुष्टिमुपागतः, प्राह च एवं, (व)—‘हंहो ! रक्षापुरुषाः !
एनं पक्षिणं यत्नेन रक्षत, अशनपानादिकञ्च अस्य यथेच्छं
प्रयच्छत’ । अथ मन्त्रिणा अभिहितं,—‘किमनेन (ट) अश्वदेय-
व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिगृह्यतेन अण्डजेन ? किं कदाचित्
पक्षिपुरीषे सुवर्णं सम्भवति ? तन्मूच्यतां पञ्चरत्ननादयं पक्षी’
इति मन्त्रिवचनात् राज्ञा मोचितोऽसौ पक्षी (ठ) उन्नतद्वार-
तोरणे समुपविश्य सुवर्णमयीं विष्टां विधाय,—‘पूर्वं तावदहं
मूर्खः’ इति श्लोकं पठित्वा यथासुखम् आकाशमार्गेण (ड) प्रायात् ।
अतोऽहं ब्रवीमि,—‘पूर्वं तावदहं मूर्खः’ इत्यादि” ।

(ज) उन्मूच्य—भीषयित्वा, 1 न. सार्थं इत्यर्थः ।

(भू) सापायेन—सविपदा । वपतिजनकेनेत्यर्थः, लुब्धस्य राज्ञः कोपोत्पादक-
त्वादित्येति भावः । अमुं—पक्षिणम् । ईदृशं—सुवर्णमयपुरीषमित्यर्थः ।

(ज) हंहो !—भोः । रक्षापुरुषाः,—रक्षिजनाः । अस्य—पक्षिण इत्यर्थः ।
[सन्मन्त्रिविवक्षया सम्प्रदाने पक्षी] ।

(ट) अश्वदेयेति ।—अश्वदेयम्—अविश्वसनीयं, यत् व्याधस्य वचनं, तस्मिन्
प्रत्ययमात्रेण परिगृह्यते तेन । अण्डजेन—पक्षिणा, (“शकुनपक्षिशकुनिः..... ।
...पतत्यवरणाच्छजा” ॥ इत्यनुर.) ।

(ठ) उन्नतेति ।—उन्नतम्—उन्नतः, द्वारं—वर्द्धिर्निगमनस्थानं यच्च तादृशं यत्
क्षोरणं तस्मिन्, वर्द्धिर्वाप्रदञ्च इत्यर्थः, (“तोरणोऽस्त्री वर्द्धिर्वा” इत्यनुर.) ।
विधाय—कला, उरुध्व इत्यर्थः ।

(ड) प्रायात्—प्रस्थितः ।

अथ ते पुनरपि (ठ) प्रतिकूलदैवतया हितमपि रक्ताक्ष-
वचनम् अनादृत्य, (च) भूयस्त्वं (त) प्रभूतमांसादिविविधाहारैश्च
पोषयामासुः । अथ रक्ताक्षः (थ) स्ववर्गमाहूय रक्षः प्रोवाच,—
“अहो ! एतावत् एव अस्मद्गुपतेः कुशलं दुर्गच्छ ; तदुपदिष्टं
मया यत् कूलक्रमागतः सचिवोऽभिधत्ते ; तत् वयमन्यत् पर्वतः,
दुर्गं सम्प्रति समाश्रयामः । उक्तञ्च यतः,—

अनागतं यः कुरुते न शोभते

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

विलस्य वाणी न कदाऽपि मे श्रुता” ॥ २१३ ॥

ते प्रोचुः,—“कथमेतत् ?” रक्ताक्षः कथयति,—

कथा १५ ।

“कस्मिंश्चित् वनोद्देशे (द) खरनखरो नाम सिंहः प्रतिवसति

(ठ) प्रतिकूलदैवतया—विमुखभागधयतया, दुर्भाग्यतयैत्यर्थः ।

(च) भूयः,—पुनः । तं—स्थिरजीविनम् ।

(त) प्रभूतेति ।—प्रचुरपिप्रितप्रभुतिवद्बिधभोजनदानेन ।

(थ) स्ववर्गेन—आत्मपक्षपातिनं स्वजातीयसमुच्चमित्यर्थः । रक्षः,—एकान्ते ।

मदिति ।—कुलक्रमागतः,—वंशपरम्परागतः । सचिवः,—मन्त्री, यत् अभिधत्ते—
वदति, तत् मया उपदिष्टं—तथा उपदेशो दत्त इत्यर्थः ।

अनागतमिति ।—यः जनः, अनागतम् अनुपस्थितं, कुरुते भाविष्यदनाग्रह
कषाय करोति इत्यर्थः, न शोभते सुखेन वर्तते इत्यर्थः, चः अनागतं न करोति, स
शोच्यते, सुहृद्भिरिति शेषः, विपद्यस्य तस्य वन्धुभिः तदर्थं शोकः क्रियते इत्यर्थः, च
वने संस्थस्य स्थितस्य, सम इति शेषः, जरा वार्द्ध्यं, समागता उपस्थिता, किन्तु
कदाऽपि विलस्य गच्छत्यर्थः, वाणी वचनं, मे मया इत्यर्थः, [नदीत्यर्थं मे इति शब्दः
निपातेषु द्रष्टव्यः, “न मे शब्दो निपातेषु” (५५ अ० १५ अ० १० सू०) इति
वाक्यः] न श्रुता न आकथिता । वंशस्त्वपिठं उच्यते ॥ २१३ ॥

(इ) खरनखरः,—खरा,—तीक्ष्णाः, नखराः यस्तु तथोक्तः ।

स्व । स कदाचित् इतरेतच्च परिभ्रमन् (ध) क्षुत्क्षामकण्ठो
 न किञ्चिदपि (न) सत्त्वम् आससाद । ततश्च (प) अस्तमनसमये
 महर्तरे गिरिगुह्याम् आसाद्य प्रविष्टः चिन्तयामास,—(फ) 'नूनम्
 एतस्यां गुहायां रात्रौ केनापि सत्त्वेन आगन्तव्यम् ; तत्
 (ब) निभृतो भूत्वा तिष्ठामि' । एतस्मिन्नन्तरे (भ) तत्क्षामो दधि-
 मुच्छो नाम शृगालः समायातः । स च यावत् पश्यति,
 तावत् (म) सिंहपदपङ्क्तिगुहायां प्रविष्टा, न च निष्क्रमणं
 गता इति दृष्टवान् । ततश्च अचिन्तयत्,—'अहो ! विनष्टोऽस्मि !
 नूनमस्याम् (य) अन्तर्गतेन सिंहेन भाव्यम् ; तत् किं करोमि ?
 कथं ज्ञास्यामि ?' एवं विचिन्त्य द्वारस्थः (र) फूत्कर्तुम् आरब्धः,
 —'अहो विल ! अहो विल !' इत्युक्त्वा (ल) तूष्णीम्भूय भूयोऽपि
 तथा एव प्रत्यभाषत,—'भोः ! किं न स्मरसि, यत् मया त्वया
 सह (व) समयः कृतोऽस्ति, यत् 'मया वाङ्मातृ समा-
 गतेन त्वं (श) वक्तव्यः, त्वया च अहम् आकारणीय

(ध) क्षुदिति ।—क्षुधा—बुभुक्षया, क्षामः,—शुक्लः, कण्ठो यत्र तादृशः ।

(न) सत्त्वं—प्राचिनम् । आससाद—प्राप ।

(प) अस्तमनसमये—सायंकाले ।

(फ) नूनं—निश्चितम् । सत्त्वेन—जीवेन । आगन्तव्यम्—आगत्य ज्ञातव्य-
 मित्यर्थः ।

(ब) निभृतः,—नि शब्दः ।

(भ) तत्क्षामो—गुहाधिकारी ।

(म) सिङ्घेति ।—सिङ्घस्य पदपङ्क्तिः,—पदस्येपचिङ्गम् ।

(य) अन्तर्गतेन—अन्तः,—सध्य, गतेन—प्राप्तेन, तत्र स्थितेन इत्यर्थः ।

(र) फूत्कर्तुम्—चोत्कर्तुम्, आह्वानम् इत्यर्थः ।

(ल) तूष्णीम्भूय—मौनो भूत्वा । तथा एव—फूत्कृत्य एवेत्यर्थः ।

(व) समयः,—निश्चयः । वाङ्मातृ—बहिर्देहात् ।

(श) वक्तव्यः,—वाङ्मातव्यः इत्यर्थः । आकारणीयः,—आत्मकबोधः,

इति ? तत् यदि मां न आह्वयसि, ततोऽहं द्वितीयं विलं
यास्यामि' । अथ तत् श्रुत्वा सिंहः चिन्तितवान्,—‘नूनम् एषा
गुहा अस्म्य समागतस्य सदा समाह्वानं करोति, परम् अस्म
मङ्गयात् न किञ्चित् ब्रूते । अथवा साधु इदमुच्यते,—

भयसन्तस्तमनसां हस्तपादादिकक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ २१४ ॥

तत् अहमस्य आह्वानं करोमि, येन तदनुसारेण प्रविष्टो-
ऽयं मे भोज्यतां यास्यति' । एव सम्प्रधार्य सिंहः तस्याह्वानम्
अकरोत् । अथ सिंहशब्देन सा गुहा (ष) प्रतिरवसम्पूर्णा
अन्यान् अपि दूरस्थान् आरण्यजोवान् आसयामास । शृगालो-
ऽपि पलायमान इमं श्लोकम् अपठत्,—

‘अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

विलस्य वाणी न कदाऽपि मे श्रुता' ॥ २१५ ॥

तदेवं मत्वा युष्माभिर्मया सह गन्तव्यम्” इति ।

अयंति ।—भयैव सन्तस्त व्याकुलम्, अतिभयाकुलमित्यर्थः, नमो येषां तयो-
क्ताणां, जमानामिति शेषः, हस्तपादादिकक्रियाः हस्तो च पादो च हस्तपादं, [“इन्द्रस्य
प्राञ्जितूष्यसेनाङ्गानाम्” (१।४।२ पा०) इत्युक्त्याः] तदादि येषां ते तेषां हस्त-
पादादिक्रियाः, क्रियाः व्यापाराः, न प्रवर्तन्ते न भवन्तीत्यर्थः, ते करचरसञ्चालनादक-
्रियाप कर्तुं न प्रवर्तन्ति इति निश्चयः, तथा वाणी च वाक् च, न प्रवर्तते इति शेषः,
वेपथुः [वेपथुता “ट्टितोऽपुच्छ” (१।३।८२ पा०) इति भावेः] अथुप्प्रत्यये सिंहम्]
कल्पय, अविश्व, अतिशयः, भवेत् ॥ २१४ ॥

(ष) प्रतिरवसम्पूर्णा—प्रतिध्वानपूरिता । दूरस्थान्—दूरस्थितान् । आरण्य-
जोवान्—वन्यजन्तून्, [“गतिबुद्धि—” (१।४।५९ पा०) इति अविश्वर्तुः
कर्मत्वम्] ।

अनागतमिति ।—आख्यातं प्राक् ॥ २१५ ॥

एवमभिधाय (स) आत्मानुयायिपरिवारानुगतो दूरदेशान्तरं
रक्ताक्षो जगाम ।

अथ रक्ताक्षे गते स्थिरजीवी अतिदृष्टमना व्यचिन्तयत्,—
“अहो ! कल्याणमस्माकम् उपस्थितं, यत् रक्ताक्षो गतः ;
घतः स दौर्घदर्शि, एते च (इ) मूढमनसः, ततो मम सुख-
घात्याः सञ्जाताः । उक्तञ्च यतः,—

न दौर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महोपतेः ।

क्रमायाता भ्रवं तस्य न चिरात् स्नात् परिचयः ॥ २१६ ॥

अथवा माधु इदमुच्यते,—

मन्त्रिरूपा हि रिपवः सन्भाव्यन्ते विचक्षणैः ।

ये सन्तं नयमुत्सृज्य सेवन्ते प्रतिज्जोमतः” ॥ २१७ ॥

एवं विचिन्त्य (क) खकुलाये एकैकां वनकाष्ठिकां

(स) आत्मानुयायोति ।—आनुचरपरिजनवर्गयुक्तः ।

(इ) मूढमनसः,—अविवेकिचिन्ता, अज्ञाना इत्यर्थः । सुखघात्याः,—सुखेन
विनाश्याः ; [घात्या इति जनघातोः “ऋदन्तोष्यन्” (३।१।२४ पा०) इति श्रुत्वा,
“जनकोऽपिचक्षोः” (७।१।२ पा०) इति तत्त्वं, “हो हन्तेः—” (७।१।४ पा०)
इति कुत्वम्, अनुपपन्नं सुषुप्तपदे तु “हनस्य च” (१।१।१०८ पा०) इत्यनेन क्यप्-
प्रत्ययी भवति, यथा ब्रह्मणो जननं ब्रह्महन्त्येति] ।

नेति ।—यस्य महोपतेः राज्ञः, मन्त्रिणः सचिवाः, क्रमायाताः कुलक्रमागताः,
तथा दौर्घदर्शिनः भविष्यदर्थदर्शनशीलाः, दूरदृष्टयः इत्यर्थः, न स्युः, तस्य न चिरात्
अविवेक्येनेव, भ्रुव निश्चितं, परिचयः विनाशः, स्नात् ; मन्त्रिणः वैचक्षण्येनैव राज्ञः
स्नातव्यवृत्तेः निदानमिति भावः ॥ २१६ ॥

मन्त्रिरूपा इति ।—ये सन्तं ज्ञोभनं, नयं नीतिमार्गम्, उत्सृज्य विहाय, प्रतिज्जोमतः
प्रतिकूलिणं नयेन, दुर्गन्धेनेत्यर्थः, सेवन्ते, प्रसुप्तिमिति शेष, विचक्षणैः विद्वद्भिः, ते मन्त्रि-
रूपाः अमात्यवर्गदेहिनाः, रिपवः शत्रवः, सन्भाव्यन्ते हि मन्त्रेणैव ; तेषां स्नादित-
कूपयत् विपरीतमिति प्रकृतः सचिवः नियतमनर्थमुत्पादयतीति भावः ॥ २१७ ॥

(क) खकुलाये—निजभोजे । वनकाष्ठिका—वनस्य सुदं काष्ठमित्यर्थः,
[क्लृप्तं काष्ठमित्यर्थे “क्लृप्ते” (५।१।८६ पा०) इति शनि, “प्रत्ययस्मात् क्वात्—”

गुहादीपनार्थं दिने दिने प्रक्षिपति । न च ते मूर्खी उल्का
विजानन्ति यत्, एष कुलायम् अक्षहाहाय वृद्धिं नयति ।
अथवा साधु इदमुच्यते,—

अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं हेष्टि हि नस्ति च ।

शुभं वेत्त्यशुभं पापं भद्रं देवहृतो नरः ॥ २१८ ॥

अथ (ख) कुलायव्याजेन दुर्गहारे कृते काष्ठनिचये, सञ्जाते
सूर्योदयेऽन्धतां प्राप्तेषु उलूकेषु सस्र, स्थिरजीवी शीघ्रं गत्वा
मेघवर्णमाह,—“स्वामिन् ! (ग) दाहसाध्या कृता रिपुगुहा ;
तत् सपरिवारः समेत्य एकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं गृहीत्वा
गुहाहारे अक्षत्कुलाये प्रक्षिप, येन सर्वे शत्रवः (घ) कुभी-
पाकनरकप्रायेण दुःखेन स्त्रियन्ते” । तत् श्रुत्वा प्रहृष्टो मेघ-
वर्ण आह,—“तात ! कथय आत्महन्तान्, चिरात् अद्य दृष्टो-
ऽसि” । स आह,—“वत्स ! नार्य कथनस्य कालः, यतः
कदाचित् तस्य रिपोः कश्चित् (ङ) प्रविधिर्मम इह आगमनं

(अ३३३ पा०) इति अकारस्य इत्यम्] । गुहादीपनाहं—दुर्गप्रज्वालनार्थम् ।
दिने दिने—प्रतिदिनम् ।

अमित्रमिति ।—देवहृतः देवेन दृष्टान्येष, हृतो विनाशितः, प्रतिपक्षदेव इत्यर्थः,
नरः अमित्रं शत्रुं मित्रं कुरुते, तस्मिन् निमग्नं विदधातोत्यर्थः, मित्रं सुहृदं, हेष्टि
तदुद्दिष्टं वैषं करोति, हिनस्ति पीडयति च ; शुभम् अशुभं तथा पापम् अमङ्गलं,
भद्रं मङ्गलं, वेत्ति बुध्यते च, देवे प्रतिपक्षे दुष्टादिषु सर्वेभ्यः विपक्ष्येति इति
भावः ॥ २१८ ॥

(ख) कुलायव्याजेन—जीवनिर्मायव्याजेन ।

(ग) दाहसाध्या—दाहक योग्या, भस्मीकरवाद्या इत्यर्थः ।

(घ) कुभीपाकैति ।—कुभीपाकाख्यनरकमांजनदुःखसहस्रेण । विपक्षे—
निषेधं याति, तथा कुभीपाकाख्ये नरके नारकियः पक्ष्ये, तथा रिपवीडि
अभिना दन्वा अविष्यतीत्यर्थः ।

(ङ) प्रविधिः,—चारः ।

निवेदयिष्यति, तज्ज्ञानात् अन्धोऽन्धत्वं (च) अपसरणं करि-
ष्यति ; तत् त्वर्थ्यताम् ॥ उक्तञ्च,—

श्रीघ्नकृत्येषु कार्येषु विलम्बयति यो नरः ।

तत्कृत्यं देवतास्तस्य कोपादिघ्नस्यसंशयम् ॥ २१८ ॥

तथा च,—यस्य यस्य हि कार्यस्य फलितस्य विशेषतः ।

क्षिप्रमक्रियमाणत्वं कालः पिबति तत्फलम् ॥ २२० ॥

तत् गुहायाम् (छ) आयातस्य ते हतशत्रोः सर्वं सविस्तरं
निर्व्याकुलतया कथयिष्यामि” ।

अथ असौ तद्वचनम् आकर्ण्य सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं
वनकाष्ठिकां चक्षुषेण गृहीत्वा तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजोविकुलाये
प्राक्षिपत् । ततः सर्वे ते दिवाऽन्धा रक्ताक्षवाक्त्राणि स्मरन्तो
द्वारस्य (ज) आहतत्वात् अग्निःसरन्तो गुह्यामध्ये कुम्भोपाक-
न्यायम् आपन्नाः सृताश्च । एवं शत्रून् निःशेषता नोत्वा भूयो-

(च) अपसरणं—पलायनम् । त्वर्थ्यता—त्वरा क्रियताम् ।

श्रीघ्नप्रतिः—श्री नरः श्रीघ्नकृत्येषु अविलम्बेन करणीयेषु, कार्येषु विलम्बयति
चिरयति, [विलम्बं करोतीत्यर्थं “तत्करोति—” (ग०) इति चिचि लटि उपम्]
देवताः कोपात् त प्रति कोपान्, तस्य तत् कृत्यं कार्यम्, असंशयं निःसन्देहं, विघ्नानि
विनाशयन्ति, अन्धस्य कार्यविघातः अवश्यभावोति भावः ॥ २१८ ॥

यस्मेति ।—यस्य यस्य विशेषतः फलितस्य फलान्मूलम्, कार्यस्य क्षिप्रं श्रीघ्नम्,
अक्षिप्तमाचलम् अनगुडीयमानम्, विलम्बेन अनुष्ठानम् इत्यर्थः, कादिति शेषः, काष्ठः
विलम्बरूपः इत्यर्थः, अचिराननुष्ठानोपपादितः समयः इति भावः, तस्य कार्यस्य, फलं
पिबति ययति, विफलयति इत्यर्थः, विलम्बे कार्यविघातिसम्भावना, अतस्तथा श्रीघ्न-
सागल्यमिति तात्पर्यम् ॥ २२० ॥

(छ) आयातस्य,—आगतस्य । हतशत्रोः,—निहतवेरिणः । निर्व्याकुलतया—
निःशङ्कतया ।

(ज) आहतत्वात्—हृत्वात् । अग्निःसरन्तः,—निर्गन्तुमशक्तवन्तः । कुम्भो-
पाकन्यायं—कुम्भोपाकाख्यनरकपञ्चगव्यदुःखनिवर्धः । आपन्नाः,—माताः, तमेव
हन्त्या इति भावः ।

ऽपि मेघवर्णः तमेव न्यप्रोधपादपदुर्गं जगाम । ततः सिंहा-
सगस्थो भूत्वा सभामध्ये (भ) प्रमुदितमनाः स्थिरजीविनम्
अपृच्छत्,—“तात ! कथं त्वया शत्रुमध्ये गतेन एतावत्पर्यन्तं
कासो नीतः ? तदत्र कौतुकम् अस्माकं वर्त्तते, तत् कथ्य-
ताम् । यतः,—

वरमन्त्रौ प्रदीप्ति तु प्रपातः पुण्यकर्मणाम् ।

न चारिजनसंसर्गो मुहूर्त्तमपि सेवितः” ॥ २२१ ॥

तत् आकर्ण्य स्थिरजीवी आह,—“भद्र ! (ज) आगामिफल-
वाञ्छया कष्टमपि सेवको न जानाति । उक्तञ्च यतः,—

उपनतभयैर्यो यो मार्गो हितार्थकरो भवेत्

स स निपुण्या बुद्ध्या सेव्यो मद्भान् कृपणोऽपि वा ।

(भ) प्रमुदितमनाः,—इष्टान्तःकरणः ।

वरमिति ।—पुण्यकर्मणा पुण्य पुतं, कर्म किंवा सेवा सेवा, पवित्रचरित्राणा-
मित्यर्थः, जनानामिति शेषः, [यत्र हि विशेषणमात्रप्रयोगात् जनानामिति विशेष्यस्यापि
प्रतीतिः, तथा च बालनः,—“विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ” (५५ अ०
१५ अ० १० सू०) इति] प्रदीप्ते प्रज्वलिते, अप्यौ चमत्ते, प्रपातस्तु प्रपतनमपि, वरं
मनाक्प्रियः, च किन्तु, मुहूर्त्तमपि अथमपि, [“काष्ठाभ्यनोरन्त्यसंश्रये” (२।१।५ पा०)
इति द्वितीया], सेवितः जनः इत्यर्थः, चारिजनसंसर्गः शत्रुलोकमध्यवासः, न, वर-
मित्यनुपपन्नः, चनत्तदाद्यादपि अधिकसन्तापकरः शत्रुसंसर्गः इति छदसम् ॥ २२१ ॥

(ज) आगामीति ।—आगामिनः,—भारविनः, फलम्—कार्यम्, शुभफल-
स्येत्यर्थः, वाञ्छया—प्रत्याशया । जानाति—बुध्यते, गच्छति इत्यर्थः ।

अथ वृत्तिः श्लोकेः पञ्चाना पाण्डवाना द्रौपद्या च ज्ञातवासकालिकाचारवचन-
मुखेन लक्षार्थोद्धारवाच क्लेशहरः नीचजनान्धारोऽपि सवनीय इत्याह, उपनतमिति ।—
उपनतम् उपश्रितं, भयं सेवा तैः विपक्षैरित्यर्थः, जनेः इति शेषः, यो यो मार्गः पन्थाः,
उपाय इत्यर्थः, हितार्थकरः हितकार्यसाधकः, यथा,—हितम् सेवक, अयेन चमत्त
च, वरं मदायक इत्यर्थः, भवेत्, निपुण्या शोभनया, चतुरया इत्यर्थः, बुद्ध्या मद्भान्
छत्तुष्टः, कृपणोऽपि वा अशोभोऽपि वा, विपक्षद्रुष्टोऽपि वा इत्यर्थः, स स मार्गः, सेवः

करिकारनिभौ व्याऽऽघाताद्धौ महाऽर्थविशारदौ

रचितबलयेः स्त्रीवद् बहौ करो हि किरीटिना ॥ २२२ ॥

शक्तेनापि सदा नरेन्द्र ! विदुषा कालान्तरापेक्षिणा

वस्तुर्थं खलु वाक्यव्यविषमे ऋद्रेऽपि पापे जने ।

दर्शिव्यकरेण धूममन्त्रिनेनायासयुक्तेन च

भीमेनातिबलेन मत्स्यभवने किं नोषितं सूदवत् ? ॥ २२३ ॥

आश्रयशोधः । प्रोक्तमेवायं मुदा हरपदशब्देन विशदयति करोति, करोत्यादिना ।—किं तथा हि, किरीटिना अर्जुनेन, करिकारनिभौ कलिगुणवद्बहौ, व्याऽऽघाताद्धौ मौर्वी-
कृष्णविक्रितौ, महाऽर्थविशारदौ विपुलायंसाधने अभिज्ञौ इत्यर्थः, करो वाङ्, स्त्रीवत्
नारीवत्, रचितबलयेः कविमकट्टयेः, कपटेन परिहितैः बलयेः इति यावत्, बहौ
शक्तिगौ, अलङ्कृतौ इत्यर्थः, अघातवासे विराटानये स्त्रीवेमधारिणा वसुदे इत्यर्थः ; पुरा
भोरप्रधानस्य अर्जुनस्य तुच्छस्तीव्रशधारणं युज्यते एव विपप्रतिकारायमिति भावः । अत्र
सामान्यस्य भीतपुरुषकृतमदृक्पक्षान्तरमागेष्वनस्य विशेषेण किरीटिकृतस्त्रीजनो-
दितकरवत्यनेन सोपपत्तिकृतकरवात् विशेषेण सामान्यसमर्पणकपोऽयमर्थांतरन्यासः ।
हरिषी इत्यम् ॥ २२२ ॥

शक्तेनेति ।—हे नरेन्द्र ! राजन् ! विदुषा विज्ञेन, शक्तेनापि समर्थेनापि, वा
कवा अममर्षानामित्यपिकारायः, कालान्तरापेक्षिणा सुसमयप्रतीक्षमात्रेण, परिचाल-
द्वितामिना इत्यर्थः, तादृशेन सता, वाक्यमेव वक्ष्यन् अतिकठोरत्वात् कृत्विशेष-
मित्यर्थः, तेन विषये दुःसङ्गे, दुर्वाक्यप्रयोगकारिणि इत्यर्थः, ऋद्रे मौचे, पापे दुराचारं,
जनेऽपि, दुर्जनसमीपेऽपि इत्यर्थः, सदा वस्तुर्थं खलु, वासः कर्षणः एव, वा-
स्तुवार्थ-
खलुद्वारादिति भावः । एतदेव सोपपत्तिकरोति, दर्शित्यादिना ।—तथा हि, अति-
बलेन महाबलशालिना, भीमेन, मत्स्यभवने विराटशब्दे, दर्शिव्यकरेण दर्शौ पाक-
साधनद्वयविशेष, ("घाता" इति बहुभावा) तस्मां तद्गृह्ये इति भावः, व्ययः व्यासक्तः,
करो यस्य तादृशेन, धूममन्त्रिनेन धूमकृष्टेन इत्यर्थः, पाकायं सततं रन्धनशालाया-
मवस्थानादिति भावः, आयासयुक्तेन क्षेपसङ्गेन च सता, सूदवत् पाचकवत्, किं न
उचितम् ? न क्षितम् ? अपि तु क्षितमेव इत्यर्थः ; चाप्यर्थाभिंता मौचसंसर्गोऽपि
न गवनीय इति भावः । पूर्ववत् विशेषेण सामान्यसमर्पणकपोऽर्थांतरन्यासः ।
श्राद्धविशोदितं इत्यम् ॥ २२३ ॥

यदा तदा विषमपतितः साधु वा गर्हितं वा
 कालापेक्षी हृदयनिहितं बुद्धिमान् कर्म कुर्यात् ।
 किं गाण्डोवस्फुरदुच्चनास्फालनक्रूरपाणिः
 नासील्लोलानटनविलसन् मेखलौ सव्यसाची ? ॥२२४॥
 सिद्धिं प्रार्थयता जनैः विदुषा तजो निगृह्य स्वकं
 सखोत्साहवताऽपि देवविधिषु स्थैर्यं प्रकाश्यं क्रमात् ।
 देवेन्द्रविशेषरान्तकसमेरप्यन्विता भ्रातृभिः
 किं क्लिष्टः सुचिरं त्रिदण्डमवहत् शोमान् धर्मात्मजः ? ॥२२५॥

श्रीकृष्ण इत्युक्तं अष्टमस्कन्धेनेवाद्यांनरोपनयनेन भग्नो सोपपत्नीकरोति, इति ।—
 विषमे विपदि, पतितः अत एव कालापेक्षी समयं प्रतीक्षमाद्यः, बुद्धिमान्, जनः
 इति शेषः, साधु वा सता सत्यतं वा, गर्हितम् अमाधु वा, यदा तदा यतन्नेव
 कर्मास्तु समाचोगमसमोचोग, हौनमहौनं वेत्यर्थः, हृदयनिहितं हृदय मनसि,
 नाहृतम् अर्वाहृतं, सहस्रितमित्यर्थः, कर्म कुर्यात्, तदा सदसतो. विचारं न कुर्यात्
 इत्यर्थः । तथा हि, सव्यसाची अर्जुनः, गाण्डोवस्व स्ववज्रपाः, स्फुरता प्रसरता,
 उच्चना मङ्गला, घनेन सान्द्रेण, गन्धोरणेभ्यः, आस्फालनेन अनवरततद्दारेण,
 सोर्वीशजनेन इषुमन्थानेन च इत्यर्थः, क्रूरो कठिनी, पाणी यस्य तथाभूताऽपि,
 मेखलौ काकोशारी सन्. स्वीवेशं धृत्वा इत्यर्थः, लोलवा विलासेन, यत् नटनं नर्तन,
 ("तास्त्वयं नटनं नाट्यं तास्व मृत्वा नर्तने" इत्यमरः) तेन विलसन् विहरन्, न
 आसीत् ? अपि तु आसीदेव इत्यर्थः । विशेषेण सान्द्रसमर्पणरूपोऽयमपि अर्वा-
 नारत्यासः । मन्दाक्रान्ता इत्यन् ॥ २२४ ॥

सिद्धिमिति ।—अनुवा विषयत्वेन, सिद्धिं साफल्यं, कार्यस्थितिं शेषः, प्रार्थयता
 अभिलषता, [अर्थयतेः चौरादिकस्य आत्मनेपदत्वेनात्र प्रार्थयमानेनेति प्रयोगश्चैव
 साधुत्वं, जनप्रयोगस्तु महाकविप्रयोगात् सहगोच एवेति] जनेन, सखोत्साहवताऽपि
 वल्लवता उत्साहनाऽपि च इत्यर्थः, स्वकं स्वीयं, तेनः प्रभावं, निगृह्य नियम्य,
 अमकाम्य इत्यर्थः, देवविधिषु दुर्दैवघटनासु इत्यर्थः, क्रमात् स्थैर्यं धैर्यम् इत्यर्थः,
 प्रकाश्यम् आश्रयशीघ्रम् । तथा हि,—शोमान् सायान्धवशोऽसम्पन्नः, धर्मात्मजः
 सुविष्टः, देवेन्द्रविशेषरान्तकसमेः इन्द्रकुबेरयमस्तुत्यैः, विद्वन्महाविभिरित्यर्थः,
 भ्रातृभिः भौमादिभिरित्यर्थः, अन्विताऽपि परिहृताऽपि, सुचिरं दीर्घकालं, क्लिष्टः विपदि

रूपाभिजनसम्पन्नौ कुन्तोपुत्रौ वसान्वितौ ।

गोकर्म्मरक्षाव्यापारे विराटप्रेष्यतां गतौ ॥ २२६ ॥

रूपेणाप्रतिभेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना

कान्ध्या श्रीरिव याऽत्र साऽपि विदग्धां काशक्रमादागता ।

सैरिन्ध्रीति सगर्वितं युवतिभिः साक्षेपमज्ञातया

द्वीपया ननु मत्स्वराजभवने घृष्टं न किं चन्दनम् ? ॥ २२७ ॥

वतितः सन्, निदर्शं जयायां दृष्टानां वाद्यनवावसन्तानां लेशानां समाहारः
त्रिदशं त्रिविधं दुःखमित्यर्थः, यथा,—जयायां दृष्टानां पात्रकदपायां समाहारः
त्रिदशं, मत्स्वराजभवने वर्धमेकमुत्पत्त्या पात्रकमित्यर्थः, किं न अवदत् १
अपि तु कद्वानाजकीकाशरव्याजिन खलसामान्यं प्रभावं प्रख्याप्य विराटराजभवने
अवसत् इत्यर्थः । अत्रापि अज्ञानरक्षासोऽलङ्कारः । आर्द्रत्वविशोक्त इत्यम् ॥ २२६ ॥

इति ।—रूपाभिजनसम्पन्नौ परमरूपवन्तौ महाकुलप्रसूतौ च, वसान्वितौ
महावशी, कुन्तोपुत्रौ मकुलसदृशौ, [भाट्टोपज्ञाविनि च पाठः] गोकर्म्मरक्षा-
व्यापारे गवा पशूनां, ("स्वर्गेषु पशुनाम्न... . । शब्दद्वया । अथ पुंवि जी. ॥"
इत्यमरः) कर्मणि गोपालकात्रपालकसाध्वे सेवाकार्यं, तथा रक्षाव्यापारे तेषां
पालनकर्मणि च, तेषां यथेष्टं भोजनादिकं दत्त्वा, तान् सततं विज्ञेयः संरक्ष्य सेवा-
श्रयः, (यद्यपि विराटराजभवने भाट्टोपुत्रौ शौरभेदीयां रचये अश्वसंरक्षणे च
वृषकृत्वा नियुक्ता वाकां, तथाऽप्यत्र गोशब्दस्य पशुमात्रवाचकत्वेन वस्तुनतिमनुष्य
यथास्त्विति भारतनिर्दिष्टे कर्मस्थेव तौ नियुक्तावभवतानित्येवाप्तोक्तमिति ज्ञेयम्)
विराटस्य प्रेष्यता दासत्वं, गतौ प्राप्तौ ; विपत्प्रतिकारेच्छाभिः किमपि अकार्ये न
गमनीयम् इति भावः । पञ्चावर्त्तं इत्यम् ;—"युगोक्तुर्वन्तो जिन पञ्चावर्त्तं प्रकीर्त्तितम्"
इति लक्षणात् ॥ २२६ ॥

इति ।—अत्र जगति, या अप्रतिभेन निरूपयेत्, इति च, यौवनगुणैः यौवनेन
चिरत्विरेवेति भावः, गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिश्च, श्रेष्ठे नवति, कुले वंशे, जन्मना
उत्पत्त्या, तथा कान्ध्यां कावस्थेन च, एतेः करसैरित्यर्थः, श्रीरिव सश्रीरिव, वाकोदिति
शिवः, सा द्वीपयपित्यर्थः, तादृयूपादिसम्पत्तं वर्त्तमानाऽपीति भावः, काशकृन्तान्
दुःखमयवशात्, विदग्धां विपरीतावस्थान्, आगता प्राप्ता । एतदेव अष्टौक्यं पुन-
राह, सैरिन्ध्रीति ।—ननु तथा हि, युवतिभिः क्षान्तिनीभिः, सत्स्वराजाजनानिः इत्यर्थः,

मेघवर्ष आह,—“तात! (ठ) असिधाराव्रतमिदं मन्ये, यत्
अग्निना सह संवासः” । सोऽब्रवीत्,—“देव ! एवमेतत् ; परं न
तादृशसमागमः क्वापि मया दृष्टः ; न च (ठ) महाप्राज्ञम्
अनेकशास्त्रेषु अप्रतिमबुद्धिं रक्ताक्षं विना धीमान् ; यत्कारणं,
तेन मदीयं यथाऽवस्थितं चित्तं ज्ञातम् । ये पुनः अन्ये मन्त्रिणः,
ते महामूर्खाः (ङ) मन्त्रिमात्रव्यपदेशोपजीविनोऽतस्त्वकुशलाः,
येः इदमपि न ज्ञातम् । यतः,—

अरितोऽभ्यागतो भृत्यो दुष्टस्तत्सङ्गतत्परः ।

अपसर्घ्य सधर्मत्वान्नित्योद्देशो च दूषितः ॥ २२८ ॥

चेरिभ्योति परमदृष्ट्या ज्ञाचीना शिल्पकारिभ्योति, (“सेरिभ्यो परमदृष्ट्या स्ववशा
शिल्पकारिका” इत्यमरः) सगावतं साहचर्यं, साक्षपं सातरक्तायं, वचनम् उक्तया
इति श्रेयः, अज्ञातया प्रच्छन्नया, द्वीपया दुपदराजतनयया, मत्स्यराजभवने भस्मराजस्य
विराटस्य, भवने गृहे, चन्दनं किं न घृष्टम् ? न मर्दितम् ? अपि तु घृष्टमेवेत्यर्थः ;
दुर्देववशात् महाकुलप्रसूता उपगुपय्याल्लिनी मन्त्रिणी अपि विपन्ना भूत्वा नीचकर्म
आश्रयति इति भावः । शार्दूलविकीकृतं इतम् ॥ २२९ ॥

(ठ) असिधाराव्रतम्—असिधारोपायं स्थितानवच्छिन्नं यथा शरीरच्छेदः
सञ्जायते इति निश्चयः, तत्रैव समुसङ्वासं भृत्यः सुगन्धितः, सावधानावस्थितानपि
शरीरकर्तनवत् सत्युः कश्चमपि परिहर्तुमशक्य एवेत भावः ; यथा,—तदाख्यं
अत व्रतं निश्चयः ; तद्वयथा,—“युवा युवत्या साहं यन्मुग्धमर्तुवदाचरेत् । अनानिष्ठत-
सङ्गः आदसिधाराव्रतं हि तत् ॥” इति । शरीरविकृतिकारणे सत्यपि अविकृतभावेन
क्षितिरिति फलितार्थः ।

(ङ) महाप्राज्ञं—सुपण्डितम् । अप्रतिमबुद्धिम्—अतुलनीयज्ञानम्, अकुक्षित-
चिद्यमित्यर्थः । धीमान्—बुद्धिमान्, दृष्ट इति पूर्वोक्तान्वयः ।

(ङ) मन्योति ।—मन्त्रिमात्रमेव व्यपदेशः,—चाख्यः, तेन उपजीविनि इति
तथोक्ता, नाममात्रेण मन्त्रिण इत्यर्थः । अतस्त्वकुशलाः,—अतस्त्वविदः, नीतिशास्त्रज्ञ
मर्मज्ञमिश्रा इत्यर्थः ।

इदानीं भृत्यानां दूषकतामभिधत्ते, अरित इति ।—अपसर्घ्यं शूटं चारकर्म क्रीडनं
इत्यर्थः, अरितः कश्चमुसकायात्, अभावनतः उपस्थितः, तथा तत्सङ्गतत्परः तस्य

आसने शयने याने पानभोजनवस्तुषु ।

दृष्टादृष्टप्रमत्तेषु प्रहरन्त्यरयोऽरिषु ॥ २२८ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्रिवर्गेनित्यं बुधः ।

आत्मानमाहृतौ रक्षेत् प्रमादाद् विनश्यति ॥ २२९ ॥

साधु चेदमुच्यते,—

सन्तापयन्ति कमप्यभुजं न रोगाः ?

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः ? ।

शब्दः, सङ्गे सङ्गबाधे, तत्परः सत्कटाभिखायी, तत्सङ्गासङ्गाममाकाङ्क्षन् इत्यर्थः, भूत्यः भूत्योचितं कर्म कर्तुं सततभीडमानः अन्तर इत्यर्थः, न तु तात्त्विकः भूत्य इति भावः, दृष्टः दुर्जनः, तथा सधर्मत्वात् समानी धर्मः येषां तेषां भावः तस्मात्, चाराणां तुल्यधर्मवत्त्वादित्यर्थः, गूढप्रवाचकत्वं काव्यकरचार्दिति भावः, निव्याहेगौ च सततम् सङ्गकारकः, निधतं भोतिजनकः इति भावः, मन्त्रय इति शब्दः, अतः तथाविध भूत्य दूषितः निन्दितः, नीतिवहिरिति शब्दः, सुगुप्तं चारकर्म कर्तुं शक्नु-
सकाशदुपस्थिता तथा तत्सङ्गकाङ्क्षय भूत्या दुष्टा निव्याहेगकराश्च, यत एते भूत्यपात्राः चारसधर्मोप एव, ततः न कदाचिद्धेते विश्वासभूमयः इति भावः ॥ २२८ ॥

कदा ते भूत्यपात्राः स्वप्रभुकार्यं साधयन्ति, तर्ह्येव, आसने इति ।—अरयः शयनं, आसने अवस्थानसमये, शयने निद्रावस्थायां, याने गमने, पानभोजनवस्तुषु पानभोजनव्यापारिषु, दृष्टादृष्टप्रमत्तेषु दृष्टेषु अदृष्टेषु प्रमत्तेषु अनवहितेषु च इत्यर्थः, अरिषु शत्रुषु, प्रहरन्ति, नष्टयसाहाय्येन इति शब्दः, शत्रुनिर्यातमप्य येन कैनाप्युपायेन सर्वथा कर्तव्यत्वात्, ते हि भानाविधच्छलेन नानासमये स्वभूत्यै गुप्तत्वात् समा-
चरन्तीति भावः ॥ २२८ ॥

एवञ्च सति कथमात्मा संरक्षणीयः ? इत्याशङ्क्यायां तत्प्रतीकारमुपदिशति, तस्मादिति ।—तस्मान् कारणात्, बुधः पण्डितः, आहतः [आहतम् आदरः अस्माकीति “अर्थं आदिभ्यः अच्” (५।२।२९७ पा०) इत्यप्प्रत्यये कप्] यज्ञवाक् सन्, अवहितः सन् इत्यर्थः, त्रिवर्गेनित्यं चर्मावेकामात्रयम्, आत्मानं स्वं, सर्वप्रयत्नेन सर्वप्रकारिण, रक्षेत्, हि यतः, प्रमादात् अनवधानात्, विनश्यति विनाशं प्राप्नोति, क्षाया इति शब्दः, सर्वात्मना प्रमादो ज्ञातव्य इति भावः ॥ २२९ ॥

सन्तापयन्तीति ।—रोगाः व्याधयः, कम् अप्यभुजं पक्षीणयेतं पक्षं, [“वर्त-

कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निवृन्ति मृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विषयाः परिपीडयन्ति ? ॥ २११ ॥

कुम्भस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री

नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।

विद्याफलं व्यसनिनः क्षपणस्य सौख्यं

राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ २१२ ॥

पथ्यश्रेयासादनपेते" (३।४।२२ पा०) इति सूत्रेण यत्प्रत्ययः] न पथ्यम् अपथ्यं, तत्
मुङ्क्ते इति अपथ्यमुक्त् तत्र अपथ्यसेविनं, न सन्नापयन्ति, न पीडयन्ति ?
अपि तु सर्वमेव इत्यर्थः, अपथ्याग्निनः खलु सततमेव रीगैः सन्नाता भवन्तीति भावः ;
मोतिदीपाः दुर्गोतयः, कं दुर्मान्धं दृष्टः मत्स्यो तादृश, न क्षपयन्ति ? न प्राप्नुवन्ति ?
अपि तु सर्वमेव इत्यर्थः, कुसचिवा, खलु सतत दुर्गोतिपरायणा भवन्ति इति भावः ;
श्रीर्लक्ष्मीः, सन्पदित्यर्थः, कं जनं, न दर्पयति ? साहचर्यं न करोति ? [दर्पयतीति
दर्पशब्दात् नतप्, ततो दर्पयन्तं करोतीति चिच्, चाविष्टवद्भावे "विन्दतीर्लुक्"
(५।१।६५ पा०) इति सूत्रेण नतपो लोपेन सिद्धम्] यथा,—दर्पयति, अहङ्कार-
यति, अहङ्कृतं कारयतीत्यर्थः, [दृश्यतेः चिचि लटि रूपम्, अकर्मकधातुधीनात्
"कम्" इत्यस्य अचिक्कर्तुः "गतिबुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इति कर्मत्वच्चेति शेषम्]
अपि तु सर्वमेव दर्पयति इत्यर्थः, गर्वितानि भवन्ति खलु चेतासि ऐश्वर्यमदमत्ताना-
मिति भावः ; मृत्युः अन्तकः, कं जनं, न निवृन्ति ? न नाशयति ? अपि तु सर्वं एव
सर्वमेव इत्यर्थः, सर्वेषां मरणम् अवश्यमासीति भावः, स्त्रीकृताः स्त्रीघटिताः,
विषयाः व्यापाराः, कं जनं, न परिपीडयन्ति ? न व्यथयन्ति ? अपि तु सर्वं एव
श्रीभीमासक्ताः सन्नापिन एव इति भावः । वचनान्तिष्ठकं वचनम् ॥ २११ ॥

कुम्भस्येति ।—कुम्भस्य लोभपरस्य, जनस्य इति शेषः, यत्रः क्षीर्तिः, नश्यति विक्षुब्धं
भवति, पिशुनस्य क्षपणस्य, दुर्गोतय इत्यर्थः, मैत्री प्रणय इत्यर्थः, नश्यतीति पूर्वेष्वान्वयः ;
यशं सर्वम् ; नष्टक्रियस्य सट्टाचारस्य, कुलं धर्मः, कर्मपरस्य सततं चनचिन्तापरा-
यणस्य, धर्मः ; व्यसनिनः कामायासकस्य, विद्याफलम्, क्षपणस्य व्ययकुण्डल जनक,
सौख्यम् ; तथा प्रमत्ता अजगद्विज्ञाः, सचिवाः अनात्माः यस्य तस्याविषयः, नराधिपस्य
राज्यः, राज्यं राष्ट्रं, नश्यतीति पूर्वेष्वान्वयः, न खलु कुम्भादिभिः यत्र चादि कर्तुं
शक्नोते, अमुदागदिभक्तिकत्वात् इति भावः । वचनान्तिष्ठकं वचनम् ॥ २१२ ॥

तन् राजन् ! असिधाराग्रतं मया (ठ) आचरितम् अरि-
संसर्गात्, इति यज्ञवता उक्तं, तन्मया साक्षात् एवानुभूतम् ।
उक्ताच्च,—

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

स्वार्थमभ्युदरेत् प्राज्ञः स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता ॥ २११ ॥

स्कन्धेनापि वहेच्छतुं काशमासाद्य बुद्धिमान् ।

महता कृष्णसर्पेण मण्डूका बहवो हताः ॥ २१४ ॥

मेघवर्यं आह,—“कथमेतत् ?” स्थिरजीवी कथयति,—

कथा १६ ।

“अस्ति वरुणाद्रिसमीपे एकस्मिन् प्रदेशे (ण) परिणत-
वयाः मन्दविषो नाम कृष्णसर्पः । स एवं चित्ते मच्चिन्तितवान्,
—‘कथं नाम मया (त) सुखोपायदृष्ट्या वर्तितव्यम् ?’ इति ।

(ठ) आचरितम्—अनुष्ठितम् । अरिसंसर्गात्—अनुसन्ध्यात् । साक्षात् एव
अनुभूतं—स्वयमेवानुभूतम् इत्यर्थः ।

अपमानमिति ।—प्राज्ञः पण्डितो ज्ञानः, अपमानम् अपमानं, निन्दानिलयः,
पुरस्कृत्यं अयतः कृत्वा, स्तोत्रमेति यावत्, मानं सम्मानं, तु पृष्ठतः पश्चात्, कृत्वा
न कच्छीकृत्य इत्यर्थः, मानापमाने अविमर्शयेति भावः, स्वार्थे स्वकार्येभ्यः, अभ्युदरेत्
साधयेत्, इति यतः, स्वार्थभ्रंशः स्वकार्यहानिः, मूर्खता काविरुद्धं चिन्ता वाचिप्रता
इत्यर्थः ॥ २११ ॥

स्कन्धेनेति ।—बुद्धिमान् विचक्षणः ज्ञानः, काशं दुःसमयमिति यावत्, आसाद्य
प्राप्य, विपक्षी मृत्वा इत्यर्थः, स्कन्धेनापि असेनापि, अर्धं वहेत् नयेत्, विपक्षवधीनितं
सुखमयं समपेक्ष्येति भावः । चक्रातुरूपमुदाहरणं प्रदर्शयितुमुपायानामानरं प्रसीति,
अहतेति ।—महता विजालनं, कृष्णसर्पेण काशादिना, तीव्रविषधरेण इत्यर्थः, बहवः
मण्डूकाः मेकाः, हताः मारिताः । [“हताः” इत्यत्र “यथा” इति पाठान्तरम्] ॥ २१४ ॥

(ण) परिणतवयाः,—ज्वावर ।

(त) सुखोपायदृष्ट्या—अनायासकलत्रजीविकया । वर्तितव्यं—ज्ञातव्यं, जीवि-
कया च इत्यर्थः ।

ततो बहुमण्डूकं ऋदम् उपगम्य (घ) धृतिपरीतमिव आत्मानं दर्शितवान् । अथ तथा स्थिते तस्मिन्, उदकप्रान्तगतेन एकेन मण्डूकेन दृष्टः,—(द) 'माम् ! किमद्य यथापूर्वम् आहारार्थं न विहरसि ?' सोऽब्रवीत्—'भद्र ! कुतो मे मन्दभाग्यस्य आहाराभिलाषः ? यत्कारणम्, अद्य (ध) प्रदीपे एव मया आहारार्थं (न) विहरमाणेन दृष्ट एको मण्डूकः, तद्गृह्यार्थं मया क्रमः सञ्चितः । सांऽपि मां दृष्ट्वा मृत्युभयेन (प) स्वाध्यायप्रसक्तानां ब्राह्मणानाम् अन्तरमपक्रान्तः, न विभावितो मया क्वापि गतः । (फ) तत्तद्दृशमोहितचित्तेन मया कस्यचित् ब्राह्मणस्य सूनोः ऋदतदजज्ञान्तःस्यो-
ऽङ्गुष्ठो दृष्टः । ततोऽसौ (ब) सपदि पञ्चत्वमुपागतः । अथ तस्य पित्रा दुःखितेन अहं (भ) श्रुतः, यथा,—'दुरात्मन् ! त्वया निरपराधो मत्सुतो दृष्टः, तत् अनेन दोषेण त्वं मण्डूकानां वाहनं भविष्यसि, तद्यसादलब्धजीविकया

(घ) धृतिपरीतमिव—सैव्यावष्टम्भमिव, वैराग्यवस्तुनिवेशम् ।

(द) माम् ।—मातुलम् ।

(ध) प्रदीपे—सार्धसंख्याया, रजनीमुखे इत्यर्थः ।

(न) विहरमाणेन—विचरता । क्रमः,—परिकरः, आक्रमणोपक्रम इत्यर्थः ।
सञ्चितः,—वृद्ध, कृतः इत्यर्थः ।

(प) स्वाध्यायप्रसक्तानां—वेदपाठरतानां, संख्यासमुपासनाप्रवृत्तानामित्यर्थः ।
अन्तरमपक्रान्तः,—अन्धन्तरं प्रविष्टः, मध्ये पलायित इत्यर्थः । विभावितः,—सञ्चितः ।

(फ) तदिति ।—तस्य—मण्डूकस्य, सङ्ग्रेहे—अनुकूपे, ब्राह्मणसूत्रोक्तदृष्टे इत्यर्थः, मोहितं—आत्मानं गतं, मण्डूकमिदंऽपि तस्मिन् मण्डूकबुद्धिमागतमित्यर्थः, चित्तं यत् तद्गृह्यम् । सूनोः,—पुत्रस्य, संख्यासमुपासनारतस्य इति यावत् । ऋदतदिति ।—
मातामहस्योरसनीपलायनमप्यवर्त्तते ।

(ब) सपदि—तत्क्षणम्, संश्रममात्रेण इत्यर्थः, [अत्यवसीतम्] ।

(भ) श्रुतः,—आकृष्टः, अभिसन्धातेन संजितः इत्यर्थः ।

(म)वर्त्तिष्यसे' इति । ततोऽहं युष्माकं वाहनार्थम् आगतोऽस्मि' ।
 तेन च सर्वमण्डूकानाम् इदमावेदितम् । ततः तैः प्रहृष्ट-
 मनोभिः सर्वैरेव गत्वा जलपादनाम्नः(य)ददुरराजस्य विज्ञप्तम् ।
 अथ असौ अपि मन्त्रिपरिहृतः 'अत्यद्भुतम् इदम्' इति मन्य-
 मानः, (र) ससम्भ्रमं क्रदात् उत्तीर्य मन्दविषस्य फणिनः फण-
 प्रदेशम् अधिरुद्धः । शेषा अपि (ल) बध्नाज्येष्ठं तत्पृष्ठोपरि
 समारुह्युः ; किं बहुना ? तदुपरि स्थानमप्राप्तवन्तः तस्य
 (व) अनुपदं धावन्ति । मन्दविषोऽपि तेषां तुष्ट्यर्थम् अनेक-
 प्रकारान् गतिविशेषान् अदर्शयत् । अथ जलपादो लब्धतदङ्ग-
 संस्पर्शसुखः तमाह,—

‘न तथा करिष्या यानं तुरगेण रथेन वा ।

नरयानेन वा यानं यथा मन्दविषेण मे' ॥ २३५ ॥

अथ अन्येभ्यः मन्दविषः (श) कृशना मन्दं मन्दं विसर्पति ।
 तस्य दृष्ट्वा जलपादोऽब्रवीत्,—‘भद्र मन्दविष ! यथापूर्वे

(न) वर्त्तिष्यसे—जोविष्यसि । परस्मैपदे तु “वर्त्तिष्य” इत्यादि । “वर्त्तिष्यसेन-
 जोषणे” इत्यमरः] ।

(य) ददुरराजस्य—मण्डूकाधिपतेः, [ददुराणां राजा इति सनासे “राजाङ्गः-
 सखिभ्यटच्” (३।४।८१ पा०) इति टच्प्रत्ययः] । विज्ञप्तं—विश्लेषेण निवेदितम् ;
 [आवातोः शिचि क्तप्रत्यये “वा दान्तशान्त” (७।२।२३ पा०) इत्यनेन निपातनात्
 विज्ञप्तमिति सिद्धम् , पक्षे च विशापितमिति] ।

(र) ससम्भ्रम—सत्वरं, (“सम्भ्रमस्तरा” इत्यमरः) ।

(ल) बध्नाज्येष्ठं—बध्नापचानं, प्रधानाहुकृतेषु इत्यर्थः ।

(व) अनुपदं—पदस्य पदान्, पृष्ठत इत्यर्थः ।

नेति ।—मन्दविषेण तदास्थेन कृत्वा नपेक्ष. यथा वादृशं. सुखकरमिति भावः,
 मे मन, यानं मनन, भवतीति शेषः, करिष्या कृशना, तुरगेण चरनेन, रथेन वा
 कन्दवेणादि, नरयानेन वा त्रिविधया च, तदा यानं मननं, न, भवतीति शेषः,
 अनन्यसुखमतीतं यानम् इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(श) कृशना—कृशेन । विसर्पति—वन्धति ।

किम् अद्य साधु न उद्ध्यते ?' मन्दविषोऽब्रवीत्—'देव ! अद्य
(ष) आहारवैकल्यात् न मे वोढुं शक्तिरस्ति' । अद्य असौ
अब्रवीत्,—'भद्र ! भक्षय मृदमण्डूकान्' । तत् श्रुत्वा
(स) प्रहर्षितसर्वगात्रो मन्दविषः ससन्धमम् अब्रवीत्,—'मम
अयमेव विप्रशापोऽस्ति । तत् तव अनेन (ह) अनुज्ञावचनेन
प्रीतोऽस्मि' । ततोऽसौ (क) नैरन्तर्येण मण्डूकान् भक्षयन्
कतिपयैः एवाहोभिः बलवान् संवृत्तः ; प्रहृष्टश्च अन्तर्लीनम्
अवहस्य इदमब्रवीत्,—

‘मण्डूका विविधा ह्येते स्मृत्पूर्वोपसाधिताः ।

कियन्तं कालमर्क्षीणा भवेयुः खादिता मया ?' ॥ २२६ ॥

जलपादोऽपि मन्दविषेण (ख) कृतकवचनव्यामोहितचित्तः
किमपि न अवबुध्यते । अत्रान्तरेऽन्यो महाकायः कृष्णसर्पः
तमुद्देशं समायातः । तच्च मण्डूकैः काङ्क्षमानं दृष्ट्वा विस्मयम्

(ष) आहारवैकल्यात्—जीर्णव्याधात्, भोजनानावात् इत्यर्थः । वोढुं—
बहर्नं कर्तुम् ।

(स) प्रहर्षितेति ।—उत्प्लुप्तसर्वाङ्गः ।

(ह) अनुज्ञावचनेन—आदेशवाक्येन ।

(क) नैरन्तर्येण—सततमित्यर्थः । अन्तर्लीनं—निर्गूढम्, अप्रकाशमित्यर्थः ।
अवहस्य—मृदु हसित्वा ।

मण्डूका इति ।—कृत्पूर्वोपसाधिताः कृत्पूर्वं आपत्त्येन इत्यर्थः, उपसाधिताः
अभोजिताः, निव्याहतात्मवर्चनेन स्वपृष्ठमारीयिता इति भावः, मयेति शेषः, विविधाः
बहुप्रकाराः, एते मण्डूकाः शेषाः, मया खादिताः भक्षिताः, कियन्तं कालं विवश्यान्
व्याध्, [अत्यन्तमर्थेने द्वितीया], अर्क्षीणाः अवरहितः, भवेयुः किं ? तिष्ठेयुः ?
मेव बहुदिनम् अर्क्षीणादिष्ठेयुरित्यर्थः, सत्वरमेव एते खवं गमित्यनीति भावः ॥ २२६ ॥

(ख) कृतकेति ।—कृतकं—कपटं, यत् वचनं, तेन व्यामोहितं—विमुग्धं,
अभोधितमित्यर्थः, चित्तं बलं तन्मातुतः ।

अगमत्, आह च,—‘वयस्य ! यत् अस्माकम् (ग) अग्रमं, तैः
कथं वाङ्मते ? विवदमेतत्’ । मन्दविषोऽब्रवीत्,—

‘सर्वमेतद्विजानामि यथा वाङ्मोऽस्मि दर्दुरैः ।

किञ्चित् कालं प्रतीक्ष्योऽहं घृताभ्यो ब्राह्मणो यथा’ ॥२३॥

सोऽब्रवीत्,—‘कथमेतत् ?’ मन्दविषः कथयति,—

कथा १७ ।

‘यस्मिं कस्मिञ्चित् अधिष्ठाने यज्ञदत्तो नाम ब्राह्मणः ।
तस्य भार्या (घ) पुंसली अन्धासक्तमना अजस्रं विटाय
सखण्डघृतान् घृतपूरान् कृत्वा भर्तुश्चौरिकया प्रयच्छति ।

(ग) अग्रमं—भोजनं, खाद्यमित्यर्थः ।

सर्वमिति ।—दर्दुरैः भेकेः, अन्धव्यभूतेरिति भावः, यथा वेनेव हेतुना, वाङ्मः
भीषमाणः, भक्षणा वाहनभूतः इत्यर्थः, आह भवानि, अहमिति शेषः, यथा अहं
भेकान् वदामोदाभिमित्यर्थः, एतत् सर्वं विजानामि विशेषेण वेद्यः ; काश्चिन्नानि-
ज्जनचोक्तत्वात् सर्वमपुना सहे इति भावः, किन्तु घृताभ्यः घृतेन घृतभङ्गतद्रव्य-
भक्षणेन, अन्धः नेमाभ्यां डोनः, हस्तेन आत्मनम् अन्धवत् प्रकाशमान इति यावत्,
ब्राह्मणः यथा किञ्चित् कालम् अपेक्षित इति शेषः, अहं तथा प्रतीक्ष्यः प्रति-
पाद्यमीयं, अपेक्षचोय इत्यर्थः, त्वमेति शेषः ; कथमहमोदम् गङ्गितनाचरामि, तत्तु
किमत्मात्मानन्तरमेव व्यक्तोभविष्यतीति भावः, ॥ २३० ॥

(घ) पुंसली—[पुंसः पत्न्युः सक्तायात्, अस्मात् पुंसान्तराद्यं गच्छति वा सति
व्युत्पत्त्या, पुंसः अस्ते. कर्त्तरि अच् प्रत्ययः डीप् च,] कुलटा इत्यर्थः । अन्धासक्त-
मनाः,—अन्धस्मिन् पुंसवे अगुरक्तचित्ता । अजस्रं—गिरन्तरम् । विटाय—शाराय ।
सखण्डघृतान्—गुल्फघृतसहितान् । घृतपूरान्—तदाव्यपिष्टकविशेषान् । भर्तुः,
—भर्तारभगाद्वय इत्यर्थः, [अनादरे वडो] भर्तारमवदत्तति प्राशतायः । चौरि-
कया—तस्करमुखभङ्ग्या, सततं गोपायित्वा इत्यर्थः, भर्तुरसमन्वेयति यावत् ; यथा
—भर्तुः चौरिकया भर्तुरपहृत्य, भर्ता यथा खं न पश्यति, तथा क्लृप्तेति यावत्,
[‘अनादरे’ (१ : ४ । २५ पा०) इत्यात्मदर्शनकर्त्तृत्वेनेष्टस्य भर्तुरपादानत्वात्
यचनो] । ॥

अथ कदाचित् भर्ता दृष्ट्वा अब्रवीत्,—‘भद्रे ! किमेतत् परिदृश्यते ? कुत्र वा अजस्रं नयसि इदम् ? कथय सत्यम्’ । मा च (ङ) उत्पन्नप्रतिभा कृतकवचनैः भर्तारम् अब्रवीत्,—‘अस्ति अत्र नातिदूरे भगवत्या देव्या आयतनं, तत्र अङ्गमुपोषिता सती बलिं भक्ष्यविशेषांश्च अपूर्वान् नयामि’ । अथ (च) तस्य पश्यतो गृह्णत्वा तत् सकलं देव्यायतनाभिमुखी प्रतस्थे, यत्कारणं, देव्या निवेदितेन अनेन मदोयो भर्तारं मंस्यते यत्, ‘मम ब्राह्मणी भगवत्याः कृते भक्ष्यविशेषान् नित्यमेव नयति’ इति । अथ देव्यायतने गत्वा स्नानार्थं नद्याम् अवतीर्य यावत् स्नानक्रियां करोति, तावत् भर्ता मार्गान्तरेण आगत्य देव्याः पृष्ठतोऽदृश्यः (छ) अवतस्थे ।

अथ सा ब्राह्मणी स्नात्वा देव्यायतनम् आगत्य स्नानानु-
लेपनमाख्यधूपबलिक्रियादिकं कृत्वा देवीं प्रणम्य व्यजिज्ञपत्,—
‘भगवति ! केन प्रकारेण मम भर्ता अन्यो भविष्यति ?’ तत्
श्रुत्वा (ज) स्वरभेदेन देवापृष्ठस्थितौ ब्राह्मणी जगाद,—‘यदि
त्वम् अजस्रं घृतपुराटिभक्ष्यं तस्मै भर्तुं प्रयच्छसि, ततः शीघ्र-
मन्यो भविष्यति’ । मा तु (झ) बन्धको कृतकवचनवर्च्चित-
मानसा तस्मै ब्राह्मणाय तदेव नित्यं प्रददौ । अथ अन्येद्यः

(ङ) उत्पन्नप्रतिभा—प्रत्युत्पन्नमति, समशीघ्रनमुविशदबुद्धिरित्यर्थः । कृतक-
वचनैः—कृत्रिमवाक्यैः, कल्पितवचनैरिति यावत् । अपूर्वान्—अभिनवान् ।

(च) तस्य पश्यतो,—पश्यन्तं त पतिसमादृत्य इत्यर्थः, [“बहो आनादरे”
(२।१।३८ पा०) इति वक्तुः] । मंस्यते—भोक्ष्यते, चवगमिष्यति इत्यर्थः ।

(छ) अवतस्थे—स्थितः, [“समवप्रविभ्य. स्थ.” (१।१।२२ पा०) इत्यात्मने
पदम्] ।

(ज) स्वरभेदेन—भिन्नस्वरं विधाय, स्वं स्वरं विज्ञाय इत्यर्थः ।

(झ) बन्धको—कुण्टा ।

ब्राह्मणेन अभिहितं,—‘भद्रे ! नाहं (अ) सुतरां पश्यामि’ । तत्
श्रुत्वा चिन्तितम् अनया,—‘देव्याः प्रसादोऽयं प्राप्तः’ इति ।

अथ तस्याः (ट) हृदयवक्त्रभो विटस्तत्सकाशम् ‘अन्वोभूतो-
ऽयं ब्राह्मणः किं मम करिष्यति ?’ इति निःशङ्कः प्रतिदिवस-
मभ्येति । अथ अन्येदुस्तं प्रविशन्तम् (ठ) अभ्यासगतं दृष्ट्वा
केशेषु गृहीत्वा लगुडपाणिप्रभृतिप्रहारेः तावत् अताड-
यत्, यावत् असौ पञ्चत्वमाप ; तामपि दुष्टपत्नीं छिन्न-
नासिकां कृत्वा विससर्ज । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘सर्वमेतद्विजा-
नामि’ इत्यादि’ ।

अथ मन्दविषोऽन्तर्लीनम् अवहस्य पुनरपि ‘मण्डूका
विविधा ह्येत’ इति तमेवम् अब्रवीत् । अथ जलपादः तत् श्रुत्वा
सुतरां (ड) व्यग्रहृदयः ‘किमनेन अभिहितम् ?’ इति सम्यक्
नावगम्य तम् अपृच्छत्,—‘भद्रे ! किं त्वया अभिहितम् इदं
विरुद्धं वचः ?’ अथ अमां (ढ) आकारप्रच्छादनार्थं ‘न किञ्चित्’
इति अब्रवीत् । तथैव कृतकवचनव्यामोहितचित्तो जलपादः
तस्य (ण) दुष्टाभिमानं न अवबुध्यत ; किं बहुना ? तथा
तेन सर्वेऽपि भक्षिताः, यथा वीजमात्रमपि न अवशिष्टम् ।
अतोऽहं ब्रवीमि,—‘स्क्रान्धनापि वहिच्छत्रम्’ इत्यादि ।

(अ) सुतराम्—चातमात्रम् ।

(ट) हृदयवक्त्रभः,—मनःपाथः ।

(ठ) अभ्यासगत—समीपस्थम्, (“समीपे निकटासन्न...। सटेष्टाभ्यास...॥”
इत्यमरः) । केशेषु इति—[अवच्छेद समसो] । गृहीत्वा—श्लवदाकृत्येत्यर्थः ।
लगुडंति ।—लगुडः,—दण्डः, पार्श्वः,—गुल्फस्य अभासान्, (“गोडाक्षि” इति वक्त्र-
भाषा) तो एव पञ्चतो—आदभूतो येषां तेः ये प्रहाराः,—ताडनानि तैरित्यर्थः ।

(ड) व्यग्रहृदयः,—व्याकुलाऽऽत्मा, व्यकाचत इत्यर्थः । अभिहितम्—उक्तम् ।

(ढ) आकारप्रच्छादनार्थं—भावगोपनायम् ।

(ण) दुष्टाभिमानं—दुष्टमाश्रयम् । वीजमात्रम्—अक्षुरकारणं, पुनरुत्पत्ति-
सम्भावनाऽपीत्यर्थः ।

अथ राजन् ! यथा मन्दविषेण बुद्धिबलेन मण्डूका निहताः,
तथा मयाऽपि सर्वे वैरिण इति । साधु चेदमुच्यते,—

वने प्रखलितो वज्रिर्दहन् मूलानि रक्षति ।

स मूलोन्मूलने कुर्व्याद्वायुर्यो मृदुशीतलः ॥ २१८ ॥

मेघवर्यं आह,—“तात ! सत्यमेवेतत्, ये महात्मानो
भवन्ति, ते महासत्त्वा आपन्नता अपि (त) प्रारब्धं न सर्जन्ति ।
उक्तञ्च यतः,—

महत्त्वमेतन्महतां नयान्धारधारिणाम् ।

न मुच्यन्ति यदारब्धं कच्छेऽपि व्यसनादये ॥ २१९ ॥

तथा च,—प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचेः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

प्रायशः सर्वे सुतीक्ष्णभावात् मार्दवमेव कार्यमाधकम् इत्यावेष्टयितुमशक्यमुदा-
हरणमाह, वने इति ।—वने प्रखलितः प्रदीप्तः, वज्रः अश्वत्थः, दहन्, अपि कारोऽत्र
अप्याहरणोऽत्र, वनमिति शिवः, मूलानि, उद्याद्यानितां शिवः, रक्षति, दग्धानां
उद्याद्यां मूलानि नाशयितुं न शक्नोतीति भावः ; किन्तु यः वायुः मृदुशीतलः
मन्दबलशालीः अनुपश्य, सः, अपिरवाप्यप्याह्वये, सोऽपीत्यर्थः, मूलोन्मूलनं
मूलोत्पाटनं, उद्याद्यामिति शिवः, कुर्व्यात्, येन पुनर्न प्ररोहेदिति भावः ॥ २१८ ॥

(त) प्रारब्धम्—प्रारब्धकाम्यम् । सर्जन्ति—सृजन्ति, त्यजन्ति इत्यर्थः, [घातना-
मनेकार्थत्वात् सर्जनार्थस्यापि औदात्तस्य सर्जधाताः त्यागाश्रयणं अवधेयम्] ।

महापुरुषस्यवसायमाह, महत्त्वमिति ।—नयः नीतिः एव, अलङ्कारः मूढार्थं, तं
परनीतिं तथोक्तानां नीतिविदामित्यर्थः, महता महात्मनाम्, एतत् एव महत्त्वं
महिमा, यत् कच्छे अतिवृष्टजनकैः व्यसनादये विपदानमे सत्यपि, प्रारब्धम्
उपक्रान्तं, कार्यमिति शिवः, न मुच्यन्ति न त्यजन्ति, आ प्रसिद्धत्वात् ते हि कर्म कुर्वन्ति
इत्याशयः ; अथवा इति महताः इति भावः ॥ २१९ ॥

उत्तममध्यमाधमानां तारतम्यं प्रदर्शयति, प्रारभ्यते इति ।—नीचेः चूद्रेः, हीन-
स्वभावेः जनैरित्यर्थः, विघ्नभयेन अनरा काव्यविघातमाशङ्क्य इत्यर्थः, न खलु नैव,
प्रारभ्यते काव्यारम्भः क्रियते, नीचस्वभावाः खलु ‘कार्ये विघ्नवशात्तना अलि’
इति मत्वा प्रायेव ततो निवर्तन्ते इत्यर्थः ; मध्या मध्यविधाः, किञ्चिदुत्तमस्वभावा जनः

विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ २४० ॥

तत् कृतं निष्कण्टकं मम राज्यं शत्रून् निःशेषतां नयता
त्वया ; अथवा—युक्तमेतत् नयवेदिनाम् । उक्तञ्च यतः,—

ऋणशेषश्चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।

व्याधिशेषश्च निःशेषं कृत्वा प्राप्नो न सीदति” ॥ २४१ ॥

सोऽब्रवीत्,—“देव ! भाग्यवान् त्वमेवासि, यस्य चारण्यं
सर्वमेव संसिध्यति ; तत्र केवलं शीर्यं कृत्यं साधयति ; किन्तु
प्रश्रया यत् क्रियते, तदेव विजयाय भवति । उक्तञ्च,—

शस्त्रैर्हता न हि हता रिपवो भवन्ति

प्रज्ञाहतास्तु रिपवः सुहृता भवन्ति ।

इत्यर्थः, प्रारब्ध उपक्रम्य, कार्यमिति भावः, विघ्नैः अन्तराद्यैश्च, विहताः प्रतिशङ्काः
सन्तः, विरजन्ति निवर्तन्ते, [“व्याख्यापरिचये रत्न.” (१. १. ८२ पा०) इति परस्मैपदम्]
कार्यस्य क्रियदंशं पसाध्य अन्तरा विघ्निताः ततो निवर्तन्ते इत्यर्थः ; उत्तमगुणा
महान्तस्तु, सहस्रगुणितैः बहुभिरिति भावः, विघ्नैः प्रकृष्टैः, हन्यमाना अपि प्रतिशङ्क-
याणां अपि, प्रारब्धं प्रक्रान्तं, न परित्यजन्ति न विजहति ; अनोचारणाः खलु
महान्तः इति भावः । [“विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः” इति पाठान्तरं दृश्यते,
अथनपि अथतः एकमेवेति] । असन्ततिशङ्कं दृष्टम् ॥ २४० ॥

समूहमुन्मुखीयान् तथा समूहजनकैः फलदाह, ऋणशेषमिति ।—प्राज्ञः विद्वान्
जनः, ऋणशेषम् अपिशेषं शत्रुशेषं तथा व्याधिशेषश्च निःशेषं शेषरहितं, सम्यक् समूलं
विनष्टमिति यावत्, कृत्वा विधाय, न सीदति न विपन्नो भवति ; अग्निशेषितेषु
एतेषु पुनरभ्युत्थानसम्भवेनैतेषां भूयोऽपि कष्टप्रदत्वादिति भावः ॥ २४१ ॥

भाग्यवान् एव कदाचित् शीर्यपूर्विकया क्रियया फलं लभन्ते, न तु सर्वे, बुद्धि-
पूर्वकक्रियाकारिणां फलं सुनिश्चितमेवेत्याह, शस्त्रैरिति ।—शस्त्रैः प्रहरणैः, हताः
समुखायाः, युद्धे विजिता इत्यर्थः, रिपवः शत्रवः, न हि हता नूनं न विनष्टाः,
भवन्ति, पुनरभ्युत्थानसम्भवादिति भावः ; अथवा बुद्धिवशेन, हतास्तु विनाशितास्तु,
रिपवः सुहृताः सम्यक् हताः, भवन्ति ; समूहमुखाङ्गनात् तेषां पुनरभ्युत्थानसम्भवादिति

शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं

प्रज्ञा कुलञ्च विभवञ्च यशश्च हन्ति ॥ २४२ ॥

तदेवं प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्य अयत्नेन कार्य्यसिद्धयः
सम्भवन्ति । उक्तञ्च,—

प्रसरति मतिः कार्यारम्भे दृढीभवति स्मृतिः

स्वयमुपनयन्नर्थान् मन्त्रो न गच्छति विभ्रवम् ।

स्फुरति सफलस्तर्कचित्तं समुन्नतिमश्रुते

भवति च रतिः ज्ञाद्ये कृत्वे नरस्य भविष्यतः ॥ १४३ ॥

तथा च, (घ) नयत्यागशौर्ध्यसम्पन्ने पुरुषे राज्यमिति ।

उक्तञ्च,—त्यागिनि शूरे विदुषि च संसर्गचर्चिर्जनो गुणी भवति ।

गुणवति धनं धनाच्छ्रीः श्रौमत्याज्ञा ततो राज्यम् ॥ २४४ ॥

भावः । कश्चनवसमिन्त्यस्य इत्याशङ्क्यामानसं युक्तं प्रदर्शयति, शस्त्रमिति ।—शस्त्रं
पुरुषस्य एकं केवलं, शरीरं निहन्ति, प्रज्ञा कुलञ्च, विभवञ्च, यशश्च
हन्ति, एतत् सर्वमेव विनाशयतीत्यर्थः ; समूहांशुभनकरी खलु महतां
प्रज्ञा इति भावः । वसन्ततिशक्त इत्यम् ॥ २४२ ॥

प्रज्ञापुरुषकाराभ्यां युक्तस्य इति भावः, नरस्य, कार्यारम्भे कार्यारम्भ-
विषये, मतिः प्रसरति प्रवर्तते, स्मृतमर्था, दृढीभवति अस्मिताकता वर्तते, मन्त्र-
स्वयम् अर्थान् कृत्यवस्तून्, उपनयन् उद्भावयन्, हृदये उपस्थापयन् इत्यर्थः, विभ्रवं
वैपरीत्यं, न गच्छति, आवक्यता वर्तते इत्यर्थः, स्फूर्तिः सफलः सन्
स्फुरति प्रसरति, चित्तं मनः, समुन्नतिम् उद्धारता, निर्मलतामिति यावत्, अश्रुते
भजते, तथा ज्ञाद्ये प्रसंगनीये, कृत्वे कार्य्ये, रतिः अश्रुतागम्य भवति ; प्रज्ञापीरुषवतः
धना कार्यान् विभ्रानि, न तथा बुद्धिप्रसन्नदृष्टीनामिति हृदयम् । हरिचो
इत्यम् ॥ २४३ ॥

(घ) नयति ।—नयत्यन्वयः शौर्ध्यं तेः सम्पन्ने नीतिसम्पन्ने ज्ञानश्रीनि शूरे
च इत्यर्थः ।

नयादिसम्पन्ने राज्यमिति वदुक्तं, तदेव वदुक्तिसमाह, ज्ञानिनीति ।—त्यागिनि
वदुक्तं, शूरे विद्वन्भवति, पीरुषनिष्ठे इत्यर्थः, तथा विदुषि च विद्यावति, नीतिष्ठे

मेघवर्णं प्राह,—“नूनं सद्यःफलानि नीतिशास्त्राणि, यत्
त्वया (८) अनुक्तत्वेन अनुप्रविश्य अरिमर्दनः सपरिजनो
निःशेषितः” । स्थिरजीवो प्राह,—

“तीक्ष्णोपायप्राप्तिगम्योऽपि योऽर्थः

तस्याप्यादौ संशयः साधुयुक्तः ।

उत्तुङ्गायः सारभूतो वनानाम्

सान्वाभ्यर्च्यंश्चिद्यते पादपेन्द्रः ॥ २४५ ॥

अ जने इत्यर्थः, एतस्मिन्प्रवृत्तिरिति महापुरुषे इत्याशयः, संसर्गद्वयः सन्ध्याभिलाषी,
छन्दुरागी इत्यर्थः, जनः गुणो गुणवान्, भवति, संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति भावः ;
गुणवति सङ्गुणसम्पत्ते, जने इति ज्ञेयः, धनं विना, धनात् श्रीलंकाः, श्रीमति जने,
प्राज्ञा अप्रतिष्ठतादृशः, ततः प्राज्ञावति जने इत्यर्थः, राज्यं, सर्वत्र तिष्ठतीति श्रेयः ;
नीतिमत्तत्वात् दानं गुरुत्वमप्राप्त्यस्य राज्यमनुभूयमिति भावः । आर्या उक्तम् ॥ २४४ ॥

(८) अनुक्तत्वेन—मतवर्तिना, भीत्या तन्त्रतातुकरणेन वा इत्यर्थः । अनु-
प्रविश्य—अभ्यन्तरीभूय ।

दण्डशास्त्रेऽपि विषये प्राक् सामर्थ्योत्पन्नमशंभामाह, तीक्ष्णोपायेति ।—तीक्ष्णोपायः,
उपायः साधनेः, सामादिषु चतुर्थे. दण्डरूपैः उपायैरित्यर्थः, या प्राप्तिः स्त्रीकरच-
मिति यावत्, तथा गम्याऽपि तस्याऽपीत्यर्थः, य. अर्थ. वस्तु, अरिमित्रवदप
इति भावः, तस्यापि आदौ संशयः, संशयः समान्यः, बाहुल्यपर्यगेषु बहः सामपूर्वक
व्यवस्थास्वीकारः इत्यर्थः, साधुयुक्तः युक्तयुक्तः, समीचीन एवेत्यर्थः,—“साक्षाद् दानेन
मर्दनं समखेरयवा इवक् । विजितुं प्रयत्नेतारो न दण्डेन कदाचन ॥” इति भग-
वन्मन्त्रोक्तित्याशयः, अतिदृढकायसाधनेऽपि प्रथमं साधनेनैव प्रवर्तितव्यमिति भावः ;
“चतुर्विधायाश्चैव तु रिपो भान्द्रमपक्रिया” इत्युक्तिस्तु चीनस्थिताविजृम्भितमेवोक्त
अर्थम् । अत्र योऽर्थः सांख्यिकमृदाहरणमुपपन्नमिति, उक्तमिति ।—उत्तुङ्गम् अत्युन्नतम्,
अर्थं यत् तत्प्राप्तिः, दानात् सारभूतः श्रेष्ठ इत्यर्थः, पादपेन्द्रः वनस्पतिः, सान्वाभ्यर्च्यं,
आदौ नागितः, अर्थवर्षितस्य सन्, चिद्यते, जनैरिति श्रेयः, यथा । इ. श्रीके वन-
स्यात्तच्छेदं अर्थस्य प्रथमं तत्त्वान्नसत्कारो प्रयुज्यते, तथा महारिपुसाधने कर्तव्ये
प्रथमं साधनेनैव तदर्थः प्रवेष्टव्यमिति तात्पर्यम् । विशेवेष्ट सामान्यसमवेनकपोद्गर्-
ज्जरावाहः । आदिगी उक्तम् ॥ २४५ ॥

अथवा क्षामिन् ! किं तेन अभिहितेन, यत् अनन्तरकाले
क्रियारहितम् असुखसाध्यं वा भवति ? साधु चेदमुच्यते,—

अनिश्चितैरध्ववसायभीरुभिः

पदे पदे दोषशतानुदर्शिभिः ।

फलैर्विसंवादमुपागता गिरः

प्रयान्ति लोके परिहामवस्तुताम् ॥ २४६ ॥

न च लघुषु अपि कर्तव्येषु धीमद्भिः (ध) अनादरः
कार्यः । यतः,—

शङ्कामि कर्तुमिदमस्यमयत्नमाध्यम्

अत्रादरः कः ? इति ह्यसुपेक्षमाणाः ।

केचित् प्रमत्तमनसः परितापदुःखम्

आपन्नमङ्गसुखं पुरुषाः प्रयान्ति ॥ २४७ ॥

अनिश्चितेति ।—अभिहितेः संशयापत्तेः, सन्दिग्धैरिच्छैः, अध्ववसायभीरुभिः
अध्वमभीरुभिः, उन्मादग्र्यैः इति यावत्, पदे पदे प्रतिपद, सर्वत्र इति भावः, दोष-
शतानुदर्शिभिः, छिद्रानुसन्धानतत्परेः, अने कर्तृभिः प्रयुक्ताः इति शेषः, गिरः, वाक्यानि,
फलैः, विसंवादं वेपरीकृतम्, अनेकमित्यर्थः, उपागता, प्राप्ताः, विवक्षितभागः सत्य
इति भावः, लोके जगति, परिहामवस्तुताम् उपहासास्पदता, प्रयान्ति, विफल-
वानादन्वयैः ते केवलनाशनी लाघवं प्रकाशये, तस्मात् तेरक्षति भावः । अशङ्कानिर्ल
ङ्गम् ॥ २४६ ॥

(ध) अनादरः,—अवहेता ।

शङ्कामीति ।—केचित् पुरुषाः इदं कार्यम्, अत्र लघु, असहसाध्यं सर्वं
विना निष्पाद्यन्ते, अत एव कर्तुं शङ्कामि इत्यादिवर्तुं शक्नी भविष्यामि, अत्र अस्मिन्
कार्यवाधने, आदरः यतः, कः ? कर्तव्य इति शेषः, न कोऽपीत्यर्थः, इति इच्छां
निविध्य इत्यर्थः, कर्तुं तत् कार्यम्, उपेक्षमाणाः हेतुया परिहृत्यन्ताः, अत एव प्रमत्तम्,
अनवहितं, मत्ता येषां तादृशाः सन्ताः, आपदा प्रसङ्गेन समानमेव, सुखं सुमाप्य,
परितापदुःखम् अनुतापकटम, उपेक्षया कार्यनाशादिति भावः, प्रयान्ति प्राप्नुवन्ति ।
“देवस्याऽङ्गवन्तां श्लाघ्ये पचातामो भवेत् पुत्रम्” इति भावः । वक्ष्यति कर्तुं
ङ्गम् ॥ २४७ ॥

तत् पथ (न) जितारेः महिभोः यथापूर्वं निद्रासाधो
भविष्यति । उच्यते चेत्तत्,—

निःसर्पे बहसर्पे वा भवने सुष्यते सुखम् ।

सदादृष्टभुजङ्गे तु निद्रा दुःखेन लभ्यते ॥ २४८ ॥

तथा च,—

विस्तृष्टव्यवसायसाध्यमहतां सिन्धीपभुक्ताशिषां
कार्याणां नयसाहसोन्नतिमतामिच्छापदारोहिणाम् ।

मानोक्तेकपराक्रमव्यसनिनः पारं न यावद्गताः

सामर्षे हृदयेऽवकाशविषया तावत् कथं निर्हतिः ? ॥ २४९ ॥

(न) जितारेः,—पराजितशयोः । यथापूर्वं—पूर्वम्, [पूर्वम् अनतिक्रम्य
इति अनतिक्रमार्थे अव्ययीभावः] ।

निःसर्पे इति ।—निःसर्पे सर्परहिते, बहसर्पे धृतसर्पे वा, भवने गृहे, सुखम्
भग्यासुखं, निःशङ्कं यथा तथेत्यर्थः, सुष्यते निद्रायते, जनेन इति शेषः, सदा दृष्टा
भुजङ्गा यत्र तादृशं तु सर्पयुक्ते तु इत्यर्थः, भवने इति पूर्वोक्तान्वयः, निद्रा संवेद्यः, दुःखेन
कष्टेन, लभ्यते; सर्पदंशनमवाप्तं नैव लभ्यते इति भावः; कुटिलमतिश्रमपूर्वा
भग्यानाम् इदानीं सुखसुप्तिर्भवती भविष्यति इति निष्कर्षार्थः ॥ २४८ ॥

का कथा सुखसुप्तेः ? असमाप्तशिशोवत् कुत्रापि कियन्त्यपि शान्तिर्नास्तीत्याह,
विक्षीर्येति ।—मानोक्तेकपराक्रमव्यसनिनः मानस्य गर्वस्य, उत्सेकः उद्वेगः, परा-
क्रमश्च, तत्र व्यसनिनः अत्यासक्ताः, अभिमानवन्ताः विपुलपराक्रमश्च, सर्पदंशः इति
शेषः, विक्षीर्येः विपुलैः, व्यवसायैः उद्वेगैः, साध्यानि निषाद्यानि, अत एव
महानि प्रभूतानि, दुष्यारतया आयाससाध्यानीति यावत्, तेषां, तेषां शिष्यैः श्रम्युभिः,
सपभुक्ताः सततननुष्ठायनानां, आशिषो मङ्गलाग्रंसाः श्रेष्ठ तेषां, प्रीतिशिष्यैः
श्रम्युभिः सततमेव सिद्धार्थं चिन्त्यमानानाम् इत्यर्थः, नयः नीतिः, साहसम् उत्साहः,
उन्नतिः आक्रमः अत्युद्यमः, एताः विद्यन्ते श्रेष्ठ तथोक्तानां, नीत्युत्साहोन्नतिश्चल-
न्वितानामित्यर्थः, इच्छापदम् अभीष्टरूपं ज्ञानम्, आरोहणीति तथोक्तानाम्, अभि-
नवितानामिति भावः, कार्याणां पारम् अन्तं, यावत् न गताः न कृतकार्या इत्यर्थः,
तावत् सामर्षे अवसापरौते, अतिव्याकुले इत्यर्थः, हृदये, अवकाशविषया अवकाशः
क्षम्यक्षितियोग्यज्ञानमेव, विषयः निश्चिन्ताव्यतिक्रमपञ्चापार, यकाः तेषांविधा, पदार्था-

तत् (प) अवसितकार्यारम्भस्य विश्राम्यतीव मे हृदयम् ।
 तत् इदम् अधुना (फ) निहतकण्टकं राज्यं प्रजापालनतत्परो
 भूत्वा पुनर्पौत्रादिकमेष (व) अवसत्कृत्वासनश्रीः चिरं भुङ्क्ष्व ।
 अपि च,—प्रजा न रक्षयेत् यस्य राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।

अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥ २५० ॥

गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरो

रतिः सुभृत्येषु च यस्य भूपतेः ।

अरानासक्तमानसेकस्याधिनी इत्यर्थः, निर्द्वि. सौख्यं, कथम् ? नैव निर्द्वितीर्लभ्यते
 इत्यर्थः ; अकृतकार्याणां महाभङ्गमयालिना हृदय सवेदा चोक्त्येन त्वरापूरितं
 यदिव वर्तते, अतः सुखानि तत्र न स्यान्नुभयन्ति, स्थानाभावान् ; एकस्यानपसरणे
 कथम् अपरस्य तत्र स्थानमिति भावः । शार्दूलविकीर्णितं उक्तम् ॥ २४८ ॥

(प) अवसितकार्यारम्भ—समाप्ताख्यकर्मणः, कृतकार्यस्य इत्यर्थः ।

(फ) निहतकण्टकं—विनाशितसुदृशम् । ("कण्टको न स्थिता सुदृशतो
 मत्स्यादिकीकसं" इति मेदिनी) ।

(व) अवसति ।—अवसत्वाः,—स्थिराः, कृत्वासनश्रीः,—कृतं—वृत्तिप्रभम्
 आसपन्नम्, आसन—सिंहासनं, श्रीः,—राजलक्ष्मी च यस्य तादृशः, स्थिराधिपत्यं
 स्थितः सञ्चित्य ।

प्रजा इति ।—यस्य राजा रक्षादिभिः पालनादिभिः, गुणैः तत्तत्कर्मजम्भेरित्यर्थः,
 प्रजा न रक्षयेत् न सन्तोषयेत्, अजागलस्तनस्येव कृतावशेषकण्टकजुषस्येव, तस्य
 राज्यं, राज्यं [राज्यं भावः कर्म वा इत्यर्थे राजशब्दात् "राजाऽसं" इति मत्स्य-
 सूत्रेण राजशब्दादधिकं] राजकर्म, प्रजापालनादिकपमित्यर्थः, निरर्थकं विफलं,
 भवतीति ज्ञेयं, पालनाद्यकरणादिति भावः ; पञ्चानन्दे,—तस्य राज्यं राजपद-
 व्यपदेशवशीनेव सहेतितं निखिलराजकर्मभूतमिति सावत्, निरर्थकम् अर्थहीनं,
 व्युत्पत्तिहीनमित्यर्थः, "राजा प्रकृतिरज्जनात्" इत्यर्थमुपजीव्य रन्ज्वातुनेव राजशब्दस्य
 व्युत्पादितत्वादिति भावः, वस्तुतस्तु राजते; कनिनि निरुक्तमिति शेषम् ॥ २५० ॥

अथापि उपश्री. कौटिल्ये राजानं अवसत्वा तिष्ठति, तदेवाह, गुणेष्विति ।—यस्य
 भूपतेः उपस्य, गुणेषु कथादायिण्यादिषु, राजः अतुराग, व्यसनेषु व्यगथादिषु,
 कुमाङ्गर, यनाया, युनासर्करित्यर्थः, सुभृत्येषु च सत्सचिवादिषु च, रतिः प्रीतिः,

चिरं स भुङ्क्ते चलचामरांशुकां

सितातपचाभरणां नृपश्रियम् ॥ २५१ ॥

न च त्वया “प्रातराज्योऽहम्” इति मत्वा (भ) श्रीमदेन
आत्मा व्यसयितव्यः, यत् कारणं, चला हि राज्ञो विभूतयः,
(म) वंशारोहणवत् राजलक्ष्मोः दुरारोहा, (य) क्षणविनि-
पातरता, प्रयत्नशतैरपि धार्यमाणा दुर्बरा, (र) प्रशस्ताराधिता-
ऽपि अन्ते (ल) विप्रलम्बिनी, वानरजातिरिव (व) विद्रुता-
नेकचित्ता, पद्मपत्रोदकम् इव (श) अघटितसंश्लेषा, पवनगतिः
इव अतिचपला, (ष) अनार्यमङ्गतमिव अस्थिरा, आशीविष इव
दुरुपचारा, सन्ध्याऽभ्यलेखेव मुहूर्तरागा, जलबुद्बुदावलीव

खेदप्रदर्शन इत्यर्थः, स नृपः, चलं चचलं, चामरमिव बालव्यञ्जनमेव, अङ्गुलं वस्त्रं यस्या-
तादृशी, तथा सितं शुक्लम्, सातपथं कृष्णम् एव, चाभरणं यस्याः तथाभूता, नृपश्रियं
राजलक्ष्मीं, चिर दीर्घकालं, भुङ्क्ते [“भुजाऽनवने” (१।१।६६ पा०) इत्यनेनात्मने
पदम्] , चिरव्याधिनी भवति तस्य राजश्रीरिति भावः । वंशस्थविल इत्यम् ॥ २५१ ॥

(भ) श्रीमदेन—विभवगर्वेण । व्यसयितव्यः,—प्रसारयितव्यः ।

(म) वंशारोहणवत्—यथा वंशे—वृक्षविशेषः, आरोहणं दुःसाध्यं, तद्वदिति भावः ।

(य) क्षणेति ।—क्षणेन विनिपातः,—विध्वंसनं, तत्र रता—तदासक्ता, अथ-
विनाशिनी इत्यर्थः ।

(र) प्रशस्तेति ।—प्रशंसं—बहु वया स्यात् तथा, अतिनिपुणतयेति यावत्,
आराधिताऽपि—संविताऽपि ।

(ल) विप्रलम्बिनी—प्रसारणाकारिणी ।

(व) विद्रुतेति ।—विद्रुतं—व्याकुलीकृतं, चलनदेनेति भावः, अनेकेषां विधं
यथा तादृशी, वानरवत्,—विद्रुतं—चञ्चलम्, यत एव अनेकम्—अनेकविध, चितं
यस्याः तादृशी ।

(श) अघटितेति ।—अमानस्यन्ता, असम्पृक्ता इत्यर्थः ।

(ष) अनाथेति ।—अनाथान्—असाधूना, सङ्गतमिव—सङ्गमिव, अस्थिरा
—अचञ्चलादिनी । आशीविष इव—क्षयं इव । दुरुपचारा—दुःखेया । सन्ध्याऽभ्येति ।
—सन्ध्याया वा अथलेखा—नक्षत्राणिः स्युः, मुहूर्तै—अथ, रात्रिः,—चतुरात्रः ।

स्वभावमङ्कुरा ; (स) सौरप्रकृतिरिव कृतज्ञा, स्वप्नसम्बद्धव्यराशि-
रिव (ह) चण्डदण्डनटा । अपि च,—

यदेव राज्ये क्रियतेऽभिषेकः

तदेव बुद्धिर्व्यसनेषु योज्या ।

घटा हि राज्ञामभिषेककाले

सहस्रश्लेषापदमुद्गिरन्ति ॥ २५२ ॥

न च कश्चित् (क) अनधिगमनीयो नाम अस्ति आपदाम् ।

अन्वय,—क्षोदित्यं यक्षा. तवाविधा । जलमुदुदावलीन—जलाना—तोषाना, भाति
मुदुदाभि—झीटाः, विन्मानीति यावत्. तेषाम् चावलीन—त्रेचिरिव, स्वभावमङ्कुरा
—प्रकृत्यैव अपममनशीला, अन्वय,—असारत्वात् स्वभावत एव विलयनशीला ।

(स) सौरप्रकृतिरिव—साङ्गस्यस्वभाव इव, कृतज्ञा—कृतोपकारस्यापि पुनश्च
उपकार विमुख्य उपकारपरायणेत्यर्थः ; अन्वय,—कृतचेतस्य अज्ञाधिक्यजननाथ
पुनः कर्मणेन पूर्वकर्मचापङ्गविशेषकारिणीति भावः ।

(ह) चण्डदण्डनटा—चण्डेन दण्डा चण्डेन नटा च, अचिरस्थाविशीत्यर्थः ;
आमनन-निर्गमनयो. चणेनेव सम्भवादिति भावः, [लिङ्गविपरिणामोऽयं कर्तव्यः] ।

यदेवेति ।—यदेव राज्ये अभिषेकः क्रियते, तदेव बुद्धिः, राज्ञामिति श्रेयः, व्यस-
नेषु विपातषु, योज्या धीजनौषा ; राज्यक्षिप्तया वङ्गना ब्रह्मणा सङ्गात् “अभिषेक-
समय एव मन विपत्तिः जनितव्यम्” इति सततमेव प्रत्यक्षसिंहासनसमाकटैरुपतिभिः
मन्तव्यम् इति भावः ; अथवा,—व्यसनेषु कामादिषु, योज्या चासक्तनीय, भवतीति
श्रेयः, मदान्धाः वृपतयः व्यसनेषु चासक्ता भवन्तीत्यर्थः, अतुल्यविभवमयित्वं वृपतयः
प्रायशः एव विवेकरहिताः नरोदृताश्च सन्तः श्रेष्ठाचारिणः भवन्तीति भावः । हि तत्र
हि, राज्ञामभिषेककाले घटाः अभिषेकार्थं तीर्थादिकपरिपूर्णाः कुम्भाः, अथवा जलीन,
सह आपदम् उद्गिरन्ति इव उद्गमन्ति इव, ताच्छरसि पातयन्तीवेत्यर्थः ; वृपतयः
आभिषेकसमकालमेव विपत्ता भवन्तीति भावः । [अत्र द्वितीयापदे,—“तदेव
याति व्यसनेषु कुण्डः” इति पाठे तु—तदेव व्यसनेषु अनयदिघटादङ्गसु, लोषेषु,
बुद्धिर्वाति चावति, तदा अनयाभात् कर्तव्यज्ञानयुक्ता भवन्ति राजानः इति भावः ।
उत्प्रेक्षाऽवधारः] । उपजातिः वृत्तम् ॥ २५२ ॥

(क) अनधिगमनीय इति ।—अनधिगमनीयः,—अकर्तव्यः, अविश्वस्युक्तः
कृत्यर्थः ; अपि तु सर्व एव आपदा आनन्त्येने इति भावः ।

उक्तम्,—रामस्य व्रजनं, बलेर्नियमनं, पाण्डोः सुतानां वनं,
 वृथ्वाणां निधनं, नलस्य नृपतेः राज्यात् परिभ्रमणम् ।
 नाद्याचार्यकर्मजुनस्य, पतनं सच्चिन्त्य लङ्केश्वरे
 सर्वे कालवशाज्जनोऽत्र सहते, कः कं परित्यायते ? ॥ २५३ ॥
 कः स दशरथः स्वर्गे भूत्वा महेन्द्रसुहृत् गतः ?
 कः स जलनिधिवेलां बद्धा नृपः समरस्तथा ? ।
 कः स करतलाज्जातो वैष्णवः ? कः सूर्यतनुर्मनुः ?
 ननु बलवता कालेनेते प्रबोध्य निमौलिताः ॥ २५४ ॥

रामस्येति ।—रामस्य राजवत्त्वं, व्रजनम् अरञ्जनमनं, बलेः दैव्यराजस्य, नियमनं
 बन्धनं, पाण्डोः सुतानां वृषादिपराधीना, वनं वनवासं, वृथ्वाणां बद्धनां, निधनं ध्वंसं,
 नलस्य नृपतेः राज्यात् परिभ्रमणं श्रुतिम्, कर्मजुनस्य नाद्याचार्यकं नाद्याचार्यपद-
 स्वीकरणं, विराटमवने अज्ञातवासे बालिकानां नृपतिपादानित्यर्थः, तथा लङ्केश्वरे
 राज्ञे, निभुवनजयिनि इति भावः, पतनं, सच्चिन्त्य विचार्य, चम संसारे, जनः
 कालवशात् सर्वे सहते, को जनः, कं परित्यायते ? न कोऽपि कम् इत्यर्थः,
 यदि ईदृशानां भुरिधाणां महीयसांमेतादृशी गतिः, तदा अस्मदीयमिरन्धपरिरक्षणं
 सुगरमिव दुष्परिमिति भावः । आदर्शविश्रीकृतं उक्तम् ॥ २५३ ॥

केति ।—यः महेन्द्रस्य देवराजस्य, सुहृत् सखा, भूत्वा स्वर्गे अमरलोके, मामुप-
 दुर्गमे इत्यर्थः, गतः, स दशरथः कः ? तथा, जलनिधेः समुद्रस्य, वेला तीरमुनिं, बद्धा,
 कांके पाण्डयश्चिति श्रेष्ठः, समुद्रवेलाजपि नियम्य समरपरिभ्रता मुनिं आसदित्यर्थः, स
 नृपः समरः कः ? करतलात् वैष्णवपतेः करतलमन्यनादित्यर्थः, जातः अयोनिस्त्वय
 इत्यर्थः, स वैष्णवः इष्टः, कः ? (पुरा किञ्च दुर्दानं यज्ञदेवद्विजनेविषं पापीयांसमुत्पथं
 जतं वैष्णवं महीयतम् अच्युतमिन्द्रया प्रागेव हतप्रायं दुहृतेः विनाशं नष्टवैयः मही-
 निनां आसकरडितां हस्तुपरीतावावलीक्य जपया तस्य हतस्य राज्ञः हविषं कर-
 तलित्वा इक्षुमुत्पादयामासुरिति श्रीमद्भागवतचतुर्विंशत्योऽवतुर्दशाध्यायक वार्ताऽभाषु-
 सत्येव) तथा स सूर्यतनुः सूर्य एव तनुः पिङ्गलसन्ध्यात् प्ररीरभूतः वयस तनोक्तः,
 सूर्यस्य पुत्र इत्यर्थः, [“वात्सा वै जायते पुत्रः” इति श्रुतिः ; “सूर्याज्जन्म समासाद्य
 सामाज्यमिति तनुः” इति च देशीमाहात्म्यम् । “सूर्यतनुः” इति आचिन्त्यः पाठः]
 मनुः आदिराजः, कः ? मनु भोः ! बलवता प्रबोध्य, कालेन एते समरबादयः,

मात्स्याता क्व गतस्त्रिलोकविजयी राजा ? क्व सत्यव्रतः ?

देवानां नृपतिर्मतः क्व नहुषः ? सच्छास्त्रवान् केशवः ? ।

मन्यन्ते सरथाः सकुञ्जरवराः शक्रासनाध्यासिनः

कालेनैव महात्मना त्वनुक्तता कालेन निर्वासिताः ॥ २५३ ॥

अपि च,—

स च नृपतिस्ते सचिवास्ताः प्रमदास्तानि काननवनानि ।

स च ते च तास्य तानि च कृतान्तदृष्टानि गृष्टानि ॥ २५६ ॥

एवं मत्तकरिकर्णचक्षुषां राज्यलक्ष्मीम् अवाप्य नान्येकनिष्ठो
भूत्वा उपभुङ्क्ष” ।

इति श्रीविष्णुशर्मणिरचिते पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम

तृतीयं तन्त्रम् ॥ ३ ॥

प्रबोध्य आविर्भाव्य, उत्पद्य इत्यर्थः, निर्मूलिता निचमं गीताः ; काको हि
जनवत्तरः इति भावः ॥ २५४ ॥

मात्स्यानेति ।—त्रिलोकविजयी राजा मात्स्याता क्व गतः ? सत्यव्रतः भीष्मः, क्व ?
गतः इति पूर्वोक्तम् ; देवानां नृपतिः इन्द्रत्वपटभापन्नः इत्यर्थः, नहुषः क्व गतः ? तथा
सच्छास्त्रवान् गीतोपनिषदादिसंस्कृतोपदेष्टा, केशवः कृष्णश्च, क्व गतः ? इति शेषः.
महात्मना प्रबलेन, कालेनैव सरथाः सकुञ्जरवराः अवाहना इत्यर्थः, शक्रासनाध्यासिनः
इन्द्रश्च सह एकामनसाश्रयिनः, एते इति शेषः, अनुक्तता निर्मिताः, न पुनः, कालेन
निर्वासिता, ध्वंसिताश्च, मन्यन्ते, जनैरिति शेषः, “काको हि दुरतिक्रमः” इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५५ ॥

स चेति ।—स च नृपतिः राजा, ते सचिवाः मन्त्रिणः, ताः प्रमदाः कान्तः,
तानि काननवनानि उपवनानि, विविधानि तदनुकूलतादिपूर्णाणि विपिनानि वा
इत्यर्थः, स च ते च तास्य तानि च सर्वाणि, कृतान्तेन कालेन, देवेन वा, दृष्टानि
अवलोकितानि, अस्मान्नेति आगतं, [दृष्टानीति वा पाठः] गृष्टानि कृतानि च ;
“काको हि जनदाधारः काकाधारी न विद्यते” इति व्याख्यादात् सर्वे कालेनैव
आवृत्ते, कालेनैव विधीयन्ते इति भावः ॥ २५६ ॥

अथ लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रम् ।

अथ इदम् आरभ्यते लब्धप्रणाशं (क) नाम चतुर्थं तन्त्रं,
यस्य अयम् आदिमः श्लोकः,—

“समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।

स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा” ॥ १ ॥

तत् यथा अनुश्रूयते,—

अस्ति कस्मिंश्चित् (ख) समुद्रोपकण्ठे महान् जम्बूपादपः
सदाफलः ; तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म । तत्र
च तस्य तरोरधः कदाचित् (ग) करालमुखो नाम मकरः समुद्र-
सलिलात् निष्क्रम्य (घ) सुकीमलबालुकासनाये तीरोपान्ते

(क) लब्धप्रणाशं—लब्धम्—प्राप्तम्, प्रणाशो यत्र तन्त्रे तथाविधम्, प्राप्तमपि
यस्तु अर्थं प्रत्यक्षयति, इत्येतद्विशेषणम् इत्यर्थः, तथाविचादनिष्टोत्पादात् सावहितभ-
नोपदेयविधायकमिति तन्त्रमिति यावत् । आदिमः,—प्रथमः, [आदिग्रन्थात्
“अथादिपचाड्डमन्त्र” इति वार्तिकसूत्रेण विनियमः] ।

समुत्पन्नेष्विति ।—कार्येषु करणीयवस्तुषु, विपत्तिमदुःखव्यापारेष्विति यावत्,
समुत्पन्नेषु उपपन्नेषु वस्तु, यस्य दुःखः मतिः, न हीयते [उपासीः कर्मकर्तारि
कटं, कर्मवद्वावात् आत्मनेपदं यक् च] न अर्थं गच्छति, प्रत्युत प्रयत्नरतीति भावः, स
एव जलस्थः अलमप्यस्मितः, वानरो यथा वानर इव, दुर्गे [दुःखेन गच्छत्यत्र इत्यधि-
करणे दुःखपददात् गजवातीः “सुदुरोरधिकरणे” इति वार्तिकसूत्रेण उपपन्नः,
कर्मणि तु खान् एव, यथा दुःखेन गम्यते इति दुर्गेनः यन्त्राः] सकटं, तरति विपन्नकाशं
प्राप्नोति इत्यर्थः ; प्रत्युत्पन्नमतेः सर्वदेव विजयज्ञानः इति भावः ॥ १ ॥

(ख) समुद्रोपकण्ठे—सागरसमीपे । सदाफलः,—अविरतफलः, सर्वकाले
फले भरावनतः इत्यर्थः ।

(ग) करालमुखः,—करालं—विहटं, मुखं यस्य तथाविधः ।

(घ) सुकीमलबालुकासनाये—बहुलविजयसाधनमित्ये ।

(ङ) न्यविद्यत । ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः,—“भोः ! भवान्
समभ्यागतोऽतिथिः ; तत् भक्षयतु मया दत्तानि अर्घ्यतुल्यानि
जम्बूफलानि । उक्तञ्च,—

प्रियो वा यदि वा द्वेषो मूर्खो वा यदि पण्डितः ।

वैश्वदेवान्तमापन्नः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥ २ ॥

न पृच्छेत् शरणं गौत्रं न च विद्यां कुलं न च ।

अतिथिं वैश्वदेवान्ते आह्वे च मनुरब्रवीत् ॥ ३ ॥

दूरमार्गश्चमश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतम् ।

अतिथिं पूजयेत् यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥

(ङ) न्यविद्यत—अवाध्यत, विद्यामजसुखीपशुक्तय तत्परीरभुंनितचित्तौ
इत्यर्थः, [निपूर्वकात् विद्यते. “नेर्विद्य.” (१।३।१० पा०) इति सूत्रेण आत्मनेपदम्] ।

प्रिय इति ।—प्रियो वा अनुरागभाजनं वा, द्वेषो यदि वा विराजभाजनं वा,
मूर्खो वा अज्ञानीपट्टतन्त्रिकः वा, यदि वा पण्डितः ज्ञानी वा, भवतु इति शेषः, वैश्व-
देवान् विन्नेभ्यो देवेभ्यो देवः बलिः वैश्वदेवः, तस्य अन्नम् अन्नदानं, [विन्नेदेवव्यात्
अणि कपम्] गृहस्थैः निवसन्गृहीतमानात् वैश्वदेवाख्यबलिकर्मणः परम् इत्यर्थः, आपन्नः
अपस्त्रितः, भगवता मनुना एव एव आत्मः अतिथीनां विहितः इति वेदितव्यम् ; सः
उक्तप्रियादिकपः, आतथिः गृहागतः, [अतति गच्छति, न तिष्ठति इत्यर्थे, अतथातोः
अतिगन्त्यर्थः] “एकवारं हि निवसन् अतिविज्जीव्यः स्युः । अनित्याऽस्य गतिर्यज्ज्ञात्
तथादतिविद्यते ॥” इत्युक्तवचने ब्राह्मणशब्दः सामान्यवाचो ; स्वर्गसङ्क्रमः दुर्गम-
स्वर्गमार्गे सञ्चारोपायभूतः, स्वर्गस्य अक्षिरीकृषीभूत इत्यर्थः ; (“सङ्क्रमो दुर्गसञ्चारः”
इत्यमरः) भवतीति शेषः ; तादृशातिविसत्कारात् स्वर्गलाभो जायते इति भावः ॥२॥

नेति ।—वैश्वदेवान्ते वैश्वदेवबलिकर्मसमापनानन्तरं, तथा आह्वे पिटृकृते च, उप-
स्थितमिति शेषः, अतिथिम् अन्वागत, शरणं गृह्यं, न, गौत्रं विद्यादिकं, च न, विद्या
तथा कुलस्य वंशस्य, न पृच्छेत्, निजालान्तरेणैवाहो सत्कर्मस्य इति भावः, एवं
मनुरब्रवीत् ॥ ३ ॥

दूरेति ।—यस्तु दूरं मार्गेण दीर्घाभ्यवस्येदनेन, यः यमः, तेषु ज्ञानं ज्ञानं, वैश्व-
देवान् गृहस्थैः बलानिबि तत्कर्मसमापनानन्तरम्, यावत्तम् अतिथिं पूजयेत् जीवन-
क्षयादिना तोषयेदित्यर्थः, स यवता वतिं सुप्तिमित्यर्थः, वाति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृहात् याति विनिश्चयेन ।

गच्छन्ति विमुखास्तस्य पित्रभिः सह देवताः ॥ ५ ॥

एवम् उक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ । सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखम् अनुभूय भूयोऽपि स्वभवनम् अगात् । एवं नित्यमेव तौ वानर-मकरो जम्बूच्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः । सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति ।

अथ अन्यतमे दिवसे तया स पृष्ठः,—“नाथ ! क एव विधानि असृतफलानि प्राप्नोषि ?” स आह,—“भद्रे ! मम अस्ति परमसुहृत् रत्नमुखी नाम वानरः, स प्रीतिपूर्वम् इमानि फलानि प्रयच्छति” । अथ तया अभिहितं,—“यः सदा एव (च) असृतप्रायाणि ईदृशानि फलानि भक्षयति, तस्य हृदयम् असृतमयं भविष्यति !! तत् यदि मया भार्यया ते प्रयोजनं, ततः तस्य हृदयं मङ्गलं प्रयच्छ, येन तत्क्षयित्वा जरामरण-रहिता त्वया सह भोगान् भुनक्ति” । स आह,—“भद्रे ! मा मा एवं वद !! यतः स (ह) प्रतिपन्नोऽस्माकं भ्राता, अपरं

अपूजित इति ।—अतिथिः अपूजितः असत्कृतः, अत एव विनिश्चयेन अप-
मनोरक्तया दीपे निश्चयम्, यच्च गृहात् भवनात्, याति प्रतिनिवर्तते, तस्य
देवताः, गृहस्था इति शेषः, पित्रभिः पित्र्यलोके सह, विमुखाः परासुखाः, वृष्टाः
सन्तः इत्यर्थः, गच्छन्ति तदाकालं स्वजन्मस्थानं, इतोऽपि अतिथिः सत्कार्य इति
भावः ॥ ५ ॥

(च) असृतप्रायाणि—असृततृष्णाभिः, [प्रायेणावसानं इति “राजहत्यादित्यान्,
पूर्वनिपातः] । भुनक्ति—उपभोगं करोति [भुजेः उपभोगावेत्यात् च न भुजे इति
प्रयोगस्यैव साधुत्वम्, अतः परस्मैपठं चित्यम्] ।

(ह) प्रतिपन्नः,—अङ्गीकृतः ।

फलदाता, ततो व्यापादयितुं न शक्यते; तत् त्वज एनं
(ज) मिथ्याग्रहम् । उक्तञ्च,—

एकं प्रसूयते माता द्वितीयं वाक् प्रसूयते ।

वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बन्धुवत् ॥ ६ ॥

अथ मकरौ आह,—“त्वया कदाचित् अपि मम वचनं न
अन्यथा कृतम् ; तत् (भ्रं) नूनं सा वानरौ भविष्यति, यतः
तस्या अनुरागतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि , तत् त्वं ज्ञातो
मया सम्यक् । यतः,—

साक्षादं वचनं प्रयच्छसि न मे, नो वाञ्छितं किञ्चन,

प्रायः प्रोच्छसिषि द्रुतं हुतवहज्ज्वालासमं रात्रिषु ।

कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता, यन्नादराच्चुम्बसे

तत्ते धूर्त ! हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममैवापरा” ॥ ७ ॥

(ज) मिथ्याग्रहं—निष्कलानर्बन्धम्, अयुक्तमायहानत्यर्थः, (“नर्बन्धोपरागाका-
दयो यदाः” इत्यमरः)

पक्षेति ।—माता जननी, एकं, सोदरमिति शेषः, प्रसूयते जनयति, वाक् वाचो,
द्वितीयं, आतरामांत शेषः, प्रसूयते, (तत्र) वाग्जात, आतरमिति भावः, सोदर्यादपि
सोदराद्वानुरपि, बन्धुवत् मित्रमिव, अधिकं श्रेष्ठं, प्रियमात भावः, प्रोचुः, पण्डिता
वति शेषः ॥ ६ ॥

(भ्रं) नूनं—निश्चितम् । सा—तव प्रियतमा, वानरौ, न तु वानर इति
भावः ।

साक्षादिति ।—हे धूर्त ! मे मम, साक्षादं सानन्दं, सादरमिति यावत्, वचनं
वाक्यं, न, तथा किञ्चन वाञ्छितम् अभिख्यतं, नो प्रयच्छसि प्रददासि, त्वमिति
शेषः ; रात्रिषु प्रायः बाहुल्येन, हुतवहज्ज्वालासमम् अग्निश्चालासहस्रम्, उच्यमिति
भावः, द्रुतं पुनः पुनः, प्रोच्छसिषि निश्वास त्यजसि ; कण्ठे यः आश्लेषः आलिङ्गनं, तस्य
परिग्रहे लोकराशे, कण्ठश्लेषपूर्वकनालिकान्ते इत्यर्थः, शिथिलता शेषित्वम्, यनास्या
इत्यर्थः, तवेति शेषः, यच्च आदरात् आश्लेषातिशयात्, न धूर्तैरेव न धुम्बनं कर्णादि,
[चमत्कानेपदं स्वयं, परन्तु “प्रियामुखं क्षिप्युदयचुम्बन्ते” इतिवत् कमन्वतोदारे कच-
चित् आत्मनेपदं भवितुमर्हतीति विभाव्यम्] तत् तज्जातं, ममेव सदपेक्षयाधीन्यर्थः,

सोऽपि पत्न्याः (अ) पादोपसङ्गं कृत्वा अङ्गोपरि निधाय
तस्याः (ट) कोपकोटिमापन्नायाः (ठ) सुदीनम् उवाच,—
“मयि ते पादपतिते किङ्करत्वमुपागते ।

त्वं प्राणवक्ष्मि ! कस्मात् कोपने ! कोपनेत्यसि ?” ॥ ८ ॥

सा अपि तद्वचनम् आकर्ण्य (ड) अश्रुप्लुतमुखी तमुवाच,—

“सार्धं मनोरथयतेस्तव धूर्त ! कास्ता

सैव स्थिता मनसि क्वत्रिसमावरण्यां ।

अस्माकमस्ति न कथञ्चिदिहावकाशः

तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः !! ॥ ९ ॥

प्रथमतः अतिशयेन प्रिया, काचित् अपरा नारी, ते हृदि स्थिता, इति मन्ये इति
अप्याह्वयम् । आर्द्वर्त्तविक्रान्तं वचनम् ॥ ७ ॥

(अ) पादोपसङ्गं—चरणधारणम् ।

(ट) कोपकोटिं—कोपप्रकर्षे, कोपस्य परा काष्ठानित्यर्थः, (“कोटिः स्त्री
अनुबोऽन्तेऽनौ सङ्ग्राहेऽप्रकर्षेभ्योः” इति मेदिनी) आपन्नायाः,—प्राप्तायाः, अति-
क्रुद्धाया इत्यर्थः ।

(ठ) सुदीनम्—अतिव्यामर्शम् ।

अथीति ।—हे कोपने । हे भामिनि । कोपनस्वभावे । इत्यर्थः, अस्मिन्नेव कारणेन
कोपकरणादिति भावः, प्राणवक्ष्मि ! जीवितेश्चरि ! मन जीवनादपि अतिक्रियित्वात्
प्रियया त्वयि न जीवितुमपि शक्नोमि इति भावः, ते तव, पादपतिते किङ्करत्वं
दासत्वम्, उपागते प्राप्ते, मयि त्वं कस्मात् कोपम् पश्यसि प्राप्तासि ? कस्मात् कुप्यसि
इत्यर्थः ; चरणनिपतिते मत्मे कोपो न युज्यते इति भावः ॥ ८ ॥

(ड) अश्रुप्लुतमुखी—नेत्रमलसिक्तवदना ।

सार्धमिति ।—हे धूर्त ! मनोरथयतेः अर्धोऽसमृद्धेः, ‘तया सह एवं वसामि’ तथा
‘ब्रह्मनाम्नानं विनोदयामि’ ब्रह्माद्यसङ्गैः कल्पनाजातेरित्यर्थः, सार्धं सह, क्वचित्
स्वियया निर्हर्तुं कर्मिणं त्वेन, [कृष्णामोः “हितः हि.” (३।३।८८ पा०) इति हिप्रत्ययः,
ततः “वेर्भाञ्चिथम्” (४।४।१० पा०) इति सप्रत्ययः] आह्वयः, अपटेन इत्यर्थः,
न तु वाक्येन इति भावः, आत्मेन विनाशविशेषः, यस्या मनोहारिणी, मेव ज्ञाना
प्रिया, त्वं मनसि चेतसि, स्थिता वर्तते, तस्या तव नितराजसिद्धिदा इति भावः ;

अपरं, सा यदि तव वक्षभा न भवति, तत् किं मया भणितेऽपि तां न व्यापादयन्ति ? अथ यदि (ठ) स वानरः, तत् कः तेन सह तव खेदः ? तत् किं बहुना ? यदि तस्य हृदयं न भङ्गयामि, तर्हि मया प्रायोपवेशनं कृतं विधिः । एवं तस्याः तं निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताभ्याकुलितहृदयः स प्रोवाच,—“भो ! साधु इदमुच्यते,—

वक्षलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।

एको अहस्तु मीनानां नीलोमयपयोस्तथा” ॥१०॥ इति ।

“तत् किं करोमि ? कथं स मे बध्यो भवति ?” इति विचिन्त्य वानरपार्श्वम् अगमत् । वानरोऽपि चिरेणायान्तं तं खेदेगम् अवलोक्य प्रोवाच,—“भो मित्र ! किम् अथ (ण) चिर-वेलायां समायातोऽसि ? कस्मात् साक्षादं न भालपसि ? न वा सुभाषितानि पठसि ?” स आह,—“मित्र ! अहं तव (त) भ्रातृजायया निहुरतरैर्वाक्यैः अभिहितः,—“भोः

इह तव मनसि इत्यर्थः, अस्माकं अचक्षितं केनापि प्रकारेणेत्यर्थः, अवकाशः स्थानं, नास्ति, वक्षान् चरचपातविकल्पनाभिः पादपतनरूपप्रतारकाभिः कृतम् अकल, न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः ; यदा ते मनसि लक्ष्यं स्थानं नास्ति, तदा वाङ्मयप्रत्य-
क्षदर्शनाद्यैश्चरचपातमनावध्यकमेव इति भावः । वक्षस्तिलकं कृतम् ॥ २ ॥

(ठ) सः,—तव प्रियजनः, वानरः,—पुंस्त्वोपलक्षितः अक्षित् कर्कटः, तत्—तदा, तेन—पुंवानरैश्च सह, सव—पुनर्वच इति भावः, खः खेदः ?—खः प्रत्ययः ? पुनर्वच सह पुनर्वच तादृशप्रेमासम्भवात् नूनं वा स्वीकृत्यतीति भावः । प्रायोप-
वेशनम्—‘अभोजनेन प्रावान् मृत्यानि’ इति सङ्कल्प्य अगमनकृतपदवचनम् ।

वक्षलेपस्येति ।—अक्षिप्तवक्षिकप्रत्ययस्येति पृष्ठे, १८२ सङ्ग्राहे श्लोके, प्रथमे तन्ने ।
हृत्प्रत्ययान्तां श्लोकोऽयं व्याख्यातः ॥ १० ॥

(ण) चिरवेलायात्—अधिकवेलायात् ।

(त) भ्रातृजायया—सत्यभ्या इति भावः । निहुरतरैः,—वतनिहुरैः ।

(थ) कृतज्ञ ! मा मे त्वं स्वमुखं दर्शय, यतः त्वं प्रतिदिनं निद्रम् (द) उपजीवसि, न च तस्य पुनः प्रत्युपकारं (ध) गृहदर्शनमात्रेण अपि करोषि ; तत् ते (न) प्रायश्चित्तम् अपि नास्ति । उक्तञ्च,—

ब्रह्मज्ञे च सुरापे च चौरे भग्नव्रते शठे ।

निष्कृतिर्विहिता सङ्घिः कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः ॥ ११ ॥

तत् त्वं मम देवरं गृहीत्वा अद्य प्रत्युपकारार्थं गृहम् आनय, नो चेत् त्वया सह मे (प) परलोके दर्शनम् । अतः अहं तथा एवं प्रोक्तः तव सकाशम् आगतः । तत् अद्य तथा

(थ) कृतज्ञ !—उपकारविषयः !

(द) उपजीवसि—उपकारकत्वेन आश्रयसि, मित्रात् उपकारं प्राप्नोषि इत्यर्थः ।

(ध) गृहदर्शनमात्रेण—[दर्शयते इति दर्शनं, विजनात् दर्शयतोः भावे ल्यट्], गृहस्य दर्शनं गृहदर्शनं, तदेव इति [स्त्राये भानच्], तेन ।

(न) प्रायश्चित्तं—पापक्षयसाधनसाधनत्वेन विधिबोधितं कर्म ।

ब्रह्मज्ञे इति ।—ब्रह्मज्ञे [ब्रह्म इति वाक्यार्थं ब्रह्मकर्मकडन्वातोः “ब्रह्म-
भूयश्मेवु किप्” (१२।८७ पा०) इत्यनेन किपो विधानात् ब्रह्मज्ञा इत्येव भवितु-
मर्हति, “ब्रह्मादित्येव, किर्वेव” इति द्विविधनियमस्य भाष्यकारोक्तत्वेऽपि, अभिधाना-
दहं मुखविभुजादित्यात् कप्रत्यये सिद्धम्] ब्रह्मचातिनि, सुरापे मद्यपायिनि, चौरं
तस्करं, भग्नव्रते भटानयने, तथा शठे धूर्ते, प्रतारके इत्यर्थः, सङ्घिः साधुभिः, धर्मशास्त्र-
ज्ञाङ्गरित्यर्थः, निष्कृतिः प्रायश्चित्तं, विहिता निष्ठापिता, किन्तु कृतज्ञे उपकारास्वीकर्तारि,
अथवा अज्ञतज्ञे जने इत्यर्थः, [कृतं इति इति कृतज्ञः, कृतोपपदात् कृते, “कप्रकरणे
मुखविभुजादिभ्य उपसङ्ग्रहानम्” (वा०) इति सूत्रेण कप्रत्ययः, न तु टकप्रत्ययः
भग्नव्रतकर्तृकत्वात्, तथा हि टर्ग्विधौ “अननुचकर्तृके च” (१२।५३ पा०) इत्यत्र
पतिघ्नो पाचिरैखा, पितृघ्नं हृतं, भग्नव्रतकर्तृके कर्मण्युपपदे च अथेव, आशुवातः
शूद्र, इत्यादिकं दर्शितम्] निष्कृतिः नास्ति, सर्वेभ्यः अभिषेकापपत्तेः हि कृतज्ञत्वमिति
भावः ॥ ११ ॥

(प) परलोके—लोकान्तरे, दर्शनं, भविष्यतीति शेषः, अहं नरिष्यामीति भावः ।

सह त्वदर्थे (फ) कलहायतो मम इयती वेला (व) विलम्बा ;
तत् आगच्छ मे गृहम् । तव आढपत्नी (भ) रचितचतुष्का
प्रगुणितवस्त्रमणिमाणिक्याद्युचिताभरणा द्वारदेशवद्वन्दन-
माला सोत्कण्ठा तिष्ठति । मर्कट आह,—“भो मित्र !
युक्तम् अभिहितं मद्भाढपत्न्या । उक्तञ्च,—

वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः ।

आत्मनः सम्मुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः ॥ १२ ॥

तथा च,—ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ १३ ॥

(फ) कलहायतः,—कलह कुर्वतः, [कलहस्यन्तात् “अद्वैतकलहात्—”
(१.१.१७ पा०) इत्यादिना क्वङ्, ततः खटः अटप्रत्ययः । कलहायमानस्येति साधु,
अङ्कनसाऽऽत्मनेपादत्वात्, कलहयतः इत्यादि वा पाठः] ।

(व) विलम्बा—वज्राता इत्यर्थः ।

(भ) रचितचतुष्का—रचितं—कल्पित, रचितं वा, चतुर्णाम्—चतुःस्तम्भयुक्त-
सङ्ग्रहं यथा तादृशी, रचितेष्वपवेशनार्थमिति भावः ; यथा,—गुम्फितचतुर्थीटमालिका,
“वार नरो माला” इति बहुभाषा । प्रगुणितेति ।—प्रगुणितानि—प्रकृतगुणानि,
भङ्गाऽङ्गबोध्यं, यानि वस्त्रमणिमाणिक्यादीनि, तान्येव रचितानि—आभूतानि, अङ्गे
धृतानोक्त्यर्थः, यथा,—रचितानि—समस्तानि, उपयुक्तानोक्त्यर्थः, (“रचितम्
अवेत्यङ्गे निते ज्ञाने समस्तस्य” इति मैट्ठनी) आभरणानि—अलङ्काराः यथा यस्या
ना तादृशी, समर्थोचितनानाऽलङ्कारभूषिता इत्यर्थः । द्वारेति ।—द्वारद्वी वज्रा—
लम्बीकृता, सञ्जीवरत्नायम् इत्यर्थः, वन्दनमाला—वन्दनयोग्यपुष्पमाला यथा सा ।

वर्जयेदिति ।—यः अपटमुच्छदिति भावः, लोलुपः शून्यः सन्, नित्यं सततम्,
आत्मनः सम्मुखम् अभिमुखम्, आकर्षति, मित्रं तत्रायत्वा सर्वाणि स्थायनीकर्तुमिव
इच्छति इत्यर्थः, प्राज्ञतरः अतिप्रज्ञावान्, तरः कौलिकाकारं तन्नुवाचस्यस्त्रीचं,
आश्रयपरमिति यावत्, यथा तन्नुवाचः वस्त्रवपनाद्यै सुभाषि प्रगुणीकृत्य यत्केच
आत्माभिमुखमेव आकर्षति, तद्वत् इति भावः, मित्रं वर्जयेत् त्यजेत् ; स्थायंतत्परः
शून्यः पर्यामुखविषयसहस्रः इत्यर्थः इति निष्कर्षः ॥ १२ ॥

इदानीति ।—प्रीतिः प्रत्ययः, लक्षणं विष्ट, वर्द्धयमिव,—ददाति, प्रीति

परं, वयं वनचराः, युष्मदीयञ्च (म) जलान्ते गृहं, तत् कथं शक्यते तत्र गन्तुम् ? तस्मात् तामपि मे भ्राष्ट्रपत्नीम् अत्र आनय, येन प्रणम्य तस्या आशीर्वादं गृह्णामि” । स आह, —“भो मित्र ! अस्ति (य) समुद्रान्तरे सुरम्ये (र) पुलिनदेशे-
ऽस्माद्गृहम् । तत् मम पृष्ठम् आरुढः सुखेन अङ्गतभयो गच्छ” । सोऽपि तत् श्रुत्वा सानन्दम् आह, —“भद्र ! यदि एवं, तत् किं विलम्बयते ? त्वर्थ्यताम् ; एषोऽहं तव पृष्ठम् आरुढः” । तथा-
ऽनुष्ठिते (ल) अगाधे जलधौ गच्छन्तं मकरम् आलोक्य भय-
वस्तमना वानरः प्रोवाच,—“भ्रातः ! शनैः शनैः गम्यताम् ;
(व) जलकङ्गोलैः प्राव्यते मे शरीरम्” । तत् आकर्ण्य मकरः
चिन्तयामास,—“असौ अगाधं जलं प्राप्तो मे वशः सञ्जातः,
मत्पृष्ठगतः तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति ; तस्मात् कथ-
यामि अस्मिन् निजाभिप्रायं, येन अभौष्टदेवतास्मरणं करोति” ।
आह च,—“मित्र ! त्वं मया वधाय समानौतो भाव्यावाक्येन
वेति श्रेवः, प्रतिगृह्णाति, प्रीतिपात्रादिनि श्रेवः, गुह्यं रहस्यम्, आख्याति आलपति,
प्रीतिपात्रेण सहति श्रेवः, पृच्छति, प्रीतिपात्रं गुह्यमेवेति श्रेवः, सुहृन्ने, प्रचक्षिगृहे इति
श्रेवः, [“सुभोऽनवने” (१।१।६६ पा०) इत्यात्मनेपदम्, अवने तु भुज्जति नह्यौ राजा
इति परस्मैपदमेव] भोजयते च मन्त्रं कारयति च, प्रचक्षिगमिति श्रेवः,
[भुज्जधातोः “वेतुमति च” (३।१।२६ पा०) इति चिच्, “चिचय” (१।१।७७
पा०) इति कर्तृणे क्रियाफले चिजन्तत्वादात्मनेपदम्] ; दानं, यज्ञं, रहस्यमवने,
रहस्यमन्त्रः, भोजनं, भोजनदानञ्च एतत् षट्कं प्रीतिवचनमिति ॥ १२ ॥

(म) जलान्ते—जलमध्ये ।

(य) समुद्रान्तरे—समुद्रमध्यस्थाने, समुद्रमध्ये वा ।

(र) पुलिनदेशे—नदीक्षितभूमी, (“चङ्गा” इति वङ्गभाषा) ।

(ल) अगाधे—अतलस्थाने । जलधौ—समुद्रे । भयवस्तमनाः,—मथैनं जलं—
समाकुलं, जनः बलं चः ।

(व) जलकङ्गोलैः,—जलकलकङ्गोलैः,—नदीभिः, प्रवहत्तरङ्गैरित्यर्थः, (“चवो-
भिषु । नहन्तुप्रोचकङ्गोली” इत्यनरः) । प्राव्यते—सजन्तात् आर्द्रोन्मिवते इत्यर्थः ।

विश्वास्त्यः ; तत् स्मर्यताम् अभीष्टदेवता” । स आह,—“भ्रातः ! किं मया तस्याः तवापि च अपकृतं, येन मे बधोपायः चिन्तितः ?” मकर आह,—“भोः ! तस्याः तावत् तव हृदयस्य (श) अमृतमयफलरमास्वादनमृष्टस्य भक्षणे (ष) दोहदः मञ्जातः, तेन एतदनुष्ठितम्” । प्रत्युत्पन्नमतिः वानरः आह,—“भद्र ! यदि एवं, तत् किं त्वया मम तत्र एव न (स) व्याहृतम् ? येन स्वहृदयं (ह) जम्बूकीटरे सदा एव मया (क) सुगुप्तं कृतं, तत् (ख) भ्रातृपत्न्या अर्पयामि । त्वया अहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मात् आनीतः ?” तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह,—“भद्र ! यदि एवं, तदर्पय मे हृदयं, येन सा दुष्टपत्नी तद्वक्षयित्वा (ग) अनशनात् उत्तिष्ठति । अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि” । एवमुक्त्वा निवर्त्य जम्बूतलम् अगात् । वानरोऽपि कथमपि (घ) जल्पितविविधदेवतोपचारपूजः

(श) अमृतमयेति ।—अमृतमयम्—अमृततुल्यं. यत्र फलं—जम्बूफलमित्यर्थः, तस्य रसास्वादनं—रसानुभवः, तेन मृष्टस्य—गुडस्य, मधुरास्वादस्य इत्यर्थः ।

(ष) दोहदः,—लाससा, बालान्तिकी भोगकासना इत्यर्थः ।

(स) व्याहृतम्—उक्तम् ।

(ह) जम्बूकीटरे—जम्बूवृक्षगन्धे ।

(क) सुगुप्तं—सुरक्षितम् ।

(ख) भ्रातृपत्न्या—भ्रातृजायायै, [भ्रातृपत्न्या अर्पयामि इति सन्धौ शब्दार्थोपः, केचित्तु “भ्रातृपत्न्या” इति विवक्षया वक्ष्यमपि वदन्ति] ।

(ग) अनशनात्—प्रायोपवेशनरूपम् अनशनव्रतं परित्यज्य इत्यर्थः, [“स्वपत्नीपे कर्मस्थानिकारणे च” (वा०) इति स्वपत्नीपे पञ्चमी] ।

(घ) जल्पितेति ।—जल्पिताः,—“यदि अहम् अस्मान् सदृशात् उत्तीर्णं भवेद्यं तदा एवमेवंरूपेण देवताकर्पयामि” इति मननीकताः, विविधानः—वह्नीना, देवता-नाम् उपचारैः,—उपकरणैः, मोक्षरूपैः दमरूपैः वा इत्यर्थः, पूजा येन कथीतः ।

तीरमासादितवान् ; ततश्च (ऊ) दीर्घतरश्चद्रुमणेन तमेव जम्बूपादपमारुहः चिन्तयामास,—“अहो ! सन्धाः तावत् प्राणाः । अथवा साधु इदमुच्यते,—

न विश्वसेदविश्वते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूनान्यपि निज्जन्तति ॥ १४ ॥

तन्मम एतदस्य पुनर्जन्मदिनमिव सञ्ज्ञातम्” इति चिन्त्यमानं मकर आह,—“भो मित्र ! अपरं तत् हृदयं, यत् ते आढ्यपक्षो भवयित्वा अनशनात् उत्तिष्ठति” । अथ विश्वस्त्र निर्भस्त्रं वानरः तमाह,—“धिक् धिक् मूर्ख ! विश्वासघातक ! किं कस्यचित् हृदयद्वयं भवति ? तदाशु गम्यतां जम्बूद्वीपस्य अधस्तात्, न भूयोऽपि त्वया अत्र आगन्तव्यम् । उक्तञ्च यतः,—

सकृदृष्टञ्च यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमण्डतरो यथा” ॥ १५ ॥

(ऊ) दीर्घतरश्चद्रुमणेन—सुदीर्घकुटिलगत्या, भयम् उत्पन्नमेव इत्यर्थः ; [कुटिलं क्रमचानित्यर्थे “नित्यं कौटिल्ये गतो” (१।१।२३ पा०) इति यङ्, ततः “वकीऽपि च” (१।४।७४ पा०) इति तल् कृत् स्फुटप्रत्यये चद्रुमचमिति सिद्धम्] ।

नेति ।—अविश्वस्ते विश्वासस्य चभाजने जने, न विश्वसेत्, [“विश्वसेत्” इत्यत्र आदादिकस्यापि श्रवणातोः गणव्यवसायात् भवादित्, तत्र ज्ञा वेदकत्वञ्च ; वस्तुवस्तु वचादित्वादपि स इव चाचरतीति ह्यौ साध्यमिति तु अविश्वस्त्रद्रुमटीकायां दुर्गादासः] विश्वस्ते विश्वासभाजनेऽपि जने, न अतिविश्वसेत् न हृदप्रत्ययं कुर्यात्, विश्वासात् उत्पन्नं जातं, अयं मूनानि अपि निज्जन्तति निःशेषेण क्षिणति ; विश्वकालेन अनवहिततया अवस्थानादिति भावः । साकल्येन भवजहद्वयमज्ञाननिःपुद्गेः सततमेव सावहितैः अवितत्यमिति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

सकृदिति ।—यः सकृत् एकवारं, दुष्टं दोषयुक्तं, विश्वासङ्गनकपापराधिनापराध-नित्यः, मित्रं पुनः सन्धातुं सञ्चेष्टयितुं, मित्रकपीच पुनर्गृहीतुमित्यर्थः, इच्छति, सः अचतरो गर्भे यथा गर्भमिव, मृत्युम् उपगृह्णाति चाश्रयति ; “नित्यञ्च वेरनापन्नं अमृतोऽपि सुदाहचक्षुः” इति भावः ॥ १५ ॥

तत् श्रुत्वा मकरः (च) सविलसं चिन्तितवान्,—“अहो ! मया अतिमूढेन किमस्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः ॥ तत् यदि असौ पुनरपि कथञ्चिद्विश्वासं गच्छति, तद्भूयोऽपि विश्वासयामि” ; आह च,—“मित्र ! (क) हास्येन मया तेऽभिप्रायो लब्धः, तस्या न किञ्चित् तव हृदयेन प्रयोजनम् ; तत् आगच्छ (ज) प्राप्नुष्विकन्यायेन अन्नद्रवम् ; तव भ्रातृपत्नी सोत्कण्ठा वर्तते” । वानर आह,—“भो दुष्ट ! गम्यताम् अधुना, नाहम् आगमिष्यामि । उक्तञ्च,—

बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा जना निष्करुणा भवन्ति ।

आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्” ॥ १६ ॥

मकर आह,—“कथमेतत् ?” स आह,—

(च) सविलसं—सविस्मयम् ।

(क) हास्येन—उपहासस्वरूपेण इत्यर्थः । अभिप्रायः,—समीपे ते कीदृशः आशयः, विवक्षितः, आशङ्क्यः वा अहं ते, इत्याकारकः, उद्धतो भावः इत्यर्थः । लब्धः,—ज्ञात इत्यर्थः ।

(ज) प्राप्नुष्विकन्यायेन—चतुर्विधपेक्ष ।

बुभुक्षित इति ।—बुभुक्षितः दुहितः जनः, [बुभुक्षा अथ सञ्जाता इत्यर्थे “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः—” (५।२।३६ पा०) इत्यादिना इतच्] किं पापं न करोति ? बुभुक्षानिवारणार्थे सर्वमेव पापं करोति इत्यर्थः, “क्षीणाः स्वयमापन्नाः, भोज्याद्यभावाद्दिति भावः, [क्षीणाः इति विधातोरकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते “अज्ञायामप्यदर्थे (६।३।६० पा०) इति ङीर्षः, ततः “चिथो दीर्घात्” (८।२।४६ पा०) इति निष्ठातस्य लकारः, भावकर्मयोगेन चितः क्तामी मया इत्यादिकं ज्ञात्] जनाः क्षीकाः, निष्करुणा निन्दयाः, भवन्ति, इ भद्रे । प्रियदर्शनस्य तत्राद्यः सर्पस्य, [सप्यन्वविषयव्यापरी] आख्याहि कथय, गङ्गदत्तः तन्नामकी भेकविशेषः, पुनः कूपं न एति न आगच्छति । उपजातिः उत्पन्नम् ॥ १६ ॥

कथा १ ।

“कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म । स कदाचित् (भू) दायादैः उद्देजितोऽरघट्टघटीम् आकृष्ट (ज) निष्क्रान्तः । अथ तेन चिन्तितं यत्,—‘कथं तेषां दायादानां मया (ट) प्रत्यपकारः कर्त्तव्यः ? उक्तञ्च,—

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।

अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ १० ॥

एवं चिन्तयन् विले प्रविशन्तं कृष्णसर्पम् अपश्यत् । तं दृष्ट्वा भूयोऽपि अचिन्तयत् यत्,—‘एनं तत्र कूपे नीत्वा सकल-
दायादानाम् उच्छेदं करोमि । उक्तञ्च,—

शत्रुभिर्योजयेच्छत्रं बलिभिर्बलवत्तरम् ।

स्वकाख्याय यतो न स्यात् काचित् पीडाऽत्र तत्त्वये ॥ १८ ॥

(भू) दायादैः,—दायं—पेटकधनम्, आददते—गृह्णाति ये ते रैः, ज्ञातिभिः ।
उद्देजित,—विरक्तोक्त । अरघट्टघटी—महाकूपस्योपरि निबद्धस्य जलोन्मोक्षण-
साधनीभूतदृढकाष्ठदण्डमूलपरज्वा निबद्धं सुद्रघटम् ।

(ज) निष्क्रान्तः,—कूपात् निम्नतः ।

(ट) प्रत्यपकारः,—अपकार-प्रतीकार इत्यर्थः ।

आपदोति ।—येन जनेन, आपदि विपत्तिसमये, अपकृतम् अनिष्टं कृतं, येन च विषमासु प्रतिकृन्नासु, दशासु विषयासु, हसितं हास्यं कृतं, तयोरुभयोः [विषयाधि-
करणे समीचीनं] यो हि हिद्रमनुसन्धाय तत्रातिकठोरं पीडयति, यश्च स्वयमनिष्टं कर्त्तुमसमर्थतया अन्यकृतमपकारमवलोक्य हर्षेण हसति, हयोरेतयोः इत्यर्थः, अपकृत्य
अपकारं कृत्वा, स्थितमिति शेषः, नरं पुनरपि जातं मन्ये विवेचयामि ; एतयोः
हयोरेव समत्वादिभाषयः । आख्यां उक्तम् ॥ १० ॥

शत्रुभिरिति ।—स्वकाख्यायं स्वं कार्यं साधयितुं, बलिभिः प्रबलैः शत्रुभिः विपुलिः
सह, बलवत्तरम् अतिप्रबलं, प्रबलविपुल्योऽपीति भावः, शत्रुं योजयेत् सङ्गमयेत् ;
हयोरेकतरविनाशेऽपि भाष्येसिद्धिमन्वाहिति भावः, यतः अत्र सहादे, तत्त्वये तयोः
शत्रोः अथे, काचित् पीडा न स्यात्, प्रत्युत सुखमेव स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

तथा च,—शत्रुमुन्मूलयेत् प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।

अथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनेव कण्टकम् ॥ १८ ॥

एवं स विभाव्य विलहारं गत्वा तम् आहूतवान्,—‘एहि एहि (ठ) प्रियदर्शन । एहि’ । तत् श्रुत्वा सर्पः चिन्तयामास,—
‘य एष माम् आह्वयति, स खजातीयो न भवति, यतो नैषा सर्पवाणी, अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके (ड) सन्धानं नास्ति ; तदत्र एव दुर्गे स्थितः तावत् वेष्टि कोऽयं भविष्यति । उक्तञ्च,—

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।

न तेन सङ्गतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ २० ॥

कदाचित् कोऽपि (ठ) मन्त्रवादी शीघ्रचतुरो वा माम् आह्वय बन्धने क्षिपति ? अथवा कश्चित् पुरुषो वैरमाश्रित्य कस्यचिद्वचनार्थं मामाह्वयति ?’ आह च,—‘भोः ! को भवान् ?’ स आह,—‘अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिः, त्वत्सकाशे मैत्रार्थम् अभ्यागतः’ । तत् श्रुत्वा सर्प आह,—

अनुमिति ।—प्रायः बुद्धिमान् जनः, तीक्ष्णेन दाहणेन, यतोऽव बलवता इत्यर्थः, स्वबलं प्रवक्तुं शक्नोति यावत्, कण्टकपक्षे—तीक्ष्णाय च, शत्रुणा रिपुणा, तीक्ष्णं दाहणं कण्टकपक्षे—तूष्ण्याय, शत्रुं व्यवाहृतं ज्ञेयप्रदं, कण्टकम्, अकृत्रिममिति शेषः, कण्टकेनेव सुदृढेनेति भावः, सुखार्थाय सौख्यनिमित्तं, भाविसुखोपभोगाय इत्यर्थः, अन्धादृतं सुखं सेवितुमिति यावत् ; एकत्र,—शत्रुविनाशात्, अन्यत्र,—शरीरस्य कण्टकापसरणादिति भावः ; उन्मूलयेत् उत्पाटयेत्, समूलमेव तमुत्पाटयितुं यतस्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(ठ) प्रियदर्शन !—प्रियं दर्शनं यस्य तन्मनुष्यो, सौख्यमूर्ते ! इत्यर्थः ।

(ड) सन्धानं—सन्मेलनं, सङ्गम इत्यर्थः ।

यस्येति ।—यस्य जगत्, शीघ्रं चारते न, कुलं वेदः न, संश्रयः आवास्य, न ज्ञायते, तेन जनेन, सङ्गतिं सख्येवमं, न कुर्यादिति बृहस्पतिः उवाच ॥ २० ॥

(ठ) मन्त्रवादी—सर्पमन्त्रोच्चारकपुरुषः । शीघ्रचतुरः,—शीघ्रगामिन् ।

‘भोः ! (ण) अश्वेयमेतत्, यत् वृणानां वङ्किना सह
(त) सक्रमः । उक्तञ्च,—

यो यस्य जायते बध्यः स स्वप्नेऽपि कथञ्चन ।

न तत्समीपमभ्येति तत् किमेवं प्रजल्पसि ? ॥ २१ ॥

गङ्गदत्त आह,—‘भोः ! सत्यमेतत्, स्वभाववैरी त्वम् अस्मा-
कम् ; परं परपरिभवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तञ्च,—

सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये ।

अतिशत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणान् धनानि च ॥ २२ ॥

सर्व आह,—‘कथय कस्मात् ते परिभवः ?’ स आह,—
‘ढायादेभ्यः’ । सोऽपि आह,—‘क ते (ध) आश्रयः ? वाप्यां
कूपे तडागे ऋदे वा ?’ ततोक्तं,—(ढ) ‘पाषाणचयनिबद्धे

(ण) अश्वेयम्—चनादरणीयम्, अविश्राव्यम् इति यावत् ।

(त) सक्रमः,—मेलनम् ।

य इति ।—यः यस्य जनस्य, [“कस्यानां कर्त्तरि वा” (२ । ३ । ७६ पा०) इति
कर्त्तरि षष्ठी] बध्यः बन्धव्यः, [उल्लासतोः “हनी वा यत् बध्य बन्धव्यः” (वा०) इति
वातान्कसूत्राय इत्यत्रापि, बधादेशश्च, पञ्च तु—एतदपि, यथा स्यात् इति] जायते भवति,
स स्वप्नेऽपि कथञ्चन तत्समीपं न अभ्येति न गच्छति, नैरसमीपं कदाऽपि न गमय-
तित्यर्थः, “आत्मानं सततं गोपायित” इति स्मृतेरिति भावः, तत् तज्ज्ञात्, किं कथम्,
एवं प्रजल्पसि ? प्रजल्पसि ? अहं त्वं मङ्गलवैरी, त्वयि मत्समीपमागच्छति एव मया
बध्यसे, तथाऽपि किमर्थं त्वमेवं मामाह्वयसीति भावः ॥ २१ ॥

सर्वनाशे इति ।—सर्वनाशे अनजनादीनां ध्वंसे, तथा प्राणानामपि च संशये
सङ्कटे इत्यर्थः, सञ्जाते उपस्थिते सति, अतिशत्रुं प्रवक्ष्यिष्यमपि, प्रवक्ष्य्य चरुं प्रपद्य
इत्यर्थः, प्राणान् धनानि च रक्षेत् ; प्राणधनरक्षाये लाघवकरकार्यमपि कर्त्तव्यमिति
भावः ॥ २२ ॥

(ण) आश्रयः,—आवासः । वाप्या—दीर्घिकायाम् । कूपे—सुद्रमकाशारे ।
तडागे—पुष्करिण्याम् । ऋदे—अमावस्यसप्तमि ।

(ढ) पाषाणचयनिबद्धे—प्रसारसमूहरचिते ।

कूपे' । सर्प आह,—‘अहो ! (ध) अपदा वयं, तच्चास्ति तत्र मे प्रवेशः, प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति, यत्र स्थितः तव दाया-
दान् व्यापादयामि ; तत् गम्यताम् । उक्तञ्च,—

यत् शक्यं असितुं शस्तं प्रप्तं परिणमेच्च यत् ।

हितञ्च परिणामे यत् तदाद्यं भूतिमिच्छता' ॥ २३ ॥

‘गङ्गदत्त आह,—‘भोः ! समागच्छ त्वम्, अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि ; तथा, तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरम् अस्ति, तत्र स्थितः त्वं (न) लीलया दाया-
दान् व्यापादयिष्यसि' । तत् श्रुत्वा सर्पौ व्यचिन्तयत्—‘अहं तावत् (प) परिणतवयाः, कदाचित् कथञ्चित् मूषकमेकं प्राप्नोमि, सुखावहस्य जीवोपायोऽयमननं (फ) कुलाङ्गा-
रेण मे दर्शितः ; तत् गत्वा तान् मण्डूकान् भक्षयामि इति ।
अथवा साधु इदमुच्यते,—

यो हि प्राणपरिचोषः सहायपरिवर्जितः ।

स हि सर्वसुखोपायां वृत्तिमारचयेत् बुधः' ॥ २४ ॥

(ध) अपदाः,—चरचरहितताः ।

अदिति ।—यत् वस्तु, यस्मिन् भक्षयितुं, शक्यं समर्थं, [अक्षयणीयं ” (१।१।८८ पा०) इति यति रूपम्] तथा यत् भक्षितम्, यत् शक्यं प्रप्तुं, सुखं यथा लभ्यते, पारवर्जितं परिपाकं गच्छेत्, यच्च परिणामं परिपाके, हितं हितकरं, आदिति शेषः, भूतिमिच्छता अश्रुदयार्थिना, तत् आद्य मन्वोद्यम् [अद्वितीयः प्यात रूपम्] ॥ २३ ॥

(न) लीलया—लेनायासेन । दायादान्—प्राप्तीन् ।

(प) परिणतवयाः,—वृद्धिरः ।

(फ) कुलाङ्गारेण—कुलेषु अङ्गार इव, अंगदूषणत्वादिति भावः, तेन, पापा-
चारिणा इत्यर्थः, अंगदूषकारित्वेति भावः ।

अ इति ।—अः जनः, प्राचैः वसेः, (‘‘प्राचो वृत्त्यावृते मोक्षे काव्यमोदेऽनिले वसे ।
पुञ्चिकः पूरिते वाच-विहः पुं भुवि वासीसु ॥” इति मेदिनी) परिचोषः दुर्बलः,
अर्थं ननुमुद्यत इति वा भावः, यथा सहायैः परिवर्जितः विहीनः, अ हि बुधः विप्रः,

एवं विचिन्त्य तमाह,—‘भो गङ्गदत्त ! यदि एवं, तदप्ये
भव, येन तत्र गच्छावः’ । गङ्गदत्त आह,—‘भोः प्रियदर्शन !
अहं त्वां सुखोपायेन तत्र जेष्यामि, स्नानश्च दर्शयिष्यामि ;
परं त्वया अस्मत्परिजनो रक्षणीयः ; केवलं यानहं तव दर्शयि-
ष्यामि, ते एव भक्षणीयाः’ इति । सर्प आह,—‘साम्प्रतं त्वं मे
मित्रं जातं, तव भेतव्यम् ; तव वचनेन भक्षणीयाः ते दायादाः’ ।
एवमुक्त्वा विलात् निष्क्रम्य तम् आलिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थितैः

अथ कूपम् आसाद्य अरघ्यघटिकामार्गेण सर्पः तेन
(ब) आत्मना स्नानं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसप
कोटरे धृत्वा दर्शिताः ते दायादाः । ते च तेन श्वनैः श्वनैः
भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेण अभिहितं,—‘भद्र !
निःशेषिताः ते रिपवः, तत् प्रयच्छ अन्धत् मे किञ्चित् भोजनं,
यतोऽहं त्वया अत्र आनीतः’ । गङ्गदत्त आह,—‘भद्र ! कृतं
त्वया मित्रकृत्यम् ; तत् साम्प्रतम् अनेन एव घटिकायन्त्रमार्गेण
गम्यताम्’ इति । सर्प आह,—‘भो गङ्गदत्त ! न सम्यगभि-
हितं त्वया ; कथमहं तत्र गच्छामि ? (भ) मदीयविलदुर्गम्
अन्येन क्वहं भविष्यति ; तस्मात् अत्रस्थस्व मे मण्डूकम् एकैकं
(म) स्ववर्गीयं प्रयच्छ, नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामि’ इति ।
तत् श्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकुलमना व्यचिन्तयत्,—‘अहो !

अदिति श्वः, तदा सर्वसुखोपाया सर्वप्रकारेण सुखकरोन्, अनायासलभ्यमित्यर्थः,
तात जीविकाम्, आरभ्येत विदध्यात् ; मलसङ्कायहीनाता हि यथा इत्या सुखेन
भावयामा भवेत्, सा एव अवलम्बनीया इत्यर्थः, तत् एतद्वर्जितः मण्डूकभक्ष्यकरो-
ऽयं सुखावहः जीवनीयायः अवश्यमेव यथा अवलम्बनीय इति भावः ॥ २४ ॥

(ब) आत्मना—स्वयम् ।

(म) मदीयविलदुर्गम्—मम गण्डपः कीदृः, आवासगर्गः इत्यर्थः । कृदन्त-
ङ्गादन्तम्, अधिकतमित्यर्थः, तवेदानीं मत्प्रवशाधिकारो नास्तीति भावः ।

(न) स्ववर्गीयम्—पाक्षपक्षीयम्, पाक्षसम्बन्धितमित्यर्थः ।

किमेतत् मया कृतं सपेमानयता ॥ तत् यदि निषेधयिष्यामि,
तदा सर्वानपि भक्षयिष्यति । अथवा युक्तमुच्यते,—

योऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याभ्यधिकमात्मनः ।

स करोति न सन्देहः स्वयं हि विषभक्षणम् ॥ २५ ॥

तत् प्रयच्छामि अस्य एकं प्रतिदिनं सुहृदम् । उक्तञ्च,—

सर्वस्वहरणे युक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः ।

तोषयन्त्यल्पदानेन बाहुवं सागरो यथा ॥ २६ ॥

अथा च,— यो दुर्बलोऽणूनपि याच्यमानो

बलीयसा यच्छति नैव साम्रा ।

प्रयच्छते नैव च दर्शमानं

खारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति ॥ २७ ॥

य इति ।—यः जनः, आत्मनः अस्मात्, वीर्यं च अश्वविक्रमं अधिकवशम् इत्यर्थः,
अमित्रं शत्रुं, मित्रं कुरुते, स स्वयं हि आत्मनैव, विषभक्षणं करोति, अथ सन्देहः न ;
सुहृदश्रुतिनाश्रां प्रवर्त्तेन रिपुणा सह मित्रत्वसम्पादनस्य स्वयं विषभक्षणमिव अवश्य-
मभ्युत्पन्नकत्वम्, अथ शत्रुयो नास्ति इति निर्गलितायेः, अत एव सञ्जयहस्तनोदितयोः
अमित्रममैकीकरणविषभक्षणयोः विस्मयतिविस्मयानवबोधान् निदर्शनाऽलङ्कारः ॥ २५ ॥

सर्वस्वेति ।—बुद्धियुताः बुद्धिमन्तः, नराः सागरः बाहुव यथा बाहुवानक्षम् इव,
यथा हि समुद्रः अपा विशाषक बाहुवानलं गर्भेकदृशमभितित्तनं शत्रुभूत प्रीणयितुं
किञ्चित् खानलं समर्थं आत्मानं हरयति, तद्वदित्यर्थः, सर्वस्वहरणं युक्तम् उद्यत-
नित्यर्थः, शत्रुम् अन्यदानेन किञ्चित्प्राप्तदानेन, तोषयति प्रीणयति, “सर्वनाशं
समुत्पन्नं किञ्चित् लब्ध्वाऽपि रक्षयेत्” इति भावः ॥ २६ ॥

य इति ।—यः दुर्बलः बलीयसा प्रवर्त्तेन, याच्यमानः अन्वर्थमानः, साक्षा सान्वेन,
अणूनपि अस्यानापि, चूर्णोर्गतिं श्रेयः, नैव यच्छति न ददाति, तथा दर्शमानश्च एतत्
देहोति दृष्टिविवर्थाक्रियमात्रमपि शीघ्रं वस्तु इति यावत्, बलीयसेत्यनुवङ्गः, नैव प्रयच्छते ।
[अथ आत्मनेपदम् अणुसन्देहम्] न ददाति, स पुनः बलीयसा आक्रमणात् परमित्यर्थः,
चूर्णस्य सुखायाः, खारविशेषस्येत्यर्थः, खारीम्, अपिरत्र अध्यावाय्यः, तदाख्यपरिमाच-
रित्वमपि, दिनपत्यधिकस्रवावशतमपीति यावत्, प्रतापिग्रन्थिप्रस्रवावशतमपीति वा,

तथा च,—सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्थे त्वजति पण्डितः ।

अर्थेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥ २८ ॥

न सत्यस्य कृते भूरि नाशयेत्यतिमान् नरः ।

एतदेव हि पाण्डित्यं यत् सत्यात् भूरिरक्षयम् ॥ २९ ॥

एवं निश्चितं स नित्यमेकैकं मण्डूकं तम् (य) आदिशति ।

सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य परीक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथवा साधु इदमुच्यते,—

यथा हि मन्त्रिर्नैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते ।

एवं चलितवित्तसु वित्तशेष न रक्षति ॥ ३० ॥

अथ अन्यदिने तेन अपरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्गा-

दृढाति, बहवश्चिन्विरोधस्य दुष्टदन्तसा ते सट्टेव तोषयोवा इति भावः, यतः का कदा महापापान्, अतितुष्टानामपि बहुमानप्रदानजनितमानभङ्गं बलिनः मानिनः न सक्तौ, तेन हि लोकमपि अर्थे बाधितो जनः तददाने तैराक्रान्तः पूर्वराशिं दत्त्वा पचात् तान् खान्दयति इत्याशयः । उपजातिः ३१म् ॥ २७ ॥

सर्वेति।—पण्डितो जनः, सर्वनाशे सर्वसंशये, समुत्पन्नं समुपस्थितं सति, अर्थे त्वजति, अर्थेन त्वत्तावशिष्टेनेति भावः, कार्यं, समिति श्रवः, कुरुते ; हि यतः, सर्वनाशः सर्वेषां नाशः, दुस्तरः दुःसह इत्यर्थः, सर्वैरिति शेषः ॥ २८ ॥

नेति।—मातनान् नरः सत्यस्य कृते निमित्तं, भूरि प्रभृतं, बहु इत्यर्थः, न नाशयत्, सत्यात् सत्यव्ययात्, सत्यं दत्तं इत्यर्थः, [“सत्यं कोपे कमंश्रधिवारणे च” इति वार्तिकपूर्वेष्वेव पञ्चमो] यत् भूरिरक्षयं बहुरक्षयम्, एतदेव पाण्डित्यं हि वातव्यम् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) आदिशति—आज्ञापयति, भक्षयितुं दृढातीत्यर्थः ।

नवेति।—प्रलिनैः तल्लैः उपलक्षितैः [इति उपलक्षणे करणे वा ततोवा] मलिनवस्त्रैर्जनेरित्यर्थः, यथा यत्र तत्र उपविश्यते, यतः एव नाशयतया तस्य वस्त्रस्य पुनः साक्षिभ्यश्चाविरुद्धादिति भावः, एवं यथा, अक्षितवित्तः अक्षितजनः, जनः इति शेषः, वित्तशेषं जनानशेषं, किञ्चिन्मात्रावशिष्टं जनमित्यर्थः, न रक्षति, यत् प्राप्नोति तदेव श्रव्यं करोति इत्यर्थः ; सर्वजननाशनत्वं किञ्चिन्मात्ररक्षणे सत्यसत्यवामावतया चावहातिशयविरुद्धादिति भावः ॥ ३० ॥

दत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तः
तारस्त्ररेष 'धिक् !! धिक् !!' इति प्रज्ञापपरः कथञ्चिदपि न
विरराम । ततः स्वपत्न्या अभिहितः,—

‘किं क्रन्दसि ? दुराक्रन्द ! स्वपक्षक्षयकारक ! ।

स्वपक्षस्य क्षये जाते को नञ्जाता भविष्यति ? ॥ ३१ ॥

तत् श्रद्धापि विचिन्त्यताम् आत्मनः (१) निष्क्रमणम्, अथ
बन्धोपायश्च’ ।

अथ गच्छता कालेन सकलमपि (२) कवलितं मण्डूक-
कुलं, केवलमेको गङ्गदत्तः तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन
भक्षितं,—‘भो गङ्गदत्त ! बुभुक्षितोऽहम् ; निःशेषिताः सर्वे
मण्डूकाः ; तद्दीयतां मे किञ्चित् भोजनं, यतोऽहं त्वया अत्र
आनीतः’ । स आह,—‘भो मित्र ! न त्वया अत्र विषये
मयि अवास्थितं काऽपि चिन्ता कार्या ; तत् यदि मां प्रेषयसि,
तदा अन्यकूपस्थान् अपि मण्डूकान् विष्वास्व अत्र आन-
यामि’ । स आह,—‘मम तावत् त्वम् अभक्ष्यो भ्रातृस्थाने ;
तत् यदि एवं करोषि, तदा साम्प्रतं पिबस्थानं भवसि ; तदेवं
क्रियताम्’ इति । मांऽपि तत् आकण्ठ्य अरघद्वटिकाम् आश्रित्य
(३) विविधदेवतोपकल्पितपूजोपयाचितः तस्मात् कृपात् विनि-

श्निति ।—हे दुराक्रन्द ! दुष्टरोदन ! इषारोदिन् ! इत्यर्थः, स्वपक्षक्षय-
कारक । स्ववर्गभ्रंशिन ! किं कथं, क्रन्दसि ? रोदिषि ? स्वपक्षस्य क्षयवत्, क्षये
द्विगुणश्रेष्ठे, जाने सति, को जनः, नः अस्माकं, माता रक्षिता, भविष्यति ? न कोऽपि
इत्यर्थः ; सर्वस्य स्वजन एव रक्षकः भवति, असति रक्षितरि असन्नाम्यनेव रक्षयति
भावः ॥ ३१ ॥

(१) निष्क्रमणं—निर्गमनम् ।

(२) कवलितं—भक्षितम् ।

(३) विविधेति ।—विविधाभ्यः बहुभ्यः, देवताभ्यः उपकल्पितया—
उपकल्पितया, प्रजापतिं वस्तु देव्यः दुष्टत्वेन जननीकृतया इति ज्ञायम्, (“तानश्चिक्”

प्लान्तः । प्रियदर्शनोऽपि (अ) तदाकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्ष-
माणः तिष्ठति । अथ चिरात् अनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनः
(ब) अन्धकोटरनिवासिनीं गोधाम् उवाच,—‘भद्रे ! क्रियतां
(स) स्तोत्रं साहाय्यम् ; यतः चिरपरिचितः ते गङ्गदत्तः ;
तत् गत्वा कुत्रचित् जलाशये तम् अन्विष्य मम (ह) सन्देशं
कथय यत्,—‘आगम्यताम् एकाकिना अपि भवता द्रुततरं,
यदि अन्ये मण्डूका न आगच्छन्ति ; अहं त्वया विना नात्र
वस्तुं शक्नोमि । तथा, यदि अहं तव विरुद्धम् आचरामि,
(क) तत् सुज्ञतमन्तरे मया विधृतम्’ इति’ । गोधा अपि
तदचनात् गङ्गदत्तं द्रुततरम् अन्विष्य आह,—‘भद्र गङ्गदत्त !
स तव सुज्ञत् प्रियदर्शनः तव मार्गं (ख) समीक्षमाणः तिष्ठति ;
तत् शीघ्रम् आगम्यताम् । अपरञ्च, तेन तव (ग) विरूपकरणे

इति वक्तृभावा । पुनश्च उपवाचितं प्रापितं, सर्पाढात्मपरिभाषित्वत्वेः, देन तथोक्तः,
स्त्रीधनरश्चत्वाव देवेभ्यः सकृत्स्वित्तविधिपुण्योपचारः इत्यर्थः ।

(अ) तदाकाङ्क्षया—तेषाम्—अन्धकूपलिताणां मण्डूकानाम्, आकाङ्क्षया—
अन्धकवाससया ।

(ब) अन्धकोटरनिवासिनीं—मर्त्तान्तरस्त्राविनीम् । गोधा—गोधिकां ;
“गोधाप” इति वक्तृभावा ।

(स) स्तोत्रम्—चलम् ।

(ह) सन्देशं—वाचिकम् । एकाकिना—असहायेन, [“एकादाकिनिवा-
सहाये” (भा. ३२ पा०) इत्यादिनिष्पत्त्यर्थः] ।

(ख) तदिति ।—तत्—तदा, सुज्ञतं—पुण्यं, धर्म इत्यर्थः, मदीयमिति भावः,
अन्ये—आवसीर्मध्ये इत्यर्थः, विधृतं—वाचिभूतत्वेन ज्ञापितम् इत्यर्थः ; मम धर्मं
एवान्न प्रतिभूयते इति भावः ; अथवा,—सुज्ञतं—पुण्यम्, अन्ये—दूरे, विधृतं—
ज्ञापितम् ; अथहं त्वमि अन्धाव्यनाचरेयं, तदा नवा पुण्यं परिष्कृतं भवेत्, सर्वथा
पापीवशा नवा ज्ञानम् इति भावः ।

(ग) समीक्षमाणः,—प्रतीक्षमाणः ।

(घ) विरूपकरणे—विद्वत्करणे ।

सुखतमन्तरे धृतम् ; तत् निःशङ्केन मनसा समागम्यताम्
इति । तत् आकर्ष्य गङ्गदत्त आह,—

‘बुभुक्षितः किं न करोति पापम् ?

शोषा नरा निष्करुणा भवन्ति ।

आख्याहि भद्रे ! प्रियदर्शनस्य

न गङ्गदत्तः पुनरिति कूपम्’ ॥ ३२ ॥

एवमुक्त्वा स तां विसर्जयामास । तत् भी दुष्टजलचर !
अहमपि गङ्गदत्त इव त्वद्गृहे न कथञ्चित् अपि यास्यामि” ।
तत् श्रुत्वा मकर आह,—“भी मित्र ! न एतत् युज्यते ;
सर्वथा एव मे (घ) कृतघ्नतादोषम् अपनय मद्गृहागम-
नेन ; अन्यथा, अत्र अहम् (ङ) अनश्नात् प्राणत्यागं तव
उपरि करिष्यामि” । वानर आह,—“मूढ ! किम् अहं
बन्धवकर्मो मूर्खः यत् (च) दृष्टापायोऽपि स्वयमेव तत्र गत्वा
आत्मानं व्यापादयामि ?—

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।

अकर्णद्वयो मूर्खो यो गत्वा पुनरागतः” ॥ ३३ ॥

बुभुक्षित इति ।—३१० पृष्ठे पूर्वे व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

(घ) कृतघ्नतादोषम्—अकृतघ्नताऽपराधम् । अपनय—आहव ।

(ङ) अनश्नात्—अनाहारात् । तव उपरि—तत्कालमनित्यर्थः ।

(च) दृष्टापायोऽपि—दृष्टः अपावः,—आसन्नविपतिः येन तथाभूतः,
विनाशोपक्रमं दृष्टाऽपि इत्यर्थः ।

आगत इति ।—आगतः शोभनीहितः सन् पूर्वे सिंहसमीपं समागतः, पश्चाच्च
सिंहपराक्रमं सिंहस्य विक्रमं, तद्वननाय सिंहस्य तत्प्राविधं ज्ञानमित्यर्थः, इदमेव स्वयं
अपञ्चुषा सत्यम् अवबोध्यैव, गतश्च पश्चादितोऽपि, मूर्खः मूढः, सर्वे दृष्टाऽपि
किमपि निश्चेतुमशक्न इत्यर्थः, नः, रासज इति शेषः, गत्वा प्राणत्यागात् पश्चात् ;
“गत्वा” इत्यत्र “गत” इति पाठोक्तत्वं सूक्तम् ; पुनः भुवः, आगतः स्वभावाच्चनारं
सिंहं निजया समुपल्लितः, अत एव अकर्णद्वयः कर्णौ च दृश्येतेति [“द्वयम्—”

मकर आह,—“भद्र ! स को लम्बकर्णः ? कथं दृष्टा-
पायोऽपि मृतः ? तत् मे निवेद्यताम्” । वानर आह,—

कथा २ ।

“कस्मिंश्चित् वनोद्देशे (छ) करालकेशरो नाम सिंहः
प्रतिवसति स्म । तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदा एव
(ज) अनुयायी परिवारकोऽस्ति । अथ कदाचित् तस्य हस्तिना
सह (झ) युध्यमानस्य शरीरे गुरुतराः (ञ) प्रहाराः सञ्जाताः,
यैः पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति । तस्य (ट) अचलनाच्च
धूसरकः क्षुत्क्षामकण्ठो दीर्घस्थं गतः । अन्यस्मिन् अहनि
शृगालः तम् अवोचत्,—‘स्वामिन् ! बुभुक्षया पीडितोऽहं पदात्
पदमपि चलितुं न शक्नोमि ; तत् कथं ते शूश्रूषां करोमि ?’
सिंह आह,—‘भोः ! गच्छ, अन्येष्वपि किञ्चित् सत्त्वं, येन इमाम्
अवस्थां गतोऽपि व्यापादयामि’ । तदाकस्मै शृगालोऽन्वेषयन्
कश्चित् समीपवर्तिनं ग्रामम् आनादितवान् । तत्र लम्बकर्णो
नाम गर्दभः (ठ) तडागोपान्ते प्रधिरलदूर्वाङ्कुरान् लच्छात्
(२४१२ पा०) इति एकत्वं] तत्र अग्रजसं यस्य सः, असम्बन्धीदेन्द्रियमानस-
शालीत्यर्थः, दीर्घकर्णद्वयवत्त्वेऽपि शृगालवत्त्वा हिंस्रसमीपे पुनर्गमनेन तन्मन्त्रेण
परिचायितः इति भावः, “किमहं लम्बकर्णो मूर्खः ?” इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३१ ॥

(छ) करालेति ।—करालाः,—उत्पटाः, भीतिप्रदा इत्यर्थः, केशराः,—जटः
वक्ष्य तथोक्तः, यस्य जटादर्शनेनैव भयं जायते इति भावः ।

(ज) अनुयायी—अनुव्रतः । परिवारकः,—सिक्कः ।

(झ) युध्यमानस्य—सङ्ग्रामं कुर्वतः ।

(ञ) प्रहाराः,—चाचाताः, [प्रक्रियते इति भावे घञ्] यदा,—प्रहाराः,—
सुवीराः वेदनाः इत्यर्थः, [प्रक्रियते अस्मै इति सम्प्रदाने घञि रूपम्] ।

(ट) अचलनात्—गमनाभावात्, सगमार्थमिति शेषः ।

(ठ) तडागोपान्ते—सरसीसमीपे । प्रधिरलेति ।—प्रधिरसाः,—चलत्याः,
दूर्वाणाम् अङ्कुराः,—प्ररोहाः दान् ।

(ङ) आस्वादयन् दृष्टः । ततश्च समीपवर्तिना भूत्वा तेन अभिहितः,—‘माम ! नमस्करोऽयं मदीयः (ढ) सन्भाव्यताम् ; चिरात् दृष्टोऽसि !! तत् कथय, किमेवं दुर्बलतां गतः ?’ स आह,—‘भो भगिनौपुत्र ! किं कथयामि !! रजकोऽतिनिर्दयोऽतिभारेण मां पौडयति, (ण) घाममुष्टिम् अपि न प्रयच्छति ; केवलं दूर्वाङ्कुरान् धूलिमिश्रितान् भक्षयामि, तत् कुतो मे शरीरे पुष्टिः ?’ शृगाल आह,—‘माम ! यदि एवं, तदस्ति (त) मरकतमदृशशष्पप्रायो नदीमनाथो रमणीयतरः प्रदेशः, तत्र आगत्य मया सह सुभाषितगोष्ठौसुखम् अनुभवन् तिष्ठ’ । लम्बकर्ण आह,—‘भो भगिनौसुत ! युक्तमुक्तं भवता ; परं वयं ग्राम्याः पशवोऽरस्यचारिणां बध्या’, तत् किं तेन (थ) भव्य-प्रदेशेन ?’ शृगाल आह,—‘माम ! मैवं वद, मङ्गजपञ्चरपरि-रक्षितः स देशः ; तस्मास्ति कस्यचित् अपरस्य तत्र प्रवेशः । परमर्जन एव दोषेण (ढ) रजककदर्थिताः तत्र तिस्रो रासभ्यः (घ) अनायाः सन्ति ; ताश्च (न) पुष्टिमापन्ना यौवनोत्कटा इदं माम् ऊचुः,—‘यदि त्वम् अस्माकं सत्यो मातुलः, तदा

(ङ) आस्वादयन्—भक्षयन् ।

* (ढ) सन्भाव्यता—गृह्यताम्, अनुमोदयतामित्यर्थः ।

(ण) घाममुष्टि—मुष्टिनिघासम् ।

(त) मरकतंति ।—मरकतेः,—हरित्यभिभिः, तत्किरचैरित्यर्थः, सदृशानि यानि शर्पाणि—पाण्डुराणि, तत्पायः,—तदङ्गुलः । नदीमनाथः,—नदीपुत्रः, नदीसमीपव्यति इत्यर्थः । रमणीयतरः,—सुरम्यः, पानोयस्यापि शौचभ्यादति भावः ।

(थ) भव्यप्रदेशेन—उत्कृष्टस्थानेन ।

(ढ) रजककदर्थिता,—रजकेन क्लेशिताः ।

(घ) अनायाः,—अस्त्रानिवाः ।

(न) पुष्टिमापन्ना,—परिपुष्टशरीराः । यौवनोत्कटाः,—सद्गामयौवन-सम्पन्नाः, परिपूर्णयौवनेन रम्याः इत्यर्थः ।

किञ्चित् ग्रामान्तरं गत्वा अस्मद्योग्यं कञ्चित् पतिमानयं
तदर्थं त्वामहं तत्र नयामि । अथ शृगालवचनानि श्रुत्वा
कामपीडिताङ्गः तम् अवोचत्,—‘भद्र ! यदि एवं, तदग्रे भव,
येन आगच्छामि’ । अथवा साधु इदमुच्यते,—

नामृतं न विप्रं किञ्चिदेकां मुक्ता नितम्बिनीम् ।

यस्याः सङ्गेन जीव्येत म्रियेत च वियोगतः ॥ ३४ ॥

तथा च,—यासां नाम्नाऽपि कामः स्यात् सङ्गमं दर्शनं विना ।

तासां दृक्सङ्गमं प्राप्य यत्र द्रवति कौतुकम् ॥ ३५ ॥

तथाऽनुष्ठिते शृगालेन सङ्गं गर्दभः सिद्धान्तिकमागतः ।

सिंहोऽपि व्यथाकुलितस्तं दृष्ट्वा यावत् समुत्तिष्ठति, तावत्
रासभः पलायितुम् आरब्धवान् । अथ तस्य पलायमानस्य
सिंहेन (प) तलप्रहारो दत्तः ; (फ) स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय

इव व्यर्थतां गतः । अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तम् उवाच,

नेति ।—एका कन्या, नितम्बिनी रमणी, मुक्ता विद्या, किञ्चिदपि वस्तु, अमृतं
न, विषम न . रमण्यं एकाधारेण अमृतकपिथी विषकपिथी चेत्यर्थः, तत्संयोगस्य
स्वर्गमुखापसपरमधीतिजनकत्वान्न, वियोगस्य च मृत्युक्लेशतुल्यक्लेशप्रदत्वादिति
भावः । एतद्वै उपपादयितुमाह. यस्या इति ।—यस्याः नितम्बिनी, सङ्गेन सम्प्लेनेन,
जीव्येत प्राण्येत, वियोगतः विच्छेदेन, म्रियेत च म्रियेत च, जनेन इति श्रव. । एकैव
रमणी सयोगवियोगजनितकायविशेषवर्णनं अमृतविधोभयकस्या भवतीति भावः ॥ ३४ ॥

यामानिति ।—यासां सङ्गमं मेलनम्, यत्र वा दर्शनं विनाऽपि नाम्नाऽपि नाम-
मात्रेणैव, कामः मदनाद्रेकः, स्यात्, तासां नारीणां दृक्सङ्गमं नेत्रसङ्गं, दृष्टिपातम्
इत्यर्थः. प्राप्य, यत्र न द्रवति आर्द्रोभवति, जीवजातम् इति श्रवः, तत् कौतुकम्

आश्चर्यकरम्, ते जीवाः प्रसरवदतिर्काठिन्यदृष्ट्वा इति भावः ॥ ३५ ॥

(प) तलप्रहारः,—चपेटाघातः ।

४ (फ) स इति ।—स च—तलप्रहारः इत्यर्थः, मन्दभाग्यस्य—मन्दं भाग्यं यस्य
तस्य, दुर्भाग्यस्य इत्यर्थः, व्यवसाय इव—चेष्टितमिव, प्रवृत्तवार इत्यर्थः, व्यर्थतां
गतः,—निष्फलोऽभवत् इत्यर्थः ; तेन तलप्रहारं रासभस्य न किमपि अनिष्टं जातः

निति भावः ।

—‘भोः ! किमेवंविधः प्रहारस्ते, यत् गर्दभोऽपि तव पुरतो बलात् गच्छति, तत् कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि ? तत् दृष्टं ते बलम्’ । अथ (ब) विलक्षितं सिंह आह,—‘भोः ! किम् अहं करोमि !! मया न क्रमः सज्जीकृत आसीत् ; अन्यथा, गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति’ । शृगाल आह,—‘अहं पुनरपि एकवारं तवान्तिके तमानिष्यामि ; परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण स्यातव्यम्’ । सिंह आह,—‘भद्र ! यो मां प्रत्यक्षं दृष्ट्वा गतः, स पुनः कथम् अत्र आगमिष्यति ? तदन्यत् किमपि सत्त्वं अन्विष्यताम्’ । शृगाल आह,—‘किं तव अनेन (भ) व्यापारेण ? त्वं केवलं सज्जितक्रमः तिष्ठ’ ।

तथा अनुष्ठिते शृगालो यावत् रासभमार्गेण गच्छति, तावत् तत्रैव स्थानं (म) चरन् सः दृष्टः । अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह,—‘भो भगिनौसुत ! शोभनस्थानं त्वया अहं नीतः, यत् (य) द्राक् मृत्युवशं गतः !! तत् कथय किं तत् सत्त्वं, यस्य अतिरौद्रवज्रसदृशकरप्रहारात् अहं मुक्तः ?’ तत् श्रुत्वा प्रहसन् शृगाल आह,—‘भद्र ! रासभौ त्वाम् (र) आयान्तं दृष्ट्वा सानुरागम्

(ब) विलक्षितं—सर्वव्ययहासम्, ईदृशं विजयेन दृश्यं सन्नित्यर्थः । क्रमः,—परिचरन्त्यः, आक्रमणार्थमवस्थानपरिपाटी इत्यर्थः । (“चोत् पाता” इति वङ्गभाषा) । सज्जीकृतः,—असज्जः सज्जः कृतः तथोक्तः, [अभूततद्भावे चिप्रत्ययः] । मदिति ।—मम कर्तव्यं—आक्रमणेन, रिपुविनाशार्थमनुष्ठेयमागोष्ठ्यवशिष्टेकेत्यर्थः, “कौप” इति वङ्गभाषा, (“क्रमवानुक्रमे शक्तौ कल्पे आक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी), आक्रान्तः,—अभिमृतः ।

(भ) व्यापारेण—पर्व्याख्यानया इत्यर्थः ।

(म) चरन्—भ्रमन् । सः,—रासभः ।

(य) द्राक्—मदिति, उपदि वा । अतीति ।—अतिरौद्रः,—अतिहास्यः, मयसदृशः यः चरः तस्य प्रहारात्—आघातात् ।

(र) आयान्तम्—आगच्छन्तम् । सानुरागं—सप्रणयम् ।

आलिङ्गितुं समुत्थिता । त्वच्च कातरत्वात् (स) नष्टः, सा पुनर्न
शक्ता त्वां विना ख्यातुम् ; तथा तु नश्यतः ते अवलम्बनार्थं
हस्तः क्षिप्तः, न अन्यकारणेन ; तत् आगच्छ, सा त्वत्कृते
प्रायोपवेशना उपविष्टा तिष्ठति । एतत् वदति यत्,—‘लम्ब-
कर्णो यदि मे भर्ता न भवति, तत् अहमस्मै जले वा
प्रविशामि, न पुनस्तस्य वियोगं सोढुं शक्नोमि’ । तत् प्रसारं
कृत्वा तत्र आगम्यतां, नो चेत् तव स्त्रीहत्यापातकं भविष्यति ।
अपरं, भगवान् कामः कोपं तव उपरि कारिष्यति । उक्तञ्च,—

स्त्रीमुद्रां मकरध्वजस्य जयिनीं सर्वार्थसम्पत्करीं

ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।

ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नम्रीकृता मुण्डिताः

केचिद्रक्तपटौकृताश्च जटिलाः कापालिकाद्यापरे’ ॥३६॥

(स) नष्टः,—पक्षावितः । नश्यतः,—पक्षायमानः । अवलम्बनार्थं—धारणार्थम् ।

क्षिप्तः,—प्रसारितः । त्वत्कृते—तव निमित्तम् । प्रायोपवेशना—अनश्नन्नतत्पारिषी ।

स्त्रीमुद्रानिति ।—ये मूढाः मूर्खाः कुधियः दुर्बुद्धयः, मकरध्वजस्य कामस्य, जयिनीं
जयसाधनीं, निम्बनविजयसाधनास्त्रविशेषरूपिणीमित्यर्थः, स्त्रीमुद्राकपालवस्त्रेण सर्वेषां
स्त्रायत्तीकरणादिति भावः ; सर्वार्थसम्पत्करी [सर्वार्थसम्पदुपपदात् करोति, “कञी
हेतुताच्छीष्वागुचीव्येपु” (१।२।२० पा०) इति टप्रत्ययः, स्त्रिया स्त्रीष्] प्रभूतजनसम्पत्ति-
साधनेन यत् सुखं तादृजसुखविधाविनीम् इत्यर्थः, स्त्रीमुद्रा स्त्रिया मुद्रा चित्रविशेषः तां,
कोविद्बोनिमित्यर्थः, प्रविहाय परित्यज्य, मिथ्याफलानाम् अक्षौबभूतानां स्वर्गादीना-
मित्यर्थः, अन्वेषिणः अर्चिनः सन्तः, यानि विचरन्ति इत्यर्थः, तद्वरचार्यमिति भावः,
ते तेनैव स्त्रियः विहाय मन्येनैवेत्यर्थः, निर्दयतरम् अतिनिष्ठुरं यथा तथा, निहत्य
आहत्य, केचित् नष्टीकृता विषसनाः कृताः, तथा मुण्डिताः केचित् कृतमिरांसुच्छनाः,
रक्तपटौकृताः केचित् रक्तवसनाः कृताः, जटिलाः केचित् जटाधारिणः कृताः, अपरे
च अन्ये च केचित्, कापालिकाः नरास्त्रिणाकाकृतभूरिभुषणाः, स्त्रियानवाहिनः
इत्यर्थः, कृताः कामेन इति सर्वबोद्धव्यम् ; ये खलु जनति दिगम्बरादिसम्प्रदायाः,
ते स्त्रीकामवहेदनात् कामेनैव विषयीकृता इति शीघ्रकृष्णमर्माभिप्रायः ; न हि एते

अथ असौ तद्वचनं श्रद्धेतया श्रुत्वा भूयोऽपि तेन सह
प्रखिलतः । अथवा साधु वदमुच्यते,—

ज्ञानमपि नरो देवात् प्रकरोति विगर्हितम् ।

कर्म किं कस्यचिज्ज्ञोके गर्हितं रोचते कथम् ? ॥ ३७ ॥

अत्रान्तरे सञ्जितक्रमेण सिंहेन स लम्बकर्णो व्यापादितः ।
ततस्त्वं हत्वा शृगालं रक्षकं निरूप्य स्वयं ज्ञानार्थं नद्यां गतः ।
शृगालेनापि (व) लौक्योक्त्यात् तस्य कर्णहृदयं भक्षितम् ।
अत्रान्तरे सिंहे यावत् ज्ञात्वा (श) कृतदेवाचनः प्रतर्पितपिङ्ग-
वणः समायाति, तावत् कर्णहृदयरहितो रासभः तिष्ठति ।
तं दृष्ट्वा (घ) कीपपरीतात्मा सिंहः शृगालम् आह,—‘पाप !
किमिदमनुचितं कर्म समाचरितं, यत् कर्णहृदयभक्षण्येन
अयमुच्छिष्टतां नोतः ?’ शृगालः सविनयमाह,—‘स्वामिन् !

चित्तवृत्तिनिरोधेन तत्ततः योगिनः, अपि तु सापराधतयेव विरूपीकृतः ; यस्तु तस्य
आनिनीलयोगवत् एव योगिन इत्युच्यते, इति तु वक्तुराशयः । मार्दूल्यविकीर्णितं
उच्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानाविति ।—नरः मानवः, ज्ञानमपि अखिलं विद्वदपि, देवात् निवर्तितवशा-
दित्यर्थः, न तु कोऽप्येति भावः, विगर्हितं विशेषेण निन्दितं, कर्म प्रकरोति अनु-
तिष्ठति । ननु दुर्जनास्तु स्वभावादेव गर्हितमाचरन्ति, तत् कथं विगर्हितानुष्ठानस्य
श्रेयसेव हेतुः ? इति प्रश्नान्नयनेन तदेव समर्थयन्नाह, खिलति ।—लौक्ये जयति,
कस्यचित् कस्यापि जनस्य इत्यर्थः, [दृष्ट्यर्थमयोगात् अनुर्थोपात्तावपि अत्र श्रेये वदो इति
शिवम्] गार्हितं निन्दितं, कर्म इति शिवः, कथं केनापि प्रचार्येत्यर्थः, रोचते किम् ?
नेव रोचते इत्यर्थः ; गर्हितकर्मचरत्वे बहुलदोषान् ज्ञानवानपि जनानां महाचरणे
केवाहितुं शक्नोतिः केवाविज्ञानप्रवृत्तिर्बलं दृष्ट्वा, श्रेयसेव तव हेतुरिति भावः ॥ ३७ ॥

(व) लौक्योक्त्यात्—लौक्यात्—वर्तमानपरवर्तमानात्, लौक्योक्त्या—
सुसुचिततया सत्परमोजनमात्रं वस्तुत्वाप्यवशादित्यर्थः ।

(श) कृतदेवाचनः,—आत्मविश्वो देवपूजां कृत्वा इत्यर्थः । प्रतर्पितेति ।—
पिङ्गवणम् तर्पित्वा इत्यर्थः ।

(घ) कीपपरीतात्मा—कीपाज्ञानहृदयः ।

मा मा एवं वद ; (स) कर्षद्दयरचितोऽयं रासभ आसीत्,
येन इह आगत्य त्वाम् अवलोक्य भूयोऽपि आगतः । अथ
तद्वचनं (ह) अद्वेयं मत्वा सिंहः तेनैव सह संविभज्य
निःशङ्कितमनाः तं भक्षितवान् । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘आगतश्च
गतश्चैव’ इत्यादि ।

तच्छूर्ख ! कपेटं कृतं त्वया, परं (क) युधिष्ठिरेणैव सत्यं
वचनेन विनाशितम् । अथवा साधु इदमुच्यते,—

स्वार्थमुत्कृष्य यो दम्भो सत्यं ब्रूते सुमन्दधीः ।

स स्वार्थात् भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः ॥ १८ ॥

मकर आह,—“कथमेतत् ?” स कथयति,—

(स) कर्षद्दयरचितः,—अस्य कर्षसत्त्वे सिंहजननं सुखाऽपि कदाऽपि
मेव पुनर्जातमप्येत्, तथा इदमसत्त्वे किञ्चित् पूर्वे सिंहस्य तत्त्वप्रकारात् कश्चनपि
परित्यातोऽपि अपदि विष्कृततत्त्वप्रकारः पुनर्जातमप्येत् ; तस्मात् कर्षद्दयरचितः
एवावमिति भावः ।

(ह) अद्वेयं—विशालम् ; एतस्य युक्तिपूर्वकसुपन्यसनादिति भावः । संविभज्य
—विभज्यं कृत्वा । निःशङ्कितमनाः,—अशङ्कितचित्तः ।

(क) युधिष्ठिरेण—तस्मान्मतेन केनचित् कुम्भकारेणैव इत्यर्थः । सत्यवचनेन—
तत्त्ववचनेन । विनाशितं—विफलकृतं, त्वयेति पूर्वाश्रयः, पूर्वसमुत्थापितं कापट्य-
भावमिति श्रेयः ; युधिष्ठिरस्य यथा प्राक् आत्मपरिचयमदत्त्वा राज्ञा राजपुत्रवदाहतेन
अवस्थितं, पश्चात् सत्यवचनेन निजपरिचयदानात् प्रागेव च अस्य प्रकृतपरिचया-
प्रकाशनरूपः कपटव्यवहारः विनाशितः, तथा त्वयाऽपि प्राक् कृतेन मा गोत्वा, पश्चात्
सत्यवचनेन तत्कपटप्राप्तं स्वयमेव विनाशितमिति निष्कर्षः । इदानीं तेनैव कापट्येन
तव गोत्वा मा जाययितुं तव ववासः सर्वथा निष्फल एवेति निर्दिष्टाह्वयः ।

कावेमिति ।—यः दम्भो कपटप्रकारः, अथवा सुमन्दधीः चतिसूदनविः, मरः इति
श्रेयः, स्वार्थं स्वप्रयोजनम्, उत्कृष्य विहाय, विष्कृत्य इत्यर्थः, सत्यं ब्रूते, इदानीं
सत्यवचनेन किमुपि कश्चिदं सत्यवेदिति मत्तेति भावः, सः अपरः पाण्डवेतरः,
युधिष्ठिर इव नूनं निश्चितं, स्वार्थात् भ्रश्यते [देशादिकस्य भ्रश्यते; कर्षद्दयरचितः कट्टः]
अथमेव भ्रष्टो भवति ॥ १८ ॥

कथा ३ ।

“कश्चिञ्चित् अधिष्ठाने कश्चित् कुम्भकारः प्रतिवसति स्म । र
कदाचित् (ख) प्रसादात् अर्धभस्मघटकर्परतीक्ष्णापस्य उपरि
महता वेगेन धावन् पतितः । ततः (ग) कर्परकोट्या पाटित-
ललाटो रुधिरप्लाविततनुः कृष्णात् उखाय स्वाश्रयं गतः । ततश्च
अपथ्यसेवनात् स प्रहारस्तस्य (घ) करालतां गतः, कृष्णेषु च
नीरोगतां नीतः । अथ कदाचित् दुर्भिक्षपोडिते देशे, स
कुम्भकारः क्षुत्क्षामकण्ठः कैश्चित् राजसेवकैः सह देशान्तरं
गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव । स च राजा तस्य ललाटे
(ङ) विकरालं प्रहारक्षतं दृष्ट्वा चिन्तयामास यत्, ‘वीरः
पुरुषः कश्चित् अयं नूनं, तेन ललाटपट्टे सस्युखप्रहारः’ । अतस्तं
सम्मानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां मध्ये विशेषप्रसादेन पश्यति
स्म । तस्यैव राजपुत्राः तस्य तं (च) प्रसादातिरेकं पश्यन्तः
परमैर्धर्मैर्बद्धन्तो राजभयात् न किञ्चित् ऊचुः ।

(ख) प्रसादात्—अनवधानात्, केनचित् कारणेनावगमस्तवेति भावः ।
अर्धेति ।—अर्धे यथा तथा भग्नः यः घटः तस्य अपरस्य—कपालस्य, घटादेरवयव-
विशेषस्येत्यर्थः, (“स्नात् कर्परं, कपालोऽस्त्रो” इत्यमरः) यत् तोखाय तस्य ।

(ग) कर्परकोट्या—कपालस्य अवभागे च । पाटितेति ।—पाटितं—विहारितं,
ललाटे यस्य तथाभूतः । रुधिरिति ।—रक्ताक्तवरीरः । स्वाश्रयं—समवगन् ।

(घ) करालता—भीषणत्वं, (“करालो दन्तुरं तुङ्गे भीषणे चामिषेयवत्”
इति मेदिनी) । भीरोगताम्—चारीग्यम् ।

(ङ) विकरालम्—अत्युत्कटम् । तेन—वीरपुरुषत्वेन हेतुना इत्यर्थः । ललाट-
पट्टे—भालतटे । सस्युखप्रहारः,—सस्युखसङ्ग्रामे चाप्राप्त इत्यर्थः, दातोऽनेनेति श्रेयः ।
राजपुत्राणां मध्ये—राजपुत्राचारान्तरं, [श्रेयं बडौ । “मध्ये विशये न स्त्री स्नात्
त्याज्येऽनरेऽहस्येऽन्यवत्” इति मेदिनी] । विशेषप्रसादेन—अनुपकृतिप्रदानेन ।

(च) प्रसादातिरेकम्—अनुपकृतिप्रदानम् । परम्—अत्यन्तम्, ईर्ष्यायुक्तं—
विद्वेषवस्तुत्वं साधकविकारम् ।

अथ अन्धस्त्रिजहनि तेन भूपतिना (छ) वीरसम्भावनायां क्रियमाणायां, विग्रहे समुपस्थिते, प्रकल्प्यमानेषु गजेषु, सन्ध्यामानेषु वाजिषु, योधेषु प्रगुणौक्रियमाणेषु, तेन भूभुजा स कुम्भकारः प्रस्तावानुगतं पृष्ठो निर्जने,—‘भो राजपुत्र ! किं ते नाम ? का च जातिः ? कस्मिन् सङ्ग्रामे प्रहारीऽयं ते जलाटे लग्नः ?’ इति । स आह,—‘देव ! नायं शस्त्रप्रहारः, बुधिशिराभधः (ज) कुलालोऽहं, प्रकृत्या महेहेऽनंककर्परा आसन् । अथ कदाचित् मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन् कर्परोपरि पतितः, तस्य प्रहारविकारोऽयं मे जलाटे एवं विकरालतां गतः’ । तदाकर्ण्य राजा (झ) सन्नोदमाह,—‘अहो ! वञ्चितोऽहं राजपुत्रानुकारिणा अनेन कुलालेन !! तत् दीयतां द्राक् एतस्य चन्द्रार्धः’ । तथाऽनुष्ठिते कुम्भकार आह,—‘मा मा एवं कुरु, पश्य मे रणे (ञ) हस्तलाघवम्’ । राजा प्राह,—‘भोः ! सर्वगुणसम्पन्नो भवान्, तथाऽपि गम्यताम् । उक्तञ्च,—

(छ) वीरति ।—वीराणां सम्भावना—परीक्षा ‘अथ वीरो न वा ?’ इति सङ्गर्भानुपपत्त्यर्थं इत्यर्थः, तस्मान्, अहं,—सम्भावना—सम्मानना, समदर इति यावत्, तस्मान् । विग्रहे—सङ्ग्रामे, जनिमयुद्धे इति भावः, समुपस्थिते—सन्निहिते । प्रकल्प्यमानेषु—सञ्जानानेषु । सङ्ग्रह्यमानेषु—चावध्यमानपण्ययनादिषु, वाजिषु—अश्वेषु । योधेषु—वीरषु । प्रगुणौक्रियमाणेषु—समरसुदौक्रियमाणेषु, सञ्चौक्रियमाणेषु वा । भूभुजा—राज्ञा । प्रस्तावानुगतम्—अवसरप्राप्तं यथा तथा, प्रसङ्गमेवेत्यर्थः ।

(ज) कुलालः,—कुम्भकारः । प्रकृत्या—स्वभावतः, कुम्भकारजातिरीत्यनु-
कारित्वेति ।

(झ) सन्नोदं—सज्जन् । वञ्चितः,—प्रतारितः । राजपुत्रानुकारिणा—राज-
कुमारानामनुसरणपरायणेन । द्राक्—श्रीघ्नम् । चन्द्रार्धः,—अर्धचन्द्रः, गजहस्त इत्यर्थः ।

(ञ) हस्तलाघवम्—विप्रहस्तताम् ।

शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयोऽसि पुत्रक ! ।

यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न जन्मते' ॥ १८ ॥

कुलाल आह,—‘कथमेतत् ?’ राजा कथयति,—

कथा ४ ।

‘कस्मिंश्चित् (ट) उद्देशे सिंहदम्पती प्रतिवसतः स्म । अथ सिंही पुत्रद्वयम् अर्जोजनत् । सिंहीऽपि नित्यमेव मृगान् व्यापाय सिंघौ ददाति । अथ अन्यस्मिन्नहनि तेन किमपि न आसादितं, वने भ्रमतोऽपि रविरस्तं गतः । अथ तेन खगृहम् आगच्छता मृगालाग्रिशुरेकः प्राप्तः । सिंहश्च ‘बाह्यकोऽयम्’ इति अवधार्य, तं यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंघा जिवन्तमेव समर्पितवान् । ततः सिंघा अभिहितं,—‘भोः कान्त ! त्वया आनीतं किञ्चित् अन्नाकं भोजनम् ?’ सिंह आह,—‘प्रिये ! मया अथ एनं मृगालाग्रिशुं परित्यज्य न किञ्चित् सत्त्वम्

पुत्रवत्सला स्मिंश्चित् केसरिको प्रकाशोपाख्यानगोचर स्वपुत्रद्वयेन विवदनामं ती च जिघाम कृतपुत्रक श्रमाकोसुतं सम्बोध्य सातुहृत्पमित्यभाह, शूरोऽसीति ।—हे पुत्रक ! त्वं शूर. वज्रवान् असि. कृतविद्य. भस्मिलार्कटकाविद्यापारं गतः, असि भवसि, तथा दर्शनीय. मनोहरकान्तिः, असि, तथाऽपि, यस्मिन् कुले वंशे, त्वम् उत्पन्नः जातः, तत्र तस्मिन् कुले, उत्पन्नेन प्राणिना इति शेषः, गजः न जन्मते न विनाशयति. सिंहजावत्सोचित तज्जगत्परुषम् अतिदुर्गहं कर्म श्रमासीतमव-
स्थासौ च वनव्यमिति भावः ; [अथ “सिंहस्तत्र न जन्मते” इति केचित् पठन्ति, सिंह-
सुतद्वयवक्षोपमस्यात्र प्राचरतिवस्तथा तरलोकारे, सिंहहननं तथा सुदुष्करमेव
इत्यर्थोऽवधीयते इति केचन] ॥ १८ ॥

(ट) उद्देशः—प्रदेशः । सिंहदम्पती—सिंहदम्पति, [सिंही च सिंहश्च सिंही इति स्वरूपेकमेव, ततः सिंही एव दम्पती इति कर्मधारयः. दम्पती तु जाया च धरति इति शब्दे ज्ञायाश्च दत्तादशात्, दत्त—अप्यसौ जायापती च ; इदानीं विवदनाकथा] ।

आसादितम् । (ठ) स च बान्नाऽयमिति मत्वा न व्यापादितः,

विशेषात् स्वजातीयश्च । उक्तञ्च,—

स्त्रीविप्रलिङ्गिवालेषु प्रवृत्तव्यं न कर्हिचित् ।

प्राणत्यागेऽपि सञ्जाते विश्वस्तेषु विशेषतः ॥ ४० ॥

इदानीं त्वम एनं भक्षयित्वा पथ्यं कुर्व, प्रभातेऽन्यत्
किञ्चित् उपार्जयिष्यामि' । सा प्राह,—'भोः कान्त ! त्वया
बान्नकोऽयं विचिन्त्य न हतः, तत् कथम् एनमहं स्त्रोदरार्थं
विनाशयामि ? उक्तञ्च,—

अकृत्यं नेव कर्त्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते ।

न च कृत्यं परित्याज्यं धर्म एष सनातनः ॥ ४१ ॥

तस्मात् सम अयं द्वितीयः पुत्रो भविष्यति' इति, एवमुक्त्वा
तमपि (ड) स्वस्तनक्षीरेण परां पुष्टिम् अनयत । एवं ते
त्रयोऽपि शिगवः परस्परम् (ठ) अज्ञातजातिविशेषा एकाचार-
विहारा बान्धवमयं निर्वाहयन्ति ।

अथ कदाचित् तत्र वने भ्रमन् अरग्यगजः समायातः । तं

(ठ) स इति ।—स च—मया आसादितः श्रुतान्निग्रहस्थितः । स्वजातीयः,

—आपादत्तेन स्वधर्मोऽयं इत्यर्थः ।

स्त्रीति ।—प्राणत्यागे प्राणसंज्ञये इत्यर्थः, सञ्जाते उपप्लवितेऽपि, स्त्रीविप्रलिङ्गिवालेषु
स्त्रीषु विप्रेषु लिङ्गिषु ब्रह्मचार्यादिषु, बान्नेषु शिशुषु, विशेषतः, विशेषेण, विश्वेषु कृत-
विद्यासेषु, जनेषु इति शेषः, कर्हिचित् कदाचित्, ["अनयतने हिंस्रव्यतरस्याम्"
(शाश्वर १ पा०) इत्यनेन किम् इतिशब्दात् हिंस्] न प्रवृत्तव्यं न प्रकारः कर्त्तव्यः ॥ ४० ॥

अकृत्यमिति ।—प्राणत्यागे संस्थिते उपप्लवितेऽपि, अकृत्यम् अपाद्यै, नेव कर्त्तव्यं,
कृत्यं कर्त्तव्यम्, न परित्याज्यम् ; ["न्यजेत्" इति धातिसूत्रात् "परित्याज्यम्" इत्यत्र
श्रुति न कुर्वम्] एषः सनातनः निवः, ["सना" इत्यन्यथशब्दात् तत्प्रत्ययात् सिद्धम् ।
"सना निव" इत्यनरः] धर्मः ; अतः कथमहमकृत्यं करोमि ? इति भावः ॥ ४१ ॥

(ड) स्वस्तनक्षीरेण—निजस्तनदुग्धेन ।

(ठ) अज्ञातजातिविशेषाः,—अविदितस्वस्त्रीवपरिचयाः इत्यर्थः । निर्वाह-
कति—आपवन्ति ।

दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वौ अपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ
यावत्, तावत् तेन शृगालसुतेन अभिहितम्,—‘अहो !
गजोऽयं युष्मत्कृतशत्रुः, तन्न गन्तव्यमेतस्य अभिमुखम्’ एव-
मुक्त्वाऽसौ गृहं प्रधावितः । तौ अपि (य) ज्येष्ठबान्धवभङ्गा-
न्निरुत्साहतां गतौ । अथवा साधु इदमुच्यते,—

एकेनापि सुधौरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।

सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥

तथा च,—अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान् महाबलान् ।

शूरान् वीरान् कृतोत्साहान् वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ४३ ॥

अथ तौ द्वौ अपि गृहं प्राप्य पित्रोरप्यतौ विहसन्तौ ज्येष्ठ-
भ्रातृर्चोष्टतम् ऊचतुः, यथा—‘गजं दृष्ट्वा दूरतोऽपि नष्टः’ ।
सोऽपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टमनाः (त) प्रस्फुरिताधरपल्लवः
ताम्रलोचनः त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन् पक्षतर-

(य) ज्येष्ठेति ।—ज्येष्ठबान्धवस्य—प्रधानस्वजनस्य, ज्येष्ठमातुर्विषयः, शृगाल-
सुतस्येति भावः, (“स्वमीवबान्धवश्चातिबन्धुस्वजननां समा” इत्यमरः) भङ्गात्—
पक्षाघातात्, निरुत्साहतां—अप्रोत्साहत्वम्, उत्थमहीनतामित्यर्थः ।

एकेनेति ।—एकेनापि सुधौरेण बुद्धिमता, धैर्यशालिना वा, सोत्साहेन रघौत्-
साहवता इत्यर्थः, सेनानायकेन इति शेषः, सैन्यं सेनासमूहः, रणं युद्धं, प्रति सोत्साह-
कत्वाहान्वितं, जायते, भग्नं पक्षाघातोद्यते, कृतोत्साहे इत्यर्थः, एकस्मिन्नेव सेनानायके
इति शेषः, भङ्गं निरुत्साहत्वम्, अवाप्नुयात् प्राप्नोति इत्यर्थः ; प्रधानसेनानायके-
निरुत्साहितं हि सैन्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

अत इति ।—अत एव हि वज्रादेव द्वेतेः, मुषाः राजानः, महाबलान् प्रसू-
क्षतिपुत्रान्, शूरान् पराक्रान्तान्, वीरान् वीर्यवतः, कृतोत्साहान् उत्साहवतः,
योधान् सेनिकान्, वाञ्छन्ति अभिषूयन्ति, कातरान् रघमीकान्, वर्जयन्ति त्यजन्ति
च ॥ ४३ ॥

(त) प्रस्फुरितेति ।—स्फुरितस्त्रिदलवक्रोन्मूलरदनच्छदः । ताम्रलोचनः,—
पारकमेव । त्रिशिखां—तिस्रः शिखाः,—बोधः, अवभाषाः वक्ता ताडयति, भाव-

वचनानि उवाच । ततः सिंहा एकान्ते नीत्वा प्रबोधितोऽसौ,—
 ‘वत्स ! मैवं कदाचित् (य) जल्प, भवदीयलघुभ्रातरौ एतौ’ इति ।
 अथ असौ प्रभूतकोपाविष्टः तामुवाच,—‘किमहम् एताभ्यां
 शीर्ष्येण रूपेण विद्याऽभ्यासेन कौशलेन वा ह्रीनः, येन माम्
 उपहसतः ? तन्नया अवश्यम् एतौ व्यापादनौयौ’ । तदाकर्ण्य
 सिंहौ तस्य जौवितमिच्छन्तौ अन्तर्विहस्य प्राह,—

‘शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनौयांऽसि पुत्रक ! ।

यस्मिन् कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४४ ॥

तत् सम्यक् शृणु वत्स ! त्वं शृगालीसुतः, कपया मया
 स्वस्तनचोरेण पुष्टि नोतः । तत् यावत् एतौ मत्पुत्रौ शिशु-
 त्वात् त्वां शृगालं न जानीतः, तावत् द्रुततरं गत्वा स्वजातो-
 याना मध्ये मिलितां भव, नां चेत् आभ्या हतो मृत्युपथं समे-
 र्षसि’ । सोऽपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः शनैः शनैः
 अपसृत्य स्वजात्या मिलितः । तस्मात् त्वमपि, यावत् एतं राज-
 पुत्राः त्वा कुलालं न जानन्ति, तावत् द्रुततरम् अपसर,
 नो चेत् एतं सकाशात् (द) विडम्बनां प्राप्य मरिष्यसि’ ।
 कुलालोऽपि तदाकर्ण्य सत्वरं प्रनष्टः । अतोऽहं ब्रवीमि,—
 ‘स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भो’ इत्यादि । धिक् मूर्ख ! यत् त्वया

देशाकुक्षेण भूयमज्यवर्षिस्त्वाने विशृणुषत् प्रतीयमानानिमित्तं । भृकुटि—
 भूभङ्गोम् । [“अभृकुंसादीनाम्” इति वार्त्तिकसूत्रे अत्र “भृकुटिः” “भूकुटिः” इत्यपि
 रूपद्वयं भवति ; सम्यसारण्यं तु भृकुटिरित्यपि पदान्तरं भवतीति ; अत्र वार्त्तिकसूत्रे
 दीक्षिताः,—“अकारोऽनेन विधीयते इति व्याख्यानम्, अकंसः भृकुटिः” इति ।
 अतः भृकुटिशब्दमिदिरिति शेषम्] ।

(य) जल्प—कथय । भवदीयलघुभ्रातरौ—त्वदीयकनिष्ठभ्रातरौ ।

शूरोऽसौत्यादि—श्लोकसाय ४०० पृष्ठे प्राक् व्याख्यातः ॥ ४४ ॥

(द) विडम्बनां—विशेषेण अवमाननम् ।

स्त्रियोऽर्थे एतत् कार्यम् अनुष्ठातुम् प्रारब्धम् । न हि स्त्रीणां
कथञ्चिद्विश्वासम् उपगच्छेत् ।

उक्तञ्च,—यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीविताहंश्च हारितम् ।

सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेवरः ?” ॥ ४५ ॥

मकर आह,—“कथमेतत् ?” वानरः कथयति,—

कथा ५ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कोऽपि ब्राह्मणः । तस्य च
(ध) भार्या प्राणभ्योऽपि प्रतिप्रिया आसीत् ; साऽपि प्रतिदिनं
कुटुम्बेन सह कलहं कुर्वाणा न विश्राम्यति । सोऽपि
ब्राह्मणः कलहम् असहमानः (न) भार्यावात्सल्यात् स्वकुटुम्बं
परित्यज्य, ब्राह्मण्या सह विप्रकृत्य देशान्तरं गतः । अथ

वदथे इति ।—वदथे इत्या. पञ्चाः, अथे कते, स्वकुलम् अ. कांशवर्गः, त्वत्
विष्टम्, परित्यज्य आगतमित्यर्थः, जीविताहंश्च आशुषः अर्जस, हारितं परित्यक्तम्
इत्यर्थः, सा निःस्नेहा त्यक्तप्रपत्या सती, मा त्यजति ; अतः को नरः स्त्रीणां [सत्य-
विषयया वदो] विश्वसेव ? विश्राम कथ्यात् ? [अस्मिन्नेरादादिकतया विश्रामादित्येव
प्रयोगो भविष्यति युक्त इत्यवधेयम्], मम दृष्टान्तेन न केनापि स्त्रीषु विश्रामः कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(ध) भार्या—पत्नी, [विभर्तेर्दाघोन्नात् भू इति धातोः क्रादौर्वा “ऋद्वभो-
र्येत्” (१.१.१२४ पा०) इति सूत्रेण कर्माणि य्यति कते भार्या इति सिद्धम् ।
अस्तेषु “ऋदाऽभ्रंशायाम्” (१.१.१२२ पा०) इति सूत्रेण असंज्ञार्थं क्त्वा भाव्यम् ; तेन
च भव्य इति स्यात् । संज्ञार्थेऽपि “संज्ञायां समनगिषदनिपतनगविदपुष्पौष्ठभजिषः”
(१.१.१८८ पा०) इति सूत्रेण क्त्वायैव भाव्यं, तत्र भव्या इत्येव रूपं ज्ञातं, न तु भाव्येति ;
इहा,—येषां कते भावे स्त्रियामन्य सूत्रेण विषयः, तस्यत अस्तेरपि कर्माणि य्यता
भाव्येति । उच्यते ; तथा चोक्तं काशिकायां,—“संज्ञायां पुंवि दृष्टत्वात् न ते भार्या
प्रतिपद्यन्ति । स्त्रियां भावाधिकारीऽसि तेन भार्या प्रतिपद्यति ॥” इति । कुटुम्बेन—
परिवारेण । विश्राम्यति—निवर्धते ।

(न) भार्यावात्सल्यात्—पक्षोच्छेदात् । विप्रकृतम्—पतिदूरम् ।

महाऽऽवौमध्ये ब्राह्मण्या अभिहितम्,—‘आर्यपुत्र ! त्वया मां वाधते, तदुदकं कापि अन्वेषय’ । अथ असौ तद्वचनानन्तरं यावत् उदकं गृहीत्वा समागच्छति, तावत् तां स्यताम् अपश्यत् । ततः सः (प) अतिवृद्धमतया विषादं कुर्वन् यावत् विलपति, तावत् आकाशे वाचं शृणोति ; तथा हि,—‘ब्राह्मण ! यदि त्वं स्वर्गीयजीवितस्याहं ददामि, ततः ते जीवति ब्राह्मणो’ इति । तत् श्रुत्वा ब्राह्मणेन शुचीभूय तिसृभिः वाचाभिः स्वजीविताहं दत्तम् ; वाक्सममेव च ब्राह्मणी जीविता सा । अथ तौ जलं पीत्वा वनफलानि च भक्षयित्वा गन्तुम् आरब्धौ । ततः क्रमेण कस्यचित् नगरस्य प्रदेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो भार्याम् अभिहितवान्,—‘भद्रे ! यावत् अहं भोजनं गृहीत्वा समागच्छामि, तावत् अत्र त्वया स्थातव्यम्’ । इत्याभिधाय ब्राह्मणो नगरमध्ये जगाम ।

अथ तस्या (फ) पुष्पवाटिकायां पङ्क्तः कश्चित् अरघटं खेलयन् दिव्यगिरा गीतमुद्हरति । तच्च श्रुत्वा (ब) कुसुमेषुणा अर्दितया ब्राह्मण्या तत्संकाशं गत्वा अभिहितं,—‘भद्रे ! यदि मां न कामयसे, तत् मत्सत्ता स्वीहत्वा तव भविष्यति’ । पङ्कुरब्रवीत्,

(प) अतिवृद्धमतया—अति—अतिवृद्धेन, वृद्धमः,—प्रियः, अशुरागपात्रम् इत्यर्थः, तस्य भावः तया तथा, अतिप्रियतया । विषादं—आंशम् ।

(फ) पुष्पवाटिकायां—पुष्पाद्याने इत्यर्थः । पङ्क्तः,—गमनशक्तिहीनः पुङ्गवः, “खनि गतिवैकल्ये” इति खजधातोः कुप्रत्यये खल्ल पकारः, लल्ल च गकारः, गुणागमय औचादिकः, तेन च सिद्धं पङ्कुरिति । तथा च उचादिहो “खल्लपङ्क्तु—” (१म पा० २० सू०) इत्यादिसूत्रे—“खनि गतिवैकल्ये बाहुल्यवादीनामपि कुः । खजयोः पञ्च गुणागमय पङ्क्तः ।” इति । अरघटं—शूषीपरिमिश्रजलोत्पन्नकाष्ठदण्डम् । खेलयन्—इत्येव रज्जुं धृत्वा उच्चावचं चिपयति भावः । दिव्यगिरा—मधुरवचसा । गीतम् उद्हरति—उच्चारयति, गायति इत्यर्थः ।

(ब) कुसुमेषुणा—कामिनी । अर्दितया—शीघ्रतया । कामयसे—प्रापयसे

—‘किं व्याधिग्रस्तेन मया करिष्यसि ?’ सा अभ्रवीत्,—‘किम् अनेन उक्तेन, अवश्यं त्वया सह मया सङ्गमः कर्त्तव्यः’ । तत् श्रुत्वा पङ्कः तथा कृतवान् । सुरतानन्तरं सा अभ्रवीत्,—‘इतः प्रभृति यावज्जीवं मया आत्मा भवते दत्तः, इति ज्ञात्वा भवानपि अस्माभिः सह आगच्छतु’ । सोऽब्रवीत्,—‘एवमसु’ ।

अथ ब्राह्मणो भोजनं गृहीत्वा समागत्य तथा सह भोक्तुम् आरब्धः । सा अभ्रवीत्,—‘एष पङ्कः बुभुक्षितः, तत् एतस्यापि कियन्तमपि ग्रासं देहि’ इति । तथा अनुष्ठिते ब्राह्मण्या अभिहितं,—‘ब्राह्मण ! महायज्ञेनः त्वं यदा ग्रामान्तरं गच्छसि, तदा मम वचनसहायोऽपि नास्ति, तत् एनं पङ्कं गृहीत्वा गच्छावः’ । सोऽब्रवीत्,—‘न शक्नोमि आत्मानमपि आत्मना (भ) वोढुं, किं पुनः एनं पङ्कम् ?’ सा अभ्रवीत्,—‘(म) ‘पेटाभ्यन्तरस्थम् एनमहं नेष्यामि’ । अथ तत् (य) कृतकवचनव्यामोहितचित्तेन तेन प्रतिपन्नम् । तथाऽनुष्ठितं, अन्यस्मिन् दिने (र) कूपोपकण्ठे विश्रान्तो ब्राह्मणः तथा पङ्कपुरुषासक्तया सम्यर्थे कूपान्तःपातितः । साऽपि पङ्कं गृहीत्वा कस्मिंश्चित् नगरे प्रविष्टा । तत्र (ल) शुल्कचौख्यैरक्षानिमित्तं राज-

मनाभिखावं पुरयसीत्यर्थः । मत्सक्ता—मत्सम्बन्धी । स्त्रीकृत्या—स्त्रीविनाशजनितं पातकम् इत्यर्थः, [स्त्रियाः कृत्यं स्त्रीकृत्या, कृत्यघातोः भावे “कृत्यञ्च” (३।१।१०८ पा०) इति क्वपि कृते रूपनिर्दिष्टम्] ।

(भ) वोढुं—बहनं कर्तुं, स्वदेहभारम् ऊढ्वा स्वयं गन्तुम् इत्यर्थः ।

(म) पेटाभ्यन्तरस्थं—पेटकमध्यवर्तिनम् ।

(य) कृतकैति ।—कृतकेन—कपटेन, वचनेन व्यामोहितं चित्तं यत् तादृशेन । तेन—ब्राह्मणेन । प्रतिपन्नम्—चञ्चीकृतम् ।

(र) कूपोपकण्ठे—कूपसमीपे । सम्यर्थे—सहाय्य, (“धाक्का दिधा” इति बहुभाषा) । कूपान्तः—कूपमध्ये ।

(ल) शुल्कचौख्येति ।—शुल्कञ्च—राजदेयकरविशेषञ्च, यत् चौख्यम्—चप-

पुरुषः इतस्ततो भ्रमद्भिः तन्मस्तकस्या पेडा दृष्टा, बलात्
आच्छिद्य राजाग्रे नीता च । राजा च यावत् ताम् उद्घाटयति,
तावत् तं पङ्क्तं ददर्श । ततः सा ब्राह्मणो विनापं कुर्वती
(व) राजपुरुषानुपदम् एव तत्र आगता राज्ञा पृष्टा,—‘को
वृत्तान्तः ?’ इति । सा अब्रवीत्,—‘मम एष भर्ता (श) व्याधि-
बाधितो दायादसमूहैः उद्धेजितो मया खेहव्याकुलितमानसया
शिरसि कृत्वा भवदीयनगरे आनीतः’ । तत् श्रुत्वा राजा
अब्रवीत्,—‘ब्राह्मणि ! त्वं मे भगिनी, ग्रामद्वयं गृहीत्वा भर्ता
सह भागान् (घ) भुञ्जाना सुखेन तिष्ठ’ ।

अथ स ब्राह्मणो देववशात् केनापि साधुना कृपात् उत्ता-
रितः परिभ्रमन् तदेव नगरम् आयातः, तथा दुष्टभार्यया कदा-
चित् दृष्ट्वा राज्ञे निवेदितः,—‘राजन् ! अयं मम भर्तुः वैरौ
समायातः’ । राज्ञा अपि तस्य बध आदिष्टः । सोऽब्रवीत्,—
‘देव ! अनया मम (स) सक्तं किञ्चित् गृहीतम् अस्ति, यदि त्वं
धर्मवत्सलः, तदा तद्दापय’ । राजा अब्रवीत्,—‘भद्रे ! यत्
त्वया अस्य सक्तं किञ्चित् गृहीतम् अस्ति, तत् समर्पय’ । सा

उत्तरं, प्रतारणापूर्वकमप्रदानमित्यर्थः, तस्य रक्षानिमित्तं—निवारणार्थम् इत्यर्थः ।
राजपुरुषैः,—गुल्फापहरणं चारयितुं राजनियुक्तपुरुषैरिति भावः ।

(व) राजेति ।—राजपुरुषाणां—नगरपालानाम् इत्यर्थः, अनुपदं—पयात्,
[पचादर्थेऽप्यधीनायः] ।

(श) व्याधिबाधितः,—रोगपीडितः । दायादसमूहैः,—दाय—कृतपिनाहि-
सजनस्य धनम्, चाददते—गृह्णन्ति ये ते दायादाः, तेवा समूहैः, पिदधनांशभाभिः
मान्यवादिभिरित्यर्थः, (“दायादौ सुतवात्यौ” इत्यमरः) । उद्धेजितः,—उत्पीडितः ।

(घ) भुञ्जाना—खेदमाना इत्यर्थः, [“भुञ्जीडनवने” (१।१।६६ पा०) इति
आत्मनेपदविधानात् ज्ञानच्प्रत्ययः] ।

(स) सक्तं—उद्धृतम् । धर्मवत्सलः,—धर्मपियः, चार्मिच इत्यर्थः । तत्—
प्राक् गृहीतं वस्तु । दापय—नम्यं दातुमादिशेत्यर्थः ।

प्राह,—‘देव ! मया न किञ्चित् गृहीतम्’ । ब्राह्मण आह,—
 ‘यस्यया (ङ) त्रिवाचिकं स्वजीविताहं दत्तं, तद्देह’ । अथ सा
 राजभयात् तत्र एव ‘त्रिवाचिकम् एव जीवितम् अनेन दत्तम्’
 इति (क) जल्पन्ती प्राणैर्विमुक्ता । ततः सविस्मयं राजा अभवौत्,
 —‘किमेतत् ?’ इति । ब्राह्मणेनापि पूर्ववृत्तान्तः सकलोऽपि
 (ख) तस्मै निवेदितः, प्राह च,—‘यदर्थं स्वकुलं त्यक्तम्’
 इति । अतोऽहं ब्रवामि,—‘यदर्थं स्वकुलं त्यक्तम्’ इत्यादि” ।

वानरः पुनराह,—“साधु च इदमुपाख्यानकं श्रूयते,—

न किं दद्याच्च किं कुप्यात् स्त्रीभिरभ्यार्थतो नरः ? ।

अनश्ना यत्र क्लेषन्ते शिरः पर्वणि सुख्यतम्” ॥ ४६ ॥

मकर आह,—“कथमेतत् ?” वानरः कथयति,—

(ङ) त्रिवाचिकम्—असौ स्वजीविताहं ददामि ददामि ददामीति
 वाक्ययुक्ता प्रतिज्ञातम् इत्यर्थः ।

(क) जल्पन्ती—जल्पयन्ती । प्राणैः विमुक्ता—मृता इत्यर्थः ।

(ख) तस्मै—राज्ञे, निवेदितः,—आपितः [क्रियायुक्त्वात् चतुर्थी] ।

प्रजापत्यापाख्यानवर्णितेन मन्दराजेन मुख्यनटैः पृष्टः तत्प्रतिबन्धः राजानं प्रति
 तदुत्तरमाह, नेति ।—स्त्रीभिः अत्यर्थात्, सम्प्राप्तं, नरः किं न दद्यात् ? किं वा न
 कुप्यात् ? सर्वमेव दद्यात्, सर्वमेव कुप्यात् इत्यर्थः । यत्र तस्मिन् दशे, यस्मान्नश्नायाम्
 आपतिताया वा, अनश्ना अत्रादन्ते, अपीति शेषः, क्लेषन्ते अत्रादन्ते क्लेषारवं कुर्वन्ति,
 [राज्ञा सुगुप्तं गृहभञ्जं एतदनुव्रितभावे वरदाचिना ज्योतिर्विद्याप्रभावात् तत् सर्वमभ्य-
 गतम्, एवञ्च तदाचित्तमोदयं वचः नासक्तमिच्छन्वेषयौयम् । अत्र अन्त्येष्ट्य साक्षात्-
 तया तन्नेति पदम् अज्जाह्रायम्] तत्र तस्मिन् दशे, तस्मान्नश्नाया आपतिताया वा,
 पर्वणि पर्वदिनेऽपि, शिरः सुख्यतं, मर्त्येति शेषः, —“चतुर्दश्यन्ती येन अनामस्याऽक-
 पूर्णता । पर्वण्येनानि राजेन्द्र ! रविचन्द्राकारेण च ॥” इति आख्यानवशात् ‘चतु-
 र्दश्यादीनि पञ्च पर्वणि, तेषु मुख्यतया निविहन्ताम् अथं तस्मिन् एव दिने सुख्यतम्’
 इति प्रश्ने उत्तरमिदमिति बोध्यम् । अत्रा वाचं गताः आर्याकाम्ये किमपि न
 विनाम्य भवाह्वयाः अथा रात्री क्लेषारवमकारुः तथा मन्त्राऽपि पर्वणि शिरः सुख्यत-
 मिति वक्तुः तात्पर्यम् ॥ ४६ ॥

कथा ६ ।

“अस्ति (ग) प्रख्यातवक्त्रपौरुषः, अनेकनरेन्द्रहृन्मकुट-
मरीचिजालजालौकतपाटपोठः, शरच्छशाङ्गिकरथानर्मल-
यथाः, समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्या भर्ता नन्दो नाम राजा । तस्य
(घ) सर्वशास्त्राधगतसमस्ततत्त्वः सचिवो वररुचिर्नाम ; तस्य
च प्रणयकलहेन जाया कुपिता । सा च (ङ) अतोव वक्त्रभा
अनेकप्रकारं पारितोष्यमाणाऽपि न प्रसीदति । ब्रवीति च
भर्ता,—‘भद्रे ! येन प्रकारेण तुष्यसि, तं वद, निश्चितं करोमि’ ।
ततः कथास्तत् तथा उक्तं—‘यदि शिरो मुण्डयित्वा मम
पादयोः निपतसि, तदा प्रसादाभिमुखो भवामि । तथाऽनु-
ष्ठितं च सा प्रसन्ना भवामीत् ।

अथ नन्दस्य भार्याऽपि तथा एव कृष्टा प्रसाद्यमानाऽपि न
तुष्यति । ततः तेन उक्तं,—‘भद्रे ! त्वया विना मुहूर्तमपि न
जीवामि, पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि’ । सा अब्रवीत्—
‘अहं तव मुखे (च) खलीनं प्रक्षिप्य पृष्ठे समारुह्य च त्वां

(ग) प्रख्यातति—प्रख्यातं—प्रसिद्धं, वक्त्रं—देहं, सागर्थं वा, (“स्त्रीत्व-
सामर्थ्यैरेतेषु वक्त्रं ना काकशोरिचो.” इत्यमरः) पौरुषं—पराक्रमय यस्य तच्चाभूतः ।
अनेकेति ।—अनेकानां नरेन्द्राणां—राजा, अत् हृन्—समुद्रः, तस्य मुकुटानां—
किरीटानां, मरीचजालं,—प्रभापुच्छं, जालौकतं—अवलीकृतमिति यावत्, पाद-
पोठ—शरच्छासर्गं यस्य तर्थाक्तः, प्रचतराजमन्त्रमुकुटमभिरक्षितशरणिजालासन-
विशेष इत्यर्थः । शरदिति ।—शरदि यः शशाङ्कः,—चन्द्रः, तस्य शिरश्चपत निमलं—
अमलं, सुविशुद्धमित्यर्थः, यज. यस्य तादृशः । समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्याः,—सामरपरि-
च्छिन्नाया भूमिः, अ-समुद्राचलः इत्यर्थः ।

(घ) ब्रवीति ।—ब्रवेति शास्त्राणाम् अधिगतं—ज्ञातं, सततं तत्त्वं—शास्त्रार्थं,
निमृटार्थ इत्यर्थः, येन न. ।

(ङ) अतोव वक्त्रभा—अतिप्रेमवती ।

(च) खलीनं—कविका, वक्त्राधीनगार्यं मुखाम्बुजरे क्षीयनात्; “कविवाच”

धावयामि, धावितस्तु यदि अश्ववत् क्लेषसे, तदा प्रसन्ना भवामि' । राज्ञाऽपि तथा एव अनुष्ठितम् ।

अथ प्रभातसमये सभायामुपविष्टस्य राज्ञः समीपे वररुचिः आयातः । तच्च दृष्ट्वा राजा प्रपञ्च—'भो वररुचि ! किं पर्वणि मण्डितं शिरस्त्वया !!' सोऽब्रवीत्—

‘न किं दद्यान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः १ ।

अनश्ना यत्र क्लेषन्ते शिरः पर्वणि मण्डितम् ॥ ४७ ॥

तत् भोः दुष्टमकर ! त्वमपि नन्द-वररुचिवत् (क) स्त्री-
वशः, ततोऽभद्रः ; आगतं त्वया मां प्रति (ज) बधोपाय-
प्रयासः प्रारब्धः, परं स्ववाग्दोषेण एव प्रकटोभूतः । अथवा
साधु इदमच्यते,—

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकमारिकाः ।

वकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थमाधनम् ॥ ४८ ॥

इति ख्यातः लोहखण्डविशेष इत्यर्थः, ("कविका तु खलोनाऽस्त्री" इत्यमरः) । प्रसिद्ध-
—ख्यापयिता । धावयामि—द्रुतं आश्रयामि । क्लेषसे—नष्टसि, क्लेशरथं करोषि
इत्यर्थः ।

नेति ।—पूर्वे व्याख्यातम् । अथ वानरस्त्रायमाश्रयः,—यै खलु महाप्राज्ञा
नन्दसदृशाः महान्तः नरपतयः वररुचिसदृशाः सुधियः सन्निवृत्तः, तस्य कदाचित्
स्त्रियाः वशं गताः विमुग्धाश्च सन्तः अज्ञानमपि साधयन्ति ; रजण्या युक्तान्ते तथा
स्त्रीसन्निधौ ररुचिः स्वयं कृतं किमाप सुगुप्तं रक्षितं गालं भवन्ति च, अतः भवाद्दृश्य
सुदृश्य स्त्रीपारतन्त्र्यं, तेन च मम वधप्रयासः, ररुःकृतकापव्याभिप्रायप्रकाशनसा-
वशमेव सम्भवतीति ॥ ४७ ॥

(क) स्त्रीवशः,—आर्त्याऽधीनः, स्त्रैश्च इत्यर्थः ।

(ज) बधोपायेति ।—बधस्य उपायः,—साधनं, शोशलं वा, तस्मिन् प्रयासः,
—तदनुष्ठानप्रयत्नः । प्रारब्धः,—प्रकाशः । स्त्रोति ।—स्त्रस्य—आत्मनः, वाग्दोषेण—
वाचो दोषेणैव, प्रकटोभूतः,—प्रकाशता गतः ।

"ज्ञानमपि हि निधावो अङ्गवस्त्रोश्च आचरेत्" इत्युक्तेः, सर्वत्र सर्वार्थसिद्धिकारण-
प्रदा मौनमेवायस्योद्यमित्युपदिशति, इत्यमर इति ।—आत्मनः स्वस्य, मुखदोषेण

तथा च,—सुगुप्तं रक्षमाणोऽपि दर्शयन् दारुणं वपुः ।

व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो बाह्वृते रासभो हतः” ॥ ४८ ॥

मकर आह,—“कथमेतत् ?” वानरः कथयति,—

कथा ७ ।

“कस्मिंश्चित् (भू) अधिष्ठानं शुद्धपटो नाम रजकः प्रति-
वसति स्म । तस्य च गर्दभः एकोऽस्ति, स च घासाभावात्
अतिदुर्बलतां गतः । अथ तेन रजकेन अटव्यां परिभ्रमता
मृतो व्याघ्रो दृष्टः, चिन्तितश्च,—‘अहो ! शोभनम् आपतितम् !!
अनेन व्याघ्रचर्मणा (ज) प्रतिच्छाद्य रासभं रात्रौ यवक्षेत्रेषु
उल्लूक्यामि, येन व्याघ्रं मत्वा समीपवर्तिनः क्षेत्रपाला एनं न
निष्काशयिष्यन्ति’ । तथा अनुष्ठिते रासभो यथेच्छया यव-
भक्षणं करोति, प्रत्युषे भूयोऽपि रजकः स्वामयं नयति । एव

मौनविदहवाचालताप्रदनेन दीपेखेत्वर्थः, मधुरभाषितरूपेयति भावः, प्रकसारिका.
गकाः कीराः, तथा सारिकाः तदाख्याः पक्षिणश्च इत्यर्थः, (“मयना” इति वङ्गभाषा)
वध्यन्ते संयत्यन्ते, पिच्छरे प्राकुनिकैः दात श्रेयः, वकास्तु तत्र न वध्यन्ते ; तेषां तद्दीवा-
भावान् इति भावः ; तस्मात् मौनं तूष्णीभावाः, सर्वाधेसाधनं सर्वकार्यसिद्धिकरं,
[सर्वे चर्चाः साध्यन्ते अनेनेति करणे लुट्] ; अतः मौनमेव अवलम्बनीयं, न ह
वाचालता, तस्या बहुविपज्जनकत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥

श्लोकेः दार्ढ्याद्यमुपाख्यानविशेष प्रकीर्ति, सुगुप्तमिति ।—व्याघ्रचर्मणा प्रतिच्छन्नः
आहतशरीरः, अत एव सुगुप्तं सुगूढं यथा तथा, रज्यमात्रं स्थाप्यमाणोऽपि,
रजकेनेति श्रेयः, रासभः गर्दभः, दारुणं गर्दभीस्तरत्रययोगेन अतिदुर्बलदयात् कठोर-
निनादकरणेन भयहर्षं, वपुः शरीरं, दर्शयन् प्रकटयन्, बाह्वृते बाहुव्यापारनिमित्तं,
वचनदीपेणेति भावः, हतः विनाशितः, क्षेत्रस्त्रामिनेति श्रेयः ॥ ४८ ॥

(भू) अविष्टाये—नगरे । शुद्धपटः,—युद्धाः,—निर्मलौक्यताः, शोधिता.
इत्यर्थः, पटाः,—वस्त्राणि, अन्वेषानिति भावः, येन तद्योक्तः ।

(ज) प्रतिच्छाद्य—संवाध्ये, क्लृप्तदेहमिति श्रेयः । यवक्षेत्रेषु—यवक्षेत्रपूर्य-
भूमिषु । उल्लूक्यामि—मोक्षयामि । निष्काशयिष्यन्ति—तादृशिला दूरीकरिष्यन्ति ।

गच्छता कालेन स रामभः (ट) पीवरतनुर्जातः, कच्छात्
बन्धनस्थानमपि नीयते ।

अथ अन्त्यास्मिन् अहनि स मदोद्धतो दूरात् रामभीशब्दम्
अशृणोत् । तच्छ्रवणमात्रेण एव स्वयं शब्दायितुम् आरब्धः ।
अथ ते चैत्रपालाः ‘रामभीऽयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छेदः’ इति ज्ञात्वा
लगुङ्गशरपाषाणप्रहारेः तं व्यापादितवन्तः । अतोऽहं ब्रवीमि,
—‘सुगुप्तं रक्षमाणोऽपि’ इत्यादि” ।

अथ एवं तेन सह वदतो मकरस्य, जलचरेण एकेन आगत्य
अभिहितं,—“भो मकर ! त्वदीया भार्या अनशनीपविष्टा
त्वयि (ठ) चिरयति प्रणयाभिभवादिपक्षा” । एवं तत् वक्ष्यपात-
सदृशवचनम् आकर्ण्य अतोव व्याकुलितहृदयः प्रलपितमेवं
चकार,—“अहो ! किमिदं सञ्जातं मे मन्दभाग्यस्य !! उक्तञ्च,—
माता यस्य गृहे नास्ति भार्या च प्रियवादिनो ।

अरुणं तेन गन्तव्यं यथाऽरुणं तथा गृहम् ॥ ५० ॥

तत् मित्र ! क्षम्यतां, मया तेऽपराधः कृतः ; सम्प्रति अहं
तु स्त्रीवियोगात् (ड) वैश्नानरप्रवेशं करिष्यामि” । तत् श्रुत्वा

(ट) पीवरतनुः,—स्त्रुवदहः, बन्धनस्थानं—बन्धनानगर, रामो चवस्त्रापन-
धोग्यं गृहमिच्छति ।

(ठ) चिरयति—विषयं कुर्वति सति । प्रणयाभिभवात्—प्रेमावसानात्,
अतिप्रेमभङ्गजनितपीडावेदनामवधिप्राप्तया इत्यर्थः । विपद्या—वृत्ता ।

जातेति ।—अथ गृहं माता जननी, प्रियवादिनी हितमधुरभाविनी,
भार्या पत्नी च, नास्ति, तेन मातृ-पत्नीहीनेन जनेन इत्यर्थः, [तेन इति
कर्त्तरि द्वितीया, पक्षे तु “कल्याणां कर्त्तरि वा” (१, ७१ पा०) इत्यनेन बहुवि-
धमिति] अरुणं गन्तव्यम् । कथं हि स्वगवरचितं व्यापदसमुत्पन्नरुणं मनुमुपदिश्यते
इत्याशङ्क्या, तस्य इयोरित्यर्थः कथितं विश्वेनास्तीत्याह, यथेति ।—अरुणं यथा
गृहं यथा, तस्य इति शेषः, युक्तदीर्घसम्बन्धात्, तस्य भवणस्य वनकपतया वृक्षं
हृत्मानम् इत्यर्थः ॥ ५० ॥

(ड) वैश्नानरप्रवेशम्—चार्त्तप्रेषणम् ।

वानरः प्रहसन् प्रीवाच,—“भोः ! ज्ञातं मया प्रथममेव यत्, त्वं स्त्रीवश्यः स्त्रीजितश्च, साम्प्रतश्च (ठ) प्रत्ययः सञ्जातः । तत् मूढ ! आनन्देऽपि जाते त्व विषादं गतः !! तादृग्भाष्यायां सृता-
याम् उक्तं कर्तुं युज्यते । उक्तञ्च यतः,—

या भार्या दुष्टचारिणा सततं कलहप्रिया ।

भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धेर्दारुणा जरा ॥ ५१ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नामापि परिवर्जयेत् ।

स्त्रीणामिह हि सर्वासां य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ५२ ॥

यदन्तस्तत्र जिज्ञायां यज्जिज्ञायां न तद्विद्विः ।

यद्वितं तन्न कुर्वन्ति विचित्रचरिताः स्त्रियः ॥ ५३ ॥

(ठ) प्रत्ययः,—विवाहः, नूनं त्वं स्त्रीवश्यः स्त्रीजितश्च इत्याकारणः निश्चयः इत्यर्थः, प्राक् तु मे सत्यः आसीत्, इदानीमु एवं दृष्टं त्वं तथैवेति निश्चयः सञ्जातः इति भावः ।

येति ।—या भार्या दुष्ट चारितं कल तत्राभूता दुष्टरिणा, पापिण्या इत्यर्थः, सततं कलहप्रिया च अद्वैतकमेव विवदितुमभिलषति इत्यर्थः, विदग्धेः पत्नितैः जनैः, सा भार्यारूपेण भार्यारूपतया, संस्थितेति शेषः, पत्नीव्यपदेशा इत्यर्थः, दारुणा भीषणा, जरा वार्द्धकं, सर्वथा आनिविष्टातकत्वात् स्वशरीरव्ययशरीरेति भावः, ज्ञेया वेदितव्या ; भार्याकाराकारिता जरा एव सा, न तु तात्त्विकी पत्नी इति भावः ॥ ५१ ॥

तस्मादिति ।—तस्मादेतोः, इह संसारे, यः आत्मनः सुखम् आनन्दम्, इच्छेत्, स सर्वप्रयत्नेन सर्वप्रचारितेभ्यः, विशिष्टेष्टेति यावत्, सर्वासांमेव स्त्रीणां नामापि परिवर्जयेत् परित्यजेत्, हि निश्चये, का कदा सङ्वासस्य इत्यपिकारणः ; इह सुखी स्त्रीपरतन्त्राणां नास्ति मनागपि सुखमिति समुदिताशयः ॥ ५२ ॥

यदिति ।—स्त्रियः विचित्रचरिताः अद्भुतस्वभावसम्पन्नाः भवन्तीति शेषः । तद्विषयोपादयति, यदिति ।—आसाम् अलः मनसि, यत्, विद्यते इति शेषः, जिज्ञायां रचनाया, तत् न ; जिज्ञायां यत्, विद्यते इति शेषः, तत् वद्विः वाङ्मे, व्यवहारे इत्यर्थः, न प्रकाशं न ब्रूते इत्यर्थः ; एता हि यत् द्वितं तन्न न कुर्वन्ति, द्वितनुहिरासां कदाऽपि नोद्वेति, अतश्च सर्वथैव परित्यज्या एता इति भावः ॥ ५३ ॥

के नाम न विनश्यन्ति मिथ्याज्ञानात् नितम्बिनोम् ? ।

रम्यां य उपसर्पन्ति दीपाभां शलभा यथा ॥ ५४ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता वह्निष्वेव मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥ ५५ ॥

ताडिता अपि दृष्टेन शस्त्रेरपि विखण्डिताः ।

न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च संस्तवैः ॥ ५६ ॥

आस्तां तावत् किमन्येन दीरात्मेनेह योषिताम् ।

विधृतं स्त्रोदरेणापि घ्नन्ति पुत्रं स्वकं कथा !! ॥ ५७ ॥

के इति ।—ये भोक्षीपक्षतचेतसः इति भावः, मिथ्याज्ञानात् बुद्धिविपर्ययात्, भोक्ष-
वशादित्यर्थः, शलभाः पतङ्गाः, दीपाभां यथा आसीदग्निस्त्रासिभ, नितम्बिनो रमणी,
रम्याम् एकाम—मधुराकृतिसु, अन्यम्—शोभनदर्शनां, कुहेति शेषः, उपसर्पन्ति
सेवन्ते इत्यर्थः, तेषां के नाम न विनश्यन्ति ? विनाश गच्छन्ति ? सर्वे एव विनश्यन्ति
इत्यर्थः ; शलभा यथा प्रक्षीपन् रमणीयतरमासीदमनखीकृत तत्पतिता विनाशमुप-
यान्ति, सुखसाधकसया रमणीयुपगता अपि तथा इति निष्कर्षः ॥ ५४ ॥

अन्तरिति ।—हि वतः, एता योषितः नार्यः, स्वभावादेव प्रकृत्यैव, अन्तर्विष-
मयाः विषकम्बोपमाः, [उपसर्पन्तस्मात् नेह छीप्, “वह्निमुपचरा” इतिवत् बोध्यम्]
वह्निश्च मनोरमाः इदमकारिण्यः, सावयवविस्मृतादिभिरेव नितरां चेतः मयूनि इति
भावः, अत एव गुञ्जाफलैः समः आकारी यासां तादृशः एव । गुञ्जाफलानि
यथा आरक्तवर्णानि वह्निरेव सुदर्शनानि, सेव्यमानानि तु विषयदमिष्टजननानि
भवन्ति, तथा नार्यः अपि वह्निरेव रमणीयाः, सेव्यमानाः तु प्राचनानिभ्यः ; अतः
अज्ञानजन्य उपोपभोगसाधसु सुधीभिः सर्वेभ्यः श्रेया इति निष्कर्षः । पयोमुख-
विषकुम्भकथाः हि भवन्ति रम्यः इति भावः ॥ ५५ ॥

ताडिता इति ।—योषितः स्त्रियः, दृष्टेन ताडिताः प्रकृता अपि, शस्त्रैः
विखण्डिता विषयविषयता अपि, न, दानैश्च न, संस्तवैः सम्यक् स्तुतिभिः, आदराति-
शयेरित्यर्थः, परिचयेषां, (“संस्तवः स्मात् परिचयः” इत्यमरः) न वशं यान्ति न
आवसा भवन्ति ; अदम्या अवज्रीभूताश्च ताः सर्वेयेवेति भावः ॥ ५६ ॥

आक्षान्तिरिति ।—इह संसारे, योषिताम् अन्येन वशिष्ठमायादितरैरेत्यर्थः, दीरात्म्येन
वर्चितेनेति शेषः, किम् ? अन्यत् दीरात्म्यं किमु वक्तव्यमिति भावः ; अतस्तत्

रुक्षायां स्नेहसद्भावं कठोरायां सुमार्दवम् ।

नीरसायां रसं बालो बालिकायां विकल्पयेत् ॥ ५८ ॥

मकर आह,—“भो मित्र ! अस्तु एतत्, परं किं करोमि ?
मम अनर्थद्वयमेतत् सञ्जातम्, एकः तावत् (ण) गृहभङ्गः,
अपरः त्वद्विधेन मित्रेण सह चित्तविश्लेषः ; अथवा, भवति
एवं देवयोगात् । उक्तञ्च यतः,—

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।

नाभूज्जारो न भर्ता च किं निरोक्षमि नग्निर्के ! ?” ॥ ५९ ॥

वानर आह,—“कथमेतत् ?” मकरोऽब्रवीत्,—

आज्ञां तावत् अन्धोरात्मोपवर्णनं तिष्ठत् तावत्, एताः स्नेहरेण निजगठरेषु,
विधृतं स्वके भोजं, पुत्रमपि रुपा क्रोधेन, घ्नान् नाशयन्ति, तेष्वपि जीवितापमेषु
तासां वात्सल्यं नास्ति, अन्येषु का कथंति भावः ॥ ५७ ॥

रुक्षायामिति ।—बालः मृदुमातृवेति भावः, बालिकायां स्निग्धमिति यावत्,
रुक्षायां कर्कशत्वभावाया, स्नेहसद्भावं प्रत्ययभावं, तथा कठोरायां निष्ठुराया,
सुमार्दवम् अर्थाकोमलता, तथा नीरसायां निरनूरागाया, रसम अमृतागम, रुक्षायां
स्नेहवतो, कठोरायां कोमला, नीरसायां सानूरागा इत्येवमित्यर्थः, विकल्पयेत् [वि-
प्रात कल्पनेः पश्चाद्यपि विकल्प इति पठ्यत तत्कृत्यादित्यर्थं] अथि शिङ्गा सिद्धम्]
विरुद्धकल्पना कर्त्यात् इत्यर्थः, विहासस्तु न तथा, ते तु तासु रुक्षासु कठोरासु
नीरसासु च स्त्रीषु द्वेषद्वि स्नेहभार्दवसमागो नास्तीति विभावयन्तीति भावः ॥ ५८ ॥

(ण) गृहभङ्गः,—गृहिणीविनाशः, “न गृहं गृहतित्याहुर्गृहिणी गृह-
मुच्यते” इति स्मृत्या गृहभङ्गोऽत्र गृहिणीपरः सन्त्यः । चित्तविश्लेषः,—मनोभङ्गः ।

यादृशमिति ।—मम पाण्डित्यं [पण्डिताः “अमन्तात् उः” (उणा० १ पा०
१११ सू०) इति उपस्यये पण्डा बुद्धिरित्यर्थः, सा अस्माकीति तारकादित्वादित्यस्यर्थे
पण्डित इति रूपं सिद्धं, तस्य भावः पाण्डित्यम्] बुद्धिमत्त्वमित्यर्थः, यादृशं यद्विधं,
तव, पाण्डित्यमिति शेषः, द्विगुणं द्विरादृशं, तादृशं तद्विधं, जारः उपपत्तिः, न अभुनू,
भर्ता पतिः, च न, अमुदिति पूर्वाश्रयः, जारमभारो उभावपि हारितौ इत्यर्थः,
हे मित्रि ! हताशु कलाम् दिशन्तरे । किं निरोक्षसि ? किं पश्यसि ? [च न निरोक्षसे
इत्यस्य साधुत्वेऽपि परस्मैपदं विवक्षितम्] ॥ ५९ ॥

कथा ८ ।

“कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने (त) हालिकदम्पती प्रतिवसतः स्म । सा च हान्निकभाय्या पत्युर्वृद्धभावात् सदैव अन्यचित्ता न कथञ्चित् गृहे स्थैर्यम् आलम्बत, केवलं परपुरुषान् (य) अन्येषामाणा परिभ्रमति । अथ केनचित् परविज्ञापहारकेण धूर्त्तेन सा लक्षिता, विजने प्रोक्ता च,—‘सुभगे ! मृतभार्याऽहं, त्वद्दर्शनेन स्मरपीडितश्च, तद्दीयतां मे रतिदक्षिणा’ इति । ततः तया अभिहितं,—‘भाः सुभगे ! यदि एवं, तदस्ति मे पत्युः प्रभूतं धनं, स च वृद्धत्वात् प्रचलितुमपि असमर्थः ; ततः तदनम् आदाय अहमागच्छामि, येन त्वया सह अन्यत्र गत्वा यथेच्छया रतिसुखम् अनुभविष्यामि’ । सोऽब्रवात्,—(द) ‘रोचते ममैवमपि एतत् ; प्रत्युषेऽत्र स्थाने शोभनमेव समागन्तव्यं, येन शुभतरं किञ्चित् नगरं गत्वा त्वया सह जीवलोकः सफलौ क्रियते’ । साऽपि ‘तथा’ इति प्रतिज्ञाय, प्रहसितवदना स्वगृहं गत्वा रात्रौ प्रसुप्ते भर्त्तरि, सर्वं वित्तम् आदाय, प्रत्युषसमर्थं तत्कथितस्थानम् (ध) उपाद्रवत् । धूर्त्तोऽपि तामग्रे विधाय दक्षिणां दिशम् आश्रित्य सत्वरगतिः प्रस्थितः ।

एवं तयोः व्रजतोः योजनद्वयमात्रेण अग्रतः काचित् नदी नमुपस्थिता । (न) तां दृष्ट्वा धूर्त्तः चिन्तयामास,—‘किम् अहमनया यौवनप्रान्ते वर्त्तमानया करिष्यामि ? किञ्च, कदाऽपि

(त) हालिकदम्पती—हलोपजीविनी स्त्रीपुंसी. कवचसज्जाया च इत्यर्थः ।

(य) अन्येषामाणा—अनुवन्दयाना, [अनुपूर्वं-आद्यात्मनेपदिनः ‘एव’-धातोः उपम] ।

(द) रोचते—लभते, तथायं प्रसादः मम अनुमत एवेत्यर्थः । शुभतरं—सुखमित्यर्थः । जीवलोकः,—संसारः इत्यर्थः, इह जनति जननं वा ।

(ध) उपाद्रवत्—आवितवती, पलायित इत्यर्थः ।

(न) तां—नदीमित्यर्थः । यौवनप्रान्ते—यौवनसौभाग्या, प्रौढावस्थावमित्यर्थः, वर्त्तमानया—कृतया, विगतयौवनया इत्यर्थः, अनया—एवम्वा हासिकजिह्वा,

अस्याः पृष्ठतः कोऽपि समेष्यति, तस्मै महान् अनर्थः स्यात् ; तत् केवलमस्या वित्तम् आदाय गच्छामि' इति निश्चित्य ताम् उवाच,—'प्रिये ! सुदुस्तरा इयं महानदी ; तदहं (प) द्रव्यमात्रं पारे धृत्वा समागच्छामि, ततः त्वाम् एकाकिनीं स्वपृष्ठमारोप्य सुखेन उत्तारयिष्यामि' । सा प्राह,—'सुभग ! एवं क्रियताम्' इत्युक्त्वा अशेषं वित्तं तस्मै समर्पयामास । अथ तेन अभिहितं,—'भद्रे ! परिधानाच्छादनवस्त्रमपि समर्पय, येन जलमध्ये निःशङ्का व्रजसि' । तथा अनुष्ठिते धूर्त्तो वित्तं वस्त्रयुगलञ्च आदाय (फ) यथाचिन्तितविषयं गतः । साऽपि (ब) कण्ठ-निवेशितहस्तयुगला सोद्देगा नदीपुल्लिनदेशे उपविष्टा यावत् तिष्ठति, तावत् काञ्चित् शृगालिका मांसपिण्डगृहीत-वदना तत्र आजगाम ; आगत्य च यावत् पश्यति, तावत् नदीतीरे महान् मत्स्यः मलिनात् निष्क्रम्य वह्निः स्थितः आसीत् ; एतच्च दृष्ट्वा सा मांसपिण्डं समुत्सृज्य तं मत्स्यं प्रति उपाद्रवत् । अत्रान्तरे आकाशात् अवतीर्थ्य कोऽपि गृध्रः तं मांसपिण्डमादाय पुनः खमुत्पपात ; मत्स्योऽपि शृगालिकां दृष्ट्वा नद्यां प्रविवेश । सा शृगालिका व्यर्थश्रमा गृध्रम् अवलोकयन्ती तथा नम्रिकाया सञ्चितम् अभिहिता,—

अवितर्षीवणया एतया सार्धं सुरतसन्धौ नद्यस्योत्थोत्थसङ्गमसुखकानुदयादिति भावः । अस्याः पृष्ठतः,—अस्याः पश्चात्, एनामनुसृत्य इत्यर्थः । अनर्थः,—विपत् ।

(प) द्रव्यमात्रं—केवलं धनं, ("द्रव्यं विभं स्थापतेयं रिक्त्वमकृत् धनं वसु" इत्यमरः) । पारे—नद्या अपरतीरे, ("पार परतटे प्रागे न लो" इति मेदिनी) । धृत्वा—धृत्वाप्य ।

(फ) यथाचिन्तितविषयं—यथेक्षितदेशम् ; ("विषयो गोचरे देशे तथा जन-पदेऽपि च" इति मेदिनी) ।

(ब) कण्ठेति ।—लज्जया वशीकृतवपश्चादनाके विषयसमावेन मलदेश-विमलकरपुनरेत्यर्थः । उपाद्रवत्—अधावत् ।

‘गृध्रेणापहृतं मांसं मत्स्योऽपि सलिलं गतः ।

मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे ! किं निरोक्षसि जम्बुकि ! ?’ ॥६०॥

तच्छ्रुत्वा शृगालिका तामपि (भ) पति-धन-जारपरिभ्रष्टं
दृष्ट्वा सोपहाममाह,—

‘यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।

नाभूज्जारो न भर्ता च किं निरोक्षसि नग्निके ! ?’ ॥६१॥इति”।

एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेण आगत्य निवेदितं
यत्,—“अहो ! त्वदीयं गृहमपि अपरेण महामकरेण गृही-
तम्” । तत् श्रुत्वा असौ अतिदुःखितमनाः तं गृहात्
निःसारयितुं मनसि उपायं चिन्तयामास,—“अहो ! पश्यतां मे
(म) दैवोपहतत्वम्,—

मित्वं ह्यमित्वतां यातमपरं मे प्रिया मृता ।

गृहमन्येन च व्याप्तं किमद्यापि भविष्यति !! ॥६२॥

अथवा युक्तमिदमुच्यते.—

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्

अन्नक्षये वर्धति जाठराग्निः ।

गृध्रेणेति ।—गृध्रेण मांसम् अपहृतं, मत्स्योऽपि सलिलं जलं, गतः प्रविष्टः, हं
मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे । मीनपक्ष्वाभ्यां वक्षते । जम्बुकि । शृगालि । किं निरोक्षसि ?
अतिभोभात् त्वमिदानीं दाभ्यामेव वक्षिता इति तात्पर्यम् । [अत्रापि निरोक्षसि
इत्यस्यैव साधुत्वं ज्ञेयम्] ॥ ६० ॥

(भ) पतीति ।—पतिश्च धनानि च जारश्च तेभ्यः पति-जारो विभृता ताम् ।

यादृशमिति ।—४८५ पृष्ठे प्राक् व्याख्यातम् ॥ ६१ ॥

(म) दैवोपहतत्वं—दुर्दैवपक्षत्वम् ।

मित्वमिति ।—मित्वं सुदृढं, बानरः इति यावत्, हि निश्चयेन, अमित्वतां यातम्,
अपरम् अन्तत्, मे मम, प्रिया मृता, गृहम् अन्येन अपरेण, जलचरेणेति शेषः, व्याप्तम्
आक्रान्तम्, अद्यापि अतः परमित्यर्थः, किं भविष्यति, तन्न जाने इति शेषः ॥ ६२ ॥

आपस्तु वैराणि समुद्रवन्ति

वामे विधौ सर्वमिदं नराणाम् ॥ ६१ ॥

तत् किं करोमि ? किमनेन सह युद्धं करोमि ? किंवा
(य) साक्षा एव सम्बोध्य गृह्णात् निःसारयामि ? किंवा मेदं
दानं वा करोमि ? अथवा अमुमेव वानरं मित्रं पृच्छामि ?

उत्तर, —यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान् स्वहितान् गुरुन् ।

न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि” ॥६४॥

एवं सम्प्रधार्य भूयोऽपि तमेव जम्बूद्वीपम् आकृष्टं कपिम्
अपृच्छत्,—“भो मित्र ! पश्य मे मन्दभाग्यतां यत्, सम्प्रति
गृहमपि मे बलवत्तरेण मकरेण रुद्धम् ; तदहं त्वां (र) प्रष्टुम्
अभ्यागतः, कथय, किं करोमि ? सामादौनाम् उपायानां
मध्ये कस्य अत्र विषयः ?” स आह,—“भोः कृतघ्न ! पाप-
चारिन् ! मया निषिद्धोऽपि किंभूयो माम् अनुसरसि ? नाहं

चते इति ।—(वधो देवे, (“वधिविधाने देवे च” इत्यमरः) वामे प्रतिकूलं सात,
नराणाम् इदं सर्वं, घटने इति शेषः ; तथा हि, चते चतस्थाने एव, अमोक्षं वसतं,
प्रकारा आघाताः, निपतन्ति भवन्ति, अथवा भत्याभावे सति, जाठराग्निः उदरा-
ग्नयः, वर्धन्ति इति गच्छति, [“परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिना कृषित् । आत्मनेपद-
मिच्छन्ति परस्मैपदिना कृषित् ॥” इति महाजनवाक्यात् वर्धते इत्यस्य साधुत्वेऽपि
अत्र परस्मैपद वेदाचकं ज्ञेयम्] तथा आपस्तु विपत्तिकाशेषेव, वैराणि शत्रुताः,
समुद्रवन्ति ; अहो ! विधिविफलितम् !! इति भावः । उपजातिः इत्यम् ॥ ६१ ॥

(य) साक्षा—सामप्रयोगेण, मधुरवचसा इत्यर्थः । सम्बोध्य—वागमात्र
इत्यर्थः । मेदम्—उपजायं, तस्य स्वपक्षीयेः मगोमङ्गरूप तृतीयमुपायम् । दानम्—
अर्थेन सन्तोषरूप तृतीयमुपायम् ।

य इति ।—यः जनः, प्रष्टव्यान् प्रष्टुमर्हान्, विपश्चित इत्यर्थः, स्वहितान् निज-
मङ्गलकामिनः, गुरुन् मङ्गलः, सापेक्षवा श्रेष्ठानित्यर्थः, जनान् इति शेषः, पृष्ट्वा कार्यं
कुरुते, तेषामनुमत्या इति भावः, तस्य कस्मिंश्चिदपि कर्मणि विघ्नः न जायते ॥६४॥

(र) प्रष्टुं—निश्चासितुम् । विषयः,—अधिकार इत्यर्थः, सामादौनामुपायाणां
मध्ये अनुपायमधिकृत्य कार्यं साधयामीति भावः ।

तव मूर्खस्य उपदेशमपि दास्यामि” । तत् श्रुत्वा मकरः प्राह,
—“भो मित्र ! सापराधस्य मे पूर्वस्नेहम् अनुस्मृत्य हितोपदेशं
देहि” । वानर आह,—“नाहं ते कथयिष्यामि, यत् भार्या-
वाक्येन भवता अहं समुद्रे प्रक्षेप्तुं नीतः, तदेवं न युक्तम् ; यस्यपि
भार्या सर्वलोकादपि वल्लभा भवति, तथाऽपि न मित्राणि
बान्धवाश्च भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तन्मूर्ख ! मूढत्वेन
नाशः तव मया प्रागेव निवेदित आसीत् ; यतः,—

सतां वचनमादिष्ट मदेन न करोति यः ।

स विनाशमवाप्नोति घण्टोद्भ्र इव सत्वरम्” ॥ ६५ ॥

मकर आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

कथा ६ ।

“कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उज्ज्वलको नाम रथकारः प्रति-
वसति स्म । स च (क्ष) अतीव दारिद्र्योपहतः चिन्तितवान्,
—‘अहो ! धिक् इयं दरिद्रता अस्मद्गृहे !! यतः सर्वोऽपि
जनः स्वकर्मणा एव रतः तिष्ठति ; अस्मदीयः पुनः

सतामिति ।—यः मदेन गर्वेण, सता साधूना, विपश्चिद्भिरित्यर्थः, हितेविभिरिति
यावत्, (“विद्वान् विपश्चिद्विषयः सन् सुधी. कीविदी बुध.” इत्यमरः) आदिष्टम्
उपदिष्टं, वचनम् ईदृशं कर्म ना कुर्व, कृते विपतिः भवितुमर्हति इत्यर्थेऽप्यित्यर्थः,
न करोति न पालयति, स घण्टोद्भ्र इव घण्टया उपलक्षितः उद्भ्रः इव, घण्टा-
बादकोद्भ्र इत्यर्थः, सत्वरं शीघ्र, विनाश भवसम्, अवाप्नोति लभते ; घण्टोद्भ्री यथा
सजातीयानां सावधानताप्रापकं हितवाक्यमवगम्य एकाको बागच्छन् क्षिप्तं
विनष्टः अभूत्, तथा सदुपदेशमगृह्यता विनाशी भवति इति निष्कर्षः ॥ ६५ ॥

(क्ष) अतीवेति ।—अतीव—अत्यधे, दारिद्र्येण—निधनतया, उपहतः,—
पीडितः, आक्रान्तः इत्यर्थः । अहो इति ।—अहो ! धिक्—हा अतिकष्टमेतदित्यर्थः, इयं
दरिद्रता—इदं दारिद्र्यम्, अस्मद्गृहे—मदीयमवने इत्यर्थः, [यत्र धिक्शब्दस्य निन्दा-
र्थकत्वेऽपि सद्विधानाभावात् न द्वितीया इत्यवधेयम्] । रतः,—आसक्तः, आसक्त
इत्यर्थः ।

(व) व्यापारो न अत्र अधिष्ठाने अर्हति ; यतः, सर्व-
लोकानां चिरन्तनाः चतुर्भूमिका गृहाः सन्ति ; तत्
किं मर्त्येन रथकारत्वेन प्रयोजनम् ?' इति चिन्तयित्वा
देशात् निष्क्रान्तः यावत् किञ्चित् वनं गच्छति, तावत्
(श) गङ्गाराकारवनगहनमध्ये सूर्यास्तमनवेलायां स्वयथात्
भ्रष्टां प्रसववेदनया पीड्यमानां उष्ट्रोम् अपश्यत् । स च
(ष) दासेरकयुक्ताम् उष्ट्रीं गृहीत्वा स्वस्थानाभिमुखः प्रस्थितः ;
गृहम् आसाद्य रज्जुं गृहीत्वा ताम् उष्ट्रिका बबन्ध च । ततश्च
तोत्थं (स) परशुम् आदाय तस्याः कृतं पल्लवानयनार्थं पव-
तकदेशे गतः । तत्र च नूतनानि कोमलानि बह्वानि पल्लवानि
ह्रित्वा शिरसि समाराण्य तस्या अग्रे निचिक्षेप ; तथा च तानि
, शनैः शनैः भक्षितानि । पश्चात् पल्लवभक्षणप्रभावात् अङ्गनिर्ग-
पीवरतनुः उष्ट्रो सञ्जाता । सोऽपि दासेरको महान् उष्ट्रः
सञ्जातः । ततः स नित्यमेव (ह) दुग्धं गृहीत्वा स्वकुटुम्बं

(व) व्यापारः,—वाये, सुतधरदभिरित्यर्थः । अधिष्ठाने—पुरे, नगरे इत्यर्थः,
("अधिष्ठानं पुरे चक्रे प्रभावेऽध्यासनेऽपि च" इति मेदिनी) । अर्हति—वृज्यते ।
चिरन्तनाः,—प्राचीनाः, ["सायं चिरप्राज्ञ—" (४।१।२३ पा०) इत्यादिना व्युत्पत्तौ
तुद् च, ततः तृटः प्रागनादेशः] बहुवचनिका इत्यर्थः । चतुर्भूमिकाः,—चतुः-
प्रकोठाः ; यत्रा,—चतस्रः भूमयः,—उपर्युपरि अवस्थिताः चतुर्दशा इत्यर्थः, वनं
तादृशः "चतुर्बाल" इति यस्य भाषा, गृहाः,—भवनानि ।

(श) गङ्गरेति ।—गङ्गरेण आकार इव आकारो यस्य तादृशं, सूर्यास्तम-
नवेलायोग्यमिति यावत्, यत् वनगहनं—निविष्ट बर्जितव्यं, तस्य मध्ये ; ("...गहनं
चक्षितं विषु । नपुंसकं गङ्गरे स्वादुःखकाननधोरपि ॥" इति मेदिनी) ।

(ष) दासेरकयुक्ता—करभयुक्ता, त्रिशूद्रसहितमित्यर्थः, ("दासेरकस्तु करते
ज्ञासीपुत्रे च भीषरे" इति मेदिनी) ।

(स) परशु—कुठारम् । तस्याः कृतं—उष्ट्रिकायाः आहारार्थम् इत्यर्थः ।

(ह) दुग्धम्, उष्ट्रा इति शेषः ।

परिपालयति । अथ रथकारेण वल्लभत्वात् दासेरकञ्चीवायां
महती घण्टा प्रतिबद्धा । पश्चात् रथकारो व्यचिन्तयत्,—
‘अहो ! किमन्यैः (क) दुष्कृतकर्मभिः ? यावत् मम एतस्मा-
देव उष्ट्रीपरिपालनात् अस्मि कुटुम्बस्य भव्यं सञ्जातं, तत्
किम् अन्येन व्यापारेण ?’ एवं विचिन्त्य गृहम् आगत्य
प्रियमाह,—‘भद्रे ! (ख) समीचीनोऽयं व्यापारः ; तव
सम्पत्तिः चेत् कुतोऽपि धनिकात् किञ्चित् द्रव्यमादाय मया
गुर्जरदेशे गन्तव्यं करभग्रहणाय ; तावत् त्वया एतौ यत्नेन
रक्षणौघौ, यावत् अहमपराम् उष्ट्रीं नीत्वा समागच्छामि’ ।
ततश्च गुर्जरदेशं गत्वा उष्ट्रीं गृह्णीत्वा स्नग्द्वयम् आगतः । किं
बहुना ? तेन तथा कृतं, यथा तस्य प्रचुरा उष्ट्राः (ग) कर-
भास्य सम्मिश्रिताः । ततस्तेन महत् उष्ट्रयुग्मं कृत्वा (घ) रक्षा-
पुरुषो धृतः, तस्य वर्षे प्रति वृत्त्या करभम् एकं प्रयच्छति,
अन्यच्च, अहर्निशं दुग्धपानं (ङ) तस्य निरूपितम् । एव रथ-
कारोऽपि नित्यमेव उष्ट्रीकरभव्यापारं कुर्वन् सुखेन तिष्ठति ।

(क) दुष्कृतकर्मभिः,—दुःखसाध्यकर्मभिः । भव्यं—कुशलम् ; [सुजातोः
“अथो यत्” (१।१।८० पा०) इति यत्प्रत्ययं भव्यम्, आबद्धकार्यं तु स्थिति भाव्यं,
भावे अनुपपत्तेः सुष्ठुपपदे तु “सुतो मावे” (१।१।१०० पा०) इति क्वप् च क्वात् ।
“आहुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्” इत्यमरः] । व्यापारेण—क्रियया ।

(ख) समीचीनः,—सुसाधुः । व्यापारः,—उपायः । द्रव्यमादाय—धनं गृह्णीत्वा ।
करभग्रहणाय—उष्ट्रमावकानवनाय, (“करभो मन्त्रिव्यादिकनिष्ठानोद्भूतमुतै”
इति मेदिनी) ।

(ग) करभाः,—उष्ट्रमावकाः । सम्मिश्रिताः,—सञ्जाताः ।

(घ) रक्षापुरुषः,—रक्षकः । धृतः,—निवृत्तः । तस्य—रक्षापुरुषस्य । वर्षे
प्रति—प्रतिवर्षे । वृत्त्या—वेतनेन । करभम्—उष्ट्रमावकम् ।

(ङ) तस्य—रक्षापुरुषस्य । निरूपितं—व्यवस्थापितम् ।

अथ ते दासेरकाः (च) अधिष्ठानोपवने आहारार्थं गच्छन्ति,
 कोमलवल्लीः यथेच्छया भक्षयित्वा महति सरसि पानीयं
 पीत्वा सायन्तनसमये मन्दं मन्दं लोलया गृहम् आगच्छन्ति ।
 स च (छ) पूर्वदासेरको मदातिरेकात् पृष्ठे आगत्य
 मिलति । ततस्तैः कलभैः अभिहितम्,—‘अहो ! (ज) मन्द-
 मतिः अयं दासेरको यथा यूथाङ्गुष्ठः पृष्ठे स्थित्वा घण्टां वादयन्
 ८ कृति, यदि कस्यापि दुष्टसत्त्वस्य मुखे पतिष्यति,
 तन्नृनं मृत्युम् अवाप्स्यति’ । अथैकटा तैः असक्तदेव निषिद्धः
 सन् अपि स तद्वचनं कर्णमदत्त्वेव मदातिरेकात् घण्टां वादयन्
 वनं प्रविष्टः । इत्थं तस्य तदनं (झ) गाहमानस्य कश्चित् सिंहः
 तत्रस्थः घण्टारवम् आकर्ण्य शब्दानुमारेण दृष्टिं निपात्य अव-
 लोकयति यत्, उद्वौदासेरकाणां यूथं गच्छति । (ञ) स पुनः
 प्रतिदिवसमिव पृष्ठे क्रीडां कुर्वन् चरञ्च वल्लरीः यावत् गच्छति,
 तावत् अन्ये दासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः । ततः स
 वनात् निष्क्रम्य दिशोऽवलोकयन् (ट) न कश्चित् मार्गं पश्यति

(च) अधिष्ठानोपवने—नगरसमीपव्याख्यं । आहारार्थं—भक्षणाशयम् ।
 कोमलवल्लीः,—सुहीमता । सायन्तनसमये—परोक्षे, सायंकाले इत्यर्थः ।

(छ) पूर्वदासेरकः,—प्रथमानोत. उष्ट्रः । मदातिरेकात्—गवांतिश्रयात्,
 प्रभो वल्लमतयात भावः । पृष्ठे—पश्यात्, अन्येवासागमनानन्तरमित्यर्थः ।

(ज) मन्दमतिः,—अल्पबुद्धिः । दुष्टसत्त्वस्य—द्विजगणोः । अवाप्स्यति—
 प्राप्स्यति ।

(झ) गाहमानस्य—प्रविशतः । अवलोकयति—पश्यति ।

(ञ) क्रीडा कुर्वन्—विविधविधासु प्रदशयन्निमित्तम् । चरन्—मचयन् ।
 वल्लरीः,—मकरोः ।

(ट) नेत ।—कश्चित् मार्गं च पश्यति—सायङ्कालाख्येन तिमिरोदयादिति
 भावः ।

वेति वा । एवं यूयाद्भुष्टतया (ठ) बृहच्छब्दायमाने कियद्भुं
गच्छति च तस्मिन् तच्छब्दानुसारौ सिंहः क्रमं कृत्वा निभृतोऽथे
व्यवस्थितः । ततः यावत् उष्ट्रः समीपम् आगतः, तावत्
सिंहेन (ड) सम्प्रयित्वा घीवायां गृहीतो मारितश्च । अतोऽहं
ब्रवीमि,—‘सतां वचनमादिष्टम्’ इत्यादि” ।

अथ तत् श्रुत्वा मकरः प्राहुः,—“भद्र !—

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।

मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिदध्यामि तत् शृणु ॥ ६६ ॥

उपदेशप्रदातृणां नराणां हितमिच्छताम् ।

परस्मिन्निह लोके च व्यसनं नोपपद्यते ॥ ६७ ॥

तत् सर्वथा कृतज्ञस्यापि मे कुर्व प्रसादम् उपदेशप्रदानेन ।

(ठ) बृहच्छब्दायमाने—सङ्घैः चष्टानाट कुर्वाणे । क्रमं—परिकरं, सम्प्र-
नार्थसुखममित्यर्थः । निभृतः,—निश्चयः । व्यवस्थितः,—तस्थी ।

(ड) सम्प्रयित्वा—उत्प्लव्य इत्यर्थः । [रक्षि मन्थामिति भीमादिकस्य उदनु-
बन्धस्य रक्षणातोः विधि आश्रयार्थं च रूपं, रक्षयोरभेदाच्च रक्ष कत्वमिति वेदितव्यम् ;
सम्प्रधातन्तरादादर्थनात्] ।

प्राहुर्इति ।—शास्त्रविचक्षणाः शास्त्रज्ञाः, जनाः, मैत्रं सख्यं, साप्तपदं [“साप्त-
पदीनं सख्यम्” (५।१।२२ पा०) इत्यनेन सख्योऽर्थे साप्तपदीनम् एव ज्ञातः ; ‘साप्तपदं’
पदन्तु सुधीर्निर्विबाध्यम्, अथवा,—सप्तभिः पदेः सुप्तिरुक्तपदेः, अचारितैः निर्जित-
मित्यर्थे, सप्तानां पदानां समाहार इति विषये च ज्ञातात् सप्तपदशब्दात् विवक्षया
अत्र रूपम्] सप्तसङ्ग्रहपदीकारणपूर्वकमिति यावत् ; “सम्प्रधातमावचपूर्वमाहुः”
इति काश्चिदावधारणादिति भावः ; प्राहुः कथयन्ति ; त्वया सह मे बहवः समापा-
जाताः, तस्मात् त्वं मे निर्भयं सख्यं कर्तुं शक्यः, मित्रत्वञ्च सप्तपदमावचपूर्वमपि आश-
वादिन्याश्रयः ; अत एव मित्रतां बन्धुतां, प्राक् सङ्गानामिति भावः, पुरस्कृत्य
अवकाशा, किञ्चित् वक्ष्यामि ; यदिदानीं कथयिष्यामि तत् पूर्वसौकार्यमनुकूल्येवेति
भावः ; तत् शृणु आकर्षणं ॥ ६६ ॥

उपदेशीति ।—इह अस्मिन्, परस्मिन् लोके उपदेशप्रदातृणां तथा हितमिच्छताम्
अर्थेणैवैव वाञ्छतां, नराणां व्यसनं विपत्, न उपपद्यते न भवति ॥ ६७ ॥

उक्तञ्च,—उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ? ।

अपकारिषु यः साधुः स साधुः सन्निरुध्यते” ॥ ६८ ॥

तदाकर्ण्य वानरः प्राह—“भद्र ! यदि एवं, तर्हि तत्र गत्वा
तेन सह युद्धं कुरु । उक्तञ्च,—

इतस्त्वं प्राप्स्यसि स्वर्गं जीवन् गृहमथो यशः ।

बुध्यमानस्य ते भावि गुणद्वयमनुत्तमम् ॥ ६९ ॥

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नौचमस्यप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः” ॥ ७० ॥

मकरः प्राह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

उपकारिविति ।—यः उपकारिषु उपकारकेषु, साधुः सदावहारपरायणः,
स्वोपकारनपेक्ष्यैव हितेषो इति यावत्, तस्य साधुत्वे को गुणः ? का प्रशंसा ? न
कोऽपि गुण इत्यर्थः ; यः अपकारिषु खानिष्टकारकेषु, जनेषु अपीति श्रेष्ठः, साधुः
समदर्शी, स्वोपकारनपेक्ष्यैव केवलं हितसाधनतत्पर इति यावत्, सन्निरुध्यते,
स एव साधुः सन्निरुध्यते. उच्यते कथ्यते । “सुरधुनि ! मुनिकन्ये ! तारशः पुस्त्यवन्
स तरति निगप्योक्तम किं ते महत्त्वम् ? यदि च गतिविहीनं शिरैः पापिनं ना
तद्विह तत्र महत्त्वं तन्महत्त्वं महत्त्वम् ॥” इति श्रीकान्तारनयानुष्येयम् ॥ ६८ ॥

समेन सह दण्डद्वयोपावायकत्वमस्य फलमाह, इत इति ।—तत् इतः सन्, तेनेति
श्रेष्ठः, स्वर्गं प्राप्स्यसि, युद्धे नश्यत्य स्वर्गसाधनत्वादिति भावः ; अपो पचानर्दे,
जीवन् प्रापन्, शत्रुं निर्जित्वेति श्रेष्ठः, गृहं क्वाप्त्यं, यशः कीर्तिश्च, प्राप्स्यस्योत्तमगुणः ।
“इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम्” इति स्मरणमिति भावः ।
अतः बुध्यमानस्य युद्धं कुर्वतः, ते तत्र, अनुत्तमम् अनुत्तमं, गुणद्वयम् उत्तमद्वय-
मूलं, भावि भविष्यति इत्यर्थः ; तथा च समशक्तिना सह अनिमः उपायः विग्रह
एव करणीयः, न तु सामाहितयम् इति तात्पर्यम् ॥ ६९ ॥

सामाहित्यं च उपायः कुत्र अवलम्बनीय इत्यपेक्षायां तत्प्रयोगस्यानं निर्दिशति,
उत्तममिति ।—उत्तमं वखाधिकं, प्रणिपातेन साक्षा, शूरं वलवन्, भेदेन उपजापेन,
अपचीयेः सह विच्छेदसाधनेन इत्यर्थः, नौचं युद्धं शत्रुं, विजु वखासाध्यमिति भावः,
अस्यप्रदानेन वल्किविहानेन, तथा समशक्तिं मुख्यवत्, पराक्रमैः शौर्यैः, शौर्यप्रदर्शने-

कथा १० ।

“आसीत् कश्चिञ्चित् वनोद्देशे महाचतुरको नाम शृगालः ।
 तेन कदाचित् अरण्ये स्वयंमृतो गजः समामादितः । अथ
 शृगालः तस्य समन्तात् परिभ्रमति, परं कठिनां त्वचं भेत्तुं
 न शक्नोति । (ढ) अत्रावसरे इतश्चेतस्य विचरन् कश्चित्
 सिंहस्तत्रैव प्रदेशे समाययौ । अथ सिंहं समागतं दृष्ट्वा स
 (ण) क्षितितलविन्यस्तमौलिमण्डनः संयोजितकरयुगलः
 सविनयम् उवाच,—‘स्वामिन् ! त्वदीयोऽहं लागुडिकः स्थितः,
 त्वदर्थं गर्जामि रक्षामि ; तत् एनं भक्षयतु स्वामी’ । तं प्रणतं
 दृष्ट्वा सिंहः प्राह,—‘भो ! न अहमन्येन हतं सत्त्वं कदाचिदपि
 भक्षयामि । उक्तञ्च,—

वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्ष्या
 बुभुक्षिता नैव दृष्टं चरन्ति ।

रित्यर्थः, भोजयेत् सम्पत्त्यात् ; तत्र तत्र सामादितुम् प्रयुज्य तात् तान् रिपून्
 विजयेत् इति भावः ॥ ७० ॥

(ढ) अत्रावसरे—अक्षिप्तवक्त्रा, शृगालो यदा मृतं गजं परितः परिभ्रमति,
 तदा इत्यर्थः ।

(ण) क्षितिति ।—क्षितितले—भूमौ, विन्यस्तं—पातितं, मौलिमण्डलं—
 मण्डकदेशः, (“मण्डलं परिधौ कांठे देशे हादमराजसु” इति मेदिनी) येन तथोक्तः,
 प्रक्षिपतन् इत्यर्थः । संयोजितेति ।—संयोजितं करयुगलं येन तथोक्तः, बह्मक्षि-
 रित्यर्थः । लागुडिकः,—घाटीकः, लगुडधारी इत्यर्थः, लगुडवाही भूय इति यावत्,
 [लगुडः प्रहरणमन्येति लगुडशब्दात् “प्रहरणम्” (४. ५७ पा०) इति ठक्] ।

वने इति ।—वने मृगमांसभक्ष्याः मृगाणां मांसं भक्ष्यम् आहार्यं येषां तथोक्ताः,
 पशुमांसभोजिन इत्यर्थः, सिंहाः [क्षिप्ति यः सः सिंहः, इदमुक्त्यात् हिस्-धातोः
 कप्रत्यये वचंविपर्ययो निपातनात्] बुभुक्षिताः क्षुधिता अपि सन्तः, [भोक्तृमिच्छा
 बुभुक्षा, भुञ्जं धातोः “धातोः कर्मणः,—” (१. १. ७ पा०) इति सक्, “क प्रत्ययात्”
 (१. १. १०२ पा०) इति क्षियाम् क-प्रत्ययः, ततः टाप्, बुभुक्षा एवा सञ्जाताः इत्यर्थे

एवं कुलीना व्यसनाभिभूता

न नीतिमार्गं परित्यज्यन्ति ॥ ७१ ॥

तत् तव एव गजोऽयं मया (त) प्रसादीकृतः' । तत् श्रुत्वा
शृगालः सानन्दमाह,—‘युक्तमिदं स्वामिनो निजभृत्येषु ।
उक्तञ्च यतः,—

अन्यावस्थोऽपि महान् स्वामिगुणान् न जहाति तु शुद्धतया ।

न श्वेतभावमुज्जति शङ्कः शिखिभुक्तिमुक्तोऽपि' ॥ ७२ ॥

अथ सिंहे गते कश्चित् व्याघ्रः समाययौ ; तमपि दृष्ट्वा
ऋसौ व्यचिन्तयत्,—‘अहो ! एकस्यावत् दुरात्मा प्रणिपातन
(य) अपवाहितः, तत् कथमिदानीम् एनम् अपवाहयि-
ष्यामि ? नूनं शूरोऽयं, न खलु मेढं विना माध्यो
भविष्यति । उक्तञ्च यतः,—

‘तदव्य सञ्जातं तावकादिभ्य इतश्च’ (५।२।२६ पा०) इति इतश्चपत्यये च भिदम्]
नेव त्वय अरन्ति मन्थयन्ति, मासानानामाभेऽपि न हि ते त्वणानि मन्थयित्वा मष्ट-
प्रकृतिका भवन्ति इति भावः, एवं कुलीना, सन्कुलप्रसूता जनाः, मादृमवन्त इत्यर्थः,
व्यसनेन विपदा, अभिभूता आक्रान्ताः, अतीति श्रमः, नीतिमार्गे स्वाव्यपन्नमित्यर्थः, न
परित्यज्यन्ति न त्यजन्ति ; अतोऽहमेव विनष्टं जीवं मन्थयित्वा न स्वात्मान
हीनं करोमि इत्याशयः, “न हि सिंहे पराधीदमानिष भोक्तुमिच्छात” इति
माघोक्तं व्यसंभम् । उपजाति. ६५म् ॥ ७१ ॥

(त) प्रसादीकृतः,—प्रसन्नत्वेन दत्तः ।

अन्यावस्थ इति,—महान् जनः, अन्यावस्थः अपि अरमदशाक्रान्तोऽपि,
दुर्दशायाश्चरमखीना प्राप्तोऽपौत्यर्थः, शुद्धतया पवित्रतया, निर्दोषतया इत्यर्थः, उन्नतान्तः-
करणतया इति यावत्, स्वामिगुणान् महतो गुणानित्यर्थः, प्रसुभावागिति यावत्, न
तु जहाति नैव अजाते, शङ्कः कल्पः, शिखिग. अग्रे, भुक्ति. यासः, भक्षीकरणमिति
भावः, तस्माः स्तुतोऽपि परित्यक्ताऽपि, आश्रया दाहानन्तरमपि इत्यर्थः, श्वेतभावं
नजयोक्त्य, न उज्जति न त्यजति ; “प्रःशान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नीतमानाम्”
इति भावः । अत्र विशेषेण सामान्यजनघनरूपोऽर्थांतरव्यासः । आध्या इतम् ॥ ७२ ॥

(य) अपवाहितः,—दूरीकृतः । अपवाहयिष्यामि—अपसारयिष्यामि,

न यत्र शक्यते कर्तुं साम दानमद्यापि वा ।

भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स वशकारकः ॥ ७३ ॥

किञ्च, सर्वगुणसम्पन्नोऽपि भेदेन बध्यते । उक्तञ्च यतः,—

अन्तःस्थेन विद्वहेन सुवृत्तेनातिचारुणा ।

अन्तर्भिन्नेन सम्प्राप्तं मौक्तिकेनापि बन्धनम् ॥ ७४ ॥

एवं (द) सम्प्रधार्य तस्याभिमुखो भूत्वा गर्वात् उन्नतकन्धरः
ससन्धमम् उवाच,—‘माम् ! कथम् अत्रभवान् मृत्युमुखे

दूरीकरिष्यामीत्यर्थः । शूरः,—बलवान् । भेदम्—उपजापम् । साध्यः,—प्रती-
कार्यः ।

नेति ।—यत्र साम दानमप्ययोगः, विनयव्यवहारः इत्यर्थः, अथवा दानमपि कर्तुं
न शक्यते, जनेरिति शेषः, तत्र भेदः उपजापः, प्रयोक्तव्यः विधेयः, यतः यथाहेतोः,
सः भेदः, वशकारकः तृतीयः अन्तर्गोचरचोपायः ॥ ७३ ॥

अन्तर्भिन्ना एव हि महान्तः प्रतिपक्षश्च वशतानवाप्नुवन्ति इति भेदीपायमप्रकृत-
मौक्तिकवचनेन प्रशंसति, अन्तःस्थेनेति ।—अन्तःस्थेन अन्तर्गतेन, युक्तिप्रवृत्तीनामिति
भावः, अन्तः,—दुर्गोचरस्थेनेत्यर्थः, सुवृत्तेन सुवर्तुलेन, अन्तः—सुचरितेन,
नीतिपथावस्थापना इत्यर्थः ; अतिचारुणा अतिमनोमेन, अन्तः—लोकरञ्जनेन,
विद्वहेन विज्ञेयतो वद्वेन, चावरणान्तर्भिन्नादिति भावः ; अन्तः,—विरोधिना,
अनुया विरोधवता इत्यर्थः, किन्तु अन्तर्भिन्नेन अन्तः मध्यस्थाने, भिन्नेन क्लृप्तद्वेष्टेन ;
अन्तः,—प्रकृतिभिः उपजापं नीतिन, अनात्यादिभिः भेदं प्राप्तेनेत्यर्थः, मौक्तिकेन
मुक्ताफलैश्च अपि, दुर्गमसमुदान्तर्भिन्नाऽपि तथा कठिनावरणादनेनापीति भावः,
किमुत अपरिच्छेद्यपिशब्दाः, बन्धनं दूतसंयमनत्वं, जनेरायनीकृतत्वं वा ; अन्तः,—
अन्तर्भिः वञ्चनम्, उपजापत्वादिति भावः, सम्प्राप्तं लब्धं, प्रोक्तगुणयुक्तानि मौक्तिकानि
यथा अन्तर्भिन्नान्येष बन्धनानि अत्राप्नुवन्ति, एवमेव बहुसङ्घातशालिनोऽपि वीरपुरुषाः
भेदेन वश्यातां नीयन्ते इत्यर्थः, आत्मोपबिच्छेदा हि पराभूतिहेतुरिति भावः । अत्र
समादप्रकृत्यान् मौक्तिकात् समञ्ज प्रकृतस्य वैरिणां मन्त्रता इति अप्रकृतप्रशंसाऽव-
हारः ॥ ७४ ॥

(द) सम्प्रधार्य—निश्चित्य । गर्वात्—गर्वमाश्रित्य, निर्भयमिति यावत् ।
उन्नतकन्धरः,—उन्नतधीरः । ससन्धम्—ससन्धानं सत्वरं वा । अत्रभवान्—पूज्यः ।

प्रविष्टः ? येन एष गजः सिंहेन व्यापादितः । स च माम्
एतद्रक्षणे नियुज्य नद्यां स्नानार्थं गतः । तेन च गच्छता मम
समादिष्टं—‘यदि कश्चिदिह व्याघ्रः समायाति, तत् त्वया
सुगुप्तं मम आवेदनीयं, येन वनमिदं मया निर्व्याघ्रं कर्तव्यम् ;
यतः पूर्वं व्याघ्रेण एकेन मया व्यापादितो गजः (ध) शून्धे
भक्षयित्वा उच्छिष्टतां नीतः ; तद्दिनम् आरभ्य व्याघ्रान् प्रति
प्रकुपितोऽस्मि’ इति । तत् श्रुत्वा व्याघ्रः (न) सन्नस्तः
तमाह,—‘भो भगिनेय !* देहि मे प्राणदक्षिणाम् !! त्वया
तस्य अत्र चिराय आयातस्यापि मदीया काऽपि वार्त्ता न
आख्येया’ एवमभिधाय सत्वरं पलायाञ्चक्रे ।

अथ गते व्याघ्रे तत्र कश्चित् (प) द्वीपी समायातः । तमपि
दृष्ट्वा असौ व्यचिन्तयत्,—(फ) ‘दृढदंष्ट्रोऽयं चित्रकः ; तदस्य
पार्श्वोदस्य गजस्य यथा चर्मच्छेदो भवति तथा करोमि’ । एवं
निश्चित्य तमपि उवाच,—‘भो भगिनीसुत ! किमिति चिरात्
दृष्टोऽमि ? कथञ्च बुभुक्षित इव लक्ष्यसे ? तत् अतिथिरसि
मे, एष गजः सिंहेन हतः तिष्ठति, अहञ्च अस्य (व) तदा-
दिष्टो रक्षपालः, परं तथाऽपि यावत् सिंहो न समायाति,

(ध) शून्धे—एकानो, मम अनुपस्थितदशायाम् इत्यर्थः ।

(न) सन्नस्तः,—नीतः । प्राणदक्षिणा—जीवनदानमित्यर्थः, आख्येया—
वचनीया ।

(प) द्वीपी—चित्रकाऽऽख्यव्याघ्रविशेष इत्यर्थः, (“बार्हस्पत्योपनिषद् व्याघ्रे”
इत्यमरः) ।

(फ) ददेति ।—दृढा—कठिना, मिश्रितेत्यर्थः, दंष्ट्रा—दन्तः यस्य तादृशः,
कठिनमाप वस्तु अयं दंष्ट्रा मेभुं शक्नोति इति भावः । चित्रकः,—कर्पूरकाशी
व्याघ्रविशेषः ।

(व) तदादिष्टः,—तेनाज्ञप्तः । रक्षपालः,—रक्ष्यते इति रक्षः, [अर्जुनस्य-
मन्त्रः] ततश्च रक्षं रक्षणीयं प्राणश्रयोति वधीतः, रक्षक इति यावत् ।

तावत् अस्म्य गजस्य मांसं भक्षयित्वा दृष्टिं कृत्वा द्रुततरं ब्रज' ।
स आह,—‘माम ! यदि एवं, तन्न कार्यं मे मांसाशनेन, यतो
जीवन् नरो (भ) भद्रशतानि पश्यति ।

उक्तञ्च,—यच्छक्यं ग्रसितुं शस्तं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।

हितञ्च परिणामे यत् तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ ७५ ॥

तत् सर्वथा तदेव भुज्यते, यदेव (म) परिणमति ; तत्
अहम् इतोऽपयास्यामि' । शृगाल आह,—‘भोः (य) अधोर !
विश्रब्धो भूत्वा भक्षय त्वं, तस्य आगमनं दूरतोऽपि तव अहं
निवेदयिष्यामि' । तथा अनुष्ठिते ह्रीपिना (र) भिक्षां त्वचं
विज्ञाय जम्बुकेन अभिहितं,—‘भो भगिनीसुत ! गम्यताम् !!
गम्यताम् !! एष सिंहः समायाति' । तत् श्रुत्वा चित्रको दूरं
(ल) प्रनष्टः । अथ यावदसौ (व) तद्देहकृतद्वारेण किञ्चिन्मांसं
भक्षयति, तावत् अतिसङ्कुक्षोऽपरः शृगालः समाययौ । अथ
तम् आत्मतुल्यपराक्रमं दृष्ट्वा एनं श्लोकम् अपठत्,—

‘उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।

नीचमल्पप्रदानेन समशक्ति पराक्रमेः’ ॥ ७६ ॥

(भ) भद्रशतानि—वहनि मङ्गलानि ।

यदिति ।—श्लोकस्यास्य व्याख्या ४५४ पृष्ठे द्रष्टव्या ॥ ७५ ॥

(म) परिणमति—सुखेन पाकं गच्छति । इतः,—चखात् खानात् । अप-
यास्यामि—अपसरिष्यामि ।

(य) अधोर ।—कातर । भीत इत्यर्थः । विश्रब्धः,—निःशङ्कः ।

(र) भिक्षा—क्षिप्रम् । त्वचं—चर्म ।

(ल) प्रनष्टः,—चदर्शनं गतः, पलायित इत्यर्थः । [ह्रीपिनीऽपसारणमिदं
‘नीचमल्पप्रदानेन’ इत्यस्य निदर्शनमिति बोधव्यम्] ।

(व) सदिति ।—तेन—ह्रीपिना, भेदात्—दंष्ट्राया क्लेदनात्, कृतं यत् द्वारं
—रन्ध्रमित्यर्थः, मन्थनोपाय इत्यर्थो वा, तेन ।

उक्तमिति ।—४६५ पृष्ठे ७० सङ्गच्छोक्ते व्याख्यातं प्राक् ॥ ७६ ॥

ततश्च (श) तदभिमुखकृतप्रयाणः स्वदंष्ट्राभिः तं विदार्य
दिशो भागं कृत्वा स्वयं सुखेन चिरकालं हस्तिमासं बुभुजे ।

एवं त्वमपि तं रिपुं स्वजातीयं युद्धेन परिभूय दिशो भागं
कुरु, नो चेत्, पश्चात् (ष) बहमूलात् अस्मात् त्वमपि
विनाशम् अवाप्स्यसि । उक्तञ्च यतः,—

सन्ध्यायं गोषु सम्पन्नं सन्ध्यायं ब्राह्मणे तपः ।

सन्ध्यायं स्त्रीषु चापल्यं सन्ध्यायं जातितो भयम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः,—सुभिन्नाणि विचित्राणि शिशिलाः पौरयोषितः ।

एका दोषो विदेशस्य स्वजातियेद्विदध्यते ॥ ७८ ॥

(श) तदिति ।—तस्य—श्रमात्स्य, अभिमुखं—सम्मुखं, तं प्रतोल्यः, कृतं
प्रयाणं—युद्धाय गमनं यत् तदाभूतः, युद्धाय तदभिमुखं गच्छन् इत्यर्थः । तन्—
अपरं श्रमात्स्यम् । विदार्य—विदोषे कृत्वा, लङ्ङित्वेत्यर्थः । दिशः,—चक्रुः, [सन्ध्या
वहो] । भागं—वष्टनम्, अशमित्वर्थः, बलिद्वयत्वेनेति भावः । कृत्वा—दत्त्वा इत्यर्थः,
तस्य भासं चतुर्दिक्षु विचिष्येति यावत् । चिरकालं—सुवर्णदिनमित्यर्थः ।

(ष) बहमूलात्—दोषकालाधिकारेण दृढसन्निविष्टादित्यर्थः । अस्मात्—जल-
चरात् ।

सन्ध्यायमिति ।—गोषु धेनुषु [गच्छतीति गौः, गमनातोः “गमेर्गौ.” (उवा० २
अध्या० ६७ सू०) इति डो.प्रत्ययः] सम्पन्नं, [सम्पूर्वकात् पदधातोः भावे क्तः “एदाभ्यां
निष्ठातो नः—” (८.१.४२ पा०) इति निष्ठातस्य दक्ष च नकारः] ऐश्वर्याऽऽधायकत्वं,
सम्पत्तिरित्यर्थः, सन्ध्यायं मनस्य, गोषु तपितासु प्रचुरसम्पदानाम्, सन्ध्यायते, यतस्तस्मात्
लज्जीभूताः, यथा,—गोषु, वर्त्तमानासु इति शेषः, सम्पन्नं सम्पदयुक्तं, सन्ध्यायं, धन-
भृता एव भावः इति भावः, गोधनत्वादयुक्तेः । ब्राह्मणे तपः तपचरणं, सन्ध्यायं विनाश-
मिति भावः, स्त्रीषु चापल्यं चापल्यं, सन्ध्यायं, स्त्रियचपला इति प्रसिद्धेरिति भावः ;
जातितः स्वजातीयात्, अयं सन्ध्यायम् ; परस्परमुत्सर्गसङ्घट्टत्वादिति भावः ॥ ७७ ॥

सुभिन्नाणीति ।—विचित्राणि विविधानि, अस्त्राणि इति शेषः, सुभिन्नाणि अना-
याससन्ध्यानि, विदेशे इति भावः, पौरयोषितः पुरस्त्रियः, शिशिला अनवहित्ता इत्यर्थः,
किन्तु विदेशस्य एको दोषः यत् स्वजातिः स्वस्वैव जातिः जननं यस्य सः
एकजातीयो लोको इत्यर्थः, विदध्यते विद्वद्भाष्यतोत्यर्थः ; [विपूर्वकात् देवादिक-

मकार आह,—“कथमेतत् ?” वानरोऽब्रवीत्,—

कथा ११ ।

“अस्ति कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चित्राङ्गो नाम (स) सार-
मेयः । तत्र च चिरकालं (ह) दुर्भिक्षं पतितम्, अन्नाभावात्
सारमेयादयो निष्कूलतां गन्तुम् आरब्धाः । अथ चित्राङ्गः
(क) क्षुत्क्षामकण्ठः तद्वयात् देशान्तरं गतः । तत्र च कस्मिं-
श्चित् पुरे कस्यचित् (ख) गृहमेधिनो गृहिण्याः प्रसादेन
प्रतिदिनं गृहं प्रविश्य विविधान्नानि भक्षयन् परां ढसिं
गच्छति ; परं तद्वृद्धात् वह्निर्निष्क्रान्तोऽन्यैः मदोद्धतसारमेयैः
सर्वदिक्षु परिव्रज्य सर्वाङ्गं दंष्ट्राभिः विदार्यते । ततः तेन
विचिन्तितम्,—‘अहो ! वरं स्वदेशः, यत्र दुर्भिक्षेऽपि सुखेन
स्थीयते, न च कोऽपि युद्धं करोति ; तत् तदेव स्वनगरं
जगाम’ इति अवधार्य स्वस्थानं प्रति जगाम ।

अथ अस्मी देशान्तरात् समायातः सर्वैरपि स्त्रजनेः पृष्टः,—
‘भोः चित्राङ्ग ! कथय अस्माकं देशान्तरवार्ताम् ; कौटुक-
देशः ? किं चेष्टितं लोकस्य ? कः आहारः ? कस्य व्यव-

हृत्पातोः “दिवादिभ्यः झञ्” (१।१।६२ पा०) इति झञ्] ; समानजातयः, हि
अस्माऽन्वयः अत्रनवसनादः प्रापुष्ये न सङ्को इति भावः ॥ ७८ ॥

(स) सारमेयः,—कुक्षुः ।

(ह) दुर्भिक्षं—भिखाऽभावः, अन्नकटम् इत्यर्थः । निष्कूलतां—निर्गतिं कुल-
प्रेमः येषां तेषां भावः तथा तां, विनाशमित्यर्थः ; वृद्धा,—मह्यभावात् स्वयं परि-
त्यज्य अन्नाऽन्वयमपेक्षमात्रा वयोस्त्रितं देशं गन्तुं प्रवृत्तत्वात् वृद्धास्त्वान् इत्यर्थः ।

(क) क्षुत्क्षामकण्ठः,—क्षुधया मृक्कण्ठः । तद्वयात्—दुर्भिक्षमवात् ।

(ख) गृहमेधिनः,—गृहैः,—दारेः, मेघते—सङ्कल्पते यः स गृहमेधो तस्य,
[गृहोपपदात् मेघवातोः चितिः] गृहलाज इत्यर्थः । प्रसादेन—अनुपपद्यते । परिव्रज्य
—पारिव्रज्य ।

द्वारः तत्र १' इति । स आह,—'किं कथ्यते विदेशस्य
(ग) स्वरूपविषयः ।—

सुभिन्नाणि विचित्राणि शिथिलाः पौरयोषितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्त्रजातिर्यद्विरुध्यते' ॥७८॥ इति* ।

सोऽपि मकरः तदुपदेशं श्रुत्वा कृतमरणनिश्चयो वानरम्
(घ) अनुज्ञाप्य स्नाश्रयं गतः । तत्र च तेन स्नग्दृष्टप्रविष्टेन
(ङ) आततायिना सह विग्रहं कृत्वा, दृढसत्त्वावष्टम्भनाच्च तं
व्यापाद्य, स्नाश्रयश्च लब्ध्वा सुखेन चिरकालम् अतिष्ठत् ।
साधु इदमुच्यते,—

अकृत्वा पौरुषं या श्रीः किं तथाऽपि सुभीम्यया ? ।

जरत्नवः समश्नाति देवादुपगतं ढणम् ॥ ८० ॥

इति श्रीनृसिंहरमैरिचिते पञ्चतन्त्रे सत्यप्रथाग्रं नाम

चतुर्थे तन्त्रम् ॥ ४ ॥

(ग) स्वरूपविषयः,—वेष्टाव्यवहारादिरूपः इत्यान्त इत्यर्थः ।

सुभिन्नाणीति ।—५०१ पृष्ठं ७८ सङ्काशश्लोके प्राक् व्याख्यातम् ॥ ७८ ॥

(घ) अनुज्ञाप्य—निवेद्य, वानरस्य अनुमतिं गृहीतेत्यर्थः ।

(ङ) आततायिना—आततेन—प्रसारितेन मत्स्यादिना, अवितुं—पीडयितुं
श्रीरामस्य तेन, [आततपूर्वकात् अवधालोः "सुप्यजातो विनिः—" (१।२।७८ पा०)
इति विनिः], अनिष्टकारिणा, वासव्यागरूपसेनहरणात् अनुवा इत्यर्थः ; "अपिहो
नरदशैव मत्स्यपारिर्धनापहः । जैनदारापहारी च एते षट् आततायिनः ॥" इति
ज्ञचर्यात् । इदेति ।—इदम्—उयं, यत् सत्त्वं—वर्णं, तस्य अवष्टम्भनात्—
अवष्टम्भनात् ।

अथ स्नाश्रिकाररूपे समश्नातिः विरोचिभिः सह सत्त्वमवस्थाय प्राचररूप-
मचनान्मयकुर्वतिः सत्यरूपेः आकृष्टादयं विग्रहः करवीरः इत्युपदिष्टा चतुर्थे तन्त्रमुप-
संहरति, अकृत्वेति ।—पौरुषं पराक्रमम्, अकृत्वा या श्रीः सम्पत्, अर्भते इति शेषः,
सुभीम्यया [सुगुणातोः अस्ति "अजोः कु विख्यातोः" (अ१।५२ पा०) इति जन्म
सादेशात् भीम्यमिति रूपम् ; स्त्रियास्तु भीम्या इति । सुगुणातोः मन्त्रवाक्ये तु
"भीमं मन्त्रे" (अ१।६८ पा०) इति निपातनात् भीम्यमित्येव भवति] ज्ञानावाहः-

अथ पञ्चमं तन्त्रम् ।

—०००००—

अथ इदमारभ्यतेऽपरोक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रम् ।
तस्य अयम् आदिमः श्लोकः,—

“कुट्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरोक्षितम् ।

तद्वरेण न कर्त्तव्यं नापितेनात्र यत् कृतम्” ॥ १ ॥

तद्वयथा अनुश्रूयते,—

अस्ति टाक्षिणाख्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र
ऋषिभद्रो नाम श्रेष्ठो प्रतिवसति स्म, तस्य च (क) धर्मार्थ-
काममोक्षकर्माणि कुर्वतो विधिवशात् धनक्षयः सञ्जातः । ततः
स विभ्रवक्षयात् (ख) अपमानपरम्परया परं विवादं गतः, रात्रौ
सुप्तः चिन्तितवान्,—“अहो ! धिक् इयं दृष्टिता ॥ उक्तञ्च,—

लब्धया, अपि तथा शिवा, किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, “लक्ष्यन् खलु
नेज्जमा जगन्न मद्धानिष्कति भूतमन्वतः” इति आख्यात, तद्वदिति भावः । अत्र द्वयः
द्वयः गौः, द्वयोश्च इत्यर्थः, [“गारतद्वित्तुकि” (५४३५२ पा० इति टिप् समासान्तः]
देवान् भाग्यवशान्, उपगतं प्राप्तं, द्वयं समग्राति भक्षयति, तदास्याय उपजीवति
इत्यर्थः, [सम्पूर्णकादशघातोः “क्यादिभ्यः श्रा” (११।८१ पा०) इति श्राप्रत्ययः]
असौ तु स्वयं यद्गीतमसमर्थतया तथा करोति इत्याशयः । परपौद्वल्लभसम्पन्नोऽग्निसु
शक्तिहीनः इत्यवसदृशा एव इति ध्वनिः ॥ ८० ॥

कुट्टमिति ।—अत्र संसारे, नापितेन केनचित् पुरस्मिन्, कुट्टं सम्यगदृष्टं,
कुपरिज्ञातम् अज्ञातगूढतानम्, कुश्रुतं सम्यक्तया अनाश्रुतं, अनधिगताभिप्राय-
मित्यर्थः, कुपरोक्षितं धीरतया सम्यगविवेचितम्, असमीक्षितम् इत्यर्थः, यत् कर्म,
कृतं, नरेण तत् तद्विधिं कर्म, न कर्त्तव्यम् ॥ १ ॥

(क) धर्मेति ।—धर्मः,—इह परमं च श्रेष्ठः साधनम्, अर्थः,—धनं, कामः,
—कामना, ईप्सितलाभ इत्यर्थः, मोक्षः,—अपवर्गः, तेषां कर्माणि—तस्याधनोपाद-
भूताः क्रियाः । अनर्थः,—अर्थनाशः ।

(ख) अपमानपरम्परया—पुनःपुनरादरलाभेनेत्यर्थः । सुप्तः,—श्रवितः,
[“स्वापः श्रवणनिद्रयोः । अज्ञाज्ञतायामज्ञाने” इति मैदनी] ।

श्रीलं श्रीचं चान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।
 न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥
 मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।
 सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥ ३ ॥
 प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतैव शिशिरश्रीः ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥ ४ ॥
 नश्यति विपुलमंतरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
 घृतलवणतेलतण्डुल-वस्त्रेभ्यनचिन्तया सततम् ॥ ५ ॥

श्रीलमिति ।—वित्तविहीनस्य विभोग विभवेन, विहीनस्य परित्यक्तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थः, [विपूर्वकप्रकृतेः क्तप्रत्यये “बोदितव” (८।१ ४५ पा०) इति निष्ठातस्य लकारः] पुरुषस्य श्रीलं चरितं, श्रीचं वाञ्छाभ्यन्तरशुद्धिः, [शुचेर्भावनः कर्म वा इत्यर्थे अचिश्शब्दात् “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” (५।१।१२१ पा०) इति चक्षुप्रत्ययः] चान्तिः क्षमा, चररावसङ्गमम् इति यावत्, दाक्षिण्यं सारस्वजम्, बौदाध्येनित्यर्थः, मधुरता निष्ठभाविता, सौन्दर्यादिना मनोहारित्वं वा, तथा कुले जन्म बौलीत्यम्, चाभि-
 ज्ञानम् इत्यर्थः, एते सर्वे, गुणा इति शेषः, न हि विराजन्ति नैव स्फुरन्ति, दरिद्रस्य सन्तोर्ऽपि एते गुणाः धनाभावादेव सर्वैरनाहतत्वेन नैव विस्मयं प्राप्नुवन्तीति भावः ।
 आर्या उच्यते ॥ २ ॥

मान इति ।—यदा पुरुषः वित्तविहीनः निर्धनः, स्वादिति शेषः, तदा मानो वा चित्तोपतिर्वा, यदा,—सम्प्राप्तं वा, दर्पो वा गर्वो वा, विज्ञानं विज्ञेयज्ञानं, विभ्रमः विस्वासित्वं वा, सुबुद्धिः शोभना प्रज्ञा वा, एतत् सर्वं समं युगपत्, प्रणश्यति नाशं गच्छति । आर्या उच्यते ॥ ३ ॥

प्रतिदिवसमिति ।—वसन्तवातेन मलयमदता इति यावत्, वाहता अभिमृता, शिशिरस्य तदाख्यस्य स्मृतेः, श्रीरिव श्रीमेव, बुद्धिमतामपि, निर्धनानामिति भावः, बुद्धिः ज्ञानं, सततं कुटुम्बभरचिन्तया परिवारभरणभावनाया, लयं लयं, याति, क्षण-
 राक्षित्येनेति शेषः ; वसन्तवायुना यथा शिशिरस्य श्रीभा विक्षुब्धा भवति, तथा धना-
 भावजन्यचिन्तया बुद्धिरपि बुद्धिमतामिति निश्चयः । आर्या उच्यते ॥ ४ ॥

नश्यतीति ।—विपुलमन्तेः महाबुद्धेरपि, मन्दविभवस्य निर्धनस्य, पुरुषस्य बुद्धिः ज्ञानं, सततं निरन्तरं, घृतलवणतेलतण्डुलवस्त्रेभ्यनाना घृतं दधिः, लवणं सेनैवादिभ्यः,

गगनमिव नष्टतारं शुष्कं सरः स्मशानमिव च रौद्रम् ।
 प्रियदर्शनमपि क्लृप्तं भवति च गृहं धनहीनम् ॥ ६ ॥
 न विभाव्यन्ते लघवो वित्तैर्हीनाः पुरोऽपि निवसन्तः ।
 सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्धदाः पयसि ॥ ७ ॥
 सुकुलं कुशलं सुजनं विज्ञाय कुलकुशलश्रीलविकलेऽपि ।
 चाख्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवद्धाः ॥ ८ ॥

तेषां तिष्ठादिभवेच्छब्दस्य, तच्छुलं शास्त्रिषट्कादिसम्भूतनामाभ्रं, वस्त्रं वसनम्, इत्यर्थं दास्यकाष्ठं, तेषां चित्तया भावनाया, जनाभावतया कथं नित्यप्रयोजनीयाभ्यापि एतानि द्रव्याणि सङ्गृहीतव्यानीत्येवंरूपया इति यावत्, नश्यति विलुप्यति । आख्यां उक्तम् ॥ ६ ॥

गगनमिति ।—धनहीनस्य, खोचस्येति शेषः, गृहं प्रियदर्शनमपि सुदर्शनमपि, नष्टाः तिरोहिताः, अदृश्यौ इत्यर्थः, ताराः नक्षत्राणि सन्त्यात तन्नाविधं, विहीननक्षत्र-मित्यर्थः, गगनमिव, शुष्कं जलहीनं, [“शुष्कं शोषणे” इति देवादिशुष्धातोः क्तप्रत्यये “शुष्कः कः” (८।२।५१ पा०) इति निष्ठातस्य ककारः] सरः तडाग इव; रौद्रं भीषणम्, अप्रीतिकरमिति यावत्, स्मशानमिव शवटाडस्थानमिव, च [स्मशानः शवाः शिरतेऽथ इति स्मशानं, स्मशपपदात् शीधातोः चानच् क्तिञ्च, “स्मशन्शब्देन शवः शोक्तः शानः तस्यागममुच्यते” इति निरुक्तेऽप्युक्तम्] इव कर्कशम्, अप्रियम् इत्यर्थः, विगतश्रीकम् इति यावत्, भवति । आख्यां उक्तम् ॥ ६ ॥

जेति ।—वित्तैः धनेः, हीनाः यत एव लघवः सुदृष्टेन गम्या इति भावः, जना इति शेषः, सततं पुरः अयतः, निवसन्तोऽपि तिष्ठन्तोऽपि, पयसि जले, जाता एव प्रादुर्भूता एव, विनष्टाः कथं गताः, उत्पत्त्यनन्तरमेव विहीना इत्यर्थः, पयसा जलानां, बुद्धदा इव जलविचारा इव, न विभाव्यन्ते सादरं न लक्ष्यन्ते, कैरपीति शेषः, असार-त्वादिति भावः । आख्यां उक्तम् ॥ ७ ॥

सुकुलमिति ।—जननिवद्धाः खीलनियथाः, सुकुलं सत्कुलीयत्वं, कुशलं चाख्ये-दर्थं, विशानित्यर्थः, (“प्रदीपे निपुष्पानिष्ठ-विश्रानिष्ठातमिच्छिताः । वैश्रानिकाः कृतमुखाः कृतौ कुशला इत्यादि ॥” इत्यमरः) सुजनं सत्पुरुषं, निर्धनमिति भावः, विज्ञाय परि-त्यज्य, कुलकुशलश्रीलविकलेऽपि अकुलीने अकुशले दुःश्रीलेऽपि इत्यर्थः, चाख्ये धनिनि, (“इव चाख्यो धनी” इत्यमरः) कल्पतराविव कल्पवृक्षे इव, नित्यं सततं, रज्यन्ति अतुरक्ता भवन्ति इत्यर्थः, [देवादिभ्यां अचर्मकरस्यधातोः “दिवादिभ्यः क्तिञ्च” (१।१।६८ पा०) इति क्तम्] । आख्यां उक्तम् ॥ ८ ॥

विकल्मषिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोऽपि कुलसमुद्भूताः ।

यस्य यदा विभवः स्यात् तस्य तदा दासतां यान्ति ॥८॥

लघुरयमाह न लोकाः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।

सर्वमलज्जाकरन्तु यत् कुर्वन्तीह परिपूर्णाः ॥९॥

एवं सम्प्रशार्थ्य भूयोऽपि अचिन्तयत् यत्,—“अहम् अन-
शनं कृत्वा प्राणान् उत्सृजामि, किमनेन (ग) नो व्यर्थजोवित-
व्यसनेन !!” एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः ।

विकल्मषमिति ।—इह संसारे, पूर्वसुकृतं प्राकृतः उपकारः, विकल्मषं व्यर्थं, अगच्छमित्यर्थः, न किमपि प्रत्युपकारसाधकमिति यावत्, अस्तिदिति मन्ये इति शेषः, यतः विद्यावन्तः विद्वंसः, कुलसमुद्भूताः सत्कुलोद्भवा अपि, जनाः इति शेषः, केनापि पूर्वसुपकृता इति भावः, का कथा मूर्खाणां नीचवर्गश्रीयानां वा इत्यपेक्षः; यस्य यदा विभवः सम्यक्, स्यात्, तदा तस्य अनुपकारकत्वापीति भावः, दासताम् आमुगन्ध-
नित्यर्थः, यान्ति गच्छन्ति; अकृतज्ञतया अथितधनं स्तोत्रकारिणमपि विद्याय धनवन्तं
सिञ्चन्ते इति निष्कर्षः । आर्यां हतम् ॥ ८ ॥

संसारिऽङ्गिन् धनराहित्यमीव साधवर्गोऽङ्गं, न तु ज्ञानकुलसामाजिकतादिशुभत्व
मित्यभिप्रेत्याह, अघोरित्यादि ।—लोकाः जनाः, कामं पयसां, यथेष्टमित्यर्थः, गर्जन्त-
मपि नदन्तमपि, इहाकल्परपूर्ववाक्प्रयोगपरमपीति भावः, [अनेन असौ अन्तःसार-
शून्य इति ध्वन्यते] पयसां पतिं समुद्र, [रक्षाकरत्वात् अग्निम् इति ध्वनि] अयं लघुः
सुद्रः, इति न आह, अनवान् इत्याभावी अपि लघुप्रकृतिरयमिति न लोकोद्देश्यते
इति भावः, परिपूर्णाः अनवन्ता, इह संसारे, यत् कुर्वन्ति व्यायमन्त्यायं वा यत्
विदधति, तत् सर्वं तु सर्वमेव, अलज्जाकरं तेषां लज्जां न जनयति इत्यर्थः, प्रत्युत
ज्जासाधकमिति भावः; सुप्रचुरधनत्वात् रक्षाकरोपमाः अग्निः यदेव कुर्वन्ति,
तदेव शोभन्ते, अनमीवान् सलल्युवाधानङ्गितुः इति निष्कर्षः । केचित्तु एवमपि
व्याख्यानयन्ति,—लोकाः ऐश्वर्यमदमताः इत्यर्थः, कामं गर्जन्तं पयसा पतिं समुद्रमपि,
लघुरयं लघुवेगं, न आह ? इति आहुः, अपि तु आहूय । अन्तः समानम् ।
आर्यां हतम् ॥ ९ ॥

(य) नः,—असाधकम् । व्यर्थेति ।—व्यर्थेन—विकल्मषेन, जीवितव्यसनेन—
जीवनं प्रति मज्जनेन इत्यर्थः, जीवनहारचरुपविपत्तिस्त्रीकारिणेभ्यो वा ।

अथ तस्य स्वप्ने (घ) पद्मनिधिः क्षपणकरूपी दर्शनं दत्त्वा प्रोवाच,—“भोः श्रेष्ठिन् ! मा त्वं वैराग्यं गच्छ ; अहं पद्म-
निधिः तव पूर्वपुरुषोपार्जितः, तदनेन एव रूपेण प्रातः त्वद्गृहम्
आगमिष्यामि ; ततः त्वया अहं लगुडप्रहारेण शिरसि
ताडनीयः, येन कनकमयो भूत्वा अच्यो भवामि” ।

अथ प्रातः प्रबुद्धः सन् स्वप्नं स्मरन् एवं (ङ) चिन्ताचक्रम्
आरुढः तिष्ठति यत्,—“अहो ! सत्त्वाऽयं स्वप्नः, किं वा अमत्यो
भविष्यति न ज्ञायते ; अथवा नूनं मिथ्याऽनेन भाव्यं, यतोऽहं
केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तञ्च,—

व्याधितेन सद्योकेन चिन्तायस्तेन जन्तुना ।

कामार्त्तनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः” ॥ ११ ॥

एतस्मिन् अन्तरे तस्य भार्यया कश्चित् नापितः (च) पाद-
प्रक्षालनाय आहूतः । अत्रान्तरं च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः
सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना
(छ) आसन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरसि अताडयत्, सोऽपि सुवर्ण-
मयो भूत्वा तत्क्षणात् भूमौ निपतितः ।

(च) पद्मनिधेः,—पूर्वपुरुषैः अपक्षानामा दारिद्र्याद्यवस्था क्लृप्तपत्न्या
सन्तोषितः पद्माख्यः अनाधिष्टेनविशेषः । क्षपणकरूपी—बौद्धसंन्यासिवेत्तवान् । अनेन
एव रूपेण—क्षपणकदेशेनैव ।

(ङ) चिन्ताचक्रं—भावनाजालं, विविचिन्तानाम् इत्यर्थः, यद्वा,—चिन्ताचक्रं
चक्रं—रथाङ्ग, चिन्ताशः चक्रवत् नियतावर्त्तनशीलत्वान् इति भावः ।

व्याधितेनेति ।—व्याधितेन गेनिषा, सद्योकेन शोकात्तेन, चिन्तायस्तेन भावना-
ऽऽकुलेन, कामार्त्तेन कामपीडितेन, अथ मत्तेन जीवेन, उज्ज्वलेन वा, जन्तुना
प्राचिना । मनुष्येति यावत्, दृष्टः स्वप्नः निद्रावस्थाया विषयविशेषानुमतिः,
निरर्थकः निष्फलः, न सत्यो भवति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(च) पादप्रक्षालनाय—पादशोधनाय, गच्छकर्मण्युक्तानां पादोदनादिपूर्वक-
मस्तकादिभिः अस्तररक्षनायैत्यर्थः ।

(छ) आसन्नकाष्ठदण्डेन—निवृत्तकाष्ठदण्डेन ।

अथ श्रेष्ठी निवृत्तं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं समीप
प्रोवाच,—“तदेतत् धनं वस्त्राणि च मया दत्तानि गृह्णाण ।
भद्र ! पुनः कस्यचित् न आख्येयोऽयं वृत्तान्तः” । नापितोऽपि
स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत्,—“नूनमेते सर्वेऽपि (ज) नग्नकाः
शिरसि दण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति, तद्वदपि प्रातः
प्रभूतानाङ्गय लगुडैः शिरसि हस्मि, येन प्रभूतं घाटकं मे
भवति” । एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशा अतिचक्राम ।

अथ प्रभाते अभ्युत्थाय बृहत्लगुडमकं (झ) प्रगुणौकृत्य
अपणकविहारं गत्वा, जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणत्रयं विधाय जानुभ्याम्
अवनिं स्पृष्ट्वा, वक्त्रहारन्यस्तोत्तरीयाञ्चलः तारस्वरेण इमं
श्लोकम् अपठत्,—

“जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।

आ-जन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम् ॥ १२ ॥

(ज) नग्नकाः,—अपणकाः, त्रिवसनबोडसम्यासावशेषाः इत्यर्थः । घाटकं—
काञ्चनं, (“स्वर्णे सुवर्णे कनके हिरण्ये हेतुः घाटकम् । ..। आभीकरं जातदण्डं
लङ्कारजतकाधने ॥ —” इत्यमरः) ।

(झ) प्रगुणौकृत्य—सज्जीकृतम् । अपणकविहारं—अपणकानाम् आश्रम,
सौमतासुधमिति वाचनं, (“विहारो समये क्लेशे लीलायां सुगतासुधे” इति मेदिनी) ।
जिनेन्द्रस्य—बौद्धप्रधानस्य, बौद्धगुरोरित्यर्थः, आर्त्तासङ्कस्य वा । वक्त्रेति ।—वक्त्रस्य—
मुखस्य, हारे—मुखविवरसमीपे, न्यस्तः—अपितं, कराभ्यां धृतः इत्यर्थः, उत्तरीया-
चलः,—उत्तरीयवसनप्रान्तः येन तन्नाभृतः ; मच्छिकादिजीवविनाशप्रकृत्या मुखहारं
वस्त्रेण पिपाय कसोपलक्षणं कुर्वन्ति बौद्धाः इति भिक्षुभानाचारदर्शनादित्येतद् बौद्धस्यम् ।

जयन्तीति ।—केवलज्ञानशालिनां गृहज्ञानवतां, बौद्धशास्त्रोक्तसम्यग्ज्ञानसेक-
केवलशास्त्रपक्षज्ञानवतमित्यर्थः, (यद्योक्तं बौद्धशास्त्रे,—“यथाऽवस्थितसत्त्वानां
सङ्केपात् तद्वर्णं वा । योऽवबोधसमसाहुः सम्यग्ज्ञानं भवो विषयः ॥” इति ; तच्च ज्ञानं
मतिश्रुतावधिगमः पर्यायवैकल्यसेदेन पञ्चविधम् ; तदुक्तं तत्रैव,—“मतिश्रुतावधिगमः-
पर्यायवैकल्यानि ज्ञानम्” इति । तत्र तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तदर्थान्,
तदज्ञानमन्यज्ञानावकृष्टं केवलमित्युच्यते) येषां बौद्धानां, मानसेन चित्तेन, आ-

चक्षुः,—सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।

तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥१३॥

तथा च,—ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं

पश्चान्नङ्गशरातुरं जनमिमं द्राताऽपि नो रक्षसि ? ।

मिथ्या कारुणिकोऽसि !! निर्घृणतरस्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान् ?

सैर्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः” ॥१४॥

जन्मनः जन्म चारभ्य, [“पञ्चम्यपाङ्गपरिमः” (२।१।१० पा०) इति सूत्रेण जन्मनः इत्यत्र पञ्चमी] करोत्यतो कामजनने, ऊषरायितम् ऊषरं च चारवृत्तिकथं च, आचरितम्, [ऊषरशब्दात् “कर्तुः कृञ् सवीपञ्च” (३।१।११ पा०) इति कृञ्, ततः ऊषराप्रधातोः भावे क्तप्रत्ययः], यथा चारमुभौ न किमपि बीजं प्ररोहति, तथा येषां चित्ते कदाऽपि कामाभिर्भावो न भवतीति भावः, ते जिनाः बुद्धाः, जवन्ति सर्वोत्कीर्णं वर्त्तमानम्, [जिघातो, लटः प्रथमपुरुषवद्बुधवचने रूपनिदम्, अस्मि तु खांति प्रयोगो नास्तीत्याहुः] ॥ १२ ॥

सेति ।—या जिह्वेत्यर्थः, जिह्वं बृहत्, कौति करोति, तरकोवमुच्चारयति इत्यर्थः, सा जिह्वा रमणापदवाच्या, नान्धा इति भावः ; [जिघातोः “श्रवणजिह्वायोवाऽऽप्रायोवाः” (उक्ता० १ म पा० १५४ सू०) इति वन्प्रत्ययान्तिपातनात् जिह्वेति सिद्धम्] यत्पञ्चममित्यर्थः, जिने बुद्ध, रतम् आसक्त, तत् चित्तं क्षात्रपत्नित्वेन, जिनचित्ताविरहितं चित्तं न चित्तपदवाच्यमिति भावः ; यौ च करौ हस्तौ, तस्य जिनस्य, पूजाकरौ चर्चनारतौ, तौ एव च करौ श्लाघ्या प्रशस्यौ, नान्यौ करपदवाच्यौ इति भावः ॥ १३ ॥

अथ कस्यचित् बुद्धीपासकस्य नास्त्येति ।—ध्यानव्याजं समाधिपदं व्यापञ्च्य, अन्तर्कमसाधिमित्यर्थः उपेत्य चाश्रित्य, का कामाभिमति भावः चिन्तयसि ? चक्षुः चक्षुः उन्मील्य उन्मील्य, अनङ्गशरातुरं कामवासयोदितम्, इमं जने कामाङ्गना-रूपमित्यर्थः, पश्चान्नङ्गशरातुरं द्राताऽपि रक्षचक्षुर्माऽपि इत्यर्थः, नो रक्षसि ? न नायसं ? मदनव्यधातः विपश्चा अस्मान्नात भावः, अतस्त्वं मिथ्याकारुणिकः कपटदयाशीलः, अहि, त्वा धनं लोकाः कारुण्यं भवन्ति, तदन्तो कामस्यः ; त्वतः [अत्र “अन्धारादि-तरण्ये”—(२।१।१८ पा०) इत्यादिना अव्ययशब्दयोरेव पञ्चमी, “पञ्चम्याकारुण्यं” (३।१।० पा०) इत्यनेन त्रिसुप्रत्ययः] चक्षुः निर्घृणतरः अतिनिर्घृणः, पुमान् कुतः ? न बुद्धाव्यधि

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकम् आसाद्य क्षितिनिहित-
जानुचरणः,—“नमोऽस्तु, (ज) वन्दे” इति उच्चार्य लब्धधर्म-
वृद्धाशीर्वादः सुखमालिकाऽनुग्रहलब्धव्रतादेश उत्तरीयनिबद्ध-
ग्रन्थिः सप्रश्नयम् इदमाह,—“भगवन् ! अद्य विहरणक्रिया
समस्तमुनिसमेतेन अस्मद्गृहे कर्त्तव्या” । स आह,—“भोः !
(ट) श्रावक ! धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदसि ? किं वयं ब्राह्मण-
समानाः, यत् आमन्त्रणं करोषि !! वयं सदैव तत्-
कालपरिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं श्रावकम् अवलोक्य

इत्यर्थः, योऽस्यान् एवञ्चनाः दृष्टाऽपि न दृश्यते, न क्षितिनिष्कण्ठ एव इति भावः ;
सारवधुभिः कामाङ्गनाभिः, संख्यं कुर्यथा सङ्ग वर्त्तमानं यथा तथा इत्यर्थः, इति
एवम्, क्षितिगतः उक्तः, बौद्धः बुद्धबोधोपासकः, जिनः तदाख्यः चतुर्विंशतिसङ्क्रान्ता
जिनानामेकतमः बौद्धधर्मप्रवर्तकः क्षितिः, यथा,—बौद्धः बौद्धधर्मप्रवर्तकः, जिनः
बुद्धदेवः, वः युष्मान्, पातु रक्षतु, संसारादिति शेषः । [“वः” इत्यत्र “नः” इत्यपि
पाठः] । रतिसदृशोभिः वरवर्चनोभिरनिग्रमुपभोगार्थं स्वयं याचकोऽपि, जिने-
न्दियोऽसौ न तामा वञ्चोऽभ्युदित्यनया रीत्या केनचिदुपासकेनास्य जिनदेवस्य स्तुतिः
कृता, न तु निन्दति ग्रन्थम् । आर्देन्निष्क्रीडितं व्रतम् ॥ १४ ॥

(ज) वन्दे—प्रणमामि । लब्धोत्तरम् ।—लब्धः,—तत्काल क्षपणकात् प्राप्त इत्यर्थः,
धर्मवृद्धदेवः,—धर्मवृद्धिभवनाद्यैर्लब्धं, आशीर्वादः,—‘धर्मं सतिषे भवतु’ इत्येवमाशी-
र्वाचनमित्यर्थः, येन तथाभूतः । भवेति ।—सुखयति—सन्तपयति मानसं या तथा-
विधा, या मानिका—पुण्यदाम, तथा यः अजयङ्,—संप्रसादनमपेक्ष, तेन लब्धः,
—प्राप्त, व्रते—व्रतचर्यायाम् आदेशः,—आश्ना येन तथाविधः, सद्यः नियमं पाश्च-
ात्यमुपदिष्टः इत्यर्थः । उत्तरोयेति ।—उत्तरोये निबद्धं ग्रन्थिं येन तथोक्तः,
गलाधोनिबद्धोत्तरोयेणदेश इति भावः, बौद्धानां तादृशाचारवत्त्वात् । सप्रश्नयं—
सविनयम् । विहरणक्रिया—भिषापय्येष्टनञ्यापार इत्यर्थः ।

(ट) श्रावक ।—धर्मश्रावः । आलम्बनम्—आज्ञानम् । तत्कालेति ।—
तत्काले—उपयुक्तकाले, या परिचर्या—संवा, उपपासनम् इति यावत्, तथा, [परि-
शुद्धाश्चर्यानां । “परिचर्यापरिचर्यासुखाद्याऽष्टाध्यानामुपसङ्गानम्” इति वार्तिक-
रूपेण वक्ष्यते निपातनात् सिद्धम् । “परिचर्या तु शुद्धा परिचर्याऽप्युपासनम्”

तस्य गृहे गच्छामः ; तेन कृच्छ्रादभ्यर्चिताः तद्गृहे प्राणधारण-
मात्राम् अशनक्रियां कुर्मः ; तत् गम्यतां, नैवं भूयोऽपि
वाच्यम् । तत् श्रुत्वा नापितः,—“भगवन् ! विधिं चहं
युष्मद्वर्मम् ; परं (ठ) भवतो बहुश्रावका आह्वयन्ति ; साम्प्रतं
पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि बहुमूल्यानि प्रगुणी-
कृतानि, तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानाञ्च वित्तं सञ्चि-
तम् आस्ते ; तत् सर्वथा कालोचितं कार्यम्” इत्युक्त्वा स्वगृहं
गतः । तत्र च गत्वा (ड) खादिरमयं लघुदं सज्जीकृत्य
कपाटयुगलं द्वारे समाधाय मार्कण्डेयैकममयं भूयोऽपि विहार-

इत्यमरः] । अमलः,—पर्यटनः । भक्तिभार्ज—भक्तम् । श्रावक—कनपि श्रवणम्
इत्यर्थः । कृच्छ्रात्—क्षेत्रात्, चतिस्रस्तादित्यर्थः । अभ्यर्चिताः,—प्राङ्गिताः । प्राणधारण-
मात्रा—केवलं वद्या मात्रा प्राणा रक्ष्यन्ते तदुपयोगिनीति भावः । अशनक्रियाम्—
आहारम् ।

(ठ) भवतः,—वृत्तानित्यर्थः । पुस्तकाच्छादनयोग्यानि—पुस्तकवन्मनोप-
युक्तानि । कर्पटानि—नक्षत्राः, जोर्यवस्त्राद्योव्यर्थः, [“समो नक्षत्रकर्पटो” इत्यमर-
वचनात् “टोपचः” (विज्ञान० ३० सू० पा०) इत्यनेन च कर्पटशब्दस्य पुंलि-
ङ्गव्यवस्थितेः पुंलिङ्गप्रयोगकौचित्येऽपि “कुटकुटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकोट-
कटानि नपुंसके च” (विज्ञान० ३२ सू० पा०) इत्यनेन पुनः पुंनपुंसकयोर्विधानात्
नपुंसकत्वं समीचीनमित्यवगम्यम्] । प्रगुणीकृतानि—बहुधीकृतानि इत्यर्थः, तद्गृहे
समीति श्रेयः । वित्तं—वेतनव्युत्पन्नं धनम् इत्यर्थः । कालोचितं—समयात्-
रूपं, भवावस्थाः विधांसः सर्वदा चर्यवचनाया नियुक्ताः तिष्ठन्ति, न तु रचितव्यानां
लेखनाय अवकाशं अभवते, अतः लेखकेभ्यो धनं दत्त्वा लेखयितुमर्हन्ति ; तत्कार्य-
सम्पादनार्थं प्रचरधनानां, लिखितव्यानां सुष्ठु रचयाम्यस्यपुस्तकवस्त्राणाञ्च अत एव
प्रयोजनमासे, मया तु तत् सकृद्वैतम्, एवञ्च तद्गृहस्थाय मननं न दोषावहमित्याश्रयः ।

(ड) खादिरमय—खदिरस्य विकारः इत्यर्थे खदिरशब्दात् [“पलाशादिभ्यो
वा” (४।१।४१ पा०) इति अज्प्रत्ययः, “पलाशं खादिरम्” इति आश्रिका ;
ततश्च “नित्यं उद्वजरादिभ्यः” (४।१।४४ पा०) इति खादिरशब्दात् लघट्प्रत्ययः]
खदिरशब्दजन्यम् ; अतिवृद्धिगत्यात् प्रहारमात्रेण विनाशकरव्यययोग्यमिति भावः ।

द्वारम् आश्रित्य सर्वान् क्रमेण निष्क्रामतो गुरुप्रार्थनया स्व-
गृहम् आनयत् । तेऽपि सर्वे कर्पटवित्तसोभेन भक्तियुक्तानपि
परिचितश्चावकान् परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो ययुः ।
अथवा साधु इदमुच्यते,—

एकाकी गृहसन्त्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।

सोऽपि संवाञ्छते लोके दृष्ट्या पश्य कौतुकम् ॥ १५ ॥

जोष्यन्ते जोष्यतः केशा दन्ता जोष्यन्ति जोष्यतः ।

चक्षुःश्रोत्रे च जोष्यन्ते दृष्ट्यैका तदुपायते ॥ १६ ॥

ततः परं गृहमध्ये तान् प्रवेश्य द्वारं निवृत्तं विधाय लगुङ्-
प्रहारैः शिरसि अताडयत् । तेऽपि ताड्यमाना एके मृताः अन्ये
भिन्नमस्तकाः (ठ) फूत्कर्तुम् उपचक्रमिरे । अत्रान्तरे तम्
सञ्जीवय—सकृच्छ, स्वकायांतकूलं कृत्वा इत्यर्थः । निष्क्रामतः,—आश्रमात्
निर्गच्छतः । गुरुप्रार्थनया—मद्वत्वा प्रार्थनया, आत्मायस्यैव इत्यर्थः ।

एकाकीति ।—यः एकाकी द्वितीयसहायहीनः, विरामीत्यर्थः, गृहसन्त्यक्तः गृह-
शून्यः, पाणिपात्रः पाण्डुरेव पात्रं यत्न सः, करपात्रसहाय इत्यर्थः, करपात्रे भोजनशोका
इति भावः, दिगम्बरः दिग्गव चत्वरं वस्त्रं यत्न सः, नग्नः इत्यर्थः, सोऽपि लोके ससारे,
दृष्ट्या धनसोभेन, संवाञ्छते मोक्षते, कौतुकम् आश्चर्यं, पश्य ; संवाञ्छाग्निना दिन-
म्बराचामपि धनदृष्ट्या न अपैति, इत्यर्थः । धनमाहारम्यम् ॥ इति भावः ॥ १५ ॥

जोष्यन्ते इति ।—जोष्यतः उच्यते, केशाः जोष्यन्ते परिचमन्ति, [देवादिवत्स्य
कृधातोः परस्मैपदित्वेऽपि विवक्षावशादात्मनेपदमवधेयम्] पक्षाः सन्तः जोष्यन्ता
व्रजन्तीति भावः, तथा जोष्यतः जगत् दन्ताः जोष्यन्ति त्रिष्वितीभवन्ति इत्यर्थः,
स्वस्त्रानात् पतन्तीति वा ; चक्षुः-श्रोत्रे च दर्शनेन्द्रियं श्रवणेन्द्रियञ्च इत्यर्थः, जोष्यन्ते
निखेजली भवतः इत्यर्थः, सर्वाण्येव जीवाणि भवन्तीति भावः ; एका केवला, दृष्ट्या
आकृष्टा, तदुपायते नवीभवतीत्यर्थः ; [तद्वत् इव आचरति इत्यर्थे “कर्तुं क्वक्
सञ्जीवय” (१।१।११ पा०) इति क्वाक् क्वाटि क्पं] दृष्ट्या न जोष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

(ठ) फूत्कर्तुं—फूदित्वन्त्यङ्गद्वयं कृत्वा कन्दितुं, चीत्कर्तुंमिति वा । उप-
चक्रमिरे—चारमिरे, [“प्रीयाभ्या समवाभ्याम्” (१।१।४२ पा०) इति आत्मने-
पदम्] ।

(ण) आक्रन्दम् आकर्ण्य कोटरक्षपालेन अभिहितं,—“भो भोः ! किमयं महान् कोलाहलो नगरमध्ये ? तत् गम्यताम् !! गम्यताम् !!” । तैश्च सर्वैः तदादेशकारिभिः तत्सह वेगात् तद्गृहं गत्वा तावत् रुधिरप्लावितदेहाः पलायमानाः (त) नग्नका दृष्टाः । ततः तैः स नापितो बह्वः, हतश्रेष्ठैः सह धर्माधिष्ठानं नीतश्च । (घ) तैः नापितः पृष्टः,—“भोः ! किमेतत् भवता कुकृत्यम् अनुष्ठितम् ?” स च,—“किं करोमि ? मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवविधो व्यतिकारः” इत्युक्त्वा सर्वं मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टम् अकथयत् । श्रुत्वा च तद्वचनं ते श्रेष्ठिनम् आह्वय भणितवन्तः,—“भोः श्रेष्ठिन् ! किं त्वया कश्चित् क्षपणको व्यापादितः ?” ततः तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तः (द) तेषां निवेदितः । अथ तैः अभिहितम्,—“अहो ! शूलम् आरोप्यताम् असौ दुष्टात्मा कुपरोक्षितकारी नापितः” । तथा अनुष्ठिते तैः अभिहितम्,—

“कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरोक्षितम् ।

तस्मिन्नेष न कर्तव्यं नापितेनात्र यत् कृतम् ॥ १७ ॥

अथवा साधु इदमुच्यते,—

(ञ) आक्रन्द—क्रन्दनं चीत्कारपूर्वकमाह्वानं वा, (“आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने निमग्नदाहवृद्धयोः” इति मेदिनी) । कोटरक्षपालेन—दुर्गैरक्षकप्रधानेन, प्रधानेन नगररक्षिणा इत्यर्थः । आ भोः । इति अधीनरक्षिपुत्रवासामानन्त्रवपदम् ।

(त) नग्नकाः,—क्षपणकाः, (“नयो बन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विभाससि” इति मेदिनी) ।

(घ) ते,—धर्माधिष्ठानस्थे । व्यतिकारः,—व्यसनं, विपलजनकं दुर्घटन-निमित्तम्, (“अथ व्यतिकारः पुंसि व्यसनव्यतिवृद्धयोः” इति मेदिनी) ।

(द) तेषां—धर्माधिष्ठानस्थानां, धर्माधिकारचिकित्स इत्यर्थः, [सत्यव्यविवक्षया बली] ।

कुदृष्टमिति ।—५०४ पृष्ठे व्याख्यातः प्राक् ॥ १७ ॥

अपरोक्ष न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरोक्षितम् ।

पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्या नकुत्तार्थतः” ॥ १७ ॥

मणिभद्र आह,—“कथमेतत् ?” ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः,—

कथा १ ।

“कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तस्य भार्या सुतम् अजनयत् ; तस्मिन् एव दिने काचित् नकुली तत्रैव नकुलमेकं प्रसूय मृता । अथ सा सुतवत्सला (ध) दारकवत् तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गमर्दनादिभिः पुपोष, परं तस्य न विश्वसिति ; अपत्यस्नेहस्य सर्वस्नेहातिरिक्ततया मततम् एवमाशङ्कते यत्—‘कदाचित् एष स्वजातिदोषवशात् प्रियस्य स्वदारकस्य विरुद्धम् आचरिष्यति’ इति ।

उक्तञ्च,—

अपरोक्ष्येति ।—अपरोक्ष्य परोक्षामकृत्वा, न कर्त्तव्यं, किमपि कार्यमिति शेषः, सुपरोक्षितं सुष्ठु विवेचिष्यमित्यर्थः, कार्यमिति शेषः, कर्त्तव्यं करणीयम् । परोक्षमनरेण कार्यकरणे दृष्टान्तेन दोषमुदग्मयति, पश्चादिति ।—ब्राह्मण्या नकुत्तार्थतः नकुलनिमित्तं, [नकुलात् यथेति पाठान्तरम्, अथच सुगमः] पश्चात् अरजे इत्यर्थः, स्वयमपरोक्ष्य कार्यकरणान्नरमिति यावत्, [अपरशब्दात् “पश्चात्” (५।१।१२ पा०) इत्यनेन चातिप्रत्ययः, पश्चादवच निपात्यते । “पश्चात् प्रतीत्या अरमेऽप्यधिकारेऽपि दृश्यते” इति जेदिनी] सन्तापः अनुतापः, भवति आघते, यतो ब्राह्मण्या अपरोक्ष्य कार्यकरणे केवलमनुताप एव फलमनुभूतम्, अतः केवामपि तत्र विधेयमिति निष्कर्षः ॥ १८ ॥

(ध) दारकवत्—दाहकवत्, अपुन्यवदित्यर्थः, (“दारकी दाहमेदको” इत्यमरः) । कथेति ।—कथं—कथमुत्तरं, [कनादुपपत्तिरिति कनशब्दात् “अरीरावयवात् यत्” (५।१।६ पा०) इति यत्] तस्य दानं, तथा अभ्यङ्गः,—नाम्नेषु तैलादिसम्पत्तिं, मर्दनं—कृष्णपादादीनां संवाहनं, तदादिभिः,—तत्प्रभृतिभिः ; यथा—अभ्यङ्ग्यते चनेन इति अभ्यङ्गः,—तैलादिद्वेष्टः, तस्य मर्दनादिभिः ।

‘कुपुन्नोऽपि भवेत् पुंसां हृदयानन्दकारकः ।

दुर्विनीतः कुहपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥ १८ ॥

एवञ्च भाषते लोकचन्दनं किल शीतलम् ।

पुञ्चगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥ २० ॥

सौहृदस्य न वाच्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।

लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुञ्चस्य बन्धनम् ॥ २१ ॥

अथ सा कदाचित् शय्यायां पुञ्चं शाययित्वा जलकुशम्
आदाय पतिमुवाच,—‘ब्राह्मण ! जलार्थम् अहं तडागे यामि,
त्वया पुन्नोऽयं रक्षणीयः’ । अथ तस्यां गतायां ब्राह्मणोऽपि

कुपुञ्च इति ।—दुर्विनीतः नितरामविनीत इत्यर्थः, कुहपोऽपि कुत्सिताकारीऽपि,
मूर्खोऽपि, व्यसनी व्यताशामक्तः, खलो दर्जनः, ईदृश कुपुन्नोऽपि दृष्टः पुन्नोऽपि,
पुंसां हृदयानन्दकारकः चित्तप्रीतिजनकः, भवेत् : अपत्यखेदस्य सर्वखेदोत्कर्षवत्त्वेन
सर्वेषामेव दोषाणां विचारकत्वादिति भावः । पुन्नो यादृश एव भवतु, तस्य च निज-
शय्यायां चित्तं सदैव उद्विजते पित्रोः इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अपत्यखेदलोत्कर्षं दर्शयितुमाह, एवमिति ।—लोकाः, चन्दनं शीतलं किल,
एवञ्च भाषते कथयति, किन्तु पुञ्चगात्रस्य संस्पर्शः चन्दनात् चन्दनलोपनादपि,
अतिरिच्यते अतिरिक्तः शीतलो भवति इत्यर्थः, “आत्मा वै पुञ्चगामादि” (कौषी०
उप० २ अध्या० ११ मन्त्रः) इत्यादिना पुञ्चस्य आत्माऽभिप्रेतल्लुतेः, तत्र आत्मबीज
खेदप्राप्त्यर्थोदयात् लोकः तथा मन्त्रते इति भावः ॥ २० ॥

सौहृदस्येति ।—लोकाः मानवाः, सौहृदस्य मैत्राण्यं, [सुहृदशब्दात् युवादि-
माठाहचिक्कते समयहो सत्यां हृदयस्य हृदादंशे च सौहार्दमित्येव भवति, सौहृद-
मिति तु “सौहृददोर्दृढशब्दावचि हृदावात्” (५ म अचि० २ अध्या० ८४ सू०) इति
वाचनसूत्रात् सिद्धम्] जनकस्य पितुः, (“तातस्तु जनकः पिता” इत्यमरः) हितस्य
सत्यं कल्पचिदपि हितकारकस्य इत्यर्थः, तथा प्रपालकस्य प्रकर्षेण पालयितुरपि,
तथा बन्धनं खेदप्राप्तेन संश्रमणम्, अधीनतामित्यर्थः, [वध्यते इति भावे ल्युट्]
न वाच्छन्ति नाभिलषन्ति, यथा पुञ्चस्य [पुञ्चस्येति कर्त्तरि षष्ठी] बन्धनम् आत्मनः
पुञ्चखेदरूपप्राप्तेन दृढतरं निबन्धनं, खेदपरवशतामित्यर्थः, वाच्छन्ति ; पुञ्चस्य खेद-
इत्यर्थं हृदयवत्तु दुःखेति ज्ञातः ॥ २१ ॥

‘कश्चित् महात्मा दरिद्रेभ्यः बहुधने वितरति’ इति परम्परया
 श्रुतां वार्त्तामनुस्मृत्य अतिदरिद्रतया तमुद्देशं यन्तुमिच्छन्,
 विलम्बे गमनञ्च धनप्राप्तिप्रतिकूलं तर्कयन्, चिरं सुतर्निर्विशेष-
 लाहितं नकुलं बालकरक्षणाय नियुज्य, (न) प्रतिपदार्थं
 निर्गतः । अत्रान्तरे दैववशात् कृष्णसर्पे (प) विलात्
 निष्क्रान्तः ; नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातुः रक्षणार्थं
 सर्पेण सह युद्धात् तं खण्डयः कृतवान् । ततोऽसौ रुधिरा-
 भ्रावितवदनः मानन्दं (फ) स्त्रव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः मन्मुखे
 गतः । माताऽपि तं रुधिरक्लेशमुखम् अवलोक्य,—‘अनेन
 दुरात्मना मे दारको भक्षितः’ इति शङ्कितचित्ता कोपात् तस्यो-
 परि तं जलकुम्भं निक्षिप्य व्यापादितवती । ततः (ब) सन्धा-
 वितपुत्रबधशोकेन भूयोभूयः आत्मशिरो वक्षःस्थलञ्च ताडयितुम्
 आरब्धा । एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत् प्रलपन्तौ द्रुतम्
 आगच्छति, तावत् (भ) गृहीतनिर्वापं समायान्तं ब्राह्मणं

(न) प्रतिपदार्थे—विज्ञेयः यथाविधि दत्तधनस्वीकरणार्थं, (“प्रतिपदः
 स्वीकरणे सैवपुष्टे पतद्गृहे । हिलेभ्यो विधिवद्देवे तद्गृहे च यद्वान्तरे ॥” इति मेदिनी) ।

(प) विलात्—तत्त्वत् गतात् । स्वभाववैरिणम्—आ-गन्धर्वम् । भ्रातुः,
 —ब्राह्मणशिशोः ; एकमातुः स्त्रव्यापादिना समशीरेव शरीरेण विनिर्घतत्वात्
 परस्परं भ्रातृत्वं वेदितव्यम् ।

(फ) स्वेति ।—स्त्रव्य—आत्मनः, व्यापारव्य—ज्ञानसर्पेण सह सहानं कृत्वा
 तं निक्षिप्य च भ्रातुः प्राचरव्यरूपत्वं इत्यर्थः, प्रकाशनार्थं—ज्ञापनार्थम् । मातुः,—
 ब्राह्मण्या इत्यर्थः ।

(ब) सन्धावितपुत्रबधशोकेन—आशङ्किततनयविनाशदुःखेन । भूयोभूयः,—
 पुनः पुनः ।

(भ) गृहीतनिर्वापं—गृहीतः,—स्वीकृतः, निर्वापः,—निर्बपचं, दानमित्यर्थः,
 (“त्याजो विहायितं दानमुत्सर्जनविचर्जने । प्रादेक्षणं निर्बपचम्” इत्यमरः) येन
 लब्धभूतं, प्रतिगृहीतधनम् इत्यर्थः ।

समीक्ष्य शोकसन्तप्तहृदया पुत्रस्य नकुलस्य च वार्त्तां सर्वमिव
अवर्णयत्, किञ्चिद्दूरे व्यापाद्यमानं नकुलञ्चादर्शयत् ।
ज्ञात्वैतत् ब्राह्मणोऽपि तया सह विलपन् गृहाभ्यन्तरमागत्य
तत्र च सुतः तथैव सुप्तः तिष्ठतीति, पार्श्वे च कृष्णसर्पं
खण्डशः कृतम् अवलाक्य, नकुलाद्यं परं विषादमुपाययौ ।
ततः सा ब्राह्मणी सुखशरीरसुतमुखदशेनात् प्रबलशोकावेगे
प्रशमिते सति ब्राह्मणमाह,—‘भो भो लोभात्मन् ! अतिलोभा-
भिभूतेन त्वया न कृतं (म) मद्वचः, तदनुभव साम्प्रतं पुत्रमृत्यु-
दुःखद्वन्द्वफलम्’ । अथवा साधु इदमुच्यते,—

अतिलोभो न कर्त्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके’ ॥ २२ ॥

तत् श्रुत्वा ब्राह्मणः प्राह,—‘कथमेतत् ?’ सा प्राह,—

कथा २ ।

‘कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं
मित्रतां गता वसन्ति स्म । ते च (य) दारिद्र्योपहताः परस्परं
मन्त्रं चक्रुः,—‘अहो ! धिक् इयं दरिद्रता !! उक्तञ्च,—

(म) मद्वच,—“त्वया पुत्रोऽयं रक्षणीयः” इत्यवरोप निदेशवाक्यम् । ततः—

तस्मात्, अनुभव—सुखं । पुत्रात् ।—पुत्रस्य—पुत्रतुल्यस्य, नकुलस्यत्यर्थः, सत्युः,—
निश्चयं, तदुद्भूतं यत् दुःखं, स एव वचः तस्य फलम् अनुग्रहाऽऽतिशय्यरूपमिति भावः ।

अतिलोभ इति,—अतिलोभः महती लालसा, न कर्त्तव्यः, लोभं [“लब्धम्” इति
पाठान्तरम्] नैव परित्यजेत् सर्वथा न उत्सृजेत् इत्यर्थः, यथासम्भवं कुर्व्यादिति
भावः ; अतिलोभेन अभिभूतस्य आक्रान्तस्य, जगत्स्य इति शेषः, मस्तके चक्रम् अस्त्र-
विशेषः, [क्रियतऽनेनेति चक्रं, कथातीः क-प्रत्ययः द्वित्वञ्च । “चक्रः कोके पुमान्
लोभं व्रजि शेन्यरवाकथोः । राष्ट्रं दन्धानरे कुक्ष-कारोपन्मरवाकथोः ॥ जलावर्त्तेऽपि”
इति मेदिनी] । भ्रमति घूर्णते, प्राक् एवम् अतिलुब्धस्य शिरशि संलपनमपि
नतदायकस्य अपरस्य तादृशलुब्धस्य शिरः आह्वय भ्रमनादनिशं परिवर्त्तते इत्यर्थः,
क्षिप्यत्वार्थं क्रोध एवम् लुब्धदण्ड इति भावः ॥ २२ ॥

(य) दारिद्र्योपहताः,—दारिद्र्येण पीडिताः ।

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जनेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
दृष्टानि शय्या परिधानवस्त्राणि
न बन्धमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ २३ ॥

तथा च,—

स्वामी हेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सङ्घान्धवा
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः ।
भार्या साधु सुवंशजाऽपि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमास्त्यपि नृणां येषां न हि स्याद्वनम् ॥ २४ ॥

वरमिति ।—व्याघ्रगजादिसेवितं शार्ङ्गकृत्वादिभिर्गुणितं, जनेन लोकेन,
हीनं त्यक्तं, [हाधातोः कर्मणि क्तः “बोदितश्च” (८१।४५ पा०) इति निष्ठातस्य
नत्वम्] बन्धिः कण्टके आवृतम् आकीर्णं, वनम् वरण्यं, तथा दृष्टानि शय्या, दृष्टो-
परि शयनम् इत्यर्थः, [शीघ्रतऽप्यामिति शय्या आङ्धातोः “सञ्जाधां सनजानिषद्—”
(१।१।८८ पा०) इत्यादिना स्त्रिया भावे क्यप्] तथा परिधानवस्त्राणि तद्वत्स्वसुख-
मपि, वर मनाक् प्रियं, किन्तु बन्धुना मध्ये धनहीनजीवितं न, वरमित्यनुवचः,
सङ्घनवान्धवसभीपे हरिद्राक्षीयानाभादराभावात्पातोवासङ्गनीयत्वादिति भावः ।
वंशस्त्यक्तं वनम् ॥ २३ ॥

निर्धनताया दुःखहेतुतामुपपादयति, स्वामीति ।—येषां हि वृथा धनं वित्तं, न
ज्ञात्, सुसेवितोऽपि सत्यगुपासितोऽपि, स्वामी प्रभुः, हेष्टि नाद्रियते इत्यर्थः, तानिति
शेषः, कदाचित् सेवां त्यज्यतीति भिया प्रभुः धनवन्तं भृत्यम् आद्रियते, न तु निर्धन-
मिति भावः, यद्वा,—निर्धनत्वात् सुखस्योपादयमिति मत्वा हेष्टि इति भावः ; सन्तः
साधवः, अपि बान्धवाः ज्ञातवः, [वध्नाति जन. खेहेन इति बन्धधातोः उ-प्रत्यये बन्धुः,
ततः स्वार्थे ञच् । “बान्धवो ज्ञातिमुच्यते” इति मेदिनी] सहसा कारणाभावेऽपीत्यर्थः,
प्रोज्झन्ति त्यजन्ति, नाद्रियन्ते इति भावः ; गुणाः दयादादिस्त्रयादयः, न राजन्ते न
श्रीभक्ते, सनादरयोग्या न भवन्तीत्यर्थः, तेषामिति शेषः ; तनुजाः पुत्राश्च, त्यजन्ति,
तानिति शेषः ; आपदः स्फारीभवन्ति विचारं गच्छन्ति, [स्फारश्चक्षुः स्फुरधातोः घञि
“स्फुरतिस्फुरन्तोः घञि” (६।१।४७ पा०) इति एष आत्वम्] तेषामिति शेषः ;
सुवंशजा सत्कुलोपजाऽपि, भार्या साधु सुदुःखया तथा, नो भजते न सेवते, तानिति

शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी
 शस्त्राणि शास्त्राणि विदाकुरीतु ।
 अर्थं विना नैव यशश्च मानं
 प्राप्नोति मर्त्योऽत्र मनुष्यलोके ॥ २५ ॥
 तानोन्द्रियाण्यविकल्पानि तदेव नाम
 सा बुद्धिरप्रतिष्ठता वचनं तदेव ।
 अर्थोपपत्त्या विरहितः पुरुषः स एव
 बाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २६ ॥

तत् गच्छामः कुत्रचित् अर्थाय' इति सम्मन्त्र्य स्वदेशं पुरश्च

श्रेयः ; न्यायेन नीतिमार्गेण, आरोपिताः प्रवर्तिताः, विकल्पा पुरुषकारा येः तादृशानि
 अपि, न्यायपरामर्शपोष्यः, तेषां न्यायपरत्वेन धर्मेषु श्रद्धाऽऽतिशय्याभावात् निर्धनमित्र-
 त्यागान्मन्त्रत्वेऽपि तत् सम्भवतीति कष्टम् ॥ इति भावः ; मित्राणि च यानि गच्छन्ति,
 तेभ्य इति श्रेयः, निर्धनता हि सर्वापदानाम्यदनिति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं
 व्रतम् ॥ २४ ॥

शूर इति ।—यत्र मनुष्यलोके संसारे, मर्त्यः जगत्, [मर्त्यं भुक्तौ भवः मर्त्यः ;
 भवार्थे य-प्रत्ययः] शूरः बलवान्, सुरूपः रूपवान्, सुभगः सर्वभोक्तृप्रियः, तथा वाग्मी
 वचनवतुषः, [वाचशब्दात् "वाचो म्मिनिः" (५।२।१२४ पा०) इति म्मिनि-प्रत्ययः]
 भवतु इति श्रेयः, शस्त्राणि शास्त्राणि च विदाकुरीतु वेत्तु, जानातु इत्यर्थः, किन्तु अर्थे
 विना ["पृथग्विद्वानामभिः" (२।३।३२ पा०) इत्यादिना विनाशब्दयोगे द्वितीया,
 पक्षे द्वितीयापक्षयोः कः] यशः मानश्च नैव प्राप्नोति ; धनमेव कौर्त्तिमानधोर्निदान-
 मिति भावः । इन्द्रवज्रा व्रतम् ॥ २५ ॥

कीमदपि दरिद्रः सत एव इति वक्तुमाह, तानोति ।—तानि सन्पत्काले यथा
 अवस्थितानोन्त्यर्थः, इन्द्रियाणि अक्षरादीनि, अविकल्पानि अपुना दारिद्र्यश्रद्धाया-
 मपि तथैव अविकल्पानि, तिष्ठन्तीति श्रेयः, तदेव पूर्वकालिकमेव, नाम अभिधानं,
 वर्तते इति श्रेयः, नाम अपि न परिवर्ततेत्यर्थः, सा पूर्वकालिकीत्यर्थः, बुद्धिः
 ज्ञानमपि, अप्रतिष्ठता अनुपपत्ता, अविकल्पितेत्यर्थः, अतीति श्रेयः, तदेव च वचनं
 वाक्यम्, अतीति श्रेयः, किन्तु स एव पुरुषः अर्थोपपत्त्या धनजनिततेजसा, विरहितः
 हीनसेतुः, क्षणेन क्षणेनैव क्षणमेव, बाह्यः सत इव बहिर्व्यख्यानयोग्यः, सर्वेषां त्वाव्यः
 इत्यर्थः, [वह्निर्भवः बाह्यः, वह्निःशब्दात् अञ् टिचोपस । "बाह्यः" इत्यत्र "भवः"

स्वसुहृत्सहितं बान्धवयुतं गृहञ्च परित्यज्य प्रस्थिताः । अथवा
साधु इदमुच्यते,—

मत्वं परित्यजति मुञ्चति बन्धवर्गं

श्रीघ्नं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् ।

सन्त्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं

चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके ॥ १७ ॥

एवं क्रमेण गच्छन्तः (र) अवन्तीं प्राप्ताः । तत्र (ल) सिप्रा-
जले कृतस्नाना महाकालं प्रणम्य यावत् निर्गच्छन्ति,
तावत् भैरवानन्दो नाम योगी सम्प्रुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्म-
णोचितविधिना (व) सम्भाव्य तेनैव सह तस्य मठं जग्मः ।
अथ तेन ते पृष्टाः,—‘कुतो भवन्तः समायाताः ? क्व यास्यथ ?
किं प्रयोजनम् ?’ ततः ते अभिहितं,—‘वयं (श) मिहि-
यात्रिकाः, तत्र यास्यामः, यत्र धनाप्तिः मृत्युर्वा भविष्यति,
इत्येव अस्माकं निश्चयः । उक्तञ्च,—

इति पाठ—अन्वः अपरविध एव] भवति, इत्येतत् विचित्रम् आश्चर्यम्, धनिनो
विकलेन्द्रिया अङ्गुष्ठयः, पुरुषभाविनो सदेव भवन्तु सर्वत्र समाद्रिधत्ते, न तु आव-
कलेन्द्रियमानां भोऽधियः प्रियंवदा. ज्ञातमानानोऽपि चायतधना इति निष्कर्षः ।
दारिद्र्यादोपी गृहराशिनाशौ इति हृदयम् । वसन्ततिलकं इतम् ॥ २६ ॥

सर्वाभातः—अत्र लोके ससारे, पुरुषः दण्डि इति यावत्, चिन्तया अर्थानामिति
भावः, आकुलीकृता मतिर्यस्य तादृशः सन्, सत्यम् कृतं, परित्यजति, मिथ्यामात्स्यादिकं
ददातीति भावः, बन्धवर्गे ज्ञातिसमूहं, सुहृत्समूहं वा, मुञ्चति त्यजति, तथा जननीं
मातरं, जन्मभूमिमापि स्वदेशमपि, विहाय त्याज्या, अभीष्टलोकं वारिन्तजनं, प्रिय-
जनमित्यर्थः, सन्त्यज्य उत्सृज्य च श्रीघ्नं विदेशं गच्छति । वसन्ततिलकं इतम् ॥ २७ ॥

(र) अवन्तीं—तदाख्या नगरीम् ।

(ल) सिप्राजले—सिप्रा नाम तत्रत्या नदी, तस्या जले । “सिप्रा” इत्यपि ।
महाकालं—तदाख्यं तत्रत्यशिवमूर्तिभेदम् इत्यर्थः ।

(व) सम्भाव्य—समादृत्य, पूजयित्वा इत्यर्थः । मठम्—आश्रमम् ।

(श) सिद्धीति ।—सिद्धये—कार्यविधिनिमित्तं, यात्रा—गमनं प्रयोजनमेवां
तादृशाः, [इति ठक्] । धनाप्तिः,—धनार्जनम् । निश्चयः,—हृदयप्रतिष्ठा ।

दुष्प्राप्याणि बह्विनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।

अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥ २८ ॥

तथा च,—पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।

दैवमचिन्त्यं बलवद्बलवान् ननु पुरुषकारोऽपि ॥ २९ ॥

अभिमतसिद्धिरपि भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।

दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥ ३० ॥

भयमतुलं गुरुलोकात्तृणमिव तुल्ययन्ति साधुसाहसिकाः ।

प्राणानद्भुतमेतच्चरितं चरितं ह्यदाराणाम् ॥ ३१ ॥

दुष्प्राप्याणीति ।—साहसिकपुरुषाणाम् अश्वत्थामादिना मराणाम्, अवसरे यथा-
समये, साहसपदार्थनापयुक्तकाले इत्यर्थः, तुलिताभिः सदृशीकृताभिः, कृततुल्यनाभि-
रित्यर्थः, दृढग्रीमे तन्, अथमहमोदृशं कर्म कर्तुं न शक्नोति ? इत्येवं विविध्य
चेष्टिताभिः इति यावत्, तनुभिः शरीरैः, दुष्प्राप्याणि दुर्लभानि, बह्विनि वाञ्छितानि
च द्रविणानि धनानि, अलं यथेष्टं, लभ्यन्ते । आख्यां कृतम् ॥ २८ ॥

पततीति ।—नभसः आकाशान्, कदाचित् न तु सर्वदा इति भावः, जलं पतति,
देवानुकम्पयति भावः, खाते पुष्करिण्यादौ, पातालतः पातालात्, मृगभोदित्यर्थः, अपि,
अस्मिन्मनुष्ये, पति लङिष्ठति इत्यर्थः, खननादिरूपपीरुषयेति भावः, देवम् अचिन्त्यम्
अभावनीयं, दर्शनायोग्यतर्येति भावः, अत एव बलवान्, पुरुषकारः अपि पीरुषमपि,
बलवान् ननु बलवान् एव, देवस्य पुरुषकारमाश्रित्येव “एवं पुरुषकारेण विना देवं न
सिञ्च्यते” इति आख्यादात भावः । नभोर्देशात् जलवर्षणस्य देवाधोनतया अनियतत्वं,
किन्तु पुरुषप्रयत्नरूपवत्त्वमन्त्रजपादिना च तत् शीघ्रमपि सिध्यति, किञ्च खननादि-
पुरुषव्यापारमात्रमात्र पुष्करिण्यादौ देवाऽऽनुकूल्यं विनैव पातालादपि जलमुत्तिष्ठति,
अतो देवस्य बलवत्त्वेऽपि पुरुषकारव्यापि बलवत्त्वमिति निष्कर्षः । आख्यां कृतम् ॥ २९ ॥

अभिमतेति ।—पुरुषकारेण हि पुरुषप्रयत्नेनैव, पुरुषस्य अशेषा निश्चिता,
अभिमतसिद्धिः इष्टलाभः, भवति, यदपि यत्तु, दैवमिति कथयसि, सोऽपि अदृष्टाऽऽख्यः
अदृष्टापराणाम्, पुरुषस्य गुणः, प्राप्तान् सुकृतं दुष्कृतं हि अदृष्टं, तच्च पुरुषप्रयत्नसाध्य-
मिति तस्य पुरुषगुणत्वमिति भावः । आख्यां कृतम् ॥ ३० ॥

भयमिति ।—साधुसाहसिकाः साधो मत्काव्यं, साहसिकाः साहसवन्तः, आयास-
साध्यसत्काव्यं अद्यता इत्यर्थः, [साहसे प्रसूत, इति ठक्] जना इति शेषः, गुह-

क्षेत्रस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।

मधुभिन्नमथनाऽऽयस्तेरास्त्रिष्यति बाहुभिल्लङ्घोम् ॥ ३२ ॥

तस्य कथं न चला स्यात् पक्षौ विष्णोर्नृमिहकस्यापि ? ।

मासाञ्चतुरी निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥ ३३ ॥

दुरधिगमः परभागो यावत् पुरुषेण साहसं न कृतम् ।

जयाति तुलामधिकृद्धो भास्वानिह जलदपटलानि ॥ ३४ ॥

लोकात् पूजाऽर्चनात्, अतुल्यम् आतम्य, भय, तथा प्राणात् निमग्नोचितमपि,
दृष्टमिव तुल्यति अवगम्यति, लोचनसङ्घटे सत्कर्मणि प्रवृत्ता मङ्गलः गुरुजनैः
प्रतिकूलतावरणादिभ्यः तथा प्राणनाशमयमाप तुल्योक्त्यैव प्रवर्तते इति निष्कर्षः ;
उदाराणा मङ्गलम्, [इति सम्बन्धे पक्षौ] एतत् चरितं स्वभावः, अङ्गुलम् आश्रयं यथा
तथा, चरितम् अङ्गुलम्, घटितमिति यावत्, तेरिति शेषः ; यथा,—उदाराणामेतत्
चारतं स्वभावः, अङ्गुलं विस्मयकारं, चरितं स्वभावः ; निष्पन्नकरचरिताः एव हि
मङ्गलः इति तात्पर्यम् । अत्र साधुसाहायका इत्यनेनैव उदारार्थं लब्धं पुनरुदारपद-
वद्व्यात् अर्थपुनरुक्तातादोषो न स्यात् । आख्यां वृत्तम् ॥ ३२ ॥

क्षेत्रस्थिति ।—एहं भंभारं, अहं जलादिक, क्षेत्रस्थ, अशमिति शेषः, अदत्त्वा
क्षेत्रभागिनमकृत्यर्थः, सुखानि पाण्डवभाग्यानीत भावः, सुखम् अनाशासनेत्यर्थः,
नेव लभ्यन्त प्राप्यन्त, केरपीति शेषः . तथा हि, मधुमत्त मधुसूदनः, मथनाऽऽयस्यैः
मथनेन चौरसमुद्रमथनेन, आयस्यैः शालैः, दाहभः भुजैः, लङ्घ्योऽश्वम्, आश्रिष्यति
आश्रितः ; “न हि सुखं दस्त्वावना लभ्यते” इति भावः , विष्णुरपि अममनरेव
मेव सुखं लभे, का कथा अन्येषाम् ? इति तात्पर्यम् । आख्यां वृत्तम् ॥ ३२ ॥

तस्मैति ।—यः विष्णुः, जलगतः जले स्थितः सन्, चौरादयाद्यै भूत्येत्यर्थः, चतुरो
मासान् चापाटादीन् इति भावः, सततं निरन्तरं, निद्रां सेवति श्रुतिरिति, “शने विष्णुः
मदाऽऽपाटं कार्तिके च विद्वज्जने” इति शास्त्रमन्त्राङ्गशक्त्यम् [अत्र संवत्तरात्मनेपदित्व-
ऽपि परकापटमिच्छान्ता आत्मनेपदिना क्वचित्” इति नियमात् परकोपादत्तं बोध्यम्]
दासहकस्य असुरानधनाद्ये नरासङ्घमूर्ते अपि, पुरुषसङ्ख्यापेति भावः, तस्य विष्णोः
पक्षौ अक्षौरित्यर्थः, कथं चला अपनेत्याद्याख्यावती, अथ च अचला, अचलप्रकृति-
रित्यर्थः, न स्यात् ? पुरुषकारविहीनस्य लङ्घ्योर्न तिष्ठतीति भावः, अचलप्रकृते-
रिति शेषः पक्षौ अपि न शासने तिष्ठतीति तात्पर्यम् । आख्यां वृत्तम् ॥ ३३ ॥

दुरधिगम इति ।—पुरुषेण जनेन, यावत् यत्कायपर्यन्त, साहसं बलसङ्घट्टनं

तत् कथ्यताम् अस्माकं कश्चित् धनोपायः (घ) विवरप्रवेश-
शाक्निनीसाधन-उपशानसेवन-महामांसविक्रय-साधकवर्त्तिप्रभृ-
तीनामेकतम इति । अद्भुतशक्तिर्भवान् श्रूयते ; वयमपि अति-
साहसिकाः । उक्तञ्च,—

काव्ये, पौरुषमिति यावत्, [सहसा बलेन निर्हन्तुम इति अर्थः । “साहसन्तु बलात्कार-
कृतकाव्ये दमेऽपि च” इति मेदिनी] न कृतं नावलम्बितं, तावत् परभागः उत्कर्षः,
पराधिकारी वा, दुरधिगमः दुष्प्रापः, परान् विजेतुं न शक्यते इति वा भावः । अत्र
दृष्टान्तमाह,—इह जगति, तुष्ठां तदाख्यराशिम् इत्यर्थः, [तोलनदण्डमिति ध्वनिः]
अधिकृतः आश्रितः, भास्वान् सूर्यः, जलदपटलानि मेघादग्निः, जघति ; जलद-
पटलानि किं मां रोहं शक्नुयुरिति पतिहन्दिभाषमाणस्य अतितेजस्विना सूर्येणापि
पुरुषकारमाश्रित्य तुष्ठां गतेनैव श्रवणो मेघाः जीयन्ते, न तु बिना पुरुषकारं, का
कण्डूऽन्वेष्टाम् ? इति भावः । आख्यां वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(घ) विवरति ।—विवरप्रवेशः,—पातालगमनं, मन्त्रोपधादिभिः सुरक्षित-
टङ्कस्य रत्नादिसङ्कुटाद्ये नागलोकागमनमित्यर्थः ; शाक्निनीसाधनं—शाक्निनी—
योगिनीविशेषः, तस्याः साधनं—क्रियाविशेषेण बन्धोकरणम्, उपशानसेवन-
उपशान्ने खित्वा मन्त्रादीनां साधनम्, महामांसस्य—गरमांसस्य, बलियोग्यस्य
गरभेत्यर्थः, विक्रयः,—मृग्ययुद्धपुर्वकम् अपेक्षमित्यर्थः, कापालिकेभ्यः इति
भावः, कापालिका हि अमौष्टदेवताप्रोक्त्ये नरबलिदक्षिणः बलियोग्यं नरं प्राप्य
अमातृशक्तिमत्तया नरपशुदानरूपोपकारविनिमयेन विक्रोदया प्रभूतधनादिदानेन
प्रत्युपकारं कुर्वन्ति, इति महामांसविक्रयस्य धनार्जनसाधकत्वमिति भावः,
यथा,—विक्रयः,—विशिष्टमृग्येन यद्वधं, कापालिकसमै स्वीकृत्य महाभैरवसाधनाय
आधकमृग्येन मनुष्यकथ इत्यर्थः, महाभैरवमिदृशे कापालिका हि बहुमृग्येन नरान्
लोकन्ति, ततश्च नृकपाले सुरां सन्धाय नरमासेन अग्नौ हुत्वा सिद्धिं लभन्ते सिद्धाश्च
सर्वाभौष्ट पूरयितुं शक्नुवन्ति, अतस्तस्य धनार्जनसाधकत्वमिति भावः ; कापालिकानां
धर्माचारार्थिकं प्रबोधचन्द्रोदयनाटकेऽप्युक्तम्, यथा,—“नरास्त्रिमासाङ्गतचार-
भूषणः उपशानवासो नृकपालभाजनः” इति (३५ अ० १२ श्लोकः) “मलिकात्त-
वसाभिचारितमहामासाहुतोर्जुङ्गता बन्धो ब्रह्मरूपालकसितसुरापानेन नः पारया ।
सद्यः कृतकठोरकण्ठविमललोलावधारोल्लयैरर्च्यो नः पुरुषोपहारबलिभिर्देवा महा-
ह्रियः ॥” इति च (३५ अ० १२ श्लोकः) । साधकवर्त्तिः,—साधिका—भूषणैर्जानधि-

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।

ऋते समुद्रादग्न्यः को विभर्ति बडवानलम् ? ॥ ३५ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्धार्थं बहु (म) उपायं सिद्धवर्त्ति-
चतुष्टयं कृत्वा आर्पयत्, आह च,—‘गम्यतां हिमालयदिशि,
तत्र सम्प्राप्तानां यत्र वर्त्तिः पतिष्यति, तत्र निधानम्
असन्दिग्धं प्राप्स्यथ ; तत् स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा
व्याघ्रव्यताम्’ । तथा अनुष्ठिते तेषां गच्छताम् एकतमस्य
हस्तात् वर्त्तिर्निपपात । अथ असौ यावत् तं प्रदेशं खनति,
तावत् ताम्रमयी भूमिः । ततः तत्र अभिहितम्,—‘अहो !
गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम्’ । अन्ये प्रोचुः,—‘भो मूढ ! किम्
अनेन क्रियते, (ह) यत् प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति ?
तदुत्तिष्ठ, अग्रतो गच्छामः’ । सोऽब्रवीत्,—‘यान्तु भवन्तः, न
अहमग्रे यास्यामि’ एवम् अभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा
प्रथमो निवृत्तः । ते त्रयोऽपि अग्रे प्रस्थिताः । अथ किञ्चिन्मात्रं
गतस्य (क) अग्रेसरस्य वर्त्तिः निपपात । सोऽपि यावत् खनि-
प्रदायका इत्यर्थः, वर्त्तिः,—वर्त्तिकाविशेषः, [अत्र कर्मधारयं पुंल्लिंगं ज्ञेयम्,]
तत्प्रभृतोनाम् एकतमः,—अन्यतमः ।

३५

महान्त इति ।—महान्त एव महतामर्थं कार्ये, साधयितुं सन्पाद-
यितुं, क्षमाः प्रजाः । समुद्रात् ऋते । वना, अन्य, कः बडवानलं विभर्ति ? धार-
यति ? न सोऽपि इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थेन रूपोऽर्थात्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ३५ ॥

(म) उपायं—साधनं, क्षमाजनसाधनमित्यर्थः । विद्धेति ।—विद्धा—सब-
धक्षा, अलोषा इत्यर्थः, या वर्त्तिः,—वर्त्तिकाकृतितद्वयविशेषः, तस्याः चतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तानाम्—उपस्थिताणां, सुप्ताक हस्तादिति शेषः । निधानं—रत्नविशेषः ।
असन्दिग्धं—निश्चितम् । व्याघ्रव्यता—प्रत्यागम्यताम् ; [विपुलं कल आङ्पूर्वकल च
“घोटते” इत्यस्य भावे घोटि रूपम्] ।

(ह) यद्विद्धि ।—प्रभूतमपि—प्रचुरमपि, यत्—ताम्रं, दारिद्र्यं न नाशयति,
अल्पमुखत्वादिति भावः ।

(क) अग्रेसरस्य—अग्रवाविशेषः, [अग्रे सरति गच्छति इति अक्षोपपत्त्यात्

तुम् आरब्धः, तावत् रूप्यमयी क्षितिः । ततः प्रहर्षितः प्राह
यत्,—‘भोः ! गृह्यतां यथेच्छया रूप्यं, न अग्रे गन्तव्यम्’ । तौ
कचतुः,—‘भोः ! पृष्ठतः तास्त्रमयी भूमिः !! अथतो रूप्यमयी !!
तत् नूनम् अग्रे सुवर्णमयी भविष्यति ; किञ्च, अनेन प्रभूतेनापि
दारिद्र्यनाशा न भवति, अतः आवाम् अग्रे यास्यावः’ एव-
मुक्त्वा द्वौ अपि अग्रे प्रस्थितौ । स च स्वशक्त्या रूप्यम् आदाय
निवृत्तः । अथ तयोरपि गच्छतोः एकस्य अग्रे वर्त्तिः पपात ।
सोऽपि प्रहृष्टो यावत् खनति, तावत् सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं
प्राह,—‘भोः ! गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णं, सुवर्णादन्यत् न
किञ्चित् उत्तमं भविष्यति’ । स प्राह,—‘मूढ ! न किञ्चित्
वेत्सि !! प्राक् तास्त्रं, ततो रूप्यं, ततः सुवर्णं, तस्मिन्मतः
परं रत्नानि भविष्यन्ति, येषाम् एकतमेनापि दारिद्र्यनाशो
भवति, तदुत्तिष्ठ, अग्रे गच्छावः, किमनेन भारभूतेनापि
प्रभूतेन ?’ स आह,—‘गच्छतु भवान्, अहमत्र स्थितस्त्वां
(ख) प्रतिपालयिष्यामि’ । तथाऽनुष्ठिते, सोऽपि गच्छन् एकाको
(ग) शीघ्रार्कप्रतापसन्तप्ततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गं च्युत
इतश्चेतश्च बभ्रात् । अथ एवं भ्राम्यन् (घ) तत्रैव प्रदेशे पुरुषमेकं
रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमश्चक्रमस्तकमपश्यत् । ततो द्रुततरं गत्वा
तम् अवोचत्,—‘भोः ! को भवान् ? किमेवं चक्रेण भ्रमता
स्यसतो “परोऽयतोऽयत् सर्वे” (१।२।१८ पा०) इति ट-प्रत्ययः, सप्तम्या लृगभावश्च ।

(ख) प्रतिपालयिष्यामि—प्रतीक्षित्वे इत्यर्थः ।

(ग) शीघ्रेति ।—शीघ्रार्कश्च—निदास्यत्यर्थः, प्रतापेन—प्रभावेण, सक्तता—
कैदित्वा, तनुः,—शरीरं यस्य सः । पिपासाकुलितः,—उन्मत्तः । सिद्धिमार्गं च्युतः,
—सिद्धिपथात् भटः, रत्ननाभरूपतात् उद्देशात् । च्युत इत्यर्थः, रौद्रवीर्यतत्वात्
पिपासाकुलितत्वाच्च विमुदधीतश्च लक्ष्यस्य इति भावः ।

(घ) तत्रैव प्रदेशं—यत्र ब्राह्मणचतुष्टयानामन्यतमः भवति, तस्मिन्नेव स्थाने
इत्यर्थः । यमदिति ।—यमत् चक्रं यस्मिन् तादृशं मणिकं यस्य तथोक्तं यमचक्रमणिकम् ।

शिरसि तिष्ठसि ? कथय मे, यदि कुत्रचित् जलमस्ति ?
 एवं तस्य प्रवदतः तच्चक्रं तत्क्षणात् तस्य शिरसां ब्राह्मणमस्तके
 (ङ) चटितम् । स आह,—‘भद्र ! किमेतत् ?’ स आह,—
 (च) ‘यन्ममापि एवमेव एतत् शिरसि चटितम्’ । स आह,—
 ‘तत् कथय, कदा एतत् (छ) उत्तरिष्यति ? महती मे वेदना
 वर्तते’ । स आह,—‘यदा त्वमिव कश्चित् (ज) धृतमिद्वर्त्तिः
 एवमागत्य त्वाम् आलापयिष्यति, तदा तस्य मस्तके चटिष्यति’ ।
 स आह,—‘कियान् कालस्तव एवं स्थितस्य ?’ स आह,—
 ‘साम्प्रतं कां राजा धरणीतले ?’ स आह,—‘वीणावत्स-
 राजः’ । स आह,—‘अहं तावत् कालमङ्ग्यां न जानामि ;
 परं यदा रामो राजा आसीत् तदाऽहं दारिद्र्योपहतः सिद्ध-
 वर्त्तिम् आदाय अनेन पथा समायातः ; ततो मया अन्यो
 नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः पृष्ठश्च ; ततश्च एतत् (झ) जातम्’ ।
 स आह,—‘भद्र ! कथं तव एवंस्थितस्य भोजनजलप्राप्तिः
 आसीत् ?’ स आह,—‘भद्र ! (ञ) धनदेन निधानहरणभयात्
 सिद्धानामेतच्चक्रपतनरूपं भयं दृष्टितं, तेन कश्चिदपि न
 आगच्छति ; यदि कश्चित् आयाति, स क्षुत्पिपासानिद्वारहितो

(ङ) चटितं—पतितम्, आकटं वा ।

(च) यत—यस्यात् कारणात्, समागमनात् प्राक् अत्र स्थितेन सह
 आसपनात् इत्यर्थः । एवमेव—त्वमस्य चारोक्ष्यप्रकारेणैव, ममापि शिरसि एतत्
 चटितं, तस्मादेव तवापि शिरसि एतत् चटितमिति भावः ; यद्वा,—यत—यथा, येन
 प्रकारेणेत्यर्थः ।

(छ) उत्तरिष्यति—मम मस्तकात् अपसरिष्यति इत्यर्थः ।

(ज) धृतेति ।—धृता सिद्धवर्त्तिर्जन तथोक्तः ।

(झ) जातं—ननुचटितम् इत्यर्थः ।

(ञ) धनदेन—कुबेरेण । निधानहरणभयात्—निधिहरणभयात् ।

जरामरणवर्जितः केवलमेव वेदनाम् अनुभवतीति । तदाज्ञा-
पय मां खग्यहाय' इत्युक्त्वा गतः ।

अथ तस्मिन् चिरयति सः (८) सुवर्णसिद्धिः तस्य अन्वेषणपरः
तत्पदपङ्क्त्या यावत् किञ्चित् वनान्तरम् आगच्छति, तावत्
बुधिरह्लावितशरीरः तोष्यचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः कण्ठ-
उपविष्टः तिष्ठतीति ददर्श । ततः तत्समीपवर्तिना भूत्वा सवाक्यं
पृष्टः,—‘भद्र ! किमेतत् ?’ स आह,—(८) ‘विधिनियोगः’ । स
आह,—‘कथं तत् ? कथय कारणमेतस्य’ । सोऽपि तेन पृष्टः
सर्वं चक्रवृत्तान्तम् अकथयत् । तत् श्रुत्वा असौ तं (९) विगर्ह-
यन् इदमाह,—‘भोः लोभात्मन् ! अदूरदर्शिन् ! निषिद्धः त्वं
मया अनेकशो न अशृणोः मे वाक्यम् ; तत् किं क्रियते ?
विद्यावानपि कुलोनाऽपि परं बुद्धिरहितः लोभाभिभूतश्च
त्वमेवं पराभवमलब्धः । अथवा साधु इदमुच्यते,—

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः’ ॥ ३६ ॥

चक्रधर आह,—‘कथमेतत् ?’ सुवर्णसिद्धिः आह,—

(८) सुवर्णसिद्धिः,—सुवर्णं—प्रभृतसुवर्णप्राप्ताः सिद्धिः,—कार्यसिद्धिर्यस्य
तः, प्रभृतसुवर्णप्राप्ता सिद्धिर्लभः इत्यर्थः । तत्पदपङ्क्त्या—चतुर्ध्वजान्तरगतस्य पद-
चिह्नरेखासमुच्चयेत्यर्थः । सवेदनः,—वेदनया अत्यर्द्रितः । कण्ठम्—अव्यायमानः,
वेदनाव्यसक्तकान्तभ्रमिं कुर्वन् इत्यर्थः ।

(८) विधिनियोगः,—दुर्दैवात् ।

(९) विगर्हयन्—निन्दयन् ।

वरमिति ।—बुद्धिर्वरं, सा तादृशी, बुद्धिहीना इत्यर्थः, विद्या न, वरमित्यनुवक्तः,
बुद्धिः विद्याया विद्यामपेक्ष्य, उत्तमा श्रेष्ठा, [विद्यायाः इत्यत्र “पञ्चमी विभक्ते”
(२।३।३२ पा०) इत्यनेन निर्द्धार्यमाणस्य भेदबोधात् पञ्चमी] ; बुद्धिहीना, जनाः
वृत्ति श्रेयः, ते सिंहकारकाः, सिंहविधायकाः, यथा, श्रेय इति श्रेयः, विनश्यन्ति विनाशं
श्रान्ति इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

कथा ३ ।

‘कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्र-
भावम् उपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारं गताः, परन्तु
बुद्धिरहिताः । एकस्तु बुद्धिमान्, केवलं (ढ) शास्त्रपराङ्मुखः ।
अथ तैः कटाचित् मित्रैः मन्त्रितं,—‘को गुणो विद्यायाः,
(ण) येन देशान्तरं गत्वा भूपतीन् परितोष्य अर्थोपार्जनं
न क्रियते ? तत् पूर्वदेशं गच्छामः’ । तथाऽनुष्ठिते, किञ्चि-
न्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह,—‘अहो ! अस्माकमेकः
चतुर्थो भूदः, केवलं बुद्धिमान्, न च (त) राजप्रतिग्रहः केवल-
बुद्ध्या लभ्यते विद्यां विना ; तन्न अस्मै स्वीपार्जितं दास्यामि ;
तन्नच्छतु गृहम्’ । ततो द्वितीयेन अभिहितं,—‘भोः सुबुद्धे !
गच्छ त्वं स्वगृहे, यतः ते विद्या नास्ति’ । ततः तृतीयेन
अभिहितम्,—‘अहो ! न युज्यते एवं कर्तुं, यतो वयं
बाल्यात् प्रभृति एकत्र क्रीडिताः ; तत् आगच्छतु महानुभावः,
अस्मदुपार्जितवित्तस्य समभागौ भविष्यतीति । उक्तञ्च,—

किं तथा क्रियते लक्ष्म्या या बधूरिव केवला ।

या न वैश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ? ॥ ३७ ॥

(ढ) शास्त्रपराङ्मुखः,—शास्त्रात् पराक्—प्रत्याहर्तुं, मुख्यं यस्य सः, शास्त्रा-
नभिज्ञः इत्यर्थः ।

(ण) येन—येन हेतुना, यदि इत्यर्थः ; अहो,—येन गुणेन इत्यर्थः ।

(त) राजप्रतिग्रहः,—राजः सत्तायात् प्रतिग्रहः,—दानग्रहणं, दानप्राप्ति-
रित्यर्थः ।

किमिति ।—या केवला चण्डबीजवर्जितेति भावः, बधूरिव कुलस्त्रीव, तिष्ठति
इति शेषः, या केवलं निजबीजाद्यंशैव भवतीत्यर्थः, या च सामान्या साधारणी, वैश्येव,
वारस्त्रीव, पथिकैः साधारणजनैरिति भावः, न उपभुज्यते, तथा लक्ष्म्या सन्पदा,
किं क्रियते ? न किमपि प्रयोजनम् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा च,—अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ३८ ॥

तत् आगच्छतु एषोऽपि' इति । तथा अनुष्ठिते, तैः
(थ) मार्गाश्रितैः अटव्यां कतिचित् अस्थीनि दृष्टानि । ततश्च
एकेन अभिहितम्,—‘अहो ! अद्य (द) विद्याप्रत्ययः क्रियते,
कतिचिदंतानि मृतसत्त्वस्य अस्थीनि तिष्ठन्ति, तत् विद्या-
प्रभावेण जीवनसहितं कुर्मः ; अहम् अस्थिसञ्चयं करोमि' ।
ततश्च तेन (ध) श्रौत्सुव्यात् अस्थिसञ्चयः कृतः ; द्वितीयेन चर्म-
मासरुधिरं संयोजितम् ; तृतीयोऽपि यावत् जीवनं सञ्चारयति,
तावत् सुबुद्धिना निषिद्धः,—‘भोः । तिष्ठतु भवान्, एष मिहो

अयमात् ।—अयं जनः, निजः, आत्मोद्यः, परः अनात्मोद्यः वा, इति इत्थं, लघु-
चेतसा अटचित्तानाम्, अगुदाराचामित्यर्थः, गणना विचारः, , तु किन्तु, उदारं मनु,
(“उदारो दाहमहमोर्दक्षिणे चाभिधायकः” इति मेदिनी) चरितं येषां तद्योक्तानां
जनानां, मदात्मनाम् इत्यर्थः, वसुधा एव पृथिवीत्युक्तमात्रमेव इत्यर्थः, कुटुम्बकं परिवार-
समुद्, स्वजनः इत्यर्थः, “आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति” इति भावः ॥ ३८ ॥

(थ) मार्गाश्रितैः,—अध्वशाभिभिः । अटव्या—कामने, (“अटव्यस्य विपिनं
गहनं क्षान्तं वनम्” इत्यमरः) ।

(द) विद्याप्रत्ययः,—विद्यायाः,—शास्त्राग्निचाया इति भावः, प्रत्ययः,—ज्ञानं,
ज्ञातिता विद्या फलदायिनी न वा इति ज्ञानार्थं परोक्षमित्यर्थः, यद्वा—विद्यायां—
ज्ञाने, अर्थात्विषये इत्यर्थः, प्रत्ययः,—विद्यायाः, अन्वयसम्प्रादिकं फलप्रदं न वा इति
सन्देहनिवर्तनमित्यर्थः, (“प्रत्ययः प्रथितले च सत्त्वादिज्ञानधोरपि । आचारि श्रपणे रन्ध्र-
विद्यामाधीनहेतुषु ॥” इति मेदिनी) । मृतसत्त्वस्य—मृतः,—विगतमात्रः, सत्त्वः,—
जन्तुः, जीवावशेषः इति यावत्, (“सत्त्वं गुणे पित्राचारो बन्धे द्रव्यत्वमावधौ । आत्मत्वे
व्यवसायासुचितेष्वस्त्री तु जन्तुषु ॥” इति मेदिनी) इत्यर्थः । जीवनसहितं—प्राणसयुक्तं,
सजीवमित्यर्थः । अस्थिसञ्चयम्—अष्टा—कदाचाना, सञ्चयं—संयोजनम् ।

(ध) श्रौत्सुव्यात्—उत्सुकः,—इष्टसाधनार्थमुद्युक्तः, तस्य भावकत्वात्,
सत्त्वविशेषस्य प्राणसंयोजनविषये कुतूहलत्वादित्यर्थः, (“इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः”
इत्यमरः) । चर्ममासरुधिरं—चर्मं च मांसं रुधिरं च तत्, [इति इहं “वन्द्य

निष्पाद्यते !! यदि एनं सजीवं करिष्यति, ततः सर्वानपि व्यापाटयिष्यति' । इति तेन अभिहितः स आह,—‘धिक् मूर्ख ! नाहं विद्याया विफलतां करोमि' । ततः तेनाभिहितं,—‘तर्हि (न) प्रतीक्षस्व क्षणं, यावदहं वृक्षमारोहामि' । तथाऽनुष्ठिते, यावत् सजोवः कृतः, तावत् ते त्रयोऽपि सिंहेन उत्थाय व्यापाटिताः ; स च पुनः वृक्षात् अवतीर्थं गृहे गतः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘वरं बुद्धिर्न सा विद्या' इत्यादि' । अतः परमुक्तञ्च सुवर्णसिद्धिना,—

‘अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः' ॥३८॥

चक्रधर आह,—‘कथमेतत् ?' सोऽब्रवीत्,—

कथा ४ ।

‘कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वम् आपन्ना वसन्ति स्म । (प) बालभावे तेषां मतिः प्रजायत यत्,—‘देशान्तरं गत्वा विद्याया उपाजनं क्रियते' इति । अथ अन्यस्मिन् दिवसे ते ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं

प्राप्तित्यर्थेनाह्वानम्" (२।४।२पा०) इति प्राप्तिवृत्तादिकवद्भावः] । संयोजितं—सन्त्यक्षीकृतं, मन्त्रग्रन्था चर्मादियुक्तं कृतमित्यर्थः । निष्पाद्यते—सृज्यते इत्यर्थः । सजीवं—जीवनसहितम् ।

(न) प्रतीक्षस्व—अपेक्षस्व, विस्मयं कुरु इत्यर्थः ।

अपीति ।—ये शास्त्रेषु हितानुशासनग्रन्थेषु, [श्रियते चमेति शास्त्रं, ग्राम्घातोः “सर्वेषामनुभूतः इन्" (उपा० ४पा० १५८ सू०) इत्यौषादिकः इन्-प्रत्ययः] कृतत्वा निपुणाः अपि, लोकाचारविवर्जिताः लौकिकव्यवहारानभिज्ञाः, भवन्तीति शेषः, ते सर्वे, ते प्रसिद्धा इत्यर्थः, मूर्खाश्च ते पण्डिताश्चेति मूर्खपण्डिताः, यथा, तथा हास्यतान् उपहासास्पदत्वं, वान्ति ॥ ३८ ॥

(प) बालभावे—शैशवे ।

कान्यकुब्जे गताः ; तत्र च (फ) विद्याभटे गत्वा पठन्ति । एवं
हादशाब्दान् यावत् एकचित्ततया विद्याकुशलास्ते सर्वे
सञ्ज्ञाताः । ततः तैः चतुर्भिर्मैलित्वा उक्तं,—‘वयं सर्वविद्या-
पारे गताः, तदुपाध्यायम् (ब) उत्कलापयित्वा स्वदेशे गच्छामः’ ।
एवं मन्त्रयित्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलापयित्वा, अनुज्ञां
लब्ध्वा च पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः यावत् किञ्चित् मार्गं
यान्ति, तावत् द्वौ पन्थानौ समायातौ दृष्ट्वा उपविष्टाः सर्वे ।
तत्रैकः प्रोवाच,—‘केन मार्गेण गच्छामः ?’ एतस्मिन् समये
तस्मिन् (भ) पत्तने कश्चित् बणिकपुत्रो मृतः, तस्य दाहार्थं
(म) महाजनो गतोऽभूत् । ततः चतुर्णां मध्यात् एकेन
पुस्तके अवलोकितं,—(य) ‘महाजनो येन गतः स पन्थाः’
इति ; ततस्तेन अभिहितं—‘तत् महाजनमार्गेण गच्छामः’
इति । अथ ते पण्डिता यावत् (र) महाजनमेलापयिकेन सह

(फ) विद्याभटे—विद्यायै—विद्यालाभार्थं, भट,—कानिनीत्यर्थः, कानिनीत्यर्थः, (“भट्टाद्यादिनिष्पद्यः” इत्यमरः) तत्र, चतुर्णां व्याप्त्यर्थः ।

(ब) उत्कलापयित्वा—उत्कलेन—तेषां स्वदेशगमनोपायमाह्वतो, शिष्यमन्त्रयित्वेन
उत्पन्नस्तेन गुरुणा सह, सापः,—भाषणम्, अनुमतिप्रार्थनादपत्तिव्यर्थः, तथा कला,
स्वदेशगमनाय गुरोरनुमतिवचनं कृत्वेत्यर्थः, [चरित्वेन विचि पश्चात् त्वा-प्रत्ययेन
साध्यम्] । उत्कं लापयित्वा इति पाठवरणं सुगमार्थकम् ; उत्कल—उत्काण्डितं गुरुं,
लापयित्वा—वाक्यित्वा, वनादिर्जातिरित्यर्थः, वनादिदावेन समोच्चेत्यर्थः ।

(म) पत्तने—नगरे, (“पूः स्त्री पुरीगम्यो वा पत्तनं पुटभेदनम्” इत्यमरः) ।

(न) महाजनः,—बहुसङ्ख्यलीकः ।

(य) महाजनो येनेति ।—महान् जनः,—महापण्डित-ऋषिसमूहः इत्यर्थः, तथा
चोक्तं,—“पतञ्जलि-व्यास-कणाद-गौतमाः, महाजनानि अपि तस्य जैमिनिः” इति,
साधुजन इति यावत्, येन—येन मार्गेण, यादृशाचारेत्यर्थः, गतः,—प्रचलितः, स
पन्थाः,—मार्गः, आचरन्तीयः इत्यर्थः । महाजनमार्गेण—महान्—प्रभुतः, जनः,—
व्यवहारिकपुत्रानुमानलीक इत्यर्थः, तस्य मार्गेण—पथा, तदनुसरणकमेत्यर्थः ।

(र) महाजनेति ।—महाजनानां नेत्या—तथाविधमित्यर्थः, तस्य पन्थाः,—
मार्गः, तदनुसरति यः तेन, दाहार्थं समवेतानां जनानाम् अनुवादिना जनेन ।

यान्ति, तावत् रासभः कश्चित् तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन पुस्तकम् उद्घाट्य अवलोकितम्, उक्तञ्च,—

‘उक्तवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुमङ्कटे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥४०॥ इति ।

तत् अहो ! अस्मदीयो बान्धवः’ । ततः कश्चित् तस्य ग्रीवायां लगति, कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । अथ तैः पण्डितैः दिशाम् अवलोकनं कुर्वद्भिरेव कश्चित् उद्घो द्रुतं गच्छन् दृष्टः । तैश्च उक्तम्,—‘एतत् किम् ?’ ततः तृतीयेन पुस्तकम् उद्घाट्य उक्तां—‘धर्मस्य त्वरिता गतिः’ इति ; ‘तद्धनमेष धर्मः साक्षात् !!’ चतुर्थेन उक्तम्,—(ल) ‘इष्टं धर्मण योजयेत्’ इति ; ‘तत् बान्धवोऽयमस्माकं धर्मण नियुज्यताम्’ । अथ तैः (व) रासभ उद्घो ग्रीवायां बद्धः । तत् केनचित् तत्स्वामिनः रजकस्य अग्रे कथितम् । श्रुत्वा च असौ रजकः तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातः, दृष्ट्वा च तं दूरत एव ते (श) प्रनष्टाः ; ततः स्तोकं पठ्यान्मतिक्रम्य प्रधावद्भिस्तेः काचित् नदी समासादिता ; तस्या जलमध्ये पलाशपत्रम् आयातं दृष्ट्वा पण्डितेन एकेन उक्तम्,—‘आगमिष्यति यत् पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति’

उक्तवे इति ।—य. प्राप्ते उपस्थिते. उक्तवे माङ्गलिके आनन्दनभक्त्यापारे, व्यसने विपदि, (‘‘व्यसनं विपदि भङ्गं दोषं कामजकोपजे’’ इत्यमरः) दुर्भिक्षे अन्नकष्टसमये, शत्रुमङ्कटे वैरिसमागमे, राजद्वारे राजसमीपे इत्यर्थः, व्यवहारादौ इति शेषः, तथा श्मशाने शवदाहनाभ्यां श्मशाने, च तिष्ठति साक्षात् करोति, स बान्धवः मुञ्कत् ॥४०॥

(ल) इष्टं—प्रियम् ।

(व) रासभः,—गर्दभः, श्मशाने अवस्थानात् बान्धवत्वेन मननान् दृष्टभूत इति भावः ।

(श) प्रनष्टाः,—पलायिताः [प्रपूर्वात् नश्वरातोः तत्प्रत्ययेन सिद्धम् ; ‘‘नश्वः शान्तश्च’’ (पा३।३६ पा०) इति शब्दाभावः] । श्लोकम्—अस्ममात्तम् । तस्माः,—नद्या इत्यर्थः । पलाशपत्रं—विशुद्धाख्यतरीः पत्रम् ।

इत्येतत् कथयित्वा तत्पत्रस्य उपरि पतितो यावत् नद्या नौयते,
तावत् तं नीयमानम् अवलोक्य अन्येन पण्डितेन केशान्तं
गृहीत्वा उक्तम्,—

‘सर्वनाशे समुत्पन्ने अहं त्यजति पण्डितः ।

अहंन कुरुते कार्ये सर्वनाशो हि दुःसहः’ ॥ ४१ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरस्छेदो विहितः । अथ तैः पश्चात्
गत्वा कश्चिद्ग्राम आसादितः, (ष) ग्रामीणैः निमन्त्रिताश्च
पृथक् पृथक् गृहेषु नीताः । ततः एकस्य (स) सूत्रिका घृत-
खण्डमयुक्ता भोजने दत्ता । दृष्ट्वा च तां विचिन्त्य पण्डितेन उक्तं
यत्,— (ह) ‘दोर्वसूत्रो विनश्यति’ इति ; एवमुक्त्वा भोजनं
परित्यज्य गतः । तथा द्वितीयस्य (क) मण्डका दत्ताः ।

नर्बति ।—पण्डितो भग्नः सर्वनाशे मर्षस्य निखिलस्य, नाशे अहं, समुत्पन्ने
समुपस्थिते सति, अहं त्यजति, अहंन च कार्यं कुरुते, हि यत्, सर्वनाशो दुःसहः
सोढमशक्यः, [दुःखिन सञ्जाते इति द्रुपदपदान सद्वार्ताः “इंषद्दुःसुषु कच्छाकच्छाहंषु
खल्” (१।१।२२६ पा०) इति खल्-प्रत्ययः] ॥ ४१ ॥

(ष) ग्रामीणैः,—ग्रामे भवा इति तैः, ग्रामवासिभिरित्यर्थः, [“ग्रामात्
व-खञो” (४।२।८४ पा०) इत्यनेन खञ् । “ग्रामीणा नौलिकाया स्त्री ग्रामीकृते-
ऽभिधेयवत्” इति मेदिनी] ।

(स) सूत्रिका—मृदाकारः अपूपमेटः, (“सिमाद” इति भाषा) । घृत-
खण्डेति ।—घृतेन—सांपिषा, खण्डेन—इक्षुविकारेण च, संयुक्ता, घृत-अंकरा-
मिश्रिता इत्यर्थः ।

(ह) दोर्वसूत्रो—दोर्वेष—दोर्वंशान्वितः, सूत्रयति—कर्णस्थं कर्म करोतीति
तथोक्तः, यदा,—दोर्वे पूर्व—अथवा अस्यासीति तथोक्तः, (“सूत्र तन्मन्त्रव्याख्यायां”
इति विश्वः) चिरकथितः इत्यर्थः । विनश्यति—विनाशं प्राप्नोति, विफलमनोरथो
भवतीति भावः ।

(क) मण्डकाः,—पिष्टकमेडाः, “वारिषा कौमला कृत्वा समिता साधु
मर्दयत् । इक्षुपात्रनया तस्या लोभो मय्यश्च प्रसारयेत् ॥ अर्धोमुखघटस्थेता विह्वता
प्रचिपेत् वद्विः । मृदुना वज्रिना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥” इति भावप्रकाशः ।

तेनापि,—(ख) ‘अतिविस्तारविस्तीर्णं न तद्वेत् चिरायुषम्’ इत्युक्त्वा भोजनं त्यक्त्वा गतः । अथ तृतीयस्य (ग) वटिकाभोजनं दत्तम् । तत्रापि पण्डितेन उक्तं,—(घ) ‘छिद्रेष्वनर्था बहुली-
भवन्ति’ । एवं ते त्रयोऽपि पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठाः लोकैः
(ङ) हस्यमानाः ततः स्थानात् स्वदेशं प्रत्यागताः ।

अथ सुवर्णमिद्धिः आह,—‘यत् त्वं (च) लोकव्यवहारम् अजानन् मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः, तत् ईदृशीम् अवस्थाम् उपगतः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘अपि शास्त्रेषु कुशलाः’ इत्यादि’ ।

तत् श्रुत्वा चक्रधर आह,—‘अहो ! अकारणमेतत्,—
सुबुद्धयोऽपि नश्यन्ति दुष्टदैवेन नाशिताः ।

स्वल्पधीरपि तस्मिंस्तु कुले नन्दति सन्ततम् ॥ ४२ ॥

(ख) अतीति ।—अतिविस्तारेण विस्तीर्णे—विस्तारयुक्तं, तद्वदाकारमित्यर्थः, यद्विज्ञेयमिति शेषः, तत् चिरायुषं—दीर्घजीवनप्रदं, न भवेत् । तद्वदाकारद्रव्यविशेषो न चिरस्थायी भवेदिति प्रकृतार्थः ।

(ग) वटिकेति ।—वटिका—कलायुक्तत पिष्टकभेदः, सा एव भोजनं—भोज्यम् ।

(घ) छिद्रेष्विति ।—छिद्रेषु—छिदयुक्तेषु, सच्छिदपिष्टकाविशेषेषु इति भावः, [छिदधातोः “स्फाथितश्चवशि—” (उणा० २ पा० १३ सू०) इत्यादना रक्-
प्रत्ययः] विपदवसरेष्विति प्रकृतार्थः । अनर्थः,—विपदः, बहुलोभवान्—विस्तारं गच्छति ।

(ङ) हस्यमानाः,—उपहस्यमानाः इत्यर्थः ।

(च) लोकव्यवहारं—लोकप्रसिद्धाचारं, “गन्तव्यं पञ्चाम् माह्वै” “नेहः शून्याटवो गच्छेत्” “अतिर्लोभा न करेव्यः” “सुहृदा हितकामाना न श्रयोति च यो वचः” इत्यादिकपमित्यर्थः, यदा,—सज्जनसम्प्रदायासङ्गं सदाचरणं, लज्जस्य चेतसः प्रथमोपासकवस्तुना स्थैर्यविधानरूपमिति यावत् । स्थितः,—गमनाश्रितः इत्यर्थः ।

सुबुद्ध इति ।—यस्मिन् कुले इति पदमलोचनीयम्, सुबुद्धयः महान्तयः अपि, दुष्टदैवेन दुष्टेन, नाशिताः चाक्रान्ता इति भावः, अश्राना विपद्यन्त इत्यर्थः, तस्मिन् कुले तस्मिन्नेव गोत्रे, “कुलं जनपदं गोत्रं समातोयगणेषाप च । भवने च तनी जीवन्”,

उक्तञ्च,—अरक्षितं तिष्ठति देवरक्षितं

सुरक्षितं देवहतं विनश्यति ।

जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः

कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४३ ॥

तथा च,—शतबुद्धिः शिरःस्थोऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रीडामि विमले जले ॥ ४४ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह,—‘कथमेतत् ?’ स आह,—

कथा ५ ।

‘कस्मिंश्चित् जलाशये शतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ मत्स्यौ निवसतः स्म । अथ तयोः एकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रतां गतः । एवं ते त्रयोऽपि कश्चित् कालं (छ) वेलायां सुभाषित-सुखम् अनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति । अथ कदाचित् (ज) तेषां गोष्ठौगतानां जालहस्तधोवराः प्रभूतैः मत्स्यैः व्यापादितः मस्तके विष्टतैः अस्तमनवेलाया तस्मिन् जलाशये समायाताः । ततः सलिलाशये दृष्ट्वा (झ) मिथः प्रोचुः,— ‘अहो ! बहुमत्स्योऽयं रुदो दृश्यते स्त्रल्पसलिलश्च, तत् प्रभाते इति मेदिनी) स्वल्पधीरपि अल्पबुद्धिरपि, अनुकुलदेव इति भावः, सन्ततं निरन्तरं, नन्दति वाञ्छितार्थनिष्ठैः सुखीभवात् इत्यर्थः, सुदेवमेव सर्वोपरि वर्धयतीति भावः ॥ ४२ ॥

अरक्षितमिति ।—१५५ पृष्ठे ३५१ सङ्गठकश्रीके व्याख्यातोऽयम् ॥ ४३ ॥

शतबुद्धिरिति ।—इ भद्रे । अथ शतबुद्धिः तदाख्यः मत्स्यः, शिरःस्थः शिरसि तिष्ठति इति तथोक्तः । [शिरः-उपपदान् व्याघातोः “सुपि ख्य.” (शान् ४ पा०) इति खः] सहस्रधीः तटमिधानो मत्स्यश्च, लम्बते लम्बमानो नीयते इत्यर्थः ; अहम् एकबुद्धिः तन्नामा मण्डूकः, विमले निर्मले, जले क्रीडामि विह्वरामि ॥ ४४ ॥

(छ) वेलाया—जलाशयतोर्व, (“वेला व्यात नीरनीरयोः” इति वैजयन्ती) ।

(ज) तेषा—निवसत्याणां, गोष्ठौगतानां—समागतानां, संलपतामित्यर्थो वा, (“गोष्ठौ समासंलपयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) जलाशये इति शेषः ।

(झ) मिथः,—परस्परम् ।

अत्र आगमिष्यामः' एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः । मत्स्याश्च विषश्च-
वदना मिथो मन्त्रं चक्रुः । ततो मण्डुक आह,—‘भोः !
शतबुद्धे ! श्रुतं धोवरोक्तं भवता ? तत् किमत्र युज्यते
कर्तुम् ? पलायनम् (ज) अवष्टम्भो वा ? यत् कर्तुं युक्तं
भवति, तत् आदिश्याताम् अद्य’ । तत् श्रुत्वा सहस्रबुद्धिः
प्रहस्य प्राह,—‘भो मित्र ! मा भैषीः, यतो वचनश्रवणमात्रा-
देव भयं न कार्यम् । उक्तञ्च,—

सर्पाणाञ्च खलानाञ्च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।

अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनदं वर्त्तते जगत् ॥ ४५ ॥

तत् तावत् तेषाम् आगमनमपि न सम्पत्स्यते, भविष्यति
वा, तर्हि त्वां बुद्धिप्रभावेण आत्मसहितं रक्षयिष्यामि ; यतः
अनेकां (ट) सलिलगतिचर्याम् अहं जानामि’ । तत् आकर्ण्य
शतबुद्धिः आह,—‘भोः ! युक्तमुक्तं भवता, सहस्रबुद्धिरेव भवान् ।
अथवा साधु इदमुच्यते,—

बुद्देर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किञ्चन ।

बुद्ध्या यतो हता नन्दास्याणक्वेनासिपाणयः ॥ ४६ ॥

(ज) अवष्टम्भः,—सम्बोध्य अवस्थितभावेनावस्थानम् इत्यर्थः, सञ्चलनसञ्च-
लानां वा ।

सर्पाणामिति ।—सर्पाणां मृगजानां, खलानां चर्माणां, तथा सर्वेषां दुष्टचेतसां
दुर्जनानाञ्च इत्यर्थः. अभिप्रायाः अभिप्रायाः. लोकनिष्ठातनेत्या इत्यर्थः, न सिध्यन्ति
न सफलता भवन्ति, तेन इदं जगत् विश्वं. [गच्छति विश्वं याति इत्यर्थे गमधातोः
“यतिगमिजुहोतीना हे च” इति वार्तिकसूत्रेण कृप्-प्रत्ययान्तो निपातनीयः] वर्त्तते
तिष्ठति, याद एवामभिप्रायः सर्व एव सिध्यति, तदा जगत् त्वरितमेव गम्यतीति
भावः ॥ ४५ ॥

(ट) सलिलगतिचर्या—सलिले—जले, गती—गमने, चर्याम्—चतुर्द्वानं,
विहरणप्रक्रियानित्यर्थः ।

बुद्धेरिति ।—लोके जगति, बुद्धिमतां बुद्धेः अनन्तम् अविषयम् इत्यर्थः, [जन्-

तत्रा च.—न यत्रास्ति गतिर्वायी रश्मीनाञ्च विवस्वतः ।

तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां मदा ॥४७॥

ततो वचनश्रवणमात्रादपि (ठ) पितृपर्यायाऽऽगतं जन्म-
स्थानं त्यक्तुं न शक्यते । उक्तञ्च,—

न तत् स्वर्गेऽपि मौख्यं स्यात् दिव्यस्पर्शनशोभने ।

कुस्थानेऽपि भवेत् पंसां जन्मनो यत्र सम्भवः ॥४८॥

तत्र कदाचिदपि गन्तव्यम् । अहं त्वां सुबुद्धिप्रभावेण
रक्षयिष्यामि' । मण्डूक आह,—‘भद्रौ ! मम तावत् एका एव
बुद्धिः पलायनपरा, तत् अहम् अन्यं जलाशयम् अद्य एव सभार्यो
यास्यामि' । एवमुक्त्वा स मण्डूको रात्रौ एव अन्यजलाशयं गतः ।
(ड) धौवरैः अपि प्रभाते आगत्य जघन्यमध्यमोत्तमजलचरा
मत्स्यकूर्ममण्डूककर्कटादयो गृह्णीताः, तौ अपि शतबुद्धिसहस्र-

पूर्वाद्गन्धारीः “घोरदृपधात्” (१।१।१८ पा०) इति ख्यतोऽपवादः अत-प्रत्ययः]
किञ्चन किमपि, वस्तु इति शेषः, नास्ति हि नाम्येव, अतः आशयेन निरख्येवापि
इति भावः, बुद्ध्या बुद्धिप्रभावेण, अस्तिपाचयः खड्गधारिणः, [पाचो अस्यो शेषां ते
इति समासे “प्रहरवाठेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति वार्तिकसूत्रेण पूर्वनिपातः]
नन्दाः नन्दवज्रोवा नव राजानः, हताः विनाशं गीताः ॥ ४६ ॥

नेति ।—यत्र बायोः पवनस्य, विवस्वतः सूर्यस्य, रश्मीनाञ्च गतिः प्रवेशः, न
अस्ति, बुद्धिमता बुद्धिः तत्रापि आशु शीघ्रं, सदा प्रविशत ॥ ४७ ॥

(ठ) पितृपर्यायाऽऽगतं—पितृकमाऽऽयातं, पितृपैतानदिकानिर्णयः ।

नेति ।—यत्र यस्मिन् स्थाने, जन्मनः सम्भवः उत्पत्तिरित्यर्थः, स्वादिति शेषः, तस्मिन्
कुस्थानेऽपि व्याधिशोकमयाटिकारचानां बाहुल्यतया सत्त्वेन कृद्देशोपीति भावः, पुंसां
यत्र मौख्यं भवेत्, दिव्यस्पर्शनशोभने दिव्यानां दिवि भवानां, स्वर्गोपायान् इत्यर्थः,
वस्तुनामिति शेषः, [दिव्यशब्दात् अवाधे यत्-प्रत्ययः] अश्वमेधेन शोभने नगोरमे, स्वर्गेऽपि
यत् मौख्यं, [सुखमेव मौख्यं, सुखशब्दात् “चतुर्वर्चादीनां स्वाधे उपसङ्गानम्” इति
वार्तिकसूत्रेण व्यञ्-प्रत्ययः] न स्यात् ॥ ४८ ॥

(ड) धौवरैः,—जालजीविभिः ।

बुद्धी सभास्यौ पलायमानौ चिरम् आत्मानं गतिविशेषविज्ञानैः
कुटिलचारेण रक्षन्तो अपि जाले पतितौ व्यापादितौ च । अथ
अपराह्णममये प्रहृष्टास्ते धीवराः स्वगृहं प्रति प्रस्थिताः ।
गुरुत्वाच्च एकेन शतबुद्धिः स्वान्यं कृतः. सहस्रबुद्धिः प्रलम्बमानो
नीयते । ततश्च (ढ) बापोकण्ठोपगतं मण्डकेन तौ तथा
नीयमानौ दृष्ट्वा अभिहिता स्वपत्नी,—‘प्रिये ! पश्य पश्य,—

शतबुद्धिः शिरस्थाऽयं लम्बते च सहस्रधीः ।

एकबुद्धिरहं भद्रे ! क्रीडामि विमले जले’ ॥ ४८ ॥

अतश्च ‘वरं बुद्धिर्न सा विद्या’ इत्यादि यत् भवता उक्तं,
तत्रेयं मे मतिः यत्, (ण) न एकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम् ।
सुवर्णमिद्धिः आह,—‘यद्यपि एतदस्ति, तथाऽपि मित्रवचनम्
अनुज्ञानोयम् । परं किं क्रियते ? निवारितोऽपि मया न
स्थितोऽतिनीच्यात् विद्याऽहङ्काराच्च । अथवा साधु इदमुच्यते,—
साधु मातुन । गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।

अपूर्वोऽयं मणिर्वेदः सम्प्राप्तं गीतलक्षणम्’ ॥ ५० ॥

चक्रधर आह,—“कथमेतत् ?” सोऽब्रवीत्,—

(ढ) बापोति ।—बाप्ताः,—दीर्घकायाः, कण्ठः,—सन्निधानं, सन्धीपमित्यर्थः,
[“कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादये” इति मेदिनी] तम् उपगतः तेन ।

शतबुद्धिरिति ।—५३६ पृष्ठे व्याख्यातोऽयं प्राक् ॥ ४८ ॥

(ण) न एकान्ते इति ।—एकान्ते—एकान्तः, केवलमेव इत्यर्थः, बुद्धिरपि न
प्रमाणं—प्रमाद्यतया गण्यते, देवस्यैव बलवत्त्वादिति भावः ।

साध्विति ।—हे मातुल । साधु भद्रमस्तु, ते इति शेषः, मया प्रोक्तोऽपि सङ्केतितो-
ऽपीत्यर्थः, गीतेन गानप्रियतया इत्यर्थः, [“हेतौ” (२।१।२३ पा०) इति हेत्वर्थे
द्वितीया] न स्थितः न निवृत्तः, न तून्वीमानोरित्यर्थः, तेन बहः. क्षेत्रपतिमेति शेषः ;
अथं गलदेश्च, अपूर्वो मणिः सदृशमिति भावः, गीतलक्षणं गीतलक्षणं चिह्नं,
पुरस्कारभूतमिति भावः, [“लक्षणं नास्ति चिह्ने च” इति मेदिनी] सम्प्राप्तं लब्धम् ;
श्रीके यथा मधुरसङ्गीतश्रवणेन परिगुष्टा. केचित् गानवाद्य चमिन्नानपदवादिभं

कथा ६ ।

‘कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने उद्धतो नाम गर्दभः प्रतिवसति स्म । स सदैव रजकगृहे भारोद्धहनं कृत्वा रात्रौ स्वेच्छया पर्यटति, ततः प्रत्यूषे बन्धनभयात् स्वयमेव रजकगृहम् आयाति । रजकोऽपि ततस्तं बन्धनेन नियुनक्ति । अथ तस्य रात्रौ पर्यटतः क्षेत्वाणि कदाचित् शृगालेन सह मैत्री सञ्जाता । स च (त) पीवरत्वात् वृतिभङ्गं कृत्वा कर्कटिकाक्षेत्रे शृगाल-सहितः प्रविशति । एवं तौ यदृच्छया (य) चिर्भटिकाभक्षणं कृत्वा प्रत्यहं प्रत्यूषे स्वस्थानं व्रजतः ।

अथ कदाचित् तेन मदाहतेन राममेन क्षेत्रमध्यस्थितेन शृगालोऽभिहितः,—‘भो भगिनीसुन ! पश्य पश्य ॥ अतीव निर्मला रजनी ; तदहं गीतं करिष्यामि ; तत् कथय (ट) कतमेन रागेण करोमि ?’ स आह,—‘माम ! किमनेन वृथा (ध) अनर्थप्रचालनेन ? यतः चौरकर्मप्रवृत्तौ आवाम् ; निभृतैश्च चौरजारेः अत्र स्थातव्यम् । उक्तञ्च,—

प्रयच्छन्ति, तथा तत्त्वभाव चेवपातरिदमुदूखलनिर्मात भावः । सम्प्राप्तः गीतलक्ष्यः इति पाठो युक्तः, गीतलक्ष्यः सम्प्राप्तः अयमपूर्वं भविष्यत् इति तदर्थः ॥ ५० ॥

(त) पीवरत्वात्—मृगकायत्वात्, [‘पा पाने’ इति धातोः “किंवरकृत्वरपीवर-पीवर—”(छां० ३ पा० १ सू०) इत्यादिना ष्वरच्-प्रत्ययः, निपातनाटोकारागमश्च । पीवरस्य भावः “तस्य भावस्त्वत्तस्यो” (५।१।११८ पा०) इति ल्-प्रत्ययात् पीवरत्वं, तस्मात्] । इति भङ्ग—वृथाशब्दाद्विज्ञतप्राचीरमेवम् । कर्कटिकाक्षेत्रे—कर्कटिका नाम फलविशेषः, (“कर्कट्” इति वङ्गभाषा) तस्याः क्षेत्रे, चिर्भट्टीभूमौ इति यावत् ।

(ध) चिर्भट्टिकाभक्षणम्—कर्कटिकाभोजनम् ।

(ट) कतमेन—वङ्ग रागेण केन, [“वा वङ्गनां जातिरन्यत्रो उतमच्” (५।१।८२ पा०) इति किञ्चिदात् उतमच्-प्रत्ययं सिद्धम्] । रागेण—गान्धारादिसुरगामेण, (“रागस्तु गान्धार्यो ह्योदितारिषः । त्रेधादावनुगामे च गान्धारादौ वृषेऽपि च ॥” इति मेदिनी) ।

(य) अनर्थप्रचालनेन—प्रचालना—विपदा, प्रचालनं—वृद्धम्, आह्वय

कासयुक्तस्त्वजेत् चोर्थं निद्रालुयेत् स पुंसलीम् ।

जिह्वालौख्यं वजाऽऽक्रान्ता जौवितं योऽत्र वाञ्छति ॥ ५१ ॥

अपरं, त्वदौयं गौतं न मधुरस्वरं, (न) शङ्खशब्दानुकारं दूरादपि श्रूयते । अत्र चेन्न रक्षापुरुषाः सन्ति ; तं उत्थाय बध्नं बन्धं वा करिष्यन्ति ; तत् भक्षय तावत् (प) असृतमयोः चर्मटीः, मा त्वम् अत्र गौतव्यापारपरो भव' । तत् श्रुत्वा रामभ आह,— 'भोः ! वनाश्रयत्वात् त्वं गौतरसं न वेत्सि ; तेन एतत् ब्रवीषि । उक्तञ्च,—शरत्तज्ज्योत्स्नाहते दूरं तमसि प्रियसन्निधौ ।

धन्यानां विशति श्रोत्रे गौतमङ्कारजा सुधा' ॥ ५२ ॥

आनयनमित्यत्र, सम्बन्धमिति यावत्, तेन । निश्चयः,—निःशब्दे, चौरजारे,—तत्करोपपत्तिमित्यर्थः । अत्र—संसारः ।

कासेत ।—अत्र संसारं, यः जौवितं वाञ्छति अभिप्रेषति, स कासयुक्तः कास-
योगाक्रान्तयत्, चोर्थेन, निद्रालुयेत् निद्रालुरयत् [निद्रालुरिति निपुर्वकान्त
टाभातो "स्पृष्टिष्टिपतिदयिनिद्रातन्दायद्वाभ्य चाल्प" (३।२।१५८ पा०) इति
भूवेण शोषार्थे चाल्प-प्रत्ययः] पुंसली कल्पटा, प्रच्छन्नकामुकौमित्यर्थः, "वस्त्री" इति
वङ्गभाषा, [पुंसः,—भर्त्सनवाश्रयत्, अस्मिन्—पुरुषान्तरं गच्छति इति चल्पाभातोः
पचाटिवाटच्, ततः पञ्चम्यञ्चान्त "निटोराटिभ्यश्च" (३।१।४१ पा०) इति ख्रिया
ऊष्-प्रत्ययः । "पुंसली धर्षिणो बन्धक्यमती कल्पटेत्वरो । स्त्रैरिणो पायुला च
भान्" इत्यमरः] ; तथा वजाऽऽक्रान्ताः योगो चेत्, जिह्वालौख्यं रसनाचाचण्ड्य,
लोभमिति यावत्, त्यजेत् त्यजतः ; चोर्थे प्रवृत्ते यदि तदानीं कासोपक्रान्तः
स्यात्, तदा गृह्यन्त्य निद्राभङ्गेन मङ्गान् चनर्थः स्यात्, निद्रालुरयत् जारकर्मण्य
सुर्थोद्विष्टमन्त्रवे सति मङ्गाननर्थं स्यात्, तथा रोमसस्य कामान् आहारव्यतिक्रमे
तद्वद्वा खल्युराप सन्धवेदिनि भावः ॥ ५१ ॥

(न) शङ्कति ।—शङ्खशब्दम् अशुक्रोतीति तादृशं, शङ्खध्वनिसद्व्यमित्यर्थः,
शङ्कमिति यावत् ।

(प) असृतमयोः,—पौष्ट्यरूपाः, सुरसाः इति यावत् ।

अरज्योत्स्नाहते ।—तमसि तिग्मरे, दूरम् अन्तर्धे यथा तथा, अरदि वा ज्योत्स्ना
अन्तातपः, अन्तःकरिणः इत्यर्थः, [ज्योतिरन्त्यस्थामिति ज्योतिःशब्दान् "ज्योत्स्ना-
सन्निधौ"—(५।२।११४ पा०) इत्यादिना निपातनात् न-प्रत्ययः, उपधासोपच ।

शृगाल आह,—‘माम् ! अस्ति एतत्, परं न वेक्षि त्वं गीतं,
केवलम् (फ) उन्नदसि ; तत् किं तेन स्वार्थभ्रंशकेन ?’ रासभ
आह,—‘धिक् धिक् मूर्ख ! किमहं न जानामि गीतम् !! तत्
यथा (ब) तस्य भेदाः, शृणु,—

सप्त स्वरास्त्रयो यामा मूर्च्छनाद्यैकविंशतिः ।

तालास्त्र्येकोनपञ्चाशत् तिस्रा मात्रा लयास्त्रयः ॥ ५३ ॥

स्थानत्रयं यतिपञ्च षड्वास्यानि रमा नव ।

रागाः षट्त्रिंशतिर्भाषास्त्रिंशत् ततः स्मृताः ॥ ५४ ॥

पञ्चाशोत्यधिकं श्लोतहोताङ्गानां शतं स्मृतम् ।

स्वयमेव पुरा प्रोक्तं भरतेन सुतः परम् ॥ ५५ ॥

“ज्योत्स्ना चन्द्रातपेऽपि स्यात् ज्योत्स्नायुक्तमिदं स्मृता” इति भेदिनी] तथा इति
नाशिते सति, प्रियसन्निधौ प्रेमाप्यदजनसमीपे, गीतस्य ऊङ्कारः स्वनः, तस्मात्
जाना उद्गता, सुधा चवतं, चन्दाणां पुण्यभाजानि च, [धन सत्त्वा इति धनशब्दान्
“धनगणं लब्ध्वा” (४।४।८४ पा०) इति शत-प्रत्ययः] श्रोत्रे कर्णविपरि, विंशतिः ;
अष्टतपुण्यसम्पदा न क्षणं सङ्गीतरमात्माहः सम्भवतीति भावः ॥ ५२ ॥

(फ) उन्नदसि—उच्चैः शब्दायसे । तेन—गीतस्यापारिणेत्यर्थः । स्वार्थभ्रंशकेन
—स्वकार्यभ्रान्तना ।

(ब) तस्य—गीतस्य । भेदाः,—प्रकाराः ।

सप्तत्यादि ।—स्वराः निषादादयः, सप्त, (“निषादधर्मगान्धार-वदजनमध्यमधैवताः ।
पञ्चमचेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥” इत्यमरः) यामाः तयः,—“यथा
कटुन्निनः सर्वेऽप्येकीभूता भवन्ति हि । तथा स्वराणां सन्दाहो याम इत्यभिधीयते ॥
वदजनयामो भवेदादौ मध्यमयाम एव च । निषादयाम इत्येतत् यामत्रयमुदाहृतम् ॥”
इति । एकविंशतिः मूर्च्छनाः स्वराणाम् चारोहावरोहक्रमभेदाः, “क्रमात् स्वराणां
समानामारोह्यावरोहणम् । सा मूर्च्छेत्युच्यते यामस्या एताः सप्त सप्त च ॥” इत्युक्तेः ।
तालासु एकोनपञ्चाशत् । नामाः तिस्रः । लयाः त्रयः । स्थानानाम् सहास्रादीनां,
नवम् । यतीनां विरामाणां, पञ्च स्थानानि । चास्यानि मुखानि, षट् । रसाः
शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानन्दवीरमहाहृतवत्सवाख्याः, नव । रागाः षट्त्रिंशतिः ।
शतः भावाः चत्वारिंशत् स्मृताः, एतद्भि गीतस्य शङ्कानां पञ्चाशोत्यधिकं शतं स्मृतम् ।

नान्यङ्गीतात् प्रियं लोके देवानामपि दृश्यते ।

शुक्लसायुस्वराज्ञादात् त्राचं जपाह रावणः ॥ ५६ ॥

तत् कथं भगिनौसुत ! माम् अनभिज्ञं वदन् निवारयसि ?

शृगाल आह,—‘माम् । यदि एवं, तदहं तावत् वृतेः हारस्थितः
क्षेत्रपालम् अवलोकयामि, त्वं पुनः स्वेच्छया गौतं कुरु’ । तथा
अनुष्ठिते (भ) रासभरटनम् आकर्ण्य क्षेत्रपः क्रोधात् दन्तान्
घर्षयन् प्रधावितः ; ततो यावत् तेन रासभो दृष्टः, तावत्
क्षगुडप्रहारैः तथा आहतः, यथा प्रताडितो भूपृष्ठे पतितः ।
ततश्च सच्छिद्रम् (म) उदूखलं तस्य गले बद्धा क्षेत्रपालः प्रसुप्तः ।
रासभोऽपि स्वजातिस्वभावात् गतवेदनः क्षणेन अभ्युत्थितः ।

उक्तञ्च,—सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।

मुहूर्त्तात् परतो न स्यात् प्रहारजनिता व्यथा ॥ ५७ ॥

* ततः तमेव उदूखलम् आदाय वृतिं चूर्णयित्वा पलायितुम्

पुरा भरतेन नाट्यशास्त्रपणेना तटाख्येन मुनिना, व्यथमेव श्रुते. वेदस्य, परम् उत्कृष्टं,
सारांशमित्यर्थः, एतत् गौताहमिति श्रियः, प्रीत्यम् । लोके जनति. देवानामपि गौतात्
चान्यत् प्रियं प्रीतिकरं, न दृश्यते, तथा हि, रावणः शुक्लाः कठिनतपस्वरथात् नीरसाः,
सायवः सृष्टादिराजासभेदा यत्नं तस्मात्तत्त्व, शरीरेभ्य इत्यर्थः, यः स्वरः स्तुत्यार्थे कण्ठ-
धनिविशेषः इत्यर्थः, यथा,—शुक्लाः नीरसाः, यः सायवः सायुजस्य. बोधात्तन्त्रा इत्यर्थः,
तासां स्वरः तन्त्रात्त्वधनिविशेषाः इत्यर्थः, बोधावादनपूर्वकस्मृतिगौतानीति यावत्,
तेन तेषां आज्ञादात् आनन्दान्, आनन्दजननादिति भावः, त्राचं निबोधम्, [त्रीणि
चत्वीणि यत्नं तं “बहुव्रीहौ सकृत्पक्षौ व्याकृतात् षष्” (५।४।११३ पा०) इति सूत्रेण
षष्] जपाह षष्ठीवकारः, स्मृतिसूचकमङ्गीतेन चरं प्रीत्यमानासेति भावः ॥५६—५६॥
(भ) रासभरटनं—गर्दभचौल्लारम् । क्षेत्रपः,—क्षेत्रस्थानी । घर्षयन्—
दन्तघ्नित्वर्थः, (“दोतं किङ्कनिष्ठं” इति षष्ठाभाषा) ।

(म) उदूखलं—धान्यादिकण्ठनसाधनं काष्ठमयं पात्रम् । तस्य—रासभस्य ।

सारमेयस्येति ।—सारमेयस्य कुङ्कुमस्य, चन्द्रस्य विशेषतः रासभस्य गर्दभस्य च,
प्रहारजनिता व्यथा मुहूर्त्तात् परतः चक्षात् परं, न ज्ञात् न तिष्ठेत् ॥ ५७ ॥

आरब्धः । अत्रान्तरे शृगानोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सखितम्
आह,—‘साधु मातुल ! गीतेन’ इत्यादि ।

तत् भवानपि मया वाक्येमाणोऽपि (य) न स्थितः । अथवा
साधु इदमुच्यते,—

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।

• स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः’ ॥ ५८ ॥

अक्रधर आह,—‘कथमेतत् ?’ सोऽब्रवीत्,—

कथा ७ ।

‘कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने मन्थरको नाम (१) कौलिकः
प्रतिवर्तते स्म । तस्य कदाचित् (२) पट्टकर्माणि कुर्वतः
सर्वपट्टकर्मकाष्ठानि भग्नानि । ततः स कुठारम् आदाय
वने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतटं यावत् भ्रमन् प्रयातः,
तावत् तत्र शिंशपापादपस्तेन दृष्टः । ततः चिन्तितवान्,—
‘महान् अयं वृक्षो दृश्यते ; तदनेन (३) कर्त्तितेन प्रभूतानि
पट्टकर्मोपकरणानि भविष्यन्ति’ इति अवधार्य तस्योपरि
कुठारमुत्क्षिप्तवान् । अथ तत्र वृक्षे कश्चित् (४) व्यन्तरः
समाश्रित आसीत् ; तेन अभिहितं,—‘भोः ! मदाश्रयोऽयं

(१) न स्थितः,—एवमास्तावथा अथनमनाम इत्यतः, मन वाक्य न सुत-
वार्त्तात् भावः ।

वर्त्तते ।—यस्य स्वयम् आत्मना, आत्मन इत्यर्थः, प्रज्ञा दुर्लभा, नास्ति, यस्य
निचोक्तं वस्तुवाक्यं, न करोति, स एव मन्थरकौलिको यथा मन्थरास्यतनुवाच-
वदित्यर्थः, निधनं नाश, याति प्राप्नोति ॥ ५८ ॥

(१) कौलिकः,—तन्नामकः ।

(२) पट्टकर्माणि—वस्त्रवसनकार्याणि । सर्वेति ।—सर्वानि पट्टकर्मकाष्ठानि
—वस्त्रवसनयन्त्रादयः ।

(३) कर्त्तितेन—सृष्टितेन ।

(४) व्यन्तरः,—अशौचवशजितसम्पन्नदेवशीनिविशेषः । मदाश्रयः,—मनावाचः ।

पादपः सर्वथा रक्षणीयः, यतोऽहम् अत्र महासौख्येन तिष्ठामि समुद्रकञ्जोलस्पर्शनात् शीतवायुना आप्यायितः' । कौलिक आह,—‘भोः ! किमहं करोमि ? (ष) दाह-सामग्रीं विना मे कुटुम्बकदम्बं बुभुक्षया पीब्यते ; तस्मात् अन्यत्र शौचं गम्यताम्, अहम् एनं कर्त्तयिष्यामि’ । व्यन्तर आह,—‘भोः ! (स) तुष्टः तव अहम् ; तत् प्रार्थ्यताम् अभौष्टं किञ्चित्, रक्षेनं पादपम्’ इति । कौलिक आह,—‘यदि एवं, तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्याञ्च पृष्ट्वा आगमिष्यामि, ततः त्वया देयम्’ ।

अथ ‘तथा’ इति प्रतिज्ञाते व्यन्तरेण, स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः यावत् अग्रे गच्छति, तावत् ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं नापितम् अपश्यत् । ततस्तस्य व्यन्तरवाक्यं निवृट्ट-यामास यत्,—‘अहो मित्र ! मम कश्चित् व्यन्तरः मित्रः : तत् कथय, किं प्रार्थये ? अहं त्वां प्रष्टुम् आगतः’ । नापित आह,—‘भद्र ! यद्वि एवं, तत् राज्ञ्यं प्राथय, येन त्वं राजा भवामि, अहञ्च त्वन्मित्रः । हो अपि इह सुखमनुभूय परलोक-सुखम् अनुभवावः । उक्तञ्च,—

राजा दानपरो नित्यामिह कीर्त्तिमवाप्य च ।

तत्प्रभावात् पुनः स्वर्गं स्पृहते त्रिदशैः सह’ ॥ ५८ ॥

पादपः.—दाहः । समुद्रेति ।—समुद्रकञ्जोलानां—सागरतरङ्गाणां, स्पर्शनात्—सम्पर्कादित्यर्थः । आप्यायितः,—पीयतः ।

(ष) दाहसामग्रीं—काष्ठमद्योपकरणम् । कुटुम्बकदम्ब—परिजनवर्गः । बुभुक्षया—बुधया ।

(स) तुष्टः,—पीतः ।

राजेति ।—नित्यं सतत, दानपरोः त्यागशीलः, राजा इह संसारी, कीर्त्तिं ययः, अवाप्य स्वर्गा, तत्प्रभावात् तस्य दानस्य सादरम्यात्, पुनः स्वर्गं त्रिदशैः देवैः, [त्रिः तृतीया सौवनाख्या दशा सदा देवान् ; यथा,—निर्दशं परिनाचनेषामिति “सहस्रवा-

कौलिक आह,—‘अस्ति एतत् परं, तथाऽपि गृहिणीं पृच्छामि’ । स आह,—‘भद्र ! शास्त्रविरुद्धमेतत्, यत् स्त्रिया सह मन्त्रः ; यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति । उक्तञ्च,—

भोजनाच्छादने दद्यात् ऋतुकाले च सङ्गमम् ।

भूषणाद्यञ्च नारोणां न ताभिर्मन्त्रयेत् सुधीः ॥ ६० ॥

यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्राप्रशासितः ।

तत् गृहं चयमायाति भार्गवो ह्रीदमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

तावत् स्यात् सुप्रसन्नाऽऽस्यस्तावत् गुरुजने रतिः ।

पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ६२ ॥

इत्यथा— (२।२।२५ पा०) इत्यादिना बहुव्रीहिः, “बहुव्रीहौ सङ्गाय—” (५।४।०२ पा०) इत्यादिना उच् । कैचित्तु,—‘त्रीन् तापान् दमन्ति इति’ “दन्त्र दमने” इत्यस्मात् मूलविभुजादित्वात् क-प्रत्यये सिक्तमिति मन्यन्ते । “अमरा निजंरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः” इत्यमरः] सङ्ग अर्हते देवानां प्रतिस्पर्द्धा भवति इत्यर्थः, दानादीनां स्तर्नादिषाधकत्वात् तेषाञ्च विपत्तमूलकत्वात् राजपदमेव प्रार्थयितव्यमिति भावः ॥ ५८ ॥

भोजनेति ।—सुधीः पण्डितो जनः, [सु सुष्ठु, ध्यायति चिन्तयति इति सुधीः, सुपूर्वभात् “अ चिन्तायाम्” इत्यस्मात् “ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च” (वा०) इति क्तिप् सम्प्रसारणञ्च । “विद्वान् विपश्चित् द्वावञ्च सन् सुधीः कौविदो बुधः । ... पण्डितः कविः” इत्यमरः] नारोणां भोजनाच्छादने अन्नवस्त्रं, भूषणाद्यञ्च अलङ्कारादिकञ्च, दद्यात्, ऋतुकाले रजःप्रवर्तिसमये च, रजोदशं गतं त्रिदिनानन्तरमिति भावः, सङ्गमं, कुर्व्यात् इति शेषः, किन्तु ताभिः सङ्गं न मन्येत न मन्त्रया कुर्व्यात् ॥ ६० ॥

ववेति ।—यत्र स्त्री मन्त्रयादायिनोति भावः, यत्र कितवः धूर्तः, वचञ्च भ्रति यावत्, (“कितवो धूर्तवस्त्रो वचके कनकाह्वय” इति विश्वः) वसतीति शेषः, यत्र बालश्च अप्रशासितः अदमितः, तिष्ठतीति शेषः, हि नूनं, तत् गृहं चयं ध्वंसकं आयातं प्राप्नोति, इदं भार्गवः भृगुतमघः शुकः, [भृगोरपत्न्यामिति भृगुशब्दान् “ऋष्यश्वकश्चिकुषश्च” (४।१।११४ पा०) इत्यण् । “भार्गवो नजधन्विनाः । शुक परशुरामं च” इति मेदिनी] अब्रवीत् । [“बालो यत्र प्रशासिता” इति पाठे—प्रशासिता प्रशासकः, इत्येवं व्याख्येयम्] ॥ ६१ ॥

तावदिति ।—पुरुषः यावत् रहः निजंने, योषितां वचः न शृणोति स्त्रियाः

एताः स्वार्थपरा नार्थः केवलं स्वसुखे रताः ।

न तासां वल्लभः कोऽपि सुतोऽपि स्वसुखं विना' ॥ ६३ ॥

कौलिक आह,—‘तथाऽपि प्रष्टव्या सा मया, यतः पतिव्रता सा । अपरं, ताम् अपृष्ट्वा अहं न किञ्चित् करोमि’ । एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा ताम् उवाच,—‘प्रिये ! अद्य अस्माकं कश्चित् व्यन्तरः सिद्धः, स वाञ्छितं प्रयच्छति, तदहं त्वां प्रष्टुम् आगतः, कथय, किं प्रार्थये ? एष तावत् मम मित्रं नापितो वदति एवं यत्, ‘राज्यं प्रार्थयस्व’ इति’ । सा आह,—‘आर्यपुत्र ! का मतिर्नापितानाम् ! तत् न कार्यं तद्वचः । उक्तञ्च,—

चारणैर्वन्दिभिर्नैर्नापितैर्बालकैस्तथा ।

न मन्त्रं मतिमान् कुर्यात् साहं भिक्षुभिरिव च ॥ ६४ ॥

गुप्तोपदेशेन न वल्लभोऽर्थः, तावत् सुप्रसन्नम् आर्यं सुखं अस्य तादृशः स्यात्, तावच्च अल्प गुणने पित्रादी, रतिः चतुरार्यः, भक्तिरिति यावत्, तिष्ठतीति शेषः ; रमणी-मन्त्रपरिचाहितस्तु पोष्यवर्गे कुपोष्यं मत्वा सदा पेशकमभोरमुखः गुर्वादी भक्तिशून्यश्च दृश्यते इति तात्पर्यम् ॥ ६२ ॥

एता इति ।—एताः नार्थः केवलं स्वार्थपराः स्वकार्यसाधनपरायणाः, अल्प आत्मनः, सुखे रताश्च, भवन्तीति शेषः, स्वसुखम् आत्मसुखं विना, कोऽपि जनः, तासां नारोणा, वल्लभः प्रियः, दयित इति यावत्, [“वल्लभ संवरणे” इति वल्लभातोः “रासिर्बल्लभ्याश्च” (उपा० ३ पा० १२५ सू०) इत्यमर-प्रत्ययः । “वल्लभो दायने-ऽप्येवं सल्लभश्चतुरङ्गमे” इति विश्वः] न, किं वदुना ? सुतोऽपि पुत्रोऽपि, न वल्लभ इत्यनुषङ्गः ॥ ६३ ॥

चारणैरिति ।—मतिमान् बुद्धिमान् जनः, चारणैः गट्टगतिभिः कुशीलवैरित्यर्थः, [चण्डवन्ति कौर्त्तिम् इति चरधातोः विजन्तात् “गन्दिर्गण्डपचादिभ्या ल्युप्” इत्यमरः] (३।१।१५ पा०) इति ल्युः । “चारणान्तु कुशीलवाः” इत्यमरः । वन्दिभिः स्नात-पाठकैः, [वन्दन्ते स्तुवन्ति इति वदिधातोः यडादित्वात् “गन्दिर्गण्ड—” इत्यादिना चिनिः । “वन्दिनः स्तुतिपाठकाः” इत्यमरः] गौषैः सुद्रेः, नापिते, बालकैः सखा भिक्षुभिश्च याचकैश्च, [भिक्षुधातोः “सनाशंसामिश्च चः” (३।२।१६ पा०) इति च-प्रत्ययः] साहं सह, मन्त्रं न कुर्यादेव, प्रकाशमौख्येतिभिर्भाष्यः ॥ ६४ ॥

अपरं, महती (६) क्लेशपरम्परा एषा राज्यस्थितिः,
सन्धिवियद्वयानाऽऽमनसंश्रयद्वैधीभावादिभिः कदाचित् पुरुषस्य
सुखं न प्रयच्छतीति । यतः,—

(६) क्लेशपरम्परा—क्लेशविषयः, दुःखानुवाञ्छनी इत्यर्थः । राज्यस्थितिः,—
राज्यपालनम् । सन्धोति ।—सन्धिः,—बलवता विगृहीतेन वृषेण स्वशक्तिपूरणात्
काक्षातिबाधनायै कृतेन पञ्चवन्धेन सन्धोतनम् , विग्रहः,—पृथक् , यान्—बलवीर्य-
सम्पन्नस्य विजिगीषोः शत्रुं प्रति यात्रा . आसनम्—परिविजिगीषोः परस्परतुल्य-
शक्तिमत्त्वात् आक्रमणानन्तरमुपेक्षया अवस्थानं . निघ्नः प्रतिबद्धशस्त्रोः कालप्रतीक्षया
तूष्णीमवस्थानमिति यावत् , संश्रयः,—बलिना व्यदेष्टात् निष्काशमानस्य प्रतीकारा-
समर्थस्य च तस्यात् शत्रोः बलवतः आश्रयश्चम् ; द्वैधीभावः—बलवतोर्द्वयोः शत्रोः
समीपे 'इदं राज्यमिदं तवाधीनं' इत्येवमुभयोरेव परस्परज्ञाततत्त्वयोः काक्षाच्चिद-
क्षिततया वाचा आत्मसमर्पणपूर्वकं दुर्गाग्रयणवस्थानमित्यर्थः , अनाग्रयणश्रयः,—यत्र
पञ्चस्य काक्षश्चतुर्विधः प्रयोजनवशात् ह्योपसर्गोक्तयोः कश्चिन् गोलके सत्ता इति
कैश्चिदपि निषेधं न शक्यते . तथा प्रयोजनवशात् उभयोरेव शत्रोः अपरतया
अवस्थितवस्थानम् इति . बलवति शत्रौ केवलं कापट्येन वाचिकमात्मसमर्पणं
कृत्वा अनाग्रयणभावेनावस्थानमिति वा , बलवता शत्रया , 'अथं मयि आत्मानं समर्पय
समर्पितवान् ? उत वाद्यावेव केवलम् आत्मानं समर्पितवान् इति वदात्'
एतत् यथा न ज्ञात् शत्रुत्वं , तथा कृत्वा क्लिप्तम् अवस्थानमिति श्रयम् , स च द्वैधी-
भावः द्विविधः,—एकः स्वतन्त्र , परतन्त्रस्यान्वः , तथा स्वतन्त्र , उत्क्रांतिश्च ; परतन्त्रम्—
य . प्रविधि परिविजिगीषोर्द्वैधीभावोरेव सकाशात् वेतवनादद्वान् काक्षाच्चिदक्षित-
भावेन उभयपक्षेव वर्तने , न परकर्मप्रधानत्वात् परतन्त्रः . तदादिभिः,—तत्प्रवृत्तिभिः ।
वाङ्मयमुक्ते कामन्दकीये श्रुत्या,—'बलिना विगृहीतः सन् वृषोऽन्यप्रतिक्रियः' ।
आपन्नः सन्धिमन्त्रिच्छन् कुर्याच्च काक्षयापनम् ॥" "अमर्षोऽपि गृहीतानां सन्धिसुलभ-
चेतसान् । परस्परपक्षारंश्च पुंसां भवति विग्रहः ॥ आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी
पीड्यमानः परंश्च वा । देशकालवन्धोपेतः प्रारभेतेव विग्रहम् ॥" "उत्क्रांतबलवीर्यस्य
विजिगीषोर्जयैविविधः । गुणानुरक्तप्रकृतया वा यानमिति श्रुतम् ॥" "परस्परस्य
सामर्थ्याविज्ञातादासनं श्रुतम् । अरय विजिगीषाश्च—॥" "बलिनोर्द्वैधीभावोर्द्व्ये
वाचाऽऽत्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तते काक्षाच्चिदक्षितः ॥ द्वैधीभावो द्विधा
मीक्षते . स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः । स्वतन्त्र उत्क्रांतिश्च य . सादृश्यवर्तनः ॥" "उच्छिद्यमानो

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेकस्तदेव याति व्यसनेषु बुद्धिः ।

घटा नृपाणामभिषेककाले सङ्घात्सैवापटमुद्भिरन्ति ॥ ६५ ॥

तथा च, —रामस्य व्रजनं वने निवसनं पाण्डोः सुतानां वनं

वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात् परिभ्रंशनम् ।

सौदासं तदवस्थमर्जुनबध सञ्चिन्त्य लङ्केश्वरं

दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं तस्मात् तत् वाञ्छयेत् ॥ ६६ ॥

यदर्थं भ्रातरः पुत्रा अपि वाञ्छन्ति ये निजाः ।

बधं राज्यकृतां राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्त्वजेत् ॥ ६७ ॥

बन्धिना निवृत्तावप्रतिक्रियः । कृत्वाङ्कतं सन्ध्यायामाश्रयेत् बन्धोत्कटम् ॥” इति ।

एषाच बहवो भेदा विस्तरमवाप्ताम उल्लिखिताः, जिज्ञासुभिः तत्रैव अनुसन्धेयाः ।

यदेवेति ।—६५६ पृष्ठ व्याख्यातः । पाठान्तरत्वात् अत्रायं विशेषः,—याति गच्छति, व्यसनिरता भवति इत्यर्थः, वनवादिषु कामक्रोधादिषु दोषेषु वा नृपाणां बुद्धिरासज्यते इति निष्कर्षः । अथसा वदैव यदेव अस्मासि उद्भिरन्ति, तदैव इत्यर्थः, आपदनापि उद्भिरन्ति ॥ ६५ ॥

रामस्येति ।—रामस्य दाशरथेय इति शब्दतः, व्रजनं प्रयाणं, निर्वोचनमित्यर्थः, तथा वने निवसनम्, अवस्थानम्, अतुर्दशवर्षमिति शब्दतः, सौदासं कन्यापदा-पराज्यं मृत्युर्गमोदराजविशेषः, तदवस्थं गुरोरभिप्रायात् राजनस्योनित्वापन्नमिति भावः, तथा अर्जुनबधं कर्णवीर्यार्जुननिधनं, पराशरामेति भावः, तथा लङ्केश्वरं रावणम्, राज्यकृते राज्याय, विडम्बनगतं प्राप्तविडम्बनम्, अनुभूतकेशमित्यर्थः, सञ्चिन्त्य संश्रुत्य, दृष्ट्वा च, पुराणादौ इति भावः, प्राप्तप्रवोधाऽभुर्दिति शेषः, तस्मात् राज्यस्य विडम्बनङ्कतत्वात्, तत् राज्यं न वाञ्छयेत् न कामयेत्, बुद्धिमानिति शेषः । अवशिष्टे ४७० पृष्ठे व्याख्यातः ॥ ६६ ॥

यदर्थमिति ।—ये निजा स्वकीयाः भ्रातरः भोदराः इत्यर्थः, तथा ये च पुत्राः, ते अपि यदर्थं राज्यं राज्यकृते, राज्यकृता राज्यं प्राप्तयता, राज्ञा [“कर्तृकर्मणोः कृति” (२।१।६५ पा०) इति कर्मणि वडौ] बधं निवहनं, [वृन्धातोः “वृन्धय वधः” (३।१।७६ पा०) इति भावे अप्, वधादेशश्च, पठं,—वञ्चयि, वधा—घातः ।] वाञ्छन्ति प्राप्नोत्यते, तत् राज्यं दूरतः दूरे स्थित्वा, त्यजेत् परितरेत्, परममोतिमन्तो बन्धोऽपि यदर्थं ब्रह्मणो भवन्ति, तत् न त्यजेदिति भावः ॥ ६७ ॥

कौलिक आह,—‘सत्यमुक्तं भवत्या ; तत् कथय, किं प्रार्थये ?’ सा आह,—‘त्वं तावदेकं (क) पटं नित्यमेव निष्पादयसि, तेन सर्वा व्ययशुद्धिः सम्पद्यते । इदानीं त्वम् आत्मनोऽन्यत् बाहुयुगलं द्वितीयं शिरस्य याचस्व, येन पटद्वयं सम्पादयसि (ख) पुरतः पृष्ठतश्च । एकस्य मूख्येन गृहे यथापूर्वं व्ययं सम्पादयिष्यसि, द्वितीयस्य मूख्येन (ग) विशेषकृत्यानि करिष्यसि, एवं सौख्येन स्वजातिमध्ये (घ) श्लाघ्यमानस्य कालो यास्यति, लोकद्वयस्य च उपार्जना भविष्यति’ । साऽपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः प्राह,—‘साधु पतिव्रत ! साधु, युक्तमुक्तं भवत्या ; तदेवं करिष्यामि, एष मे निश्चयः’ । ततोऽसौ गत्वा व्यन्तरं प्रार्थयाञ्चक्रे,—‘भोः ! यदि मम ईप्सितं प्रयच्छसि, तत् देहि मे द्वितीयं बाहुयुगलं शिरस्य’ । एवम् अभिहिते तत्क्षणादेव द्विशिराः चतुर्बाहुश्च सञ्जातः । ततो हृष्टमना यावत् गृहम् आगच्छति, तावत् लोकैः ‘राक्षसोऽयम्’ इति मन्यमानैः लगुडपाषाणप्रहारैः ताडितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘यस्य नास्त्यस्य प्रज्ञा’ इत्यादि’ ।

चक्रधरः आह,—‘भोः ! सत्यमेतत्, सर्वाऽपि जनः (ङ) अश्रद्धेयमाशापिशचिकां प्राप्य हास्यपदवीं याति । अथवा साधु इदमुच्यते कनापि,—

(क) पटं—वस्त्रम् । निष्पादयसि—वयसि इत्यत्र ; व्ययशुद्धिः,—व्ययनिर्वाहः ।

(ख) पुरतः,—समक्षम् । पृष्ठतः,—पश्चाद्भागे ।

(ग) विशेषकृत्यानि—दानादीनि फलाधिकानि कार्यान्वीत्यर्थः ।

(घ) श्लाघ्यमानस्य—प्रशस्तमानस्य । लोकद्वयस्य—ऐहिकपारमिहिकद्वयस्य ।

उपार्जना—सम्वाधनम् ।

(ङ) अश्रद्धेयां—अज्ञानिनी, पृच्छामित्यर्थः, आशापिशचिका—हत्यादिपिशीं पिशाचीम् ।

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।

स एव पाण्डुरः श्रुते सोमशर्मपिता यथा' ॥ ६८ ॥

सुवर्णसिद्धिः आह, — 'कथमेतत् ?' सोऽब्रवीत्,—

कथा ८ ।

‘कस्मिंश्चित् नगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः
प्रतिवसति स्म ; तेन भिक्षाऽर्जितैः (च) शक्तुभिः भुक्तशेषैः कलसः
सम्पूरितः । तच्च घट (छ) नागदन्ते अवलम्ब्य तस्मै अध-
स्तात् खट्वां निधाय सततम् एकदृष्ट्या तम् अवलोकयति । अथ
कदाचित् रात्रौ (ज) सुप्तः चिन्तयामास यत्,—‘परिपूर्णोऽयं घट-
स्तावत् शक्तुभिः वर्तते !! तत् यदि दुर्भिक्षं भवति, तदा अनेन
रूपकाणां शतमुत्पद्यते ; ततस्तेन मया (झ) अजादयं
गृहीतव्यम् । ततः (ञ) वाक्सासिकप्रसववशात् ताभ्यां यूथं

अनागतवतीमिति ।—यः अनागतवतीम् अनुपस्थितान्, असम्भाव्यां सम्भावना-
रहिततां, चिन्तां करोति, स सोमशर्मणः पिता यथा, तथा पाण्डुरः पीताङ्गमिश्रित-
श्वेतवर्णविशिष्टः, पाण्डुवर्णः सन् इति यावत्, [पाण्डुवर्णोऽन्त्याक्षीति पाण्डु-
शब्दात् “नगपाशुपाण्डुश्वर” (वा०) इति रः । “पाण्डुस्तु पीतभानाङ्गैकैतस्वीधूषि-
साश्रमः” इति शब्दार्थः । “हरिश्चः पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यनरश्च] श्रुते एव श्रूयितः
सन् दः स्वमनुभवत्वेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

(च) शक्तुभिः,—भूटयवचूर्णैः । भुक्तशेषैः,—अचितावशिष्टैः, उद्भूतैः लब्धैः ।

(छ) नागदन्ते—गृहनिर्गतदाक्षिण्यं, गृहमित्रो श्रोते दक्षविशेषे इत्यर्थः,
“नागदन्तो द्विपरदे गृहनिर्गतदाक्षिण्यं” इति मेदिनी ।

(ज) सुप्तः,—श्रूयितः, (“स्नापः शयननिद्रयोः” इति मेदिनी) । रूपकाणां
प्रत्यय—प्रत्ययं रोषसुद्रा इत्यर्थः ।

(झ) अजादयं—ज्ञानीयुक्तम् । गृहीतव्यं—कृतव्यसितव्यं ।

(ञ) वाक्सासिकेति ।—शक्तुभिः मासैः निपन्नः वाक्सासिकः, [“वाक्सासाश्रमः”
(५.१.८५ पा०) इति ङ्क्] स आसीत् प्रसवयेति, तदुभयान्—तद्वेदीः ; त्राभ्यां हि
वाक्सासाश्रमं प्रसूयते इति प्रविष्टिः ।

भविष्यति । ततोऽग्राभिः प्रभूता गाः ग्रहीष्यामि ; गोभिः
महिषौः, महिषोभिः (ट) बडवाः, बडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा
भविष्यन्ति ; तेषां विक्रयात् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति ; सुवर्णेन
चतुःशालं गृहं सम्पद्यते ; ततः कश्चित् ब्राह्मणो मम गृहम्
आगत्य प्राप्तवयस्कां (ठ) रूपाढ्यां कन्यां दास्यति ; तत्-
सकाशात् पुत्रो मे भविष्यति. तस्य अहं सोमशर्मेति नाम करि-
ष्यामि । ततः तस्मिन् (ड) जानुचलनयोग्ये मञ्ज्वातेऽहं पस्तकं
गृह्णीत्वा अश्वशालायाः पृष्ठदेशे उपविष्टः तदवधारयिष्यामि ।
अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा (ढ) जनन्यसङ्गात् जानु-
प्रचलनपरः अश्वखुराननवर्ती मत्समीपम् आगमिष्यति ।
ततोऽहं ब्राह्मणीं कापाविष्टोऽभिधास्यामि,—‘गृहाण तावत्
बालकम्’ । साऽपि गृहकर्मव्ययतया अस्मद्वचनं न श्रांषति,
ततोऽहं समुत्थाय ता पादप्रहारेण ताडयिष्यामि’ । एवं तेन
(ण) ध्यानस्थितेन तथा एव पादप्रहारी दत्तः, यथा स घटो
भग्नः शक्तुभिः पाण्डुरतां गतः । अतोऽहं ब्रवीमि,—‘अना-
गतवतीं चिन्ताम्’ इत्यादि’ ।

सुवर्णसिद्धिः आह—‘एवमेतत्. कस्ते दोषः ? यतः सर्वो-
ऽपि लोभेन (त) विडम्बितो बाध्यते । उक्तञ्च,—

(ट) बडवाः,—अश्वः । चतुःशालं—चतसृषु टिषु शालाः,—गृहाणि यस्य
तादृशं. परस्परभिसुखगृहचतुष्टयसम्यग्भवमनित्यर्थः, इत्येव इति भावः ।

(ठ) रूपाढ्या—मौन्द्यसम्पन्नम् । तत्सकाशात्—तस्याम् इत्यर्थः ।

(ड) जानुचलनयोग्ये—जानुभ्यां—जानुद्वयसमन्वित्यर्थः, चलनयोग्ये—
जननाहं । तदवधारयिष्यामि—पुलक वाचयिष्यामि इत्यर्थः ।

(ढ) जनन्यसङ्गात्—मातुः स्त्रीणां । जानुप्रचलनपरः,—जानुभ्यां विहरण-
धरायणः । अनेति—घोटकखुरसमीपस्थी मूला इत्यर्थः ।

(ण) ध्यानस्थितेन—चिन्तामयेन । पाण्डुरता—पाण्डुवर्णतां, लयमिति शेषः ।

(त) विडम्बितः,—प्रसारित इत्यर्थः । नाञ्जते—पं

यो लौक्यात् कुर्वते कर्म नैवोदकर्मवेक्षते ।

विडम्ब्यनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः' ॥ ६८ ॥

चक्रधर आह,—‘कथमेतत् ?’ स आह,—

कथा ६ ।

‘कस्मिंश्चित् नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य पुत्रा वानरक्रीडारताः वानरयूथं नित्यमेव अनेकभोजन-भक्ष्यादिभिः पुष्टिं नयन्ति स्म । अथ वानरयूथाधिपो यः, स (य) औशनस-वार्हस्पत्य-चाणक्यमतवित्, तदनुष्ठाता च तान् सर्वानपि अध्यापयति स्म । अथ तस्मिन् राजगृहे (द) लघु-कुमारवाहनयोग्यं मेघयूथमस्ति ; तत्राध्यात् एको जिह्मालौक्यात् अहर्निशं निःशङ्कं महानसे प्रविश्य यत् यत् पश्यति तत् सर्वं भक्षयति । ते च (ध) सूपकाराः यत्किञ्चित् काष्ठं सृज्यं

य इति ।—यः लौक्यात् चापल्यात्, लोभादित्यर्थः, कर्म कुर्वते, उदकं चोत्तर-कालिकं फल, परिचामन् इत्यर्थः, (“उदकः फलमुत्तरम्” इत्यमरः) मेव अवेक्षते न च पश्यति, न चालोचयति इत्यर्थः, स चन्द्रभूपतिर्यथा चन्द्राख्यभूपतिरिव, विडम्ब्यनां तिरस्कारं, क्रेशमिति यावत्, अवाप्नोति लभते ॥ ६८ ॥

(य) औशनसेति ।—उशनसा प्रोक्तम् औशनसं—युक्तप्रोक्तम् इत्यर्थः, [“तेन प्रोक्तम्” (भा. १. १०२ पा०) इति अच्-प्रत्ययः] उद्वप्यतिना प्रोक्तं वार्हस्पत्यं—उद्वप्यतिप्रोक्तम् इत्यर्थः, [“तेन प्रोक्तम्” इति शब्दः] चाणक्येन प्रोक्तं [पूर्ववदच्-प्रत्ययः] यन्मत्तं तत् वेत्तीति तत्प्रोक्तः, विविचनोतिश्लाघ्य इत्यर्थः, तदनुष्ठाता—औशनसादिप्रोक्तनयमानांनुसारी इत्यर्थः । [उशनस-बन्धनं प्रथमाश्रमं “उशनस” इति निर्देशार्थं पदम् ; सन्धोदने च—“हे उशनस उशनम् उशनम्” इति पदद्वयं भवति] । तान् सर्वान्—वानरानित्यर्थः ।

(द) लघ्विति ।—लघूना—सुद्राणां, कुमाराणां—त्रिगुणां, वाहनयोग्यं—यामोपयोगि । एवः, सेव इति शेषः । जिह्मालौक्यात्—रक्षणाचापल्यात्, लोभात् इत्यर्थः । महानसे—पाचक्याने, रस्यवशाद्यायानित्यर्थः, (“रस्यवशानु पाच-क्यानेमहानसे” इत्यमरः) ।

(ध) सूपकाराः,—पाचकाः । लघ्वर्थः—लघुवर्गानिर्मितमित्यर्थः, [लघो विहारः इति मयट्, पदान्मलात् चत्वारिणः] ।

भाजनं कांक्षपात्रं ताम्रपात्रं वा पश्यन्ति, तेनाश ताडयन्ति ।
 सोऽपि वानरयुथपः तद्वद्वा व्यचिन्तयत्,—‘अहो ! मेषसूपकार-
 कलहोऽयं वानराणां (न) क्षयाय भविष्यति ; यतो अन्नास्वाद-
 लम्पटोऽयं मेषः, महाकोपाश्च सूपकाराः यथासन्नवस्तुना
 प्रहरन्ति ; तत् यदि वस्तुनोऽभावात् कदाचित् (प) उत्सृजेन
 ताडयिष्यन्ति, तदा ऊर्णाप्रचुरोऽयं मेषः स्वल्पेनैव वङ्किना
 प्रज्वलिष्यति, दह्यमानः पुनः अश्वकुट्यां समोपवर्त्तिन्यां
 प्रवृष्यति, (फ) साऽपि दृष्ट्वा प्राचुर्यात् ज्वलिष्यति ; ततोऽश्वा
 वङ्किदाहम् अवाप्स्यन्ति । (ब) शालिहोत्रेण पुनः एतदुक्तं यत्,
 —‘वानरबभूव अश्वानां वङ्किदाहदोषः प्रशाम्यति’ तत् नूनम्
 एतेन भाव्यम् अत्र निश्चयः’ । एवं निश्चित्य सर्वान् वानरान्
 आहूय रक्षसि प्रोवाच । यतः,—

‘मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र जायते ।

स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां क्षयावहः ॥ ७० ॥

(न) क्षयाय—विनाशाय । अन्नात् ।—अन्नस्य आस्वादे लम्पटः,—नाकसः,
 लुब्ध इत्यर्थः, यत एव अयं काम मृष्टोऽपि नास्मात् कदाऽपि निर्गर्भयते इत्याशयः ।
 यथासन्नवस्तुना—निश्चित्येत येन केनायत वस्तुना इत्यर्थः ।

(प) उत्सृजेन—अक्षारेण, उत्सृज्वादेन इत्यर्थः, (“अथ न स्त्री स्वादङ्गारी-
 ऽज्ञानमुत्सृजम्” इत्यमरः) कर्णाप्रचुरः,—सोमबहुतः, (“कर्णा मेवादिर्बोधिं ज्ञात्”
 इत्यमरः) । अश्वकुट्याम्—अश्वजानाशाम् ।

(फ) साऽपि—अश्वकुट्री । दृष्ट्वा प्राचुर्यात्—दृष्ट्वा बहुलात् ।

(ब) शालिहोत्रेण—केचित् अश्वचिकित्साशास्त्रप्रणेता । वानरबभूव—
 वानरमन्दसा । एतेन—उपवर्षितेन आप्रारेण ।

मेषेति ।—यत्र मेषेण, कर्तृति शेषः, सूपकाराणां पाचकानां । [सूपं कर्तव्यं
 इति सूयोपपदात् कञ् “कर्मण्यण्” (१।१।१ पा०) इत्यण्] कलहः जायते,
 (“द्वन्द्वेते” इति पाठान्तरम्) तत्र चः, कलह इति शेषः, असन्दिग्धं निःसंशयं,
 वानराणां क्षयावहं विनाशप्रदः, भविष्यति ॥ ७० ॥

तस्मात् स्यात् कलहो यत्र गृहे नित्यमकारणः ।

तत् गृहं जीवितं वाञ्छन् दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७१ ॥

तथा च,—कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तश्च सौहृदम् ।

कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मन्तं यशो नृणाम् ॥ ७२ ॥

तत्र यावत् सर्वेषां सङ्ख्यो भवति, तावदेतत् राजगृहं
सन्त्यज्य वनं गच्छामः । अथ तत् तस्य वचनम् अश्वमेधं श्रुत्वा
मदोदता वानराः प्रहस्य प्रोचुः,—‘भोः ! भवतो वृद्धभावात्
(भ) बुद्धिवैकल्यं सञ्जातं, येन एतत् ब्रवीषि ।’ उक्तञ्च,—

वदनं दशनैर्हीनं लाला स्रवति नित्यशः ।

न मतिः स्फुरति कापि बाले वृद्धे विशेषतः ॥ ७३ ॥

न वयं स्वर्गसमानोपभोगान् नानाविधान् भक्ष्यविशेषान्

तस्मादिति ।—तस्मात् कलहस्य अनिष्टकारत्वात्, यत्र गृहं नित्यं सततम्,
अकारणः निरवकाः, कलहः स्यात्, जीवितं वाञ्छन् इच्छन्, जनः इति शेषः, तत्
गृहं दूरतः परिवर्जयेत् परिवर्जयेत्, तत्र गृहं न तिष्ठेदित्यर्थः ॥ ७१ ॥

कलहान्तानतीति ।—हर्म्याणि धनरता वामगृहाणि, अष्टालिकाः इति यावत्,
कलहं चतः अवसानं येषां तानि, यत्र हर्म्यं कलहकलति, तत् शीघ्रं अथं
यातीत्यर्थः, हर्म्याधिकारिणः परस्परं विषदमानाः स्वं स्वमर्थं विभज्य यदृष्टान् हर्म्य-
विनाशं वेदितव्यः ; सौहृदं मेवं, कुवाक्यं चतः नाशः यस्य तथोक्तं, कुवाक्यं
सौहृदं नश्यतीत्यर्थः ; राष्ट्राणि कुराजान्तानि कुराजेन चतः नाशो येषां तादृशानि,
राजकीयैव राष्ट्रं चतः गच्छतीत्यर्थः ; नृणां यत्रः कुकर्मन्तं कुकर्मणा चतः यस्य
तादृशं, दूकर्मणा यत्रा नश्यतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

(भ) बुद्धिवैकल्यं—मतिभ्रमः ।

वदनमिति ।—वदनं मुखं, वृद्धस्य बालकस्य चेति शेषः, दशनैः दन्तैः, हीनं शून्यं,
पतनादनङ्गनाशेति भावः, नित्यशः सततं, [नित्यं नित्यम् इति वीसाधे “सङ्केतवच-
नाच्च वीसाधाम” (५।४।४२ पा०) इति शस्त्रप्रत्ययः] लाला स्रवति चरति, वदना-
दिति शेषः, तथा बाले शिखी, विशेषतः वृद्धे कापि कुमचिदापि, मतिः बुद्धिः, न
स्फुरति न विकाशने ॥ ७३ ॥

राजपुत्रैः स्वहस्तदत्तान् पशुतकल्याणं परित्यज्य तत्र अटव्यां कषायकटुतिक्तचारुक्षफलानि भक्षयिष्यामः' । तत् श्रुत्वा (म) अशुकलुषां दृष्टिं कृत्वा स प्रोवाच,—‘रे रे मूर्खाः ! यूयम् एतस्य सुखस्य परिणामं न जानीथ ; किं न (य) पापरसा-स्वादनप्रायम् एतत् सुखं परिणामे विषवत् भविष्यति ? तदहं कुलक्षयं स्वयं न अवलोकयिष्यामि, साम्प्रतं वनं यास्यामि ।
एतच्च,—मित्रं व्यसनसम्प्राप्तं स्वस्थानं परपीडितम् ।

धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम्' ॥ ७४ ॥

एवम् अभिधाय सर्वान् तान् परित्यज्य स यूथाधिपोऽटव्यां गतः ।

अथ तस्मिन् गतेऽन्यस्मिन् अहनि स मेषो महानसे प्रविष्टो यावत् सूपकारेण न अन्यत् किञ्चित् समासादितं, तावत् अर्धज्वलितकाष्ठेन तापमानो जातव्यमानशरीरः शब्दायमानः अश्वकुव्यां (र) प्रत्यासन्नवर्तिन्यां प्रविष्टः । तत्र दृष्ट्वा प्राचुर्य-युक्ताया क्षितौ तस्य प्रलुठतः सर्वत्रापि (ल) वाङ्मज्ज्वालाः

(म) अशुकलुषा—नेमजलेराविकाम् । परिणामं—निष्फलमित्यर्थः ।

(य) पापेत्यादि ।—पापस्य—दुष्कर्मस्य, लोभजस्येति भावः, यः रसः,—चतु-भवेतिरित्यर्थः, तस्य चास्वादनप्रायम्—चास्वादनसदृशम् ; पापाचरन्स्य चापाततः सुखप्रदमपि परिणामे क्षतिविरलमिति भावः ।

निवर्तमिति ।—ये जनाः, मित्रं वन्तः, व्यसनसम्प्राप्तं विपदापन्नं, (‘‘व्यसनं विपदि भङ्गे’’ इत्यमरः) स्वस्थानं जन्मभूमिं, कष्टहं वा, परैः शत्रुभिः, पीडितम् उपद्रुतं, देशभङ्गं, तथा कुलक्षयं वंशनाशं, न पश्यन्ति, ते धन्याः पुण्यवन्तः, (‘‘धन्यं पुण्यवति मित्र’’ इति मेदिनी), अश्वक्षप्रतीकारं सन्ध्यावितविपदमनाश्रयं निवर्तयितुं परि-कल्प्य ज्ञानान्तरवसनमेव ज्ञेयः, न तु तत्कालावलीक्षणमित्यभिप्रायः ॥ ७४ ॥

(र) प्रत्यासन्नवर्तिन्या—समीपस्थावान् ।

तथा समुत्थिताः, यथा केचिदश्वाः स्फुटितलोचनाः पञ्चद्वं
गताः, केचित् बन्धनानि त्रीटयित्वा अर्द्धदन्धशरीरा इतश्चेतश्च
ऋषमाणा धावमानाः सर्वमपि जनसमूहम् आकुलीचक्रुः ।

अत्रान्तरे राजा सविषादः (व) शालिहोत्रज्ञानं वैद्यान्
आहूय प्रोवाच,—‘भोः ! प्रोच्यताम् एषाम् अश्वानां कश्चित्
दाहोपशमनोपायः’ । तेऽपि शास्त्राणि सन्निव्य प्रोबुः,—‘देव !
प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण, यत्,—

‘कपोनां मेदसा दोषो वज्रिदाहसमुद्भवः ।

अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्योदयं यथा’ ॥ ७५ ॥

तत् क्रियताम् एतत् चिकित्सितं (श) द्राक्, यावत् एते
न दाहदोषेण विनश्यन्ति’ । सोऽपि तटाकर्णं समस्तवानर-
बधम् आदिष्टवान् । किं बहुना ? सर्वेऽपि ते वानरा
विविधायुधक्षगुडपाषाणादिभिः व्यापादिता इति ।

अथ सोऽपि वानरयूथपः तं पुत्रपौत्रभ्रातृसुतभागिनेयादि-
सङ्ख्यं ज्ञात्वा परं विषादम् उपागतः त्यक्ताहारक्रियो वनात्
वनं पय्याटत्, अचिन्तयच्च,—‘कथमहं तस्य (घ) नृपापसदस्य
अनृणताकृत्येन अपकृत्यं करिष्यामि ? उक्तञ्च,—

(क) वज्रिजाहाः,—अग्निविद्याः । स्फुटितलोचनाः,—भिन्ननेत्राः, निःसृत
कमीनिका इत्यर्थः । ऋषमाणाः,—ऋषाभ्यानि कुर्वन्त इत्यर्थः ।

(व) शालिहोत्रज्ञानं—अथचिकित्सकशालिहोत्रप्रोक्तचिकित्साशास्त्राभिज्ञानम् ।

कपोनामिति,—अश्वानां वज्रिदाहसमुद्भवः दोषः रोग इति यावत्, कपोनां
वानराणां, मेदसा वसुधा, सूर्योदये तमो यथा अन्धकार इव, नाशम् उपशमनम्,
अभ्येति प्राप्नोति ॥ ७५ ॥

(श) द्राक्—झटिति, (‘आग्न्यष्टित्यज्जवाऽक्राव द्रासक्रुः सपदि द्रुते’ इत्यमरः) ।

(घ) नृपापसदस्य—राजाधमस्य । अनृणताकृत्येन—आवृण्य सत्यादनेन, वैरिता-
रूपस्य ऋषसः परिशीलार्थमित्यर्थः । अपकृत्यम्—अपकारं, वैरिगर्थात्तममिति भावः ।

‘मर्षयेद्धर्षणां योऽत्र वंशजां परनिर्मिताम् ।

भयाद्वा यदि वा कामात् स ज्ञेयः पुरुषाधमः’ ॥ ७६ ॥

अथ तेन वृद्धवानरेण कुत्रचित् पिपासाकुलेन भ्रमता
(स) पद्मिनीषण्डमण्डितं सरः समासादितम् । (इ) तत् यावत्
सूक्ष्मेक्षिकया अवलोकयति, तावत् वनचरमनुष्ठानां पद-
पङ्क्तिप्रवेशोऽस्ति, न निष्क्रमणम् इति अवलोकितवान् । ततः
चिन्तितं,—‘नूनम् अत्र (क) जलान्ते दृष्टग्राहेण भाव्यम् ; तत्
पद्मिनीनालम् आदाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि’ । (ख) तथा-
ऽनुष्ठितं तन्मध्यात् राक्षसो निष्क्रम्य रत्नमालाविभूषितकण्ठः
तमुवाच,—‘भोः ! अत्र यः सन्तिले प्रवेशं करोति, स मे भक्ष्य इति ;
तत् नास्ति धूर्ततरस्त्वत्समोऽन्यः, यः पानीयम् अनेन विधिना

मर्षयेदिति ।—अत्र भयानं, यः भयाद्वा वासाद्वा, यदि वा कामात् स्वस्य इच्छया
इत्यर्थः, उपेक्षायाऽदाते यावत् । (“काम आरम्भः पुमान् । रतस्यापि निवासश्च
कांक्षेऽपि स्वात्प्रसक्तम् ॥ ” इति मैटिनी) परानर्मिताम् अत्यकृता, वंशजा कुलसङ्गानाम्
इत्यर्थः, धर्षणा धर्षणं, परिभवामित्यर्थः, [“धर्षणं स्वात् परिभवे” इति मैटिनी । धर्षणातोः
“भाषाया शासियुविट्शिष्टावस्थावर्धो युच् वाच्यः” इति वाचकमुनेन युच्-प्रत्यये
स्त्रियाम् वा प्रत्यये च धषणा इति सिद्धम्] मर्षयेत क्षमेत, स पुरुषाधमः, ज्ञेयः ॥ ७६ ॥

(स) पादनीत ।—पादनीना धण्ड—मण्डः, तेन मण्डित—शोभितम् ।

(इ) तत—सरः । सूक्ष्मेक्षिकया—सूक्ष्मदृष्ट्या । वनचरमनुष्ठानां—
चरव्यवांसिना नराणाम् । पदपङ्क्तिप्रवेशः,—पदपङ्क्तिरेकीना जलान्तर्गमनमित्यर्थः ।
निष्क्रमण—बाह्वारागमनं, प्रत्यावर्तनमित्यर्थः ।

(क) जलान्ते—जलमन्थे । दृष्टग्राहेण—दृष्टेन—दाक्षिणेन, ग्राहेण—जल-
चरविशेषेण । भाव्य—स्वातन्त्र्यम् इत्यर्थः ।

(ख) तथा—तस्मिन् प्रकारे, अनुष्ठिते—कृतं सति, पद्मिनीनालं जलं
पीने सात इत्यर्थः, तन्मध्यात्—जलमध्यात्, राक्षसो निष्क्रम्य—निर्गत्य । रत्नमालाद् ।—
रत्नमालया—रत्नहारैश्च, विभूषितः,—शोभितः, कण्ठो यस्य स तथोक्तः । तत्—
तस्मात् । धूर्ततरः,—अतिधर्मः । त्वत्समः,—त्वन्मुख्यः । विधिना—प्रकारेण,

पिबति ; ततः तुष्टोऽहम् ; प्रार्थयस्व हृदयवान्छितम्' । कपिराह,
—‘भोः ! कियती ते भक्षणशक्तिः ?’ स आह,—‘शनमहसायुत-
लक्षणि अपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि, (ग) वाञ्छतः शृगालोऽपि
मां दूषयति’ । वानर आह,—‘अस्ति मे केनचित् भूपतिना सह
अत्यन्तं वैरम् ; यदि एनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि, तदा सपरि-
वारमपि तं भूपतिं (घ) वाक्प्रपञ्चेन लोभयित्वा अत्र सरसि
प्रवेशयामि’ । सोऽपि अहेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा
प्राह,—‘भो मित्र ! यत् समुचितं भवति, तत् कर्तव्यम्’ इति ।
वानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठः (ङ) वृक्षप्रामादेषु परि-
भ्रमन् जनैः दृष्टः पृष्टश्च,—‘भो यूथप ! भवान् इयन्तं कालं कुत्र
स्थितः ? भवता ईदृशी रत्नमाला कुत्र लब्धा, या दीप्या सूर्यमपि
तिरस्करोति ?’ वानरः प्राह,—‘अस्ति कुत्रचित् अरण्ये (च) गुप्ततरं
महत् सरो धनदनिर्मितं, तत्र सूर्योऽर्होदिते रविवारे यः कश्चित्
निमज्जति, स धनदप्रमादात् ईदृक् रत्नमालाविभूषितकण्ठो
निःसरति’ । अथ भूभुजा तदाकर्ण्य, स वानरः समाहृतः पृष्टश्च,
—‘भो यूथाधिप ! किं सत्यमेतत्, (छ) रत्नमालामनाथं सरोऽस्ति
क्वापि ?’ कपिराह,—‘स्वामिन् ! एष प्रत्यक्षतया मत्कण्ठ-
स्थितया रत्नमालया (ज) प्रत्ययस्ते ; तत् यदि रत्नमालया

पाशनीनालवृक्षेणेति भावः । हृदयवान्छितं—मनोऽभिलषितम् ।

(ग) वाञ्छतः,—वर्हि प्रदंश, स्थूल इत्यर्थः । दूषयति—पराभवति ।

(घ) वाक्प्रपञ्चेन—वाग्जालेन ।

(ङ) वृक्षप्रामादेषु—वृक्षेषु प्रामादेषु राजभवनेषु च । तिरस्करोति—अभि-
भवति, आच्छादयतीत्यर्थः ।

(च) गुप्ततरम्—अकैरज्ञातं, सुरक्षितं वा । धनदनिर्मितं—कुबेरकृतम् ।

(छ) रत्नमालामनाथ—रत्नधारसाहतम् ।

(ज) प्रत्ययः,—विश्रास, भवत् इति शेषः ; मत्कण्ठं प्रत्यक्षदृष्ट्या एतया
रत्नमालया ते विश्वासां भवतु यत् ईदृशं सरोऽस्ति इति भावः ।

प्रयोजनं, तदा मया सह कमपि प्रेषय, येन दर्शयामि' । तत् श्रुत्वा नृपतिः आह,—‘यदि एवं, तदहं सपरिजनः स्वयम् (भ) एष्यामि, येन प्रभूता रत्नमालाः सम्पद्यन्ते’ । वानर आह,—‘एवं क्रियताम्’ । तथा अनुष्ठिते भूपतिना सह रत्नमाला-लोभेन सर्वे कलत्रभृत्याः प्रस्थिताः । वानरोऽपि राज्ञा (ज) दोला-ऽधिकरुढेन स्त्रीलङ्घने आरोपितः सुखेन प्रीतिपूर्वम् आनीयते । अथवा साधु इदमुच्यते,—

दृष्टो देवि ! नमस्तुभ्यं यया वित्तान्विता अपि ।

अकालेषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥ ७७ ॥

तथा च,—इच्छति श्रुती सहस्रं सहस्री लक्षमौहते ।

लक्षाधिपस्तथा राज्यं राज्यस्थः स्वर्गमौहते ॥ ७८ ॥

(भ) एष्यामि—गमिष्यामि । सप्यदन्ते—सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ।

(ज) दोलाऽधिकरुढेन—दोलामधिकरुढेन । आलङ्घनं—आक्रमणम् । आरोपितः,—नीतः, उपवेशित इत्यर्थः, [आरोपितः इति आ-पृषात् रुडधातोः चिचि कर्मणि नाः, “रुडः षोऽन्तरत्नाम्” (७।१।४१ पा०) इति सूत्रेण प-आदेशे सिद्धम्] ।

दृष्टो इति ।—हे दृष्टो ! सृष्टे ! आशे ! इत्यर्थः, (“दृष्टो नृकापिपासे ई” इत्यमरः) देवि । तुभ्यं नमः त्वा प्रणमामि इत्यर्थः, यया, त्वयेति शेषः, [प्रभोजक-कर्तार इतीया] वित्तान्विता धनवन्तोऽपि, अकालेषु अकरण्येषु विषयेषु, अन्याय-कार्येषु इत्यर्थः, नियोज्यन्ते प्रवर्त्यन्ते, नियुक्ताः क्रियन्ते इत्यर्थः, [नि-पूर्वात् युञ्धातोः “हेतुमति च” (१।१।२६ पा०) इति चिच्, ततः “सावंधातुके यक्” (१।१।६७ पा०) इति कर्मणि यक्-प्रत्यये लटि रूपम्] तथा दुर्गमेषु अगम्येषु अपि स्थानेषु, भ्राम्यन्ते भ्रान्ताः क्रियन्ते, [ग्यनात् अनधातोः, पूर्ववत् कर्मणि लटि रूपम्] ॥ ७७ ॥

इच्छतीति ।—श्रुती शतसङ्क्रान्धनवान्, [शतमस्याकीति इतिः] सहस्रं सहस्र-सङ्क्रान्धनम्, इच्छति, सहस्री सहस्रसङ्क्रान्धनवान्, [सहस्रमस्याकीति इतिः] लक्षम् ईदृशे अर्जयितुं वाञ्छति, लक्षाधिपः लक्षसङ्क्रान्धनेश्वरः, राज्यं, तथा राज्यस्थः राज्येश्वरः, स्वर्गं स्वर्गाधिपत्यमित्यर्थः, ईदृशे अभिलषति; प्रचुरतरविभव-प्राप्ताऽपि अर्वाकाङ्क्षाया इतिवा लक्ष्यकर्मण इव भूयसा अभिलषन्तानादिति भावः । पथ्यावक्तं इति ॥ ७८ ॥

जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे दृष्टौका तरुणायते ॥ ७८ ॥

अथ तत् सरः समासाद्य वानरः प्रत्यृषसमये राजानम् उवाच,—‘देव ! अर्होदिते सूर्योऽत्र प्रविष्टानां सिद्धिर्भवति ; तत् सर्वोऽपि जन एकदा एव प्रविशतु, त्वया पुनः मया सह प्रवेष्टव्यम् ; येन पूर्वदृष्टस्थानम् आसाद्य प्रभूताः ते रत्नमाला दर्शयामि’ ।

अथ प्रविष्टाः ते लोकाः सर्वे भक्षिता राक्षसेन । ततः तेषु चिरायमाणेषु राजा वानरमाह,—‘भो यूथाधिप ! किमिति चिरयति मे परिजनः ?’ तत् श्रुत्वा वानरः सत्वरं वृक्षम् आरुह्य राजानम् उवाच,—‘भो दुष्टनरपते ! राक्षसेन अन्तःसलिलस्थितेन भक्षितस्ते परिजनः, साधितं मया कुलक्षयजं वैरम् ; तत् गम्यताम् । त्वं स्वामीति मत्वा न अत्र प्रवेशितः । उक्तञ्च,—

कृते प्रतिकृतं कुर्याद्विसिते प्रतिहिंसनम् ।

न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ॥ ८० ॥

यत् त्वया मम कुलक्षयः कृतः, मया पुनस्तव’ इति । अथ एतदाकर्ण्य राजा कोपाविष्टः (ट) पदातिः एकाकी यथाऽऽयात-

जीर्यन्ते इति ।—५१६ दृष्टे पूर्वे व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ७८ ॥

कृते इति ।—कृते उपकारे अपकारे वा इति भावः, प्रतिकृतं प्रतिकार, प्रत्युपकारं प्रत्युपकारं वा इत्यर्थः, तथा हिंसिते हिंसायां कृताया, प्रतिहिंसनं प्रतिहिंसासाधनं, कुर्यात्, तत्र प्रतिहिंसने इत्यर्थः, दोषं न पश्यामि, यतः दुष्टे कृतापकारे, जने इति शेषः, दुष्ट प्रत्युपकारमित्यर्थः, समाचरेत् अनुतिष्ठेत् ; अठ आड्य समाचरेदिति भावः ॥ ८० ॥

(ट) पदातिः,—पदङ्गः, पादचारीत्यर्थः, [पादाभ्याम् चतसि गच्छति ’इति पादोपपदात् “अतः सातन्त्रमने” इत्यन्ताङ्गादौः “व्यतिथिश्च” (उवा० ४ पा० ११० सू०) “पादे च” (उवा० ४ पा० १११ सू०) इति सुतेच इति कृते “पादङ्ग

मार्गेण निष्क्रान्तः । अथ तस्मिन् भूपती गते राक्षसः द्रुतो
जलात् निष्क्रम्य सानन्दम् इदमाह,—

‘इतः शत्रुः कृतं मित्रं रत्नमाला न हारिता ।

नालेन पिबता तोयं भवता साधु वानर !’ ॥ ८१ ॥

अतोऽहं ब्रवीमि,—‘यो लौक्यात् कुरुते’ इत्यादि’ ।

एवमुक्त्वा भूयोऽपि स चक्रधरमाह,—‘भो मित्र ! प्रेषय
मां, येन स्वगृहं गच्छामि’ । चक्रधर आह,—‘भद्र ! आपदर्थं
धनमित्रसङ्गृहः क्रियते, तत् माम् एवंविधं त्यक्त्वा क्व
यास्यसि ? उक्तञ्च,—

यस्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्ठुरतां सुहृत् ।

कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसंशयम् ॥ ८२ ॥

पदान्वातिगोपद्वतेषु” (६।१।५२ पा०) इति पादस्य पदादेशः] । अथाऽऽयात-
मार्गेण—येन मार्गेण यागतः, तेनेव पथा इत्यर्थः ।

इत इति ।—इ वानर । नालेन पद्मदण्डेन, [गच्छति इति नाल “चल् चल्” इति
भौवादिकात् चल्धातोः “ज्वलितिकसन्तभ्यो ण्” (१।१।१४० पा०) इति ण-प्रत्ययः ।
“नाले न ना पद्मदण्डे” इति विश्वः] तोयं जलं, पिबता भवता साधु सुष्ठु यथा तथा,
अनायासेनेत्यर्थः, शत्रुः इतः विनाशितः, मित्रं सुहृत्, कृतं कर्त्तव्यमित्यर्थः, रत्नमाला,
महतीति भावः, न हारिता न विनाशिता, न राक्षिता इत्यर्थः, अपरं चेति श्रेयः,
[पञ्चलात् द्रुधातोः कर्त्तृणि निष्ठाप्रत्ययः, “हृकोरन्त्यतत्त्वान्” (१।४।५३ पा०)
इति विकल्पत्वात् प्रयोज्यकर्तुः न कर्त्तव्यम्] ॥ ८१ ॥

य इति ।—यः सुहृत् सापदम् आपदङ्गत्वं, मित्रं त्यक्त्वा निष्ठुरतां याति गच्छति,
स कृतघ्नः तेन पापेन असंशयं नरके निश्च, [वृधातोः “कृधादिभ्यः संज्ञावान्”
(४०० ५ पा० ३५ सू०) इत्यादिना वृत् । “नरकः पुंसि निश्च-देवाद्यतिप्रभेदयोः” इति
विश्वमेदिन्यौ] याति गच्छति । [“सापदम्” इत्यत्र केचित् कौबलिक-मित्रशब्दस्य
विशेषणत्वात् ‘आपत्’ शब्दस्य व्यञ्जनात्वाच्च “सापत्” इति साधु इति ब्रूयते, केचित्,
—आद्यपूर्वपदधातोरङ्-प्रत्ययान्त “आपद”-स्वरान्तशब्दस्य रूपमिति, अन्ये तु,
—व्यञ्जनात्वात् “आपत्”-शब्दात् स्त्रियां विभाजितटाप्-प्रत्ययं विधाय “आपदया सह

सुवर्णसिद्धिः आह,—‘भोः ! सत्यमेतत्, यदि (ठ) गम्यस्थाने शक्तिर्भवति ; एतत् पुनः मनुष्याणाम् अगम्यस्थानम् ; नास्ति कस्यापि त्वाम् उन्मोचयितुं शक्तिः । अपरं, यथा यथा चक्र-
भ्रमवेदनया तव मुखविकारं पश्यामि, तथा तथा अहमेतत् जानामि यत्, द्राक् गच्छामि, मा कश्चित् ममापि (ड) अनर्थो भवतु । यतः,—

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।

विकालेन गृह्येतोऽसि यः परेति स जीवति ॥ ८३ ॥

चक्रधर आह,—‘कथमेतत् ?’ साऽब्रवीत्,—

कथा १० ।

‘कस्मिंश्चित् नगरे भद्रसेनो नाम राजा प्रतिवसति स्म ।
तस्य सर्वलक्षणसम्पन्ना रत्नवती नाम कन्या अस्ति, तां

वर्तमानः” इति विषयस्य आहुः . अपरं पुनः,—“शब्दा गृह्णन्ति शब्दस्य लिङ्गमर्थस्य कृतवित्” इत्याद्युक्ता । नवशब्दस्य शीघ्रत्वमपि तदर्थस्य पुंस्त्वमाश्रित्य “दारान् पश्यति शोभनाः” इत्यादौ विशेषणस्य शोभनशब्दस्य स्थित्या प्रयोगवत् पुंसत्वं मितशब्दस्य विशेषणतया सापेक्षशब्दस्य पुंस्य प्रयोगः साधु मन्यन्ते] ॥ ८२ ॥

(ठ) गम्यस्थाने—सुगमपदंशः । शक्तिः, विपन्न मित विपदः भोचयितुमिति शेषः ।

(ड) अनर्थः,—अनिष्टपातः ।

यादृशीति ।—हं वानर । तव वदनस्य मुखस्य, छाया कान्तिः, (‘छाया मूर्त्येप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनामप’ इत्यमरः) यादृशी दृश्यते, मर्यात शेषः, ‘तेन त्वम्’ इति पदद्वयमव शब्दाद्वरणीयम् , विकालेन वि विशेषणं, कालः यममहश्च इत्यर्थः, तेन, तदापदेशिना कथञ्चित् भोषणसत्त्वविशेषश्च इति यावत् , अथ च—विपरीतसमयं, दोर्मग्यणेति यावत्, यद्वा—रत्नधारसेटान् विकालेन कथञ्चित् विकारमेवेत्यर्थः, गृह्येतोऽसि आकान्तोऽसि, इति मन्ये इति शेषः, तस्मात् यः परेति पलायते, [पदापूर्वात् “इ गतो” इत्यस्मात् भातो, कट्-ति] स जीवति प्राञ्जति, लङ्कटादिनि भावः ॥ ८३ ॥

कश्चित् राक्षसः (ठ) जिह्वीर्षति, रात्रौ भागत्य उपभुङ्क्ते च, परं कतरक्षोपधानां हर्तुं न शक्नोति । साऽपि (च) तत्समये रक्षःसन्निध्यजामवस्थाम् अनुभवति कम्पादिभिः । एवम् अतिक्रामति काले कदाचित् स राक्षसो मध्यनिशायां गृह-कोणे स्थितः । साऽपि राजकन्या स्वसखीम् उवाच,—‘सखि ! पश्य, एषः (त) विकालः समये नित्यमेव मां कदर्थयति ; अस्ति तस्य दुरात्मनः (थ) प्रतिषेधोपायः कश्चित् ?’ तत् श्रुत्वा राक्षसोऽपि व्यचिन्तयत्,—‘नूनं यथा अहं, तथा अन्योऽपि कश्चित् विकालनामा अस्या हरणाय नित्यमेव आगच्छति ; परं सोऽपि एनां हर्तुं न शक्नोति : तत् तावत् अश्वरूपं कृत्वा अश्वमध्यगतो निरोक्षयामि, किंरूपः सः, किम्प्रभावश्च’ इति । एवं राक्षसोऽश्वरूपं कृत्वा अश्वानां मध्ये तिष्ठति । तथाऽनुष्ठिते, निशोद्यममये राजगृहे कश्चित् अश्वचौरः प्रविष्टः । स च सर्वान् अश्वान् अवलोक्य तं राक्षसम् अश्वतमं विज्ञाय अधिक्रुद्धः । अत्रान्तरे राक्षसः चिन्तयामास,—‘नूनमेष विकालनामा मां

(ठ) जिह्वीर्षति—हर्तुमिच्छति । उपभुङ्क्ते—रमते इत्यर्थः । कृतेत्यादि ।—कतं रक्षायै उपधानम्—उपबर्हः, रक्षोनिवारकमल्पतमौषधपूर्णं वा शिरोनिधानम् इति यावत्, (“उपधानं तूपबर्हः” इत्यमरः) यद्वा,—उपधानं—मण्डः, यन्निविशेष इत्यर्थः, रक्षोमध्यनिवारणार्थे तद्देदिभिः बलादौ केशादौ वा विहितमिति भावः ; (“उपधानं विधे मण्डौ प्रथयेऽपि नपुंसकम्” इति मेदिनी) यद्वाः तथोक्तम् ; यद्वा,—कतं—गृहीतमित्यर्थः, उपधानं—व्रतसेदः, आत्मरक्षणार्थम् उपायविशेष इत्यर्थः, यथा तथोक्तम् ।

(च) तत्समये—राक्षससन्निधौ । रक्ष इत्यादि ।—रक्षसः,—राक्षसस्य, सन्निध्यजा—संसर्गजनितान्, अवस्थां—दशाम् ।

(त) विकालः,—वि—विशेष, विकसो वा, कालः,—यमप्रायः, यमरूपो दुराचारः कश्चित् सत्यविशेष इत्यर्थः, कम्पादिरूपविचारविशेष इत्यर्थो वा । समये—सुखाकाशे, रात्रौ इत्यर्थः । कदर्थयति—क्षेत्रयति इत्यर्थः ।

(थ) प्रतिषेधोपायः,—निवारणोपायः ।

चौरं मत्वा कीपात् निहन्तुम् आगतः ; ततः किं करोमि ?' एवं चिन्तयन् सोऽपि (द) तेन खलीनं मुखे निधाय कशाघातेन ताडितः ।

अथ असौ भयत्रस्तमनाः प्रधावितुम् आरब्धः । चोरोऽपि दूरं गत्वा खलीनाकर्षणेन तं स्थिरं कर्तुम् आरब्धवान् । स तु केवलं वेगात् वेगतरं गच्छति ।

अथ (ध) तं तथा अगणितखलीनाकर्षणं मत्वा चौरः चिन्तयामास,—‘अहो ! न एवंविधा वाजिनो भवन्ति अगणित-खलीनाः !! तत् नूनम् अनेन अश्वरूपेण राक्षसेन भवितव्यम् ; तत् यदि कश्चित् (न) पाशुलं भूमिदेशम् अवलोकयामि, तदा आत्मानं तत्र पातयामि, न अन्यथा मे जीवितव्यमस्ति’ ।

एवं चिन्तयत दृष्टदेवतां स्मरतस्त्वस्य सोऽर्घ्यो वटवृक्षस्य तले (प) निष्क्रान्तः । चोरोऽपि (फ) वटप्ररोहम् आसाद्य तत्रैव विलग्नः । ततो ह्येवमपि तौ पृथग्भूतौ परमानन्दभाजौ जीवित-विषयं लब्धप्रत्याशौ सम्पद्यौ ।

(द) तेन—अथचौरश्च । खलीन—कविकान्, अत्रमुखे दृश्यं लोहमयवल्गु-विशेषमित्यर्थः, खलीननिबद्धवस्त्राभिस्त भावत् । कशाघातेन—कशा—अत्राट्टकाड मोपकरणाविशेषः, (“अत्राट्टकाडनो कशा” इत्यमरः) तस्या आघातेन—प्रहारश्च ।

(ध) तम्—अथकपिराचसम् । अनचितेति ।—अगणितम्—असाध्यतम्, अवर्द्धितमित्यर्थः, खलीनेन—अत्रमुखरक्या इति भावः, आकर्षणं येन ताडयन् ।

(न) पाशुलं—धूलिपूथे, धूलिराशंकपरि पात न काचित् शरीरव्यथा भव-तीति भावः । अन्यथा—अपतने । जीवितव्य—प्राप्तितव्य, जीवनसम्भावना इत्यर्थः ।

(प) निष्क्रान्तः,—उपस्थितः इत्यर्थः ।

(फ) वटप्ररोहं—व्याघ्रावरोह, वटवृक्षस्य कृत्स्नशाखातः अर्धमात्मनःप्रोक्तम् अर्धप्राप्तवत् इत्यर्थः, “वटेर वोवा” इति वङ्गभाषा । आसाद्य—अवलम्ब्य । विलग्नः,—संश्रान्तः, अत्र परित्यज्य स्थित इत्यर्थः, [विपूर्यकात् ‘भो खनी’ इति खज्-भाषायाः ऋ-प्रत्ययः, “श्रीदितो निष्ठावान्” (७२१४ पा०) इतीट्प्रतिषेधः, “श्रीदि-तश्च” (८२१४५ पा०) इति निष्ठातस्य नकारः, अत्र कैचिदाहुः,—‘खनी सहे’ इति ।

अथ तत्र वटे कश्चित् राक्षसमुद्धत् वानरः स्थितः आसीत् ।
तेन राक्षसं व्रक्ष्यन् आलोक्य व्याहृतं,—‘भो मित्र ! किमेवं
पलाय्यतेऽलोकभयेन ? त्वद्वक्ष्योऽयं मानुषः भक्ष्यताम्’ । सोऽपि
वानरवचो निशम्य स्वरूपम् (ब) आधाय शङ्कितमनाः स्खलित-
गतिः निवृत्तः । चौरोऽपि तं वानराद्धृतं ज्ञात्वा कोपात् तस्य
लाङ्गुलं लम्बमानं मुखे निधाय चर्बितवान् । वानरोऽपि तं
राक्षसाभ्यधिकं मन्यमानो भयात् न किञ्चिदुक्तवान्, केवलं
व्यथार्त्तो निर्मोहितनयनः तिष्ठति । राक्षसांऽपि तं तथाभूतम्
अवलोक्य श्लोकमेवम् अपठत्,—

‘यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ! ।

विकालेन गृहोतोऽसि यः परेति म जीवति’ ॥८४॥ इति ।

तत् प्रेषय मां, येन ममापि कश्चिदनर्थो न भवेत्, त्वरित-
मेव च गृहं गच्छामि । त्वं पुनः अनुभुङ्क्ष्व अत्र स्थित एव
लोभलक्षफलम् । चक्रधरः प्राह,—‘भोः ! अकारणमेतत्,
दैववशात् सम्पद्यते नृणां शमाशुभम् । उक्तञ्च,—

दुर्गस्तिक्रटः परिगृह्णा समुद्रां

वृक्षांश्च योधा धनटाञ्च वित्तम ।

भौवादिकल्पगणानां तत्र-प्रत्ययं “वृक्ष्यन्त्यान्त्यान्त्यञ्च—” (७.२.१८ पः ०) इत्यादिना
सन्नायं निपातनात् इदृशतिषेधः, तस्य तस्य इति, तथा च काश्चिदाद्या,—“अप्रभिति
भवति नक्त्येत, अतिगतमन्यत”] ।

(ब) आधाय—हत्वा इत्यर्थः । स्खलितगतिः,—प्रक्षिब्धमनसत्वापारः,
अवचरन् इत्यर्थः ।

यादृशीति । —५६६ पृष्ठे व्याख्यातपूर्वोऽयं श्लोकः ॥ ८४ ॥

दुर्गे इति । —यस्य विक्रुतः सदाश्वो गरि, दुर्गे कोटः, (‘कोटो’ इति बहुभाषा)
उ परेने नहिर्नुं प्रकृते इति भावः, [दुर्गेन नक्त्येत इति दृक्पठनात् तम-धातोः
आधारेण] समुद्रः पाण्डुरा खेत्यं, दुर्गेनतुष्यार्धं पृथिव्यं ख्यात, इत्यर्थः । या शत्रुभिः
न हतरीतुं सक्त्येन इति भावः, [परितः खल्वने इति खलुधातोः “अन्त्योऽपि दृश्यते”

शास्त्रं यत्सोमना प्रणीतं

स रावणो देववशादिपथः ॥ ८५ ॥

तथा च,—अन्धकः कुञ्जतश्चैव त्रिस्तनो राजकन्यका ।

त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्मणि स्थिते ॥ ८६ ॥

शुवर्णसिद्धिः आह,—‘कथमेतत् ?’ सोऽब्रवीत्,—

कथा ११ ।

‘अस्ति उत्तरापथे मधुपुरं नाम नगरम् । तत्र मधुसेनो नाम राजा बभूव ; तस्य कदाचित् विषयसुखम् अनुभवतः त्रिस्तनो कन्या बभूव । अथ तां त्रिस्तनीं जातां श्रुत्वा स राजा कञ्चुकिनः प्रोवाच यत्,—‘भोः ! त्वज्ज्यतामियं त्रिस्तनी गत्वा दूरेऽरण्ये, यथा कञ्चित् न जानाति’ । तत् श्रुत्वा कञ्चुकिनः प्राञ्चुः,—‘महाराज ! ज्ञायते यत् अनिष्टकारिणी त्रिस्तनी कन्या भवति ; तथाऽपि ब्राह्मणा आह्वय प्रष्टव्याः, येन (भ) लोकद्वयं न विरुध्यते । यतः,—

(बा०) इति उ । “अथन् पारगुह्य इत्यनरः” रचोसि राधसाः, बोधाः कैन्वाज, धनदात् कुवेरान, विर्ष धनम, अधिकम इति शेषः ; यदा,—धनदात् कुवेरान, कुवेरं विजित्येत्यर्थः, [अथन्वापि पञ्चमी] विना, गृहीतमिति शेषः ; उज्ज्वलना शक्ये, (“शुक्रो देवगुरुः काव्यः उज्ज्वला भार्गवः कावः” इत्यनरः) प्रणीतं शास्त्रं मोक्ष-शास्त्रम् इत्यर्थः, यो हि शुक्रनीतेऽध्यता अनुज्ञाता चेत्त्यर्थः, स रावणः आप देववशात् विपथः नाश गत इत्यर्थः, प्रभूतपुरुषकारसम्पन्नानामपि देवप्रतिकुलत्वेन विपदागमो दृश्यते, का कथा साधारणजनमान १ इति भावः । उपजाति, उक्तम् ॥ ८५ ॥

अन्धक इति ।—कर्मणि प्राप्तकर्मणि, देवे इत्यर्थः, सम्मुखे अभिसुखं, अनुकूलं इत्यर्थः, स्थितं सति, अन्धक, आचमकोनः कुञ्जक, कुञ्जः, तथा त्रिस्तनो क्षत्रधनस्यशा राजकन्यका एते त्रयोऽपि, अन्यायतः अन्यायेन, अवधकपेच इत्यर्थः, अतर्कितभावेन इति यावत्, सिद्धाः सिद्धिं गताः, देवानुकूल्येन अस्त्रवेदव्यात् मुक्ताः इति यावत् ॥ ८६ ॥

(भ) लोकद्वयं न विरुध्यते—यथा इह लोके निन्दा न भवेत्, परत्र च नरकपातो न स्यादिति भावः ।

यः सततं परिपृच्छति शृणोति सन्धारयत्यनिशम् ।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नानिनीव विवर्द्धते बुद्धिः ॥ ८७ ॥

तथा च,—प्रच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विज्ञानता ।

राक्षसेन्द्रशङ्कोतोऽपि प्रश्नाभ्युक्तो हिजः पुरा' ॥ ८८ ॥

राजा आह,—‘कथमेतत् ?’ ते प्रोचुः,—

कथा १२ ।

‘देव । कस्मिंश्चित् वनोद्देशे चण्डकर्मा नाम राक्षसः
प्रतिवसति स्म । एकादा तेन भ्रमता अटव्यां कश्चित् ब्राह्मणः
समासादितः । ततः तस्य स्कन्धमारुह्य स राक्षसः प्रोवाच,—
‘भोः ! अयेमरो गच्छ’ । ब्राह्मणोऽपि भयत्रस्तमनाः तमादाय
प्रस्थितः ।

अथ तस्य (स) कमलोदरकामलो पाटी दृष्ट्वा ब्राह्मणो
राक्षसम् अपृच्छत्,—‘भोः ! किमेवंविधो न पाटी अति-

व इति ।—यः कर्मन्, सततं निरन्तरं, सर्वविधकर्ममप्यात्मकानि इत्यर्थः, परिपृच्छति
ज्ञानसन्निधौ जिज्ञासते इत्यर्थः, संशयनिवर्तयामि इति भावः, शृणोति, नेनां
सदुपदेशवचनमिति शेषः, अनिजं सततं, सन्धारयति सदुपदेशं चेतसि अभिनिवेशेन
धारयति इत्यर्थः, दिवाकरकिरणैः सूर्यमयूखैः, नानिनीव पक्षिनीव, तस्य कलक,
बुद्धि धीः, सतिरित्यर्थः, [बुध्यतेऽनया इति बुध्वातोः “स्त्रिया क्तिन्” (३।३।८४
पा०) इति क्तिन्-प्रत्ययः । “बुद्धिर्जनीवा चित्तवा भीः प्रश्ना श्रेयसो मतिः” इत्यमरः]
विवर्द्धते निशेषेण वृद्धि गच्छति । आर्या उच्यते ॥ ८७ ॥

प्रच्छकेनेति ।—विज्ञानता विज्ञेन, [अपिरवाज्याहायः] पुरुषेण सदा प्रच्छकेन
प्रश्नकारिणा, जिज्ञासुना इत्यर्थः, भाव्यं भवितुं योग्यम् । कथम् ? इत्याकाङ्क्षयामाह,
राक्षसेन्द्रेति ।—पुरा पूर्वं, राक्षसेन्द्रेण केनापि राक्षसप्रेतेनेत्यर्थः, शङ्कोतोऽपि
आकाङ्क्षोऽपि, हिजः कश्चित् ब्राह्मणः, प्रश्नात् प्रश्नेन राक्षसस्य गुणरक्षणज्ञानादित्यर्थः,
मुक्तः निष्कृतिं गत इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(स) कमलेति ।—कमलोदरवत—पद्माब्जकारककिञ्चकवत् ; यथा,—
पद्मानां गर्भस्य चन्द्रपद्मवत्, कोमलो—सूक्ष्म ।

कोमलो ?' राजस आह,—'भोः ! (य) व्रतमस्ति, नाहम् आर्द्र-
पादो भूमिं स्पृशामि' । स च तत् श्रुत्वा आत्मनः (र) मोक्षो-
पायं चिन्तयन् सरः प्राप्तः । ततो राजसेन अभिहितं,—'भोः !
यावदहं स्नानं कृत्वा देवताऽर्चनविधिं विधाय आगच्छामि,
तावत्त्वया अतः स्नानात् अन्यत्र न गन्तव्यम्' । तथाऽनुष्ठिते
द्विजः चिन्तयामास,—'नूनं देवताऽर्चनविधेरुद्धं मामेष भक्षयि-
ष्यति ; तत् द्रुततरं गच्छामि, येन एष आर्द्रपादो न मम
पृष्ठम् एष्यति' । तथाऽनुष्ठिते राजसो व्रतभङ्गभयात् तस्य पृष्ठं
न गतः । अतो वयं ब्रूमः,—'प्रच्छकेन मदा भाव्यम्' इत्यादि' ।

अथ तैभ्यः तत् श्रुत्वा राजा द्विजान् आह्वय प्रोवाच,—'भो
ब्राह्मणाः ! त्रिस्तनौ मे कन्या समुत्पन्ना, तत् किं तस्याः प्रति-
विधानम् अस्ति ? न वा ?' तं प्रोचुः,—'देव ! श्रूयताम्,—

हीनाङ्गी वाऽधिकाङ्गी वा या भवेत् कन्यका नृणाम् ।

भर्तुः स्यात् सा विनाशाय स्वशीलनिधनाय च ॥ ८८ ॥

या पुनस्त्रिस्तनौ कन्या याति लोचनगोचरम् ।

पितरं नाशयत्येव सा द्रुतं नात्र संशयः ॥ ८९ ॥

(ब) व्रतं—निधनं । आर्द्रपादः,—सिक्तचरणः ; राजसोऽस्नानादप्यस्य
मुक्तुपायवदर्थं गन्तव्यं नाहमार्द्रपादः—इत्यादि कौशलमुद्धारितमिति ज्ञेयं, आर्द्र-
पादेन भूमिस्पर्शान् चरणकाटिन्त्यसम्भावनायाः आस्तेऽदृशं नास्ति, यद्वा—वस्तुतः
व्याप्य शीतस्पृष्टमहं कठिनोभवति इति लोके दृश्यते, एवञ्च आर्द्रत्वात् कठिनोभूताभ्यां
चरणाभ्यां कठिनभूमिस्पर्शान् तथीरधिकतरं काटिन्त्यमेव जायते इति वक्तुराशयः ।

(र) मोक्षोपायम्—उद्धारोपायम् । सरः,—तडागम् ।

हीनाङ्गीति ।—नृणां मरणा, हीनाङ्गी केनचिदङ्गेन रक्षिता वा, अधिकाङ्गी
पतिरिक्तान् केनचिदङ्गेन उपलब्धता वा, या कन्यका भवेत्, सा कन्या, भर्तुः स्वामिनः,
विनाशाय मरणाच्च, तया स्वस्य शीलं चरितं, तस्य निधनाय ह्यंसाय च, स्यात् ॥ ८८ ॥

येति ।—या पुनः त्रिस्तनौ कन्या लोचनगोचरं दृष्टविषयं, पितुरिति शेषः, याति
गच्छति, वा द्रुतं शीघ्रं पितरं नाशयति एव, अत्र संशयो न, अस्तीति शेषः ॥ ८९ ॥

तस्मात् अस्या दर्शनं (ल) परिहरतु देवः ! तथा यदि कश्चित् उदाहयति, तदेनां तस्मै दत्त्वा देशत्यागेन नियोजयितव्य इति ; एवं कृते लोकद्वयाविरुद्धता भवति' ।

अथ तेषां तद्वचनम् आकर्ण्य स राजा (व) पटङ्गशब्देन सर्वत्र घोषणाम् आज्ञापयामास,—‘अहो ! त्रिस्तनीं राजकन्यां यः कश्चित् उदाहयति, स सुवर्णलक्षम् आप्नोति देशत्यागश्च’ । एवं तस्याम् आघोषणायां क्रियमाणायां महान् कालो व्यतीतः, न कश्चित् तां प्रतिगृह्णाति । साऽपि यौवनोन्मत्नी सञ्जाता सुगुप्तस्थानस्थिता यत्नेन रक्ष्यमाणा तिष्ठति ।

अथ तत्रैव नगरे कश्चित् (श) चिरान्धः तिष्ठति, तस्य च मन्यूरकनामा कुलोऽग्रेसरः यष्टिघाही । ताभ्यां तं पटङ्गशब्दम् आकर्ण्य (ष) मिथो मन्वितं,—‘सृश्रुतेऽयं पटङ्गो यदि कथमपि देवात्, तदा कन्या लभ्यते, तथा सुवर्णप्राप्तिश्च भवति, सुखेन सुवर्णप्राप्त्या कालो व्रजति च । अथ यदि (स) तस्या दोषतो मृत्युर्भवति, दारिद्र्योपात्तस्य अस्य क्लेशस्य पर्यन्तो भवति । उक्तञ्च,—

लज्जा खेदः स्वरमधुरता बुद्ध्या यौवनश्रीः

कान्तामङ्गः खजनममता दुःखहानिर्विलासः ।

(ल) परिहरतु—पारत्यजतु । उदाहयति—उदाहरेन यद्दीर्घांमच्छति इत्यर्थः । तत—तदा । नियोजयितव्यं,—आदेशयितव्य इत्यर्थः ।

(व) पटङ्गशब्देन—वाद्यावशेषध्वनिना सह, “खाँडा” इति बहुभाषा ।

(श) चिरान्धः,—बहुवर्षं व्याप्य दृष्टिभ्रान्तिहीनः, न तु जातान्धः । घटिघाही—घटिधरः, अन्धस्य अग्रयं गृहीत्वा यः त स्नानात् स्नानान्तरं गयात्, स इत्यर्थः ।

(ष) मिथः,—परस्परम् । सृश्रुते—धार्यते, मया इति शेषः, घोषणा-दिच्छिन्नं कृत्वा यो घोषणा निवारयति, स एव तत् धार्यं कारयति इति प्रसिद्धेः ।

(स) तस्या,—निःसत्याः कन्यायाः । दोषतः,—कान्तमङ्गपदलक्षणादित्यर्थः । दारिद्र्योपात्तञ्च—देवेन प्राप्तञ्च, दारिद्र्यजनितस्येत्यर्थः । पर्यन्तः,—अवसानम् ।

धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः शीघ्रमाचारचिन्ता

पूर्णे सर्वे जठरपिठरे प्राणिनां सन्धवन्ति' ॥ ८१ ॥

एवमुक्त्वा अन्धेन गत्वा स पटहः स्पृष्टः, उक्तञ्च,—‘भोः ! अहं तां कन्याम् उदाहयामि, यदि राजा मे प्रयच्छति’ । ततस्तैः राजपुरुषैः गत्वा राज्ञे निवेदितं,—‘देव ! अन्धकेन केनाचित् पटहः स्पृष्टः । तदत्र विषये देवः प्रमाणम्’ । राजा प्राह,—‘अन्धो वा बधिरो वाऽपि कुष्ठो वाऽप्यन्धजोऽपि वा ।

प्रतिगृह्णातु तां कन्यां सलक्ष्णां स्याद्विदेशगः’ ॥ ८२ ॥

अथ राजादेशात् तैः रक्षापुरुषैः तं नदीतीरे नीत्वा सुवर्ण-

लज्जातं ।—जठरापठर उदररूपे स्थाण्विज्ञेय, पूर्णे मत्स्यपेद्यादभिः पुरते भति इत्यर्थः, [“पुरी चाप्याबने” इति पुरधातोः णिच् क्तः, “वा दानग्रामपूर्णे—” (५२.२३ पा०) इत्यनेन निपातनात् सिद्धम् ; पद्ये,—पुरित इति । “पूर्णेः कृत्वे पुरिते च” इति टैम] प्राणिना लज्जा वपा, अन्धार्थेन निपातनात् इति भावः, खेदः प्रियता, पुत्रार्थात् वास्तव्यमित्यर्थः, (‘प्रेमा ना प्रियता हृदे प्रेम खेदः’ इत्यमरः) मत्स्याभावे तु तानपि अप्रियानिव मन्थने इति भावः, स्वरमधुरता, बुद्धयः मत्तयः, धीमन्मयोः धीमन्मन्ता इत्यर्थः, श्री. श्रीमा, [यवनशब्दात् “हायनान्त्युवादिभ्य. ञच्” (५१.११० पा०) इत्यनेन ञच्, “तादृश्यधीवने समे” इत्यमरः] कान्तासङ्गः कान्ताया मैक्षण, स्वजनममता स्वजनम् आत्मोद्यमनेषु, ममता मदोद्यत्वबोधः, दुःखकाल. कर्मोपग्रहः, विनाशः सुखामिच्छावः, धर्मः धरति लोकातिरिक्तं व्युत्पत्त्या वेदविहितयामाद्यनुष्ठानं, शास्त्रं दितानुशासनव्यवस्थितोक्तनिबन्धनपात्रमित्यर्थः, सुरगुरुमतिः देवतागुरुजन्येषु भावः, यदा,—सुरगुरुवत् इच्छातारिव. मतिः बुद्धिः, शीघ्रं पावकता, [शुचं, भाव. इति शुचिशब्दात् “इगन्ताञ्च लघुपुर्वीत” (५१.१११ पा०) इत्यञ्] आचारचिन्ता सदाचारानुष्ठानम् इत्यर्थः, एते सर्वे सन्धवन्ति, वसुधया परिपोषितस्य तु विद्यमाने-
ष्वपि लज्जादिकेषु तद्वचसासम्भवादिति भावः । मन्दाक्रान्ता इत्यम् ॥ ८१ ॥

अन्ध इति ।—अन्धो वा, बधिरो वा, कुष्ठो कुष्ठरोगयक्षो वा, अन्धजः नीच-
कुलोत्पन्नो वा. स्मात् यः कोऽपि भवेद्वा. स विदेशगः देशत्यागी सन्, सलक्ष्णा
लघुमुद्रासमेता, ता कन्या प्रातःपश्चात् स्वोक्तरोतु, यदा,—यः ता कन्यां प्रतिगृह्णातु
सः विदेशगः स्थादित्यन्वयः ॥ ८२ ॥

लक्षणे समं विवाहविधिना त्रिस्तनीं तस्मै दत्त्वा (ह) जलयाने निधाय कैवर्त्ताः प्रोक्ताः,—‘भोः ! देशान्तरं गत्वा कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने अन्धः सपत्नीकः कुञ्जकेन सह मोचनीयः’ । तथा अनुष्ठिते विदेशम् आसाद्य कस्मिंश्चित् अधिष्ठाने कैवर्त्तदर्शिते त्रयोऽपि मूखेन गृहं प्राप्ताः सुखेन कालं नयन्ति स्म । केवलम् अन्धः पथेऽङ्के सुप्तः तिष्ठति, गृहव्यापारं मन्यरकः करोति । एवं गच्छता कालेन त्रिस्तन्याः कुञ्जकेन सह (क) विक्रान्तिः समपद्यत । अथवा साधु इदमुच्यते,—

यदि स्यात् शीतलो वज्रिचन्द्रमा दहनात्मकः ।

सुखादः सागरः स्त्रीणां तत् मतीत्वं प्रजायते ॥ ८३ ॥

अथ अन्येद्यः त्रिस्तन्या मन्यरकोऽभिहितः,—‘भोः सुभग ! यदि एषः अन्धः कश्चित् व्यापाद्यते, तदा आवयोः सुखेन कालो याति ; तदन्विष्यतां कुत्रचित् विषं, येन अस्मै तत् प्रदाय सुखिनौ भवामि’ ।

अन्यदा कुञ्जकेन परिभ्रमता मृतः कृष्णसर्पः प्राप्तः । तं गृह्णत्वा प्रहृष्टमना गृहमभ्येत्य तामाह,—‘सुभगे ! लब्धोऽयं कृष्णसर्पः ; तदेनं खण्डयः कृत्वा (ख) प्रभूतशृण्डादिभिः संस्कार्य अस्मै विकलनेत्राय मत्स्यामिषं भाषित्वा प्रयच्छ, येन द्राक्

(ह) जलयाने—नौकायाम् । कैवर्त्ताः,—शोकराः, नौजीविनः कर्षपाग-
दयः इत्यर्थः ।

(क) विक्रान्तिः,—स्वभावस्य अन्वयान्तरः, अभिचार इत्यर्थः ।

यदीति ।—शब्द वज्रः शीतलः, चन्द्रमाः चन्द्रः, दहनात्मकः दहनशक्तिमान्, तथा सागरः समुद्रजलमित्यर्थः, सुखादः सुखप्रेयः, स्यात्, तत् तदा, स्त्रीणां मतीत्वं प्रजायते मभवति । वज्रादीनां शीतलत्वादिकं यथा अन्धोवासन्धः, तथा स्त्रीणामपि मतीत्वमिति भावः ॥ ८३ ॥

(ख) प्रभूतशृण्डादिभिः,—प्रभूतेः,—बहुभिः, शृण्डति कफमिति शृण्डी—कथित-
शृण्डीकमित्यर्थः, तदादिभिः,—तत्प्रभूतिभिः, सहेति शेषः, संस्कार्य—पाचयित्वा ।

विनश्यति; यतोऽस्य मत्स्यामिषं सदा प्रियम्' एवमुक्त्वा मन्थरको वाङ्मे गतः । साऽपि प्रदीप्ते वज्री कणासर्पं खण्डयः कृत्वा तक्रम् (ग) आदाय गृहव्यापाराकुला तं विकलाक्षं सप्रश्रयम् उवाच, —'प्रार्थ्यपुत्र ! तव अभोष्टं मत्स्यमांसं समानीतं, यतः त्वं सदा एव तत् पृच्छसि ; ते च मत्स्या वज्री पाचनाय तिष्ठन्ति ; तत् यावत् अहं गृहकृत्यं करोमि, तावत् त्वं दर्वीम् आदाय क्षणमेकं तान् प्रचालय' । सोऽपि तदाकर्ण्य हृष्टमनाः (घ) सुकण्ठी परिलिङ्गन् द्रुतम् उत्थाय दर्वीम् आदाय प्रमथितुम् आरब्धः ।

अथ (ङ) तस्य तदामिषं मथतो विषगर्भवाप्येण संस्पृष्टं नीलपटलं चक्षुर्भ्याम् अगलत् । असी अपि अन्धः (च) बहु-
गुणं मन्थमानो विशेषात् नेत्राभ्यां वाप्यग्रहणम् अकरोत्,
ततो लब्धदृष्टिः यावत् पश्यति, तावत् तक्रमध्ये कणासर्प-
खण्डानि केवलानि एव अवलोकयति । ततो व्यचिन्तयत्,—
'अहो ! किमेतत् !! मम मत्स्यामिषं कथितम् आसीत् अनया,
एतानि तु कणामपेखण्डानि ; तत् तावत् विजानामि सम्यक्

विकलनेत्राय—अन्धाय । मत्स्यामिष—मत्स्यस्य मांसं, ("पात्रतं तरस माम पक्ष सं
क्षन्मामानयन्" इत्यमरः) । भचित्वा—उक्त्वा ।

(ग) आदाय—मम्यक् कृत्वा । सप्रश्रयं—सविनयम् । पाचनाय तिष्ठन्ति—
पश्यन्ते इत्यर्थः । गृहकृत्यं—गृहकार्यम् । दर्वी—पाकदण्डप्रचालनयन्त्रम् ; ('हाता'
इति बहुभाषा) ।

(घ) सुकण्ठी—नीलपान्थो. ("पान्तावोक्तस्य सुकण्ठी" इत्यमरः) । परिलिङ्गन्
—निक्षिप्य पुनः पुनः परिलिङ्गयित्वा, मन्थमन्थमन्थोभाटिति भावः । प्रमथितुं—
आलटितुम् ।

(ङ) तस्य—अन्धस्य । मथतः,—प्रचालयतः । [भ्वादिगणोप "नञ्"
धातोः रूपम्] । विषगर्भवाप्येण—रत्नगैरलध्मेन. सर्पनासादुत्थितेन इति भावः ।
नीलपटल—काष्ठमन्थयः, दृष्टिमन्त्रावरणमिति शेषः ।

(च) बहुगुण—प्रभूतगुणधरं, तत् वाप्यमिति शेषः ।

त्रिस्तन्याः चाष्टतं किं मम बधोपायक्रमः ? कुञ्जस्य वा ? उताहो
अन्यस्य वा कस्याचत् ? एवं विचिन्त्य स्त्राकारं (छ) गूढम्
अन्धवत् कर्म करोति यथा पुरा ।

अत्रान्तरे कुञ्जः समागत्य निःशङ्कतया आलिङ्गनचुम्बना-
दिभिः त्रिस्तनीं सेवितुम् उपचक्रमे । सोऽपि अन्धः तम्
अवलोकयन् अपि (ज) यावत् न किञ्चित् शस्त्रं पश्यति,
तावत् कोपव्याकुलमनाः पूर्ववत् शयनं गत्वा कुञ्जं चरणाभ्या
सङ्गृह्य सामर्थ्यात् स्वमस्तकोपरि भ्रामयित्वा त्रिस्तनीं हृदये
व्यताडयत् । अथ कुञ्जप्रहारेण तस्याः तृतीयः स्तनः (भ) उरसि
प्रविष्टः ; तथा बलात् मस्तकोपरि भ्रामणेन कुञ्जः प्राञ्जलतां
गतः । अतोऽहं ब्रवामि,—‘अन्धकः कुञ्जकश्चैव’ इत्यादि’ ।

सुवर्णसिद्धिः आह,—‘भोः ! मत्प्रेतम् । देवानुकूलतया सर्वे
कल्याणं सम्पद्यते, तथाऽपि पुरुषेण (ज) सतां वचनं कार्यम् ;
न पुनः असंज्ञतेन कटाचिदपि भवितव्यम् ; यः खलु एवमिव
वर्तते, स त्वमिव नूनं विनश्यति ।

तथा च,—एकोदराः पृथग्गीवा अन्योऽन्यफलभाक्षणः ।

असंज्ञता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः’ ॥ ८४ ॥

(छ) गूढम्—गोपायम्, अप्रकाशयम् इत्यर्थः ।

(ज) यावत्—यदा इत्यर्थः । तावत्—तदा इत्यर्थः । पूर्ववत्—प्रागिव,
अन्धदशायां यथा इत्यपराधेन गच्छति तथा इत्यर्थः । सामर्थ्यात्—बलात्,
बलपूर्वकान्तर्यः । व्यताडयत्—निर्दयं पठतवान् ।

(भ) उरसि—वर्षसि, तदन्धकारे इत्यर्थः, सा हिस्तनी जातेति भावः ।
प्राञ्जलता—मरुता, कुञ्जतादौ सर्गद्वयोऽभिवर्द्धति भावः ।

(ज) सतां वचनं—‘नेकः श्लाघ्यो गच्छेत्’ इत्यादिउपायशासनम्, तच्च
१०००संख्यकपुष्टे स्मृतीभावयति । असंज्ञतेन—निधो विपुलेन, एकाकिना इत्यर्थः ।
च.,—पुरुषः ।

एकोदरा इति ।—असंज्ञता, रुद्धता, सङ्गताः न भवन्तीति असंज्ञताः अस-

तत् आस्वाद्य प्रहृष्टतया (ठ) आलिङ्गन-सुखन-सम्भावनाद्यनेक-
चाटुपरा बभूव । द्वितीयं मुखं तद्दिनादेव प्रभृति (ण) सोद्वेगं
सर्विषाटश्च तिष्ठति ।

अथ अन्येभ्यः द्वितीयमुखेन विषफलं प्राप्तम् । तत् दृष्ट्वा
(त) अपरमाह,—‘भोः ! निस्त्रिंश ! पुरुषाधम ! निरपेक्ष ! मया
विषफलम् आमादितम् ; तत् तवापमानात् भक्षयामि’ ।
अपरेण अभिहितं,—‘मूर्ख ! मा मा एवं कुरु, एवं कर्तुं हयो-
रपि विनाशो भविष्यति’ । अथ एवं वदन्तमपि तेन पूर्वाप-
मानात् फलं भक्षितम् ; किं बहुना ? ह्री अपि विनष्टौ ।
अतोऽहं ब्रवीमि,—‘एकोटराः पृथग्गौवाः’ इत्यादि’ ।

चक्रधर आह,—‘सत्यमेतत्, त्वद्वचनमनाकर्ण्य त्वां परि-
त्यज्य च एकाकिना आगच्छता मया दुःखमेतदनुभूयते ; तत्
गच्छ गृहम्’ । एवं श्रुत्वा सुवर्णमिदं हिस्तमनुज्ञाप्य स्वगृहं प्रति
निवृत्तः’ ।

अथ ब्राह्मणौ एवमुक्त्वा पुनः ब्राह्मणम् आह,—‘यत् त्वया-
ऽपि अतिलुब्धेन न कृतं मद्वचः, तेनैव ईदृशी अवस्था उपागता ।
अतोऽहं ब्रवीमि,—‘अतिजोभो न कर्त्तव्यः’ इत्यादि’ ।

तत् श्रुत्वा देवशर्मा कथयति,—‘यस्य गृहे अशनजातं किमपि
नास्ति, तस्य जीविकाऽर्थं भिक्षाऽटनं न पुनरतिलोभकारणं

(ठ) आलिङ्गनेत्यादि ।—आलिङ्गनम्—आश्लेषः, सुखनम्—चक्षुरास्वादं,
सम्भावनाम्—आदरप्रदर्शनमित्यर्थः, तानि आदीनि येषां तादृशाः, अनेकाः,—
विविधाः, चाटवः,—प्रियाचरकानोत्पद्यः, तत्परा—तत्प्रवृत्ता ।

(ण) सोद्वेगं—व्याकुलचित्तम् । सर्विषादं—सदःखम् ।

(त) अपरं—प्रथममुखम् । निस्त्रिंश ।—नदंश । (“निस्त्रिंशः खड्गे ना
निर्दंशे त्रिषु” इति मैदिनी) । पुरुषाधम ।—पुरुषेषु अधमः,—जीवः, तत्कामुद्धो ।
निरपेक्ष ।—अपरमुखानपेक्षित इत्यर्थः ।

भवितुमर्हति । त्वमेव अपरोक्षितकारिणी, येन चिरं पुत्रवत्
(य) स्त्रियमानं, सुखप्रसुप्तस्य स्वपुत्रस्य कृष्णमर्पात् रक्षितारम्,
अमुं नकुलं सविशेषमज्ञात्वेव सहसा विनाशयन्त्या त्वया अतोव
अकार्यमनुष्ठितम् । सा तु तथाविधं भर्त्तृवाक्यं निशम्य
अपरोक्षितकारितायाः दोषं विभाव्य च नकुलार्थं परं सन्ताप-
माययी, तद्वधशोकेन च प्रसुप्तकण्ठं चिरमरुदत् । अतोऽस्माभि-
रुच्यते,—‘अपरोक्ष्य न कर्त्तव्यम्’ इत्यादि” ।

मणिभट्ट आह,—“सत्यमेतत्, सम्यगुपदिष्टम् अत्रभवद्भिः,
साम्प्रतमनुमन्यतामयं जनः स्वगृहगमनाय” । ततो धर्माधि-
कारिभिरुक्तं—“गच्छतु स्वगृहं भवान्, परमेष्ठाकिना न
गन्तव्यम् । उक्तञ्च,—

एकः स्वादु न भुञ्जीत नैकः सुमेषु जागृयात् ।

एको न गच्छेदध्वानं नैकस्यार्थान् प्रचिन्तयेत् ॥ ८५ ॥

(य) स्त्रियमानं—प्रीयमाणं, प्रियदुःखा पाल्यमानमित्यर्थः ।

एक इति—एकः एकाकी, अन्धः, अदत्ता इत्यर्थः, स्वादु सुखादं द्रव्यं, न
भुञ्जीत, स्वादुदत्तम् आशितेभ्यः किञ्चित् किञ्चित् दत्त्वा भक्षितव्यमित्यर्थः, एकाकी
र्थं दक्षिणं सकृदभूत तदा एकाकीपवासः कार्यः, यद्योक्तं प्रायश्चित्तविवेके,—
“अर्थकाकिमिष्टान्नभक्षणप्रायश्चित्तम्, तत्र निन्दाया मनः,—“एकाकी मिष्टमश्नाति
वक्षित्वा भुङ्क्त-सुतान् । दारान् सन्ध्यातिशोभेव तथा सन्ध्यान्धिवान् ॥ अन्धस्य
मिष्टदेवेभ्यः पशुघातो च यो ह्यथा । लाल पनरके धीरे दुर्गन्धे पात्यते नरः ॥”
अत्र प्रायश्चित्तविशेषाश्च यथा “नैकाकी मिष्टान्नमश्नाति” इति श्रुतराचारातिक्रम-
प्रायश्चित्तम् । वेदोदितानामित्यनेन अनुनीत एकाकीपवासः कार्यः, एतत् सकृत्,
अभ्यासं तु वैगुण्यादिकमुद्गीयम्” इति । सुमेषु निद्रितेषु जनेषु मध्ये, एको जनः,
न जागृयात् न जागरितः तिष्ठत, सुप्तजनानां हि अपहृते सति कश्चिदपि वस्तुनि
कारणान्तरेण सृष्टे वा कश्चिंश्चित् जायतः एव तदपराधोपपन्नभावनया, यथा,—
निद्रायाणाम् उत्पन्नप्रायमाणानां विविधभूतित्यसकृत्वाक्चेष्टादिभ्यः यस्मात् जायतः
प्रायश्चित्तोपायनिष्ठमदृष्ट्या इति भावः, एक एकाकी, असहायः सन्नित्यर्थः, अध्वानं

अपि च.—अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।

कर्कटेन द्वितीयेन जीवित प्ररिचितम्” ॥ ८६ ॥

मणिभद्र आह,—“कथमेतत् ?” धर्माधिकारिणः प्रोचुः,—

कथा १४ ।

“कस्मिंश्चित् अधिष्ठानं ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म ; स च प्रयोजनवशात् (८) ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्रा अभिहितः,—‘वत्स ! कथमेकाको ब्रजमि ? अन्विष्यता कांश्च द्वितीयः सहायः’ । स आह,—‘अम्ब ! मा भेषोः ; (घ) निरुपद्रवोऽयं मार्गः, काथ्येवशात् एकाको गमिष्यामि’ । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समोपस्थवाप्याः सकाशात् (न) कर्कटमेकम आटाय मत्वा अभिहितः,—‘वत्स ! अवश्यं याद गन्तव्यं, तदा एव कर्कटोऽपि सहायः भवतु ; तत् एनं गृह्णित्वा गच्छ’ । सोऽपि मातुर्वचनात् उभाभ्यां पाणिभ्यां तं सङ्गृह्य (प) कपूरे पाटिकामध्ये निधाय पात्रमध्ये संस्थाप्य च शास्त्रं प्रास्थितः ।

पञ्चमि न गच्छेत्, विषयद ससुपास्ततायां साक्षात्प्राप्तवत्त्वभावादिना भावः, अ किञ्च,
पक्षो जगत्, अर्थात् भूगर्भजगत्, पक्षो जगत्-काश्चिद् इत्यर्थः न प्राप्यमानत् अपरस्य
सम्बन्धो काश्चिद् कुश्चादि वयः, अर्थात् यत् केचन प्राणिनश्च जगत्-सम्बन्धोऽर्थात् अस्माकं
न्यात भावः, "पञ्चमि पञ्चमि, साहं सन्त्य पञ्चमि चह" इत्यादि अस्माकं ॥ ८५ ॥

सप्तहायकगणनस्य गृह्य वर्ष. २५५० दृष्टान्तमुपस्थापनात्, अपोत ।—नामो पक्षि,
नापुष्पाश्रय अश्वमा. २, १०५. महाय २५५०, तत्कति च तदात श्रेयः, अतकारकः
मनकरः, भवेदिति ७५, तत्कारि, इतिचन सदान्न इत्यथ, कर्कटन कुक्षारण,
जीवित, कर्माचत् पान्दलात श्रेयः, पारवाचत पारतात्, सपोत डान नाव. ॥ २६ ॥

(८) ग्राहं -- अक्षिपित् यानात्तरं इत्यर्थः । २९ '—नञ्जनन्त्या ।

(୪) ନିବନ୍ଧଟି:—‘ଉପଦେଶାବଳୀ’, ଶ୍ରୀ ୧୫୩ ‘ଜ୍ଞାନାଭିମାନୀ’ ଇତ୍ୟାଦି ।

(५) कथं—३ पा०, ("यात् कु० ।, कथं ३० " इत्यमरः,) । कथं टोदि
—कथं टः पुनः ।

(५) कर्पूरगुण्डिहामय — कर्पूरगुण्डिहामय इत्यर्थः ।

अथ गच्छन् (फ) शोषोष्णस्य सन्तप्तः कश्चित् मार्गस्थं
 वृक्षम् आमाद्य तत्रैव प्रसुप्तः । अत्रान्तरे वृक्षकोटरात् निर्गत्य
 कृष्णसर्पस्तत्समीपम् आगतः, स च (ब) कर्पूरसुगन्धमहज-
 प्रियत्वात् तं परित्यज्य वस्त्रं विदाय्य अभ्यन्तरगता कर्पूरपुटि-
 काम् आतलीत्यात् अभक्षयत् । साऽपि कर्कटः तत्रैव स्थितः
 सन् सर्पप्राणान् अपाहरत् । ततो ब्राह्मणः प्रबुधः पश्यति
 यत्, एको मृतः कृष्णसर्पः । नजपार्श्वे कर्पूरपुटिकापरि स्थितः
 तिष्ठति । तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्,—‘कर्कटेन अयं हतः’ इति
 प्रसन्ना भूत्वा अब्रवीत्,—‘भोः ! सत्यम् अभिहितं मम
 मात्रा यत्—‘पुरुषेण कोऽपि सहायः कार्यः, न एकाकिना
 गन्तव्यम्’ । यतो मया (भ) अद्वापूरितचेतसा तद्वचनम् अनु-
 धितं, तेनाहं कर्कटेन सर्पस्यापादनात् रक्षितः । अथवा साधु
 इदमुच्यते—

क्षोणः स्रवति शरीरवह्नेयं वह्न्यात पयसा नाथम् ।

अन्ये विपदि सहाया धनिनां श्रियमनुभवन्त्यन्ये ॥८७॥

(फ) शोषोष्णस्य—निदाघतापन ।

(ब) कर्पूरि।—कर्पूरस्य च सुगन्धः,—शोभना गन्धः, ताक्षन् सङ्गर्भायः,
 -संभावकपातमान्, तस्य भावः तत्त्वान् । न—ब्राह्मणम् । आतलीत्यात्—
 आतलीभोजनम् ।

(भ) अद्वापूरितचेतसा—मृदुगतादेशत्वात् सादृशवस्तुभवनमा । अनाहत—
 प्रातःप्रातस्तम् । तेन—मातृवचनानुदानम् । सर्पस्यापादनात्—सर्पस्य व्यापादनात्—
 नारयात्, कर्पूरकर्कटवचनादयम्, कर्कटेन—कसा, अहं वाचत इत्यन्वयः, यद्वा,
 —कर्कटेन सर्पस्य व्यापादनात्—हननात्, अहं वाचत, कर्कटेनेति पूर्वानुवक्तः ।

सहायस्य प्रसन्नता प्रातःप्रातस्तम् । क्षोण क्षीणः । पयसः, क्षुद्र
 इत्यर्थः, इदमुचितं जननप्राप्तं भावः, कायस्थ इति भावः, शरीरवह्नेयं
 शरीरस्य अन्तर्गतेन्द्रियस्य, वह्नेयं वह्नेनाथ, दधानादीनामात्रं भावः, स्रवति
 स्रवति, आकाशात् प्रसृतं तस्य भिन्नतायम्, तथा पयसा मार्गं वारिधिं यथा तस्य ।

मन्त्रे तौर्ये द्विजे देवेऽष्टैवज्ञे भेषजं गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ८८ ॥

आमरवदित्यर्थः, सुदृष्टं ज्ञानाश्रयमपि मङ्गलं ज्ञानाधारं कृत्येति भावः, रक्षाकरवत् धनवन्तामिति ध्वनिः, वर्द्धयति वर्द्धयितुं शक्नोति, अष्टाष्टाप सहाय्येन सुदृष्टान्तर मङ्गलं कर्तुं शक्नोति इति मन्त्रोदताद्यः, तथा हि,—अन्ये अपरं, विपदि आपदि, सहायाः अशुक्लाः, भवन्ति चेदिति शेषः, तदा अन्ये सहाय्ययुक्ता इत्यर्थः, धनिना धनवता, श्रियं सम्पदम्, मोक्षार्थमन्यथं, अनुभवन्ति भुञ्जते धनवन्तो भवन्तीत्यर्थः, यथा,—अरोरारवद्वै अरोरस्य दंष्ट्रस्य, जन्ममयस्यात भावः, वारिधोरित शेषः, विड्वेदे विज्ञेयेष वदनाय, शौचं, चयरोनयुक्तं, चन्द्र इत्यर्थः, [“चतुष्टयैः धामैः शौचो भवति चन्द्रमा,” इति स्मृतिः । विष्वातोः कर्मणि क्त प्रत्यये “विष्वा दीर्घात्” (८:२:४६ पा०) इति सूत्रेण निष्ठास्य नकारः, “निष्ठायासन्त्यदये” (६:४:६० पा०) इति सूत्रेण दीर्घञं, “व्यदर्थं सावकर्मणि ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां चिथी दीर्घो भवति” इति काशिकातेः भावे कर्मणि च चित्तातिर्भवितव्यम् । चन्द्रस्य अयरीगवस्ते प्रभावं यथा सरके,—“राद्विष्ट्यामतिमन्त्रस्य अरारं नागुरचत । आजगामान्यता निन्दोदंष्ट्रं, अदपारचयात् ॥ दाहृष्ट्यामसन्नागतं शिष्याणां प्रजापते । कौशो निश्यासकपथं मृत्संभान् । न सती मृक्षान् ॥ प्रजापतेर्दंष्ट्रं दुष्टिर्गुणैर्गतिमंश्रमान् । भाव्याथे प्रातश्चाह न च सती चरन्त ॥ गृह्णातामवध्यात् भाव्याश्चसमवर्तिनम् । रजोऽस्यमवल दीनं यस्यां अग्निमभिविशत् ॥ . . . यस्यात् स राज्ञः प्रागाक्षीत् राजयस्यां तनी मत ॥” इति साक कृतव्याने अष्टमाध्याये . . . ८८ सहाय श्लोकाः] अस्ति अरारि, विरण्यासनं यदा वर्धन्तीत्यर्थः, समुदपटिमाधनार्थं सहायता विदधातीति भावः, तदा ययसा नायसु अपा पतिं, समुद्रांमन्यथं, वर्द्धयति पुरयति, वर्द्धयितुं शक्नोतीत्यर्थः, चन्द्रोदये समुद्रस्य द्विजः, शोकप्रसिद्धा एव, शौचव्यापि आश्रयं सहायतामकारेण रक्षाकरव्यापि उद्दिनं सञ्चरतीति भावः, पतदंष्ट्रं दंष्ट्रयति, अन्ये दति । —धनिना धनवतामपि इत्यर्थः, विपदि आपदि उप-स्थितायाः सत्याम इत्यर्थः, अन्ये अपरं, सहाया अशुक्लाः भवन्ति चेदिति शेषः, तदा अन्ये अपरं, ते धनिन इत्यर्थः, श्रियं सम्पदम्, अनुभवन्ति भुञ्जते, सम्पदभि-क्षांशम सर्वैरेव सकृदायेर्भावतव्यामिति भावः ॥ ८९ ॥

“यतो मया सहापूर्वतचेतसा” इत्यादिमा अर्थकेन यदुक्तं, तथैव समर्पणाव-
काङ्क्ष, मन्त्रे इति । — मन्त्रं द्विषादीनां साधने ज्ञेयं इत्यर्थः वेदविज्ञेयं वा, (“मन्त्रो

एवमुक्त्वा असौ ब्राह्मणो (म) यथाऽभिप्रेतं गतः । अतो-
ऽस्माभिरुच्यते—‘अपि कायुरुषो मार्गे’ इत्यादि” । सोऽपि

वेदविशेषं काहेवादीनाञ्च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्—“इति मेदिनी)
तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, देवे देवताया, देवसे ज्योतिषिके, भेषजे औषधे, तथा
गुरौ पूजाहं पिबादौ, यस्मै जनस्य, यादृशो यादृग्विधा, भावना चिन्ता, [सा च
ब्रह्म-कर्म तदभयभेदात् त्रिविधा, यथोक्तं विष्णुपुराणे,—“त्रिविधा भावना भूप !
। वश्यमेतन्निबोध मे । ब्रह्मास्या कर्मसंज्ञा च तथा चेकीर्णयात्मिका ॥” (६ अश्वः
० अ० ४८ श्लोकः) इति , तत्र “सर्वे खल्विदं ब्रह्म” (छान्दो० उप० ६ अ०
१४ ख० १ मन्त्रः) इत्येवं भावना प्रथमा , [“सर्वे कर्ममयम्” इत्येव द्वितीया भावना;
उक्तोभयात्मिका च तृतीया] तस्य तादृशो तादृग्विधा, सिद्धिः फलमिति यावत्,
भवति , जप्तेनानेन मन्त्रेण अवश्यमेवाहं सिद्धकामो भविष्यामि, मन्त्रं चेत् साधकस्य
एव दृढविश्वासः, तद्वा अवश्यमेव तस्य फलसिद्धिर्जायते , अनेन मन्त्रेण सिद्धिर्भविष्यति
न वा ? किं वा भवति ? इत्येव खल्विदं फलसिद्धिर्भवतीति भावः । अन्त्य
ब्रह्मस्वरूपत्वात् यस्तु “मन्त्र एव ब्रह्म” इति विभावयन् मन्त्रं जपति, तस्य मन्त्रजपेन
तत्र पुण्योदयान् स्वर्गादिसिद्धिः । ऐहिकसिद्धिर्वा भवति , यस्तु “सर्वे कर्म” इत्यभि-
सन्धाय मन्त्रं जपति, तस्य कर्मसिद्धिः स्यात् , यत् “ऐहिकसुखानन्तरं ब्रह्मप्राप्तः”
इति । वभाव्यं जपति, तस्य उभयासाह. भवति ; एवं “तीर्थं ब्रह्म तिष्ठति, तद्गङ्गे
ब्रह्मदर्शनं भवति” इति भावनाया यः तीर्थं याति, तस्य ब्रह्मासाह. , श्रुतो तीर्थं गमनस्य
सुखापादकत्वमाकर्ण्य तदुद्दिश्य यत्कीर्णं याति तस्य कर्मसिद्धिः , तीर्थे दमने ब्रह्मदर्शन-
फलं सुखञ्च स्यादिति खल्वित्य यत्कीर्णं याते, तस्मैभयासाह. भवेतीति , एवमेव
। वजादावपि इति निष्कर्षः । “एव कर्कटाऽपि ते सहायो भवतु” इति भाट्टवर्षसि
यहावशात् चुटोऽपि अथ कर्कटः अवश्यमेव मा पथि । वपदः रक्षितुं शक्यति इति
दृढमन्त्रात् ब्राह्मणः पथि सहायेन कर्कटेन संपदं गन्तात् रक्षा प्राप्तवान् इति
तात्पर्यम् ॥ ८८ ॥

(म) यथाऽभिप्रेतम्—अभिप्रेतम्—अभिसूचितज्ञानमननितकथ्यत्वे, “अव्यय
विभाक्तम्—” (२।१।६ पा०) इति यथार्थेऽन्यथोभावः , “योग्यतामोपापदाशङ्कति-
खादृशानि यथार्थाः” इति दोषितोक्ते , यत् ज्ञानं प्रतिष्ठासोत्रांशवत्सामोक्षितमाशुत्
सत् ज्ञानमिति यावत् ।

अंशिमदस्तेषामितदुपदेशवचनमाकलय्य ताननुज्ञाप्य केनचित्
सहायेन स्वगृहं गत्वा सुखेन भोगं (य) भुञ्जानश्चिरं तस्यौ ।

इति श्रीवष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रे अपरीक्षितकारकं

नाम पञ्चमं तन्त्रम् ॥ ५ ॥

(य) भुञ्जानः,—सेवमान, स्वकृपन्दनवनितादिविषयजातानामुपभोगस्वरूप
श्रौत इत्यर्थः, [“ताच्छील्यवशोवचनशक्तिषु चानश” (३।२।१२८ पा०) इति मुनक्तेः
ताच्छील्य शील्य कर्त्तरि चानश् प्रत्यय इत्यवधयम्] ।

इत्यंशमस्मादटोसस्वरूपपञ्चाननेन वाक्यसंज्ञावर्तसेन पण्डितकुलपतिना वि, प,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दावद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता,
नदात्मनाम्ना पण्डितश्रीमदाशुशोधावद्यासुषण-पण्डितश्रीमाधव-
शोधाविद्यारत्नाम्ना पारशर्यता प्रतिरुक्ता च पञ्चतन्त्रन्यास्या ।

